“HISTORIJSKI POGLEDI” 7

Izdavač:
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:
Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, doc. dr. Zećir Ramčilović, dr. sc. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:
Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:
Mr. Adnan Tinjić

Lektor:
Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:
Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:
Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:
Mr. Adnan Tinjić

Štampa:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:
Sadika Murić

Tiraž:
150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 7

Publisher:
Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:
Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:
Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr. Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, doc. dr. Zećir Ramčilović, dr. sc. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:
Prof. dr. Sead Selimović

Editor:
Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:
Mr. Adnan Tinjić

Lector:
Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:
Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:
Mr. Adnan Tinjić

Design cover:
Mr. Adnan Tinjić

Printed by:
“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:
Sadika Murić

Edition:
150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editiorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94 ISSN 2637-1502 (Print)
pogledi.cimoshis.org ISSN 2712-0651 (Online)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

7

HISTORIJSKI POGLEDI / HISTORICAL VIEWS
GOD. V, BR. 7 / VOL. V, NO. 7, 1-519, TUZLA 2022.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....1

FOREWORD.....3

I ČLANCI // ARTICLES

Prof. dr. Kerima FILAN
Prosvjetni život u Sarajevu Osmanskog doba: Dobrotvorno djelovanje građana u 18. i 19. stoljeću u korist mekteba // Educational life in Sarajevo of the Ottoman era: Charity work of the citizens in the 18th and 19th century for the benefits of maktabs……..7

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Gazi Husrev-beg u kontroverznim historiografskim perspektivama // Gazi Husrev-bey in controversial historiographical perspectives……..39

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Otpori stanovnika Bihorskog kadiluka Portinim reformama od donošenja Hatt-i Šerifa od Gülhane do reformi Omer Lutfi paše // Resistance of the residents of the Bihor kadiluk to reforms of the sublime Porte from the adoption of the Hatt-i Sheriff from Gülhana to the reform of Omer Lutfi paša……..51

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju podignute u vrijeme osmanske vlasti // Mosques in the Upper and Midle Polimlje built during the ottoman rule……..81

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ, prof. dr. Jusuf TOPOLJAK, prof. dr. Nedim TUNO, doc. dr. Nehrudin REBIHIĆ
Analiza prikaza grobalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera // Analysis of the representation of the cemetery of the settlement of Lupac and Preočica in Vitez on the cadastral plans of the old and new surveys……..111

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Neke osobenosti ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine u monarhističkoj Jugoslaviji // Some features of economic and social „development“ of Bosnia and Herzegovina in monarchist Yugoslavia……..157

Mr. sc. Zoltán Robert BOLEK
Bosnians in subcarpathian fights, against czechoslovakian soldiers and in the "Ragged guards" // Bošnjaci u podkarpatskom borbama protiv čehoslovačkih vojnika i u "Otrcanim gardama"……183

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ
Državna politika razdvajanja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945-1963) // State policy of separation of officials of Islamic communities in Bosnia and Herzegovina (1945-1963)……193

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1948. do 1991. godine s posebnim akcentom na Bosansko Podrinje // Ethnic structure of the population of Bosnia and Herzegovina from 1948 to 1991 with special accent to the Bosnian Podrinje……217

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Uzurpacija imovine vakufa džamije Azizije u Brezovom polju i džamije u Omerbegovači u srezu Brčko, nakon Drugog svjetskog rata // Usurpation of the property of the waqf of the Azizija mosque in Brezovo polje and the mosque in Omerbegovača in the district of Brčko, after the Second world war……254

Dr. sc. Šefko SULEJMANOVIĆ
Obnova i izgradnja vjerskih objekata na području općine Kalesija u periodu od 1964. do 1966. godine // Renovation and construction of religious facilities on the territory of Kalesija municipality from 1964. to 1966……270

Salim Kadri KERIMI
Zašto je bugarska teza o makedonskom identitetu pogrešna? // Why is the Bulgarian thesis on Macedonian identity wrong?.....292

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Raspad Jugoslavije i geopolitičke refleksije: Ruski pogledi na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) // The dissolution of Yugoslavia and geopolitical reflections: Russian views on Bosnia and Herzegovina (1992-1995)……303

Dr. sc. Muamer DŽANANOVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA
Genocid nad Bošnjacima i demografske promjene na području Višegrada 1991-2013. // Genocide against Bosniacs and demographic changes in the area of Višegrad in 1991-2013……353

Dr. sc. Amir KLIKO
Stradanje i odbrana kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata 1992. godine // The Suffering and defense of Kotor Varoš Bosniaks and Croats in 1992……379

Dr. sc. Sabina VELADŽIĆ
(Bio)Političke strategije rasprave o „mješovitim brakovima“ u Ljiljanu 1994. godine // (Bio) Political strategies of the debate on „mixed marriages“ in Ljiljan in 1994.……423

Dr. sc. Hikmet KARČIĆ
Elitocid: Sistematsko ubijanje imama u Srebrenici i okolini od 1992. do 1995. godine // Elitocide: Systematic killing of imams in Srebrenica and surroundings 1992-1995.……457

II PRIKAZI // REVIEWS

Elvir SELIMOVIĆ
Matthias Fink, Srebrenica: Hronologija jednog genocida ili šta se desilo sa Mirnesom Osmanovićem, Dobra knjiga, Sarajevo 2020, 1119 str.……475

Dr. sc. Vladan JOVANOVIĆ
Salim Kadri Kerimi, Iseluvanjeto na Turcite od Makedonija vo Turcija, po vtorata svetska vojna, (Iseljavanje Turaka iz Makedonije u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata), Akademski pečat, Skopje 2021, 565 str.……482

Dr. sc. Edin VELADŽIĆ
Safet Bandžović (urednik), Vrijeme i pamćenje: Muslimanske rezolucije 1941, Zbornik radova, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2021, 207 str.……487

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Mirjana Kasapović, Bosna i Hercegovina 1990-2020: Rat, država i demokracija, Školska knjiga, Zagreb 2020, 536 str.……494

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Izvještaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 19. i 20. novembar 2021. godine.……503

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS……511

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS……513

PREDGOVOR

Pred nama je sedmi broj časopisa *Historijski pogledi*. Rezultat je to kontinuiranog i napornog rada Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i saradnika Časopisa. Autori radova i Redakcija trudili su se da i ovaj broj Časopisa bude kvalitetan i sadržajan. A da je kvalitet Časopisa neosporan potvrđuje i činjenica da je on indeksiran u 37 naučnih i bibliografskih baza.

Sedmi broj časopisa *Historijski pogledi* sadrži rubrike *Članci*, *Prikazi* i *Izvještaji*. Osim toga, dati su i *Popis publikacija* štampanih u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, te Upute autorima.

Rubrika *Članci* sadrži 17 radova, rubrika *Prikazi* četiri rada i rubrika *Izvještaji* jedan rad. U Časopisu su, dakle, objavljena 22 rada. Svi radovi su recenzirani i kategorizirani. Objavljeni radovi tretiraju važna pitanja iz moderne i savremene historije Bosne i Hercegovine i svjetske historije.

U rubrici *Članci* objavljeni su radovi koji tretiraju sljedeća istraživačka pitanja: *Prosvjetni život u Sarajevu Osmanskog doba: Dobrotvorno djelovanje građana u 18. i 19. stoljeću u korist mekteba* (prof. dr. Kerima Filan); *Gazi Husrev-beg u kontroverznim historiografskim perspektivama* (dr. sc. Ramiza Smajić); *Otpori stanovnika Bihorskog kadiluka Portinim reformama od donošenja Hatt-i Šerifa od Gülhane do reformi Omer Lutfi paše* (mr. sc. Sait Šabotić); *Džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju podignute u vrijeme osmanske vlasti* (dr. sc. Nada Tomović); *Analiza prikaza grobalja naselja Lupaci Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera* (prof. dr. Admir Mulahusić, prof. dr. Jusuf Topoljak, prof. dr. Nedim Tuno, doc. dr. Nehrudin Rebihić); *Neke osobenosti ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine u monarhističkoj Jugoslaviji* (prof. dr. Senaid Hadžić); *Bošnjaci u podkarpatskom borbama protiv čehoslovačkih vojnika i u „Otrcanim gardama“* (mr. sc. Zoltán Robert Bolek); *Državnapolitika razdvajanja službenika Islamskezajednice u Bosnii Hercegovini /1945-1963/* (prof. dr. Denis Bećirović); *Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1948. do 1991. godine s posebnim akcentom na Bosansko Podrinje* (prof. dr. Sead Selimović); *Uzurpacija imovine vakufa džamije Azizije u Brezovom polju i džamije u Omerbegovači u srezu Brčko, nakon Drugog svjetskog rata* (prof. dr. Izet Šabotić); *Obnova i izgradnja vjerskih objekata na području općine Kalesija u periodu od 1964. do 1966. godine* (dr. sc. Šefko Sulejmanović); *Zašto je bugarska teza o makedonskom identitetu pogrešna?* (Salim Kadri Kerimi); *Raspad Jugoslavije i geopolitičke refleksije: Ruski pogledi na Bosnui Hercegovinu /1992-1995/* (dr. sc. Safet Bandžović); *Genocid nad Bošnjacima i demografske promjene na području Višegrada 1991-2013.* (dr. sc. Muamer Džananović, doc. dr. Ermin Kuka); *Stradanje i odbrana kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata 1992. godine* (dr. sc. Amir Kliko); *(Bio)Političke strategije rasprave o „mješovitim brakovima“ u Ljiljanu 1994. godine* (dr. sc. Sabina

Veladžić); *Elitocid: Sistematsko ubijanje imama u Srebrenicii okolini od 1992. do 1995. godine* (dr. sc. Hikmet Karčić).

Autori su odabrali aktuelne i važne teme. Do rezultata istraživanja, koje su vrlo jasno prikazali, došli su koristeći historijske izvore različite provenijencije. Osim toga, autori su u svojim radovima donijeli više stotina fusnota i time omogućili provjerljivost što i jeste jedno od obilježja znanstvenog rada.

Rubrika *Prikazi* sadrži dva izdanja štampana 2020. i dva izdanja štampana 2021. godine. Autori „prikaza" su: Elvir Selimović, dr. sc. Vladan Jovanović, dr. sc. Edin Veladžić i mr. Sead Bandžović.

U rubrici *Izvještaji*, mr. Jasmin Jajčević je napisao Izvještaj sa Naučne manifestacije/konferencije „Historijski pogledi 4", čiji je organizator Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, a koja je održana u Tuzli, 19. i 20. novembra 2021. godine.

Časopis *Historijski pogledi* je i u ovome broju donio *Popis publikacija* štampanih u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, te *Upute autorima*.

Zahvaljujemo se svim autorima radova, saradnicima, kolegama, prijateljima i donatorima koji su zaslužni za štampanje sedmog broja *Historijskih pogleda*. Pozivamo kolege historičare, te naučnike i stručnjake iz srodnih nauka na saradnju, da svojim člancima iz moderne i savremene historije daju doprinos izlaženju narednih brojeva časopisa *Historijski pogledi*.

Glavni i odgovorni urednik

FOREWORD

In front of us is the seventh issue of the journal *Historical Views*. This is the result of continuous and hard work of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla and associates of the Journal. The authors of the papers and the Editorial Board tried to make this issue of the Journal meaningful and with quality contributions. The fact that the quality of the Journal is indisputable is confirmed by the fact that it is indexed in 37 scientific and bibliographic databases.

The seventh issue of the journal *Historical Views* contains the sections *Articles*, *Reviews* and *Reports*. In addition, a *list of publications* published by the Center for Research in Modern and Contemporary History of Tuzla and *Instructions to authors* were provided.

The *Articles* section contains 17 papers, the *Reviews* section includes four papers and the *Reports* section one paper. Therefore, 22 papers were published in the Journal. All papers were reviewed and categorized. Published papers address important issues in modern and contemporary history of Bosnia and Herzegovina and world history.

In the *Articles* section, papers that were published address several research issues: *Educational life in Sarajevo of the Ottoman era: Charity work of the citizens in the 18th and 19th century for the benefits of maktabs* (Kerima Filan); *Gazi Husrev-bey in controversial historiographical perspectives* (Ramiza Smajić); *Resistance of the residents of the Bihor kadiluk to reforms of the sublime Porte from the adoption of the Hatt-i Sheriff from Gülhana to the reform of Omer Lutfi paša* (Sait Šabotić); *Mosques in the Upper and Midle Polimlje built during the ottoman rule* (Nada Tomović); *Analysis of the representation of the cemetery of the settlement of Lupac and Preočica in Vitez on the cadastral plans of the old and new surveys* (Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Nehrudin Rebihić); *Some features of economic and social „development“ of Bosnia and Herzegovina in monarchist Yugoslavia* (Senaid Hadžić); *Bosnians in subcarpathian fights, against czechoslovakian soldiers and in the „Ragged guards”* (Zoltán Robert Bolek); *State policy of separation of officials of Islamic communities in Bosnia and Herzegovina /1945-1963/* (Denis Bećirović); *Ethnic structure of the population of Bosnia and Herzegovina from 1948 to 1991 with special accent to the Bosnian Podrinje* (Sead Selimović); *Usurpation of the property of the waqf of the Azizija mosque in Brezovo polje and the mosque in Omerbegovača in the district of Brčko, after the Second world war* (Izet Šabotić); *Renovation and construction of religious facilities on the territory of Kalesija municipality from 1964. to 1966* (Šefko Sulejmanović); *Why is the Bulgarian thesis on Macedonian identity wrong?* (Salim Kadri Kerimi); *The dissolution of Yugoslavia and geopolitical reflections: Russian views on Bosnia and Herzegovina /1992-1995/* (Safet Bandžović); *Genocide against Bosniacs and*

demographic changes in the area of Višegrad in 1991-2013. (Muamer Džananović, Ermin Kuka); *The Suffering and defense of Kotor Varoš Bosniaks and Croats in 1992* (Amir Kliko); *((Bio) Political strategies of the debate on „mixed marriages“ in Ljiljan in 1994* (Sabina Veladžić); *Elitocide: Systematic killing of imams in Srebrenica and surroundings 1992-1995* (Hikmet Karčić).

The authors have chosen current and important topics. The results of the research, which they presented very clearly, were obtained using historical sources of different provenance. In addition, the authors have brought hundreds of footnotes in their works, thus enabling verifiability, which is one of the features of scientific work.

The *Reviews* section contains two editions printed in 2020 and two editions printed in 2021. The authors of the „review“ are: Elvir Selimović, Vladan Jovanović, Edin Veladžić and Sead Bandžović.

In the section *Reports*, Jasmin Jajčević wrote the Report from the Scientific Manifestation / Conference „Historical Views 4“, organized by the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, which was held in Tuzla, on November 19 and 20, 2021.

In this issue, the Journal also published a *list of publications* published by the Center for Research in Modern and Contemporary History of Tuzla, as well as *Instructions for authors*.

We thank all the authors, contributors, colleagues, friends and donors who are credited with printing the seventh issue of *Historical Views*. We invite fellow historians, as well as scientists and experts from related sciences to cooperate, to contribute their articles from modern and contemporary history to the publication of the next issues of the journal *Historical Views*.

Editor-in-Chief

I
ČLANCI // ARTICLES

Prof. dr. Kerima FILAN
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: kerima.filan@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"17/18" (093)
37:364-054.5:28:347.2(497.6 Sarajevo)"17/18"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.7

PROSVJETNI ŽIVOT U SARAJEVU OSMANSKOG DOBA: DOBROTVORNO DJELOVANJE GRAĐANA U 18. I 19. STOLJEĆU U KORIST MEKTEBA*

Apstrakt: *Ovaj rad istražuje kako su građani svojim zadužbinama (vakufima) sudjelovali u prosvjetnim prilikama u Osmanskom carstvu. Fokus je na dobrotvornom djelovanju u korist mekteba u gradu Sarajevu u osmansko doba. Istražuje se doprinos građana mektebima kao ustanovama u kojima se djeci i mladeži pružalo osnovno obrazovanje. Vremenski period na koji se rad odnosi je 18. i 19. stoljeće, a povod je događaj iz 1697. godine kada je Sarajevo porušeno pod udarom austrijske vojske. Istraživanje se bazira na vakufnamama iz navedenih stoljeća koje se, najvećim dijelom u formi prepisa, nalaze u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.*

Pokazuje se kako su se tokom višedecenijskog oporavljanja Sarajeva od stradanja iz 1697. godine mektebi dobrim dijelom obnavljali i izdržavali iz vakufa koje su zavještanjem svoje imovine zasnivali građani Sarajeva. Pored toga što su obnavljali mektebe koji su u prethodnim stoljećima bili podignuti uz džamije i mesdžide, građani Sarajeva otvarali su i samostalne mektebe, mimo kompleksa tih vjerskih ustanova.

Kroz vakufname se pokazuje da je dosta raširen oblik podrške koju su prosvjetnim prilikama davali građani dobrotvori, kako muškarci tako i žene, bio da se prihodi vakufa odrede u korist plaća učiteljima. Na taj način osiguravali su se prihodi za učitelja u situacijama kada je osiromašio osnovni vakuf iz kojega se mekteb izdržavao. Primjeri pokazuju da su dobrotvori dodjeljivali nastavnom kadru i neku primjerenu dužnost u svome vakufu, što je muallimima osiguravalo dodatni prihod. Potpora prosvjetnim prilikama ogledala se i u darivanju učenika. Pojedini su dobrotvori određivali da se od jednoga dijela vakufskih prihoda kupuje odjeća siromašnim učenicima. Najčešće je polaznicima mekteba,

* Ovaj rad rezultat je istraživanja obavljenoga u okviru naučnoistraživačkog projekta *Prosvjeta u životu sarajevskih građana osmanskog doba* koji je podržalo Federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke. Ovom prilikom još jednom izražavamo zahvalnost Federalnom Ministarstvu za ovu podršku.

kao i drugim siromašnijim stanovnicima jedne mahale iz nekoga vakufa dolazila kroz besplatno dijeljenje hjeba, naročito u svetim danima.

U radu se pokazuje da su neki sarajevski građani u svojim oporukama određivali jednokratnu pomoć mektebima iz svoje ostavštine. Predstavljeni su i primjeri privatnih mekteba koje su otvarali imućni učeni građani da bi u njima podučavali mladež.

Dobrotvorna djelatnost općenito, a naročito ona koja se ostvarivala kroz instituciju vakufa, bila je važan aspekt djelovanja građana u osmansko doba. Tim djelovanjem u korist mekteba podržavale su se prosvjetne prilike u vlastitoj društvenoj sredini. Taj vid dobrotvornoga djelovanja građani Sarajeva su održavali i u desetljećima koja su uslijedila nakon okončanja osmanske uprave.

Ključne riječi: *18. i 19. stoljeće, Sarajevo, mektebi, vakufi, dobrotvorna djelatnost*.

EDUCATIONAL LIFE IN SARAJEVO OF THE OTTOMAN ERA: CHARITY WORK OF THE CITIZENS IN THE 18th AND 19th CENTURY FOR THE BENEFITS OF MAKTABS**

Abstract: *This paper explores how citizens took part in educational opportunities in the Ottoman Empire with their endowments (waqfs). The focus is on the charity work for the benefit of maktabs in the City of Sarajevo in the Ottoman Era. The paper expounds on the contribution the citizens made to maktabs – the institutions which provided elementary education for the children and youth. The time period the paper examines is 18th and 19th centuries, and the occasion is the event that took place in 1697, when Sarajevo was devastated under the attack of the Austrian Army. The research is based on waqfs dating back to those centuries, the records of which, predominantly in the form of transcripts, may be found in the Archives of the Gazi Husrev-Bay's Library in Sarajevo.*

It is indicated that over the period of several decades of the recovery of Sarajevo from the suffering of 1697, maktabs were rebuilt and supported for the greater part from endowments made by the citizens of Sarajevo, who donated their own property. In addition to rebuilding those maktabs which had been built next to mosques in the previous centuries, the citizens of Sarajevo also set up independent maktabs, away from the complex of a mosque.

The endowments reveal that a rather widespread form of educational support provided by the citizens benefactors, both men and womene, was to allocate the income from an endowment for the teacher salaries. In that way,

** This paper is a result of research conducted at the Faculty of Philosophy in Sarajevo as a part of the prooject entitled *Education in the lives of the citizens of Sarajevo in the Ottoman period*, supported by the Federal Ministry of Ecucation and Science. Once again, we express our gratitude to the Federal Ministry for their support.

income for teachers was supplied in situations when the fundamental waqf from which a maktab was supported had been depleted. Examples show that benefactors assigned appropriate duties to the teaching staff in their waqf, which secured them (muallims) additional income. Support to educational opportunities was also reflected in giving gifts to students. Some benefactors specified that a portion of the income from an endowment was to be used to buy clothes for underprivileged students. Most often, students of a maktab, as well as other poorer inhabitants of a street block (mahalla) received from a waqf free bread, particularly in the holy days.

The paper reveals that some citizens of Sarajevo allocated in their last will a one-off aid to maktabs from their inheritance. It also presents examples of private maktabs which were set up by wealthy, learned citizens to educate young people.

Charity in general, particularly the one which was donated through the institute of waqfs, represented an important aspect of the activities of citizens in the Ottoman period. With those actions for the benefit of maktabs they supported educational opportunities in their own social communities. It was that very form of charity work that the citizens of Sarajevo maintained in the decades that followed after the end of the Ottoman rule.

Key words: *18th and 19th century, Sarajevo, maktabs, waqfs, charity work.*

Pristup temi

Obrazovanje u Osmanskom carstvu tema je o kojoj danas postoji obimna, respektabilna literatura kao vrijedan rezultat rada brojnih istraživača. Može se reći da je u toj literaturi posvećeno više pažnje medresema, posebno onima koje pružaju visoko obrazovanje, nego drugim vjerskim i obrazovnim zavodima kao što su mektebi ili mualimhane[1], dâru'l-kurâ, dâru'l-hadîs.[2] Saznanja o ovim ustanovama mogu dati uvid u određene oblike prosvjetnog djelovanja osmansko doba, dok su neki drugi oblici širenja znanja, na primjer u tekijama i zavijama te u privatnim krugovima, zbog nedostatka izvora o njima , teže dostupni za istraživanje. Kada se ovome pridoda geografski prostor Osmanskog carstva i

[1] U vakufnamama na turskom jeziku ove se škole nazivaju *mekteb* ili *muallimhâne*. Oba termina odnose se na isti pojam, što znači da ne označavaju različite vrste ili nivoe škola. Uvidom u sudske sidžile (tj. protokole šerijatskih sudova (*sicil-i şer'î*)) iz 15. i 16. stoljeća koji se odnose na Bursu, Mefail Hızlı je primijetio da se do polovine 16. stoljeća koristio izraz muallimhâne uz mekteb te da nakon tog vremena posve prevladava izraz mekteb. Autor dodaje da su ova dva izraza jednakoznačna i međusobno zamjenjiva. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, 28. U ovome radu mi koristimo izraz mekteb.

[2] Dâru'l-kurâ je naziv za škole u kojima su hafizi izučavali Kur'an i načine učenja Kur'ana. Dâru'l-hadîs nazivale su se škole u kojima se izučavao hadis.

višestoljetno trajanja, jasno je da je obrazovanje u Osmanskom carstvu tema kojoj je teško sagledati dimenzije. Zato je korisno istraživanju odrediti vremenske i prostorne granice kako bi se ova tema osvijetlila barem u nekim njenim aspektima.

Do savremenoga doba sačuvani su različiti tragovi o prosvjetnom životu u osmansko doba, kako u gradovima tako i u manjim mjestima. I letimičan pogled na te tragove otvara pitanje kako se organizirao i kako se održavao prosvjetni život u golemom višestoljetnom Carstvu? Ovo je pitanje poticaj i za naše istraživanje.

Poznata je stvar da obrazovanje u Osmanskom carstvu nije bilo posao države sve do 19. stoljeća koje je, uz niz drugih promjena, donijelo i tu da je o prosvjetnim ustanovama i pismenosti stanovništva brinula država. Sve do tada ustanove u kojima se pružalo obrazovanje, kao i druge javne građevine i javna dobra poput džamija, puteva, mostova, vodovoda, kupatila, kuhinja, svratišta za putnike, podizale su se i izdržavale kao zadužbine pojedinaca, od državnika, uključujući sultane i pripadnike sultanove porodice, preko vojnih dostojanstvenika i državnih službenika, pripadnika vjerske inteligencije, trgovaca i zanatlija, do ljudi iz naroda.[3]

U osmanskom svijetu zadužbina je *vakuf*. Vakuf se zasniva po propisima islamskog prava kojem su izvor Kur'an i tradicija Poslanika islama.[4] Kroz instituciju vakufa ostvaruje se dobrotvorna djelatnost koja ima javni značaj. Utemeljenost vakufa na izvorima islamskog vjerovanja povod je svakom

[3] Hazim Šabanović je na osnovu detaljno izvedene analize izvora pokazao da je do kraja 16. stoljeća Sarajevo zaokružilo svoj teritorijalni razvoj i formiralo se kao grad; v. npr. Hazim Šabanović, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Knjiga XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, Knjiga 9, Sarajevo 1965, 29-53; Hazim Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Knjiga XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka,* Knjiga 5, Sarajevo 1960, 71-115. Također v. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo 1996. U razvoju Sarajeva, kao svih osmanskih gradova, zadužbine (*vakufi*) imale su veoma veliku ulogu. Među građevinama koje su se podizale iz neke zadužbine džamija je imala središnje mjesto, a uz džamiju se gotovo redovito otvarao mekteb. Mjestimično se uz džamiju otvarala i medresa. U blizini su se podizali javno kupatilo, javna kuhinja, pa i bolnica. Te su ustanove bile glavna svrha zasnivanja zadužbine. Kako bi se osigurala sredstva za izdržavanje tih ustanova, podizao se han, bezistan, pekara, mlin, kasapnica za mesarske poslove, što je predstavljalo gradsku jezgru. Sve vrste javnih službi, svi oblici vjerskog, obrazovnog i civilnog života, kao i organizirana socijalna solidarnost uređivali su se i funkcionirali putem zadužbina; v. npr. Turgut Cansever, Vakıflar ve Şehirleşme. Şehirleşmede Vakıfların Özel Yeri, *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*, Ankara 2004, 205-212.

[4] Riječ *waqafa* iz arapskog jezika označava izdvajanje i stavljanje izvan prometa jednoga dijela imovine kako bi postala finansijska osnova zadužbine. Prihod ostvaren u okviru zadužbine namjenjuje se isključivo u dobrotvorne svrhe. Osmanska država je instituciju zadužbine, uključujući i termin *vakuf*, naslijedila od prethodnih islamskih država. O vakufu v. npr. Abduselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvećivanju naših muslimana*, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1933. U našem jeziku *vakuf* je naziv, kako za zadužbine osnovane u osmansko doba tako za zadužbine osnovane u skladu sa islamsko-pravnim principima. Za sâm postupak uobičajeni su izrazi (u)vakufiti, (u)vakufljenje. U radu koristimo te izraze.

muslimanskom vjerniku da zavještanjem svoje imovine pridonese vjerskom, prosvjetnom, socijalnom, ekonomskom životu u svojoj sredini bez obzira na vrijednost sredstava kojom se vakuf zasniva. Zasnivanje vakufa u osmansko doba odvijalo se po određenoj zakonskoj i pravnoj proceduri koja se okončavala postupkom na šerijatskom sudu pred kadijom. Dobrotvor je na sudu izjavljivao da svojom voljom i sa namjerom približavanja Bogu (*kurbat*) izdvaja dio imovine i zavještava je na općedruštvenu korist. Zavještana imovina postajala je vakuf koji služi vjerskim, kulturno-prosvjetnim i raznim humanim ciljevima.

Zasnivanje vakufa odvijalo se u glavnim crtama na taj način da dobrotvor podigne građevinu za određenu namjenu i potom opiše imovinu koju zavještava za njeno izdržavanje. Stoga se zavještava imovina koja donosi prihode kao što su zemljište, hanovi, hamami, radionice, dućani, kuće, novac u gotovini koji se uz naknadu izdaju na korištanje trgovcima, zanatlijama, poljoprivrednicima. Dobrotvor je prilikom osnivanja vakufa postavljao upravitelja koji će voditi sve vakufske poslove. Kadija je po okončanju postupka izdavao ispravu određene forme i sadržaja – *vakufnamu*. Vakufnama sadrži opis vakufa: kako će se njime upravljati, koliko će vakuf imati službenika, koliko će službenici biti plaćeni, kako će se osiguravati prihodi vakufa, ko će se koristiti vakufskim dobrom, koliki će biti troškovi vakufa i drugo što dobrotvor ocijeni potrebnim.[5]

Vakufname su glavni izvor za ovo istraživanje. U ovome radu ispitujemo kako su građani dobrotvornim djelovanjem putem institucije vakufa pridonosili prosvjetnim prilikama u osmansko doba. To nastojimo postići analizom i interpretiranjem vakufnama koje se odnose na grad Sarajevo i sadrže podatke o namjeni vakufskog dobra za obrazovanje. Ondje gdje izvori i literatura pruže mogućnost primijenjujemo i dodatnu eksplikaciju.

Vakufname govore o namjeni vakufskih sredstava za različite oblike prosvjetnog djelovanja, od podučavanja djece u mektebima, preko pružanja višeg i visokog obrazovanja u medresama, do predavanja u džamijama.

Broj sačuvanih vakufnama koje sadrže podatke o dobrotvornom djelovanju u korist sarajevskih mekteba nije mali, ipak to je mali dio veoma velikog broja vakufnama nastalih tokom višestoljetnog osmanskog perioda. Ove kojima raspolažemo, stoga, ne mogu dati cjelovitu sliku o sarajevskim mektebima, pa ni ovaj rad ne pretendira na sveobuhvatnost. Kao jednoobrazni administrativni dokumenti vakufname odražavaju samo određene aspekte odabrane teme. Ipak, baš zbog toga što su zvanični dokumenti, one ne ostavljaju prostora za učitavanje njima nepripadajućih sadržaja. Zato vakufname mogu ponuditi matricu funkcioniranja dobrotvornoga djelovanja na planu prosvjete u osmansko doba, što i jeste cilj ovoga rada.

U gotovo svim vakufnamama koje se odnose na podizanje mekteba, kao svrha tog dobrog djela navodi se omogućavanje školovanja djeci koja su

[5] O vakufnami v. Osman Gazi Özgüdenli, Vakfiye, *TDV İslam Ansiklopedisi 42*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, 465-467. O zasnivanju vakufa i sadržaju vakufname detaljno v. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Istanbul 1994, 359-368.

yetimler, *yetâma*, *fukarâ* (siroćad i siromašna djeca). Ova je formula zastupljena u vakufnamama sultanâ i visokih državnih dostojanstvenika te u istom obliku i u vakufnamama drugih dobrotvora.[6] Ona dobro odgovara svrsi vakufa, a to bi mogao biti jedan od razloga što je postala neizostavna u vakufnamama o mektebima.[7] Ovom se formulom izražava milosrđe prema djeci koja nisu u mogućnosti obrazovati se u svojoj privatnoj sredini kao što to jesu djeca iz bogatijih porodica. Ipak, samo je jedan broj djece mogao biti obuhvaćen nekim oblikom privatnog obrazovanja, kao što je pohađanje privatnog mekteba ili učenje pred privatnim učiteljem, dok su javni mektebi bili dostupni svakome. Javne mektebe pohađala je većina djece, a formulacija u vakufnami nije dopuštala da budu zanemarena ona djeca koja su skromnih materijalnih mogućnosti. Mektebi su omogućavali svakom djetetu da dobije osnovna vjerska znanja.[8]

Metod primijenjen na predmet istraživanja

Podatke o sarajevskim mektebima tražili smo u vakufnamama u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke (dalje: GHB biblioteka). Ima jedan broj originalnih primjeraka, a većina ih je sačuvana u obliku prepisa u posebne tri knjige koje se nazivaju *sidžili vakufnamâ*. Velika većina vakufnama je na osmansko-turskom jeziku. Ima ih jedan broj na bosanskom jeziku, no te se odnose na 20. stoljeće te nisu korištene u ovome istraživanju.

Popis 1092 vakufname, koliko ih ima u sidžilima vakufnamâ, objavio je Zejnil Fajić razvrstavši ih po gradovima.[9] Na Sarajevo se odnosi 463 vakufname s tim da su neke prepisane u dva, pa i više primjeraka. Većina ih potječe iz 19. stoljeća, znatno je manji broj vakufnama iz 18. stoljeća. Ukupno ih je tek dvadesetak koje se odnose na 15., 16. i 17. stoljeće. Fajićev popis je bio koristan kod provjere jesu li u istraživanju pregledane sve vakufname iz 18. i 19. stoljeća koje se odnose na grad Sarajevo.[10]

---

[6] Na ove izraze i njihove varijante u brojnim vakufnama ukazuju i drugi istraživači, npr. İsmail E. Erünsal, Vakfiyeleri Işığında Balkanlar'daki Sıbyan Mekteplerinin Karakteristik Özellikleri, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti. Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri. Mayıs 2015, Saraybosna*, Istanbul 2018, 196; Mefail Hızlı, Osmanlılarda ilköğretimin Tarihi, *Türkiye Araşltırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), Istanbul 2008, 87; Ünal Taşkın, Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), Istanbul 2008, 346.

[7] İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası. Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, (Ed. Halil Solak), Istanbul 2021, 265.

[8] U literaturi se mjestimično ističe da su u osmansko doba, nakon džamija i mesdžida, kao najvažnijih vjerskih ustanova, najraširenije bile obrazovne ustanove. M. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 3.

[9] Zejnil Fajić, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 5-6, Sarajevo 1976, 245-302.

[10] Vakufname iz Arhiva GHB objavljene su 2016. godine u latiničnoj transkripciji na osmansko-turskom jeziku u izdanju Generalne uprave vakufâ u Ankari. Mevlit Çam & Rahman Ademi (Ed), *Bosna-Hersek Vakfiyeleri 2-3*, Ankara, 2016. Ovdje je 305 dokumenata koji se odnose na Sarajevo,

Jedan događaj iz historije Sarajeva odredio je donju vremensku granicu za ovo istraživanje. To je 1697. godina kada je u Sarajevo upala austrijska vojska sa vojskovođom Eugenom Savojskim. Tada je grad porušen, spaljen i opustošen, a stanovništvo je pobijeno, zarobljeno, izbjeglo. Sarajevo se godinama oporavljalo od tog događaja. Kako su se i u kojoj mjeri podizale i obnavljale školske građevine nakon te nesreće? Kako je obnovljen prosvjetni život nakon tog stradanja? To su pitanja na koja nastojimo naći odgovor u vakufnamama. U istraživanju se na druge izvore obraćamo, u mjeri u kojoj je moguće, da bismo provjeravali i dopunjavali navode u vakufnamama. Među njima su dva dokumenta u kojima je opisano stanje vjerskih i prosvjetnih objekata u Sarajevu nakon događaja iz 1697. godine. Ti su dokumenti sačinjeni 1706. godine na osnovu izvještaja posebne komisije koja je imenovana po nalogu tadašnjeg bosanskog namjesnika Köse Halil-paše[11] sa zadatkom da pregleda i utvrdi stanje objekata te da popiše srušene i spaljene džamije i mesdžide.[12] Jedan dokument sačuvan je u prepisu Muhameda Enverija Kadića u njegovoj čuvenoj *Hronici*[13] (svezak V, listovi 45-52, 66, 80-88), a drugi se čuva u GHB kao poseban dokument pod brojem D-3078. Oba dokumenta predstavljaju popis pojedinih objekata sa opisom njihovog stanja, a sačinjeni su kako bi se od države tražila pomoć za obnovu. U tekstu ćemo ih dalje označavati kao dokument D-3078 i izvještaj iz 1706. godine (u Kadićevoj Hronici).[14]

Iz ovih se popisa vidi da su, do vremena kada su sastavljeni, neki objekti djelomično ili u potpunosti obnovljeni sredstvima svojih vakufa. Među ovima su džamije: Careva, Gazi Husrev-begova, Ferhadija, Skenderija, Mehmed-begova u Bistriku, Muslihudina Čekrekčije na Baščaršiji, Ali-pašina, Buzadži Hadži Hasanova.[15] Međutim, stradanje je bilo veliko i mnoge građevine nije bilo moguće obnoviti bez pomoći države jer su uništena bila dobra vakufâ iz kojih su se građevine izdržavale. Od države se tražilo obnavljanje vjerskih i prosvjetnih

uglavnom vakufnama, te pokoja oporuka ili kakav drugi sudski dokument. Od tih 305 dokumenata 174 sadrže podatak o namjeni vakufskih sredstava u svrhu prosvjete.

[11] Defterdar Köse Halil-paša u Bosni je bio namjesnik od 1699. do 1702. godine.

[12] U džamijama se uz svakodnevne namaze obavljaju džuma-namaz petkom i bajram-namaz na Bajram. U mesdžidima se ne obavljaju džuma-namaz i bajram-namaz.

[13] *Hronika* Muhameda Enverîja Kadića (1855-1931) rezultat je Kadićeve višedecenijske prepisivačke djelatnosti. Sastoji se iz 28 svezaka od kojih svaki ima približno 400 stranica na kojima su prepisani različiti dokumenti i tekstovi na osmansko-turskom jeziku a odnose se na Bosnu i Hercegovinu. U svescima su tekstovi hronološki sređeni. Tako je dokument iz 1706. godine, o kojem ovdje govorimo, u svezku broj V, gdje su zastupljeni tekstovi i dokumenti o vremenu između 1698. i 1733. godine.

[14] Ova dva dokumenta je u cjelovitom prevodu na naš jezik objavio Zejnil Fajić u radu pod naslovom Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7-8, Sarajevo 1982, 89-109. Ranije je djelomičan prevod, tj. onaj dio izvještaja koji se odnosi na mektebe, objavio Mehmed Handžić u članku Dva popisa sarajevskih mekteba, *El-Hidaje*, 6 (5), Sarajevo 1942-1943, 119-121.

[15] Navedeno se može vidjeti u Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata*, 90-104. Sve navode koji se odnose na ova dva dokumenta donosimo prema ovome Fajićevom radu kako bi podaci bili dostupni i lako provjerljivi.

ustanova te plaće za imame, mujezine, muderise, vaize i učitelje u mektebima. Popis učitelja za koje se tražila plaća sačinjen je u dokumentu D-3078. Navode se imena 32 učitelja i nazivi mahala u kojima su imali službu. Od Porte se moli da se tim učiteljima osigura plaća i da se „za njih izgrade mektebi".

U radu smo koristila i jedan popis sarajevskih mekteba iz 19. stoljeća koji je objavio Hajrudin Ćurić preuzevši ga iz medžmue[16] Sejfulah-efendije Hadžihusejinovića, mlađeg brata Saliha Sidki-efendije Hadžihusejinovića Muvekita.[17] Ne zna se pouzdano kada je popis nastao, ali se po nekim datumima u medžmui može zaključiti da je to najranije moglo biti 1878. godine. Stoga ćemo ga u radu navoditi kao popis iz 1878. godine. Ovdje je upisano 49 mekteba. Od koristi nam je još jedan popis mekteba koji je sačinio Ćurić prema „statističkim podacima registrovanim pod godinom 1856".[18] U toj je tabeli ukupno 35 sarajevskih mekteba. Ovaj ćemo izvor u u radu navoditi kao popis iz 1856. godine.

U svrhu interpretacije izvora podatke iz sarajevskih vakufnama upoređujemo sa onima koji se odnose na druge dijelove Osmanskog carstva. Najčešće se spominje Istanbul zato što ima najviše podataka o njemu. Pri tome svjesni smo da su postojale regionalne razlike. Jedan od ciljeva ovoga rada je da se prosvjećivanje mladeži, to jest obrazovanje širokog sloja stanovništva u osmansko doba nastoji promatrati u vezi sa uvjetima datoga prostora i vremena.[19] Specifičnost Sarajeva vidimo u tome što je krajem 17. stoljeća, kada je već bilo formiran i po svim svojim funkcijama stabilan osmanski grad, doživjelo nesreću nakon koje je svaku od tih funkcija trebalo oporaviti.

Građani obnavljaju mektebe

Najstarija poznata vakufnama koja svjedoči o tome kako su građani Sarajeva obnavljali mektebe nakon stradanja grada 1697. godine pripada Hadži Mustafi sinu Osmanovu iz mahale Peltek Husamudin (Džinin sokak). Vakufnama nosi datum 22. rebiul-ahir 1127. godine (27. april 1715. godine).[20]

[16] Medžmua je naziv za zbirku različitih tekstova. U medžmui može biti i bilježaka raznovrsnog sadržaja. Takva medžmua je obično vlasnikova lična bilježnica.

[17] Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1983, 55-59.

[18] *Isto*, 49-54.

[19] N. Hanna je skrenula pažnju na to kako se o osmanskom obrazovanju i o pismenosti u to doba govori jednakim mjerilima bez obzira na različitosti prostora i vremenskih perioda. Up. Nelly Hanna, Osmanlı Kahiser'sinde Zanaatkâr ve Esnaf Arasında Okuryazarlık, *Osmanlı Dünyası*, Istanbul 2018, 412-413.

[20] Ovu je vakufnamu objavio Šejh Sejfudin Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 55-58. Na tom je mjestu naveo da je vakufnama zabilježena u sudskom sidžilu broj 43 Careve kutubhane. Riječ je o biblioteci Osmana Šehdi-efendije koja se nalazila u dvorištu Careve džamije odakle su sudski sidžili, kao i druga građa, preneseni u GHB biblioteku. Vakufnama koju je objavio Kemura transkribirana je u izdanju *Bosna-Hersek Vakfiyeleri* 3, 1008-1010, gdje je datum vakufname pročitan kao 22. rebiul-ahir 1227. (5. maj 1812. godine), a to je nepunih stotinu godina nakon vremena o kojem Kemura govori. U tom izdanju stoji da je vakufnama u sudskom sidžilu broj 42,

Hadži Mustafa sin Osmanov je „od svoga čistog i lijepo stečenog imetka izdvojio 103.200 srebrenih akči i zauvijek uvakufio“. Prihode od tog vakufa koji će dolaziti izdavanjem na zajam uz proviziju gotovog novca, „trgovcima, zanatlijama i drugima koji su poznati kao pošteni ljudi“ namijenio je za izdržavanje džamije Sagr Hadži Ali na Hridu koju je obnovio, kao i za izdržavanje mekteba uz ovu džamiju „koji je podigao na mjestu gdje je ranije postojao mekteb“ (*ve câmi'-i mezbûr kurbında vâki' atîk mu'allimhâne yurdında binâ eylediğim mu'allimhânede*). Dobrotvor je iz ovoga vakufa osigurao plaću učitelju uvjetujući da taj posao obavlja onaj ko bude imam u džamiji i da prima plaću od pet akči dnevno (*câmi'-i mezbûrda her kim imâm olursa mu'allim-i sıbyân olup yevmî 5 akçe vazîfe meşrûtası ola*), a da nakon održane nastave učini *dovu* na dušu dobrotvora, njegovih roditelja i svih muslimanskih vjernika i vjernica.[21]

O priključivanju drugih vakufa ovome postojeći izvori ne sadrže podatke sve do 1820. godine. Tada su dva dobrotvora, Mustafa-baša sin Ahmedov i Ibrahim-baša sin Osmanov, ovome vakufu pripojili svoj zajednički, zasnovan zavještanjem kuće i dva dućana.[22] Za kuću koja se nalazila na Hridu dobrotvori

strana 143-144 (dalje: SS br., s.) u GHB biblioteci. Provjerili smo stanje u biblioteci i utvrdili da je prepis ove vakufname u SS br. 42, s. 143-144 te da je datum izdavanja vakufname onaj koji je naveo Kemura. Dakle, vakuf je zasnovan 1715. godine. O sudskim sidžilima v. Azra Gadžo-Kasumović, O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 21-22, Sarajevo 2003, 41-84.

[21] Ovaj navod u vakufnami kazuje da je i ranije postojao mekteb uz tu džamiju. Kemura kaže da je glasoviti sarajevski trgovac Sagr Hadži Ali 956. godine po Hidžri (1549.) podigao džamiju i uz nju mekteb te da su i džamija i mekteb stradali 1697. godine. U izvještaju iz 1706. godine upisana je džamija na listi onih koje su stradale i za koje se traže od države sredstva za njihovo obnavljanje, dok se u dokumentu D-3078 ne navodi mekteb u ovoj mahali. U literaturi se mekteb na Hridu spominje pod imenom dobrotvora iz 18. stoljeća Hadži Mustafe Zene ili Zane, npr. M. Handžić, *Dva popisa sarajevskih mekteba*, 122; Madžida Bećirbegović, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1974, 274; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, 59. S. Kemura navodi ime dobrotvora kao Zendekija Hadži Mustafa sin Osmanov. U samoj vakufnami ne stoji ovaj dio imena Zendekija; možda ga je Kemura naveo u prevodu vakufname po čuvenju s namjerom da potvrdi identitet dobrotvora. Iz godine 1772. potječe jedan berat kojim se za učitelja u mahali Sagr Hadži Ali na Hridu imenuje Ahmed-halifa na mjesto svoga oca Abdulah-halife. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 64; također Azra Gadžo-Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata I*, Sarajevo 2018, 201. U beratu stoji da je Abdulah-halifa bio učitelj u ovome mektebu od vremena kada ga je podigao dobrotvor Zeno Hadži Mustafa, da se zbog starosti povukao iz službe te da se njegovom nasljedniku Ahmed-halifi dodjeljuje plaća u iznosu od 100 para, a taj novac je prihod od iznajmljivanja bašte u mahali Sagr Hadži Ali koju je uvakufio isti dobrotvor Zeno Hadži Mustafa. M. Mujezinović piše da je u dvorištu džamije u naselju Peltek Husamudin na jednom nadgrobnom kamenu uklesano ime Izeno Hadži Mustafa, što Mujezinović čita kao Zeno i pretpostavlja da je ovo grob dobrotvora koji je obnovio džamiju i školu u mahali Sagr Hadži Ali na Hridu. Godina smrti Zene Hadži Mustafe je 1722-1723. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. *Knjiga I – Sarajevo*, Sarajevo 1974, 383.

[22] Vakufnama je u sidžilu vakufnamâ III, s. 128, br. 721 (dalje: SV I/II/III, strana (s.), redni broj (br.), a original je pod signaturom V-222 (721). V. također i S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 59-61.

su uvjetovali da u njoj stanuje osoba koja je imam i učitelj u toj mahali. Time što je služba imama i učitelja objedinjena u jednoj osobi ovaj vakuf je istovremeno i prinos prosvjeti.

Pet decenije kasnije ovaj je mekteb bio „odavno napušten i za temelje mu se nije znalo“. Tako je opisan u popisu sarajevskih mekteba iz 1878. godine. Međutim, kada je na početku 20. stoljeća Kemura opisivao stanje sarajevskih džamija, uz džamiju Sagr Hadži Ali, u njenom dvorištu, zatekao je aktivan mekteb u zasebnoj školskoj građevini.[23] Zabilježio je da je građevina podignuta iz ostavine Hadži Mustafe Hasekija iz Jakub-pašine mahale (u Magudi) koji je 1901. godine oporučio da se trećina njegovoga imetka upotrijebi u dobrotvorne svrhe.[24] Nije poznato ko je odredio da se iz ovih sredstava podigne mekteb na Hridu. To je bio početak 20. stoljeća kada su već vladale nove društvene prilike.

Mekteb u Hubjar-aginoj mahali (Medreseta) za koji se u izvještaju iz 1706. navodi da je porušen, iznova je napravio (*müceddeden ibnâ ve ihyâ*) 1771. godine Hadži Mehmed-aga sin Abdulahov iz mahale Peltek Husamudin.[25] Za održavanje škole ovaj dobrotvor je zavještao jedan dućan u čaršiji Sarači i ženski hamam koji se nalazio u mahali Šejh Ferah (Abdesthana). Odredio je godišnju plaću u iznosu od 12 groša za učitelja koji u njegovom mektebu „pravilno i u potpunosti obavlja tu službu“ (*hizmet-i ta'lîmi hasbe'l-âde bî-kusûr edâ etdikden sonra*).

U 18. stoljeću je Hadži Mustafa sin Mehmedov, nastanjen u mahali Careve džamije, otvorio školu u Ali-pašinoj mahali. Prema vakufnami koja je sačinjena 1774. godine,[26] dobrotvor je izdvojio iz svoga imetka sumu od 400 groša za vakuf iz kojega je osigurao plaću učitelju u iznosu od šest akči dnevno. Na tu je službu imenovao izvjesnog Mehmed-hodžu. Osim novca u gotovini dobrotvor je zavještao i jednu baštu koja se nalazila uz sami mekteb a prihode od iznajmljivanja bašte namijenio je za održavanje školske građevine. Mekteb se održao; popisi mektebâ pokazuju da je bio aktivan u 19. stoljeću.

Među mektebima za koje se u izvještaju iz 1706. godine traži ponovno podizanje uz pomoć države na mjestu na kojem su postojali do 1697. godine navodi se i onaj u mahali Vekilharč (Hadžijska džamija). Podatke o ovome mektebu nalazimo u vakufnami iz 1779. godine koja pripada Hadži Mustafi Bešliji iz mahale Vekilharč.[27] Dobrotvor je zavještao dva dućana i 11 magaza koji su se nalazili uz rijeku Miljacku u blizini starog mosta (*cisr-i atîk kurbında*) i ukupan prihod tog vakufa namijenio je za različite prosvjetne potrebe. Veći dio

[23] S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 63.

[24] Za vakufe koji su se zasnivali po oporuci, nakon smrti dobrotvora, po islamskom nasljednom pravu može se koristiti najviše jedna trećina ukupne imovine koja je ostala iza umrle osobe; v. npr. Mehmet Bulut & Cem Korkut, Finansal İstikrar ve Para Vakıfları Etkisi: Rumeli Para Vakıfları Örnekleri, *İslam Ekonomisi ve Finansi Dergisi*, 1, Istanbul 2016, 57.

[25] SS br. 13, s. 18. Vakufnama je pod datumom 17. safer 1185 (1. juni 1771).

[26] S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 80-82.

[27] Datum vakufname je 10. safer 1193 (27. februar 1779). Prepis je u SS br. 20, s. 38 te u SV III, s. 167, br. 814.

prihoda odredio je za plaću pripadnicima uleme koji su redovno održavali predavanja u nekoliko sarajevskih džamija. Dvadeset groša od godišnjeg prihoda odredio je da bude plaća učitelju u mahali Vekilharč (*mahalle-i mezbûrede vâki' mekteb-i şerîfde mu'allim-i sıbyân olan senevî yirmi guruş vazîfeye mutasarrıf ola*) i sedam groša namijenio je za održavanje tog mekteba (*mahalle-i mezkûrede vâki' mekteb-i mezkûr ta'mîrine harc ve sarf oluna*).[28]

Godine 1782. legalizirana je vakufnama dobrotvora Subašizâde Hadži Mehmeda sina Ahmedova iz mahale Kučuk Kâtib (Nad mlini) koji je zavjetovao nekoliko dućana, podrumske prostorije i parcelu zemljišta da se novčanim sredstvima koja ostvari ovaj vakuf obnove džamija i mekteb u Timurhanovoj mahali u Čeljigovićima jer su građevine, kako stoji u vakufnami, „već puno godina u lošem stanju i ne mogu se koristiti u svoju svrhu“ (*Timurhan mahallesinde vâki' mescid-i şerîf ve makâm-ı latîf ve ittisâlinde olan mekteb-i münîf sinîn-i kesîre zamân-ı vefîreden berü bi'l-kulliye harâb ve fenâ-pezîr iken*).[29] U izvještaju iz 1706. godine stoji i za džamiju i za školu u Timurhanovoj mahali da su porušene. Dobrotvor Hadži Mehmed Subašizâde uvjetovao je da imam u džamiji i učitelj u mektebu bude Hafiz Ali-efendija sa godišnjom plaćom od 15 groša. Da se ovaj vakuf dobro održavao pokazuje popis sarajevskih mekteba iz 1856. u kojem stoji bilješka da je škola u Timurhanovoj mahali u dobrom stanju, a aktivna je i prema popisu iz 1878. godine.

U vakufnami Mustafe sina Ejubova iz mahale Hodžazâde Hadži Ahmed (Hrvatin) iz 1786. godine stoji da je dobrotvor zavještao tri dućana od kojih je jedan pekara u Jakub-pašinoj mahali, drugi je dućan u sarajevskoj čaršiji i treći dućan je u Varešu.[30] Namjena ovoga vakufa je da se osigura plaća mualimu Ibrahim-efendiji i sredstva za održavanje mekteba u Jakub-pašinoj mahali. U vakufnami stoji i podatak da je taj mekteb još ranije obnovio isti dobrotvor Mustafa sin Ejubov (*sâlifü'z-zikr Ya'kub Paşa mahallesinde vâkıf-ı mebrûr-ı merkûm binâ ve ihyâ eylediği mekteb*).[31] Iz vakufnama ovakvoga sadržaja može se vidjeti kako su dobrotvori brinuli o mektebu koji su podigli i osiguravali sredstva za njegovo funkcioniranje.

---

[28] U literaturi se pojavljuje podatak da je mekteb u mahali Vekilharč obnovio isti dobrotvor 1776. godine; v. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999, 108. S. Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 86 piše da je dobrotvor Hadži Mustafa Bešlija izgradio mekteb i pekaru koju je zavještao u korist džamije u mahali Vekilharč, ali ne navodi godinu gradnje.

[29] Vakufnama nosi datum 21. zil-kade 1196. (28. oktobar 1782). Nalazi se u SV I, s. 194, br. 165.

[30] Datum vakufname je 28. džemazijel-evvel 1200. (29. mart 1786). Nalazi se u SV I, s. 213, br. 148. Također v. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 118-121.

[31] Iz Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine zna se da je u to vrijeme postojao mekteb u Jakub-pašinoj mahali (Maguda). Ondje je zavedeno kako su u požaru oštećeni objekti ovoga vakufa zbog čega su umanjeni prihodi, pa su umanjene i plaće vakufskim službenicima, imamu, učitelju i mujezinu; v. Adem Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sarajevo 2000, 484. Nemamo podatak o tome kada je podignut mekteb na tom mjestu. Mahala se obrazovala oko mesdžida koji je podigao bosanski namjesnik Jakub-paša dok je bio na ovoj dužnosti u posljednjoj deceniji 15. stoljeća.

Muratzâde Hadži Abdulah-aga sin Hadži Ibrahimov iz mahale Careve džamije uvakufio je 1790. godine baštu i dućan, a prihode vakufa namijenio je kao plaću u iznosu od 30 groša godišnje učitelju u mahali Nebrdilo[32]. I u ovoj vakufnami, kao što je bio slučaj u prethodno opisanoj, sadržan je podatak da je taj mekteb još ranije, prije zasnivanja ovoga vakufa, podigao isti dobrotvor (*bundan evvel binâ eylediğim mektebde*).[33] To je bila prizemna građevina sa dosta velikom učionicom u koju se stupa iz manjega hodnika i sa posebnom prostorijom za učitelja.[34] Pet godina kasnije isti je dobrotvor zasnovao još jedan vakuf zavještanjem ograđene bašte u kojoj je i jedna manja građevina.[35] Jedan od dobrotvorovih uvjeta o raspodjeli sredstava ovoga vakufa je da se šest groša godišnje dodjeljuje učitelju u mektebu Nebrdilo kao dodatak na plaću koju je primao iz ranije uspostavljenoga vakufa (*ve mahalle-i mezkûrede kâin mektebde muallim-i sıbyân olan hâce vazifesine zamm olunup senevî altı guruş verile*).[36]

Mačković Hadži Mehmed Memiš sin Hadži Abdulahov podigao je mekteb u mahali u kojoj je bio nastanjen. Riječ je o mahali Haseki Hatun (Za Banjom) koja je nastala u 16. stoljeću kada je Haseki Šehdidar Hatun na ovome mjestu podigla mesdžid i mekteb.[37] Godine 1697. ovi su objekti nastradali, a nastradao je i vakuf. Obnova je bila izgledna samo uz pomoć države te se u dokumentu D-3078 traži obnavljanje mesdžida u ovoj mahali i plaća za imama, mujezina i vaiza, obnavljanje mekteba i plaća za učitelja. Ponovna gradnja mekteba u tom naselju spominje se početkom 19. stoljeća.[38] Godine 1815. je Hadži Mehmed Memiš Mačković zavještao „iz cijeloga svoga nepokretnog imetka dva dućana u bezistanu Pazarbule[39] u Sarajevu i jednu plodnu baštu u

[32] Riječ je o mahali na Gornjim Bjelavama. Nazvana je po dobrotvoru Hadži Ali-begu Nevbrdilu. U izvorima se spominje od 1540. godine, premda je, po mišljenju Šabanovića, vjerovatno nastala desetak godina ranije; v. H. Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, 36.

[33] Datum vakufname je posljednja dekada mjeseca redžeba 1204. (5-15. april 1790). Vakufnama je u SS br. 31, s. 184.

[34] Po tome je spadala među bolje mektebske građevine sa tri prostorije budući da neki mektebi nisu imali prostoriju za učitelja. M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, 264.

[35] Datum ove vakufname je 7. redžeb 1209. (28. januar 1795). Nalazi se u SV I, s. 341, br. 35.

[36] Prvi uvjet u ovoj vakufnami je da se na ime plaće dodjeljuje 12 groša hafizu Abdulah-efendiji koji je *hatîb* (propovjednik koji drži propovijed petkom i o bajramu) u džamiji Nebrdilo.

[37] Detaljnije o tome v. Kerima Filan, Žene kao vakifije u ranom dobu osmanske Bosne, *Pregled*, 3-4, Sarajevo 2005, 64-66.

[38] Za mesdžid S. Kemura navodi da su ga obnovili mahaljani uz državnu pomoć. Potom Kemura kaže da je kasnije taj mesdžid popravljao dobrotvor Mehmed Memiš-aga sin Hadži Abdulahov te da je uz mesdžid podigao i mekteb. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 357. Mesdžid je postojao do 1879. godine kada je stradao u požaru; Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu*, 94.

[39] Bezistan pod imenom Pazarbule nalazio se uz han Kolobara na prostoru gdje su sada Trgovke. Taj je bezistan zadužbina Gazi Mehmed-bega sina Isa-begova iz prve polovine 16. stoljeća. Hamdija Kreševljaković, Naši bezistani, *Naše starine*. *Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 2 (2), Sarajevo 1954, 234.

mahali Uskudarî Ahmed Čelebi“ (Pasija mahala, između Budakovića i Ašikovca).[40] U vakufnami je dobrotvor naveo da je u mahali Haseki Hatun sagradio mekteb za dječake i da ovim vakufom osigurava sredstva za izdržavanje te škole: od vakufskih prihoda dodjeljivat će se plaća učitelju (*bir bâb dükkân-ı mezkurun izdiyâd kalan icâresiyle bagçe-i merkûme gallesi sâlifü'l-beyân Haseki Hatun mahallesinde binâ ve ihyâ eylediğim mekteb-i mezkûrda mu'allim-i sıbyân olana i'tâ*). Osim navedenoga, dobrotvor nalaže upravitelju vakufa da se prihodi od iznajmljivanja jednog dućana koriste za održavanje mekteba u mahali Kebkebir (Mišćina mahala) i da se preostali novac dodjeljuje učitelju u toj školi na ime plaće (*ve zikr olunan dükkân-ı sânînin bir minvâl muharrir izdiyâd kalan icâresinden Kebkebir mahallesinde vâki' mekteb-i şerîf ve ittisâlinde mekâbir-i müslimîn bir ta'mîre muhtâc oldukça mütevelli ma'rifetiyle ta'mîr u termîm olunup dükkân-ı merkûm bâkiye kalan icâresi mezkûr Kebkebir mahallesinde vâki' mekteb-i mezbûrun mu'allim-i sıbyân vazîfesi olarak mutasarrıf olalar*).

U popisu sarajevskih mekteba iz 1878. godine Mačković Hadži Mehmed-aga navodi se kao dobrotvor mekteba u mahali Kebkebir. U popisu iz 1856. stoji samo Mačković bez imena dobrotvora. Kod Kasumovića nalazimo podatak da je mekteb u mahali Kebkebir obnovio 1771. godine Hadži Mehmed-aga Mačković.[41] Moglo bi biti da je ovaj dobrotvor Mačković podigao nanovo mekteb u mahali Kebkebir nakon što je 1697. stradao onaj podignut ranije. Mačkovići su bili moćna sarajevska porodica.[42] Može se pretpostaviti da su dobrotvorno djelovali tokom više decenija. U svakom slučaju, to što je jedan dio sredstava iz vakufa Memiš-age Mačkovića iz 1815. godine usmjeren i za mekteb u mahali Kebkebir pokazuje porodicu Mačković kao dobrotvore oba ova mekteba.

Istraživanja o podizanju mekteba u osmansko doba iznijela su na vidjelo običaj da građani dobrotvori otvore mekteb u naselju u kojem su nastanjeni.[43] To je zasigurno bila raširena praksa naročito u vrijeme kada se u jednom naselju podizao prvi mekteb. Sarajevski primjeri iz 18. stoljeća pokazuju da su dobrotvori mektebe otvarali u onome naselju u kojem je postojala potreba.

Također i Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II. Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Sarajevo 1991, 510.

[40] S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 357-358. Vakufnama je u SS br. 55, s. 170, a datum vakufname je 11. rebiul-ahir 1230. (23. mart 1815).

[41] I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu*, 108. Iz opširnih popisa Bosanskog sandžaka iz 1540. i 1604. godine zna se da je u tim stoljećima postojao mekteb u mahali Kebkebir. U popisima stoji da je dobrotvor po imenu Hadži Murat zavještao gotovinu od 10.000 akči sa godišnjim prinosom 1.500 akči. Odredio je da se imamu i učitelju u mahali Kebkebir dodjeljuje po tri akče dnevno; v. Behija Zlatar, Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1974, 125; A. Handžić, *Opširni popis*, 500. U izvještaju iz 1706. godine među porušenim mektebima navodi se i ovaj u Kebkebirovoj mahali.

[42] Nešto podataka o porodici Mačković v. Alma Omanović-Veladžić, Hasećija Mehmed Memiš-aga Mačković i sarajevska svakodnevnica, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59, Sarajevo 2010, 215-225.

[43] O tome v. npr. M. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 29.

Vjerovatno je da je u naseljima u kojima su ti dobrotvori živjeli već postojao mekteb.

Da je u mahali Peltek Husamudin, u kojoj je bio nastanjen dobrotvor Hadži Mustafa Zeno postojao mekteb u vrijeme kada je on podizao mekteb na Hridu 1715. godine vidi se iz njegove vakufname: dobrotvor je odredio da se iz njegovoga vakufa, kojim su se izdržavali džamija i mekteb na Hridu, pet akči dodjeljuje mualimu u mahali Peltek Husamudin, kao i da se izdvaja po jedna akča za održavanje tog mekteba (*ve dahi şöyle şart eyledim ki sâkin olduğum Peltek Husamuddîn mahallesi mescidi kurbunda olan mu'allim-i sıbyân olan mu'allime ba'de idâ-yi hizmet yevmî beş akçe vazîfesi meşrûta ola ve mu'allimhâne-i mezbûrun ta'miri içün yevmî bir akçe meşrûtası ola*).[44] Novac iz ovoga vakufa je, zasigurno, bio dodatak na plaću koja je mualimu određena iz vakufa kojim se izdržavao mekteb u mahali Peltek Husamudin. A dobrotvor je ovom odredbom pokazao kako brine i o mektebu u mahali u kojoj je nastanjen.

Sigurno je da je oko 1782. godine, kada je Subašizâde Hadži Mehmed sin Ahmedov podizao ponovo džamiju i mekteb u Timurhanovoj mahali, već postojao mekteb u mahali Kučuk Kâtib u kojoj je on stanovao. Da je taj mekteb nakon stradanja 1697. godine obnovio Hadži Ahmed zna se sa njegovog nadgrobnog kamena u dvorištu džamije Kučuk Kâtib. U uklesanom tekstu, koji je sastavio sarajevski pjesnik Mehmed Mejli Guranî (1713-1781) stoji da je Hadži Ahmed „u ime Boga sagradio ovaj mekteb“[45]. Hadži Ahmed je umro 1757-1758. godine.

Kada je Hadži Mustafa Haseki iz Jakub-pašine mahale podizao mekteb u mahali Sagr Hadži Ali na Hridu 1901. godine, vjerovatno je da je u dobrom stanju bio mekteb u njegovoj mahali koji je, kako je naprijed pokazano, prema vakufnami iz 1786. godine podigao Hadži Mustafa sin Ejubov.

Kako se vidi iz ovih primjera, dostupne vakufname svjedoče o obnavljanju jednoga broja mekteba; o drugima saznajemo posredno, iz druge vrste bilježaka i dokumenata. Najzad, o nekima zasigurno nisu sačuvani tragovi.

Arhivski izvori ne obavještavaju o tome kako su dobrotvori odabirali mahalu u kojoj je postojala potreba za obnavljanjem džamije ili mekteba. Razlog za odabir mogle su biti rodbinske veze, mogla je biti vrijednost sredstava koja dobrotvor zavještava a mogli su biti humani razlozi – da se džamija ili mekteb obnove u onoj mahali koja je udaljena od drugih džamija i mekteba.

[44] S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 55-57. U izvještaju iz 1706. godine među mektebima za koje se traže sredstva od države ne navodi se mekteb u mahali Peltek Husamudin. Budući da je džamija u toj mahali bila porušena i da je, prema istom izvještaju, jedna od 14 džamija koje su nakon toga „uz pomoć Uzvišenog Allaha nanovo napravljene, pa su sada u ispravnom stanju“, ostaje da se pretpostavi kako je do 1715. godine podignut i mekteb.

[45] Mehmed Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo 1957, 143.

Mektebi izvan džamijskog kompleksa

Običaj da se mekteb otvori u zasebnoj građevini koja ne pripada kompleksu neke džamije postojao je u osmanskim gradovima od ranoga doba.[46] U vremenu koje je obuhvaćeno ovim radom u Sarajevu su postojali i takvi mektebi.

Vakufnama poznatoga sarajevskog učenjaka Hadži Mehmed-efendije Velihodžića legalizovana je 1784. godine,[47] kratko vrijeme prije nego što je krenuo na hadž u svojstvu bedela i umro na tom putu.[48] Hadži Mehmed-efendija uvakufio je svoju kuću sa okućnicom i baštom u mahali Hodža Kemaludin (Ćemaluša). Svrha uvakufljenja je da nakon njegove i suprugine smrti kuća bude mekteb za žensku djecu. Dobrotvor u vakufnami zadužuje imama i mujezina u toj mahali da skupa sa stanovnicima izaberu jednu sposobnu učiteljicu koja će veliku sobu u toj kući koristiti kao učionicu i podučavati žensku djecu Kur'anu, stubovima islamskog vjerovanja i praktičnim islamskim dužnostima (*ta'lîm-i Kur'ân ve şerâ'it-i îmân ve islâm ve ahkâm-i vuzu' ve salavât ve savmı etfâl-i nisvâna ta'allim etdikçe*). Naime, cijela kuća stavlja se na raspolaganje učiteljici da u njoj stanuje, da za svoje potrebe koristi baštu i konačno da ona bude vlasnica te nekretne. U slučaju da se mekteb iz nekoga razloga zapusti, dobrotvor određuje da se tada kuća proda valjanim postupkom te da se novac izdaje na posudbu sa određenom interesnom stopom kako bi se prihod koristio za plaću nekoj učiteljici koja podučava žensku djecu. Zaključujemo da je Mehmed-efendija Velihodžić svoj vakuf namijenio za školovanje ženske djece.

Prema vakufnami sačinjenoj 1786. godine Hadži Osman sin Hadži Muharema iz naselja Kebkebir sagradio je u Kazandžijskoj čaršiji građevinu koja je u prizemlju imala šest trgovačkih magaza i na gornjem boju nekoliko prostorija.[49] Jedan dio prostora na katu dobrotvor je uredio kao mekteb.[50] Odredio je da se učitelju daje godišnja plaća od 25 groša iz njegovoga vakufa koji je zasnovao zavještanjem novoizgrađenih trgovačkih magaza sa pripadajućim preostalim prostorijama na katu koje su se izdavale pod najam. Specifičnost ovoga mekteba je ta što je namijenjen za prosvjećivanje šegrta u čaršijskim dućanima.[51] Ta je škola omogućavala naobrazbu dječacima koji zbog posla nisu mogli pohađati redovnu nastavu u mektebima u svojim mahalama.

---

[46] O takvim mektebima u Bursi u 15. i 16. stoljeću v. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 40.
[47] S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 345-346.
[48] O Hadži Mehmed-efendiji Velihodžiću v. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014, 92-95.
[49] SV III, s. 196, br. 901. Također i primjerak pod signaturom A-3352 u GHB biblioteci.
[50] A. Bejtić ovaj mekteb ističe kao primjer lijepe građevine za ovu namjenu, jer su se školske zgrade većinom pravile kao manje prizemne kuće. Ova mektebska prostorija na katu sa dosta prozora imala je dnevnu svjetlost i osunčanost. Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 3-4, Sarajevo 1953, 248.
[51] Seid Mustafa Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo 1937, 37-38.

Vakufnama Hadži Husejina Mačkara potječe iz 1814. godine.[52] Dobrotvor je uvakufio dućan i magazu u mahali Sinan Vojvoda Hatun na Vratnik-mejdanu gdje je i sâm bio nastanjen. Iznad dućana napravio je prostoriju koja je služila kao *mualimhana (ve mahzen-i mezbûr fevkinde inşâ eylediğim muallimhâne)*. Odredio je da se prihodima od iznajmljivanja dućana i magaze plaća sa 12 groša godišnje učitelj koji će u toj mualimhani učiti djecu i da se preostali novac koristi za održavanje uvakufljenih nekretnina.

U radu *Sarajevski grad Vratnik* Traljić navodi da je Mačkarev mekteb na Vratniku bio smješten u dobrotvorovoj kući te da njemu nije poznato od kada je taj mekteb radio. Mačkari su bili bogata trgovačka porodica i imali su nekoliko kuća na Vratniku.[53] Može se pretpostaviti da je mekteb koji je Hadži Husejin otvorio iznad dućana vremenom premješten u neku od kuća. Pažnje je vrijedan i Traljićev navod da su mekteb pohađala i muška i ženska djeca, s tim što se za dječake koristila prostorija u prizemlju, a za djevojčice prostorija na katu.[54]

Prema vakufnami iz 1847. godine, Hadži Osman-beg sin Ali-bega iz mahale Čokadži Hadži Sulejman (Jedileri) uvakufio je jednu parcelu zemljišta koje se nalazi na Bistriku u mahali Gazi Mehmed-beg.[55] Na tom zemljištu podignuta je građevina sa dvije prostorije koju je dobrotvor namijenio da se uredi za mekteb. Za otvaranje i izdržavanje mekteba je uz spomenuto zemljište uvakufio dva dućana u Malom Čurčiluku i jedan dućan sa trgovačkom magazom u Kundurdžiluku. Od najamnine koja se ubere od zavještanih dućana i magaze dobrotvor je odredio plaću od četiri akče dnevno učitelju koji će podučavati djecu u njegovom mektebu. Osim plaće, učitelju je namijenio da koristi zemlju uz školu za uzgajanje povrća za svoje potrebe.[56]

Ovdje je potrebno ukazati i na dva mekteba o kojima obavještavaju bilješke Mula Mustafe Bašeskije. Jedan mekteb otvorio je izvjesni Fejzi-hodža porijeklom iz Višegrada. Prema Bašeskijinim riječima, Fejzi-hodža je kupio kafanu koja je bila pokraj abdesthane i od nje napravio mekteb u kojem je dugo godina podučavao mladež (*âbdest-hâne yanında kahve-hâne alup mekteb yapup bunca zamân mu'allim-i sıbyân oldı*).[57]

[52] Datum vakufname je 27. rebiul-ahir 1229. (18. april 1814). Nalazi se u SV III, s. 221, br. 936.

[53] S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 32.

[54] Traljiće navodi da je mualim u Mačkarevom mektebu bio Mula Ahmed Malina (rođ. 1815.) te da ga je naslijedio Ahmed-efendija Sirćo koji je u toj službi proveo jednu godinu dana. Sa njegovim odlaskom iz službe mekteb je prestao raditi posljednjih godina 19. stoljeća. S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 54.

[55] Datum vakufname je 5. zil-hidždže 1263. (14. novembar 1847). Nalazi se u SS br. 83, s. 14. Također v. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 159-162.

[56] U vakufnami stoji da dobrotvor na jednom dijelu zemljišta uz školu otvara groblje u kojem će se sahraniti on i članovi njegove porodice, a učitelju, ma ko bio u toj službi, namjenjuje se zemljište koje preostane (*'arsa-ı bâkiyede mekteb-i mezkûrede mu'allim-i sıbyân bulunanlar zabt ve istedikleri sebze ve sâ're zer' ile intifâ' olalar*).

[57] V. Kerima Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Sarajevo 2011, 332.

Drugi mekteb bio je u čaršiji Kovači. Mualim u tom mektebu bio je Ahmed-efendija Mosto (*Kovaçlar Çârşûsında mu'allim-i sıbyân idi*). Za Ahmed-efendiju Bašeskija kaže da je bio bogat čovjek, da je imao lijepu narav, da je znao čitati knjige na perzijskom jeziku (*mâldâr idi, hoş huylu idi, Fârsî kitâb okur idi*).[58] Ova je bilješka iz 1207. godine (1792-1793). M. Mujezinović je prema sudskom sidžilu iznio da se među imovinom koja je ostala iza Ahmed-efendije Moste, između ostaloga, navodi mekteb ispod kojega su bili dućani.[59]

Sigurno je da je da su ovo bili privatni mektebi. Na to upućuju Bašeskijine riječi da je Fejzi-hodža „napravio mekteb", kao i to da je mekteb u Kovačima popisan kao imovina Ahmed-efendije Moste. Za obojicu ovih mualima Bašeskija je zabilježio da su bili imućni ljudi.[60] Prema tome, i Fejzi-hodža i Ahmed-efendija su svoju imovinu uložili u svrhu prosvjete.

Ima još jedna bilješka Mula Mustafe Bašeskije koju treba razmotriti u okviru naše teme. Jedan nekrolog iz 1774. godine glasi ovako:

> *Karabaş Mollâ 'Alī Hoca, hırkalı, ey âdem, duhân içerdi, dükkânlarda uşakları okutdururdı*.[61]

Bašeskija je, naime, napisao da je Mula Ali-hodža podučavao dječake u dućanima. Ovaj oblik podučavanja može se dovesti u vezu sa potrebama esnafa da njihovi pripadnici budu pismeni. Naime, pripadnici esnafa trebali su znati da svoje poslove vode na papiru. O tome govori Nelly Hanna ukazujući na sudske sidžile u kojima se nailazi na jasne pokazatelje da su pripadnici esnafa vodili svoje knjige o poslovanju, kako o vlastitom tako i o poslovanju esnafa kojem su pripadali.[62] U vezi s tim autorica zaključuje da su zanatlije i trgovci morali biti pismeni. Ovaj zaključak ona povezuje i sa nespornim podacima u sudskim sidžilima o tome kako su pripadnici esnafa takoreći svakodnevno odlazili na sud (*mahkemu*) radi raznih svojih poslova. U tom smislu je postojala potreba, pa i obaveza da se šegrti prosvjete najmanje u onoj mjeri koja će im omogućiti da vode poslove i da u budućnosti posluju onako kako nalaže pripadnost esnafu a u svrhu općeg društvenog interesa.

Drugi oblici potpore prosvjetnom životu

Jedan oblik potpore koju su građani pružali prosvjetnim prilikama ogleda se u osiguravanju plaća učiteljima. U prethodnom dijelu teksta naveli smo kako je dobrotvor Hadži Mustafa Zeno jedan dio prihoda svoga vakufa, iz kojega su

[58] *Isto*, 336.
[59] Mehmed Mujezinović, *Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo 1968, 401. Ovdje čitamo i podatak da je Ahmed-efendija Mosto imao biblioteku od 140 svezaka knjiga.
[60] Za Fejzi-hodžu je Bašeskija napisao da je bio *zencil* (< *zengin*), a za Ahmed-efendiju da je bio *mâldâr*; v. već navedena mjesta u K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, 332 i 336.
[61] K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, 259.
[62] N. Hanna, *Osmanlı Kahiser'sinde Zanaatkâr*, 423.

se izdržavali obnovljeni džamija i mekteb na Hridu, namijenio kao plaću mualimu u jednoj drugoj mahali, Peltek Husamudin u kojoj je stanovao.

Hadži Mehmed Subašizâde je, obnovivši džamiju i mekteb u Timurhanovoj mahali, odredio da se iz njegovoga vakufa dodjeljuje plaća u iznosu od 15 groša godišnje kako imamu i mualimu u toj mahali tako i mualimima u Carevoj mahali i u mahali Sarač Ali na Vrbanjuši (*Câmi'-i Atîk Mahallesinde Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han 'aleyhi'r-rahmet ve'l-gufrân câmi'-i şerîfesi karşusunda vâki' mekteb-i atîkde her kim mu'allim-i sıbyân olursa ol dahi senevî on beş guruş vazîfeye mutasarrıf ola ve Serrâc 'Alî Mahallesinde olan mekteb-i şerîfde kezâlik her kim mu'allim-i sıbyân olursa ol dahi senevî on beş guruş vazîfeye mutasarrıf ola*).

Ova dva spomenuta dobrotvora su, inače, svoje vakufe u cijelosti namijenili za prosvjetne potrebe, i to veći dio sredstava za mekteb koji su podigli, a potom i jedan dio za druge mektebe.

Hadži Nefisa kći Hadži Alije iz mahale Haradži Mustafa-aga (Širokača) veći dio sredstva iz svoga novčanog vakufa zasnovanog 1768. godine iznosom od 800 groša namijenila je službenicima mesdžida u mahali u kojoj je stanovala.[63] Jedan dio sredstava odredila je u korist plaće učiteljima u dva mekteba. Osam groša godišnje namijenila je u korist Mula Alije koji je u to doba bio učitelj u mahali Haradži Mustafa-aga, a nakon Mula Alijine smrti taj novac će biti plaća njegovom nasljedniku na učiteljskoj službi u istom mektebu. Druga plaća je u iznosu od šest groša i određena je za učitelje u mahali Kartal (*Kartal mahallesinde vâki' mektebde mu'allim-i sıbyân her kim olursa altı guruş vazifeye mutasarrıf ola*).

Hadži Ahmed sin Hadži Alije iz mahale Ferhadija je sredstva iz svoga vakufa, zasnovanog 1803. godine zavještanjem dva dućana i trgovačke magaze odredio za više namjena, a jedna od njih je da se devet groša godišnje dodjeljuje, kako stoji u vakufnami, učiteljima[64] u mahali Ferhadija (*Ferhad Beg câmi-i şerîf kurbunda vâki' mektebde mu'allim-i sıbyân olanlara senevî dokuz guruş vazîfe i'tâ oluna*).[65]

Hadži Atija kći Ali-bega Morozâde iz mahale Kalin Hadži Ali (kod Narodnog pozorišta) odredila je svojom vakufnamom iz 1867. godine[66] da se od najamnine njene zavještane kuće u mahali Čekrekči Muslihudin (Čekrekčina, na Baščaršiji) jedna desetina troši, po potrebi, za održavanje mekteba u mahali u kojoj je bila nastanjena i dvije desetine da se na ime plaće dodjeljuju učitelju u

[63] Datum vakufname je 1. ramazan 1181. (21. januar 1768). Nalazi se u SS br. 8, s. 107. Dobrotvorka Hadži Nefisa je, naime, odredila da se iz njenoga vakufa daje plaća imamu, hatîbu, mujezinu i osobi koja održava čistoću u mesdžidu u mahali Haradži Mustafa-aga.

[64] To što u vakufnami *mu'allim-i sıbyân olanlara* stoji u množini *(onima koji su učitelji)* govori o namjeni sredstava u korist učitelja, ma ko to bio ili, ako više od jedne osobe obavlja tu službu (npr. uz učitelja i njegov pomoćnik halifa), plaća se namjenjuje njima.

[65] Vakufnama je u SS br. 42, s. 95. Datum je 1. muharrem 1218. (23. april 1803).

[66] Datum vakufname je 25. ša'ban 1284. (22. decembar 1867). Nalazi se u SV I, s. 257, br. 113. Također i SV III, s. 32, br. 637.

istom mektebu, a učitelj ima obavezu da svakoga petka navečer proučiti jedan odlomak iz Kur'ana (*ve mekteb-i mezkûrda her kim mu'allim-i sıbyân olursa her Cuma gecesinde birer Yâsîn-Şerf kırâat edüp (...) bunun içün sihâm-i mezbûreden iki sehm vazîfe verile*).

Jedna druga dobrotvorka iz kasnijeg vremena Merjema Mula-hanuma, kći nakibul-ešrafa[67] Mustafe Nurudin-efendije vakuf je zasnovala 1901. godine sumom od 48.000 groša u gotovini koje je stekla prodajom nakita i još nekih stvari (*eşyâ ve cevâhirât*).[68] Odredila je da se jedna desetina vakufskih prihoda ostvarenih pozajmljivanjem novca uz interes dodijeli svake godine nekom od muških mekteba (*zükûr-i mekteb-i sıbyâneden münasıb bir mektebde*), a da se u tom mektebu četvrtkom prouči *tevhid*[69]. Drugu desetinu dobrotvorka je namijenila također nekom od muških mekteba za učenje *tevhida* svake godine u četiri odabrane noći.[70]

Raširena je bila praksa da osobi kojoj namjenjuje prihode dobrotvor postavlja obavezu da obavlja prigodnu vjersku praksu. Obično su osnivači velikih vakufa u svojim vakufnamama navodili uvjet da se u džamiji koju podižu redovito uči Kur'an u određeno doba dana ili u određenim danima. Uobičajeno je da se izvršavanje ovoga uvjeta stavlja u obavezu vakufskim službenicima i da im se za taj posao odredi plaća iz sredstava vakufa. Takvi su plaćeni zadaci bili još jedan način da se povećaju primanja vakufskih službenika među kojima su bili i učitelji.[71]

Ima vakufa koji su osnovani sa jednom glavnom namjenom: da se osigura plaća učitelju u nekom mektebu. Takav je vakuf Hadži Sulejmana Bezdžije iz 1789-1790. godine. Dobrotvor je uvakufio dućan u blizini hana Kolobara u sarajevskoj čaršiji i odredio da se prihod od iznajmljivanja dućana

[67] Nakibul-ešraf je časna pozicija za izabranoga pripadnika roda Poslanika islama, tj. Poslanikovih unuka Hasana (koji se nazivaju šerifi) i Husejina (koji se nazivaju sejidi). Nakibul-ešraf je zastupnik šerifa i sejida pred državom.

[68] Vakufnama je pod datumom 11. džemazijel-ahir 1304. (25. novembar 1901). Nalazi se u SV II, s. 39, br. 36.

[69] Tevhid je grupno učenje molitvi kojim se izražava vjerovanje u Božije jedinstvo.

[70] Spomenut ćemo da je ova dobrotvorka jednu desetinu prihoda svoga vakufa, što je iznosilo pet od ukupnog broja dijelova na koje se dijelio prihod tog vakufa, odredila za popravak džamije ili mekteba za koje se ukaže potreba (*beş sehmi münâsib görünen ve muhtâc cevâmi' ve mesâcid ve mekâtib-i sıbyâniye ta'mirâtına sarf oluna*).

[71] Primjeri ove prakse da se učiteljima i njihovim pomoćnicama (halifama) kao i muderisima i njihovim pomoćnicima (muidima i halifama) dodjeljuje iz istoga vakufa dodatak na plaću a oni zauzvrat imaju određenu obavezu, najčešće učenje Kur'ana u određeno vrijeme, može se vidjeti u mnogim vakufima, npr. u ovima: Hadži Hurema sin Balijeva iz mahale Hodžazâde Ahmed (SV I, s. 133, br. 215, iz 1602. godine); Hajrizâde Mehmeda Said-efendije iz Careve mahale (SS br. 20, s. 81, iz 1779. godine); muderisa Hadži Ahmeda sina Mustafina iz mahale Šejh Ferah (SS br. 52, s. 35, iz 1812. godine); Mustafe-age sina Rustema-agina iz mahale Hodža Kemaludin (signatura V-081(262), iz 1850. godine); Atije-hanume kćeri Ali-bega iz mahale Kalin Hadži Ali (SV I, s. 31, br. 636, iz 1863. godine); Nefise kćeri Sulejman-age Mašića iz Buzadžine mahale (SV I, s. 100, br. 244, iz 1872. godine). O ovoj praksi općenito v. Tahsin Özcan, Vakıf ve eğitim, Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı, *Osmanlı Medreseleri Eğitim-Yönetim ve Finans*, Istanbul 2019, 295 i dalje.

dodjeljuje kao plaća u visini od 18 groša godišnje časnoj osobi koja je učitelj u mahali Kadi Bali Efendi u kojoj je dobrotvor stanovao (Kadijina mahala, Pribjegnuta) (*Kâdî Bali Efendi mahallesinde olan mekteb-i şerîfde mu'allim-i sıbyân olan zât-ı şerîfe senevî on sekiz guruş*).[72]

Dobrotvorka Hatidža-hatun kći Ahmeda iz Careve mahale zavještala je dva dućana i trgovačku magazu. Odredila je da se iz prihoda ostvarenih iznajmljivanjem tih nekretnina izdvaja godišnje 12 groša u korist plaće mualimu u mahali u kojoj je stanovala (*Câmi'-i Atîk kurbında kâin mektebde mu'allim-i sıbyân olan hocaya senevî on iki guruş vazîfe olmak üzere*).[73]

Hadži Ahmed sin Hadži Alijin iz mahale Pehlivan Oruč (Mutevelijina) izdvojio je iz svoga imetka gotovinu u iznosu od 2500 groša i zasnovao vakuf 1869. godine. Vakuf je posvetio na dušu svoga pretka Mehmed-efendije Đuguma (*müteveffâ pederimin dayısı olup bundan çend sene mukkadem irtihâl-i dâr-ı bekâ ile Buzacı Hacı Hasan Câmi'-i şerîf kabristânında fevt olan merhûm Gügümzâde Mehmed Efendi'nin rûhuna îsâl mest niyet-i hayriyyesiyle emvâlimden iki bin beş yüz guruş nukûd ifrâz ve vakf-ı sahîh müebbed ve habs-ı sarh muhalled ile vakf ve habs edüp*).[74] Upraviteljem vakufa imenovao je Saliha Sidki-efendiju Hadžihusejinovića i odredio je da se gotov novac izdaje na pozajmicu uz naknadu od 11% dok se ne pronađe odgovarajuća nekretnina koja će se kupiti za taj novac i potom izdavati pod najam. Prihode koje vakuf ostvari dobrotvor je namijenio učitelju u mahali Buzadži Hadži Hasan, a učiteljeva obaveza je da u odabranim noćima po islamskom kalendaru uči odlomak iz Kur'ana za dušu Mehmed-efendije Đuguma. A kada se kupi nekretnina, upravljanje vakufom preuzet će onaj ko bude učitelj u Buzadžinom mektebu, vodit će brigu o iznajmljivanju i održavanju nekretnine i preostale prihode uzimati kao plaću na ime svoje učiteljske i upravljačke službe uz ispunjavanje iste obaveze koja je već navedena. Kako se vidi iz vakufname, ovaj je dobrotvor učitelju namijenio i službu upravitelja vakufa uz dodatnu plaću.

Mula Ahmed sin Mehmed-age sačinio je 1859. godine oporuku o tome kako će se rasporediti novac koji ostavlja za svoju sahranu.[75] Oporučitelj je od tog novca jedan dio namijenio za dobra djela, i to 200 groša za potrebe mekteba

[72] Vakufnama je u SS br. 30, s. 52. U vakufnami stoji 1204. godina (21. septembar 1789. – 9. septembar 1780). Hadži Sulejman Bezdži se u literaturi spominje kao osnivač škole u Kadinoj mahali: M. Handžić, *Dva popisa sarajevskih mekteba*, 22; M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u BiH*, 273; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, 56; I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu*, 108. U vakufnami koju imamo pred sobom ne nalazimo ovjeru tog podatka. Ipak, odsustvo ovjere ne dokida mogućnost da je navod tačan jer dobrotvor nije morao u vakufnami spomenuti svoje prethodno učinjeno dobro djelo. Stoga ovaj navod ostavljamo otvorenim, za razliku od primjerâ Mustafe sina Ejubova i Hadži Abdulah-age, spomenutih u prethodnom dijelu teksta, koji su se u svojim vakufnamama očitovali kao graditelji mekteba u mahalama Jakub-paše i Nebrdilo.

[73] Datum vakufname je 23. muharrem 1215. (16. juni 1800). Nalazi se u SV I, s. 76, br. 266.

[74] Datum vakufname je 11. muharrem 1286. (23. april 1869). Primjerak je u GHB pod signaturom V-083(265).

[75] Datum oporuke je posljednja dekada mjeseca džemazijel-ahira 1275. (25. januar-3. februar 1859). Dokument je u GHB pod signaturom V-095(357).

u Jakub-pašinoj mahali u kojoj je stanovao, 200 groša za održavanje groblja uz Jakub-pašin mesdžid i 1000 groša za održavanje česme pored tog mesdžida. Mula Ahmed nije odredio za što će se upotrijebiti novac koji je namijenio za mekteb. To je mogao odrediti upravitelj vakufu iz kojega se izdržavao mekteb u Jakub-pašinoj mahali. Upravitelj je, prema izvorima, trebao biti učitelj. Naime, mekteb je u 18. stoljeću obnovio Hadži Mustafa sin Ejubov, o čemu je naprijed bilo riječi, i službu upravitelja vakufa zadržao je za sebe, što je, inače, bio dosta čest slučaj. Dobrotvori su tu službu obično prenosili na svoje potomke i to se navodilo u vakufnami. Hadži Mustafa sin Ejubov, međutim, odredio je da nakon njegove smrti upravljanje vakufom preuzme Ibrahim-efendija, učitelj u mektebu u Jakub-pašinoj mahali, a nakon Ibrahim-efendijine smrti ona osoba koja bude učitelj u tom mektebu sa istom plaćom koju je za tu službu bio odredio sebi i Ibrahim-efendiji kao upraviteljima (*ve ba'de vefâtihi sâlifü'z-zikr Ya'kub Paşa mahallesinde vâkif-i merkûm binâ ve ihyâ eylediği mektebde mu'allim-i sıbyân olan İbrâhîm Efendi vakf-ı mezkûre mutevelli olup (...) ve mezbûr Ibrâhîm Efendinin vefâtından sonra mekteb-i merkûmde her kim mu'allim-i sıbyân olursa vech-i muharrer üzere ol dahi vakf-ı mezkûre mutevelli olup*).[76] Tako je vjerovatno da je učitelj, u svojstvu upravitelja, trebao brinuti o tome kako će se koristiti 200 groša koje je oporučitelj Mula Ahmed namijenio mektebu u Jakub-pašinoj mahali.

Hadži Hasan Misirlija je također kroz oporuku darovao dio svojih sredstava za jedan mekteb. Iz 1770. godine potječe sudski dokument[77] prema kojem se Ahmed-efendija sin Omerov iz Bakrbabine mahale obratio sudu da se legalizira oporuka koju je Hadži Hasan Misirlija iz Careve mahale dao četiri dana prije smrti (*hâl-i hayâtda vefâtından dört gün mukaddem vasiyet eyledi*). Oporučitelj je naložio da se trećina njegovog imetka ima potrošiti u dobrotvorne svrhe. Odredio je da se od toga kupi mushaf za svotu od 4920 akči i pokloni mektebu koji je u mahali Muslihudina Čekrekčije osnovao Hadži Mehmed Topal[78] kako bi ga koristili učenici. Druga odredba koja se odnosi se na taj mekteb glasi da se kupi jedan veliki ćilim za svotu od 3120 akči, jedan ćilim srednje veličine za koji će se potrošiti 1920 akči i jedna jambolija za 720 akči i da se daruje kao prostirka u mektebu Hadži Mehmeda Topala.[79]

---

[76] Prepis vakufname je u SV I, s. 213, br. 148. Također i S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 119.

[77] Ovaj dokument objavio je S. Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 111-112.

[78] U popisu sarajevskih mekteba iz 1856. godine stoji da je taj mekteb u dobrom stanju, dok je na popisu iz 1878. zabilježeno da je građevina stradala u požaru i da stoje još samo njeni ostaci. V. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, 51-55.

[79] Još je jedan dio sredstava iz ovoga vakufa iskorišten za potrebe prosvjete: za opravak medrese na Bendbaši potrošeno je 7200 akči. Osim navedenoga, iz sredstava ovoga vakufa napravljene su munare na dvije sarajevske džamije, i to na džamiji u Ulomljenici i na Isa-begovoj džamiji u Dugom sokaku. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 112. Bašeskija je zabilježio da je iz sredstava umrloga Hadži Hasana Misirlije, koji je bio poznat i kao kaligraf (*merhûm hattât Mısırlı el-Hâcc Hasan*), nanovo podignuta srušena munara u mahali Sagrakčije (Ulomljenica). V. K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, 97 i 101.

Neobičan je slučaj kako je imovinom Hafiza Husejina Rakim-efendije zasnovan vakuf iz kojega su prihodi odlazili u jedan sarajevski mekteb. Kako stoji u jednom dokumentu iz 1907. godine, koji predstavlja odluku suda o ranije uspostavljenom vakufu Rakim-efendije,[80] on je bio stanovnik naselja Kebkebir u Sarajevu. Već je bio odselio u Tursku i nastanio se u mjestu Inegöl. Godine 1894. sačinio je oporuku da se trećina imetka koji posjeduje u Sarajevu koristi za potrebe vakufâ u Inegölu. Rakim-efendija je sređivanje ovoga posla povjerio Hadži Salih-agi Horozu u Sarajevu i Bakkalbaši Mehmed-agi u Inegölu. Međutim, odlukom koju je donijela vlada u Sarajevu 5. novembra 1897. godine nije dozvoljeno prenošenje sredstava iz Sarajeva u Inegöl. Stoga je Hadži Salih-aga Horoz predao ovaj posao dobrotvorovom rođaku Husejin-efendiji Hadžihusejinoviću. Husejin-efendija je pravnim putem sačinio dokument pod datumom 22. mart 1898. prema kojem se trećina imovine Hafiza Husejina Rakim-efendije uvakufljuje u Sarajevu s tim da se veći dio prihoda, koji preostanu nakon uplaćenoga državnog poreza i zemljarine, koristi za mekteb u mahali Kebkebir tako što će se dodjeljivati plaća mualimu Kasimu Agiću, potom plaća osobi koja održava čistoću u mektebu i konačno jedan dio sredstava trošit će se za nabavku ogrjeva za taj isti mekteb.

Još neke vakufname pokazuju da je nabavka ogrjeva vid podrške koju su građani pružali radu mekteba. Postoji vakufnama iz 1822. godine koja svjedoči da je prema oporuci Hadži Mehmeda Subašizâde nakon njegove smrti trećina imovine kojom je raspolagao priključena njegovom ranije uspostavljenom vakufu koji smo naprijed spominjali.[81] Ondje stoji dobrotvorova odredba da svake godine u zimsko doba upravitelj vakufa nabavi dvadeset tovara drva i preda učitelju u mektebu (*beher sene vakt-i şitâda yirmi haml hatab iştirâ olunup mu'allim-i sıbyâna teslîm oluna*). Riječ je o mektebu u Timurhanovoj mahali.

Hadži Abdulkadir-efendija Muzaferija je svojim bogatim vakufom iz 1783. godine osigurao sredstva u korist nekoliko prosvjetnih ustanova u Sarajevu. Među njima su dva mekteba, i to u mahali Iplidžik Sinan (Širokac) i u mahali Šejh Ferah u kojoj je dobrotvor stanovao.[82] Dobrotvorova odredba je da se u godinama u kojima ne bude potrebno trošiti novac na održavanje mektebâ za zimsko doba nabavi onoliko drva koliko treba da se lože peći kako bi djeci bilo ugodno (*şiddet-i şitâda sıbyân-ı muvahhidîn zahmet çekmemek içün mektebân-i merkumânın fırunları yakılmasına kadar hatab iştirâ oluna*).

[80] Dokument je u SV II, s. 211, br. 522.
[81] Vakufnama zabilježena u SV III, s. 188, br. 876. Prepis ima u SS br. 61, s. 42.
[82] Datum vakufname je ramazan 1197. (juli-august 1783). Nalazi se u SV I, s. 245, br. 123. Sredstva iz ovoga vakufa namijenjena su za Đumušića medrese te za održavanje medrese na Bentbaši i dva navedena mekteba.

Pomoć učenicima

Neki su dobrotvori dio sredstava iz svojih vakufa namijenili za polaznike mektebâ. U vakufnamama se najčešće navodi dijeljenje hljeba učenicima u toku mjeseca ramazana. Takva odredba stoji u vakufnami Hadži Mehmeda sina Ahmedova Subašizâde iz 1782. godine. Dobrotvor je odredio da se u toku mjeseca ramazana svakodnevno kupuje 30 hljebova iz njegovoga vakufa i da se podijeli djeci koja uče u mektebu i siromašnima u Timurhanovoj mahali u čije su slabo materijalno stanje upućeni upravitelj vakufa i učitelj (*ve eyyâm-i Ramazân-ı Şerîfde her gün otuz pâre nân-i azîz iştirâ olunup mu'allim ve mütevelli ma'rifetiyle ta'allüm-i Kur'ân eden sıbyânlara ve müstehakk gördükleri fukarânın uşaklarına tasadduk oluna*). Učitelju ova zadaća pripada zato što je imenovan za dobrovoljnog nadzornika ovoga vakufa.[83] U vakufnami istog dobrotvora iz 1822. godine ima odredba da se iz sredstava vakufa koji je, prema njegovoj oporuci proširen dodatnim dobrima nakon njegove smrti, tokom mjeseca ramazana kupuje svakodnevno 100 hljebova koje će učitelj dijeliti polaznicima mekteba te siromašnim porodicama i stanovnicima Timurhanove mahale.

Među ženama koje su u stoljećima obuhvaćenim ovim radom zasnivale vakufe i prihode određivale za potrebe prosvjete ističe se kao višestruka dobrotvorka Fatima-hanuma, kći hadži Mehmeda Džine. Na ovome mjestu bit će dovoljno spomenuti njen vakuf zasnovan 1790. godine zavještanjem kuće i bašte.[84] Od prihoda je, prema njenoj odredbi, najprije trebalo platiti mukatu[85] za kuću, jednu polovinu preostale sume koristiti za održavanje kuće i bašte, a od druge polovine, pored ostaloga, svake godine u mjesecu ramazanu kupiti dovoljnu količinu hljeba za polaznike škole (*tâlib-i ilm olan sıbyan*) koju je otvorio njen muž Haseki Hadži Osman-aga. Riječ je o školi za šegrte u Kazandžijskoj čaršiji otvorenoj 1786. godine.[86] Dobrotvorka je istoj školi poklonila i četiri primjerka Kur'ana, i to tri za potrebe učenika, a četvrti je namijenila upravitelju svoga vakufa. Za upravitelja je imenovala izvjesnog Mula Mehmeda. U toj je odredbi još jednom spomenula mekteb koji je otvorio njen muž riječima da pod uvjetima koje je potanko navela, dužnost upravitelja njenoga vakufa nakon Mula Mehmeda treba preuzeti onaj ko je učitelj u toj školi

[83] Dobrotvor je dobrovoljnim nadzornicima imenovao tri mualima kojima je osigurao plaće iz svoga vakufa. To su, kao što je naprijed kazano, mualimi u Timurhanovoj mahali, u Carevoj mahali i u mahali Sarač Ali (*vakfi mezkûrkuma zikr olunan üç mektebin mu'allim-i sıbyânları hasbî nâzır olalar*).

[84] Datum vakufname je 23. safer 1205. (1. novembar 1790). Nalazi se u SV II, s. 85-86, br. 407.

[85] Mukata je finansijsko-pravni termin i označava, pored drugoga, plaćanje poreza paušalno, u novcu.

[86] Da je dobrotvorka ovaj vakuf ustanovila nakon muževljeve smrti vidi se iz vakufname u kojoj stoji: *vâkife-i mersümenin zevci muteveffâ Hasekî Osmân Aga'nın binâ eylediği mekteb-i şerîfde.*

(*Hasekî Osmân Aga'nın binâ eylediği mekteb-i şerîfde her kim muallim-i sıbyân olursa vakf-ı mezkûra mutevelli olup*).[87]

Iz kasnijeg je vremena vakuf Merjeme-hanume Bičakčić kćeri Abdulahove iz mahale Kučuk Kâtib.[88] Dobrotvorka je jedan dio prihoda namijenila u korist plaće učitelju u Roginoj mahali. Za to obavezuje učitelja da svake godine prouči cijeli Kur'an zajedno sa polaznicima mekteba i da se novcem iz njenoga vakufa kupe hljebovi koji će se tim povodom podijeliti učenicima (*mekteb-i sıbyân ile berâber bir hatm-ı şerîf kırâet, sıbyân-ı hâzırâya birer nân-ı azîz tevzî ede*).

U nekim je vakufima dio vakufskih sredstava namijenjen za kupovinu odjeće polaznicima mekteba. U vakufnami Abdulah-efendije Demirovića Trebinjca stoji ovakva odredba:

Nabrdilo Hacı Ali mahallesinde mekteb-i sıbyân-ı müslimîne müdâvim bulunacak fukara etfâl-ı müslimîne vakt-i şitâ hulûlinde lüzum görülecek elbiselerinin mübâya'ası ile kendülerine tevzī'i

da se kupi zimska odjeća i podijeli siromašnoj djeci među polaznicima mekteba u mahali Nebrdilo Hadži Ali.[89] Zapravo je ovo jedina namjena sredstava ovoga vakufa. Naime, vakuf je zasnovan 1906. godine, nakon smrti Abdulah-efendije Demirovića. Zavještana je novoizgrađena kuća sa baštom ukupne površine od 100 kvadratnih metara na Bjelavama. Vakufske poslove vodio je njegov nasljednik Garibzâde Ibrahim-aga. Prihod od iznajmljivanja kuće i bašte dijeli se na osam jednakih dijelova od kojih se jedan dio isplaćuje Ibrahim-agi kao upravitelju vakufa, tri dijela koriste se za održavanje nekretnina a preostala četiri dijela namjenjuju se za kupovinu odjeće učenicima.

Ima nekoliko ženskih vakufa iz istoga vremena, s početka 20. stoljeća, iz kojih se po odredbi dobrotvorki učenicima darivala odjeća. Tako su dobrotvorke Hasija-hanuma, udovica Ali-efendije Pinje i kći umrlog Hadži Avdage Zildžića te Šemsa-hanuma, kći Mustafa-age Pinje 1905. godine zavještale kuću sa baštom u mahali Mula Arap i odredile da se petina prihoda njihovoga vakufa svake godine troši za nabavku zimske odjeće i obuće za desetak učenika u mektebu u Roginoj mahali za koje se zna da su siročad ili siromašni (*Rogozâde mahallesinde sıbyân-ı mekteb-i islâma devâm eden ve en ziyâde fakîru'l-hâl ve yetîm oldıgı ma'lûm olan on nefer fukarâ-yı muslimîn çocuklarına her kış mevsîminde beher sene münâsib elbise ve ayakkabı içün verile*).[90]

[87] Nije poznato ko je u to vrijeme bio učitelj u ovoj školi, ime se ne navodi u vakufnami. S. M. Traljić je zabilježio (*Sarajevski grad Vratnik*, 38) da su dva posljednja učitelja bili Šakir-efendija Tuzlo do 1879. godine i hadži hafiz Mustafa Luledžija do 1912. godine.

[88] Datum vakufname je 18. džemazijel-ahir 1323. (13. august 1905. godine). Vakufnama je u GHB pod signaturom V-194(665).

[89] Vakufnama je pod datumom 13. rebiul-evvel 1324. (10. maj 1906). Nalazi se u SV II, s. 78, br. 402. Također i u SV II, s. 148, br. 463.

[90] Datum vakufname je 26. rebiul-ahir 1323. (30. juni 1905). Nalazi se u GHB pod signaturom V-282(928).

Slična je ovoj i odredba naprijed spomenute Merjeme-hanume Bičakčić. Dobrotvorka je odredila da se iz njenoga vakufa svake godine nabavlja zimska odjeća za jedan broj učenika najslabijeg imovinskog stanja koji pohađaju mekteb u Roginoj mahali (*Rogozâde mahallesinde mektebe müdâvim ve en ziyâde fakîrü'l-hâl ve yetîm olduğu ma'rûf olan münasib aded İslâm çocuklara bâ-yed-i mütvelli her sene kış vakti münasib elbise alınup taksm kılına*).[91]

U vakufnami iz 1908. godine koja pripada Atiji-hanumi kćeri Hadži Rustem-age iz mahale Debbag Hadži Sulejman (Potok) stoji također odredba da se jedan dio vakufskih sredstava (onaj dio koji preostane nakon što se izmire prethodno postavljene odredbe) koristi za nabavku zimske odjeće i obuće za siromašnu djecu koja se školuju (*kaffe-i fazlâsı mektebe devâm eden ve münâsib olan fukarâ-ı etfâl-i müslimîne şitâ hulülinde elbise ve ayakkabı içun sarf ve edâ*).[92] Ovaj su vakuf zasnovali nasljednici nakon smrti Atije-hanume zavještanjem kuće koju su naslijedili od nje.

Vakuf Fatime Kanite-hanume iz naselja Čekrekči Muslihudin, koja je bila kći Homarije Mehmed-efendije i supruga Mustafe-paše Babića, također su zasnovale njene kćeri Nurija, Almasa i Šemsa nakon majčine smrti 1889. godine.[93] Zavještana su četiri dućana, bašta i mlin a prihodi su namijenjeni u korist Đumišića medrese. Po tome je ovaj vakuf izvan okvira koje smo postavili za ovaj rad, ali treba spomenuti odredbu dobrotvorke da se svake godine za sumu od 100 groša kupe čarape, koliko može pari, za siromašnu djecu koja pohađaju Gazi Mehmed-begov mekteb u istoimenoj mahali (na Bistriku) (*ve yine icâre-i mezkûreden beher senede yüz guruş ifrâz ve müsâ'id olduğu kadar çocuk çorapları iştirâ olunup mevsîm-i şitâda medîne-i Sarây'da Gâzî Mehmed Beg mahallesinde kâin sıbyân mektebine devâm eden fukarâ çocuklara bâ-yedd-i mütevelli tevzî' ve i'tâ oluna*).

Običaj da se iz vakufa daruje odjeća polaznicima mektebâ vidi se u vakufnamama u drugim dijelovima Osmanskog carstva. İsmail Erünsal je ukazao na neke istanbulske vakufname sa takvim sadržajem[94] i Mefail Hızlı je pokazao arhivske dokumente o vakufima u Bursi koji su darovali odjeću siromašnim polaznicima mekteba.[95] Sigurno je da je običaj darovanja odjeće učenicima

[91] Kako se vidi, vakufi iz istoga vremena dodjeljivali su sredstva u korist istog mekteba, u Roginoj mahali. Razlog je možda taj što je mekteb u Roginoj mahali u to vrijeme bio poznat po vrijednom učitelju i velikom broju učenika. S. M. Traljić navodi (*Sarajevski grad Vratnik*, 49-50) da je „bilo godina kada je u ovome mektebu učilo po 200 djece".

[92] Datum vakufname je 14. muharrem 1326. (17. februar 1908). Nalazi se u SV II, s. 160, br. 477.

[93] Datum vakufname je 4. džemazijelahir 1306. (5. februar 1889). Prepis se nalazi u SV I, s. 232, br. 136.

[94] İ. Erünsal, *Vakfiyeleri Işığında*, 200. Na istom mjestu autor kaže kako je uvidom u vakufname koje se odnose na neke dijelove Balkana (izuzimajući Bosnu i Hercegovinu, jer autor nije obrađivao bosanskohercegovačke vakufname) stekao dojam da na prostoru Balkana nije bio raširen običaj da vakufi daruju odjeću polaznicima mekteba. Naše vakufname pokazuju da je bilo takvih primjera.

[95] V. Mefail Hızlı, Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış, *T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1), Bursa 1998, 187. Također i M. Hızlı, *Osmanlı Sıbyan Mektepleri*, 213.

postojao i u ranijim stoljećima. Jedan primjer iz ranoga doba pokazao je Traljić u vakufnami iz 1595. godine koja pripada dobrotvoru Mustafa-agi iz Varcar Vakufa. Ondje stoji odredba da se polaznicima škole koju je on otvorio daruje kompletna odjeća svake godine u povodu odabrane noći Lejletul-kadr u mjesecu ramazanu.[96]

Nismo nailazili na darovanje novca u smislu stipendije ili jednokratne novčane pomoći polaznicima mekteba. Taj oblik podrške prosvjeti u našim vakufnamama odnosi se na starije učenike, odnosno polaznike medresa. Traljić, na primjer, navodi da je stipendiranje učenika medrese bila redovna stvar te da ima slučajeva stipendiranja i polaznika mekteba.[97] Vjerovatno je da je postojala ta praksa, ali zasad o njoj nemamo potvrdu u našim vakufnamama.[98]

Zaključak

Budući da pored svih značajnih rezultata kojima se danas raspolaže, još uvijek ima niz otvorenih pitanja o obrazovanju u osmansko doba ovim smo istraživanjem nastojala ukazati na jednu značajnu temu koja pokazuje kako su građani svojim dobrotvornim djelovanjem kroz zadužbinu (*vakufima*) sudjelovali u organiziranju i održavanju prosvjetnih ustanova u Osmanskom carstvu. U ovome smo radu fokusirani na mektebe u gradu Sarajevu. Istraživali smo doprinos građana Sarajeva obnavljanju mekteba nakon 1697. godine kada je Sarajevo porušeno, spaljeno i opustošeno pod udarom austrijske vojske na čelu sa Eugenom Savojskim. Istraživanje smo bazirali na *vakufnamama* iz 18. i 19. stoljeća koje se, najvećim dijelom u formi prepisa, nalaze u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Jednim dijelom koristili smo ostalu dostupnu građu.

Vakufname pokazuju da su se u gradu Sarajevu nakon 1697. godine mektebi dobrim dijelom obnavljali i izdržavali iz vakufa koje su zavještanjem svoje imovine zasnivali građani Sarajeva. Sigurno je da su u obnovi grada svojim dobrim djelima sudjelovali i državnici. Zna se da je mesdžid u mahali Čokadži Hadži Sulejman (u Jedilerima) obnovio „tadašnji bosanski muhafiz, poput Asafa mudri Halil-paša“.[99] Mesdžid koji je u 15. stoljeću podigao Mehmed-beg sin

[96] S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 39.

[97] *Isto*. M. Hızlı pokazuje dokument iz Burse i u kojem stoji da se iz vakufskih sredstava svakoga mjeseca djeci koja su siročad dodjeljuje novčana pomoć; M. Hızlı, *Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim*, 187. S druge strane, Özcan donosi podatke o raširenoj praksi stipendiranja polaznika medrese i navodi da nije naišao na podatke o stipendiranju polaznika mekteba; T. Özcan, *Vakıf ve eğitim: Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı*, 297-298.

[98] İ. Erünsal donosi primjere nekoliko vakufnama sa prostora Balkana u kojima dobrotvori navode koliku novčanu pomoć iz svoga vakufa određuju polaznicima mekteba. İ. Erünsal, *Vakfiyeleri Işığında*, 201-202. Isti autor u drugom tekstu navodi izvode iz vakufnama koji svjedoče o ovoj praksi. İ. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 278-279.

[99] Tj. bosanski namjesnik Köse Halil-paša; Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu*, 92. S. Kemura navodi (*Sarajevske džamije*, 33) da je Köse Halil-paša popravio i školu

Minet-bega dok je bio na položaju bosanskog namjesnika (1463-1464),[100] nakon stradanja 1697. godine obnovio je Abdullah-paša Muhsinzâde.[101] Mehmed-paša Kukavica[102] obnovio je džamiju i mekteb u naselju Duradžik Hadži Ahmed u gornjem dijelu Baščaršije, u Patkama.[103]

Na osnovu sačuvanih vakufnama u radu smo govorili o vakufima građana iz kojih su obnovljeni ili nanovo podignuti mektebi u mahalama Sagr Hadži Ali, Timurhanova, Ali-pašina, Hubjar-agina, Jakub-pašina, Vekilharčova, Hodže Kemaludina, Nebrdilo, Haseki Hatun. Pored tih mekteba, podignutih uz džamije, građani Sarajeva su otvarali i samostalne mektebe. To su bili mektebi u kući koju dobrotvor zavješta za tu namjenu ili u građevini koja se u cijelosti ili jednim dijelom koristila za mekteb. Jedan takav mekteb, smješten u samoj čaršiji, služio je za prosvjećivanje dječaka koji su radili kao šegrti u čaršijskim dućanima.

Jedna široko potvrđena praksa građana dobrotvora, kako muškaraca tako i žena, bila je da prihode svoga vakufa, u cijelosti ili djelomično, odrede za plaću učiteljima u mektebima. Takvim njihovim dobrim djelom osiguravali su se prihodi za učitelja, što je posebnu vrijednost imalo onda kada je zbog mijenjanja ekonomskih prilika predviđeni iznos učiteljske plate gubio na vrijednosti. Nekada su dobrotvori dodjeljivali učitelju i neku dužnost u svome vakufu, a najčešće je to dužnost upravitelja ili učača Kur'ana, što je učitelju osiguravalo dodatni prihod. Pojedini dobrotvori su određivali da se od jednoga dijela vakufskih prihoda daruju djeca koja pohađaju mekteb, na primjer zimskom odjećom. Najčešće se briga o učenicima ogleda u besplatnom dijeljenju hjeba u određenom periodu godine, naročito u vrijeme mjeseca ramazana. Ima i primjera namjene vakufskih sredstava za nabavku ogrjeva za mektebe. U vakufnamama koje svjedoče o ovim oblicima građanske podrške prosvjeti spominju se, pored naprijed navedenih, mektebi u mahalama Kučuk Kâtibovoj, Peltek Husamudinovoj, Gazi Mehmed-begovoj, Sinan Vojvoda Hatun, Buzadžinoj. To što jedan broj vakufnama svjedoči da su sredstva tih vakufa namijenjena u korist dva pa i više mekteba pokazatelj je da su građani pridonosili i organiziranju

uz ovu džamiju i da je imenovao učitelja. Budući da se u dokumentu D-3078 iz 1706. godine od države traži pomoć za obnovu mekteba u mahali Čokadži Hadži Sulejman, možemo pretpostaviti da je škola obnovljena kasnije, nakon džamije.

[100] Mesdžid Mehmed-bega Minet-begova oko kojega se formirala istoimena mahala bio je na mjestu gdje danas stoji Mešihat islamske zajednice kod Latinskog mosta; v. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 90.

[101] Abdullah-paša Muhsinzâde u više je navrata bio bosanski namjesnik: prvi put od 1720. do 1727. godine, drugi put od 1733. do 1737. godine; treći put od 1740. do 1741. i četvrti put je na tu dužnost došao 1748 godine. Umro je 1749. godine u Travniku, gdje se nalazi njegovo turbe.

[102] Mehmed-paša Kukavica bio je namjesnik u Bosni prvi put od 1752. do 1756. i drugi put od 1757. do 1760. godine. O namjesnikovanju ovoga paše u Bosni v. Alija Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom*, 6-7, Sarajevo 1958, 77-114.

[103] Prema hronogramu koji je sastavio pjesnik Mehmed-efendija Mejlija (1713-1781) džamija je obnovljena 1755. godine. A. Bejtić, *Bosanski namjesnik*, 95.

prosvjetnih prilika – podržavali su one ustanove za koje su procijenili da će takva podrška omogućiti ili unaprijediti njihovo funkcioniranje.

Nekoliko pismenih oporuka pokazuju kako su pojedinci određivali da se jedna suma novca iz njihove ostavštine nakon njihove smrti dodijeli nekom mektebu kao jednokratna pomoć na ime dobroga djela. Izvori su pokazali da je pored mekteba, koji su se osnivali izdržavali iz vakufa, u Sarajevu bilo i privatnih mekteba koje su otvarali imućniji pojedinci iz reda učenih osoba da bi njima podučavali mladež.

Uz ove vidove potpore prosvjetnom životu koju su davali imućniji građani treba spomenuti kako je vladao običaj da u zimskim danima djeca, dolazeći na nastavu u mekteb, donose drva. Time je široko građanstvo davalo svoj doprinos održavanju nastave u mektebima.[104]

Osnivanje vakufa poticaj ima u vjerovanju. Izdvajanjem dijela svoje imovine za vakuf vjernik želi postići Božije zadovoljstvo. Njegov vakuf postaje institucija preko koje pomaže i služi drugima saosjećajući sa njima. Vjernikova je nada da će steći Božije zadovoljstvo ako ljudi budu zadovoljni njime.

Briga osnivača vakufa za prosvjetni život u vlastitoj društvenoj sredini u vezi je sa vjerovanjem u tom smislu što je sâma pismenost stvar islamskog vjerovanja. Pismenost je obavezni sastavni dio vjerovanja. Da bi se život živio sa vjerovanjem neophodno je znanje o vjeri i na prvom mjestu poznavanje čitanja/učenja Kur'ana. Obaveza je vjernika, stoga, osigurati djeci uvjete da stječu znanja o vjeri. Tako u svim vakufnamama u kojima ima stavka o podizanju mekteba stoji da je mekteb namijenjen za školovanje sirićadi i siromašne djece. Svrha je ove formulacije istaknuti da ta djeca nisu zanemarena u društvenoj angažiranosti oko prosvjećivanja mladeži.

O tome koja su se znanja stjecala u mektebima podaci su oskudni. Sâme vakufname o tome ne govore mnogo. Zasad možemo reći da su mladi ljudi u mektebima učili vjersko gradivo koje ih je pripremalo za život u vjeri, učili su moralne vrijednosti koje su trebale oblikovati njihovu ličnost, kao i ona znanja koja u životu imaju svoju svrhu, koja su u životu primjenjiva. Jer svrha je školovanja da društvena zajednica stječe odgovorne građane.

[104] H. Ćurić navodi, pozivajući se na Hamdiju Mulića, kako se ovaj običaj sačuvao kod nas do novijeg vremena; *Muslimansko školstvo*, 38. Riječ je zapravo o jednom običaju koji je vladao i u drugim krajevima. Ismail Kara u svojim sjećanjima na pohađanje mekteba u šezdesetim godinama 20. stoljeća u okolini turskog grada Rize kaže da je krenuo u mekteb kao četverogodišnji dječak i da je nosio sa sobom koji komad drva za loženje. „Ponijeti drva u mekteb bila je jedna od najdosljednijih dužnosti za djecu," navodi ovaj autor, „jer se u zimsko doba prostorija u kojoj su djeca učila zagrijavala od jutra do večernjih sati. Vrijeme između večernjih namaza, akšama i jacije, ljudi su provodili družeći se u toj prostoriji." Ismail Kara & Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tenkitler*, Istanbul 2017, 7.

Summary

This research aimed at indicating that citizens participated in organizing and maintaining educational institutions in the Ottoman Empire with their endowments (*waqfs*). The paper is focused on the maktabs in the City of Sarajevo. The contribution of citizens is explored to the rebuilding of maktabs after 1697, when Sarajevo was destroyed in a violent attack by the Austrian Army. The research is based on *waqfnamas* (deeds of endowment) from the 18th and 19th centuries which may be found in the Archive of the Gazi Husrev-Bey's Library in Sarajevo.

Waqfnamas showed that in the City of Sarajevo, over the course of several decades of the recovery from the suffering of 1697, maktabs were rebuilt and supported for the greater part from the endowments created from the personal property of its citizens. In addition to rebuilding the maktabs which had been built in the previous centuries next to mosques, citizens of Sarajevo also set up independent maktabs either by endowing their own house or by building one for that purpose. One such maktab, located at the very bazaar, served for the education of boys who worked as apprentices in the bazaar shops.

A widespread practice of the citizens benefactors, both men and women, was to allocate a portion of income from their endowment for the salaries of teachers in maktabs. Such charity secured income for teachers. Some benefactors provided their support to educational opportunities by securing aid for students. They specified that a portion of income from an endowment was to be used to buy clothes for underprivileged students. However, most often, the care for students was reflected in distributing free bread at a specific time of the year, particularly in the month of Ramadan. Finally, there are examples of allocating income from an endowment for the purchase of firewood for a maktab.

The benefactors found the motivation for supporting educational life in their own beliefs. Namely, literacy was seen as an obligatory and an integral part of the Islamic belief in the sense that living the life of faith implied the knowledge of the faith and primarily the knowledge of reading the Quran. The purpose of a maktab was to teach young people this knowledge, as well as the moral values which shaped the personality of the youth, along with other practical knowledge they needed to live in a social community.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Ahunbay, Zeynep, Mektep. Mimari. *TDV İslâm Ansiklopedisi 29*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2004, 7-9.
2. Balagija, Abduselam, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvećivanju naših muslimana*. Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1933.
3. Baltacı, Cahit: Mektep, *Osmanlılarda Mektep. TDV İslâm Ansiklopedisi 29. Türkiye Diyanet Vakfı*, Ankara 2004, 6-7.
4. Bozkurt, Nebi: Mektep. *TDV Islâm Ansiklopedisi 29. Türkiye Diyanet Vakfı*, Ankara 2004, 5-6.
5. Çam, Mevlit & Rahman Ademi (Ed), Bosna-Hersek Vakfiyeleri 2-3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016.
6. Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
7. Erünsal, İsmail E, *Yirmi İki Mürekkep Damlası. Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*. (Ed. Halil Solak), TimaşYayınları, Istanbul 2021.
8. Filan, Kerima, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*. Connectum, Sarajevo 2011.
9. Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*. Connectum, Sarajevo 2014.
10. Gadžo-Kasumović, Azra, *Katalog osmanskih dokumenata I*. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo 2018.
11. Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1999.
12. Kara, Ismail & Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tenkitler*. Dergâh Yayınları, Istanbul 2017.
13. Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Islamski kulturni centar, Mostar 1999.
14. Kemura, Šejh Sejfudin, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. Zemaljska štamparija*, Sarajevo (1910).
15. Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela II. Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, (Ed. Avdo Sućeska i Enes Pelidija). Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
16. Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerin Dili (Diplomatik). Kubbealtı Neşriyatı*, Istanbul 1994.
17. Mujezinović, Mehmed (Ed), *Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis (1746-1804).* Veselin Masleša, Sarajevo 1968.
18. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini.* Knjiga I – Sarajevo. Veselin Masleša, Sarajevo 1974.
19. Muvekit, Salih Sidki Hadžihusejinović, *Povijest Bosne 1-2*. (Trans. Abdulah Polimac at al), El-Kalem, Sarajevo 1999.
20. Pakalin, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri I-III*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
21. Traljić, Seid Mustafa, *Sarajevski grad Vratnik*. Štamparija Bosanska pošta, Sarajevo 1937.
22. Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće).* Svjetlost, Sarajevo 1996.

Članci/Articles:

1. Baltacı, Cahit, Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim. *Türkler XI*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 446-472.

2. Bećirbegović, Madžida, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1974, 223-364.
3. Bejtić, Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 3-4, Sarajevo 1953, 229-297.
4. Bejtić, Alija, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 6-7, Sarajevo 1958, 77-114.
5. Beydilli, Kemal, Imâm. *TDV Islâm Ansiklopedisi 22*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2000, 181-186.
6. Bulut, Mehmet & Cem Korkut, Finansal İstikrar ve Para Vakıfları Etkisi: Rumeli Para Vakıfları Örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finansi Dergisi* (1), 2016, 55-76.
7. Cansever, Turgut, Vakıflar ve Şehirleşme, Şehirleşmede Vakıfların Özel Yeri. *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, 205-212.
8. Demirtaş, Zülfi, Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, 17 (1), 2007, 173-183.
9. Dobrača, Kasim, Vakufname u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. A*nali Gazi Husrev-begove biblioteke* 4, Sarajevo 1976, 41-47.
10. Đulizarević-Simić, Aiša, Vakufnama Muslihudina Čekrekčije. *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985, 39-45.
11. Erünsal, İsmail E, Vakfiyeleri Işığında Balkanlar'daki Sıbyan Mekteplerinin Karakteristik Özellikleri. *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti. Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri. Mayıs 2015, Saraybosna*. Istanbul: IRCICA & International University of Sarajevo, 2018, 189-204.
12. Fajić, Zejnil, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 5-6, Sarajevo 1976, 245-302.
13. Fajić, Zejnil, Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7-8. Sarajevo, 1982, 89-109.
14. Filan, Kerima, Žene kao vakifije u ranom dobu osmanske Bosne. *Pregled*, 3-4, Sarajevo 2005, 61-80.
15. Gadžo-Kasumović, Azra, O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 21-22, Sarajevo 2003, 41-84.
16. Handžić, Adem et al. (Ed), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. Bošnjački institut-Odjeljenje Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, 481-513.
17. Handžić, Mehmed, Dva popisa sarajevskih mekteba. *El-Hidaje* 6 (5), Sarajevo 1942-1943, 119-123.
18. Hanna, Nelly, Osmanlı Kahire'sinde Zanaatkâr ve Esnaf Arasında Okuryazarlık. *Osmanlı Dünyası*. (Ed. Christine Woodhead), (Trans. Gül Çağalı Güven), Alfa, Istanbul 2018, 412-427.
19. Hızlı, Mefail, Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış. *T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1), Bursa 1998, 183-191.
20. Hızlı, Mefail, Osmanlı Sıbyan Mektepleri. *Osmanlı V*. (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 207-217.
21. Hızlı, Mefail, Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi. *Türkiye Araşltırmaları Literatür Dergisi* 6 (12), İstanbul 2008, 85-105.
22. Kayhan, Ebuzer et al, Sıbyan Mektepleri ile Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi. *İlköğretim Online* 18 (3). 990-1013. [Online] http://ilkogretim-online.gov-tr ,Pristupljeno: 26. 3. 2021.

23. Kazıcı, Ziya, Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri. *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. (Ed. Fuat Aydın et al.), Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, 279-286.
24. Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Ed. Orhan F. Köprülü). Akçağ Yayınları, Ankara 1983, 309-420.
25. Kreševljaković, Hamdija, Husrevbegov mekteb. *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice*. Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo 1932, 43-45.
26. Kreševljaković, Hamdija, Naši bezistani. *Naše starine*. *Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 2, Sarajevo 1954, 233-244.
27. Memioğlu, Zeki, İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, Ankara 2003, 241-252.
28. Mujezinović, Mehmed, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije. *Naše starine*. *Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo 1957, 131-168.
29. Omanović-Veladžić, Alma, Hasećija Mehmed Memiš-aga Mačković i sarajevska svakodnevnica, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59, Sarajevo 2010, 215-225.
30. Özcan, Tahsin, Vakıf ve eğitim: Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı. *Osmanlı Medreseleri Eğitim-Yönetim ve Finans*. (Ed. Fuat Aydın et al.). Mahya Yayıncılık, Istanbul 2019, 287-300.
31. Özgüdenli, Osman Gazi, Vakfiye. *TDV İslam Ansiklopedisi 42*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, 465-467.
32. Šabanović, Hazim, Postanak i razvoj Sarajeva. *Radovi – knjiga XIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knjiga 5. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960, 71-115.
33. Šabanović, Hazim, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću. *Radovi – Knjiga XXVI. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knjiga 9. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1965, 29-53.
34. Taşkın, Ünal, Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), Berkshir 2008, 343-366.
35. Zlatar, Behija, Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 20-21, Sarajevo 1974, 109-158.

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ramiza.smajic@iis.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"405" (091)
930:[(-052)+(-057)](497.6)"405"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.39

GAZI HUSREV-BEG U KONTROVERZNIM HISTORIOGRAFSKIM PERSPEKTIVAMA[1]

Apstrakt: *Dok je jugoslavenska historiografija imala neku vrstu rasporeda središta naučnih istraživanja (Zagreb za rad na latinskim, Sarajevo za rad na turskim, a Beograd za rad na vizantijskim izvorima), kraj 20. stoljeća je razvio nove nacionalne historiografije koje iz svog ugla prilaze historiji osmanskog perioda. S obzirom na to da taj period čini zajedničku prošlost naroda velikog dijela Balkana, danas možemo analizirati na koji način i u kom obimu regionalne historiografije istražuju zajedničke historijske ličnosti i događaje. Iako se kroz historiografiju može pratiti Gazi Husrev-begov životni i vojnički put po balkanskim prostorima, percepcija njegovog lika i djela je ostala na margini temeljnih fakata povijesne zbilje 16. stoljeća. S obzirom na oblasti u kojima je ostao široko prisutan pomen Gazi Husrev-begovog imena i djela, istraživački korpus za ovu temu je raznorodan, ali u prvom redu zasnovan na uzorcima arhivske građe i reprezentativnim jedinicama domaće i inostrane historiografske literature. Osnovna teza koju želim predstaviti jeste da i najutvrđenije činjenice iz prošlosti ne mogu izbjeći protivurječnosti i diskutabilna tumačenja, u velikoj mjeri ovisna od ugla gledanja ili fokusa oblikovanog prema stereotipima, isključivim hipotezama kroz paradigmu društvene svijesti, kao i interesima vremena i politike u nekim historiografskim krugovima. Kroz izdvojene primjere istraživačkih pristupa može se primijetiti da su oni u vezi sa nedovoljnim angažmanom naučnika u uključivanju istraživačkih rezultata u obrazovni sistem. Pored toga, bolonjski sistem je usitnio istraživačke teme i one su uglavnom vezane za današnje granice Bosne i Hercegovine. To je apsurdno za obradu osmanskog perioda Bosanskog ejaleta koji je činio jednu od administrativnih jedinica Osmanske države. Izmjene granica sa propašću Osmanske države ostavile su veliki dio bosanskog naroda po drugim balkanskim*

[1] Ovo je manji dio iz saopćenja na naučnom skupu „Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine“, održanom u Sarajevu 23. septembra 2021. godine, u organizaciji Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Historijskog arhiva Sarajevo, Orijentalnog instituta i Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.

prostorima. O njihovom kolektivnom sjećanju i odnosu prema historijskim ličnostima uglavnom govore narodne pjesme, dok se istraživanje historijskih činjenica o istim temama prepušta nacionalnim historiografijama koje još uvijek zadržavaju antagonistički odnos prema Drugom. To se najbolje vidi kroz revitaliziranje teorija o „mračnom turskom vremenu“ i „mrziteljima kršćanstva“. Zbog brojnih praznina u poznavanju i materijalnim tragovima prošlosti, mlađe generacije istraživača u susjedstvu, ipak, postavljaju logična pitanja poput onog: Zašto se odricati osmanskog nasljeđa zbog kolektivne averzije prema Državi čiji su bili dio nekad. Ovo izlaganje je samo mali primjer tih zajedničkih historiografskih lutanja. Prema onom što je istraženo i poznato o liku i djelu Gazi Husrev-bega, ta historijska ličnost može biti uzorak lokalnih i regionalnih istraživačkih tendencija. Ustrajnost u takvim pristupima ozbiljno dovodi u pitanje odgovornost historičara. Bosanskohercegovačko iskustvo historiografskog pristupa tematici znamenitih ličnosti i događaja sve jače ukazuje na samoizolacionizam.

Ključne riječi: *Gazi Husrev-beg, Bosna, historiografija, stereotipi.*

GAZI HUSREV-BEY IN CONTROVERSIAL HISTORIOGRAPHICAL PERSPECTIVES

Abstract: *While former Yugoslav historiography had a kind of schedule of scientific research centers (Zagreb for Latin work, Sarajevo for work in Turkish, and Belgrade for work on Visant sources) the end of the 20th century developed new national historiographies that approach the history of the Ottoman period from its point of view. Since this period constitutes a common past of the people of large part of the Balkans, today we can analyze how and what extent regional historiographies explore common historical figures and events. Although historiography can be followed by Gazi Husrev-bey's life and military journey through the Balkan territories, the perception of his character and work remained within the margins of the basic facts of the historical reality of the 16th century. Given the areas where the mention of Gazi Husrev's name and works remained widely present, the research corps on this topic is diverse, but in the foreground based on samples of archival material and representative units of domestic and foreign historiographic literature. The basic thesis I would like to present is that even the most established facts of the past cannot avoid contradictions and debatable interpretations, largely dependent on the point of view or focus shaped by stereotypes, exclusive hypotheses through the paradigm of social awareness as well as the interests of time and politics in some historiographic circles. Through sel examples of research approaches, it can be noted that they are related to the lack of involvement of scientists in incorporating research results into the education system. In addition, the Bologna system has narrowed research topics and they are mainly related to*

today's borders of Bosnia and Herzegovina. This is absurd for the processing of the Ottoman period of the Bosnian Ayalat, which formed one of the administrative units of the Ottoman State. Changes to the borders with the collapse of the Ottoman state have left a large part of the Bosnian people in other Balkan areas. Their collective memory and attitude towards historical figures are mostly about folk songs, while the research of historical facts on the same topics is left to national historiographies that still retain antagonistic attitude towards the Other. This is best seen through the revitalization of theories about the „dark Turkish times“ and „haters of Christianity“. Due to numerous gaps in knowledge and material traces of the past, younger generations of researchers in the neighborhood, however, are asking logical questions such as: Why renounce the Ottoman heritage because of the collective aversion to the State which once they were part of. This presentation is just a small example of these common historiographical wanderings. According to what has been researched and known about the character and work of Gazi Husrev-bey, this historical personality can be a pattern of local and regional research tendencies. Persistence in such approaches seriously calls into question the responsibility of historians. Bosnia and Herzegovina's experience of a historiographical approach to the topic of famous personalities and events is increasingly indicating self-isolationism.

Key words: *Gazi Husrev-bey, Bosnia, historiography, stereotypes.*

Uvod o historiografiji u Bosni i Hercegovini i obradi lika i djela Gazi Husrev-bega

Velike promjene u društvenopolitičkoj zbilji, pristupi i obrada historijskih tema, kao i nivo i karakter akademskog obrazovanja, sve jasnije se odražavaju na opću sliku historiografije/a u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija. Pošto u historiografiji i inače nema adaktiranja, pred istraživačima stoji stalno preispitivanje procesa i njihovih posljedica, što je u praktičnom smislu i u velikom dijelu ovisno o odgovornosti historičara i disciplinarno njima bliskih istraživača.[2] Jedna od tema klasičnog karaktera jesu obrade historijskih ličnosti, od biografije, njihovog djela i vremena u kojem su živjeli i ostavljali svoj trag.

Godine 2021. se navršilo pola milenija od imenovanja Gazi Husrev-bega za bosanskog sandžak-bega.[3] Ta duga vremenska distanca je ostavila dovoljno

[2] Ramiza Smajić, Iskušenja vremena i odgovornost historičara, *Context*, Časopis za interdisciplinarne studije, 3, Sarajevo 2016, 35.

[3] Zbog pokazane hrabrosti i strategije pokazane tokom osvajanja Beograda 1521. godine, Gazi Husrev-beg je postavljen na mjesto bosanskog sandžak-bega. O tim dešavanjima govori brojna izvorna građa, osmanski i zapadni hroničari, kao i autori monografija i spomenica, izdvajamo neke izvore: İbn Kemal, *Tevârîh-i Al-i Osmân*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997; Ćiro Truhelka, *Tursko-Slovenski Spomenici Dubrovačke Arhive*, Sarajevo 1911; İbrahim Alajbegović

pokazatelja njegovog izvanrednog doprinosa razvoju bosanskih gradova, a posebno Sarajeva, i to prvenstveno kroz vakufe, inače najefikasnije institucionalno oruđe Osmanske države. Ipak, arhivska građa iz proteklih pet stoljeća, literatura koja je nastajala na liku i djelu tog visokog osmanskog dostojanstvenika, gazije i vakifa, danas pokazuju da postoje djelimično ili potpuno neobrađeni segmenti te tematike.

Tendencija ovog rada je da se u praktičnom smislu pokažu sličnosti i razlike regionalnih historiografskih škola, metodoloških pristupa, ali i generacijske percepcije ove historijske ličnosti, što je danas dovelo do kompilativnih sinteza i stvaranja stereotipa uslijed kolektivnog antagonističkog odnosa prema Osmanlijama kao onom Drugom.

Priča o Gazi Husrev-begu je daleko složenija od nizanja biografskih podataka i nabrajanja vakufa. Zbog te kompleksnosti bazirali smo se tek na nekoliko izdvojenih detalja, ali u mjeri koja će pokazati da li je - i ako jeste, koliko je - historiografski i opći diskurs o Gazi Husrev-begu, njegovom djelu i vremenu, odmakao od istih okvira.

Diskutabilno korištenje historijskih činjenica, institucija i stereotipi

Bosanskohercegovačko iskustvo pokazuje da javnost i struka podjednako imaju naviku da mnogo šta podrazumijevaju, pa između ostalog i to da su ličnosti poput Gazi Husrev-bega svima ono što su njima. A nisu. Primjetna je i navika da se na ljude, institucije i procese gleda iz perspektive sadašnjosti, a to je kod analize iz korijena mogućnost da se ne shvate, ni ti ljudi, ni te institucije, ni ti procesi.

U vezi s tim, izdvojili smo dvije situacije iz posljednjih godina, i to:

- prvu, u kojoj je u javnu raspravu dat prijedlog izmjene i dopune preambule Statuta Univerziteta u Sarajevu (UNSA) sa bitnim dijelom da se čak godina osnivanja UNSA (1949) preinači u godinu osnivanja Gazi Husrev-begove, Seldžukije medrese (1537),[4] i
- drugu, koja se dešava ustaljeno od pojedinih domaćih autora, a to je vrsta revizionizma sa retrogradnim korištenjem prevaziđenog, nepotvrđenog

Pečevija, *Historija 1520-1576*, prijevod, uvod i bilješke: Fehim Nametak, Sarajevo 2000; Salih Sidki Muvekkit Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, knj. 1, Preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak i Salih Trako, Sarajevo 1999.

[4] „Predstavnike medija rektor prof. dr. Muharem Avdispahić je informirao da je u javnu raspravu na vijećima fakulteta/akademija/instituta upućen obrazloženi prijedlog izmjene i dopune preambule Statuta kojim se Univerzitet u Sarajevu potvrđuje kao *alma mater* javnih univerziteta i baštinik historijske tradicije visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.“ Osvrt na mandatni period, http://old.unsa.ba/s/index.php?option=com_content&task=view&id=2814. Organizacione jedinice UNSA su oktobra 2016. godine dobile detaljan materijal u vidu mišljenja istaknutih profesora Univerziteta u Sarajevu i Istanbulskog univerziteta, urađenog prijedloga loga itd. Javna rasprava se odvijala narednih dva mjeseca i zaključena februara 2017. godine. (Zapisnik 2. vanredne sjednice Vijeća Instituta za historiju od 26.10.2016).

ili nenaučnog diskursa. Primjer za to može biti i nedavno publicističko, ali visoko tendenciozno revitaliziranje stavova fra Mije Batinića na osnovu hronika kao i ljetopisca Lašvanina od strane Željka Ivankovića.[5]

Prema reakcijama na obje ove situacije, mogu se jasno uočiti zajedničke karakteristike poput ograničenog poznavanja onoga što se, često i iz najboljih namjera, pokušava iskoristiti u datom momentu, ali se zbog startnih grešaka vrlo lahko ospori. Osim toga, mimo ljudi od struke, prosječno obrazovan čovjek prema onom što mu se nudi od informacija nije u stanju razlučiti fakte od interpretacija s uklonom.

Odgovornost za ovakvo stanje je višestrano, jer u prvoj situaciji sigurno nije bilo do učenika i studenata da bi Gazi Husrev-begova medresa kao prva ustanova univerzitetskog tipa mogla da bude novootkrivena preteča univerziteta koji će biti osnovan četiri stoljeća kasnije. Stručnjaci bi, pak, trebalo da su do tog prijedloga došli utvrđivanjem samog kontinuiteta tog nivoa školovanja, osim analizom samog vakufskog statusa medrese koja je, povrh svega, od svog osnivanja kao visokoškolske ustanove bila dijelom obrazovnog sistema Osmanske države. Suštinski se kontinuitet dovodi u pitanje i onim na što su neki autori već ukazivali, a to je da do 1925. godine nije ispoštovana dalekosežna i vizionarska odredba njenog vakifa, prema kojoj je Gazi Husrev-begova medresa trebala da trajno bude savremena škola.[6]

U drugoj situaciji je mimo pojedinačne, očita odgovornost određenih medija koji isturaju retroaktivne teorije preko odgovarajućih autora, politike koja je motivirana „usmjerenim“ obrazovanjem, te opće atmosfere u kojoj stručnjaci ne uspijevaju plasirati istraživačke rezultate u to obrazovanje ili se i ne trude. Nedovoljno poznavanje prošlosti čitaoce tih odavno osporenih tvrdnji kako je Gazi Husrev-beg iskorjenjivač kršćanstva nasilnim širenjem islama, kako je rušio staru Vrhbosnu podižući Sarajevo, te čak upotrijebivši mramorne stubove katoličke katedrale za svoju džamiju, pretvara u pasivnu masu koja ne reagira ni na očiti anahronizam koji se dešava u dvostoljetnom rasponu. Naprotiv, historiografija s kraja 20. stoljeća je novim i multidisciplinarnim istraživanjima pokazala odgovornost u istraživanju prvih stoljeća širenja islama, uz rezultate koji gornje pokušaje revitaliziranja nekadašnjih stereotipa čine apsurdnim.[7]

---

[5] Željko Ivanković, Fethija Aja Sofija, 18.07.2020. https://www.autograf.hr/fethija-aja-sofija/.

[6] „Iako je Gazi Husrev-begova medresa po svome rangu važila kroz cijelo vrijeme kao najuglednija medresa u zapadnom Balkanu,“ kaže Hadžijahić, „ona tradicionalni nastavni program nije proširivala i prilagođavala duhu vremena. Predavali su se predmeti koje je Gazi Husrev-beg naveo izričito kao neophodne, ali se program nije nadopunjavao predmetima 'koje bude iziskivao običaj i mjesto'.“ Muhamed Hadžijahić, Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1981, 229 (dalje: M. Hadžijahić, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa*).

[7] Veliku prekretnicu u poimanju karaktera širenja islama učinio je simpozij pod nazivom „*Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu”,* održan 7-9. marta 1991. god. u Sarajevu; *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 41 (1991) (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu). Zbog već teške bolesti i uz pismeno iskazani njegov žal nije bio prisutan Andrej Andrejević, ali je on već

Gornje dvije situacije su probrane zbog njihove aktuelnosti, ali postoji problem i odnosa javnosti i historiografije prema samom liku Gazi Husrev-bega. Još prije više od četrdeset godina, Muhamed Hadžijahić je primijetio da se mi ponosimo Gazi Husrev-begom, ali da ga nikada nismo doživljavali kao osvajača nego isključivo kao kulturnog pregaoca, začetnika nove ere u našem kulturnom i ekonomskom životu. Hadžijahić naročito podvlači da „ni narod – kod kojega Gazi Husrev-beg sve do naših dana uživa najveću popularnost – uopće ne zna za njegove vojne podvige". Iako se dotiče više književnosti, umjesno i znakovito je poređenje našeg odnosa prema Gazi Husrev-begu u svakodnevnoj mirnodopskoj problematici sa našim odnosom prema Aliji Đerzelezu. Dok je Gazi Husrev-beg aktivno učestvovao u ključnim vojnim osvajanjima s početka 16. st., bio na čelu administrativnih jedinica, važnih sandžaka u to vrijeme, našao se u bogatoj diplomatskoj komunikaciji o čemu svjedoči arhivska građa, najpoznatija pjesma koju je o njemu objavio Hormann je „Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol".[8] S druge strane, Alija Džerzelez, koji je prema jednoj bilješci u popisu iz 1455. godine timarnik, u narodnom stvaralaštvu uglavnom je prisutan kao uzor junaštva.[9]

Čak i opisi Gazijine smrti u književnim djelima se svode na rečenicu da „puče puška, pogodi junaka", što je sitnica prema opisima ratnih podviga drugih Gazi Husrev-begovih savremenika.[10]

Dok je u Bosni i Hercegovini danas Gazija po svojim najboljim osobinama i djelima ostao prisutan u javnosti kroz vakufe, pjesme i legende, njegova ličnost kao vojnog velikodostojnika i diplomate je kod nas prisutna u pisanju ili pominjanju pojedinaca, a van Bosne i Hercegovine u pamćenju i obradi na način kako su doživljene njegove vojne aktivnosti u širenju Osmanske države u prvoj polovici 16. stoljeća. Da našoj historiografiji nedostaje taj dio dostupnih istraživačkih rezultata govori podatak da su do danas najcitiraniji tekstovi o Gazi Husrev-begu knjiga Ćire Truhelke od prije stoljeće[11] i kraći

prije toga naučnim dokazima dao doprinos konačnom opovrgavanju tvrdnji oko korištenja crkvenih stubova za Begovu džamiju, dodatno potvrđujući i stavove Đure Baslera. Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije*, Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, Beograd 1984.

[8] M. Hadžijahić, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa*, 219-221. Detaljnije o toj pjesmi: Alija Nametak, Gazi Husrev-beg u narodnoj tradiciji, Spomenica Ne treba zanemariti, doduše, da ni Murat-beg Tardić, veliki osvajač Klisa, u književnosti nije prikazan kao ratnik nego kao trgovac.

[9] Dušanka Bojanić, Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) prema Ibn Kemalu, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-65, 33-50. Sarajevo: Orijentalni institut, 1969, 43; Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1964, 105; Ramiza Smajić, *Bosanska krajina: historija, legende i mitovi*, Dobra Knjiga, Sarajevo 2009, 45, 149.

[10] M. Hadžijahić, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa*, 222.

[11] Ćiro Truhelka, Gazi Husrefbeg – njegov život i njegovo doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIV, Sarajevo 1912; reprint: Zenica 2020.

enciklopedijski tekst Tajiba Okića od prije 70 godina.[12] Autori poput Adema Handžića i Behije Zlatar su pažnju posvetili prioritetno vakufima i značaju Gazi Husrev-bega kao vakifa.[13] Ipak, pojedinačna istraživanja donosila su iznenadna otkrića čak i za najpoznatije detalje o vakifskoj ulozi Gazije izvan Bosne i Hercegovine. Dugo se nije uopće znalo da je Gazi Husrev-beg imao svoj vakuf i u Slavonskoj Požegi, iako je bilo poznato da je sa vojskom iz Bosanskog sandžaka učestvovao u osvajanju Slavonije sa smederevskim sandžak-begom Mehmed-begom Jahjapašićem. Zahvaljujući istraživanju Fazilete Hafizović danas se zna da je Gazi Husrev-beg uvakufio u Požegi (najvjerovatnije između 1537. i 1541. godine) karavan-saraj i jedan hamam, 12 dućana i više zemljišta za kuće.[14]

Karakteristike obrade lika i vremena Gazi Husrev-bega kroz susjedne historiografije

Tokom dužeg vremena historiografije koje su činile zajedničko jugoslovensko naučno polje lik i djelo Gazi Husrev-bega su ugrađivale prema karakteristikama uobičajenim za obradu cijele osmanske prošlosti tih prostora. Da li zbog činjenice da se radilo o jednoj državi ili što su aktivniji istraživači u tom periodu osjećali više potrebu rasvjetljivanja vremena Husrev-bega koji je bio prvo ime opsade Beograda, za 16. stoljeće je ostalo izuzetnih priređivačkih djela poput onih Hazima Šabanovića[15] ili članaka i knjiga Olge Zirojević.[16] Posljednje decenije 20. stoljeća, međutim, kod susjeda su profilirale problematičnije karakteristike historiografije koje je u Srbiji, npr. Bogumil Hrabak rasporedio u sljedeće tri tačke:

1. „1. Sveopšta politizacija sa izraženom naciokratijom,
2. kompilativnost u pristupu prilikom izrade naučnih djela, gdje se insistira na sintezi, dok se (arhivska) istraživanja tretiraju kao nebitna,

[12] Tayyib M. Okiç, Husrev Beg Gazi, *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), sv. 5/1, İstanbul 1977, 602; *Isti*. Gazi Husrev-bey, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, sv. 13. İstanbul 1996.

[13] Adem Handžić, Gazi Husrev-begov vakuf na prelasku iz XVI u XVII stoljeće, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* IX-X, Sarajevo, 1983; Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće*, Sarajevo 1996; *Ista*, *Gazi Husrev-beg*, Orijentalni institut, Sarajevo 2010.

[14] Fazileta Cviko, O Gazi Husrev-begovom vakufu u Slavonskoj Požegi, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XI-XII, Sarajevo 1985, 75-78 (dalje: F. Cviko, *O Gazi Husrev-begovom vakufu u Slavonskoj Požegi*).

[15] Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, knj. 1, sv. 1, Beograd 1964.

[16] Izdvajamo: Olga Zirojević, Smederevo od pada pod tursku vlast do kraja XVI veka, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Naučni skup, Beograd, 22. do 24. maja 1967, Zbornik radova SANU, Beograd 1970, 193-200.

3. implicitni falsifikat, što podrazumijeva bilo svjesno prešućivanje određenih činjenica, bilo njihovo potpuno izvrtanje".[17]

I pored takvih karakteristika, Srbija se ipak okreće izvorima i posljednjih deset-petnaest godina masovno obogaćuje svoje arhive zahvaljujući međudržavnoj saradnji sa Turskom i tamošnjim arhivima.[18] No, i u najnovijim izdanjima, prva polovina 16. stoljeća je obimom uvijek manja, a tematski, recimo, neintrigantnog i neutralnog karaktera. Primjer može biti izdanje iz 2018. sa grandioznim naslovom *Beograd 1521-1867* u kojem za 16. stoljeće ima tek rad o restauraciji utvrđenja nakon osvajanja Beograda i o karavansaraju Tujgun-paše u Beogradu.[19] Da ipak ima pozitivnih pomaka sa novim generacijama naučnika, može se vidjeti iz radova kojima se postavlja pitanje razloga svojevrsnog odricanja od osmanskog nasljeđa. Miloš Todorović je jedan od autora koji zbog praznina iz ugla svoje struke istražuje razloge sadašnjeg stanja i budućnost istraživanja osmanske baštine u Srbiji. Dosad je konstatirao da je u takvim temama neizbježna analiza odnosa kolektivnog sjećanja i historiografije, predstavljanje Osmanlija kao onog Drugog, antagonističkog, ali srpskog identiteta, u čemu je najveći problem viđenje osmanskog razdoblja kao mračnog doba, a Osmanlija kao neprijatelja kršćanstva.[20]

Kad je riječ o nekim stereotipnim karakteristikama hrvatske historiografije u dijelu izvora, hronika, putopisa i drugih djela književnika, crkvenih velikodostojnika i diplomata, one bi se mogle definirati na način Zrinke Blažević u sadržaju ranonovovjekovnog osmanizma u kojem dolazi do simboličkog isključivanja gdje se Drugi kvalificira *ex negativo*, dok je kod „mi-grupe" etičko-politička superiornost logički proizlazila iz pripadnosti kršćanstvu. U skladu s tim, stvaraju se čvrste i nepropusne simboličke granice između dva suprotstavljena civilizacijsko-religijska entiteta.[21] Zbog primjetno sve većeg interesa za gore pomenute izvore, prilično se radi na analizama doživljaja Osmanlija. U takvim izvorima iz 16. stoljeća ima puno „protuturskog" govora

[17] Bogumil Hrabak, Osnovne karakteristike srpske istoriografije poslednje decenije XX veka, u: *Filozofsko-filološke nauke na početku 21. vijeka. Problemi i pravci razvoja*, Zbornik sa naučnog skupa (Banja Luka, 7-8. decembar 2001), knj. 2, Banja Luka 2001, 267-275.

[18] Ima prilično vijesti kroz medije o saradnji i snimljenoj građi, izdvajamo https://www.trt.net.tr/bosanski/region/2015/10/06/potpisan-protokol-o-saradnji-arhivi-srbije-i-turske-otvaraju-vrata-istrazivacima-53949.

[19] Marko Popović, Siege of Belgrade in 1521 and restoration of fortifications after conquest, u: *Belgrade 1521-1867*, Yunus Emre, Belgrade 2018, 5-26; Machiel Kiel, The Caravanserai of Tuygun Pasha in Belgrade: Its description by Hans Dernschwam (1555) and some notes about its founderin the Ottoman archives in Istanbul, u: *Belgrade 1521-1867*, Belgrade: Yunus Emre, 27-52.

[20] Miloš Todorović, The Problems of Studying Ottoman Heritage in Serbia, *Jurnal of Balkan and Black Sea Studies*, y. 4, issue 6, june 2021, 213-237.

[21] Zrinka Blažević se ovom formulacijom, ustvari, referira na koncept „osmanizma" promoviranog od Geralda MacLeana, a dijelom revidiranog koncepta orijentalizma Edwarda W. Saida. Detaljnije u: Zrinka Blažević, Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturalnih inskripcija Drugoga, *Kolo*, Časopis Matice Hrvatske, XVI, 2; Zagreb 2006, 211-232.

poput onog kod Marka Marulića,[22] biskup Frano Marcelo ih opisuje kao „okrutne Turke i najgore progonitelje vjere“, veličaju se pobjede poput one Nikole Šubića Zrinskog pod Sigetom, ali ima kritičkih opisa događaja kao što to radi Ludovik Crijević Tuberon.[23] Bartol Đurđević je posebno zanimljiv istraživačima posljednjih godina, pošto je učestvovao u bici na Mohaču 1526. godine i duži period proveo u zarobljeništvu kod Osmanlija, ali ostavio i više tekstova iz tog Gazi Husrev-begovog vremena. U njima čitamo puno negativnih iskustava, no, ima i pozitivnih primjedbi o Osmanlijama. Temeljito opisuje i običaje kod Osmanlija, obrazovanje, ali mu se zamjera da je i kontradiktoran u svom odnosu. Dok, npr, na jednom mjestu koristi jako teške i uvredljive riječi o osmanskoj vojsci, na drugom mjestu joj upućuje najveće izraze divljenja, čak u poređenju sa svim ružnim navikama pripadnika evropskih vojski.[24]

Zaključak

Kad se uzme u obzir to koliko se u susjedstvu crpe izvori, za angažman bosanskohercegovačke historiografije (čak i ako ju posmatramo kao jednu!) prema istaknutim ličnostima, možemo reći da standardno prelazi preko neobrađenih dionica njihovog života kao sekundarnim aspektima. Tako i u vezi sa Gazi Husrev-begovim životom i djelom, ne može se prigovoriti memorijalnim manifestacijama, ispunjenjima većine vakufnamom traženih uslova funkcioniranja vakufa, ali definitivno imamo neizdefiniran odnos i neriješen stav prema potpunijoj obradi čak i poznatih izvora. Ovdje nisu u pitanju čak neki etički i sistemski potezi u smislu da se vrši izbor iz izvora izostavljajući npr. problematične opise konzumiranja alkohola, opise ponašanja gazija čak od osmanskih hroničara i sl., nego se radi o činjenici poput te da se historiografijom ne prepoznaje potreba analize veoma važnih procesa, institucija ili statistika. Nije nikad urađena posebno vanredna vojna strategija Gazi Husrev-begovog osvajanja Zemuna i prije toga opsjedanja Beograda. Statistička obrada učešća vojske sa bosanskog prostora je minimalno i usputno zastupljena u tekstovima. Preko Gazi Husrev-begovih poraza se prelazi površno i ne postavlja pitanje zašto samo Pečevija od osmanskih izvora postavlja pitanje oko poraza na južnoj strani

[22] „Napokon, ti nevjernici smatraju svojom svetom dužnošću da ne propuste ništa što misle da će biti na ruglo našoj vjeri“ V. Davor Dukić, *Sultanova djeca*, Thema, Zadar, 2004, 43 (dalje: V. D. Dukić, *Sultanova djeca*).

[23] V. D. Dukić, *Sultanova djeca*, 17, 12; Ante Nazor, Strahoviti divlji, podmukli, najodvratniji neprijatelji: opis osmanlija u „protuturskim“ govorima i pjesmama, *Acta histriae*, 15, 2007, 199

[24] Njegove su ove riječi „Turčin ostavlja svoje poroke kod kuće, dok ih kršćanin nosi sa sobom; u turskom taboru nema nikakvih naslada; samo oružje i prijeko potreban živež, a u taborima kršćana raskoš i svakojake zalihe za razuzdanost, veća je gomila bludnica nego momaka. Ugrin hajdukuje, Španjolac pljačka, Nijemac pijanči, Čeh hrče, Poljak zijeva, Talijan bludi, Francuz pjeva, Englez se prežderava, Škot gozbari: vojnika kog bi resilo vojničko držanje jedva ćeš ikojeg naći. Zar se onda treba čuditi da pobjeđuju oni u kojih je trijeznost, štedljivost, budnost, vjernost i najstroži posluh?“ V. D. Dukić, *Sultanova djeca*, 36.

Vrbasa kad je u Frankopanove ruke pao cijeli tabor, čak Husrev-begov čador, 60 zastava, pa i vojni mehteri.[25] Ne reagira se na tekstove poput onih Ante Škegre i tvrdnje o crkvenim zvonima na vakufskim sahat-kulama, o kamenju uzimanom sa crkvenih zidova i sl.[26]

S obzirom na uvid u stanje sa izvorima različitih provenijencija, ali i karakter, tematiku i obim historiografske produkcije, nameće se zaključak o uzroku koji je dugoročno ograničio domete naučnih rezultata. Radi se o činjenici da nas je ili prestalo zanimati sve što je dalje od današnjih granica Bosne i Hercegovine ili je to forsirani samoizolacionizam. Takav ugao i istraživački pristup ne može donijeti pune spoznaje. U praktičnom smislu put do novih spoznaja kojima bi se izbjegle situacije poput onih sa početka ovog teksta, uslovljen je sljedećim:

- Da bi se znalo otkud inicijalna sredstva za vakuf, jedan učenik mora znati i gdje i kako se sticao, kako se dijelio ganimet, plijen, mimo postotka koliko je odvajano za glavnu haznu, kao i to otkud da prihodi Gazi Husrev-begovog vakufa u Požegi, npr., budu namijenjeni njegovim vakufima u Sarajevu[27];
- Da bi se znalo zašto ne stoje neke tvrdnje oko rušenja ili korištenja nemuslimanskih hramova, mora se znati i da su postojala precizna pravila koja i kakva Božija kuća može biti iskorištena za džamiju.[28]

Dok god se ostavljaju takve praznine usljed usitnjavanja tema u okvirima granica Bosne i Hercegovine, otvara se prostor izmišljanju tradicija.[29] Historija osmanske Bosne ne može se izdvajati iz konteksta historije Osmanske države i Evrope.

Summary

After half a millennium since the appointment of Gazi Husrev-beg as bosnian sandzak-bey, he is best known to the local public for his extraordinary contribution to the development of Bosnian cities through the endowments (waqf) he left behind. His name as a great benefactor also occurs in literature. However, Bosnia and Herzegovina historiography has appointed his role as a military-administrative dignitary. The unexploredness of all the dimensions of

[25] Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, Zagreb 1979, 361.
[26] Ante Škegro, Katolička zvona s osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom ejaletu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 108, No 1, prosinac 2015, 295-313.
[27] F. Cviko, *O Gazi Husrev-begovom vakufu u Slavonskoj Požegi*, 77.
[28] Ramiza Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u bosanskom ejaletu (1683-1718)*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2019, 124-127 Smajic_Ramiza.pdf (unizg.hr).
[29] Treba podsjetiti da je taj izraz prisutan u naučnom diskursu skoro 40 godina. Istoimeno Hobsbawmovo djelo je doživjelo niz izdanja i na različitim jezicima, navodimo jedno: Eric Hobsbom, *Izmišljanje tradicija,* Beograd 2002.

his character and work, but also the revival of long-disputed claims about him as a hater of Christianity, paved the way for controversy and stereotypes today. This situation was contributed by the situation after the dissolution of Yugoslavia, the development of national historiography and forced self-isolationism through the shining of research projects within today's borders of Bosnia and Herzegovina. Symbolic boundaries are becoming more noticeable between opposing civilizational-religious entities in a new-age way. Researchers, however, who understand that historiography can no longer omit long shares of the ottoman period past due to the stereotype that it was a „time of darkness“, also appears. Even where material remains were destroyed, the Osman heritage was preserved through language, song, culture in general. Archival funds are also still unexplored. For example, the processing of the character and works of Gazi Husrev-bey can be seen that even in a situation where there are vacuums, when memorial events are held, there are still very many unknowns about the institutions, about the essence of the relationship to the Other, even about the personalities themselves from the common past.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. İbn Kemal, *Tevârîh-i Al-i Osmân*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997.
2. Šabanović, Hazim. *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1964.
3. *Turski izvori za istoriju Beograda, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, knj. 1, sv. 1, Beograd 1964.
4. *Zapisnik 2. vanredne sjednice Vijeća Instituta za historiju od 26.10.2016*.

Knjige/Books:

1. *Gazi Husrev-beg*, Orijentalni institut, Sarajevo 2010.
2. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, Preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak i Salih Trako, Sarajevo 1999.
3. Hammer, Joseph von. *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 2, 3. Zagreb 1979.
4. Hobsbaum, Eric, *Izmišljanje tradicija*, Beograd 2002.
5. Okiç, M. Tayyib, *Husrev Beg Gazi, İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, sv. 5/1, İstanbul, 1977
6. Pečevija, İbrahim Alajbegović, *Historija 1520-1576, prijevod, uvod i bilješke*: Fehim Nametak, Sarajevo 2000.
7. Smajić, Ramiza, *Bosanska krajina: historija, legende i mitovi*, Dobra Knjiga, Sarajevo 2009.
8. Smajić, Ramiza, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u bosanskom ejaletu (1683-1718)*, doktorski rad. Filozofski fakultet, Zagreb 2019.
9. Truhelka, Ćiro, *Tursko-Slovenski Spomenici Dubrovačke Arhive*, Sarajevo 1911.
10. Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće*, Sarajevo, 1996.

Članci/Articles:

1. *„Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu",* 7-9. marta 1991. god. u Sarajevu; *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 41, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1991.
2. Andrejević, Andrej. *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije*, Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, Beograd 1984.
3. Blažević, Zrinka. Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturalnih inskripcija Drugoga, *Kolo*, Časopis Matice Hrvatske, XVI, 2, 2006, 211-232.
4. Bojanić, Dušanka. Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) prema Ibn Kemalu, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-65, Orijentalni institut, Sarajevo 1969, 33-50.
5. Cviko, Fazileta. O Gazi Husrev-begovom vakufu u Slavonskoj Požegi, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XI-XII, 75-78. Sarajevo 1985, 75-78.
6. Gazi Husrefbeg – njegov život i njegovo doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIV, Sarajevo 1912; reprint: Zenica 2020.
7. Gazi Husrev-bey, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, sv. 13. İstanbul 1996, 453-454.
8. Hadžijahić, Muhamed. Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1981, 219-232.
9. Handžić, Adem. Gazi Husrev-begov vakuf na prelasku iz XVI u XVII stoljeće, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,* IX-X, Sarajevo 1983, 207-216.
10. Hrabak, Bogumil. Osnovne karakteristike srpske istoriografije poslednje decenije XX veka, u: *Filozofsko-filološke nauke na početku 21. vijeka. Problemi i pravci razvoja*, Zbornik sa naučnog skupa (Banja Luka, 7-8. decembar 2001), knj. 2, Banja Luka, 2001, 267-275.
11. Iskušenja vremena i odgovornost historičara, *Context*, Časopis za interdisciplinarne studije, 3, Sarajevo 2016, 35-74.
12. Kiel, Machiel. The Caravanserai of Tuygun Pasha in Belgrade: Its description by Hans Dernschwam (1555) and some notes about its founderin the Ottoman archives in Istanbul, u: *Belgrade 1521-1867*, Yunus Emre, Beograd 2018, 27-52.
13. Nazor, Ante. Strahoviti divlji, podmukli, najodvratniji neprijatelji: opis osmanlija u 'protuturskim' govorima i pjesmama, *Acta histriae*, 15, 2007, 195-208.
14. Popović, Marko. Siege of Belgrade in 1521 and restoration of fortifications after conquest, u: *Belgrade 1521-1867*, Yunus Emre, Belgrade 2018, 5-26.
15. Škegro, Ante. Katolička zvona s osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom ejaletu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 108, No 1, prosinac 2015, 295-313.
16. Todorović, Miloš. The Problems of Studying Ottoman Heritage in Serbia, *Jurnal of Balkan and Black Sea Studies*, y. 4, issue 6, june 2021, 213-237
17. Zirojević, Olga. Smederevo od pada pod tursku vlast do kraja XVI veka, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Naučni skup, Beograd, 22.do 24. maja 1967, Zbornik radova SANU, Beograd 1970, 193-200.

Internet:

1. Avdispahić, Muharem. *Osvrt na mandatni period 2012-2016*. http://old.unsa.ba/s/index.php?option=com_content&task=view&id=2814.
2. Ivanković, Željko. *Fethija Aja Sofija*, 18.07.2020. https://www.autograf.hr/fethija-aja-sofija/.

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: sabos@t-com.me

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.16:497.6)"1839/1850" (093)
314.1:323.2:338(497.16 Bihor)"1839/1850"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.51

OTPORI STANOVNIKA BIHORSKOG KADILUKA PORTINIM REFORMAMA OD DONOŠENJA HATT-I ŠERIFA OD GÜLHANE DO REFORMI OMER LUTFI PAŠE

Apstrakt: *Sa Francuskom revolucijom 1789. godine Evropom je prostrujao nov duh nacionalizma u kome je začeta era nacionalnog načela, koja će potrajati sve do kraja Prvog svjetskog rata. To načelo odnijelo je pobjedu i u razvijenim društvima, usljed čega je, neminovno, moralo imati odraza i u Osmanskom carstvu koje je bilo heterogena zajednica naroda i religija. Ratovi koje je Osmansko carstvo vodilo krajem XVIII stoljeća, pokazali su da organizacija i naoružanje njihove vojske zaostaje za organizacijom i naoružanjem vojski hrišćanskih evropskih država, zbog čega je bilo nužno preduzeti određene reformske korake kako bi se spriječilo nazadaovanje Carevine. Za uređenje koje je dominiralo u društvenom životu Osmanske carevine, bile su zainteresovane gotovo sve strukture i to zbog različitih interesa. Zbog očuvanja određenih privilegija, koje je reforma mogla da naruši, najznačajniji protivnici stvaranju novog poretka bili su janičari. Reformska akcija morala je najprije uticati na njih kao nosioce starog vojnog uređenja, zbog čega je naišla na jaku branu pristalica. Uz janičare, na udaru su se našli i pripadnici bektašijskog tarikata (reda), koji su bili njihovi ideolozi. Veliki društveni lom koji je nastajao kao posljedica započetih reformi, bio je težak i dug. Upravo zbog toga trebalo je oko tri i po decenije da se prepreke savladaju i da reforme otpočnu sa ukidanjem pomenutog vojnog reda nakon čega se pristupilo i donošenju Hatt-i šerifa koji je proklamovao tražene slobode, a koji je zvanično obznanjen 3. novembra 1839. godine.*

Ovaj rad se bavi tim procesom na lokalnom nivou i obuhvata razdoblje do 1850. godine kada je nastupila velika akcija centralne vlasti na organizovanijem sprovođenju reformi proklamovanih Hatt-i šerifom od Gülhane, odnosno sve do vremena reakcije centralne vlasti protiv raznih vrsta otpora. U naznačenom periodu sprovođenje reformi naišlo je na oštar i snažan otpor jednog dijela muslimanskog stanovništva u balkanskim kadilucima, samim tim i u kadiluku Bihor čije je glavno gradsko središte bila kasaba Akova

(Bijelo Polje). Drugi dio stanovništva u potpunosti je podržavao započeti reformski kurs. Podjela na pristalice i protivnike reformi bila je izvor brojnih sukoba na ličnoj i drugim osnovama. Veliki uticaj na podsticanje stanovništva na otpor imali su pripadnici ulemanskog sloja. U uslovima izražene neobrazovanosti seoskog stanovništva, koje je činilo najveći dio ukupnog stanovništva kadiluka Bihor, ulemi je, u značajnoj mjeri, bio olakšan uticaj na usmjeravanje tokova procesa u željenom pravcu. U tom smislu stanovništvu su često pružane netačne informacije u pogledu zahtjeva i očekivanja kako lokalne, tako i centralne vlasti, čime je ono dovođeno u zabludu, što je, istovremeno, uticalo i na javljanje otpora među njima. Oblici otpora bili su različiti – od pojedinačnih odmetanja i izražavanja neposlušnosti lokalnim vlastima, preko odbijanja plaćanja poreza do otvorenih pobuna za čije ugušivanje su morale biti angažovane redovne vojne snage. Iako je sprovođenje planiranih reformi bilo usmjereno ka prevazilaženju brojnih društvenih negativnosti, ni takve pojave se nisu mogle izbjeći, zbog čega je ovaj period na području kadiluka Bihor, ostao prepoznatljiv i po brojnim ubistvima koja su se tada dogodila. Glavni zapovjednik osmanskih snaga u Bosanskom ejaletu, koji je imao zadatak da izvrši pacifikaciju pobunjenog muslimanskog stanovništva i reformu sprovede do kraja, bio je Omer Lutfi paša.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Hatt-i šerif od Gülhane, Kadiluk Bihor, otpor, pobuna, Omer Lutfi paša.*

RESISTANCE OF THE RESIDENTS OF THE BIHOR KADILUK TO REFORMS OF THE SUBLIME PORTE FROM THE ADOPTION OF THE HATT-I SHERIFF FROM GÜLHANA TO THE REFORM OF OMER LUTFI PAŠA

Abstract: *With the French Revolution of 1789, a new spirit of nationalism flowed through Europe, in which the era of the national principle began, which will last until the end of the First World War. This principle also won in developed societies, as a result of which it inevitably had to be reflected in the Ottoman Empire, which was a heterogeneous community of peoples and religions. The wars waged by the Ottoman Empire at the end of the 18th century showed that the organization and armament of their army lagged behind the organization and armament of the armies of Christian European countries, which made it necessary to take certain reform steps to prevent the Empire's decline. Almost all structures were interested in the organization that dominated the social life of the Ottoman Empire, due to different interests. Due to the preservation of certain privileges, which the reform could violate, the most significant opponents of the creation of a new order were the Janissaries. The reform action had to first influence them as the bearers of the old military system, which is why it encountered a strong dam of supporters. Along with the*

janissaries, members of the Bektashi tariqat (order), who were their ideologues, were also attacked. The great social upheaval that arose as a result of the reforms that had begun was difficult and long. That is why it took about three and a half decades for the obstacles to be overcome and for the reforms to begin with the abolition of the mentioned military order, after which the Hatt-i Sheriff was proclaimed, proclaiming the requested freedoms, which was officially announced on November 3, 1839.

This paper deals with this process at the local level and covers the period up to 1850, when the great action of the central government on a more organized implementation of the reforms proclaimed by the Hatt-i Sheriff of Gülhane took place, ie until the reaction of the central government against various types of resistance. In the indicated period, the implementation of reforms met with sharp and strong resistance from a part of the Muslim population in the Balkan kadiluks, and thus in the kadiluk Bihor, whose main city center was the town of Akova (Bijelo Polje). The other part of the population fully supported the start of the reform course. The division into supporters and opponents of the reforms was the source of numerous conflicts on personal and other grounds. Members of the ulema class had a great influence on encouraging the population to resist. In the conditions of pronounced ignorance of the rural population, which made up the largest part of the total population of the kadiluk of Bihor, the ulema were, to a significant extent, facilitated in influencing the direction of the process in the desired direction. In this sense, the population was often provided with inaccurate information regarding the demands and expectations of both local and central authorities, which misled them, which, at the same time, influenced the emergence of resistance among them. Forms of resistance ranged from individual rebellions and disobedience to local authorities, through tax refusals to open riots that required regular military forces to quell. Although the implementation of the planned reforms was aimed at overcoming numerous social negativities, such phenomena could not be avoided, which is why this period in the kadiluk area of Bihor remained recognizable by the numerous murders that took place then. The commander-in-chief of the Ottoman forces in the Bosnian eyalet, tasked with pacifying the rebel Muslim population and carrying out the reform to the end, was Omer Lutfi Pasha.

Key words: *Ottoman Empire, Hatt-i Sheriff of Gülhane, Kadiluk Bihor, resistance, rebellion, Omer Lutfi Pasha.*

Opšte prilike u Osmanskom carstvu i Bosanskom ejaletu prvih decenija XIX stoljeća

Početak XIX vijeka u Osmanskom carstvu bio je obilježen nizom pobuna pripadnika raznih naroda protiv centralne vlasti u čijoj osnovi je bilo socijalno nezadovoljstvo, ali i šestogodišnjim ratom protiv Rusije koji je bio završen Bukureštanskim mirom 1812. godine, čijim odlukama je Besarabija bila dodijeljena Rusiji.[1] Uz to, janičari, nekada moćna vojska Osmanske carevine, počeli su bivati sve veći teret za državnu haznu, jer su potomci starih ratnika smatrali da njihov glavni zadatak više nije ratovanje već uživanje plodova zasluga svojih predaka, što je trebalo da im omogući lagodniji život.[2] Posebne neprilike sultanu Selimu III, koji je tada bio na vlasti, priređivao je Mahmud-paša Bušatlija, skadarski vezir, koji se u više navrata pokušao osamostaliti, zbog čega je sklapao planove i sa francuskim uglednicima.[3] Da bi brojne negativnosti, koje su uticale na slabljenje ukupne moći države bile otklonjene, sultan Selim III je preduzeo odlučne korake za sprovođenje reformi poznatih pod imenom *nizam-i džedid* (nova organizacija) ali je njegova namjera naišla na žilav otpor janičara, koji su u Smederevskom sandžaku počeli iskazivati svoj prkos i osionost prema sultanu i predstavnicima centralne vlasti.[4] Kulminacija tog procesa dogodila se 1804. godine kada je izbio Prvi srpski ustanak.[5] Sve je to skupa Portu primoravalo na traženje novih rješenja u pogledu očuvanja teritorijalne cjelovitosti i uopšte integriteta države, ali taj proces je bio osuđen na propast. Janičari su protiv sultana organizovali zavjeru i svrgli ga sa vlasti 29. maja 1807. godine.[6]

Nakon kratkotrajne vladavine sultana Mustafe IV, na vlast je došao sultan Mahmud II (1808–1839). Namjeran da istraje u započetim reformama svog prethodnika, sultan Mahmud II nije se osvrtao na islamsku pravnu tradiciju pa je protiv sebe izazvao snažan otpor uleme i muslimana uopšte, jer su oni osavremenjivanje doživljavali kao poniženje i napad na svoju tradiciju i

[1] *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Clio, Београд 2002, 524 (dalje: *Историја Османског царства*).

[2] Senaid Hadžić, *Bosanski namjesnik Ali-paša Derendelija i Prvi srpski ustanak*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: *Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011, 394-411.

[3] Муниба Спахо, Скадарски мутесариф Махмут-паша Бушатлија према турским документима, *Историјски записи*, 4, Титоград 1964, 669-681.

[4] Uvođenje novih, vanrednih poreza – *"bidaat"*, u prvom redu za potrebe nove vojske od strane sultana Selima III, izazvalo je otpor u različitim društvenim slojevima, što je bio jedan od osnovnih razloga za njegovo uklanjanje sa vlasti. O agrarnim prilikama u Bosanskom ejaletu do 1878. godine vidi: Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 60-61. (dalje: I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*).

[5] Илбер Ортајли, *Најдужи век Империје*, превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд 2004, 70-71; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 21.

[6] *Историја Османског царства*, 522-523.

mentalitet. Sultan je ipak bio uporan da istraje u svojim namjerama i odoli pritisku velikih sila.[7] Ali, i pored dobre volje, on se na unutrašnjem planu morao suočiti sa određenim problemima. U Grčkoj je 1821. izbio ustanak u kome su Grci uspjeli da ostvare nezavisnost 1829. godine.[8] Već naredne godine Srbija, Moldavija i Vlaška dobile su širu autonomiju.[9]

U složenim okolnostima i krizama sa kojima se Carstvo suočavalo, sultan je uvidio da su janičari izgubili ugled i borbenost koja ih je krasila, zbog čega je odlučio da, po uzoru na reforme koje je sproveo Mehmed Ali u Egiptu, izvrši reformu vojske tj. janičarskog reda.[10] Prvi korak na tom planu sproveden je 12. juna 1826. godine, kada su osnovane eškindžije, vojni red koji je bio sastavljen od vojnika janičarskih bataljona u prijestonici koji su trebali da čine jezgro nove vojske.[11] Dva dana nakon donošenja ove odluke janičari su se okupili na svome vježbalištu i krenuli na carsku palatu sa namjerom da izvrše puč. Međutim, po sultanovom naređenju njemu privrženi vojnici i oficiri sa topovima oko vježbališta, brzo su intervenisali, pa je za pola sata bio pobijen čitav janičarski korpus.[12] Veoma je bitno naglasiti da je ulema u ovom sukobu bila na sultanovoj strani. Uništavanje janičara je (događaj koji se u osmanskoj istoriji prilično stidljivo naziva *"sretna nezgoda" – Vaka-i hayriye*) omogućio je sultanu Mahmutu II da ukine instituciju janičara i osnuje novu regularnu vojsku stacioniranu u prijestonici i nove jedinice u provincijama. Ubrzanom regrutacijom u prijestonici je bio formiran odred u brojnosti od 12.000 vojnika, dok je u ostalim djelovima Carstva regrutovano 27.000 vojnika – askera.[13] Sa ukidanjem reda janičara ukinut je i red spahija.[14] Sa padom janičara pohapšene su i najistaknutije vođe bektašijskog derviškog reda, čije je djelovanje tom prilikom bilo zabranjeno.[15]

Nakon sprovođenja pomenutih mjera, otišlo se i korak dalje. Zbog sukoba s egipatskim namjesnikom Mehmedom Alijem, Porta je bila prisiljena

---

[7] *Isto*, 527.

[8] Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, друго издање, Clio, Београд 2004, 54-62.

[9] *Историја Османског царства*, 539.

[10] *Историја Османског царства*, 535. Na području Bosanskog ejaleta u prvoj deceniji XIX vijeka bilo je smješteno 78.000 janičara od kojih je samo 16.000 primalo redovnu platu i obavljalo isključivo vojne obaveze, dok su svi ostali bili zanatlije. Noel Malcolm, *Bosna - kratka povijest*, Sarajevo 2011, 73.

[11] *Историја Османског царства*, 535.

[12] *Isto*, 535-536.

[13] Halil Inallcik and Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume 2: 1600–1914, ed. By H. Inallcik with, University Pres, Cambridge 1999, 19–22.

[14] *Историја Османског царства*, 536; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. CL, ОДН, књ. 59, Београд 1949, 44. (dalje: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*); Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992, 135. (dalje: J. Matuz, *Osmansko Carstvo*).

[15] *Историја Османског царства*, 536.

da 1833. godine sklopi ugovor sa Rusijom kojim je ona bila priznata kao jedina sila zaštitnica Carstva.

Krupne promjene u Osmanskom carstvu donijela je vladavina sultana Abdul Medžida (1839-1861), kome je pošlo za rukom da *„novi sistem“* pomjeri naprijed.[16] Iako je vrijeme njegove vladavine, još uvijek snažnom i teritorijalno velikom državom, bilo obilježeno velikim ratovima, bunama i političkim burama na unutrašnjem i spoljašnjem planu, sultan Abdul Medžid nije uzmicao pred svojim ciljevima.[17] Jedan od prvih koraka koji je preduzeo sultan Abdul Medžid po stupanju na prijesto, bio je donošenje važnog reformskog akta – Hatt-i šerifa od Gülhane, koga mnogi istoričari često nazivaju osmanskom *„poveljom slobode“*. Hatt-i šerif je zvanično proklamovan 3. novembra 1839. godine (25. šabana 1255. godine po hidžri), sa ciljem da se Osmansko carstvo što više približi uređenjima tadašnjih evropskih država u smislu poboljšanja pravnog, materijalnog i svakog drugog statusa muslimanskog i hrišćanskog stanovništva.[18] Ovim aktom proglašeni su jednakim svi podanici Osmanskog carstva, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Načela na kojima se temeljio Hatt-i šerif od Gülhane imala su obilježja liberalizma i njima je započeo proces otklona od islamskog tradicionalizma i, na drugoj strani, izgradnje građanskog društva. Proklamovanjem jednakosti svih podanika pred zakonom, težilo se unutrašnjoj stabilizaciji i sprječavanju miješanja velikih evropskih sila u unutrašnje prilike Osmanskog carstva.[19] Ubrzo se uvidjelo da je državni aparat krenuo u pravcu određenog restruktuiranja.[20] Jednostavnije kazano, ovaj pravni akt je imao za cilj da utiče na jačanje državne uprave i da doprinese uklanjanju brojnih nezadovoljstava najširih slojeva stanovništva.[21]

Sa donošenjem Hatt-i šerifa i zaživljavanjem odredbi koje su se ticale vjerskih sloboda, u znatnoj mjeri je porastao broj zahtjeva hrišćana koji su se ticali obnavljanja ili izgrađivanja njihovih vjerskih objekata.[22] Zahtjevi su obično pozitivno rješavani, uz ispunjavanje određenih uslova, kao što je bilo

[16] Prilikom preuzimanja vlasti sultan Abdul Medžid je, prema pisanju *“Новина Србских”*, izgovorio sljedeće riječi: *Жеља је моја да у мом царству буде мир и поредак, да фукара моја спокојно и у рахатлуку живи. Ја радо уклањам свако дело, које би могло противно бити вишепоменутом миру, и поретку и рахатлуку народном. Новине Србске*, Београд, 8. јула 1839, 233.

[17] В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 46.

[18] *Новине Србске*, Београд, 4. новембра 1839, 377; Васиљ Поповић, *Источно питање*, Сарајево 1965, 147; Stanford Shaw–Ezel Kurel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975.*,Cambridge: Cambridge University Press 1977, 59-60; J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 139; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, 78.

[19] Глигор Тодоровски, Реформите на големите европске сили во Македонија (1829-1909), *Студентски збор*, Скопје 1984, 25.

[20] Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Osmanlı"da Ülke Yönetimi (1839-1876)*, IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II, Ankara 1998, 155.

[21] Нинель А. Дулина, *Реформы танзимата и шариат: Ислам в истории народов Востока*, Москва 1981, 177; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988, 384-385.

[22] BOA, A. MKT. UM, 119, 94 (22. Rebiülevvela 1269. – 3. januar 1853).

čuvanje izvornosti gradnje.[23] Nakon donošenja *Hatt-i humajuna* iz 1856. godine, znatno je olakšana procedura koja se ticala dobijanja dozvole za izgradnju ili rekonstrukciju određenog crkvenog objekta.[24] Ona se sastojala u tome da je begler-beg ili najuticajniji vjerski autoritet, potpisivao podnijetu molbu, koja se, zatim, upućivala na razmatranje u Istanbul odakle se dobijao odgovor.

Kada je došlo do proglašenja Hatt-i šerifa od Gülhane 1839. godine, ubrzo su se osjetile promjene i među pripadnicima regularnih vojnih jedinica. Ovim pravnim aktom bilo je predviđeno da se iz svake pokrajine uzima broj vojnika koji je odgovarajući broju stanovnika, a vojna služba ograničena je na 4 do 5 godina službovanja.[25] Muslimansko stanovništvo u balkanskim provincijama angažovano u vojnim redovima, odbilo je da obuče moderne vojne uniforme (nizamske uniforme) i da prihvati modernu vojnu obuku. Na takav stav uveliko su uticali pripadnici uleme koji su smatrali da je politička jednakost s hrišćanima uvreda zbog čega su odbacili ovaj pravni akt. Pobožni muslimani su u proklamovanim reformama i zapadnjacima vidjeli težnju koja je išla u pravcu napuštanja njihovog identiteta koji je, navodno, zastario i pun predrasuda.[26] Cjelokupan proces dešavao se u strategijski osjetljivom dijelu Osmanskog carstva koji je istovremeno bio i područje interesa velikih sila, prije svega Rusije i Austrije koje su imale različite političke i vojne planove u pogledu Balkana.

Hatt-i šerifom od Gülhane ukinut je klasični timarsko-spahijski sistem i u tom duhu je 1. marta 1840. godine ukinuta prodaja mukata (davanje pod arendu) i to godinu dana ranije nego što se namjeravalo,[27] da bi iste godine bio

---

[23] BOA, C. ADL, 58, 3520 (29. Muharrem 1270. – 1. novembar 1853. god); Mucize Ünlü, *Manastir Vilayeti' nin İdari ve Sosyal Yapisi (1873-1912)*, Samsun 1996, 101. Beogradske „Srbske novine" su u svom broju od 3. avgusta 1854. godine objavile kratku vijest koja je glasila ovako: *„По заповиести султановој пописују се у Босни све обштине кое немају цркве, а нужно е да имају. Па не само да се сада смеју свуда градити цркве, кое е од прве врло тешко ишло и скопчано е било с великим жертвама, него сиромашније обштине добивају још и из државне турске касе новаца у помоћ да могу саградити цркве". Српске новине,* бр. 89, Београд, 3. августа 1854, 371.

[24] U Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu u tzv. *Crkvenim knjigama* (*Kilise Defterleri*), može se pronaći mnoštvo važnih informacija o rekonstrukcijama crkava. Za period od 1468. do 1922. godine, postoji 10 deftera koji govore o tome. Podatak o tome saopštila nam je Ayten Ardel, koja je, donedavno, bila zaposlena u instituciji koju pominjemo.

[25] Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – od idejā do ujedinjenjā*, Mostar 2019, 188 (u napomeni 391).

[26] Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton, New Jersey 1957, 99.

[27] Vasilj Popović *mukatu* označava kao *„prodaju činova"*, što se ne može uzeti kao ispravan prevod ovog termina. Васиљ Поповић, *Један поглед на финансиске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане*, Гласник Скопског Научног Друштва, књ. II, св. 1-2, Скопље 1927, 127. Mukata je *davanje pod arendu.* Vidi: *Türkçe-sirpça sözlük*, Hazirlayanlar Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Atatürk kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997, 707, odnosno davanje u zakup na godinu dana. Vidi: Ćiro Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVII, Sarajevo 1915, 143. (dalje: Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja*).

objelodanjen i Trgovački zakon. Iako je timarsko-spahijski sistem bio ukinut, pripadnici begovata su od strane hrišćanskog stanovništva (pravoslavaca i katolika) i dalje doživljavani kao feudalni gospodari,[28] što je remetilo uspostavljanje proklamovanih pravnih načela i bilo latentni izvor sukobljavanja na socijalnoj osnovi.[29]

Pored sukoba na socijalnoj osnovi, širom Bosanskog ejaleta su od 1840. godine rasle i druge netrpeljivosti i situacija zaoštravana do usijanja, pa su učestale i oružane pobune.[30] Shvatajući da zapada u opasnost centralna vlast je od Austrije 1841. godine, morala zatražiti dozvolu za dopremanje vojnog materijala preko Dubrovnika, jer je to bio najsigurniji pravac za razliku od drugih koji su bili izloženi raznim nemirima.[31] Prema vijestima koje su te godine pristizale u Beč, u mnogim mjestima Bosanskog ejaleta se govorilo o tome da će egipatski namjesnik Mehmed Alija, uz podršku Rusije i Francuske, ponovo ustati protiv sultana. Sve je to unosilo dodatni nemir i vodilo produbljivanju sukoba. Bez obzira na te glasine, sultan Abdul Medžid je 14. februara 1842. godine, objavio Hatt-i humayun kojim je izvršio određene promjene u provincijskoj i sandžačkoj administraciji, što je bilo objavljeno u službenim novinama Takvim-i Vekayi.[32] Za kajmekama Prizrenskog sandžaka tada je imenovan Ahmet aga.[33]

Hatt-i šerif od Gülhane predviđao je i pravedniji postupak regrutacije mladića prispjelih za vojnu obavezu i on se počeo sprovoditi od 1843. godine. Do tada prisutni način popunjavanja vojnih jedinica vojnicima koji su doživotno služili, ustupio je mjesto opštoj vojnoj obavezi, koja je trajala pet godina, nakon čega su vojnici ostajali na raspolaganju kao rezerva (*redif*).[34] Iste godine formirana je i vojna škola *Mekteb-i ulum-i harbiye*.[35]

Pored davanja u godišnji zakup postojala je i institucija davanja u doživotni zakup koja je označavana imenom *„malkijana“* ili *„malićana“*. Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja,* 144.

[28] Ivan Pederin, Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada (prema spisima zadarske pismohrane), *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, knj. 4, Zagreb 1995, 206.

[29] Sultan Abdul Medžid je početkom 1840. godine, prema pisanju „Serbskih narodnih novina“, javno govorio: *Циљ свију моји жеља је сасвим укинути сва које закон и разум осуђује, злоупотребљенија и угњетенија, утврдити мир и благостање свију моји поданика и подићи напредак и моћ царства. Сербске народне новине*, Београд, 17. марта 1840.

[30] Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988.

[31] Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988, 210.

[32] Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 136. U savremenim turskim istoriografskim radovima nijesmo uspjeli da pronađemo podatke o tome kako se i na koji način ova administrativna reforma konkretno odrazila na kadiluk Bihor. Upravo zbog toga potrebno je dalje tragati za dokumentima koji nam jasnije mogu približiti poziciju i prilike u Bihoru između Skadra i Travnika.

[33] BOA, İ. DH, 99/4955.

[34] J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 139.

[35] *Isto*, 138.

Promjenama koje su se odvijale u Bosanskom ejaletu nisu bili zadovoljni ni hrišćani ni muslimani, ali su se one ipak dešavale. Tako je 1844. godine u Bosanskom ejaletu proglašena naredba kojom se ukida primjena mučenja tokom sudskog isljeđivanja.[36] Tokom 1845. godine došlo je do formiranja savjetodavnih vijeća, odbora i vijeća (Medžlisa) za upravne i finansijske poslove.[37] Da bi korupcija činovnika bila onemogućena 1846. godine upravnici kaza bili su oslobođeni poreza, kako ne bi vršili pronevjeru novca i postupali nezakonito. Te godine uvedene su i plate za njihovu službu.[38]

Medžlis Ejaleta Bosna imao je zadatak da pripremi akte kojima bi bili planirani koraci na sprovođenju reformi u oblasti obrazovanja, zdravstva, trgovine, finansijskih poslova, u poljoprivredi i drugim oblastima.[39] Dalji proces započetih reformi nastavio je Mehmed Tahir-paša koji je na dužnost bosanskog valije stupio 22. oktobra 1847. godine.[40] Hukumom od 15. marta 1849. godine bilo je naređeno da se na području Bosanskog ejaleta imaju sprovesti svi planirani aspekti tanzimata.[41] Međutim, pojedini begovi i age i dalje su sa skepsom gledali na ovaj proces, podižući čak i bune u pojedinim djelovima Bosanskog ejaleta protiv namjera centralne vlasti. Nakon smrti Mehmed Tahir-paše, 24. maja 1850. godine, na vezirski tron za kratko će doći mušir Hafiz-paša, koji je od centralne vlasti dobio hitan zadatak da pripremi doček u Bosni seraskeru rumelijske vojske Omer Lutfi-paši koji je bio naimenovan za specijalnog emisara za sprovođenje reformi u Bosanskom ejaletu.[42]

Prilike u kadiluku Bihor

Početak treće decenije XIX stoljeća i izbijanje ustanka u Grčkoj 1821. godine, bili su veliki politički potres i za područje kadiluka Bihor. Kada je bila proglašena mobilizacija za upućivanje vojnika za ratište, svi su bili svjesni

[36] Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900, 159; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. CL, ОДН, књ. 59, Београд 1949, 64.
[37] В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 34; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosni i Hercegovini*, 81.
[38] BOA, A. MKT, 54/83.
[39] BOA, A. MKT, 31/81; 31/82.
[40] BOA, İ. D, 7758 (27. Rebiülevvel 1263. – 14. mart 1847). Ovi izvorni podaci razlikuju se od podataka koje saopštava Galib Šljivo u knjizi „Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.“, gdje se navodi da je Latas za bosanskog valiju imenovan 4. jula 1847. godine, a da je u Bosnu stigao početkom septembra iste godine. Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo 1977, 17. (dalje: G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*).
[41] Zafer Gölen, *Tanzimat döneminde Bosna Hersek: siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010, 85.
[42] G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*, 51.

činjenice da su izgledi na plijen mali, ali na drugoj strani veliki za gubitak života, zbog čega su Mahmud-paša prizrenski i Malić-paša prištinski, odugovlačili da sa vojskom krenu prema Grčkoj. Ipak, na intervenciju i zauzimanje privrženika Porte, Numan-paše Mahmudbegovića, oni su krenuli prema frontu u Grčkoj.[43] Među mobilisanim vojnicima bilo ih je i sa područja Bihorskog i Trgoviškog kadiluka. U teškim borbama vođenim protiv Grka, dvojica pomenutih paša doživjeli su težak poraz, ostavljajući na bojištu oko 20.000 vojnika, među kojima je bilo i onih koji su stradali od kuge. Da bi spasili život, mnogi mobilisani su dezertirali.[44]

Ukidanje janičarske vojske bilo je veliki društveni lom za Osmansku carevinu, koji se neminovno odrazio i na kadiluke koji su bili znatno udaljeni od prijestonice. Iako na području kadiluka Bihor nije bila evidentna prevelika koncentracija vojnih jedinica, nesigurnost je ipak bila prvi znak koji se mogao prepoznati među tamošnjim stanovnicima. Stanje je dodatno bilo teško i složeno zbog ukidanja derviškog reda Bektašija, čiji su pripadnici progonjeni i čije su tekije zatvarane.[45]

Bihorski kadiluk je tridesetih godina XIX vijeka, a i nakon sloma Gradaščevićevog pokreta za autonomiju, imao ustaljenu granicu koja se na sjeveru dopirala do blizu današnjeg Prijepolja, na jugu do selâ u Limskoj dolini koja su pripadala plemenskoj oblasti Vasojevića (Štitari, Rujišta, Zagrad), na istoku do planinskih vrhova Jadovnika, Ozrena, Giljeve, Žilindara, Kruščice i Turjaka i na zapadu do sela koja su bila smještena istočno od Vraneške doline.[46] To je značilo da se graničio sa sljedećim kadilucima: prijepoljskim, sjeničkim, novopazarskim, trgoviškim (rožajskim), plavskim, kolašinskim i pljevaljskim.

Stanovništvo kadiluka činili su muslimani, pravoslavci, Cigani (Kıbtiyan) i Turci. Prema podacima popisa izvršenog 1830/1831. godine, kadiluk Bihor je imao 203 naselja u kojima je popisano 5.310 muškaraca od čega raje ili hrišćana 2.494, muslimana 2.772 i 44 muškarca Ciganina.[47] Popisom je evidentirano i 2.009 djece, zatim 2.184 lica koja nisu sposobna za vojnu službu ili su stara, iznemogla i bolesna. Takođe, popisano je i 38 spahijskih sinova.[48] U vjerskom pogledu muslimani su činili 53 %, a hrišćani 47 % udjela u ukupnom stanovništvu.[49] Na području kadiluka Bihor krajem

[43] *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 1 (1815–1823), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2005, бр. 90, 92, 94, 97.

[44] *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 2 (1823–1830), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2008, бр. 181.

[45] И. Ортајли, *Најдужи век Империје*, 119.

[46] Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u osmanskim popisima iz 1830/1831. godine (muslimanski i romski mješoviti defter)*, Podgorica 2020, 14. (dalje: Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*).

[47] Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*, 17.

[48] *Isto*, 17.

[49] Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*, 18; Osmanskim popisom rumelijskih i anadolskih kaza iz 1831. godine nijesu bile obuhvaćene Pećka i Đakovička kaza, već samo Prizrenska. Ukupan broj popisanih muških stanovnika u Prizrenskoj kazi iznosio je 12.721 od

treće decenije XIX stoljeća postojalo je 17 džamija, 2 pravoslavna manastira i 7 crkava. Svaki od ovih vjerskih objekata opsluživali su duhovnici – imami, igumani, parosi.[50]

Glavno gradsko središte kadiluka bila je kasaba Akova (danas Bijelo Polje), u čijem okruženju su postojala mnoga seoska naselja među kojima su značajniju ulogu imala sljedeća od njih: Bioča, Lozna, Petnjica, Zaton, Radulići, Rasovo, Kahve (Bistrica), Kanje, Dobrakovo i Brodarevo. Vojne jedinice bile su stacionirane u utvrđenju Bihor, Bijelom Polju i kulama koje su obezbjeđivale putne pravce koji su od Bijelog Polja i Bihor grada vodile prema značajnijim naseljima – Trgovištu (Rožajama), Prijepolju, Plavu i Gusinju, Novom Pazaru, Kolašinu i dalje, a u kojima su Bihorci često boravili.

Putevi koji su povezivali naselja kadiluka Bihor, bili su u veoma lošem stanju. Radilo se uglavnom o pješačkim stazama kojima se moglo putovati samo na konju.[51] Tokom zimskih mjeseci kretanje je bilo skoro nemoguće. Dopremanje namirnica, potrepština za vojsku i drugog materijala, obavljano je putem karavana, uz veliki rizik.[52] Staze koje pominjemo su se pružale na način da su išle planinskim prevojima i riječnim dolinama kao prirodno predisponiranim putnim pravcima, usljed čega je, unekoliko, povezivanje sa susjedstvom bilo olakšano.[53] Tek sa reformama koje je pokrenuo sultan Mahmud II, i putnim komunikacijama počela se posvećivati veća pažnja.[54] Bijelo Polje je, kao sjedište kadiluka, nešto boljim putem bilo povezano sa Sjenicom. Put do Novog Pazara vodio je preko bihorske planine, a radilo se uglavnom o pješačkim stazama koje su u to vrijeme korišćene kao putni pravci. Slično stanje u pogledu putnih komunikacija bilo je i sa drugim mjestima u okruženju Bijelog Polja, s tim što je prema sjedištima okolnih kadiluka put bio u nešto boljem stanju. Godine 1842. u Bosanskom ejaletu zaživio je poštanski

čega 9.488 muslimana, 2.867 hrišćana i 366 Cigana muškaraca. Ukoliko bi se tome dodao i toliki broj žena, to bi značilo da je na toj teritoriji živjelo 25.442 stanovnika. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London 1985, 109.

[50] Autor rada je do ovog podatka došao istraživanjem dostupnih dokumenata, literature i terenskim istraživanjem, kao i uporednom analizom. Upravo zato se ovi podaci i prvi put publikuju. Uz navedeno, potrebno je reći da je pored navedena dva manastira (Kumanica, Davidovica) postojao još jedan - manastir u Majstorovini sa crkvom Svete Trojice ili manastir Ravna Rijeka, kako se njegovo ime bilježi u pojedinim zapisima. On je zapustio krajem XVII stoljeća.

[51] P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, 36.

[52] Francuski geograf Ami Boue je 1840. godine klasifikovao balkanske ceste, među kojima su na najnižoj ljestvici bile ceste u Bosni i Albaniji. Ta kategorija puteva prema mišljenju Bouea bila je *"užasna"*. Boue je te ceste nazvao *"escaliers de rochers" – „stubama od stijena"*. N. Malcolm, Bosna, 98.

[53] S. Drobnjak, S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, 15.

[54] Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VIII, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1957, 7.

saobraćaj,[55] koji će, sa malim zakašnjenjem, zahvatiti i područje kadiluka Bihor.

Na području kadiluka Bihor stanje nije bilo ništa bolje od onoga u centralnim djelovima Bosanskog ejaleta. Razapeti u političkim opredjeljenjima između Novog Pazara, Skadra i Travnika, bihorski begovi su sa nepovjerenjem osluškivali vijesti o novim reformama počevši još od 1826. godine kada je zvanično ukinut janičarski red. Već 1827. godine u Akovu (Bijelom Polju), pročitane su bujuruldije skadarskog i bosanskog vezira o tome da se tamošnjim trgovcima zabranjuje svaka saradnja sa kolašinskim trgovcima, jer je u Kolašinu došlo do pružanja otpora reformama, zbog čega je centralna vlast pribjegla tome da se Kolašincima zabrani pristup u svim okolnim kasabama. Pritiješnjeni sa svih strana, Kolašinci su ponudili predaju, pa im je ponovo dozvoljena trgovina.[56] Nemiri na području kadiluka Bihor nastavljeni su i naredne godine, ali ih je za kratko prekinuo poziv centralne vlasti za odlazak na ratište protiv ruske vojske u Bugarskoj. Mobilisane sa područja kadiluka Bihor u pohod su odveli Sulejman-aga Kučević, pod čijom je komandom bilo 100 Bjelopoljaca, Hasan Hot, pod čijom komandom je bilo 750 mobilisanih Bihoraca i Pešteraca, te Husein Hot, pod čijom komandom je bilo 600 Klimenata.[57] Prema podacima požeškog obor-kneza, u ordiji skadarskog vezira bilo je i 150 Vasojevića pod komandom Sima Lakićeva Kastratovića.[58] Vojska koja je bila upućena na bugarsko ratište, prilično je stradala i malo njih se vratilo svojim kućama.

Međusobni sukobi pristalica i protivnika reformi bili su prisutni i u narednom periodu. U jednom izvještaju od 4. juna 1829. godine navodi se da je peštersko-bihorski zabit Hasan Hot objesio u Suhdolu 20-30 ljudi.[59]

Jak politički uticaj novopazarskog Ejup-paše Ferhatagića, bio je vrlo prisutan i na području kadiluka Bihor, jer je on bio sultanova uzdanica u pogledu sprovođenja reformi. Među bihorskim begovima, koji su takođe bili pod uticajem uleme, se, poput onih u Plavu, Gusinju, Rožajama, Kolašinu i drugim mjestima, javio otpor sprovođenju tanzimata, usljed čega je položaj stanovništva i dalje ostao težak. Naročito je bio otežan za onaj njegov dio koji je živio na selu. U tako teškim uslovima bilo je i onih koji su nepoštovanjem vlasti i važećih normi pokušavali da obezbijede sebe i svoje porodice. Odmetništvo je bilo izraz nezadovoljstva koji su često pratile i nezakonite radnje, zbog kojih su se pojedinci udruživali kako bi ih obavljali sa što većom sigurnošću. Pojave otimačine i pljačke bile su nešto izraženije na područjima onih kadiluka preko kojih su vodili važniji trgovački putevi, ali su se takve

[55] *Isto*, 7.
[56] *Бијело Поље*, монографија, Београд 1987, 126.
[57] Ејуп Мушовић, *О Хотима на Пештери и Хасану Хоту, пештерско-бихорском забиту*, Историјски записи, 3-4, Титоград 1975, 545; *Бијело Поље*, монографија, 126-127.
[58] АС, КК, НП, XXIII, 398 (261), *Васа Поповић – Књазу Милошу*, Чачак, 4. јуна 1829.
[59] АС, КК, НП, XXIII, 398 (261), *Васа Поповић – Књазу Милошу*, Чачак, 4. јуна 1829; Е. Мушовић, *О Хотима на Пештери и Хасану Хоту*, 545.

pojave prenosile i među stanovnike okolnih kadiluka. Upravo iz tog perioda slikovit je primjer pokušaja suzbijanja anarhičnog stanja u kadiluku Kolašin od strane Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića i Smail-age Čengića, koji su početkom 1838. godine sa jednom jačom vojnom jedinicom napali na Kolašin i tom prilikom nanijeli znatnu materijalnu štetu popalivši stambene i vojne objekte u kasabi. U izvedenom napadu stradala su dva pravoslavca i četiri muslimana. Kolašinci su tom prilikom bili primorani da plate zaostali porez, kao i da od svake kuće daju po dva čovjeka, tj. svega 109 ljudi u taoce, kao garanciju da će održati ugovoreni mir.[60] Prema dogovorenom, Kolašinci su se odrekli daljih razbojništava i neprimjerenog odnosa prema putnicima *„kao što su se* (bili) *naučili"*, predali su Ali-paši šest kesa novca i one koji su smatrani hajducima i haramijama i obećali da će pomagati pravoslavnom stanovništvu.[61] Ovakve pojave, s obzirom na susjedstvo kadiluka Bihor, svakako su morale imati svoga odraza, a one su, prevashodno ispoljene u povećanju poreskih opterećenja 1839. godine u Bihoru i Koritima.[62]

Nemiri koji su tokom 1840. godine bili prisutni u kadilucima Bosanskog ejaleta, bili su dodatno izazvani nerodnom 1840. godinom, usljed čega je došlo do porasta cijena poljoprivrednih proizvoda, što je, opet, uticalo na porast razbojništva i opšte nesigurnosti stanovništva.[63] Da bi se to stanje unekoliKo smirilo, krajem 1839. i početkom 1840. godine na inicijativu albanskih prvaka, došlo je do prekida međusobnih sukoba među fisovima. Cilj izmirenja bio je da se na jednoj strani nađu protivnici reformi i da tako ujedinjeni, uz pomoć oružja, zajednički istupe protiv sultanovih činovnika u Pećkoj, Prizrenskoj i Đakovičkoj nahiji i u Bihoru.[64] Takva situacija nije odgovarala centralnoj vlasti, pa je sredinom mjeseca Ramazana hidžretske 1256. godine (novembar 1840.), na osnovu sultanovog fermana, bilo odlučeno da na područje Bosanskog ejaleta bude upućen Selim-beg kao činovnik sa posebnim ovlašćenjima, sa zadatkom da sprovede istragu i ispita sve navode koji su se ticali nepravdi, odnosno protivzakonitih radnji koje su preduzimali pojedinci i na taj način sprječavali sprovođenje reformi. Selim-begov zadatak je bio i da utvrdi prave razloge pobuna stanovnika u pojedinim krajevima i o tome pošalje ilam u Carigrad.[65]

Zaoštravanje sukoba u krajevima koji su bili u blizini Skadra, zabrinjavalo je i Francusku, pa je ona reagovala na način što je u Skadar 1840.

---

[60] O ovom događaju se zna na osnovu pisanog izvještaja upravitelja Mokrogorskog karantina, koji je sačinjen 8. februara 1838. godine, a prema kazivanju Lazara Vukovića iz Pljevalja. Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 27. O događaju postoji i pisani trag u Arhivu Srbije u fondu Knježeska kancelarija: AC, KK, XIV, бр. 2014.

[61] Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 27.

[62] Ђоко Д. Пејовић, Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека, *Istorijski zapisi*, 4, Titograd 1979, 80-81.

[63] *Новине Србске*, бр. 30, Београд, 27. јула 1840, 236.

[64] AC, МИД-И, 1840, Ф. 1, ред 90, *Ђорђе Протић, попечитељ унутрашњих дела – Попечитељству иностраних дела*, Београд, 31. 1. 1840, бр. 5849; 6. 2. 1840, бр. 135.

[65] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 991.

godine bio upućen konzul Eduard Grase, kako bi cjelokupnu situaciju pratio izbliza.[66] Njegov zadatak je bio i da sagleda ponašanje potomaka pojedinih prognanih begova, koji su se 1841. godine vratili u albanske gradove. Povratak u Drač sina Ibrahim-bega Kavaje, Sulejman-bega potomka stare begovske porodice u Debar, Emin-paše, brata Mahmud-paše u Prizren i Arslan-paše u Peć,[67] bio je dodatni razlog za zabrinutost francuskog konzula u pogledu zaoštravanja već ionako loših odnosa. Prisustvo potomaka sultanovih protivnika u albanskim gradovima sasvim logično je nametalo i zadatak za konzula Grasea da procijeni da li će u tim mjestima i uopšte u Skadarskom sandžaku, ojačati sultanove pristalice ili će prevagu odnijeti snage koje nisu pristajale na reforme.[68]

Slično stanje bilo je i u susjedstvu Skadarskog sandžaka. U jednom dokumentu iz 1841. godine navodi se da se jedna hajdučka družina od 70 Uskoka kreće na području između Tare i Lima, unoseći strah među tamošnje stanovnike, a koja je, negdje u to vrijeme, prešla u Hercegovinu.[69] Iz tog vremena pominju se i vijesti o planiranoj buni pravoslavnog stanovništva iz Prizrenskog sandžaka.[70] Prema bilješci koju je ostavio Nikola Vasojević, samozvani princ i britanski vicekonzul u Novom Pazaru, koji je početkom oktobra 1841. godine boravio u Vasojevićima, opšte prilike iz tog perioda ni malo nisu bile povoljne.[71] On ih je, prema kazivanju tamošnjih stanovnika, a prema navodima jednog dokumenta koji je koristio istoričar Miomir Dašić, opisao na sljedeći način: *Mi smo sada u krvi sa svim plemenima što nas okružavaju i živimo obkoljeni i sa svetom se ni malo ne mešamo, s Kolašincima se svaki dan sečemo, a s Bihorcima, Rožajcima, Rugovom i Gusinjem još grđe. Pogibao se neprestano vrze nad nama*.[72] Konzul Vasojević dalje navodi da je nesigurnost naročito prisutna u Bihoru, Bijelom Polju i na Pešteri, posebno za putnike.[73] U navedenoj bilješci stanje je dramatično opisano i vjerovatno sa pretjerivanjem, jer se već iz narednih dešavanja vidi da je vlast još uvijek funkcionisala. Naime, uvažavajući činjenicu da je područje kadiluka Bihor bilo sastavni dio Bosanskog ejaleta, u kome su u pomenutom periodu vojne snage bile podijeljene u četiri alaja (armije) – Bosanski, Hercegovački, Kliški i Zvornički, po naredbi bosanskog beglerbega polovinom aprila 1842. godine

[66] I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 210.
[67] *Isto*, 214.
[68] *Isto*, 214.
[69] Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 201.
[70] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 151-164.
[71] М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860*, 349; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 52-53.
[72] М. Дашић, *Васојевићи од помена*, 349-350. Dokument na koji se pozvao prof. dr Miomir Dašić, prema njegovoj bilješci, nalazi se u Arhivu Istorijskog instituta u Beogradu, pod signaturom 35/42. Turquie, Izvještaj iz Pere, № 207, od 13. maja 1840. i № 282, iz 1841.
[73] М. Дашић, *Васојевићи од помена*, 350.

započele su vojničke vježbe konjičke rezerve.[74] Rezervisti sa područja Bihora pripadali su Bosanskom alaju, pa su pozvani bili obavezni da se pojave u Travniku sa svom neophodnom opremom. Svim spahijama koji su odbili poziv za vojne vježbe, bili su oduzeti timari.[75] Dok su vježbe rezervnih konjičkih jedinica još trajale, beglerbeg Mehmed Husref-paša je obišao cjelokupan Ejalet, želeći da se bliže upozna sa stanjem tvrđava i opremljenošču palanki, koje su uglavnom bile oštećene usljed raznih okolnosti. Nastojeći da djeluje u skladu sa proklamovanim načelima, Husref-paša je, po povratku u Travnik, sazvao hitan sastanak svih ajana uz čiju pomoć je sačinio pisani izvještaj koji je upućen Porti.[76] U upućenom izvještaju je stajalo da je za planirane radove na popravci dvadeset i jedne palanke, nužno obezbijediti dvadeset pet hiljada groša, ukoliko se želi obezbijediti bolja odbrambena gotovost. Porti je predloženo da se sredstva za popravku mogu obezbijediti na način što bi spahije obezbijedile novac, dok bi ostali stanovnici bili u obavezi da obezbijede materijal. Porti je stavljeno u zadatak da za popravljene tvrđave i palanke obezbijedi topove, džebhanu i drugi ratni materijal.[77] Porta je bila saglasna sa ovim predlogom pa je početkom 1843. godine stigao sultanov ferman, kojim je precizirano da planirani radovi otpočnu s proljeća iste godine.[78]

Uočavajući da će ih način na koji je trebalo pristupiti pribavljanju sredstava za opravku tvrđave Bihor i drugih manjih utvrda, dovesti u još teže ekonomsko stanje, stanovnici Bihora su se tokom 1842. godine nekoliko puta obratili organima sandžačke vlasti sa molbom da umanje iznose planiranih sredstava i na taj način na djelu pokažu da se odredbe proklamovanih sloboda poštuju.[79] Veliku pomoć Bihorcima su pružali članovi porodice Havadže, koji su svojim savjetima uobličavali sadržinu pojedinih molbi. Sudbina upućenih molbi za sada je nepoznata, ali bi se uopšteno moglo kazati da su predstavnici centralne vlasti nastojali da ostanu dosljedni planiranim radovima, koji su podrazumijevali i nove poreske obaveze.

Smatrajući da su planiranim aktivnostima direktno ugroženi interesi begovata, Fehim-beg Ćorović iz Lozne, je zajedno sa kol-agom utvrđenog Bihora, pošao u Travnik, kako bi pokušao isposlovati da se stvar okrene u korist bihorskih spahija.[80] Bosanski beglerbeg je, međutim, po svaku cijenu nastojao da nametne rješenje koje je išlo u pravcu da teret popravke nikako ne padne na državnu blagajnu, već na imućne ljude i stanovnike koji su podređeni

[74] S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 157-158; Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, Tešanj 2007, 32-33.
[75] S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158.
[76] S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 33.
[77] S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158.
[78] *Isto*, 158.
[79] BOA, İ. DH, 65, 3224 (15. Recep 1258. – 22. avgust 1842). U dokumentu se navodi da su Trgovište i Bihor u Prizrenskom sandžaku.
[80] BOA, I. MVL, 234, 1369 (18. Zul-hidždže 1258. – 19. januar 1843).

vlasti.[81] Iako mu ovaj dogovor nije odgovarao, Fehim-beg ga je morao prenijeti Bihorcima, što je ubrzo izazvalo njihove reakcije. Želeći da sebe zaštiti od prevelikog troška, Fehim-beg ipak nije energično reagovao na nezadovoljstvo Bihoraca koji su odbili da daju novac za pribavljanje kreča i kamena za popravku Bihor grada i pratećih kula duž glavnih puteva koji su vodili prema Trgovištu (Rožajama), Akovu (Bijelom Polju), Sjenici i Novom Pazaru. O neefikasnoj intervenciji Fehim-bega ubrzo je bio obaviješten i bosanski beglerbeg, koji je zatražio pomoć od skadarskog sandžak-bega. Vojne snage iz Skadarskog sandžaka, koje su bile spremne već s proljeća 1843. godine, brzo su došle na područje Bihora. Njihov zadatak je bio da umire muslimansko stanovništvo bihorskog kadiluka, posebno Gornjobihorce, protiv kojih su skadarskom valiji inače pristizale brojne pritužbe.[82] Predstavnik skadarskog valije Ćehaja-paša, morao je silom oružja intervenisati protiv nemirnih Bihoraca koji su se pobunili protiv odluke centralne vlasti, odnosno izrabljivanja oličenog u povećanim dažbinama. Pri tom je koristio surove mjere – zatvaranja, ubistva, ucjene, razne prijetnje i sl. Iako se dugo zadržao u Bihoru, jer se pribojavao ponovnih pokušaja izražavanja nezadovoljstva, zastupnik skadarskog sandžak-bega, sredstva za popravljanje predviđenih vojnih objekata, u planiranom iznosu, nije uspio da prikupi. U obračunima sa Bihorcima nije zaobiđen ni onaj dio hrišćana koji je izražavao svoju solidarnost sa stanovnicima islamske religije.[83]

Nakon slamanja otpora u Bihoru, Ćehaja-paša (zamjenik tadašnjeg valije Osman Mahzar paše)[84] se na jesen 1843. godine vratio u Skadar, ali je uz put, prema izvještaju francuskog konzula iz Skadra, Ijasenta Ekara, uzeo 30 talaca iz Vasojevića.[85] Prema drugim navodima Ćehaja-paša je pohvatao 70 ljudi iz Vasojevića zajedno sa nekim uglednim glavarima i vezane *„u*

[81] Nakon povoljnog rješavanja tzv. *„egipatske krize“*, nestalo je i potrebe za vanrednim novčanim izdvajanjima za potrebe tog vojnog sukoba koji je Osmanska država vodila protiv egipatskog vezira Mehmed Alije, ali su uprkos tome ostale velike unutrašnje poteškoće. Da ne bi pribjegla traženju zajma kod neke od evropskih država, Porta se pomogla tzv. *„blagajničkim bonovima“* – kaimama, sa kamatom od 12 % (od 1841) u sumi od 60 miliona pijastera i dobila na njih avans od londonske kuće Rikardo. Već naredne 1843. kamate su smanjene na 6%, ali je na drugoj strani povećana suma kaima, koja je pedesetih godina XIX vijeka dostigla oko 176 miliona. Pored kaima, vrlo brzo su se uvećavali i bešlici (metalni novac od pet pijastera). Pod uticajem ideja koje su se javljale u evropskim zemljama 1844. godine je preduzet čitav niz mjera za stabilizaciju ekonomske krize u Osmanskom carstvu, da bi 1848. godine bila osnovana i državna osmanska banka. В. Поповић, *Један поглед на финансиске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане*, 132.

[82] Marko P. Cemović pogrešno navodi da se ova pobuna dogodila 1842. godine, dok ostali autori kao godinu pobune navode 1843. Марко П. Цемовић, *Васојевићи*, Београд 1992, 270, 283, 303.

[83] В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству,* 290; Galib Šljivo, *Omer-paša Latas*, Sarajevo 1977, 64; М. Дашић, *Васојевићи од помена,* 352.

[84] Глиша Елезовић, Скадарске валије од 1761-1892 године, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XIII, ОДН, 7, Скопље 1934, 197.

[85] M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 134.

sindžirima" ih odveo u Gusinje. Bez obzira na broj uzetih talaca, bio je to u neku ruku već ustaljeni postupak uz čiju primjenu su predstavnici lokalnih organa vlasti pokušavali da među stanovništvom sklonom nemirima, očuvaju i zadrže postojeće stanje. Ne mareći za svoje saplemenike koje je smrt mogla zadesiti svakog trenutka i na najmanji znak otpora, plemenski prvaci Vasojevića su ipak odlučili na pružanje otpora. Uzimanje talaca je shvaćeno kao novi razlog za napad na pašine snage od strane Vasojevića. Kao mjesto napada određen je klanac Sućeska, kojom prilikom je na pašinoj strani stradalo 70 vojnika kojima su bile odsječene glave.[86] Među uhapšenima bio je i iguman Mojsije Zečević.[87] Ne mareći za to da Bihorci nisu bili direktni krivci za hapšenje Vasojevića, taj događaj je, na izvjestan način, ipak bio povod za sukobe između Vasojevića i Bihoraca. Vasojevićke čete su se tada u nekoliko navrata sukobile sa osmanskim vojnim snagama iz Bihora na području Police i u reonu Zatona. Kako se uglavnom radilo o kratkotrajnim sukobima, na njihov krajnji ishod niko nije obraćao posebnu pažnju.[88] Konfuzno stanje u tim trenucima koristile su hajdučke družine sa Police i drugih krajeva iz Vasojevića za pljačkanje područja Bihora, stižući u tim akcijama čak i do Sjenice, Novog Pazara, Metohije, Plava i Gusinja.[89] Složene okolnosti ponovo su primorale Portu da krajem 1843. godine u nemirne krajeve uputi svoje izaslanike, među kojima je ponovo bio i Selim beg.

Osim u Bihoru, stanje nemira se osjećalo i u drugim kadilucima. U kadiluku Kolašin muslimansko stanovništvo je odbilo da plati porez, pozivajući se pri tome na šerijat i njegove odredbe koje su se odnosile na odnos vjernika prema plaćanju dažbina.[90] Kolašinski pobunjenici su pokušali da svoje saveznike potraže među stanovnicima Bosne i Albanije, ali u tome nisu imali naročitog uspjeha. Vojska velikog vezira, koja je iste godine zbog prisutnih nemira pristigla na Kosovo, obećavala je kolašinskim pobunjenicima „halaluk" (oprost), ako joj se pridruže.[91] Da bi situaciju držala pod kontrolom, Porta je preduzela korake na pojačavanju svojih utvrđenja prema Crnoj Gori, a istovremeno je organizovala i prikupljanje svojih snaga u Ohridu.[92] Tokom 1844. godine, pristupilo se izgradnji kršle (kasarne) na ostrvu Vranjina, gdje su, sa područja Albanije, doplovila i četiri broda koji su bili naoružani sa po dva topa, što je uveliko umanjivalo šanse Crnogoraca da preduzmu ozbiljnije korake sa ciljem vraćanja ostrva Vranjine i Lesendra pod svoju kontrolu i u

[86] M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 134.
[87] R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*, 293; M. Dašić, *Vasojevići od pomena*, 352; Marko P. Cemović u svom djelu *Vasojevići*, tvrdi da su nemiri započeli 1842. godine. М. П. Цемовић, *Васојевићи*, 270, 283-303.
[88] Р. Ј. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 293.
[89] М. Дашић, *Васојевићи од помена*, 355.
[90] I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 210-211.
[91] *Isto*, 211.
[92] *Isto*, 214.

svoj posjed.[93] Crnogorski mitropolit Petar II Petrović Njegoš je u tom trenutku ispravno procijenio sopstvenu vojnu moć, usljed čega se, u više navrata, obraćao Osman-paši Skopljaku, skadarskom veziru, sa molbama da se zauzme za *„pravu raju carsku da je jaramazi ne rasele“*.[94] Njegoš je nastojao da svojim obraćanjima pomogne i oslobađanju iz zatočeništva uzetih talaca iz Vasojevića i samog igumana Mojsija Zečevića, koji je bio glavna ličnost u održavanju veza Vasojevića sa Cetinjem.[95]

Njegoševa uporna obraćanja Osman-paši Skopljaku, za izvjestan period su ipak ostala u drugom planu, jer je 1844. godine iznenada iskrsla buna mladića u Đakovici, koji su se pobunili protiv opšte vojne obaveze.[96] Ova pobuna imala je svojih specifičnosti. Naime, serasker je prilikom regrutacije u obzir uzimao samo one mladiće, koji su, prema njegovom izboru, bili lijepi.[97] Pobunu su snažno podržale majke i sestre mladića koji su trebali da se odazovu regrutaciji. Pobuna se ubrzo proširila na Debar, zahvatajući istovremeno i okolno područje.[98] Budući da su u Ohridu od ranije bile stacionirane jake vojne formacije, one nisu dozvolile da se pobuna rasplamsa, već su je ubrzo ugušile.[99] Međutim, tu nije bio kraj nemirima koji su zahvatili nešto širi prostor u koji je ulazio i kadiluk Bihor. U tako složenoj situaciji dodatan teret počeli su da predstavljaju i razni obavještajci, posebno oni koji su dolazili iz Srbije u kojoj je 1844. godine nastalo „Načertanije“[100] – tajni program spoljašnje i nacionalne politike Kneževine Srbije, koji je napisao ministar unutrašnjih djela Ilija Garašanin.[101] Dužnost načelnika za propagandno-obavještajnu djelatnost za kadiluk Bihor i Vasojeviće izvršavao je kaluđer Antim sa svojim sabratom iz manastira Visoki Dečani.[102]

[93] *Isto*, 214. Engleski konzul u Skadru pomagao je Osman-paši Skopljaku da ostrva Vranjinu i Lesendro zadrži u svom posjedu. Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 79.
[94] Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981, 175-176.
[95] *Isto*, 176.
[96] I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.
[97] *Isto*, 214.
[98] *Isto*.
[99] *Isto*.
[100] Originalni tekst „Načertanija“, Garašanin je, ispisan sopstvenom rukom, uručio srpskom knezu Aleksandru Karađaorđeviću krajem 1844. godine. Taj dokument se sve do 1906. godine nalazio u porodičnom arhivu Karađorđevića. Poznato je da danas imamo sačuvano samo nekoliko kopija „Načertanija“, čiji je sadržaj bio poznat i austro-ugarskoj vladi. Tekst „Načertanija“ po prvi put je štampan 1906. godine. Миленко Вукићевић, *Програм спољње политике Илије Гарашанина на концу 1844 године*, „Дело“, св. XXXVIII, 1906, 321-336.
[101] Opširnije vidjeti: Izet Šabotić, „Načartanije“, temeljni projekat iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije, *Zbornik radova sa naučnog simpoijuma 07.-08. 09. 2012.god. „150 godina od protjerivanja muslimana iz kneževine Srbije“,* Orašje 2013, 129-147.
[102] Драгослав Страњаковић, Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, св. 24, књ. 9, св. 2, Нови Сад 1936, 174.

Da bi dodatno obezbijedila svoje pozicije, Porta je 1845. godine naredila seraskeru da sa vojnicima dođe u Skadar, što je on i učinio.[103] U Đakovicu je tada došao Ibrahim-beg, a u Skadar Kaplan-beg, sa zadatkom da stanje dovedu do potpunog mira i reda. Ipak, takav potez Porte nije doveo do zatupljivanja oštrice buntovništva lokalnog stanovništva.

Mještani Đakovice i Skadra su vojnim komandantima koji su stigli sa vojskom, poslali deputacije sa namjerom da im se poklone i zatraže oprost. Ibrahim-beg i Kaplan-beg su obećali „halaluk" (oprost), ali uz uslov da pobunjenici definitivno odlože oružje, a ne privremeno kao prije, te da se podvrgnu opštoj vojnoj obavezi i ostalim odredbama Porte.[104] Postavljeni uslov Porte mnogi nisu prihvatili.

U nemirima koji su s proljeća 1845. godine bili prouzrokovani neslaganjem sa sprovođenjem reformi, od napada hajdučkih družina, nije bilo pošteđeno ni Bijelo Polje.[105] Dobro organizovan vojni garnizon u gradu bio je, ipak, dovoljna garancija da hajduci ne mogu napasti samu kasabu i čaršiju. Da bi dodatno osnažio svoje pozicije i obezbijedio se od osiljenih hajdučkih družina, zapovjednik bjelopoljske tvrđave je naredio da se u crkvi sv. Petra i Pavla smjesti magacin za municiju, jer je tu bilo središte tzv. Starog grada. Nakon izvjesnog vremena, crkva je pretvorena u džamiju. Dozvolu i pristanak za to dao je vladika koji je porijeklom bio Grk.

Prema odluci centralne vlasti 1845. godine započelo je i formiranje medžlisa tj. skupština, koji su se dijelili na medžlise ejaleta, medžlise sandžaka i medžlise kadiluka.[106] Sa formiranjem medžlisa paše su bile u obavezi da sve poslove iz domena uprave, sudstva i poreske politike obavljaju u dogovoru sa medžlisom, dok su u izvršnim poslovima zadržali samostalnost. Članovi medžlisa su, pored muslimana, bili i pripadnici ostalih religija.[107]

Nemiri u Bihoru nastavljeni su i u vrijeme bosanskog begler bega Osman Nuri-paše. Razlog za ponovno izražavanje nezadovoljstva pronađen je u odluci centralne vlasti od 10. ramazana 1261. godine (12. septembar 1845), koja je predviđala da se prestane sa praksom izdavanja dokumenata na običnom papiru. Prema novouvedenim pravilima, svaka nova isprava morala je biti štampana na posebnom papiru i morala je imati muhur (pečat).[108] Nevolja je bila u tome što su stari papiri prestali da važe, a za nove je trebalo izdvojiti novac radi kupovine. Pravila su predviđala da propusnicu mora posjedovati svaki stanovnik koji ima namjeru da se kreće izvan granica svog kadiluka. Takve isprave nazivane su teskere, a cijena za njihovo izdavanje iznosila je šest

[103] Vojne jedinice pod seraskerovom komandom bile su sastavljene od vojnika koji su isključivo govorili arapski jezik. I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.
[104] I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.
[105] В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 231.
[106] Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studeničke i druga, Sarajevo, bez godine izdanja, 65.
[107] *Isto*, 65.
[108] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1013.

groša.[109] U brojnijim porodičnim zajednicama to je podrazumijevalo kupovinu isprava za sve punoljetne članove, što je predstavljalo značajan materijalni izdatak. Bihorci su svoje nezadovoljstvo u ovoj pobuni izražavali na način što su u grupama dolazili u Loznu, Raduliće ili Bijelo Polje i pred begovskim kulama ili kajmekamovim odajama, izražavali svoje negodovanje zbog nastale situacije. Iako je ova pobuna u svom korijenu imala socijalni karakter, ona ipak nije uspjela da razriješi nastale probleme i ukloni uzrok nezadovoljstva stanovništva Bihora. Koliko god da je pobuna sa jedne strane bila opravdana, ona ipak nije uspjela da zaustavi započeti proces promjene javnih i putnih isprava. Razlog za tako nešto nije se nalazio u nedostatku dobre organizacije nezadovoljnika, već u tome što je zamjena isprava bila državni plan koji se morao sprovesti u djelo. Već početkom novembra 1845. godine među Bihorcima je bilo malo onih koji su imali isprave bez muhura i na starim obrascima koji su ispisivani rukom na običnom papiru.

Promjene u administrativnom državnom aparatu nužno su obuhvatale i promjene upravitelja Bosanskog ejaleta. Početkom novembra 1845. godine za novog valiju Bosne bio je izabran hadži Halil Kamil-paša umjesto dotadašnjeg Osman Nuri-paše.[110] Pred njim su stajali mnogobrojni poslovi, među kojima i borba protiv odmetnika od vlasti. Njihova pojava bila je povezana sa zauzetošću vlasti, koja nije uspijevala da uspješno sanira nagomilane probleme, prije svega one u sferi socijalnog statusa stanovništva. U pljačkaškim pohodima odmetnika, koje smo pomenuli, naročito su stradali bihorski i rožajski katuni. Pogoršanju situacije doprinijela je i sušna 1846. godina.[111] Tako teško stanje koristile su lokalne ličnosti i njihovi pomagači da ucijene siromašno stanovništvo muslimanske i hrišćanske konfesije. Skadarski valija je kao moćni feudalac obećavao pomoć u žitu za godinu dana svima onima koji bi priznali njegovu vlast.[112] Neobično duga, *„gladna godina“* je bila i burna, zbog čega je Ćehaja-paša sa svojim odredima svakodnevno bio prisutan na području od Plava i Gusinja do Bihora i Đurđevih Stupova, hapseći one osobe iz Vasojevića na koje se sumnjalo da rade protiv osmanske vlasti. Najveći dio njih bio je upućen u Gusinje ili Skadar, a pušteni su tek na intervenciju ruskog konzula Alekseja Jegoroviča Sučenkova i Ijasenta Ekara, francuskog konzula u Skadru.[113]

Bosanski ejalet je, u vrijeme valije hadži Halil Kamil-paše, u vojnom pogledu, bio podijeljen na četiri eskadrona, odnosno buljuka regularne konjice ili spahija i jednu regimentu tj. alaj, koji se sastojao od četiri bataljona (tabora) regularne pješadije. Jedan konjički eskadron brojao je 160 konjanika, a jedan

[109] G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 40.
[110] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1013; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 42.
[111] U jednom pismu upućenom ruskom konzulu u Dubrovniku, Jeremiji Gagiću, crnogorski mitropolit Petar II Petrović Njegoš je rekao da je *„nagrdna“* i da takvu godinu *„ne pamti sadašnji naraštaj“*.
[112] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 358-359.
[113] P. J. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 293.

tabor pješadije 800 vojnika.[114] Da bi vojnu organizaciju u povjerenoj mu pokrajini učinio što efikasnojom, hadži Halil Kamil-paša je poslednjeg dana mjeseca ševvala 1262. godine (oktobra 1846), objavio bujuruldiju putem koje je pozvao sve pripadnike alaja da po tri mjeseca, na smjenu, izvode obuku u većim vojnim centrima. U tom smislu Bihorci su bili obavezni da se odazovu na obuku komandi u Novom Pazaru i tamo upute svoje mladiće. Način na koji su mladići *„vrbovani“*, naročito za pješadiju, bio je vrlo intresantan. Naime, radilo se o tzv. *„plaćenoj dobrovoljnosti“*, koja je podrazumijevala da se mladićima prilikom upisa u vojničke spiskove davalo po 500 groša *„na ruke“*, a kasnije, mjesečno, još po 5 groša iz centralne blagajne. Vojnici su uglavnom *„vrbovani“* iz redova onih koji nisu imali zemljišnih posjeda, a u mjestima gdje su bili stacionirani, u vojnoj vještini su se obučavali jedan do dva puta nedeljno.[115] Novom bujuruldijom od 9. zul-hidždžeta 1262. godine (28. novembra 1846), hadži Halil Kamil-paša je naredio da svi mutesellimi u buduće moraju nositi službene uniforme i da ne smiju upotrebljavati naziv kapetan.[116] Ta odredba se odnosila i na Rožajsku kapetaniju, koja je zahvatala dio teritorije Bihora.

U narednoj 1847. godini hadži Halil Kamil-paša je uspio da riješi i pitanje carina Bosanskog ejaleta, na način što su ih u zakup uzeli uglednici iz pojedinih muteselimlluka.[117] Carinu kojoj su podlijegali Bihorci, uzeo je u zakup Jakup-beg, mutesellim Novog Pazara.[118]

Pitanje carina bilo je izuzetno važno za stanovništvo Bihora, kako za onaj dio koji se neposredno bavio proizvodnjom, tako i onaj dio koji se bavio trgovinom. Carina je naplaćivana na svu izvezenu i uvezenu robu, što je direktno uslovljavalo cijene pojedinih proizvoda. S obzirom da je unutrašnje tržište u Bihoru bilo nerazvijeno, kao i da je izvoz bio izložen različitim opterećenjima, u prvom redu visokim carinama, zatim tzv. unutrašnjim carinama – trošarinom, badžom, monopolom begovskih porodica i drugim davanjima, trgovina Bihora je u tom periodu počela da slabi. Proizvodi koji su izvoženi iz Bihora bili su: vuna, sušene šljive, jagnjeća koža i bukova tahta. Glavno trgovačko središte bilo je Bijelo Polje, odakle je roba dalje išla prema Dubrovniku, Kotoru i drugim centrima. Vuna se kao glavni izvozni artikal carinila sa 13% pri izlasku sa teritorije Osmanskog carstva, a uz tu cijenu često

[114] Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo 1956, 40, 42; Владимир Стојанчевић, Прилке у Босни и Херцеговини према извјештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године, *Историски часопис*, књ. VIII/1958, Београд 1959, 139.

[115] U vrijeme o kome govorimo služba u regularnoj vojsci trajala je pet godina, a u rezervnom sastavu (redifa), sedam godina. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 40, 42.

[116] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1016.

[117] Zakup carine za 1846. godinu iznosio je oko 5.000 kesa odnosno oko 230.000 guldena. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 37.

[118] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1018.

je naplaćivana i badža u iznosu od 60 para po tovaru.[119] Takav način naplaćivanja carinskih dažbina, nije bio u interesu onih koji su se bavili neposrednom proizvodnjom, mada ni trgovcima, naročito onima koji su se bavili kupoprodajom, nije ostavljao prostora za enormno bogaćenje. Takođe, bi se moglo zapaziti da je izvjesna koncentracija političke i ekonomske vlasti u rukama nekoliko glavnih begovskih i aginskih porodica u Bihoru i kruga ljudi okupljenih oko njih, sputavala kako ekonomski, tako i socijalni i kulturni razvoj ovog važnog kadiluka.

Neredovne isplate od strane poreskih obveznika primoravale su predstavnike vlasti da i silom oružja pribjegavaju naplati. Tako su plavski i gusinjski begovi u proljeće 1847. godine tražili vojsku od skadarskog paše, kako bi uz njenu pomoć uspjeli da naplate zaostale dažbine, jer je neposredno prije toga iguman Mojsije Zečević nagovorio svoje saplemenike da odbiju plaćanje.[120] U tim akcijama tražena su i određena učešća stanovnika Bihora, pa je i to, uticalo na održavanje kontinuiteta u pogledu carinskih i drugih poslova.

Reformske akcije koje su se odvijale u Bosanskom ejaletu, a time i u kadiluku Bihor, budile su snažno i nade kod hrišćanskog stanovništva. Kako bi nove agrarne uredbe bile precizirane, bosanski valija je u drugoj polovini maja 1849. godine sazvao skup kajmekama, begova i vjerskih starješina, kadija i po dva muslimanska i hrišćanska člana opštinskog vijeća, tzv. šure, i na sastanku dogovorio da svaka muslimanska i hrišćanska kuća, plaća porez u dva dijela, na Đurđev dan i Lukin dan, po 44 groša polugodišnje.[121] Smirivanje stanja u Bihoru i okolini uslijedilo je tek u ljeto 1848. godine, kada je bosanski valija Mehmed Tahir-paša naredio da se u svakom kadiluku sastave defteri za opremljenu vojsku i posebni defteri za hranu u dva primjerka.[122] Veće prisustvo državnih činovnika na terenu, koji su popisivali muškarce starosti od sedamnaset do sedamdeset godina, uz koje je išla i oružana pratnja, uslovila je smirivanje situacije, ali, za sasvim kratak period.

[119] В. Стојанчевић, *Прилке у Босни и Херцеговини према извјештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године*, 148.
[120] Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830-1851)*, САН, посебна издања, књ. CCLXXII, Историјски институт, књ. 6, Београд 1957, 90.
[121] В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди.*, 83, 86. O odlasku na ovaj sastanak bihorskog kadije i ostalih pozvanih, nemamo prvorazrednih izvornih podataka, iako je logično pretpostaviti da su, zbog administrativne pripadnosti, i oni trebali da budu na tom sastanku.
[122] S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1022.

Prilog 1. *Teritorija kadiluka Bihor prije 1850. godine (ucrtao: Sait Š. Šabotić).*

Zaključak

Kraj XVIII i početak XIX stoljeća donio je Osmanskoj carevini brojne izazove sa kojima se morala suočiti. Jedan od glavnih izazova bio je biti u koraku sa svijetom koji je okruživao tu teritorijalno veliku i vojnički snažnu državu, ali koja je polako, usljed stalnih nasrtaja susjeda, počela gubiti osjećaj za vođenje igara političke i svake druge ravnoteže. Tu okolnost odlično je zapazio sultan Selim III, zbog čega je krenuo u sprovođenje reformi. Njegov put slijedio je i sultan Mahmud II, ali je pet mjeseci prije donošenja najznačajnijeg akta svoje vladavine – Hatt-i šerifa od Gülhane, iznenada preselio u vječni svijet, tako da je njegovo djelo, htio ili ne htio, a iako mlad i neiskusan kao vladar, morao nastaviti njegov nasljednik Abdul Medžid.

Protagonisti reformi poznatih pod imenom Tanzimat, odlučili su se da ih sredinom XIX stoljeća, sprovodu sa činovnicima koji su pripadali tradicionalnom državnom uređenju, koje je u sebi sjedinjavalo različite kulture, jezike i religije. Upravo zbog toga to je bio vrlo složen i slojevit proces koji je zahtijevao ulaganje mnogo mudrosti za njegovu realizaciju, kako bi se, uz što manje narušavanja bilo čijih prava i sloboda, mogao sprovesti do kraja. Taj proces je podrazumijevao reformu cjelokupnog sistema što se često zaboravlja kao veoma bitna činjenica.

Jedan od prvih koraka u sprovođenju reforme bio je ukidanje janičara čiji kraj je, nakon četiri stoljeća postojanja, izveden u krvi i dimu baruta u ljeto 1826. godine, čime su bila otvorena *vrata novog doba*. Potres u centru Imperije, koji se širio poput vodenog talasa, neminovno je zahvatio i periferne djelove. U tom procesu bila je zahvaćena i teritorija kadiluka Bihor, koja nije bila pošteđena od posljedica događaja u prijestonici Imperije. U vremenu od proglašenja ukidanja ovog vojničkog reda i sa njime njegovih ideologa – Bektašija, pa sve do 1839. godine, kada je došlo do usvajanja pravnog akta poznatog pod imenom Hatt-i šerif od Gülhane, na području kadiluka Bihor bilo je prisutno konfuzno stanje, koje su pojedinci koristili za ličnu neodgovornost, razne malverzacije i neposlušnost prema organima vlasti.

Strukturna promjena koja je nastupila sa ukidanjem janičara bila je razdvajanje vojne i civilne birokratije. Slične promjene su svakako trebale da se osjete i u drugim oblastima, zbog čega je sultan Abdul Medžid sa svojim najbližim saradnicima pristupio donošenju pravnog akta poznatog pod imenom Hatt-i šerif od Gülhane, kojim je proklamovana jednakost za pripadnike svih vjerskih zajednica, garantovana je lična i imovinska sigurnost života, časti i privatnog vlasništva, uvođenje pravednog i javnog suđenja, te smanjeno i ograničeno služenje vojnog roka. Principi koje je proklamovao Hatt-i šerif od Gülhane imali su obilježja evropskog liberalno-građanskog društvenog poretka i jasno su ukazivali na težnju distanciranja od islamskog vjerskog tradicionalizma.

Na tim reformama nije se stalo, već se išlo dalje, ali su u pojedinim provincijama ipak bili prisutni različiti oblici otpora sprovođenju reformi. Otpori su se javljali zbog različitih uzroka, među kojima je socijalni svakako imao dominantnu ulogu. Veliki strah kod stanovništva u malim sredinama u pogledu sprovođenja reformi i dobrobiti koje su se od njih očekivale, bio je razumljiv ako se pođe od činjenice da se uglavnom radilo o nerazvijenim sredinama u kojima je bio prisutan veliki procenat nepismenih. Kako su reforme praktično bile oktroisane, kod mnogih sultanovih podanika je tinjalo nepovjerenje, jer se smatralo da za njihov opstanak ne postoji nikakva garancija, odnosno da one mogu biti i suspendovane. Upravo zbog toga otpor reformama nije se odvijao u formi jednokratnog izražavanja nezadovoljstva, već se javljao u više navrata, prateći svaki novi korak tanzimata. Intenzitet otpora bio je različit i zavisio je od procjene stanovništva koliko će najavljeni reformski korak uspjeti da utiče na promjenu načina življenja zajednice kojoj su pripadali. Znatnog uticaja na javljanje otpora imao je i prisutni raskorak u kome se Osmanska država našla, a radilo se o tome da dok se reformama pokušavalo zaustaviti dalje propadanje države, ona je istovremeno zapadala u nove ratne sukobe.

Sprovođenje velike reforme teško su razumijevali i pripadnici aginskog i begovskog sloja sa područja kadiluka Bihor. Uviđajući da reforma dotiče i njihove lične interese, koji su se u najvećoj mjeri odnosili na ukidanje timarsko-spahijskog sistema, oni su pokušavali da na razne načine zadrže stečene

privilegije. Upravo u periodu od ukidanja janičarskog reda pa sve do početka pedesetih godina XIX stoljeća, prostor kadiluka Bihor bio je poprište političkih obračuna između pristalica i protivnika reformi koje je centralna vlast namjeravala da sprovede, ali i poprište na kome se bila bitka za poboljšanje socijalnog stanja i položaja seoskog stanovništva. Međusobni sukobi pristalica i protivnika reformi često svođeni i na ličnu ravan. U tim sukobima, koji su često poprimali i vrlo ozbiljne razmjere, bili su prinuđeni da sa redovnim vojnim jedinicama intervenišu i skadarski namjesnici. Jednu takvu intervenciju preduzeo je u ime Osman-paše Skopljaka njegov ćehaja 1843. godine, smirivši silom oružja Bihorce koji su pružili otpor davanju vanrednih poreza za popravku tvrđave Bihor. Pored ove pobune, na područja kadiluka Bihor desio se i čitav niz manjih incidenata uperenih protiv obaveze kuluka, odnosno vlasnika zemljišnih posjeda i mutevelijama vakufa.

Pored nastojanja da reformiše sistem svojinskih i zemljišnih odnosa, centralna vlast je radila i u drugim društvenim domenima i u tome nailazila na određene otpore stanovništva Bihora. Jaki otpori posebno su ispoljavani prilikom regrutacija budućih nizama, jer su njihovi roditelji zahtijevali od vojnih vlasti da služe samo u granicama svoga sandžaka, a nikako van njegovih granica. Posljedice bune protiv regrutacije mladića u Đakovici 1844. godine, snažno su se osjetile i na području kadiluka Bihor.

Pokušaji centralne vlasti da stanovništvo dobije potpuno nova i sređena lična dokumenta, shvaćeni su kao prevara smišljena da se od najširih slojeva stanovništva oduzme i posljednji novčić. Stanovništvo Bihora reagovalo je i na takve pokušaje, zbog čega je kadija bihorski imao pune ruke posla.

Talas uznemirenosti u kadiluku Bihor bio je izazvan i zakupom carine od strane mutesellima Novog Pazara, Jakup-bega, zbog čega je naročito porasla zabrinutost trgovaca, koji su očekivali izvjesna olakšanja, a umjesto njih dobili povećanje carinskih iznosa na pojedine artikle. Takvo postupanje, s obzirom da je područje Bihora bilo izvozno područje za mnoge proizvode poput vune, sira, kože, sušene šljive i sl, izazvalo je jednu vrstu bojkota i nešto smanjenog obima izvoza navedenih proizvoda, što se ubrzo osjetilo na pazarima na kojima su bili prisutni trgovci iz Bihora. Ovakva i slična postupanja Bihoraca u suštini su predstavljala ispoljavanje različitih oblika otpora sprovođenju reformi od strane centralne vlasti, jer se na njih gledalo sa velikim nepovjerenjem.

Epoha tanzimata započela je u atmosferi krize u kome se nalazilo Osmansko carstvo, usljed čega se svijetli ishod teško mogao nazrijeti. Put od tipa tradicionalne ka tipu moderne centralističke države, seosko stanovništvo pojedinih kadiluka, kakav je bio kadiluk Bihor, iako je unekoliko razumjelo, nije moglo uspješno preći, jer je on iziskivao snažnu finansijsku strukturu koju ono nije posjedovalo. Sa sprovođenjem reformi teško je išlo i nakon 1850. godine.

Summary

The end of the 18th and the beginning of the 19th century brought many challenges to the Ottoman Empire. One of the main challenges was to keep up with the world surrounding this territorially large and militarily powerful state, but which was slowly, due to constant attacks by neighbors, beginning to lose its sense of running games of political and any other balance. This circumstance was well noticed by Sultan Selim III, which is why he started implementing reforms. His path was followed by Sultan Mahmud II, but five months before the adoption of the most important act of his reign - Hatt-i Sherif of Gülhana, he suddenly moved to the eternal world, so that his work, whether he wanted to or not, though young and inexperienced as ruler, had to be continued by his successor Abdul Majid.

The protagonists of the reforms known as Tanzimat, decided to conduct them in the middle of the 19th century, with officials who belonged to the traditional state system, which united different cultures, languages and religions. Precisely because of that, it was a very complex and layered process that required investing a lot of wisdom for its realization, so that, with as few violations of anyone's rights and freedoms as possible, it could be implemented to the end. This process involved the reform of the entire system, which is often forgotten as a very important fact.

One of the first steps in the implementation of the reform was the abolition of the Janissaries, whose end, after four centuries of existence, was carried out in the blood and smoke of gunpowder in the summer of 1826, which opened the door to a new age. The earthquake in the center of the Empire, which spread like a water wave, inevitably affected the peripheral parts. In the process, the territory of the Bihor kadiluk was also affected, which was not spared from the consequences of the events in the capital of the Empire. From the time of the proclamation of the abolition of this military order and with it its ideologues - Bektashi, until 1839, when the adoption of a legal act known as Hatt-i Sheriff of Gülhane, there was a confusing situation in the area of kadiluk Bihor, which individuals used for personal irresponsibility, various malversations and disobedience to the authorities.

The structural change that occurred with the abolition of the Janissaries was the separation of military and civilian bureaucracy. Similar changes were certainly to be felt in other areas, which is why Sultan Abdul Majid and his closest associates approached the adoption of a legal act known as the Hatt-i Sharif of Gulhana, which proclaimed equality for members of all religious communities, guaranteed personal and property security of life, honor and private property, the introduction of a fair and public trial, and reduced and limited military service. The principles proclaimed by the Hatt-i Sheriff of Gülhane had the hallmarks of a European liberal-bourgeois social order and clearly indicated a tendency to distance oneself from Islamic religious traditionalism.

These reforms were not stopped, but continued, but in some provinces there were still various forms of resistance to the implementation of reforms. Resistance arose for a variety of reasons, among which the social certainly played a dominant role. The great fear of the population in small communities regarding the implementation of reforms and the benefits expected from them was understandable if we start from the fact that these were mostly underdeveloped areas with a large percentage of illiterates. As the reforms were practically outlined, many of the sultan's subjects were distrustful, because it was considered that there was no guarantee for their survival, ie that they could be suspended. That is why the resistance to the reforms did not take place in the form of a one-time expression of dissatisfaction, but appeared on several occasions, following each new step of the tanzimat. The intensity of the resistance varied and depended on the population's assessment of how much the announced reform step would succeed in changing the way of life of the community to which they belonged. The present gap in which the Ottoman state found itself had a significant influence on the emergence of resistance, and it was about the fact that while the reforms were trying to stop the further decline of the state, it was simultaneously falling into new war conflicts.

The implementation of the great reform was difficult for the members of the aga and bey strata from the kadiluk area of Bihor to understand. Realizing that the reform also affected their personal interests, which were mostly related to the abolition of the timar-spahi system, they tried to keep the acquired privileges in various ways. In the period from the abolition of the Janissary Order until the early 50s, the kadiluk area of Bihor was the scene of political clashes between supporters and opponents of the reforms the central government intended to implement, but also the scene of a battle to improve social status and position of the rural population. Mutual conflicts between supporters and opponents of reforms are often reduced to a personal level. In these conflicts, which often took on very serious proportions, Skadar governors were forced to intervene with regular military units. One such intervention was undertaken on behalf of Osman Pasha of Skopje by his deputy in 1843, calming down the people of Bihor by force of arms, who resisted the payment of extraordinary taxes for the repair of the Bihor fortress. In addition to this rebellion, in the areas of the kadiluk of Bihor, there were a number of minor incidents directed against the obligation of the kuluks, ie the owners of land holdings and muteveliya of waqfs.

In addition to trying to reform the system of property and land relations, the central government also worked in other social domains and encountered some resistance from the population of Bihor. Strong resistance was especially expressed during the recruitment of future soldiers, because their parents demanded that the military authorities serve only within the borders of their sanjak, and never outside its borders. The consequences of the revolt against the recruitment of young men in Gjakova in 1844 were strongly felt in the area of the Bihor kadiluk.

Attempts by the central government to obtain completely new and tidy personal documents for the population were understood as a fraud designed to take the last coin from the broadest strata of the population. The population of Bihor also reacted to such attempts, which is why kadi in Bihor had his hands full.

The wave of unrest in the Bihor kadiluk was also caused by the lease of customs by the governor of Novi Pazar, Jakup-beg, which especially raised the concerns of traders, who expected some relief, but instead received an increase in customs duties on certain items. Such treatment, given that the Bihor area was an export area for many products such as wool, cheese, leather, prunes, etc, caused a kind of boycott and a somewhat reduced volume of exports of these products, which was soon felt in the markets where merchants from Bihor were present. Such and similar actions of the people of Bihor were, in essence, a manifestation of various forms of resistance to the implementation of reforms by the central government, because they were viewed with great distrust.

The era of tanzimat began in an atmosphere of crisis in which the Ottoman Empire found itself, as a result of which a bright outcome was difficult to discern. The path from the type of traditional to the type of modern centralist state, the rural population of some kadiluks, such as kadiluk Bihor, although he understood somewhat, could not successfully applied, because it required a strong financial structure that it did not have. The implementation of reforms was difficult even after 1850.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Архив Србије у Београду* (АС)**,** Министарство иностраних дјела (МИД)**;** Књажеска канцеларија (КК)
2. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul* (BOA) – Osmanski arhiv Predsjedništva vlade u Istanbulu; İrade Dahiliye (İ. D); İrade Dahiliye Hariciye (İ.DH); Sadaret Evrakı Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Kısmı (A. MKT); İrade Meclis-i Vala (İ.MVL); Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat (A.MKT. UM); Cevdet Adliye (C.ADL)

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 1 (1815–1823), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2005.
2. *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 2 (1823–1830), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2008.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. *Новине Србске*, Београд, 1839-1850.
2. *Србске новине,* Београд, 1854.

Knjige/Books:

1. Adrović, Admir, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u osmanskim popisima iz 1830/1831. godine (muslimanski i romski mješoviti defter)*, Podgorica 2020.
2. Agović, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2001.
3. Drobnjak, Slobodan - Šabotić, Sait Š, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003. – Istorijsko-demografski procesi,* Almanah, Podgorica 2005.
4. Gölen, Zafer, *Tanzimat döneminde Bosna Hersek: siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010.
5. Hadžić, Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016.
6. Hadžić, Senaid, Velagić, Adnan, *Balkanska praskozorja – od idejā do ujedinjenjā*, Mostar 2019.
7. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999.
8. Inallcik Halil and Quataert Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume 2: 1600–1914, ed. By H. Inallcik with, Cambridge University Pres 1999.
9. Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo 1956.
10. Karpat, Kemal H, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London 1985.
11. Kreševljaković, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VIII, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1957.
12. Malcolm, Noel, *Bosna - kratka povijest*, Sarajevo 2011
13. Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992.
14. Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989.
15. Önen, Nizam - Reyhan Cenk, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
16. Prelog, Milan (bez godine izdanja), *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studeničke i druga, Sarajevo.
17. Redžepašić-Bašagić, Safvet-beg (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850)*, Sarajevo 1900.
18. Shaw, Stanford–Shaw, Kurel Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975,*Cambridge: University Press Cambridge 1977.
19. Smith, Wilfred Cantwell, *Islam in Modern History*, Princeton, New Jersey 1957.
20. Šabotić, Izet, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013.
21. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Banja Luka 1988.
22. Šljivo, Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo 1977.
23. *Türkçe-sirpça sözlük*, Hazirlayanlar Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Atatürk kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.
24. Vasa-efendija, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.
25. *Бијело Поље*, монографија, Београд 1987.
26. Вешовић, Радослав Ј, *Племе Васојевићи,* reprint izdanje, Andrijevica-Podgorica 1988.
27. Дашић, Миомир, *Васојевићи од помена до 1860*, Београд 1986.
28. Дулина, Нинель А, *Реформы танзимата и шариат: Ислам в истории народов Востока*, Москва 1981.

29. Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња (1830-1851)*, САН, посебна издања, књ. CCLXXII, Историјски институт, књ. 6, Београд 1957.
30. *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Clio, Београд 2002.
31. Ортајли, Илбер, *Најдужи век Империје*, превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд 2004.
32. Павловић, Стеван К, *Историја Балкана 1804-1945*, друго издање, Clio, Београд 2004.
33. Пејовић, Ђоко Д, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981.
34. Поповић, Васиљ, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. CL, ОДН, књ. 59, Београд 1949.
35. Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
36. Тодоровски, Глигор, *Реформите на големите европске сили во Македонија (1829-1909)*, Студентски збор, Скопје 1984.
37. Цемовић, Марко П, *Васојевићи*, Београд 1992.

Članci/Articles:

1. Çadırcı, Musa,*"Tanzimat Dönemi Osmanlı"da Ülke Yönetimi (1839-1876)"*, IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II, Ankara 1988.
2. Hadžić, Senaid, Bosanski namjesnik Ali-paša Derendelija i Prvi srpski ustanak, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011.
3. Pederin, Ivan, Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada (prema spisima zadarske pismohrane), *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža"*, knj. 4, Zagreb 1995.
4. Šabotić, Izet, **„**Načartanije", temeljni projekat iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije, *Zbornik radova sa naučnog simpoijuma 07. - 08. 09. 2012. god. „150 godina od protjerivanja muslimana iz kneževine Srbije",* Orašje 2013.
5. Truhelka, Ćiro, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVII, Sarajevo 1915.
6. Вукићевић, Миленко, *Програм спољње политике Илије Гарашанина на концу 1844 године*, „Дело", св. XXXVIII, Београд 1906.
7. Елезовић, Глиша, Скадарске валије од 1761-1892 године, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XIII, ОДН, 7, Скопље 1934.
8. Мушовић, Ејуп, О Хотима на Пештери и Хасану Хоту, пештерско-бихорском забиту, *Историјски записи*, 3-4, Титоград 1957.
9. Пејовић, Ђоко Д, Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека, *Istorijski zapisi*, 4, Titograd 1979.
10. Поповић, Васиљ, Један поглед на финансиске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. II, св. 1-2, Скопље 1927.
11. Спахо, Муниба, Скадарски мутесариф Махмут-паша Бушатлија према турским документима, *Историјски записи*, 4, Титоград 1964.
12. Стојанчевић, Владимир, Прилке у Босни и Херцеговини према извјештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године, *Историски часопис*, књ. VIII/1958, Београд 1959.
13. Страњаковић, Драгослав, Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858*, Гласник Историског друштва у Новом* Саду, св. 24, књ. 9, св. 2, Нови Сад 1936.

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94(497.16)"1455/1912" (091)
726:28-523(497.16 Polimlje)"1455/1912"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.81

DŽAMIJE U GORNJEM I SREDNJEM POLIMLJU PODIGNUTE U VRIJEME OSMANSKE VLASTI

Abstrakt: *Cilj ovog rada je da prikaže kako i zašto je osmanska vlast na jednom geografski malom prostoru kao što je Gornje i Srednje Polimlje (u današnjoj Crnoj Gori) podigla toliko veliki broj džamija.*

Džamije su na ovom prostoru građene od pada ovog područja pod osmansku vlast, polovinom 15. vijeka pa sve do kraja osmanske vladavine. Ovo područje bilo je od izuzetnog strateškog značaja za Osmanlije, posebno u 17. i 18. vijeku zbog toga u ovom periodu se i podiže veliki broj džamija oko kojih nastaju nova gradska naselja. Iako su to većinom bile džamije skromnih dimenzija bilo je i onih koje su lično podizali sultani.

Osmanlije su ovladale ovim prostorom 1455. i on je ostao u njihovom satavu sve do 1912. godine. Uskoro po padu pod osmansku vlas imamo podatke o gradnji prvih džamija. Prvo su to bile džamije u utvrđenjima za potrebe vojske a osnivanjem novih varoši grade se i džamije za potrebe ostalog stanovništva.

Gradnju džamija na ovom prostoru možemo pratiti sa promjenom etničke strukture stanovništva. Uspostavljanjem osmanske vlasti mijenja se etnička i vjerska struktura stanovništva. Ta pojava je zajednička za gradove u svim osmanskim balkanskim posjedima, pa i za one na području današnje Crne Gore. Ogromne su razlike u sastavu gradskog stanovništva u početku i na kraju osmanske vladavine. Etnička struktura trgova i gradova u vrijeme uspostavljanja osmanske vlasti odgovarala je strukturi stanovništva okolnih sela, pa i širih regija. Današnji prostor Srednjeg i Gornjeg Polimlja, prije dolaska Osmanlija naseljavalo je pravoslavno stanovništvo, što potvrđuju domaći i strani izvori. Dolaskom Turaka, u trgovima i gradovima sve češće se javljaju muslimani, da bi vremenom, na području Gornjeg i Srednjeg Polimlja prerasli u većinu stanovništva. U početku su to bili vojnici, činovnici, duhovna lica, zanatlije, trgovci i drugi, a kasnije, u sve većoj mjeri, domaći islamizirani elemenat. Proces širenja islama hrišćanskog življa počeo je uspostavljanjem osmanske vlasti. Intezivnije se odviojao od 30-ih godina, a naročito u drugoj

polovini 16. vijeka. Masovno širenje islama u crnogorskim gradovima završena je do sredine 17. vijeka.

Mijenjanje vjerske strukture stanovništva Gornjeg i Srednjeg Polimlja nije se odvijao istim intezitetom i baš u isto vrijeme, što je zavisilo od niza faktora, pa su i rezultati bili različiti.

Bihor je još u vrijeme osvajanja 1455. godine dobio islamsku posadu, pa se od početka osmanske vlasti razvijao kao muslimansko naselje. Domaće stanovništvo u gradu i okolini bilo je takođe zahvaćeno širenjem islama.

Izgradnjom Gusinja i Plava kao vojnih uporišta i sjedišta osmanske administracije došlo je do krupnih promjena u strukturi tamnošnjeg stanovništva. U ta mjesta došli su muslimani, podignute su muslimanske kulturne i vjerske ustanove, a u vezi s tim počeo je i proces širenje islama domaćeg življa, koje je sve do kraja 16. vijeka u plavskoj nahiji bilo pravoslavno. Tim procesom, kao i iseljavanjem jednog dijela hrišćana, potpuno je, u toku 17. vijeka, izmijenjena vjerska struktura stanovništva ne samo u ta dva mjesta nego i u okolnim selima. Do povećanja muslimanskog stanovništva na području cijelog Polimlja posebno dolazi nakon Karlovačkog mira (1699) kada u ove krajeve dolazi brojno muslimasnko stanovništvo sa teritorija koje više nijesu bile pod osmanskom vlašću. Osamdesetih godina 17. vijeka osmanska vlast uspjela je da uguši mnoge ustaničke pobune na ovom području što je uticalo da mnogo hrišćansko stanovništvo napusti ovaj kraj. Već polovinom 18. vijeka muslimansko stanovništvo je postalo dominantno u Gornjem i Srednjem Polimlju. Porast broja muslimanskog stanovništva, sam po sebi je nametao izgradnju vjerskih objekata, tj. džamija. Njihova izgradnja se intezivirala i pratila porast broja stanovnika islamske vjeroispovjesti.

Budući da su se ova područja nalazila na samim obodima Carstva, arhitektura je nastajala pod posebnim i specifičnim uticajima. Najveći broj izgrađenih džamija za vrijeme Osmanske vlasti na ovom prostoru su džamije sa četvorovodnim krovom i one su građene od drveta ili u kombinaciji drvo-opeka. Ovaj tip gradnje mora se povezati i sa geografskim specifičnostima kraja. Građene su i džamije sa kupolom ali je njih bilo malo. One su rađene od kamena, rjeđe od kamena i opeke.

Ovim radom pokušao se dati pregled izgradnje džamija u periodu osmanske vladavine u Gornjem i Srednjem Polimlju, arhitektonske karakteristike, ko su njihovi ktitori, ali i dati kritički osvrnut koliko su ukorijenjena vjerska netrpeljivost, političke prilike i društveni nemar doprinijeli da ova mnoga kulturna blaga budu devastirana ili potpuno uništena.

Ključne riječi: *Džamija, Osmanlije, Crna Gora, Polimlje, arhitektura.*

MOSQUES IN THE UPPER AND MIDLE POLIMLJE BUILT DURING THE OTTOMAN RULE

Abstrakt: *The aim of this paper is to show how and why the Ottoman Empire built so many mosques in a geographically small area of Upper and Middle Polimlje (today's Montenegro).*

In this area, mosques where built since the Ottoman occupation in the middle of 15th century to the end of Ottoman rule. This area was of exceptional strategic importance for the Ottomans, especially in the 17th and 18th century. Thus, a large number of mosques were built during this period and new urban settlements arose around them. Although those were mostly smaller mosques, some of them were built by the sultans.

The Ottomans ruled this area from 1455 to 1912. We have data on the construction of the first mosques shortly after the area fell under the Ottomans. In the beginning, the mosques were built in fortifications for the needs of the army. With the establishment of new towns, the mosques were built for the needs of the rest of the population.

We can follow the construction of mosques in this area through the change of the ethnic structure of the population. The establishment of Ottoman rule changed the ethnic and religious structure of the population. This is common for all towns in the Balkans under the Ottoman rule, including those in today's Montenegro. There are huge differences in the structure of the population at the beginning and end of the Ottoman rule. The ethnic structure of squares and towns at the time of the establishment of Ottoman rule corresponded to the structure of the population of the surrounding villages and even wider regions. Today's area of Middle and Upper Polimlje was inhabited by the Orthodox population before the arrival of Ottomans, which is confirmed by domestic and foreign sources. With the arrival of Ottoman Empire, Muslims appeared more and more often in squares and towns and in time they grew into the majority of the population in the area of Upper and Middle Polimlje. In the beginning, they were soldiers, officials, clergy, craftsmen, merchants and others, and later, increasingly, the local the spread of Islam element. The spread of Islam of the Christian population began with the establishment of Ottoman rule. It was more intensive since the 1530s and especially in the second half of the 16th century. Mass the spread of Islam in Montenegrin towns was completed by the middle of the 17th century.

Change of the religious structure of the population of Upper and Middle Polimlje did not take place with the same intensity and at the same time. That depended on a number of factors, so the results were different.

Bihor received an Islamic garrison at the time of its conquest in 1455, so it developed as a Muslim settlement from the beginning of Ottoman rule. The local population in and around the town was also affected by the spread of Islam.

The construction of Gusinje and Plav as military strongholds and the seat of the Ottoman administration led to major changes in the structure of local population. Muslims came to these places and then Muslim cultural and religious institutions were built. The spread of Islam of the local population began as well, which was Orthodox in the Plav nahiye until the end of the 16th century. This process, as well as the emigration of part of Christians, completely changed the religious structure of the population during the 17th century, not only in those two places but also in the surrounding villages. The increase of the Muslim population in the whole area of Polimlje came especially after the Treaty of Karlowitz (1699), when a large Muslim population came to these areas from the territories which were no longer under the Ottoman rule. In the 1680s, the Ottoman government managed to quell many uprisings in this area, which influenced many Christians to leave the area. By the middle of the 18th century, the Muslim population became dominant in Upper and Middle Polimlje. The increase of Muslim population imposed the construction of religious buildings, ie. mosques. The construction of mosques intensified and followed the growth of the population of the Islamic religion.

Since these areas were located on the edges of the Empire, the architecture there was under special and specific influences. The largest number of mosques built during the Ottoman rule in this area were mosques with a hipped roof, built of wood or a combination of wood and brick. This type of construction must be connected with the geographical specifics of the area. Mosques with domes were also built, but not often. They were made of stone or less often of stone and brick.

This paper attempts to give an overview of the construction of mosques during the Ottoman rule in Upper and Middle Polimlje, their architectural characteristics and who were their founders, but also to give a critical observation at how religious intolerance, political circumstances and social negligence contributed to the devastation or complete destruction of many of these cultural treasures.

Key words: *Mosques, Ottomans, Montenegro, Polimlje, architecture.*

Uvodne napomene

Oblast Polimlje nalazi se u Crnoj Gori. Geografski se dijeli na Gornje, Srednje i Donje Polimlje. Gornje Polimlje prostire se od Gusinja do Berana, Srednje Polimlje od Bijelog Polja do Prijepolja, a Donje Polimlje od Prijepolja do ušća Lima u Drinu. Oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvata sliv

rijeke Lim na teritoriji današnje Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine.[1] Gornje Polimlje obuhvata sliv gornjeg toka rijeke Lim i planine koje ga okružuju: Bjelasicu i Visitor sa zapadne, Prokletije sa južne, Mokra Gora i Cmiljevica sa istočne strane. Srednje Polimlje obuhvata srednji dio doline Lima i planine koje ga okružuju: Bjelasica i Lisa sa lijeve strane, Ozren, Jadovnik i Zlatar sa desne strane. Kraške visoravni Bihor i Korita takođe pripadaju Srednjem Polimlju.[2]

Ova oblast do 1355. godine nalazila se u sastavu srpske srednjovjekovne države, kojom je tada upravljala dinastija Nemanjića. Rasulo koje je nastalo poslije smrti srpskog cara Dušana (1355), odrazilo se i na društveno političke prilike u Polimlju. Tada je Donje Polimlje zauzeo humski knez Vojislav Vojinović (1363), a potom njegov nasljednik Nikola Altomanović 1368. godine koji je posjede proširio skoro na čitav prostor Polimlja. Kada je on 1373. godine uklonjen sa istorijske pozornice, njegove teritorije podijelili su srpski knez Lazar i bosanski ban Tvrtko. Bosanskom banu pripali su Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja, a knezu Lazaru pripala je dolina Uvca i župe Ljubovića, Lim, Budimlja i Plav. Bosanski ban Tvrtko 1377. godine proglasio se za kralja Srbije, Bosne i Primorja. Poslije pogibije kneza Lazara u Kosovskoj bici 1389. godine, srpski oblasni gospodar Vuk Branković je u razdoblju od 1389. do 1392. godine zauzeo župe: Lim, Ljubovića, Budimlju i Plav. Smrću kralja Tvrtka 1391. godine nastaju krupne promjene u Bosni. Vojvoda Vlatko Vuković uzeo je pod upravu Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja. Samo nakon godinu dana upravljanja ovim područjem vojvoda Vuković umire, a njegove posjede nasljeđuje njegov sinovac Sandalj Hranić Kosača. Poslije propasti Vuka Brankovića 1396. godine, njegovim dijelom Polimlja (Gornje i dio Srednjeg) upravljao je knez Stefan Lazarević. Ovaj dio Polimlja ostao je u sastavu srpske srednjovjekovne države sve do pada pod osmansku vlast 1455. godine. Sandalj Hranić umire 1435. godine a nasljeđuje ga sinovac Stjepan Vukčić Kosača. On 1448. uzima titulu hercega a teritorije kojima je upravljao naziva jedinim imenom Hercegovina. Taj naziv sačuvan je do danas.[3]

Oblast Polimlja, zbog povoljne konfiguracije terena, u srednjem vijeku je bila prekrivena mrežom karavanskih puteva. Posebno su bile intenzivne veze sa Dubrovnikom. Ova oblast predstavljala je jednu od važnijih raskrsnica na Balkanskom poluostrvu, jer je povezivala središnje i istočne dijelove Balkana sa središnjim dijelovima jadranske obale i panonskim basenom. Na ovom prostoru postojali su utvrđeni gradovi i prije dolaska Osmanlija. Plav se u istorijskim izvorima pominje 1330. a Bihor 1450. godine.[4]

---

[1] Marijan Premović, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, *Matica*, br. 70, ljeto, 2017, 421.
[2] *Isto*, 422-433.
[3] Marijan Premovć, Gordana Rovčanin, Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV i XV stoljeću, *ANNALES, series Historia et Sociologia*, 28, Koper 2018, 2, 356.
[4] *Isto*, 356-358.

Osmanlije, napredujući na Balkanskom poluostrvu, u 15. vijeku stižu u krajeve današnje sjeveroistočne Crne Gore. Već 1411. godine pominje se prva osmanska carinarnica na Limu. Turci, međutim, potpuno ovladavaju ovim prostorom tek nakon osvajanja Bihora i Budimlje 1455. godine.[5] Nedugo potom, ova oblast pripojena je Prizrenskom sandžaku. Jedno vrijeme gornjolimske oblasti od Bihora do Plavske oblasti, bile su u sastavu Skadarskog sandžaka, a već krajem osamdesetih godina 15. vijeka one su ponovo dio Prizrenskog sandžaka.[6] U opširnom popisu Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine u Bihorskoj nahiji pominje se 151 selo.[7] Formiranjem Bosanskog ejaleta 1580. godine ovi krajevi ulaze u njegov sastav. Postojao je do novih administrativnih reformi u Osmanskom carstvu u XIX vijeku, a 1865. ustanovljen je Bosanski vilajet. Područje cijelog Polimlja bilo je sastavni dio tog vilajeta. Porta je 1877. godine izvršila reorganizaciju vilajeta u Evropi. Između ostalih, formiran je i Kosovski vilajet. Područje Polimlja pripalo je Kosovskom vilajetu i u njegovom sastavu ostalo sve do 1912. godine.[8]

Crna Gora je međunarodno priznanje nezavisnosti 1878. godine dobila na Berlinskom kongresu. Međutim, teritorije današnje sjeverne Crne Gore, ostale su pod osmanskom vlašću sve do 1912. godine.

Crnogorski vladari, posebno dok su njom vladale vladike, isticali su da oni ne priznaju osmansku vlast. Takve tvrdnje nijesu imale nikakvog osnova. Inače, kako bi knjaz Danilo (prvi svjetovni vladar) pokretao pitanje nezavisnosti 1858. godine pred velikma silama. Takve tvrdnje, iznosili su i mnogi istoričari.

Negiranje osmanske vlasti u Crnoj Gori nema nikakvog osnova. Još 1852. godine veliki vezir Fuad Mehmed-paša u knjizi „ Država Karadag“ (Crna Gora) temeljno je opisao karakter osmanske vlasti u Crnoj Gori.[9]

Izgradnja džamija

U istoriografiji postoje tvrdnje da su Turci, malo doprinijeli islamskoj umjetnosti i da kvalitet djela koja su stvorena pod njihovim pokroviteljstvom

[5] Mirjana Marinković, Jovana Šaljić, Islamska epigrafika na području Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, br. 7, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2007, 247.

[6] Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore, od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006, 77-78.

[7] *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1571-1697),* knj. I, Tom II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018, 602-606; Original deftera čuva se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu, izdanje na bosanskom (srpskom) jeziku priredila je Tatjana Katić, *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Istorijski institut, Posebno izdanje, knj. 58, Beograd 2010, 25-26, 421-549.

[8] Miloš Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912*), Zavod za udžbenike, Beograd 2009, 4-7.

[9] Abidin Temizer, Karadağ'da Osmanli Hâkimiyetine Dair Bir Layiha, *Almanah*, br. 50, Podgorica 2011, 164.

treba pripisati činjenici da su oni angažovali, persijske, jermenske i grčke majstore. Ali, vrlo svojstven karakter osmanskih osvajanja, naročito u oblasti arhitekture, opovrgava ovu tvrdnju.[10]

Bez obzira na to što su osmanski sultani bili veliki osvajači, oni su većim dijelom bili pokrovitelji umjetnosti, i pod njihovim okriljem ostvarena su veličanstvena arhitektonska djela.[11] To potvrđuju mnoge veličanstvene džamije širom Carstva, pa tako i na području Gornjeg i Srednjeg Polimlja, jednog, u teritorijalnom pogledu malog dijela Osmanskog carstva, imamo dvije džamije čiji su pokrovitelji bili sultani.

Uskoro nakon uspostavljanja osmanske vlasti na ovom prostoru susrijećemo prve džamije. O njima je sačuvano malo podataka. Većina njih je porušena. Pisanih izvora o njihovoj gradnji skoro i da nema. Samo je sačuvano pet tariha na postojećim džamijama. U osmanskin defterima pominju se samo neke od njih. To je jedan od razloga zašto su one postale predmet interesovanja istraživača tek u drugoj polovini 20. vijeka. Na osnovu naših saznanja ni Mešihat Islamske zajednice Crne Gore, ne posjeduje neke validne podatke. Sva saznanja baziraju se na kazivanjima imama. Naravno, u osmanskim arhivima moraju postojati neki podaci, s obzirom na činjenicu da je Osmansko carstvo vodilo veoma preciznu administraciju. O islamskoj kulturnoj baštini u Crnoj Gori počelo se pisati veoma kasno. Tako prve opise džamija daje nam Fejzulah Hadžibajrić u Glasniku Vrhovnog Islamskog Starješinstva iz 1963. godine. Kasnije se pisalo uglavnom o Husein pašinoj džamiji u Pljevljima, a prvu cjelovitu studiju o svim džamijama u Crnoj Gori objavio je Bajro Agović, 2001. godine. Razlozi su prevashodno trebaju tražiti u istorijskom i političkom kontekstu ali i nepoznavanju staroosmanskog (turskog) jezika. Uzevši u obzir da je Crna Gora samo šest godina poslije oslobađanja svih teritorija ispod osmanske vlasti ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i da je time izgubila svoju državnost, marginalizovana i u ekonomskom, političkom ali i u vjerskom pogledu. Prava muslimaskog stanovništva bila su više nego ograničena, ono je trpjelo mnoge progone, zlostavljanja, a da ne govorimo da je moglo baštiniti i isticati svoj kulturni identitet. Poslije raspada Jugoslavije uslijedili su građanski ratovi. Muslimasnko stanovništvo u Crnoj Gori ponovo biva na udaru od raznih ekstremnih političkih grupacija. Sve prethodno navedeno govori u prilog činjenici da su prilike sve do početka ovog vijeka u Crnoj Gori bile takve da je i kultura bila pod okriljem politike i isticanje svake posebnosti bilo je pogubno. Postojao je animozitet prema svemu što je osmansko nasljeđe. Tako su, nažalost, razmišljali i mnogi intelektualci, a Bošnjaci iz straha od progona ćutali. Period socijalizma, kao što je poznato, inače je kao ideologija odbacivao sve što je imalo veze sa ma kojom religijom, a posebno sa islamom. Prilike u Crnoj Gori su danas drugačije. Slobodno se

[10] David Talbot Rice, *Islamska umjetnost* (prevela Ljiljana Vignjević-Stanić), Izdavački zavod „Jugoslavija“, Beograd 1986, 183.
[11] *Isto*, 184.

može pisati i piše se i o „tamnim mrljama“ iz naše prošlosti. O islamskoj kulturi pišu mnogi naučnici bez obzira na religijsku pripadnost. Pišu se doktorske disertacije vezane za Islamsku vjersku zajednicu i slično.

Džamije su bile situirane u utvrđenim gradovima i palankama koje su Turci osvojili ili nanovo podigli. Osnivači džamija bili su iz najrazličitijih društvenih slojeva. Po nalogu Sultana građena je džamija u Bihoru (Tvrđava) i Plavu. Sandžak-begovi, paše i veziri gradili su džamije u Bijelom Polju, Gusinju i Plavu. Mnoge džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju gradili su begovi, bogati trgovci i zanatlije. Po manjim gradskim mahalama i selima izgrađivane su bratstveničke ili plemenske džamije a ponegdje i cjelokupnog muslimanskog stanovništva. Oni su svojim radom i prilozima podizali svoje džamije.

Prva džamija na teritoriji Crne Gore izgrađena je u Ulcinju, koju su podigli afrički Arapi u 14. vijeku. Ona je 1931. godine devastirana, ali je nedavno rekonstruisana u potpunosti.[12]

Imena graditelja većine džamija nijesu poznata. Gradili su ih domaći majstori, a samo najreprezentativnije džamije gradili su neimari, odnosno obrazovani arhitekte koji su dolazili izdaleka. Pored džamija izgrađivane su i medrese, ruždije i mektebi. U tim institucijama sticalo se vjersko obrazovanje.

U 16. vijeku, kada se osmanska vlast učvrstila na osvojenim područjuma Crne Gore džamije se grade i u varošima i kasabama, a kada je dio domaćeg stanovništva primio islam, džamije se počinju graditi i po selima.[13]

Na početku 20. vijeka broj džamija se znatno smanjio. U jednom periodu bilo ih je 136, a prema podacima iz 1909. godine taj broj je pao na 36 džamija.[14]

Od mnogobrojnih džamija na geografski malom prostoru, Gornjeg i Srednjeg Polimlja, sačuvan je manji broj. Propale u bunama i ratovima, požarima, a neke napuštene kada je muslimansko stanovništvo napustilo oslobođene krajeve ili protjerano. Ali, ipak možemo konstatotovati da su mnoge od njih sačuvane i da i danas predstavljaju izuzetno vrijedne spomenike islamskog nasljeđa na ovim prostorima. Zahvaljujući osmanskim izvorima, ili pak materijalnim ostacima, možemo sa velikom preciznošću znati koje džamije su pored očuvanih postojale u Gornjem i Srednjem Polimlju.

Na prostoru današnje Crne Gore građene su od druge polovine 15. vijeka do pred kraj osmanske vladavine. Neke od starijih džamija registrovane

[12] Sabina Pačariz, In Yearbook of Muslims in Europe, vol. 4, *The Nethherlandsi Brill*. https//doi.org//o.1163/978900423449 032. (pristupljeno 15. XII 2021).

[13] Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001, 60. (dalje: B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*).

[14] Abidin Temizer, Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja, *Almanah*, br. 55-56, Podgorica, 2013, 458. (dalje: A.Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*).

su i u osmanskim defterima.[15] Većina džamija u Gornjem i Srednjem Polimlju podignuta je u 17. i 18. vijeku kada su Osmanlije osnovale nova gradska naselja na tom području. Uskoro nakon uspostavljanja osmanske vlasti u ovom kraju džamiju je dobio i grad Bihor. Njeni službenici popisani su zajedno s vojnicima bihorske tvrđave, u defteru iz 1530. godine.[16]

Za područje Polimlja, u arhitektonskom pogledu karakteristična je „osmanska škola“, koja se primjenjivala na islamskim vjerskim objektima i drugim spomenicima od polovine 15. vijeka i zadržava se na ovim prostorima do danas. Budući da se ovo područje nalazilo na samim obodima carstva, arhitektura je nastajala pod posebnim i specifičnim uticajima.[17]

U nizu mnogobrojnih i raznovrsnih objekata islamske arhitekture u Polimlju, svojom brojnošću se izdvajaju džamije, što je i razumljivo kada se ta arhitektura stvarala. Zapažaju se dva tipa džamija:

- Džamije sa kupolom (kubetom), koje izražavaju najveći domet islamske arhitekture. Građene su od kamena, rjeđe od kamena i opeke.
- Džamije sa četvorovodnim krovom koje su brojnije u odnosu na kupolne. U tlocrtnoj kncepciji imaju iste osnovne prostore kao i kupolne. Ulazni trijem i prostor za molitvu su povezani četvorovodnim krovom u jednu cjelinu.[18] Fasade nijesu posebno ukrašavane. Unutrašnja dekoracija sastoji se iz geometrijskih ornamenata i kaligrafskih natpisa.[19]

Na prostoru Gornjeg Polimlja, različiti geografski i socijalno-ekonomski uticaji doveli su do nekih specifičnih i atipčnih rješenja lokalnih graditelja što će ove džamije obojiti posebnom lokalnom notom karakterističnom isključivo za ovo podneblje.[20] To su džamije od ćerpiča sa mnogo drveta i drvenim minaretima ili pak džamije brvnare kavih ima osim u Plavu i Gusinju i u sjevernoj Bosni. Džamija sa drvenim minaretom prihvaćena je u onom dijelu Crne Gore koji je gravitirao prema Sandžaku. Geografska izolovanost područja u kome se nalaze Plav, Gusinje i Rožaje omogućila je da se džamije sačuvaju u svom prvobitnom izgledu.[21]

---

[15] *Istorija Crne Gore*, knj III, tom I, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1975, 93. (dalje: *Istorija Crne Gore, III*).
[16] *Isto*, 593.
[17] Milica Lukić, Osmanske džamije Donjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, br. 11, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Donje Polimlje: istorija i tradicija održanog 11. decembra 2015, u Beogradu, Prijepolje 2016, 129-130.
[18] Fatih Hadžić, *Džamije u južnom Sandžaku*, „Merak“, Novi Pazar 2012, 18.
[19] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 60.
[20] Jovana Šaljić, Osmanske džamije kao deo islamske baštine Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, br. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009, 110 (dalje: J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo osmanske baštine*).
[21] Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,* Veselin Masleša, Sarajevo 1990, 10. (dalje: M. Bećirbegović, *Drvene džamije u Bosni i Hercegovini*).

Džamije su bile prvi i osnovni uslov da bi neko naselje, odnosno varoš dobilo status kasabe, odnosno šehera. Muslimani tog naselja morali su imati bar jednu džamiju. Drugi uslov je bio da već ima formirana jedna veća muslimanska mahala, pa su graditelji uz džamiju gradili i jednu ulicu, koja se najčešće nazivala po mjestu džamije, odnosno njenog graditelja. Treći uslov je bio da stanovništvo u novoizgrađenoj mahali ima status stalnog boravka i da ima svoj džemat. Četvrti uslov bio je da u mjestu ima stalni trg, odnosno čaršija. Zato su uz džamiju građene trgovačke i zanatske radnje. Naselje koje je ispunjavalo ove uslove dobijalo je sataus kasabe. O tome je izdavan carski berat. Izdavanje carskog berata bilo je od velikog značaja zbog toga što je proglašavanjem kasabe stanovništvo koje je živjelo u njoj bilo oslobođeno poreskih dažbina.[22] Kod izgradnje osmanskih gradova veliku ulogu su imali vakufi. Značaj vakufa bio je dvostruk. Kao prvo, vakuf je sa stanovišta gradskog čovjeka, nosio svojstvo društvenog prestiža. U okviru vakufa bili su džamije, menze za siromašne, bolnice i slične ustanove. Vakufi su doprinijeli razvoju i širenju gradskih sredina. Pored ovoga vakufi su doprinijeli i ekonomskom napretku gradova.[23]

Džamije u Gornjem Polimlju

Gusinje

Tvrđava Gusinje prvi put se pominje u istorijskim izvorima 1611. godine. U 18. vijeku imala je stalnu vojnu posadu, sa agama i kapetanom na čelu. Oko tvrđave se razvila varošica, zahvaljujući što se nalazila na povoljnom položaju kuda je prolazio karavanski put.[24] Gusinje, kao i Plav, izgradio je ondašnji valija Mustafa, čije je sjedište bilo u Banjoj Luci. Ovi gradovi su izgrađeni radi odbrane ovih krajeva od upada pobunjenih alabanskih plemena Keljmendi, koja su tada bila u stanju pobune. Ova dva mjesta bila su tada u sastavu Bosanskog vilajeta, što zaključujuemo na osnovu činjenice da prema ondašnjim propisima nije bilo dozvoljeno da namjesnici jednog ejaleta grade gradove na područjima koja nijesu bila u njihovom sastavu.[25]

Postojeće džamije u Gusinju

Početkom XX vijeka u Gusinju je bilo pet džamija. Džamije u Gusinju građene su od strane Sultana, vakufa i pojedinaca.[26]

[22] Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica 2003, 104 (dalje: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani).*
[23] A.Temizer, *Uloga Osmanske države u razvoju Plava i Gusinja*, 456-456.
[24] *Istorija Crne Gore, knj III*, 521.
[25] M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 99.
[26] A. Temizer, *Aktivnsot Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja,* 458.

Čekića džamija, izgrađena je 1687. godine. Jedna je od najstarijih na području Plava i Gusinja. Izgradilo ju je bratstvo Čekića, svojim sredstvima, koje se preko Zatrijepča, sjeverno od Podgorice, u Gusinje doselilo iz Hercegovine. Po njemu je dobila ime Čekića džamija.

Ova džamija izgrađena je u vrijeme trajanja Morejskog rata, kada su osmanske regularne snage bile angažovane na ratištima protiv Austrije i Mletačke republike, a Keljmendi, Kuči i druga plemena vodila borbe sa lokalnim snagama u Skadarskom sandžaku i kada su Keljmendi svojim upadima ugrožavali plavsko-gusinjski kraj. Gradnja ove džamije istovremeno ilustruje i odnos dijela stanovništva ovog kraja prema tim događajima.[27]

Vezirova džamija, izgrađena je 1765. godine sredstvima skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije. Način gradnje, kao ni izgled džamije nijesu mijenjani, osim što je molitveni dio izdužen čime je džamija dobila pravougaonu osnovu. Trem džamije je od drveta ukrašen umjetničkom rezbarijom u duborezu. Minaret je takođe drveni i, naravno, izdiže se iz krova džamije.[28] Renovirana je 1992. godine sredstvima Bošnjaka toga kraja koji žive i rade u Njemačkoj.[29]

Nova džamija, izgrađena je 1899. godine. Nalazi se na u ulazu u Gusinje. Zidana je kamenom, a u više navrata je renovirana.[30] Nalazila se u mahali bratstva Radončića, pa se još naziva i Radončića džamija. Nova, renovirana džamija, međutim, nije zadržala izgled stare koja je, prema pričanju mještana, bila manjih dimenzija izgrađena od kamena sa drvenim krovom i minaretom.[31] Obnovljena je 1996. godine i tada je pokrivena crijepom. Građena je od lomljenog kamena koji je vidljiv na fasadi. Nema ulaznog trijema, a u enterijeru i ima nešto rezbarije na mahfilu i minberu. Specifičan izgled džamiji daju prozori koji su u donjem i gornjem redu lučno završeni.[32]

Osim pomenutih džamija u Gusinju, sačuvane su i tri džamije iz osmanskog perioda u okolnim selima. To su džamije u Gornjem i Donjem Vusanju i Martinićima, sve tri su karakterističnog lokalnog izgleda. Zidane od kamena, pokrivene daskom i sa drvenim minaretom.[33] U više navrata su sanirane, krovni pokrivač je zamijenjen opekom.[34]

---

[27] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 377; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Veljko Vlahović, Beograd 1989, 92.
[28] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio islamske baštine*, 113.
[29] M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 107; V. Spasojević, *Božiji hramovi*, 229.
[30] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 378;
[31] J. Šaljić, *Osmanske džamije*, 113.
[32] M. Bećirbegović, *Drvene džamije u Bosni i Hercegovini*, 191.
[33] *Isto*, 113.
[34] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 379-381.

Srušene džamije

Džamija sultana Ahmeda I, podignuta je za vrijeme vladavine sultana Abdul Hamida (1603-1617). Godine 1746/7. džamija je izgorjela[35].

Đul-begova, izgrađena je 1833. godine. Sredstava za podizanje džamije dao je Đul-beg Šabanagić, po kome je i dobila ime.

Tradicija kaže da se ova porodica doselila iz okoline Skadra. Nosili su naziv „Kurdi", pa se pretpostavlja da su bili porijeklom iz Azije, a da su dolaskom na prostor Plava i Gusinja prihvatili bošnjački jezik i oformirali se kao Bošnjaci. Bili su u bliskim odnosima sa skadraskom porodicom Bušatlija. Iz ove porodice bili su kasnije kapetani gusinjske kapetanije: Kurd-Ali-beg, Mehmed-paša, Đul-beg Šabanagić, njegov sin Hasan i Ali-beg, odnosno od 1880. godine Ali-paša Gusinjac, sa kojim se ova loza gasi.[36]

Ali-begova džamija (Pašina), izgradio je Ali-beg Šabanagić, kasnije poznat kao Ali-paša Gusinjac 1852. godine. Izgorjela je 1898. godine.[37]

Imala je dosta prostrani harem (dvorište) u kome se nalazilo groblje. Džamija je izgorjela 1896. godine. Pošto Ali-paša nije bio živ, i nije imao muškog potomstva, njegovo imanje pripalo je njegovom zetu Mahmutbegoviću iz Peći. Gusinjani su ga molili da im obnovi džamiju, ali on nije htio, pa su oni sagradili Novu Džamiju u blizini ove. Ta se džamija danas zove Nova džamija, a neki je zovu i Radončića jer je u njenoj blizini živjelo brojno bratstvo Radončića. Kako džamija više nije obnavljana, od nje je ostao samo harem.[38]

Džamija u Ćosovićima, podignuta je na zemljištu koje je 1867. poklonio ugledni mještanin, tada kmet sela, Suljo Hajdar Ćosaj. Rađena je dobrovoljnim prilozima mještana. Rađena je poluobrađenim kamenom, a bila je pokrivena drvetom. Imala je mali drveni minaret. Džamija je bila malih dimenzija. Ona je postojala sve do 1962. godine, kada joj se srušio krov od velikog snijega. Danas se vide samo zidine te džamije.[39]

Plav

Grad Plav Osmanlije su izgradile 1619. godine na mjestu gdje se ukrštao karavanski put od Kotora za Metohiju s putem koji je dolinom Lima, a zatim preko Prokletija, vodio za Skadar. Prije toga, Plav nije postojao kao naselje, već samo kao nahija od 12 sela. Kao naselje razvilo se iz sela Ribare, koje je, prema defteru iz 1582. godine imalo 90 kuća.[40]

[35] *Isto*, 373.
[36] *Isto*, 373-374.
[37] A. Temizer, *Aktivnosti Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja,* 459.
[38] *Isto*, 374.
[39] *Isto*, 375.
[40] *Istorija Crne Gore, III,* 521.

Prvi podatak o prisustvu Osmanlija na prostoru Plava i Gusinja zabilježen je 1455. godine.[41] Najveći dio populacije u ovoj oblasti, sve do prve polovine 17. vijeka činili su hrišćani. Prema prvom popisu stanovništva Skadarskog sandžaka, koji je osmanska vlast izvršila 1485. godine, hrišćansko stanovništvo činilo je 97 % populacije, među kojima nije bilo onih koji su prešli u islam, dok je sto godina kasnije, 1585. godine, evidentirano desetak muslimanskih porodica. Tada su još većina spahija bili hrišćani, pa nije postojala potreba za podizanjem većeg broja džamija. Tako je bilo sve do druge polovine 17. i prve polovine 18. vijeka, tj. do dvije velike seobe Srba, kada se u ove krajeve naselilo stanovništvo sa područja crnogorskih brda i sjeverne Albanije i kada je zabilježeno masovno prelaženje u islam stanovništva ovog kraja. Tako se demografska slika znatno izmijenila. Kako su Plav i Gusinje i sami formirani u 17. vijeku kao gradska naselja, masovnija izgradnja islamskih vjerskih objekata počinje u ovom periodu.[42] U plavsko-gusinjskom kraju bilo je 16 džamija: 5 u Gusinju, 4 u Plavu i 7 u okolnim selima.[43]

Postojeće džamije

Stara džamija u Plavu (Carska) ili kako je još zovu Carska, izgrađena je 1471. godine. Ona je najstarija džamija na ovom području što se može zaključiti iz njenog naziva. Arhitektonski je veoma specifična. Jedan dio izgrađen je od drveta a drugi dio od pritesanog kamena, veličine 8 x 14 m.[44] Džamija ima prizemlje i sprat i minaret od drveta visok 10 m. Krov je četvorovodni. Obnavljan je više puta: 1887, 1970. i 1986. godine. Stavljena je pod zaštitu države kao kulturno-istorijski spomenik.

Prilog 1. *Stara Carska džamija u Plavu.*

Brojni podaci ukazuju da ova džamija više od vijek ipo nije služila lokalnom stanovništvu, već potrebama vojnika i nosilaca osmanske vlasti koji

[41] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 365.
[42] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 111-112.
[43] M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 107.
[44] M. Bećirbegović, *Džamije sa drvenim munarom u Bosni i Hercegovini*, 190.

su skoro dva vijeka činili jedine muslimanske stanovnike ovih krajeva. Najvjerovatnije je bila izgrađena kao džamija za potrebe vojske.[45]

Prilog 2. *Natpis iznad ulaznih vrata Stare Carske džamije u Plavu.*

Redžepagića džamija. Redžepagića džamiju u Plavu podigla je ćerka Redžep-age, Fatima, koja je bila supruga Mahmut–paše Bušatlije, u znak zahvalnosti svom rodnom kraju. Džamija je podignuta 1774. godine.[46] Obnavljana je više puta: 1871, 1963, 1974. i 1993. godine. Danas je u izuzetno dobrom stanju. Minaret ove džamije visok je 14 m.

[45] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio islamske baštine*, 111.
[46] A. Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*, 458.

*Carska džamija***.** Carska džamija (Sultanija) podignuta je 1907. godine sredstvima sultana Abdul Hamida II.[47] Sultan je ovu džamiju podigao u znak zahvalnosti građanima Plava za učešće u bici na Novšiću.[48] Bila je to najmonumentalnija džamija u ovoj oblasti. Ona je poslednja džamija koju su Osmanlije izgradile u plavsko-gusinjskoj oblasti[49]. Zidana je skoro deset godina od veoma čvrstog materijala. Ova džamija jedinstvena je po svojoj gradnji. Zidana je od klesanog kamena koji je vezivan žlijebom. Kamen je žlijebom bio vezan sa olovom tako da se ovaj objekat činio salivenim. Od istog materijala i na istom principu bio je sagrađen i minaret, kao i kube džamije. Pretpostavlja se da je sa malterom miješana smjesa od jaja, što je objektu davalo veliku čvrstinu. Zidove džamije, kako unutrašnje, tako i vanjske, krasili su uklesani ajeti na arapskom jeziku, kao i jedinstvene arabeske. Godine 1927. minaret je srušen, a džamija je pretvorena u školu. Služila je kao škola sve do 1959. godine, kada je pretvorena u zatvor. Tada su svi natpisi sa zidova džamije, koji su bili na arapskom jeziku uklonjeni. Vraćena je u posjed Islamske vjerske zajednice 1991. godine kada je i počela njena rekonstrukcija.[50]

Prilog 3. *Današnji izgled Carske (Sultana Abdul Hamida II) džamije u Plavu.*

[47] Andrija Jovićević, *Plavsko –gusinjska oblast; Polimlje, Velika, Šekular*, Beograd 1921, 471.
[48] Bitka na Novšiću bila je bitka između crnogorske i osmanske vojske 1878. Godine, a do nje je došlo što je stanovništvo plavsko-gusinjske oblasti koje je većinski bilo muslimanske vjeroispovijesti odbilo da uđe u sastav Crne Gore. Naime, odlukom Berlinskog kongresa (1878) Plav i Gusinje su pripali Crnoj Gori. Crna Gora je zbog toga ušla u ratni sukob s Osmanskim carstvom. Velike sile morale su pristupiti reviziji odluke Berlinskog kongresa po pitanju Plava i Gusinja. Umjesto Plava i Gusinja, Crnoj Gori dodijeljen je Ulcinj 1880. godine. Plav i Gusinje ostaće u satavu osmanske vlasti do 1912. godine.
[49] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine,* 113.
[50] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 372.

Šabovića džamija. Džamiju je kao vakuf izgradio jedan od uglednijih plavskih trgovaca, Haso Ferović, 1880. godine.[51] Izgrađena je od kamena a minaret od drveta. Spada u tip džamija sa četvorovodnim krovom. Dobila je naziv Šabovića, zato što je najveći dio imama u njoj bio iz ove porodice.[52]

Prilog 4. *Tarih iznad ulaznih vrata Šabovića džamije.*

Srušene džamije

Na području Plava postojale su:

*Džamija u Novšićima***.** Oko 1830. godine u Novšićima je sagrađena džamija. Izgorjela je u vrijeme balkanskih ratova 1912. godine. Mještani su je obnovili 1939. ali je ponovo srušena 1941. godine. Poslije rušenja džamije muslimanske porodice iz ovog sela iselile su se uglavnom u Makedoniju i Metohiju.

Džamija Turija, nalazila se pored pogranične karaule u Novšićima. Bila je to manja džamija za potrebe vojske.

Nizamska džamija, nalazila se u podnožju Visitora. Mjesto gdje se nalazila i sada se naziva „Džamija“. Služila je za potrebe vojske u pograničnim karaulama.[53]

[51] A. Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja,* 458.
[52] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 370; Fatih Hodžić, *Džamije u Sandžaku*, *Avlija,* Rožaje 2014, 267.
[53] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 366,

Džamije u Srednjem Polimlju

Srednje Polimlje kao što je već navedeno obuhvata područje od Berana do Prijepolja, tj. do crnogorsko-srbijasnake granice**.** Jedino veće gradsko naselje u ovom području u osmanskom periodu bilo je Berane.

Berane

Ovaj kraj pao je pod osmansku vlast polovinom 15 vijeka. Tada su pod osmansku upravu pali i Bijelo Polje, Bihor i Župa Budimlja, koja je postala carski has. Na mjestu današnjeg gradskog naselja, nije bilo ni jedne kuće. Teren je služio za ispašu stoke. Berane je dobilo ime po jednom hanu (turski *bir*-han, kasnije Berane) oko kojeg su se kasnije formiralo naselje.[54]

Berane su osnovali Turci 1862. godine kao vojno utvrđenje sa namjerom da izraste u privredno i političko sjedište šire okoline. Naselje je u početku imale karakter vojnog logora, a od 1879. godine, kada je utvrđena granica između Crne Gore i Osmanskog carstva, Berane je i dalje ostalo pod osmanskom vlašću, grad se brže razvijao i u njega su se doseljavali muhadžiri iz Podgorice, Nikšića i Kolašina i hrišćani zanatlije iz Prizrena, Peći, Bijelog Polja i Gusinja. Naselje su ubrzano počelo razvijati u varošicu sa šedrvanom u centru u kojemu su bili: čaršija, dućani i kovačke radnje, a okolo su se počele razvijati mahale (Gornja, Donja i Hareme) za stalno stanovanje. Berane su bile pod osmanskom vlašću do 1912. godine.[55]

Očuvane džamije

Džamija u Petnjici. Napuštajući izvorište Lima i idući dalje njegovim tokom, broj autentičnih sačuvanih džamija iz osmanskog perioda se smanjuje srazmjerno broju muslimanske populacije, duž čitavog toka rijeke, sve do današnje granice sa Srbijom. Imaju sačuvane samo dvije takve džamije, iako postoji veći broj novih džamija podignutih na temeljima starih. Jedna takva, autentično očuvana je džamija u Petnjici.[56] Nema pouzdanih podataka kada je podignuta iako u džamiji postoji sačuvan tarih u kamenoj ploči napisan staroosmanskim jezikom koji u prevodu glasi: *U njegovo ime, Nema Boga osim Alaha, Muhamed je Alahov Poslanik. Maša'allah, iz sela Trpezi, Cikotić Husejin, mutevlija Husejin sin mula Bejta-age i drugi Radmančanin Tahir sin Abdurahmanov i (jedan), od hercegovačkih muhadžira (iseljenika) majstor Ajdin, nastanjen u Beranama sagradiše časnu džamiju, od prvog dana*

[54] *Isto,* 337.
[55] Radovan Bakić, *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore*, UNIREKS Nikšić, Podgorica, 1994, 34.
[56] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 114.

hazirana-juna, do dana tešrin-i evvela (oktobra)1321. godina.[57] (godina je po Hidžri, a to je po gregorijanskom kalendaru 1905; prim. N. T). Do 1903. godine, bila je to mala seoska džamija, sa masivnim kamenim zidom, drvenim krovom i minaretom. Kako se ovaj kraj sve više naseljevao, time se ukazala potreba da se džamija proširi.[58]Džamija je tada proširena i dozidan je još jedan sprat. Zidana je poluobrađenim kamenom, minaret je od istog materijala u nižem sloju, a u višem od drveta i naslanja se na desni zid džamije što je, najvjerovatnije i promijenjeno pri obnovi. Sa svojih 35 prozora i sačuvana četiri originalna drvena stuba sa duborezom, postavljenim na držačima od kamene plastike na koje se naslanjaju spratovi, predstavlja jednu od najljepših i najspecifičnijih džamija ovoga kraja. Tokom svog postojanja služila je i kao mekteb, ali i vijećnica, što pokazuje višenamjensku ulogu islamskih bogomolja u cjelini.[59] U drugoj polovini dvadesetog vijeka vršene su, nekoliko puta, sanacije ove džamije.[60]

Tekst natpisa na izvornom jeziku i pismu:

به
لااله الّا الله محمّد ر
سول الله ما شاء الله
ترپأزى قريسى چيقوتيك
متوللي[61] حسين بن منلا بيطو اغا و ديكرى
رادمانچه لي طاهر بن عبد لرحمن[62]
وهرسك مهاجرلرندن
برانه ده ساكن اوستا آ يدن
بناء جامع شريف خزيران برنجي و
ايام تشرين اول سنه ١٣٢١

Transkripcija teksta:

Bihî, Lâ ilâhe illallâh Muhammedun Re-
sûlullâh Maşâ'allâh
Trpezi karyesi Çikotiç
mütevelli Hüseyin bin munla Beyto Ağa ve diğeri
Radmançeli Tâhir bin 'Abdurrahmân
ve Hersek muhâcirlerinden
Berane'de sâkin usta Aydın
Binâ-i câmi'-i şerîf (Hazîrân birinci gün
Eyyâm-ı) Teşrîn-i evvel, sene 1321.

[57] Sead Ibrić, Osmanski natpis na džamiji u Petnjici, *Glasnik Bihora,* br. 2. JU Centar za kulturu, Petnjica 2017, 104. (dalje: S. Ibrić, *Osmanski natpis na džamiji u Petnjici*).
[58] *Berane, opšta monografija*, Opština Berane, Berane, 2012, 522. (dalje: *Berane*).
[59] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 114-115.
[60] *Berane*, 522.
[61] Jedan *lâm* (slovo "l") je višak, ispravno je متولي.
[62] Nedostaje je jedan *elif*' (slovo), ispravno je عبدالرحمن.

Srušene džamije

Džamija u Beranama, nalazila se u centru grada. Izgrađena je 1883. godine. Džamija je imala dimenzije 15x13 metara. Pored nje postojala je i vakufska kuća i dvije radnje. Srušena je 1949. godine.

Džamija u Haremima, podignuta je 1903. godine. Imala je prizemlje i sprat. Porušena je 1947. godine.

Bijelo Polje

Osmanlije su kraj oko današnjeg Bijelog Polja zaposjeli 1396. godine, pod zapovjedništvom Krajišnika Isa-bega Isakovića, a potpun pad ovih krajeva desio se 1455. godine. Turci su slovensko ime Bijelo Polje preveli na svoj jezik i nazvali ga Akova. Ovo ime će se zadržati za sve vrijeme osmanske uprave. Akova se prvi put pominje 28. juna 1583. godine, ali ne kao gradsko naselje nego kao karavanska stanica.[63] Dubrovački trgovci opisuju Bijelo Polje 1853. godine kao varošicu sa 3000 „duša turskih i hristjanskih", a francuski konzul u Skadru prvi je izvršio popis Bijelog Polja 1863. godine. Tada je Bijelo Polje imalo 500 kuća i 30 dućana.[64] Tokom 17. vijeka ovo naselje razvilo se u glavni trgovački centar Bihora, a u 18. vijeku javlja se kao palanka, kasaba i varoš. Ono se razvija i kao sjedište vlasti i sudstva i, na karaju, kao vojno uporište. Osmanski dokumenti iz 1707. i 1717. i kasnijih godina govore već o tvrđavi Akova, njenoj posadi i starješinskom kadru. Godine 1707. kao vojni zapovjednik u Bijelom Polju se javlja kapetan Sulejman-aga. Dokumenti s karaja 18. vijeka govore o bjelopljskom kadiji.[65] Nakon reorganizacije osmanske države 1865. godine formiran je vilajet Bosna. A u okviru njega sandžak Novi Pazar, u okviru koga je bila i kaza Bijelo Polje. Zadnjih decenija 19. vijeka, Bijelo Polje postaje opština, sa svojim vijećem koje su činili age i begovi, a zvalo se „Medžlis" Bjelopoljski kraj u to vrijeme pripadao je Kosovskom vilajetu sa sjedištem u Skoplju. Kaza Bijelo Polje imala je u svom sastavu 59 sela sa 18.026 stanovnika. Od toga tri četvrtine stanovništva bili su muslimani.[66]

Prostor današnjeg Bijelog Polja činili su Bihor, Limski Nikšići, nahija Vraneš (Ljubovića) dio Komarna i Nikolj Pazar. Razvoj Akova ne može se odvojiti od razvoja Nikolj Pazara i Bihora koji su bili integralni dio ove varoši, a koji su igrali značajnu ulogu u istoriji ovog kraja.[67]

Nikolj Pazar se razvio zahvaljujći pogodnosti svog položaja i razvoju trgovine. Krajem 16. vijeka se, međutim, u blizini ovog trga počinje razvijati

[63] B. Agović, *Dažamije u Crnoj Gori*, 293.
[64] Batrić-Baćo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*, fotomonografija, Skupština opštine Bijelo Polje, Bijelo Polje, 1990, 20. (dalje: B. Baćo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*).
[65] *Istorija Crne Gore, III*, 519.
[66] B. Baćo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*, 20.
[67] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 294.

Bijelo Polje, koje postepeno preuzima privrednu funkciju Nikolj Pazara. Ovaj trg se vremenom uklopio i izgubio u novom naselju, pa se Bijelo Polje zapravo može smatrati produžetkom Nikolj Pazara.[68]

Grad Bihor se prvi put pominje 1450. godine, kada su neki dubrovački trgovci ostavljali u njemu robu.[69] Grad je pao pod osmansku vlast 1455. godine. Područje Bihora je jedno vrijeme pripadalo Hercegovačkom sandžaku.[70] Od 1458. godine, kaza Bihor, koja se tada sastojala od nahija: Komnin, Komaran, Plav i Zla Rijeka, bila je u sastavu Skadarskog sandžaka.[71] Bihorska kaza 1488/89 našla se u sastavu Sandžaka Prizren,[72] a početkom 16. vijeka podređena je Skadru.[73]Formiranjem Bosanskog pašaluka 1580. Bihor ulazi u sastav istog. To nam svjedoči defter iz 1585. godine za kazu Trgovište,[74] Polovinom 16. vijeka tvrđava Bihor prerasta u kasabu. Krajem 16. vijeka privredni značaj Bihora počeo je opadati. Trgovinu od njega preuzeo je Nikolj Pazar, a zatim Akovo koje je bilo na prometnijem mjestu nego Bihor.

Jačanjem Akova prestaje svaki značaj starijih gradova Nikolj Pazara i Bihora. Od grada Bihora ostali su samo tragovi.[75] Etnička struktura stanovništva znatno se mijenja u ovom kraju poslije 1690. godine. Sve do tada većinsko je bilo stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. Austrijsko-osmanski ratovi prouzrokovali su brojne migracije što je imalo za posljedicu da postepeno muslimansko stanovništvo postane većinsko.[76] Prema podacima iz Salname (Godišnjaka) za Kosovski vilajet za 1900. godinu, na teritoriji sreza Akova ima 13 džamija.[77].

---

[68] *Istorija Crne Gore, III*, 519.

[69] Gordana Tomović, Slavoljub Pušica, Srednovjekovne putne stanice i konačišta u Polimlju, *Mileševski zapisi*, br. 8, Muzej u Prijepolje, Prijepolje 2009, 78.

[70] *Krajište Isa–bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Original deftera nalazi se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu pod signaturom *Maliye defteri № 544*. Popis je priredio i objavio Hazim Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića. Zbirni katasarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 13, 58-59. Prevod deftera objavljen je i u: *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*, priredio Šerbo Rastoder, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018, 41-44. (dalje: *Turski (Osmanski) izvori)*.

[71] Božidar Vukčević, *Izvodi iz defteraa Sakadarskog sandžaka iz 1485. i 1497*, Defteri i Registimit tesanvarut te Shkoders i vitit 1485, I, Tirane 1974, autor Selami Pulaha, montenet. org/2001/defteri-html (pristupljeno, 24. X 2019).

[72] *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine,* priredila Tatjana Katić, Istorijski institut, Posebno izdanje, knj. 58, Beograd 2010, 25-26, 421-549, objavljeno i u: *Turski (Osmanski) izvori*, 599-731; Original deftera čuva se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu.

[73] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 294.

[74] Defter za ovčarinu i torovinu od aprila za kazu Oblasti Trgovište kao obavezu koja pripada kazi Trgovište, objavio i priredio Hazim Hadžibegić, *Istorijski Zapisi*, god. XXII, knj. XXVI, sv. 4, Titograd 1969, 585-617, objavljeno i u: *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore,* 871-890.

[75] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 294-295.

[76] Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska istraživanja*, Naučno delo, Beograd 1967, 15-16. (dalje: M. Lutovac, *Bihor i Korita*).

[77] S. Ibrić, *Osmanski natpis na džamiji u Petnjici*, 99.

Srušene džamije u Bijelom Polju i okolini

Džamija u starom gradu Bihoru. Odmah po zauzimanju utvrđenog grada Bihora 1455. godine, Turci su u njega postavili svoju posadu. Za potrebe vojske, a kasnije i okolnog stanovništva koje je primilo islam u tvrđavi je sagrađena džamija na ime sultana Mehmeda El-Fatiha. Njeni službenici tretirani su kao članovi posade, tj. uživali su timare, jer džamija, bar u početku nije imala svoga vakufa.

Godine 1530, posadu grada (tvrđave) činili su, pored dizdara, ćehaje, tobdžije i imama mjesne džamije 21 musthafiz. Tridesetak godina kasnije posada je imala 226 ljudi. U vremenu od 1544. do 1561. u čitavom prizrenskom sandžaku postojale su samo dvije tvrđave: Prizren i Bihor.[78] Da je Bihor imao značajnu ulogu u Prizrenskom sandžaku kao utvrđeni grad svjedoči nam jedan osmanski izvor iz 1560. godine. Naime, sandžak-beg Dukađina uputio je žalbu Porti na neprimjerno ponašanje dizdara bihorske tvrđeve jer on zlostavlja stanovništvo i carske dokumente naziva falsifikatima. Porta je brzo reagovala i ispitala ovaj slučaj. Pomenuti dizdar uhvaćen je u Carigradu.[79] Privredni značaj Bihora počeo je opadati sredinom 16. vijeka.

Kada je osmanska posada napustila Bihor, tvrđava i džamija su počeli propadati. Danas se i ne prepoznaje gdje je bila džamija.[80]

Hajdar-pašina džamija u Radulićima je predstavljala već u vrijeme svoje izgradnje bila je izuzetna po svojoj monumentalnosti i cjelokupnim izgledom netipična za seoske džamije. Vjerovatno, njena monumentalnost proističe iz činjenice da je bila porodična džamija Hajdar-paše. On je u blizini podigao i svoj saraj, harem i turbe, nakon što je sultanovim beratom 1689. godine dobio namještenje i sa porodicom i 1.600 pješaka stigao iz Andolije u Bihor.[81] Smatra se da je džamiju počeo da gradi oko 1710. godine. Danas je ova džamija u ruševinama. Mihrab džamije je sačuvan, kao i luk iznad njega, koji se proteže cijelom dužinom od istočnog do zapadnog zida. Kameni pod u potpunosti je sačuvan, sa ulegnućima najvjerovatnije nastalim usled pada gornjeg dijela minereta. Na osnovu sadašnjeg izgleda može se zaključiti da je bila potkupolna. Iza istočnog zida nalaze se temelji mauzoleja, turbeta sa nekoliko polomljenih nadgrobnih nišana, što vjerovatno predstavlja Hajdar-pašino porodično turbe. Džamiju su 1943. godine zaplili četnički odredi, a

[78] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 297.

[79] Muhimme defteri, *Dokumenti o našim krajevima*, priredio mr. Ešref Kovačević, Monumenta Turcica, *Historiam Slavorum Meridionalium Ilussustrantia, serija III, Muhimme defteri, knj. 1, sv. 1,* Orjentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1985, 41; *Turski(Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*, 452.

[80] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 297.

[81] Dragana Kujović, *Tragovima orjentalno kulturnog nasleđa u Crnoj Gori*, montenegrina.net./pages1/istorija/dokumenti(pristupljeno, 25. X 2019); J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo islamske baštine*, 116; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 298.

srušila je konačno italijanska vojska. Do danas nije obnavljana. Iako porušena i danas samo u ostacima, vidi se da je činila izuzetan arhitektonski kompleks.[82]

Džamija Fethija, izgrađena je poslednje decenije 17. vijeka kada je u vrijeme pobuna i hajdukovanja spaljena crkva sv. Petra i Pavla.[83] U tu svrhu služila je do 1912. godine. Vraćena je u crkvu 1923. godine.[84]

Džamija u Bioči. Seolo Bioča zauzimalo je povoljan geografski položaj jer se nalazilo na ušću rijeke Lješnice u Lim ispod Gradine na kojoj su ostaci starog grada Bihora. Povoljan geografski položaj uslovio je da u Bioči nastane karavnska stanica koja je na neki način predstavljala podgađe grada Bihora, odakle se iz doline Lima odvaja put koji vodi uz Lješnicu u Gornji Bihor, i dalje preko prevoja Turjaka u dolinu Ibra.[85] Zahvaljujući tome naselje se brzo razvijalo, pa su u njemu podignuti: karavan-saraj s dvorištem, han za prenoćište putnika i blizu njega džamija čiji su ostaci i sada vidljivi. Ona je predstvljala duhovno sjedište džemata koji su sačinjavali šest naselja: Bioča, Podgađe, Gojevići, Poda, Lađevac i Žurena.

Kada su podignuti ovi objekti u Bioči nije još utvrđeno. Pretpostavlja se, da je to bilo krajem 16. i početkom 17. vijeka.

Selo je spaljeno u Prvom balkanskom ratu 1912. godine i tada je izgorjela i džamija. Uz džamiju je postojao i mekteb.[86]

Hadžidanuša-Čaršijska džamija, izgrađena je krajem 18. vijeka. Bila je to njljepša džamija u Bijelom Polju. Srušena je u Drugom svjetskom ratu, bombardovanjem savezničkih snaga 1944. godine. U haremu džamije nalazilo se mezarje u kome je pokopan poznati književnik Salih Gašević.[87]

Haznadar Mehmed-agina džamija, podignuta je u 17. vijeku. Bila je to najveća džamija u Bijelom Polju. Zidana je kamenom a imala je drveni minaret. Bila je pokrivena ćeramidom. Na ulazu u džamiju postojao je natkriveni trijem na drvenim stubovima. Srušena je 1958. godine odlukom tadašnjih vlasti.[88]

Džamija u Ivanju. Selo Ivanje smješteno je u dolini Ivanjske rijeke. U selu je bio centar džemata za Ivanje, Godijevo, Zminac, Jasen, Kostiće, Kaševare i Crnču. Džamija je podignuta u prvim godinama primanja islama u ovom kraju. Godina gradnje nije poznata.

Zidana je pritesanim kamenom, a pokrivena ćeramidom. Imala je drveni minaret. Pored džamije postojala je zgrada mekteba.

Džamija je zapaljena u Drugom svjetskom ratu 1943. godine. Danas su samo vidljivi temelji nekadašnje džamije.[89]

---

[82] J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo islamske baštine*, 116.
[83] M. Memić, *Bošnjaci(Muslimani) Crne Gore*, 107.
[84] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 300.
[85] M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 91; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 301; M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore),* 107.
[86] B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori,* 302.
[87] *Isto,* 302.
[88] *Isto*, 303.
[89] *Isto,* 305.

Džamija u Zatonu. Podignuta je pred sam kraj osmanske vlasti u ovom kraju. Podigli su je Selim-beg i Osman-beg Hajdarpašić, koji su u posjedu imali čitavo selo Zaton. Džamija je zapaljena u Drugom svjetskom ratu, 1943. godine i nije više obnavljana.[90]

Džamija u Hasanbegovića mahali (Šehovićima). Nije poznato kada je podignuta ni ko ju je podigao. Pošto se muslimansko stanovništvo iselilo iz ovog sela 1924. godine nakon stravičnog pokolja, džamija je uništena, a ostali su vakufi džamije. Nije više nikada obnavljana[91].

Džamije u Tomaševu. Postojale su dvije džamije u okolini današnjeg Tomaševa. Nije poznato ko i kada ih je podigao. Nakon, pomenutih događaja iz 1924. godine obje su porušene i nijesu više obnavljane.[92]

XV VIJEK				
Naziv džamije	**Mjesto**	**Tip džamije**	**Godina izgradnje**	**Postojeća/ Porušena**
Džamija u Bihor gradu	Bihor grad	Četvorovodni krov	Druga polovina XV vijeka	Porušena
Stara (Carska) džamija	Plav	Četvorovodni krov	1471.	Postojeća
XVII VIJEK				
Čekića džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1687.	Postojeća
Džamija u selu Bioča	Bioča (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Džamija sa kupolom	Kraj XVI i početak XVII vijeka	Postojeća
Džamija u selu Raduliće	Radulići (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Džamija sa kupolom	Početak XVII vijeka	Postojeća (porušena)
XVIII VIJEK				
Džamija u Gornjem Vusanju	Gusinje	Četvorovodni krov	1710.	Postojeća
Džamija sultana Ahmeda I	Gusinje	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Porušena
Džamija Ćorovića u Loznoj	Lozna	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća
Džamija u Petnjici	Petnjica	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća
Mehmed Ćor-pašina džamija u selu Ivanje	Ivanje (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća

[90] B. Agović, *Džamaije u Crnoj Gori*, 307.
[91] *Isto*, 308.
[92] *Isto*, 309-310.

Džamija u selu Zatonu	Zaton (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Sredinom XVIII vijeka	Postojeća
Vezirova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1765.	Postojeća
Redžepagića džamija	Plav	Četvorovodni krov	1774.	Postojeća
Nizamska džamija u Turiji	Turija (Plav)	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Porušena
XIX VIJEK				
Džamija u Martinovićima	Martinovići (Gusinje)	Četvorovodni krov	1800.	Postojeća
Džamija u selu Gubavač	Gubavač (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	1829.	Postojeća
Džamija u Novšićima	Novšići (Plav)	Četvorovodni krov	1830.	Porušena
Đul-begova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1833.	Porušena
Ali-begova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1852.	Porušena
Džamija u Ćosovićima	Ćosovići (Gusinje)	Četvorovodni krov	1867.	Porušena
Džamija u Bistrici	Bistrica (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Prva polovina XIX vijeka	Postojeća
Džamija u Sutivanu	Sutivan (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	1870.	Postojeća
Šabovića džamija u Plavu	Plav	Četvorovodni krov	1880.	Postojeća
Nova džamija (Džamija Radončića)	Gusinje	Džamija sa kupolom	1899.	Postojeća
XX VIJEK				
Carska – Sultanija džamija u Plavu	Plav	Džamija sa kupolom	1907.	Postojeća
Đonbalića džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1910.	Postojeća

Prilog 5. *Tabelarni prikaz postojećih i porušenih džamija u Gornjem i Srednjem Polimlju.*

Zaključak

Pet vjekova prisustva Osmanlija u Gornjem i Srednjem Polimlju ostavilo je neizbrisiv trag kako u vjerskoj strukturi stanovništva, tako i u bogatom orjentalnom nasljeđu u vidu spomenika materijalne kulture.

Broj džamija u određenoj oblasti Osmanskog carstva bio je istovremeno i pokazatelj značaja određene oblasti, odnosno grada. Područje Gornjeg i Srednjeg Polimlja, iako je palo pod osmansku vlast 1455. godine, u prva dva vijeka osmanske vladavine ovim prostorom, zadržalo je svoj raniji značaj. Ono je bilo raskrsnica važnog karavanskog puta koji je vodio od Kotora za Metohiju sa putem koji vodio dolinom Lima, a zatim preko Prokletija za Skadar. Zato su Osmanlije na ovom geografski malom prostoru izgradili pored utvrđenih gradova (Bihor) i niz novih varoši (Plav, Gusinje, Berane).

Što se tiče ove oblasti, u prvom periodu osmanske vlasti muslimansko stanovništvo bilo je malobrojno, i to što ga je bilo, to je uglavnom bila vojska u utvrđenjima. Za Bihor, najstarije osmanasko utvrđenje u Polimlju nedostaju podaci o stanovništvu. Ali na osnovu podataka da je trg prerastao u kasabu, može se zaključiti da je ono raslo u toku druge polovine 15. i u 16. vijeku. Posadu Bihorske tvrđave 1530. godine sačinjavali su 24 mustahafiza, sa dizdarom Kasimom na čelu. Iako se zna kada su podignuti Plav i Gusinje, ne postaju statističko-demografski podaci kako su se razvijala ta gradska naselja. Jedino se može zaključitu da su ti novopodignuti gradovi bili važna strateška uporišta za osmansku vlast i vojsku. Zato su i prve džamije građene za potrebe vojske. Za sada je poznato da su u 15. vijeku podignute na ovom prostoru 2 džamije. Najstarija je Stara carska džamija u Plavu koja je izgrađena 1471. godine. Za džamiju u Bihoru nemamo podatke kada je tačno izgrađena ali se zna da je bila namijenjena za potrebe vojske. Pošto za većinu džamija nema podataka kada su građene posebno za one koje nijesu sačuvane tako za 16. vijek imamo jednu prazninu kao da nije na ovom prostoru podignuta samo jedna džamija i to se njena gradnja vezuje za kraj 16. i početak 17. vijeka. Međutim, ova činjenica se mora uzeti sa rezervom, jer moguće je da su upravo neke džamije za koje nema podataka podignute u 16. vijeku. Naime, kada se osmanska vlast učvrstila pored varoši džamije su počinju graditi i po selima. Uzevši u obzir i činjenicu da širenje islama uzima maha od druge polovine 16. vijeka, može se predpostaviti da su neke od uništenih džamija u selima podignute u 16. vijeku. Na seoskom području Gornjeg i Srednjeg Polimlja primjećuje se da se broj džamija povećava u u 18. i 19. vijeku, što nas navodi na zaključak da se broj muslimanskog stanovništva povećava. Džamije koje se počinju graditi od 17. vijeka gradili su uglavnom lokalne spahije ili bratstva i bile su prije svega mahalskog karaktera. Gradnja džamija uglavnom je vezana za periode političke stabilnosti i brojno povećanje muslimanskog stanovništva. Džamije su građene sve do pred sam kraj osmanske vladavine uprkos političkoj nestabilnosti u ovim krajevima jer one su osim vjerskih centara bile i duhovna sjedišta. Uz većinu njih su postojale medrese, ruždije i mektebi. Poslije

oslobađanja od osmanske vlasti, džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju, kao i na čitavom prostoru Crne Gore našle su se na udaru nesavjesnih pojedinaca ili grupa a muslimansko stanovništvo masovno počinje da napušta ove krajeve. Razlozi su su bili prije svega strah od odmazde koja je već uzimala maha i nasilnog pokrštavanja. Ulaskom Crne Gore u sastav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, situacija se ne popravlja. Naprotiv, muslimansko stanovništvo bojalo se čak i isticanja svog identiteta a kamoli da je smjelo obnavljati porušene džamije. U toku Drugog svjetskog rata mnoge džamije su porušene. Period socijalizma takođe je bio poguban za muslimansko stanovništvo sve do 70-ih godina 20. vijeka kada se uočavaju neki pozitivni pomaci ali više deklarativno nego na djelu. Tako imamo neviđene primjere devastacije džamija 50-ih i 60-ih godina dvadesteog vijeka. Carska (Abdul Hamida II) džamija u Plavu 1959. godine pretvorena u zatvor. Istina, neke su urušene usljed vremenskih neprilika jer njihov način gradnje nije odolio zubu vremena.

Džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju uglavnom su gradili lokalni graditelji koji nijesu bili vični izgradnji masivnih džamija. Preovlađuju džamije sa četvorovodnim krovom, iako su među njima i tri su sa kupolom. Prisutna su i atipična rešenja karakteristična samo za ovo podneblje. To su džamije od ćerpića sa mnogo drveta i drvenim minaretom. Ovakvih džamija ima i u Sjevernoj Bosni. Neke od postojećih džamija sa četvorovodnim krovom i danas imaju drveni minaret.

One i danas predstavljaju izuzetno vrijedno svjedočanstvo o jednoj velikoj istorijskoj epohi na ovom prostoru. Obzirom da je područje Gornjeg i Srednjeg Polimlja u geografskom pogledu mali prostor može se konstatovati da je broj izgrađenih džamija u osmanskom periodu na ovom prostoru bio veliki. Nažalost, veliki broj nije sačuvan, a one bi, danas, pored postojećih bile izuzetno kulturno-istorijsko nasleđe jedne velike istorijske epohe. Neke od njih su istina obnovljene, ali ima još onih koje su ruševinama i zapuštene posebno na seoskom podruju. Nadamo se da će i one biti obnovljene, jer jedan od pokazatelja progresa svakog društva je njegov odnos prema kulturnoj baštini.

Summary

Five centuries of Ottoman presence in Upper and Middle Polimlje left an indelible mark on both the religious structure of the population and the rich oriental heritage through monuments of material culture.

The number of mosques in some area of Ottoman Empire was at the same time a significant indicator of the importance of that area or town. Although the area of Upper and Middle Polimlje fell under Ottoman rule in 1455, it retained its former significance in the first two centuries of Ottoman rule. It was the crossroads of an important caravan road which led from Kotor to Metohija, with the road that led through the valley of Lim and then through Prokletije to Shkodra. That is why the Ottomans built a number of new towns

(Plav, Gusinje, Berane) in this geographically small area, in addition to fortified cities (Bihor).

As for this area, in the first period of Ottoman rule the Muslim population was not numerous and it consisted mostly of the army in the fortifications. For Bihor, the oldest Ottoman fortress in Polimlje, population data is missing. But based on the data that the square grew into a town, it can be concluded that it grew during the second half of the 15th and in the 16th century. The crew of the Bihor Fortress in 1530 consisted of 24 mustahfizes, led by Dizdar Kasim. Although we know when Plav and Gusinje were built, statistical and demographic data on how these urban settlements developed do not exist. It can only be concluded that these newly built towns were important strategic strongholds for the Ottoman government and army. That is why the first mosques were built for the needs of the army. For now, it is known that 2 mosques were built in this area in the 15th century. The oldest one is the Old Imperial Mosque in Plav, built in 1471. We do not have data on exactly when the mosque in Bihor was built, but we know that it was built for the needs of the army. Since there are no data on when most of the mosques were built, especially for those that have not been preserved, we have a gap for the 16th century, as if only one mosque was built in this area and its construction is related to the late 16th and early 17th century. However, this cannot be taken for granted, because it is possible that some mosques for which there are no information were built in the 16th century. Namely, when the Ottoman rule was more established in the 16th century, mosques began to be built in the villages as well. Taking into account the fact the spread of Islam has been gaining momentum since the second half of the 16th century, it can be assumed that some of the destroyed mosques in the villages were built in the 16th century. It was noticed that the number of mosques in the rural area of Upper and Middle Polimlje increased in the 18th and 19th century, which led us to the conclusion that the number of Muslims was increasing at the time. The mosques, which began to be built from the 17th century, were built mainly by the local spahis or brotherhoods and primarily had the mahala character. Building mosques was usually related to the periods of political stability and a large increase of the Muslim population. Despite the political instability in these areas, mosques were built until the very end of the Ottoman rule, because they were not only religious centers but also spiritual headquarters. There were madrasas, ruždijas and mektebs along with most of them. After the liberation from the Ottoman rule, the mosques in Upper and Middle Polimlje, as well as in the entire area of Montenegro, came under attack by unscrupulous individuals or groups and the Muslim population began to leave these areas. The main reasons were the fear of retaliation, that was already taking hold, and violent baptism. The entry of Montenegro into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, did not improve the situation. On the contrary, the Muslim population was afraid to even mention their identity, let alone rebuild the destroyed mosques. Many mosques were destroyed during World War II. The period of socialism was also

disastrous for the Muslim population, until the 1970s when some positive developments were noticed, but more declaratively than in reality. Thus we have unprecedented examples of the devastation of mosques in the 1950s and 1960s. The Imperial (of Abdul Hamid II) mosque in Plav was turned into a prison in 1959. However, it is true that some mosques were destroyed due to the bad weather, since their way of construction could not withstand the ravages of time.

The mosques in Upper and Middle Polimlje were usually built by local builders who were not familiar with the construction of big mosques. Mosques with a hipped roof were the most common, although there were three mosques with a dome. There were some atypical solutions as well, characteristic only for this climate. These were mosques made of adobe with a lot of wood and a wooden minaret. Similar mosques can be found in Northern Bosnia as well. Some of the existing mosques with a hipped roof still have a wooden minaret.

Mosques represent an extremely valuable testimony of a great historical epoch in this area. Since the area of Upper and Middle Polimlje is geographically small, it can be concluded that the number of mosques built in this area during the Ottoman period was big. Unfortunately, a large number of mosques have not been preserved and today they would represent an exceptional cultural and historical testimony of a great historical epoch, together with the existing ones. It is true that some of them have been restored, but there are still others that are in ruins and neglected, especially in rural areas. We hope that they will be restored as well, because one of the indicators of progress of a society is its attitude towards cultural heritage.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Katić, Tatjana, (editor), *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Istorijski institut, Special edition, book 58, Belgrade 2010.
2. Kovačević, Ešref, (editor), Muhimme defteri, Dokumenti o našim krajevima, chapter in the book „Monumenta Turcica“, *Historiam Slavorum Meridionalium Ilustrantia*, vol. III; „Muhimme defteri“, book I, issue 1, Orjentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1985.
3. Rastoder, Šerbo *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1571-1697),* book I, Vol. II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018.
4. Rastoder, Šerbo, (editor), *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455-1570*), book I, vol. I, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018.
5. Šabanović, Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, (translation and comments of text in Turkish), Orjentalni institut, Sarajevo 1964.
6. Vukčević, Božidar, *Izvodi iz deftera Skadarskog sandžaka iz 1485. i 1497*, traslation of chapter in Defteri i Registrimit tesanvarut te Shkoders i vitit 1485, vol I, Tirane 1974, author Selami Pulaha, Available: montenet. org/2001/defteri-html (accessed on: 24. 10. 2019).

Knjige/Books:

1. Agović, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, *Almanah*, Podgorica 2011.
2. Andrijašević, M. Živko, Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006.
3. Bakić, Radovan, *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore,* UNIREKS, Podgorica 1994.
4. Bećirbegović, Madžida, *Džamije sa drvenim munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.
5. *Berane - Opšta monografija*, Opština Berane, Berane 2012.
6. Hadžić, Fatih, *Džamije u Južnom Sanžaku*, Merak, Novi Pazar 2012.
7. Hadžić, Fatih, *Džamije u Sandžaku*, Avlija, Rožaje 2014.
8. Istorija Crne Gore, book III, vol. I, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1975.
9. Jagodić, Miloš, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*, Zavod za udžbenike, Beograd 2009.
10. Jovićević, Andrija, *Plavsko-gusinjska oblast; Polimlje, Velika, Šekular,* Srpska kraljevska akademija, Beograd 1921.
11. Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti,* Veljko Vlahović, Belgrade 1989.
12. Memić, Mustafa „Bošnjaci (Muslimmani) Crne Gore“, *Almanah*, Podgorica 2003,
13. Rakočević, Batrić-Baćo, *Staro Bijelo Polje,* photo-monography, Skupština opštine Bijelo Polje, Bijelo Polje 1990.
14. Rice, Talbot, David, *Islamic Art*, transladed by Ljiljana Vignjević-Stanić, Islamska umjetnost, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1986.
15. Spasojević, Vasilije, *Božiji hramovi na tlu Crne Gore,* Obod, Cetinje 2003.

Članci/Articles:

1. Defter za ovčarinu i torovinu od aprila za kazu Oblasti Trgovište kao obavezu koja pripada kazi Trgovište, edited and published by Hazim Šabanović, *Istorijski zapisi*, yr. XXII , book XXVI, Vol. 4, Titograd 1969, 585-617
2. Hadžibegić, Hamid, Zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585. godine, *Istorijski zapisi,* book XXVI, vol. 4, Titograd 1969, 585-617.
3. Ibrić, Sead, Osmanski natpis na džamiji u Petnjici, *Glasnik Bihora*, br. 2. JU Centar za kulturu, Petnjica 2017, 99-104.
4. Kujović, Dragana, *Tragovima orjentalnog kulturnog nasleđa u Crnoj Gori,* Internet document, Available: www.montenegrina.net./pages1/istorija/dokumenti (accesed on: 25. 10. 2019).
5. Lukić, Milica, Osmanske džamije Donjeg Polimlja, *Mileševski zapisi,* vol. 11, Proc. of international confrence: *Donje Polimlje: Istorija i tradicija*, december 11, 2015, Prijepolje 2015, 129-130.
6. Lutovac, Milisav, Bihor i Korita, antropogeografska istraživanja, *Naučno delo*, Belgrade 1967.
7. Marinković, Mirjana, Šaljić, Jovana, Islamska epigrafika na području Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi,* vol. 7, Museum in Prijepolje, Prijepolje 2007.
8. Memić, Mustafa Pačariz, Jasmina, In Yearbook of Muslims in Europe, vol. 4, Leiden, *The Netherlansdi Brill*, https//doi.org/10.1163/9789004234499 032 (access 15. XII 2020).
9. Premović, Marijan, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, *Matica,* vol. 70, Prijepolje 2017, 421-423.
10. Premović, Marijan, Rakočević Gordana, Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV i XV stoljeću, *ANNALES*, ser.hist.sociol. vol. 28, 2018.

11. Šaljić, Jovana, Islamske džamije kao deo islamske baštine Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, Vol. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009, 110-116.
12. Temizer, Abidin *Karadağ'da Osmanli Hâkimiyetine Dair Bir Layiha*, Almanah, br. 50, Podgorica 2011.
13. Temizer, Abidin, Aktivnosti Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja, *Almanah,*Vol. 55-56, Podgorica 2013, 456-459,
14. Tomović, Gordana, Pušica Slavoljub, Srednovjekovne putne stanice i konačišta u Polimlju, *Mileševski zapisi,* vol. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009.

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ
E-mail: admir.mulahusic@gf.unsa.ba
Prof. dr. Jusuf TOPOLJAK
E-mail: jusuf.topoljak@gf.unsa.ba
Prof. dr. Nedim TUNO
E-mail: nedim.tuno@gf.unsa.ba
Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Doc. dr. Nehrudin REBIHIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: nehrudinrebihic@hotmail.com

Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:624(497.6)"1880/1884" (091)
624:718:908:528:528.9(497.6 Vitez)"1880/1884"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111

ANALIZA PRIKAZA GROBALJA NASELJA LUPAC I PREOČICA U VITEZU NA KATASTARSKIM PLANOVIMA STAROG I NOVOG PREMJERA

Apstrakt: *Podaci o nekretninama imaju višestruku namjenu u društvu, a prikupljaju se tokom geodetskog premjera. Premjer podrazumijeva sveobuhvatni postupak prikupljanja grafičkih i opisnih podataka o nekretninama. Prvi premjer cjelokupne teritorije Bosne i Hercegovine je izvršen od strane Austro Ugarske Monarhije. Izvršen je nakon Berlinskog kongresa, koji je bio velika prekretnica u historiji Bosne i Hercegovine. Premjer je počeo 1880. godine, a završen 1884. godine. Ovim je geodezija dobila značajno mjesto u historiji Bosne i Hercegovine. Premjer je izvršen prema Instrukciji za katastarski premjer Bosne i Hercegovine koja je donesena 1880. godine od strane Vojno geografskog instituta u Beču (njem. Militärgeographischen Institut Wien, skraćeno MGI), a danas se naziva starim premjerom. Tokom premjera su prikupljeni mnogobrojni podaci o parcelama: prostorni položaj, naziv, način korištenja, posjednik odnosno vlasnik itd. Podaci su, shodno tadašnjim zakonskim i podzakonskim aktima, obrađeni i stavljeni u upotrebu kao zvanični rezultati premjera. Jedan od rezultata ovog premjera su katastarski planovi, potom katastarski operat kao i operat zemljišne knjige. Važno je istaći da su rezultati prvog sistematičnog premjera cjelokupne teritorije Bosne i Hercegovine u današnje vrijeme značajni historijski izvori. Kao historijski izvori mogu biti korišteni, ne samo za analiziranje historije geodetske struke nego kao izvori za detaljnu analizu mnogih dešavanja na tlu Bosne i Hercegovine. Nakon završetka Drugog svjetskog rata na teritoriji Bosne i Hercegovine se počinje provoditi novi*

premjer. Tokom izvođenja ovog premjera nije premjerena kompletna teritorija Bosne i Hercegovine. Jedan od rezultata ovog premjera su katastarski planovi te katastarski operat katastra zemljišta i katastra nekretnina. U današnje vrijeme, podaci novog premjera postaju podaci operata zemljišne knjige. Sveobuhvatnost premjera se ogleda u prikupljanju geodetskih podataka podataka i o grobljima. Upravo zbog ovoga, podaci premjera imaju historijski karakter te historijska kartografija zauzima važno mjesto među historijskim izvorima. Tokom premjera područja Lupca i Preočice izvršeno je prikupljanje podataka o grobljima koja se nalaze u okviru ovih naselja. Prikupljeni podaci su obrađeni i uneseni u operate uspostavljene nakon završenog premjera. Prilikom izrade katastarskih planova i starog i novog premjera propisano je njihovo topografisanje odnosno ucrtavanje predviđenih topografskih znakova. Planovi starog premjera su topografisani shodno Instrukciji za katastarski premjer Bosne i Hercegovine koja sadrži predlošku oznaka - katalog topografskih znakova. Planovi novog premjera su topografisani shodno topografskom ključu - zbirci topografskih znakova. Topografski znakovi na katastarskim planovima su korišteni za analizu prikaza groblja u radu. Katastarski planovi starog i novog premjera su korišteni za analizu prostornog položaja grobalja. Podaci iz katastarskog operata su iskorišteni za analizu stanja posjedništva analiziranih grobalja, a podaci zemljišnoknjižnog ureda su iskorišteni za analizu vlasništva nad istraživanim grobljima. Prethodno pomenuti podaci su obrađeni u radu kako bi bili analizirani položaji, topografisanje kao i katastarski odnosno zemljišnoknjižni podaci grobalja Lupca i Preočice u općini Vitez. Postojanje groblja na terenu je u potpunosti definisano postojanjem nadgrobnih spomenika. Većina analiziranih grobalja su muslimanska na kojim su tokom terenskih istraživanja uočeni raznoliki muslimanski nadgrobni spomenici - nišani. Kako bi istraživanje bilo upotpunjeno analiziran je uzorak određenog broja nišana. Nišani su nastali u različitim vremenskim periodima tako da ih karakteriše više različitih osobina. Analiza nišana se prvenstveno ogledala u analizi epigrafike.

Ključne riječi: *Katastarski planovi, Lupac, Preočica, Vitez, groblje, mezarje, nadgrobni spomenik, nišan.*

ANALYSIS OF THE REPRESENTATION OF THE CEMETERY OF THE SETTLEMENT OF LUPAC AND PREOČICA IN VITEZ ON THE CADASTRAL PLANS OF THE OLD AND NEW SURVEYS

Abstract: *Real estate data have various applicationis in society, and they are collected during the geodetic survey. The survey involves a comprehensive process of collecting graphical and descriptive data about real estate. The first survey of the entire territory of Bosnia and Herzegovina was carried out by the Austro-Hungarian Monarchy. It was made after the Berlin Congress, which was a big turning point in the history of Bosnia and*

Herzegovina. The survey began in 1880 and ended in 1884. Thus, geodesy gained a significant place in the history of Bosnia and Herzegovina. The survey was carried out according to the Instruction for Cadastral Survey of Bosnia and Herzegovina issued in 1880 by the Military Geographical Institute in Vienna (German: Militärgeographischen Institut Wien - MGI), and today it is called the old survey. During the survey, numerous data on cadastral parcels were collected: their spatial position, name, land use, possessor or owner, etc. The data were, in accordance with the laws and bylaws in force during the Austro-Hungarian occupation, processed and put into use as the official results of the survey. The results of this survey are cadastral plans, cadastral register as well as land property register. It is important to emphasize that the results of the first systematic survey of the entire territory of Bosnia and Herzegovina are significant historical sources today. They can be used as historical sources, not only for analyzing the history of the geodetic profession, but also as sources for a detailed analysis of many events in Bosnia and Herzegovina. After the end of the Second World War, a new survey began on the territory of Bosnia and Herzegovina. During this survey, the entire territory of Bosnia and Herzegovina was not surveyed. The results of this survey are cadastral plans, cadastral register of the land cadaster and cadastral register of the cadaster of real estate. Nowadays, the data of the new survey are becoming the data of the land property register. The comprehensiveness of the surveys is reflected in the collection of geodetic data about cemeteries. Subsequently, the survey data have a historical character and historical cartography occupies an important place among historical sources. During the survey of the area of Lupac and Preočica, data were collected on the cemeteries located within these settlements. The collected data were processed and entered into registers established after the completion of the survey. During the preparation of cadastral plans of the old and new survey, their topography is prescribed, ie the planned topographic map symbols are drawn. The plans of the old survey were topographed in accordance with the Instruction for Cadastral Survey of Bosnia and Herzegovina, which contains a template - a catalog of topographic symbols. The plans of the new survey were topographed according to the topographic key - the collection of topographic symbols. Topographic symbols on cadastral plans were used to analyze the depiction of the cemetery in this paper. Cadastral plans of the old and new surveys were used to analyze the spatial position of the cemetery. Data from the cadastral record were used to analyze the state of possessory of the analyzed cemeteries, and data from the land property register were used to analyze the ownership of the surveyed cemeteries. The previously mentioned data were studied in the paper in order to analyze the positions, topography as well as cadastral and land registry data of the Lupac and Preočica cemeteries, located in the Vitez municipality. The existence of a cemetery on the ground is completely defined by the existence of gravestones. Most of the analyzed cemeteries are Muslim, and various Muslim tombstones - nišan - were observed during field research. In order to complete the research, a sample of a certain number of

muslim gravestones were analyzed. Muslim gravestones were created in different time periods, so they are characterized by several different features. The analysis of the muslim gravestones was primarily reflected in the analysis of epigraphy.

Key words: *Cadastral plans, Lupac, Preočica, Vitez, groblje, muslims cementary, gravestone, muslim gravestone.*

Uvod

Sva životna dešavanja u društvu se direktno ili indirektno odražavaju na podatke katastarskog operata i operata zemljišne knjige. Osnovna karakteristika katastarskog operata kao i operata zemljišne knjige je ta da stanje na terenu treba odgovarati stanju u operatu. Upravo zbog toga je prostor Bosne i Hercegovine dva puta premjeravan, a kontinuirano održavan. Tokom premjera – snimanja se vrši masovno prikupljanje podataka o nekretninama (grafičkih i opisnih). Tokom održavanja katastarskog operata i operata zemljišne knjige vrši se pojedinačno prikupljanje podataka tj. vrši se održavanje katastarskog operata kao i operata zemljišne knjige.

Premjer podrazumijeva i izradu katastarskih planova. Proces izrade katastarskih planova podrazumijeva postupak topografisanja istih čime planovi postaju historijski izvori za razna istraživanja. Planovi se neminovno koriste i pri arheološkim istraživanjima. Posebno je interesantno posmatrati načine kartografskog prikazivanja objekata bitnih u arheološkim istraživanjima[1]. Katastarski planovi kao i katastarski operat zajedno sa operatom zemljišne knjige nude mnogo podataka. Katastarski planovi sadrže sve prostorne podatke o obliku i položaju nekretnina.[2] Na katastarskim planovima starog i novog premjera uočavaju se prikazi karakterističnih i nadasve važnih objekata[3]. Potpunost sadržaja katastarskih planova se ogleda i u pružanju podataka o grobljim/mezarjima kao parcelama na kojima se vrši pokopavanje umrlih. Katastarski plan je vjeran prikaz Zemljine površine[4], a u Bosni i Hercegovini postoje planovi starog i planovi novog premjera. Planovi starog premjera su izrađeni u vrijeme vladavine Austro Ugarske Monarhije i danas se najčešće

[1] Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Aladin Husić, Lidija Fekeža-Martinović, Ostaci srednjevjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik,* 46, Sarajevo 2015, 55.

[2] Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, *Geodezija za građevinske inžinjere*, Zenica 2017, 216.

[3] Admir Mulahusić, Ivka Kljajić, Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Muamer Đidelija, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, 98 (2), Zagreb 2021, 119.

[4] Miodrag Roić, *Upravljanje zemljišnim informacijama – Katastar*, Zagreb 2012, 71.

nazivaju starim premjerom[5]. U periodu od 1884. do 1911. godine, na osnovu podataka ovog premjera, uspostavljena je zemljišna knjiga na cijelom području Bosne i Hercegovine koja se i danas većinom koristi[6]. Svako naselje ili više njih imaju jedno ili više grobalja čiji položaji su na katastarskim planovima identifikovani topografskim znakom. Topografski znakovi bosanskohercegovačkih planova starog premjera imaju vlastite karakteristike[7].

Naselja Lupac i Preočica imaju nekoliko grobalja od kojih su većina muslimanska, ali postoje i groblja čije postojanje na terenu nije vidljivo. Mezarja i groblja Lupca i Preočice su identifikovana znakovima na planovima starog i novog premjera (*Prilog 1*), vidljivim ostacima na terenu kao i informacijama prikupljenim od mještana ovih naselja.

Topografski znakovi za muslimansko groblje - mezarje	
na planu starog premjera[8]	na planu novog premjera[9]
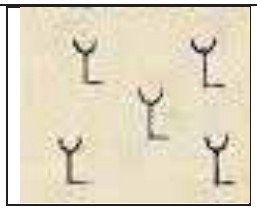	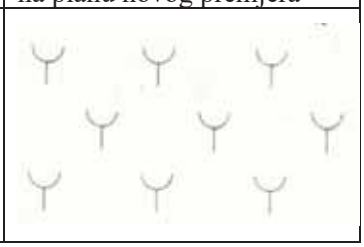

Prilog 1. *Topografski znakovi*.

Lupac i Preočica su dugo vremena imali zajedniču organizaciju islamskog vjerskog života sa sjedištem u džamiji u Lupcu. Pored džamije u Lupcu, organizacija vjerskih aktivnosti je bila i u mesdžidima u Preočici. U Preočici su bila dva mesdžida: mesdžid u zaseoku Gaj i mesdžid u zaseoku Lazine. Izgradnjom džamije u Preočici, organizacija vjerskog života se u potpunosti odvaja od Lupca i organizuje u džamiji. Ovim su mesdžidi u Preočici izgubili na značaju.

[5] Jusuf Topoljak, Miljenko Lapaine, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, God. 71(94), br. 1, Zagreb 2017, 56.

[6] Kemal Arnautović, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik,* 44, Sarajevo 2013, 73.

[7] Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Admir Mulahusić, Mithad Kozličić, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20 (2), Zadar 2015, 181.

[8] Militärgeographischen Institut Osterrichisch-ungarischen Monarchie, *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina.* Wien, 1880.

[9] Savezna geodetska uprava, *Topografski ključ za planove u razmerama 1:500, 1:1000, 1:2000, i 1:2500,* Savezna geodetska uprava, Beograd 1955, 143.

Položaji grobalja su dati na dijelu topografske karte (*Prilog 2*).

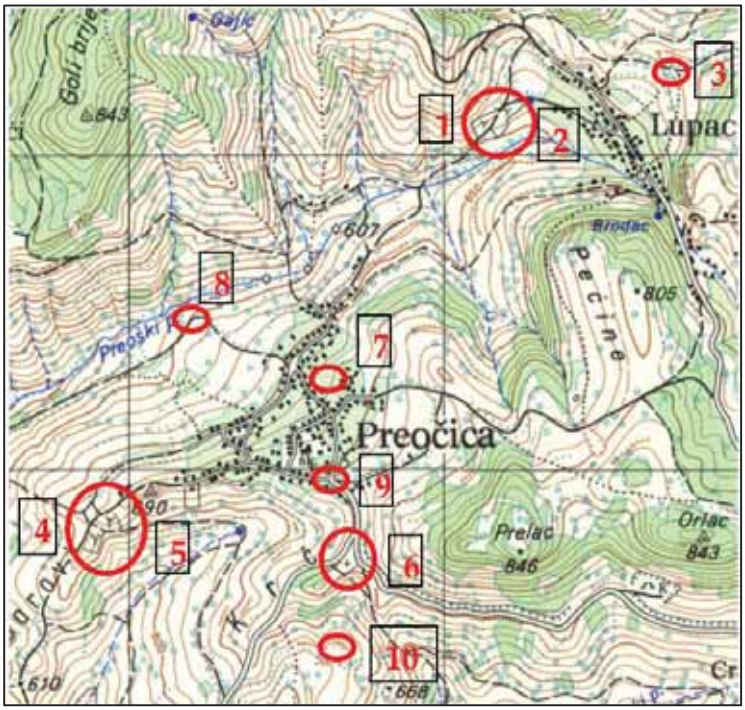

Prilog 2. *Položaji obrađenih grobalja*.

Broj na karti	Naziv lokaliteta
1	Staro mezarje u Lupcu
2	Novo mezarje u Lupcu
3	Kaursko greblje u Lupcu
4	Mezarje Borovi u Preočici
5	Mezarje Grahovišće u Preočici
6	Mezarje Stinčica (gornje i donje) u Preočici
7	Mezarje Gaj u Preočici
8	Đidića mezarje u Preočici
9	Greblje u Preočici
10	Groblje Jelovac u Preočici

Groblja u Lupcu

U Lupcu postoje tri groblja. Mještani Lupca ih nazivaju Staro mezarje potom Novo mezarje i Kaursko greblje.

Staro mezarje

Staro mezarje u Lupcu je muslimansko groblje koje se nalazi pored lokalnog puta za Preočicu. Smješteno je jugozapadno od naselja Lupac. Nema podataka o njegovom utemeljenju. Prema dostupnim podacima, prvi put je premjereno i evidentirano u katastarskom operatu i operatu zemljišne knjige od strane uprave Austro Ugarske Monarhije. Na planu starog premjera je jasno uočljiv topografski znak za muslimansko groblje – mezarje (*Prilog 3*).

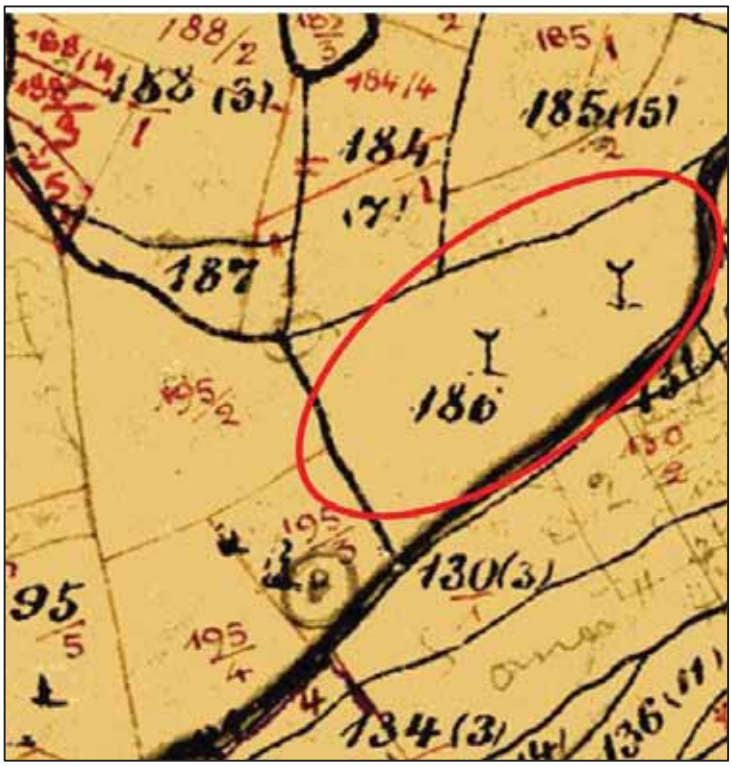

Prilog 3. *Staro mezarje u Lupcu prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima starog premjera, mezarje je katastarska čestica broj 186 u K.o. Lupac. Naziv parcele je „Groblje na Jagodinama“ i ista je groblje. Površina parcele je 7.270 m^2, a kao vlasnik parcele je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, upisan Vakuf džamije u Lupcu sa 1/1[10].

Prilog 4. *Staro mezarje u Lupcu prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-64, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima novog premjera, mezarje je na katastarskoj parceli broj 220 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišće“. Parcela je groblje/mezarje površine 5130 m^2. Posjednik parcele je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Lupac-Džemat Lupac sa 1/1[11].

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva. Na planu novog premjera je ucrtan topografski znak za muslimansko groblje – mezarje (*Prilog 4*). Međna linija na jugoistočnoj strani mezarja je topografisana iz dva dijela. Jedan dio predstavlja znak za živu ogradu, a drugi dio znak za podzidu.

[10] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).
[11] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).

Prilog 5. *Aktivni dio starog mezarja u Lupcu*.

Prilog 6. *Neaktivni dio starog mezarja u Lupcu.*

Mezarje se sastoji iz dva fizički spojena dijela i to aktivni i neaktivni dio (*Prilog 5 i 6*). U neaktivnom dijelu ima vrlo malo nišana. Podzida koja je prikazana znakom na planu novog premjera je vidljiva na terenu.

Nišan je nizak i sa specifično ukrašenim turbanom (*Prilog 7*). Natpis na nišanu je napisan reljefnim postupkom u šest horizontalnih redova. Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1197. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1782. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom).

Prilog 7. *Uzglavni nišan sa turbanom u Lupcu*.

Nišan na *prilogu 8* nema vidljivih ukrasa.

Prilog 8. *Uzglavni nišan sa turbanom u starom mezarju u Lupcu*.

Novo mezarje

Istočno od starog mezarja, smješteno je novo mezarje (*Prilog 9*). Iako se među mještanima Lupca naziva novo mezarje, nema podataka o njegovom utemeljenju. Obzirom da su u njemu samo muslimanski nadgrobni spomenici – nišani, pretpostavlja se da je nastalo u vrijeme vladavine Osmanskog Carstva.

Prema dostupnim podacima, prvi put je premjereno i evidentirano u katastarskom operatu i operatu zemljišne knjige od strane uprave Austro Ugarske Monarhije.

Prilog 9. *Novo mezarje u Lupcu.*

Analizirajući međne linije parcela mezarja, vidi se da je mezarje prošireno tako da na planovima novog premjera parcela mezarja ima drugačiji oblik u odnosu na oblik parcela na planu starog premjera (*Prilog 10*). Nadalje, u operatu starog premjera je evidentirana manja površina mezarja nego u operatu novog premjera.

Prilog 10. *Novo mezarje u Lupcu prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883., Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Na planu starog premjera je na parceli 180 jasno uočljiv topografski znak za muslimansko groblje – mezarje, dok parcela broj 180 ne sadrži predviđeni znak.

Prema podacima starog premjera, mezarje je na:

- katastarska čestica broj 180 u K.o. Lupac. Naziv parcele je „Groblje na Jagodinama“ i ista je groblje. Površina parcele je 1000 m^2 i
- katastarska čestica broj 131 u K.o. Lupac. Naziv parcele je „Groblje na Jagodinama“ i ista je groblje. Površina parcele je 280 m^2.

Kao vlasnik obje parcele je, prema podacima Zemljišn-oknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, upisan Vakuf džamije u Lupcu 1/1[12].

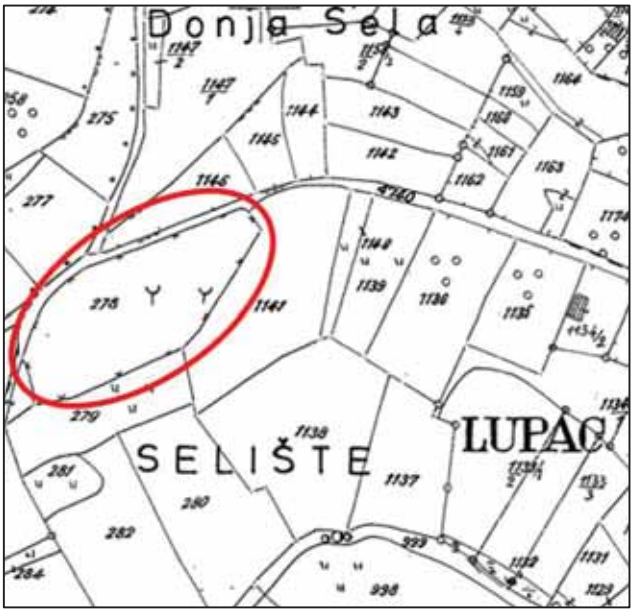

Prilog 11. *Novo mezarje u Lupcu prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-64, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva (*Prilog 11*). Na planu novog premjera je tokom izrade plana na parceli 278 ucrtan znak za muslimansko groblje – mezarje.

[12] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Nadalje, na katastarskom planu je međna linija topografisana znakom za žičanu ogradu. Parcela broj 279 je tokom premjera bila poljoprivredno zemljište te je na takav način i topografisana. Bila je predmet uvakufljenja poslije izvršenog premjera od strane članova porodice Šehić. U katastarskom operatu nije izvršena promjena kulture tako da je i sada i u operatu i na katastarskom planu parcela evidentirana kao poljoprivredno zemljište.

Prema podacima novog premjera mezarje čine:

- katastarska parcela broj 278 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišće“. Parcela je groblje/mezarje površine 3060 m^2 i
- katastarska parcela broj 279 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Podgreblje“. Parcela je njiva pete klase površine 1.355 m^2.

Posjednik parcela je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Lupac-Džemat Lupac sa 1/1[13].

Obzirom da je mezarje proširivano na završenog novog premjera, položaj međne linije na katastarskom planu ne odgovara položaju na terenu. Prema podacima novog premjera, mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 1.141 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišće“. Parcela je njiva četvrte klase površine 2.560 m^2. Posjednica parcele je Aganović Rasma[14].

Nadalje, prema podacima novog premjera, mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 1.138 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišta“. Parcela je njiva četvrte klase površine 3.043 m^2. Posjednik parcele je Topoljak Kemal[15].

Nadalje, prema podacima novog premjera, mezarje je inna dijelu katastarske parcele broj 280 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišće“. Parcela je njiva četvrte klase i njiva pete klase ukupne površine 2.405 m^2. Posjednik parcele je Topoljak Ibrahim[16].

Nadalje, prema podacima novog premjera, mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 281 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Selišće“. Parcela je pašnjak treće klase površine 415 m^2. Posjednici parcele su: Topoljak Sulejman, Hazim, Himzo i Enes te Imamović Emina, Mujaković Hatidža i Ugljanin Fatima[17].

Shodno prethodno navedenom, može se reći da je prema podacima starog premjera, mezarje i na dijelovima katastarskih čestica broj 179, 178/1,177/2,177/4 i 132/2 u K.o. Lupac.

[13] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).
[14] *Isto*.
[15] *Isto*.
[16] *Isto*.
[17] *Isto*.

Prilog 12. *Najveći par nišana u mezarju*.

U sjeverozapadnom dijelu mezarja su mezarovi nekoliko mještana Lupca koji su stradali od kuge. Na nišanima nisu uočeni natpisi tako da je nepoznato vrijeme nastanka nišana odnosno vrijeme pojave kuge u Lupcu.

Prilog 13. *Uzglavni nišani sa različitim turbanima novog mezarja u Lupcu*.

Prikazani nišani na *prilogu 13* na sebi nemaju vidljiv nikakav natpis niti ukras.

Kaursko greblje

Kaursko greblje u Lupcu se nalazi sjeveroistočno od naselja. Premjereno je od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije. Groblje je na planu starog premjera prikazano kao zasebna parcela (*Prilog 14*). Na katastarskom planu ne postoji nikakav topografski znak koji bi ukazivao na postojanje bilo kakvog groblja. Na postojanje groblja na ovoj parceli upućuje jedino naziv parcele koji je evidentiran u operatu zemljišne knjige. Mještani Lupca generacijski prenose podatak da je na ovoj parceli bilo groblje.

Prilog 14. *Kaursko greblje mezarje u Lupcu prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883., Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Prema podacima starog premjera, mezarje je na katastarskoj čestici broj 694 u K.o. Lupac. Naziv parcele je „Kaursko greblje“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 1.750 m^2 , a kao vlasnik parcele je, prema podacima Zemljišno-knjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[18].

Na terenu nije vidljiv nikakav znak koji bi upućivao na postojanje groblja. Postojanju groblja svjedoče ostatci groblja pronađeni 1994. godine tokom izgradnje lokalnog puta. Pretpostavlja se da je groblje bilo iz vremena Srednjevjekovne bosanske države.

[18] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Groblja u Preočici

U Preočici postoji nekoliko grobalja, kao i lokaliteta na kojima su bila groblja. U Preočici postoje mezarja: Grahovišće, Borovi, Stinčica (gornja i donja) i Gaj. Đidića mezarje i Greblje nemaju vidljivih nadgrobnih obilježja.

Mezarje Grahovišće

Mezarje Grahovišće je muslimansko groblje, a nalazi se jugozapadno od naselja Preočica (*Prilog 15*). Prema obliku nadgrobnih spomenika – nišana, pretpostavlja se da je utemljeno u vrijeme vladavine Osmanskog carstva. Premjereno je od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije. Mezarje je na planu starog premjera prikazano kao zasebna parcela (*Prilog 16*).

Prilog 15. *Mezarje Grahovišće u Preočici*.

Premjereno je od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije. Mezarje je na planu starog premjera prikazano kao zasebna parcela (*Prilog 16*).

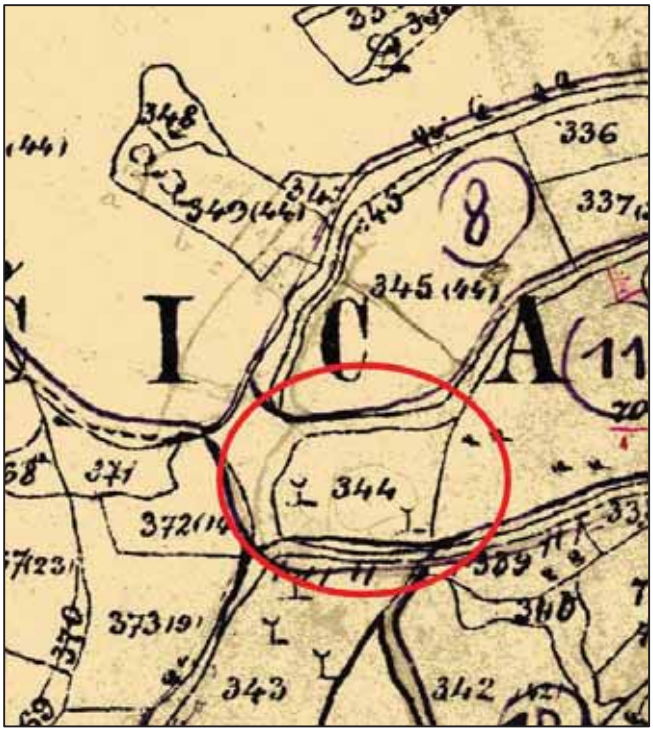

Prilog 16. *Mezarje Grahovišće u Preočici prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana popisnog katastra starog premjera 29 XVII 4 d3, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Na planu starog premjera je ucrtan znak za muslimansko groblje - mezarje. Prema podacima starog premjera, mezarje je na katastarskoj čestici broj 344 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Brdo“ i ista je groblje. Površina parcele je 4.550 m^2 , a kao vlasnik parcele je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[19].

[19] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Prilog 17. *Mezar u mezarju Grahovišće u Preočici*.

Nišan je izrazito visok i sa ukrašenim turbanom (*Prilog 17*). Natpis na nišanu je napisan reljefnim postupkom u četiri horizontalna reda. Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1175. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1761. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom).

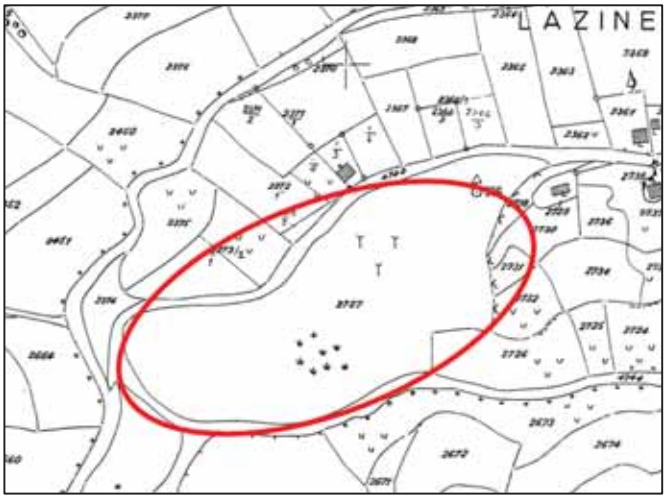

Prilog 18. *Mezarje Grahovišće u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva. Na planu novog premjera je ucrtan znak za muslimansko groblje - mezarje, ali se uočava i znak za pašnjak (*Prilog 18*). Oblik parcela mezarja na katastarskom planu novog premjera se razlikuje od oblika parcele na planu starog premjera.

Prema podacima novog premjera mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 2727 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Grahovište“. Parcela je groblje/mezarje površine 17.115 m^2. Posjednik parcele je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Preočica-Džemat Preočica sa 1/1[20].

Mezarje Borovi

Mezarje Borovi je muslimansko mezarje, a smješteno je jugozapadno od naselja Preočica (*Prilog 19*). Prema obliku nadgrobnih spomenika – nišana, pretpostavlja se da je utemljeno i prije vrijeme vladavine Osmanskog carstva. Prema dostupnim podacima, prvi put je premjereno i evidentirano u katastarskom operatu i operatu zemljišne knjige od strane uprave Austro Ugarske Monarhije.

Prilog 19. *Mezarje Borovi u Preočici*.

[20] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).

Mezarje je na planu starog premjera prikazano kao četiri sastavljene parcele (*Prilog 20*).

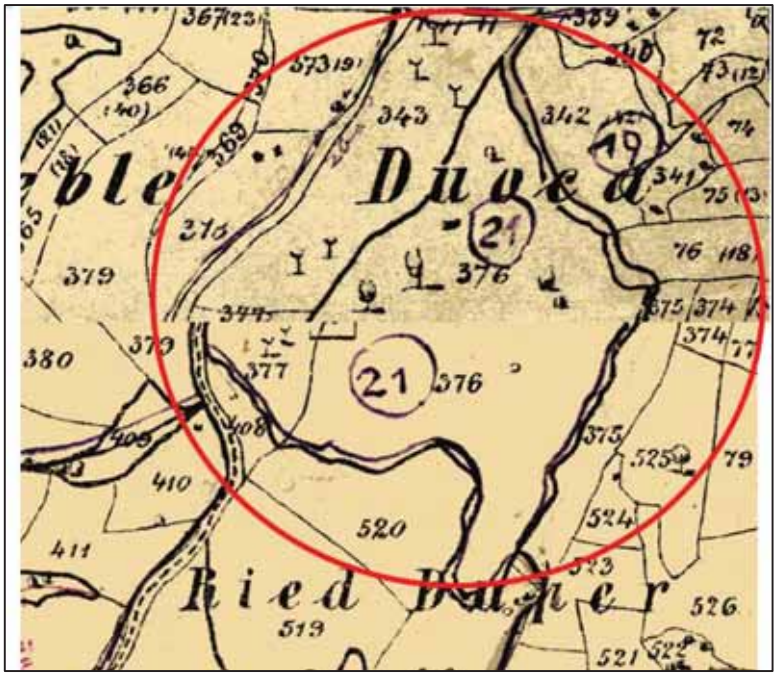

Prilog 20. *Mezarje Borovi u Preočici prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana popisnog katastra starog premjera 29 XVII 4 d3, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Na planu starog premjera su na katastarskim česticama broj 343 i 377 ucrtani topografski znakovi za muslimansko groblje – mezarje. Na katastarskoj čestici broj 375 je ucrtan znak za bjelogoričnu šumu. Na katastarskoj čestici broj 408 nije ucrtan predviđeni znak za mezarje iako je u operatu parcela evidentirana kao mezarje (*Prilog 20*).

Prema podacima starog premjera, mezarje čine:

- katastarska čestica broj 343 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Više Dolca“ i ista je groblje. Površina parcele je 15.500 m^2,
- katastarska čestica broj 376/1 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Borovo groblje“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 33.300 m^2,
- katastarska čestica broj 377 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Borovo groblje“ i ista je groblje. Površina parcele je 4.830m^2 i

- katastarska čestica broj 408 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Borovo groblje“ i ista je groblje. Površina parcele je 1.800 m^2.

Kao vlasnik svih parcele je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[21].

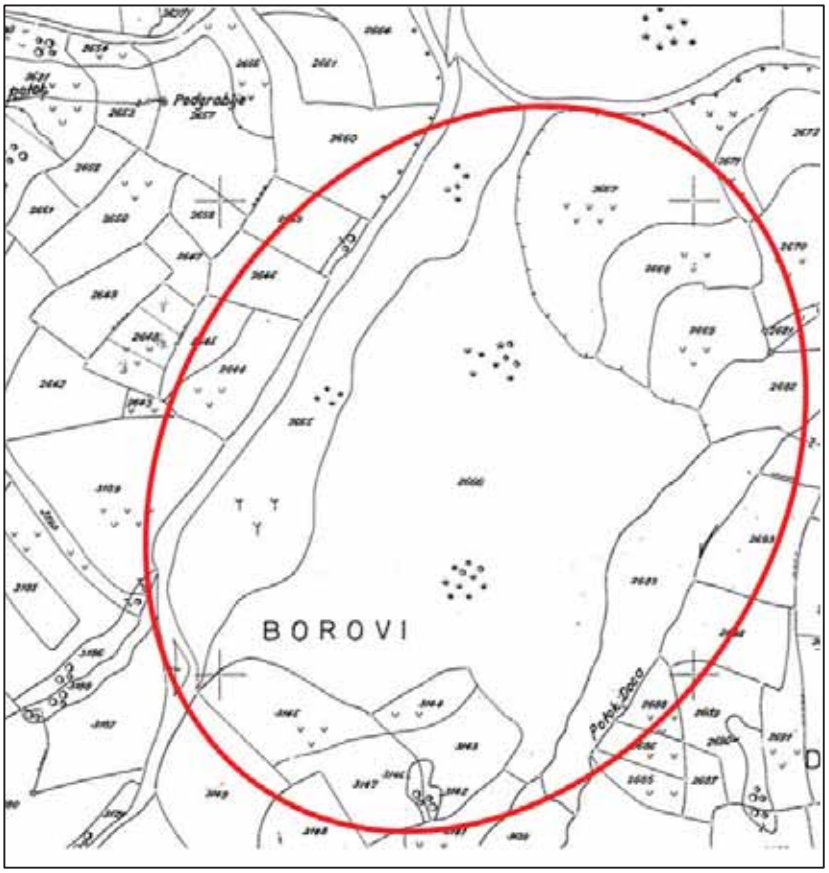

Prilog 21. *Mezarje Borovi u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva. Na planu novog premjera, mezarje čine dvije katastarske parcele (*Prilog 21*).

[21] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Prema podacima novog premjera mezarje čine:

- katastarska parcela broj 2665 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Borovi“. Parcela je groblje/mezarje površine 12391 m^2 i
- katastarska parcela broj 2667 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Borovi“.

Parcela je pašnjak četvrte klase površine 38.693 m^2.

Posjednik parcela je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Preočica-Džemat Preočica sa 1/1[22].

Znak za muslimansko groblje – mezarje, na planu novog premjera, je ucrtan na katastarskoj parceli broj 2665. Na katastarskoj parceli broj 2667 odnosno katastarskoj čestici broj 376/1, mezarje je identifikovano postojanjem muslimanskih nadgrobnih obilježja – nišana na terenu.

Nišani u mezarju Borovi su raznoliki i po obliku i po veličini.

Prilog 22. *Uzglavni nišani sa različitim vrstama turbana mezarja Borovi u Preočici*.

[22] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).

Prilog 23. *Mezar u mezarju Borovi u Preočici*.

Prilog 24. *Uzglavni nišan sa turbanom mezarja Borovi u Preočici*.

Nišan je sa ukrašenim turbanom (*Prilog 24*). Natpis na nišanu je izrađen reljefnim postupkom u pet redova. Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1195. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1781. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom).

Mezarje Stinčica – gornje

I mezarje Stinčica je muslimansko groblje koje se nalazi pored lokalnog puta koji povezuje Preočicu i Vjetrenice (*Prilog 25*). Prema obliku muslimanskih nadgrobnih spomenika – nišana, pretpostavlja se da je utemeljeno u vrijeme vladavine Osmanskog carstva.

Prilog 25. *Mezarje Stinčica – gornje u Preočici*.

Premjereno je od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije i prikazano na planu starog premjera (*Prilog 26*).

Prilog 26. *Mezarje Stinčica (gornje i donje) u Preočici prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana popisnog katastra starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Prema podacima starog premjera, mezarje čine:

- katastarska čestica broj 113 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Stinčica“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 1.250 m^2 i
- katastarska čestica broj 114 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Stinčica“ i ista je groblje. Površina parcele je 1.000 m^2.

Kao vlasnik parcela je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[23].

Prema podacima starog premjera, mezarje je i na katastarskoj čestici broj 58/1 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Put“ i ista je put. Površina parcele je 70.133 m^2. Parcela je javno dobro - putevi.[24]

Mezarje Stinčica su činile katastarske čestice broj 113 i 114 između kojih je bio lokalni put. Na katastarskoj čestici broj 114 je, na planu starog premjera, ucrtan znak za muslimansko groblje - mezarje, a na katastarskoj čestici broj 113

[23] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).
[24] *Isto.*

nije (*Prilog 26*). Postojanje mezarja je utvrđeno obilaskom terena na kome se jasno vidi veći broj starih i novih nišana. Put između katastarskih čestica broj 113 i 114 je ukinut i pretvoren u mezarje tako da je mezarje i dijelom na dijelu ukinutog puta tj. na dijelu katastarske čestice broj 58/1.

Kroz katastarsku česticu broj 113 je izgrađen novi put tako da je ona podijeljena na tri dijela, a mezarje je ovim postupkom podijeljeno na dva odvojena dijela – gornje i donje mezarje.

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva. Na planu novog premjera, mezarje čine dvije fizički razdvojene katastarske parcele jer su prethodno pomenute promjene evidentirane na planovima novog premjera.

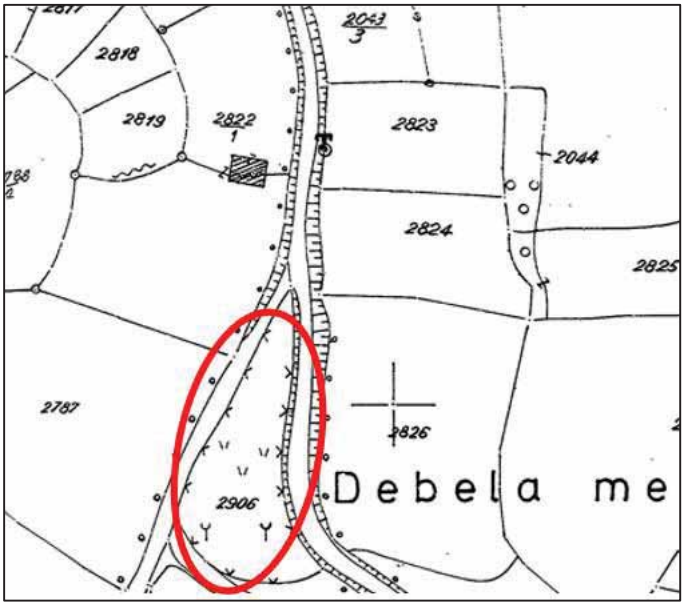

Prilog 27. *Mezarje Stinčica - gornje u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima novog premjera mezarje je na katastarskoj parceli broj 2906 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Stinčica“. Parcela je groblje/mezarje površine 2.059 m^2. Posjednik parcele je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Preočica-Džemat Preočica sa 1/1 [25].

[25] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).

U mezarju je vidljiv veliki broj različitih nišana.

Prilog 28. *Mezar u mezarju Stinčica – gornje u Preočici*.

Mezarje Stinčica – donje

I mezarje Stinčica – donje je muslimansko. Prema obliku nadgrobnih spomenika – nišana, pretpostavlja se da je utemeljeno u vrijeme vladavine Osmanskog carstva. Prema dostupnim podacima, prvi put je premjereno i evidentirano u katastarskom operatu i operatu zemljišne knjige od strane uprave Austro Ugarske Monarhije. Već je rečeno da je pravljenjem puta kroz postojeću parcelu mezarja (katastarsku česticu broj 113) formirano donje mezarje Stinčica (*Prilog 29*).

Prilog 29. *Mezarje Stinčica – donje u Preočici.*

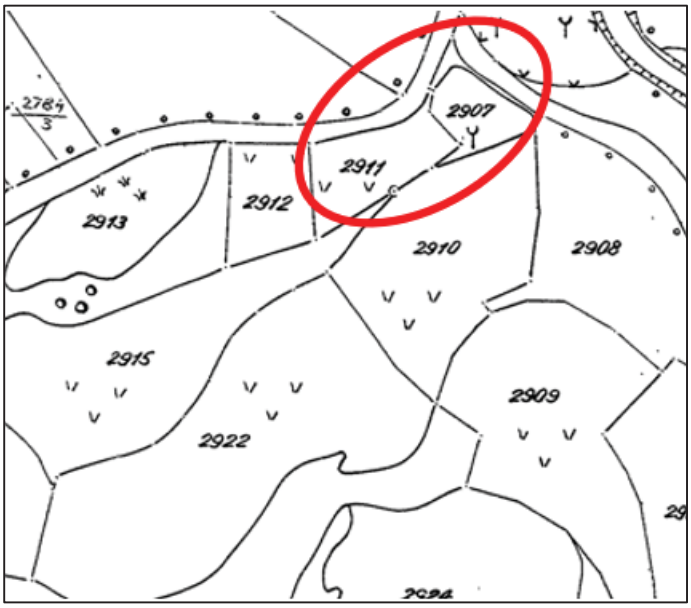

Prilog 30. *Mezarje Stinčica - donje u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima novog premjera mezarje je na katastarskoj parceli broj 2907 u K.o. Preočica (*Prilog 30*). Naziv parcele je „Stinčica“. Parcela je groblje/mezarje površine 419 m^2. Posjednik parcele je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis Islamske zajednice Vitez, Vakuf Preočica-Džemat Preočica sa 1/1[26].

Nadalje, upoređivanjem položaja međne linije katastarske parcele broj 2907 sa stanjem na katastarskim planovima novog premjera, evidentno je proširenje mezarja. Prema podacima novog premjera, mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 2911 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Grablje“. Parcela je njiva osme klase površine 752 m^2. Posjednici parcele su Imamović Amela i Đevad te Patković Hamdo, Medina i Hamid[27].

Prema podacima novog premjera, mezarje je i na dijelu katastarske parcele broj 2899 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Za hrastovace“. Parcela je prilazni put površine 1.935 m^2. Kao posjednik parcele su evidentirani Javni i nekategorisani putevi sa 1/1[28].

Prilog 31. *Mezar mezarja Stinčica – donje*.

Shodno prethodno navedenom, može se reći da je prema podacima starog premjera, mezarje i na dijelu katastarske čestice broj 83/2 u K.o. Preočica.

[26] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).
[27] *Isto*.
[28] *Isto*.

Mezarje Gaj

Mezarje Gaj se nalazi u istoimenom dijelu naselja Preočica (*Prilog 32*). Mezarje nije evidentirano na dostupnim katastarskim planovima starog premjera.

Prilog 32. *Mezarje Gaj u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Tokom aerofotogrametrijskog snimanja teritorije općine Vitez, mezarje je snimljeno od strane geodeta Geodetskog zavoda iz Sarajeva. Na planu novog premjera, parcela na kojoj je mezarje je topografisana sa dva topografska znaka. Jedan topografski znak je znak za voćnjak, a drugi znak je topografski znak za muslimansko groblje – mezarje. Nadalje, na planu novog premjera su međne linije parcele topografisane znakom za žičanu ogradu.

Prema podacima novog premjera mezarje je na dijelu katastarske parcele broj 597 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Dolac greblje“. Parcela je voćnjak četvrte klase površine 410 m^2. Posjednica parcele je Đulić Nura[29].

Đidića mezarje

Mezarje se nalazilo istočno od naselja. Evidentirano je na planovima starog premjera (*Prilog 33*). Područje mezarja je na planu starog premjera

[29] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 12.1.2022).

izdvojeno kao samostalna parcela. Na planu je ucrtan topografski znak za muslimansko groblje – mezarje.

Prilog 33. *Đidića mezarje u Preočici prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana popisnog katastra starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima starog premjera, mezarje je na katastarskoj čestici broj 29 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Džidića groblje“ i ista je groblje. Površina parcele je 2.280 m^2 , a kao vlasnik parcele je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnosolobodilački odbor u Vitezu[30]. Upoređivanjem planova starog i novog premjera je utvrđeno da je mezarje evidentirano na planovima novog premjera. Na planu je na parceli ucrtan znak za muslimansko mezarje. Međutim, na terenu ne postoji nikakvo obilježje koje bi ukazivalo na postojanje mezarja (*Prilog 34*).

[30] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Prilog 34. *Đidića mezarje u Preočici prikazano na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F18-74, razmjera 1:2500, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine (skraćeno RGU BiH), Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam*.

Prema podacima novog premjera mezarje je na katastarskoj parceli broj 493 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Potok“. Parcela je groblje/mezarje površine 776 m^2. Posjednici parcele su Đidić Nusret i Jahija[31].

Greblje

Ovo groblje je bilo dijelom na mjestu današnje autobuske stanice u Preočici. Na dostupnim katastarskim planovima starog premjera (litografskim kopijama arhivskih planova) nije ucrtan topografski znak koji bi ukazivao na postojanje groblja (*Prilog 35*). Naravno, treba imati u vidu da područje naselja Preočica po starom premjeru pripada katastarskoj općini Preočica u kojoj je do stupanja na snagu novog premjera bio na snazi popisni katastar zemljišta. Kao grafička podloga za uspostavljanje katastarskog operata su iskorištene litografske kopije arhivskih katastarskih planova starog premjera. Na postojanje groblja na ovom lokalitetu upućuju nazivi parcela koji su evidentirani u operatu zemljišne knjige. Mještani Preočice generacijski prenose podatak da je na ovoj parceli bilo groblje i sav lokalitet zovu Greblje.

[31] Katastarski podaci o parceli, https://www.katastar.ba/pregled (Pristup: 16.1.2022).

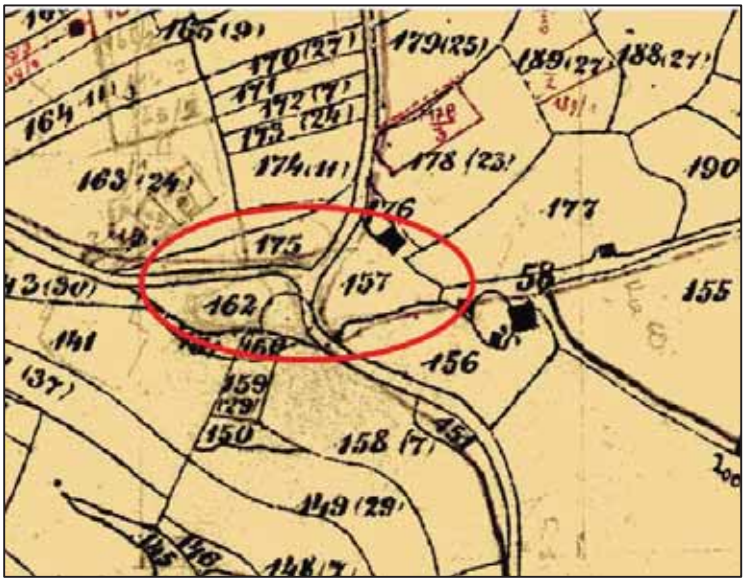

Prilog 35. *Greblje u Preočici prikazano na litografskoj kopiji - radnom originalu katastarskog plana popisnog katastra starog premjera 29 XVII 4 d4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institut (skraćeno MGI) Wien 1883, Općina Vitez, Služba za imovinsko-pravne poslove, katastar i urbanizam.*

Prema podacima starog premjera, groblje su činile:

- katastarska čestica broj 157 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Kaursko greblje“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 1.650 m^2,
- katastarska čestica broj 162/1 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Kaursko greblje“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 1.263 m^2 i
- katastarska čestica broj 175/6 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Kaursko greblje“ i ista je pašnjak. Površina parcele je 676 m^2.

Kao vlasnik parcela je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[32].

Posljednji ostaci groblja su uklonjeni između dva svjetska rata. Pretpostavlja se da je groblje nastalo u vrijeme Srednjevjekovne bosanske države, a bilo aktivno i nakon pada Bosne i Hercegovine pod vlast Osmanskog carstva.

Na terenu ne postoji nikakav znak koji bi ukazivao na postojanje groblja, a izvršena je i prenamjena zemljišta.

[32] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba (Pristup: 10.1.2022).

Groblje Jelovac

Groblje se nalazilo južno od naselja Preočica na lokalitetu zvanom Jelovac. Premjereno je od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije. Zbog nepostojanja radnih originala katastarskih planova starog premjera, nije moguće tačno locirati njegov položaj. Tokom premjera od strane geodeta Austro Ugarske monarhije, mezarje je izdvojeno kao samostalna parcela koja je unesena u operat zemljišne knjige. U operatu zemljišne knjige je kao način korištenja parcele evidentirano groblje.

Prema podacima starog premjera, groblje je bilo na katastarskoj čestici broj 578 u K.o. Preočica. Naziv parcele je „Jelovac“ i ista je groblje. Površina parcele je 760 m^2. Kao vlasnik parcele je, prema podacima Zemljišnoknjižnog ureda Općinskog suda u Travniku, evidentirana Općenarodna imovina sa 1/1 – organ upravljanja Narodnooslobodilački odbor u Vitezu[33].

Na potezu na kome bi trebao biti lokalitet groblja ne postoji nikakav znak koji bi ukazivao na postojanje groblja.

Vrste nišana u mezarjima Lupca i Preočice

Obilazeći mezarja Lupca i Preočice, uočava se velika raznolikost u nadgrobnim spomenicima - nišanima. Nišan je uspravno stojeći kameni spomenik iznad grobova (mezarova) muslimana[34]. Nišane je moguće podijeliti u veći broj skupina prema različitim kriterijima.

Prema vremenu nastanka razlikuju se:
- nišani iz vremena Osmanskog Carstva,
- nišani iz vremena Austro Ugarske Monarhije,
- nišani iz vremena Kraljevine SHS (Jugoslavije),
- nišani iz vremena NDH,
- nišani iz vremena Narodne Republike Bosne i Hercegovine,
- nišani iz vremena Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i
- nišani iz vremena samostalne Bosne i Hercegovine.

Prema materijalu od kojeg su izrađeni razlikuju se:
- nišani od neobrađenog kamena,
- nišani od obrađenog orlačkog konglomerata,
- nišani od kamena iz Mošćanice pored Zenice,
- nišani od armiranog betona i
- nišani od mermera.

[33] Zemljišno knjižni podaci o parceli, http://www.e-grunt.ba. (Pristup: 10.1.2022).
[34] Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, 11.

Prema korištenom pismu razlikuju se:
- nišani sa natpisom pisanim arapskim pismom,
- nišani sa natpisom pisanim arebicom i
- nišani sa natpisom pisanim latinicom.

Prema korištenom jeziku razlikuju se:
- nišani sa natpisom pisanim osmansko-turskim jezikom i
- nišani sa natpisom pisanim bosanskim jezikom (latinicom i arebicom).

Prema ukrašavanju se razlikuju:
- nišani sa ukrasom i
- nišani bez ukrasa.

Prema obliku se razlikuju:
- nišani sa turbanom i
- nišani bez turbana.

Prema vrsti upotrijebljenog kalendara se razlikuju:
- nišani na kojima je korišten lunarni kalendar (hidžretski) i
- nišani na kojima je korišten solarni kalendar (gregorijanski).

Prema načinu pisanja natpisa:
- nišani sa reljefnim slovima i
- nišani sa ugraviranim slovima.

Prema obliku osnove:
- nišani sa geometrijski nepravilnom osnovom,
- nišani sa kvadratnom osnovom,
- nišani sa pravouglom osnovom,
- nišani sa okruglom osnovom i
- nišani sa osmougaonom osnovom.

Prema položaju natpisa:
- nišani sa natpisom na jugozapadnoj strani i
- nišani sa natpisom na sjeveroistočnoj strani.

Analizom nišana može se reći da se pojedini nišani mogu svrstati u više kategorija. U nastavku su dati prikazi nekoliko nišana sa natpisima.

Prilog 36. *Nišan sa turbanom mezarja Borovi u Preočici*.

Nišan je sa turbanom i sa ukrasom na tijelu nišana (*Prilog 36*). Turban ima po sebi ukrase. Na tijelu nišana je sa jugoistočne strane uklesan mač sa zakrivljenom oštricom.

Prilog 37. *Nišan bez turbana mezarja Borovi u Preočici*.

Nišan je obilježje mezara umrle ženske osobe (Slika 37). Izrađen je od kamena iz Mošćanice pored Zenice. Natpis je ispisan kombinacijom arapskog pisma i arebice sa godinom postavljanja napisanom prema lunarnom kalendaru (hidžretskom).

Natpis na nišanu sadrži ugravirana slova u pet horizontalnih redova. Iznad natpisa vidljivi ugravirani ukrasi kružnog i trokutastog oblika.

Na nišanu je natpis koji transkripcijom glasi:

merhum
Rabihić Habiba
bint Agan,
ruhuna el fatiha,
1374.

Analizom natpisa može se reći da na nišanu piše: Umrla Rabihić Habiba kći Agana, El fatiha njenoj duši, 1374.

Na nišanu je napisana godina shodno lunarnom kalendaru (hidžretskom). Nakon preračunavanja godine u solarni gregorijanski kalendar, dobije se 1955. godina te se shodno tome može reći da je nišan nastao u vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Prilog 38. *Uzglavni nišan novog mezarja u Lupcu.*

Nišan je bez turbana i obilježje je mezara umrle ženske osobe (Slika 38). Na sebi ima ugravirane ukrase. Ispod petougaonika sa kružnim i polukružnim ukrasima se uočava lanac trouglova. Tekst je ispisan blago reljefno. Na nišanu je

napisan tekst arapskim pismom u pet kosih redova, sa godinom postavljanja napisanom prema lunarnom kalendaru (hidžretskom).

Transkripcijom tekst glasi:

merhum
Hajra bint
Mahmud Trako,
ruhićun el fatiha,
1347 sene.

Značenje natpisa je: umrla Hajra kći Mahmuda Trake, El fatiha njenoj duši, 1347 godine.

Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1347. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1929. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prilog 39. *Nišan bez turbana novog mezarja u Lupcu*.

Nišan je bez turbana i obilježje je mezara umrle ženske osobe. Na sebi ima *ugravirane ukrase. Nišan je pravougaone osnove, a dvovodnog vrha (*Prilog 39). Ispod vrha je ugraviran petougaonik. U središtu petougaonika je nekoliko koncentričnih krugova. Sa unutrašnje strane petougaonika, po stranicama, je ugraviran lanac polukrugova. Ispod petougaonika je lanac trouglova uklesan između dvije ukrasne linije. Ispod lanca trouglova je blago reljefno ispisan tekst u dva dijela odvojena horizontalnom linijom. Gornji dio teksta je jedan red, a

donji dio teksta natpisa je u sedam horizontalnih redova. Tekst sadrži godinu postavljanja napisanom prema lunarnom kalendaru (hidžretskom).

Transkripcijom tekst glasi:

Ah minel mevt
Elmerhumetun vel magfuretun
Jašar zade Hasan
aga(nin) merhum
zevđesi Tenze hanum bint
Hadžo.
Ridaen lillahi el fatiha
1315 sene.

Značenje natpisa je: O, smrti. Ugledna umrla Tenzo hanuma, žena Jašarević Hasan age, kći Hadže. Očekujući nagradu od Boga, prouči El fatihu 1315 godine.

Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1315. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1898. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine Austro Ugarske Monarhije na tlu Bosne i Hercegovine.

Prilog 40. *Nišan sa turbanom novog mezarja u Lupcu*.

Nišan je sa posebno ukrašenim turbanom i obilježje je mezara umrle muške osobe. Nišan na sebi ima ukrase u obliku lanca trouglova. Tekst je ispisan izražajno reljefno u šest horizontalnih redova (*Prilog 40*). Na nišanu je napisan

tekst arapskim pismom sa datumom i godinom postavljanja. napisanom prema lunarnom kalendaru (hidžretskom).

Transkripcijom tekst glasi:

Medkur merhum
mula Ibrahim
ibn Hadže imam,
ruhun el fatiha,
1318 sene,
15. ramadan.

Značenje natpisa je sljedeće: Zaslužni umrli mula Ibrahim sin Hadže imam, el fatiha njegovoj duši, 1318 godine, 15. ramazan.

Na nišanu stoji da je nišan postavljen 15. ramazana 1318. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 12. decembru 1900. godine po solarnom kalendaru (gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine Austro Ugarske Monarhije.

Prilog 41. *Nišan bez turbana novog mezarja u Lupcu*.

Nišan je pravougaone osnove sa dvovodnim završetkom. Na njemu postoje ugravirani ukrasi kružnog i trokutastog oblika. Ispod petougaonika sa kružnim i polukružnim ukrasima se uočava lanac trouglova. Ispod ukrasa je natpis na nišanu koji je izrađen blago reljefno. Natpis sadrži tekst napisan u pet redova (*Prilog 41*).

Transkripcija natpisa je:

Merhumetun
Nure bint

Derviš Kargić ruhićun
el fatiha sene 1333.

Prijevod natpisa je:

Značenje natpisa je sljedeće: Umrla Nure kći Derviša Kargića, el fatiha njenoj duši, 1333. godine.

Na nišanu stoji da potiče iz 1333. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1914. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine Austro Ugarske Monarhije.

Prilog 42. *Nišan bez turbana novog mezarja u Lupcu*.

Nišan je pravougaone osnove sa dvovodnim završetkom. Na njemu postoje ugravirani ukrasi kružnog i trokutastog oblika. Ispod ukrasa je natpis na nišanu koji je izrađen jako izražajno reljefno. Natpis sadrži tekst napisan arapskim pismom u šet horizontalnih redova (*Prilog 42*).

Transkripcija natpisa je:

Merhumetun
Hanifa bint Salih Bešo
ruhićun
el fatiha
1299 sene.

Značenje natpisa je: Umrla Hanifa kći Saliha Beše, El fatiha njenoj duši 1299. godine.

Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1299. godine prema lunarnom kalendaru (hidžretskom) što odgovara 1881. godini po solarnom kalendaru

(gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije.

Prilog 43. *Nišan sa turbanom mezarja Stičica – donje u Preočici*.

Nišan je pravougaone osnove sa ukrašenim turbanom te izduženim produžetkom iz turbana. Obilježje je mezara umrle muške osobe. Na nišanu je, ispod vrata nišana, ugraviran ukras. Kao ukras su ugravirani trouglovi koji su povezani u lanac. Ispod ukrasa je natpis na nišanu koji je izrađen slabo izražajno reljefno. Natpis sadrži tekst napisan arapskim pismom u pet blago zakošenih redova (*Prilog 43*).

Transkripcija natpisa je:

Merhum
Sulejman aga
Ibn Muhamed Đid
Ruhun el fatiha
1359.

Značenje natpisa je: Umrli Sulejman aga sin Muhameda Đid, El fatiha njegovoj duši, 1359.

Na nišanu stoji da je nišan postavljen 1359. godine prema hidžretskom lunarnom kalendaru što odgovara 1940. godini po solarnom kalendaru (gregorijanskom). Iz godine postavljanja se zaključuje da je nišan postavljen u vrijeme vladavine NDH na tlu Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Katastarski operat i operat zemljišne knjige predstavljaju značajne historijske izvore. U njima su date tehničke i opisne karakteristike prikazanog područja. Sastavni dio katastarskih planova su i prikazi mezarja. U radu su istraživani prikazi lokaliteta mezarja u Lupcu i Preočici. U svrhu istraživanja pomenutih lokaliteta izvršena je analiza sadržaja katastarskih planova starog i novog premjera, potom alfanumeričkog dijela katastarskog operata novog premjera kao i analiza stanja operata zemljišne knjige. Staro i Novo mezarje u Lupcu je prikazano na planovima starog i novog premjera, a Kaursko greblje zasebnom parcelom samo na planovima straog premjera. Mezarja u Preočici: Borovi, Grahovišće i Stinčica (gornja i donja) su prikazana na planovima i starog i novog premjera, dok je Đidića Mezarje prikazano zasebnom parcelom samo na planovima starog premjera, a mezarje Gaj na planovima novog premjera. Područje na kome je lokalitet Đidića mezarja na planovima novog premjera nije prikazano kao zasebna parcela, a topografisano je kao poljoprivredno zemljište. Lokalitet Greblja je prikazan i na planovima starog kao i na planovima novog premjera, ali bez predviđenog topografskog znaka. Postojanje mezarja Jelovac je utvrđeno na osnovu zemljišno-knjižnih podataka. Otežavajuća okolnost pri provođenju istraživanja položaja mezarja u Preočici na planovima starog premjera je korištenje litografskih kopija arhivskih katastarskih planova.

Tokom analize položaja mezarja na dostupnim katastarskim planovima te analizom podataka zemljišne knjige kao i analize stanja na terenu je utvrđeno da je u Preočici aktivno pet mezarja, a u Lupcu jedno i mali dio drugog.

Analizom oblika nišana u mezarjima, a pogotovo natpisa na nišanima vidi se burna prošlost područja naselja Lupac i Preočica.

Summary

The cadastral operetta and the land registry operetta represent significant historical sources. They give technical and descriptive characteristics of the presented area. Cemetery views are also an integral part of cadastral plans. The paper investigates the sites of the cemetery in Lupac and Preočica. For the purpose of researching the mentioned localities, the analysis of the content of cadastral plans of the old and new survey, then the alphanumeric part of the cadastral operation of the new survey as well as the analysis of the state of the land registry operation was performed. The Old and New Cemeteries in Lubac are shown on the plans of the old and the new Prime Minister, and Kaursko greblje with a separate plot only on the plans of the old Prime Minister. Cemeteries in Preočica: Borovi, Grahovišće and Stinčica (upper and lower) are shown on the plans of both the old and the new prime minister, while Đidića Mezarje is shown as a separate plot only on the plans of the old prime minister, and Gaj cemetery on the plans of the new prime minister. The area where the

Đidić cemetery is located is not shown as a separate plot on the plans of the new prime minister, and it is topographed as agricultural land. The Greblja site is shown on the plans of the old as well as on the plans of the new survey, but without the planned topographic sign. The existence of the Jelovac cemetery was determined on the basis of land registry data. An aggravating circumstance in conducting research on the position of the cemetery in Preočica on the plans of the old survey is the use of lithographic copies of archival cadastral plans.

During the analysis of the position of cemeteries on the available cadastral plans and the analysis of land registry data as well as the analysis of the situation on the ground, it was determined that five cemeteries are active in Preocica, and one in Lupac and a small part of the other.

The analysis of the shape of the nišan tombstones in the cemeteries, and especially the inscriptions on the nišan tombstones, shows the turbulent past of the Lupac and Preočica settlements.

Zahvala:

Autori rada se zahvaljuju Danijelu Šutiću, dipl. ing. geod. na ustupljenim planovima za pisanje rada. Autori rada se također zahvaljuju mještanima Lupca i Preočice na ustupljnim podacima o temi istraživanja.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Militärgeographischen Institut, *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*. Militärgeographischen Instituts Osterrichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1880.
2. *Savezna geodetska uprava, Topografski ključ za planove u razmerama 1:500, 1:1000, 1:2000, i 1:2500*, Savezna geodetska uprava, Beograd 1955.

Knjige/Books:

1. Bešlagić, Š, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.
2. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, *Geodezija za građevinske inžinjere*, Politehnički fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2017.
3. Roić, M, *Upravljanje zemljišnim informacijama – Katastar*, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.

Članci/Articles:

1. Arnautović, K, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 72-85.

2. Mulahusić, A, Kljaić, I, Tuno, N, Topoljak, J, Đidelija, M. (2021): Bosanskohercegovački samostani , medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, 98 (2), Zagreb 2021, 117-142.
3. Topoljak, J, Lapaine, M, Tuno, N, Mulahusić, A, Analiza vanjskih elemenatasadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine. *Geodetski list*, 71(94) (1), Zagreb 2017, 55-76.
4. Topoljak, J, Tuno, N, Mulahusić, A, Husić, A, Fekeža-Martinović, L, Ostaci srednjevjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 55-75.
5. Tuno, N, Topoljak, J, Mulahusić, A, Kozličić, M, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria*, 20(2), 2015. 175-214. https://doi.org/10.15291/geoadria.7.

Internet:

1. Geoportal Federalne uprave za geodetske i imovinsko pravne poslove (2022). Dostupno na http://www.katastar.ba.
2. Elektronska baza zemljišno knjižnih podataka Federalnog ministarstva pravde (2021). Dostupno na https://www.e-grunt.ba/.

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: senaid.had@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1918/1941" (093)
33:36:314(497.6)"1918/1941"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.157

NEKE OSOBENOSTI EKONOMSKO-SOCIJALNOG „RAZVOJA“ BOSNE I HERCEGOVINE U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Apstrakt: *Za ovaj rad su istraženi, a u sadržaju prezentirani podaci (neobjavljeni i objavljeni historijski izvori, relevantna literatura, službeni listovi, štampa, periodika i sl) koji govore o karakteristikama i nekim osobenostima ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine u vrijeme monarhističke Jugoslavije. Razumijevanje i poznavanje navedenoga pitanja može pomoći u sagledavanju disproporcije nejednakog razvoja pojedinih dijelova tadašnje zajedničke države, odnos centralnih vlasti prema Bosni i Hercegovini, uzrocima koji su doveli do disproporcije, zatim praćenju procesa preobražaja bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, u monarhističkoj Jugoslaviji, te, posebno, u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana. Odnosno ponuđeni su provjereni podaci na osnovu kojih se može pratiti jedan ovakav složen proces za koji je bilo potrebno konsultirati značajan broj arhivskih dokumenata. Najviše prostora dato je kompariranju ekonomskog razvoja i izdvajanju socijalnih karakteristika Bosne i Hercegovine sa drugim južnoslavenskim pokrajinama koje su bile u sastavu monarhističke Jugoslavije. Činjenice pokazuju da je jedno od osnovnih obilježja industrije tadašnje Jugoslavije bilo u tome što je postojala velika razlika u stepenu razvijenosti pojedinih njenih grana. Dok su grane lahke industrije, posebno prehrambena i tekstilna, bile relativno razvijene, dotle neke grane gotovo da nisu postojale, ili su bile vrlo slabo razvijene: proizvodnja nafte, elektroindustrija, metalurgija, mašinska industrija, energetika i druge. Razlika je bila evidentna i u stepenu razvijenosti u pojedinim pokrajinama tadašnje Jugoslavije. Zapadni i sjeverni krajevi (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) bili su industrijski znatno razvijeniji od istočnih i centralnih dijelova (Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina). Tako je, naprimjer, Slovenija ušla u Jugoslaviju sa 1,325 miliona dinara kapitala investiranog u industriju na svakih 1.000 stanovnika, Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom sa 0,727 miliona, Srbija sa 0,594 miliona itd. U*

odnosu na broj stanovnika najviše industrije izgrađeno je u Sloveniji, a najmanje pored Crne Gore u Bosni i Hercegovini. U Jugoslaviji je u periodu od 1918. do 1938. godine podignuto ukupno 2.193 industrijsko-prerađivačkih preduzeća. Od toga u Sloveniji 403 preduzeća ili 18,4%, iako ona po broju stanovnika čini 8,2% ukupnog stanovništva; u Hrvatskoj 635 preduzeća ili 29%, a njen udio u stanovništvu bio je 24,1%; u Bosni i Hercegovini 129 preduzeća ili 5,88%, iako je njen udio u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio 16,7%. Druga, bitna, karakteristika jugoslavenske industrije između dva svjetska rata sastojala se u tehničkoj zaostalosti onih grana koje su kolikotoliko bile razvijene. Nabavljane su stare i dotrajale mašine iz industrijski razvijenijih zemalja koje su tamo bile izbačene iz procesa proizvodnje. Treću karakteristiku predstavljao je neracionalan razmještaj preduzeća daleko od sirovinskih izvora, saobraćajnica i tržišta. Tvornice su podizane bez obzira na sirovinsku bazu već se uglavnom vodilo računa i u obzir uzimao profit. Daljnja karakteristika u vezi je s činjenicom da je u gotovo svim industrijskim granama bio prisutan, a u najvećim i tehnički najsuvremenijim preduzećima, i dominantan strani kapital. On je forsirao izvoz rude, drveta i ostalih sirovina a uvozio po skupim cijenama gotove proizvode. U ovdje ponuđenom sadržaju koji slijedi dati su relevantni podaci o nekim, smatram, značajnim (ključnim) događajima koji su imali presudan značaj za odgovor na istraživačko pitanje.

Ključne riječi: *Monarhistička Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, disproporcija, ekonomija, socijalne karakteristike, pismenost, nepismenost, agrar, industrija.*

SOME FEATURES OF ECONOMIC AND SOCIAL „DEVELOPMENT“ OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN MONARCHIST YUGOSLAVIA

Abstract: *For this paper, data (unpublished and published historical sources, relevant literature, official papers, press, periodicals, etc.) were researched and presented in the content, which speaks about the characteristics and some features of economic and social „development“ of Bosnia and Herzegovina during monarchist Yugoslavia. Understanding and knowing this issue can help to understand the disproportion of unequal development of certain parts of the former common state, the attitude of central authorities towards Bosnia and Herzegovina, the causes that led to the disproportion, and monitoring the process of transformation of Bosnian society from agrarian to industrial at the transition from 19th to 20th century in monarchist Yugoslavia, and, especially, during the post - war reconstruction and the first five - year plan. That is, verified data are offered on the basis of which one can follow such a complex process for which it was necessary to consult a significant number of archival documents. Most space was given to comparing economic development and highlighting the social characteristics of Bosnia and*

Herzegovina with other provinces that were part of monarchist Yugoslavia. The facts show that one of the basic features of the industry of the former Yugoslavia was that there was a big difference in the level of development of certain of its parts. While the branches of light industry, especially food and textile, were relatively developed, some branches almost did not exist, or were very poorly developed: oil production, electrical industry, metallurgy, machinery, energy and others. The difference was evident in the level of development in some provinces of the former Yugoslavia. The western and northern parts (Slovenia, Croatia, Vojvodina) were significantly more industrially developed than the eastern and central parts (Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina). Thus, for example, Slovenia entered Yugoslavia with 1.325 million dinars of capital invested in industry per 1,000 inhabitants, Croatia with Slavonia and Dalmatia with 0.727 million, Serbia with 0.594 million, etc. In relation to the number of inhabitants, the highest industry was built in Slovenia, and the least next to Montenegro in Bosnia and Herzegovina. In the period from 1918. to 1938, a total of 2,193 industrial and processing companies were built in Yugoslavia. Of that, 403 companies in Slovenia or 18.4%, although it accounts for 8.2% of the total population; in Croatia 635 companies or 29%, and its share in the population was 24.1%; in Bosnia and Herzegovina 129 companies or 5.88%, although its share in the total population of Yugoslavia was 16.7%. Another important feature of Yugoslav industry between the two world wars was the technical backwardness of those branches that were more or less developed. Old and worn-out machines were procured from industrialized countries, which were thrown out of the production process there. The third characteristic was the irrational placement of companies away from raw materials, roads and markets. Factories were built regardless of the raw material base, but the profit was mostly taken into account and was the driving force. A further characteristic is related to the fact that in almost all industries it was present, and in the largest and technically most modern companies, the dominant foreign capital. It forced the export of ore, wood and other raw materials and imported finished products at expensive prices. The content presented here provides relevant information on some, significant (key) events that were crucial for answering the research question.

Key words: *Monarchist Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, disproportion, economy, social characteristics, literacy, illiteracy, agriculture, industry.*

Ulazak Bosne i Hercegovine u zajedničku državu

Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austro-Ugarske monarhije izazvao je velike promjene ne samo na prostoru jugoistočne Evrope nego i znatno šire.[1] Bosna i Hercegovina, kao specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko-socijalnim karakteristikama, kulturno-vjerskim razlikama i drugim osobenostima predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašene 1. decembra 1918. godine. U novonastalu državu ušla je i Bosna i Hercegovina.[2]

Ujedinjenje i stvaranje nove države izvršeno je na nedemokratski način i na osnovama koje nisu bile izraz slobodnog opredjeljenja nekih južnoslavenskih naroda.[3] Ulaskom u sastav jedinstvene države, Bosna i Hercegovina je izvjesno vrijeme zadržala neke elemente i oblike svoje državnosti i autonomnosti. Takav kontinuitet je potvrđen Ustavom Kraljevine (Vidovdanski ustav) koji je prihvaćen u Ustavotvornoj skupštini 28. juna 1921. godine.[4] Osim što u novonastaloj zajedničkoj državi svi narodi nisu bili nacionalno ravnopravni, dominirajuća srpska vladajuća buržoazija na čelu sa dinastijom Karađorđevića je vremenom dokinula sve oblike autonomnosti i državnosti pojedinih njenih dijelova i uspostavila centralističko i monarhističko uređenje. To joj je donijelo političku moć koja je bila bitan preduslov za dominaciju u svim segmentima društva: vojsci, diplomaciji, kadrovskim rješenjima u aparatu države, ekonomiji. Takva politika je naročito došla do

[1] U Evropi je uspostavljen *Versajski sistem,* prema kojem su pobijeđene snage: Njemačka, Austro-Ugarska, Osmansko carstvo i Bugarska, vojno, teritorijalno i ekonomski u potpunosti destruirane. Pobjedničke države, a ujedno i *čuvari Versajskog sistema,* Francuska i Velika Britanija, su preuzele dominaciju u Evropi.

[2] Dragoslav Janković, Bogdan Krizman (priredili), *Građa o stvaranju jugoslovenske države, 1. januar – 20. decembar 1918,* Beograd 1964; Ferdo Šišić (sabrao), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918,* Matica Hrvatska, Zagreb 1920.

[3] Krfska deklaracija, koja je prethodila ujedinjenju, predstavlja prvi zajednički politički akt srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, objavljen 20. jula 1917. godine na Krfu. U deklaraciji su istaknuti principi na kojima će poslije završetka Prvog svjetskog rata biti osnovana zajednička država jugoslavenskih naroda. Ovaj dokument je predstavljao i državno-pravni akt i političku deklaraciju, kojom je u osnovnim linijama predviđeno uređenje buduće države, njeno centralističko ustrojstvo. Tako ujedinjena država imala je površinu od 248.987 km^2 i 12.017.323 stanovnika u kojoj čak ni narodi iz samog naziva nisu bili ravnopravni. Opširnije u: Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji,* Zagreb 1968, 48-49; Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja. Od idejā do ujedinjenjā. Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Arhiv HNK, Mostar 2019, 408; Vladimir Žerjavić, Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900-1991. godine, *Časopis za savremenu povijest,* 25 (2-3), Zagreb 1993, 66.

[4] *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Zagreb 1921, 3-4; Tekst Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vidi: – u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata,* Beograd 1988, 191-196.

izražaja poslije 1929. godine, ali je imala negativnoga utjecaja na ekonomski razvoj koji je, i prije ujedinjenja, bio daleko od evropskoga nivoa.[5] U prilog navedenoj tvrdnji govore slijedeće činjenice.

Osobenosti ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine

U periodu između dva svjetska rata, tadašnja Jugoslavija je bila zaostala agrarna zemlja sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom i nedovoljno razvijenom industrijom. Prema popisu stanovnika provedenom 1921. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca živjelo je 11.984.911, a u Bosni i Hercegovini 1.889.929 stanovnika.[6] Po istom popisu stanovništva broj i postotak pismenosti za Bosnu i Hercegovinu po vjeroispovjesti prikazan je u slijedećoj tabeli:[7]

Vjeroispovjest	Muški			Ženski			Pismenost prema ukupnom broju stanovništva preko 6 godina u %
	čita i piše	samo čita	nepi-smeno	čita i piše	samo čita	nepi-smeno	
Srpskopravo-slavna	93.933	1.809	271.321	25.907	674	321.697	17,10
Rimokatolička	69.884	1.151	114.313	32.092	999	152.196	28,10

[5] Senaid Hadžić, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih),* Arhiv Tuzlanskog kantona & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021, 51.

[6] Konfesionalna struktura stanovnika Bosne i Hercegovine 1921. bila je slijedeća: katolici 443.914 (23,49%), muslimani 588.247 (31,13%), pravoslavni 829.162 (43,87%) stanovnika. Prema: *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924, 20-21; Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine,* Sarajevo 1932, 220; Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 17.

[7] *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu,* godina prva, Sarajevo 1928, 94; Sead Selimović, Senaid Hadžić, Socijalne promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878-1941), *Povijesni zbornik,* godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, god. II, br. 3, Osijek 2008, 179-201. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene).*

Muslimanska	51.446	768	203.640	9.696	441	227.457	12,64
Jevrejska	4.952	62	1.384	4.091	50	2.069	72,65
Ukupno Bosna i Hercegovina	220.215	3.790	590.658	71.786	2.164	703.419	32,62

Prema podacima iz tabele može se vidi da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, bio značajan procenat nepismenog stanovništva (67,38%). Procentualno je najveći broj nepismenih bilo među muslimanskim stanovništvom, zatim srpskopravoslavnim, a onda slijede rimokatolici, dok je najmanji procenat nepismenih bio kod jevreja. Među nepismenima kod svih vjeroispovjesti u Bosni i Hercegovini preovladavalo je stanovništvo ženskog spola.

Uzroci ovolikom broju nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini su višestruki. Među ostalima potrebno je navesti slijedeće. Država nije vodila dovoljno računa o mladoj populaciji i nije ulagala sredstva u gradnju novih škola. Postojeće škole su bile pretijesne da bi prihvatile svu za školu doraslu/prispjelu djecu.[8] Osim toga u Bosni i Hercegovini nije bilo u dovoljnom broju stručnog nastavnog kadra, pogotovo iz reda domaćeg stanovništva. Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno osoblje nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda „vlastitog naroda“. Tako je Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), ogranak iz Kladnja, tražila da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. Ona je to pravdala činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.[9]

Ne treba zanemariti ni činjenicu da je u Bosni i Hercegovini naslijeđeno shvatanje da nije potrebno školovati, posebno žensku djecu.

[8] O školstvu u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vidi više u: Sead Selimović, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.

[9] Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), *fond Ministarstvo prosvete KSHS,* fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd, 11. 10. 1921; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene,* „OFF-SET“ Tuzla, Tuzla 2007, 135-136.

Također, u Bosni i Hercegovini je u prethodnom periodu (vrijeme austrougarske uprave) bio izražen broj nepismenih u odnosu na pismene.[10]

Deset godina nakon prvog proveden je i drugi popis stanovništva u monarhističkoj Jugoslaviji. Naime, prema popisu stanovnika iz 1931. u Kraljevini Jugoslaviji živjelo je 13.934.038, a u Bosni i Hercegovini 2.323.555 stanovnika, od toga radno sposobnog 1.016.758 (43,76%), a izdržavanog 1.306.797 (56,24%) osoba. Odnos aktivnog prema ukupnom broju stanovnika u 1939. iznosio je 44%.[11] Od ukupnog broja aktivnog, radno sposobnog, stanovništva bavilo se: poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom 33.867 stanovnika ili 81,77%, industrijom i zanatstvom 3.930 ili 9,50%, trgovinom, kreditom i saobraćajem 953 ili 2,30%, javnom službom, slobodnim zanimanjem i vojskom 1.531 ili 3,71 %, drugim zanimanjima i bez zanimanja bilo je 1.085 ili 2,62%. Ukupan broj zaposlenih u ekonomiji Bosne i Hercegovine bio je 41.366 osoba.[12]

---

[10] *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru,* Sarajevo 1912, LXIV; Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975, 295. Od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini po popisu iz 1910. godine (1.898.044) u dobi iznad sedam godina starosti bilo je pismenih: od 7 do 20 godina 74.940; od 21 do 30 godina 44.283; iznad 30 godina 57.945, što je iznosilo svega 177.168 (11,95%). Broj nepismenih stanovnika Bosne i Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti bio je slijedeći: srpskopravoslavnih 575.152 (89,92%); muslimana 453.712 (94,65%); rimokatolika 264.903 (77,45%); ostalih 8.055 (37,27%). Od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine bilo je krajem 1910. godine: 1.301.822 (87,84%) nepismenih, 177.168 (11,95%) pismenih iznad sedam godina starosti i 3.082 (0,21%) onih koji su znali samo čitati. U odnosu na prostor Bosne i Hercegovine stanje pismenosti muškaraca u tuzlanskom okrugu bilo je slijedeće: znalo je čitati i pisati 29.272, znalo je samo čitati 598, bilo je potpunih analfabeta 146.596 (87,07%). Pismenost kod žena: znalo je čitati i pisati 7.866, znalo je samo čitati 100, bilo je potpunih analfabeta 148.190 (94,90%). Vidi: *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru,* Sarajevo 1912, LXIV; Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975, 295.

[11] Konfesionalna struktura stanovnika Bosne i Hercegovine 1931. bila je slijedeća: pravoslavna 1.028.139 (41,8%), rimokatolička 547.949 (23,6%), islamska 718.079 (30,9%), ostali 29.388 (1,3%). Prema: *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931*, Sveska 1 (povjerljivo – samo za službenu upotrebu), Beograd 1945, 30; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske,* Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, Zagreb 1940; AJ, fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ,* 1944-1953, *Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine.* Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Serija II, Beograd 1945, 4; Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931,* knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 36; Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 25; Senaid Hadžić, Sead Selimović, Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Tuzle i njene okoline (1878–1941), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta,* br. 7, Tuzla 2006, 47-63.

[12] Mehmed Omerdić, *Radnički pokret Tuzle i njene okoline između dva rata,* magistarski rad (neobjavljeno), Beograd 1973, 9; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

Od ukupnog broja stanovništva monarhističke Jugoslavije, 76,6% živjelo je od poljoprivrede.[13] Na selu je živjelo ¾ cjelokupnog stanovništva sa poljoprivredom kao najvažnijom ekonomskom granom u zemlji. U

nacionalnom dohotku Jugoslavije poljoprivreda je bila zastupljena sa 52,4%, a njena osnovna karakteristika bili su usitnjeni posjedi (prema popisu iz 1931. godine dvije trećine gospodarstava činila su gospodarstva manja od 5 hektara) i tehnička zaostalost. Primjera radi, pred Drugi svjetski rat samo je 43,8% seoskih domaćinstava imalo željezne plugove, 18,2% drvene plugove, a 38% nije imalo ni najneophodnije poljoprivredne sprave. Bila je, također, izražena velika razlika u stepenu razvitka poljoprivredne proizvodnje prema pokrajinama: „Dok u Vojvodini imamo kapitalističku proizvodnju, u Bosni, Makedoniji imamo proizvodnju sa polufeudalnim, naturalnim ostacima".[14]

Jedno od osnovnih obilježja industrije tadašnje Jugoslavije leži u tome što je postojala velika razlika u stepenu razvijenosti pojedinih njenih grana. Dok su grane lahke industrije, posebno prehrambena i tekstilna, bile relativno razvijene, dotle neke grane gotovo da nisu postojale, ili su bile vrlo slabo razvijene: proizvodnja nafte, elektroindustrija, metalurgija, mašinska industrija, energetika i druge. Razlika je bila evidentna i u stepenu razvijenosti u pojedinim pokrajinama tadašnje Jugoslavije. Zapadni i sjeverni krajevi (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) bili su industrijski znatno razvijeniji od istočnih i centralnih dijelova (Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina). Tako je, naprimjer, Slovenija ušla u Jugoslaviju sa 1,325 miliona dinara kapitala investiranog u industriju na svakih 1.000 stanovnika, Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom sa 0,727 miliona, Srbija sa 0,594 miliona itd.

[13] Prema popisu iz 1931. godine od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živjelo je u: Sloveniji 60,6%, Hrvatskoj 76,3%, Vojvodini 62%, Srbiji 79,3%, Bosni i Hercegovini 84,1%, Makedoniji 75,1%, Crnoj Gori 78,1%. AJ, fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953 (*dalje: *40-137-323*), Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. godine. Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Beograd 1945; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 2; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd 1937, VIII-IX.

[14] AJ, fond: *CK SKJ, Komisija za privredu* (dalje: *507-XI-1/1-28).* Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. privredni i politički razvoj,* Sarajevo 1991, 298-299. (dalje: N. Šehić, *Bosna i Hercegovina)*; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine,* Tešanj 2000, 19. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu).*

Izraženo u procentima ta razlika izgledala je ovako:[15]

Pokrajine	Stanovništvo		Broj tvornica	Kapital	Pogon u KS
	Uopšte	U industriji			
Slovenija	8,2	21,45	21,42	17,99	19,84
Hrvatska	24,1	32,45	31,97	33,97	39,80
B i H	16,7	10,36	7,02	9,79	10,78
Vojvodina	12,5	16,10	19,22	12,77	11,04
Srbija	29,6	18,30	16,87	23,29	16,82
Crna Gora	2,1	0,10	0,52	0,20	0,17
Makedonija	6,8	1,24	2,98	1,99	1,55
Ukupno	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Iz podataka u tabeli se vidi da je najrazvijenija industrija bila u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Vojvodini, dok je najnerazvijenija u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori. U odnosu na broj stanovnika najviše industrije izgrađeno je u Sloveniji, a najmanje pored Crne Gore u Bosni i Hercegovini. U Jugoslaviji je u periodu od 1918. do 1938. godine podignuto ukupno 2.193 industrijsko-prerađivačkih preduzeća. Od toga u Sloveniji 403 preduzeća ili 18,4%, iako ona po broju stanovnika čini 8,2% ukupnog stanovništva; u Hrvatskoj 635 preduzeća ili 29%, a njen udio u stanovništvu bio je 24,1%; u Bosni i Hercegovini 129 preduzeća ili 5,88%, iako je njen udio u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio 16,7%.[16] Slična situacija bila je i u pogledu visine uloženog kapitala.[17]

Broj stanovnika zaposlenih u industriji i zanatstvu Jugoslavije iznosio je 11%: u Sloveniji je to bilo 21,1%, Hrvatskoj 10,7%, Vojvodini 15,2%, Srbiji 8,9%, Bosni i Hercegovini 6,7%, Crnoj Gori 5,8%, Makedoniji 9,4%, dok je industrija sačinjavala 1/5 nacionalnog dohotka.[18] U 1938. godini Jugoslavija je imala 2.940 industrijskih firmi sa 4.257 tvornica, 12.235 miliona kapitala, 300.600 zaposlenih, 871.150 konjskih snaga i 15.755 miliona dinara vrijednosti godišnje proizvodnje. Prosječno uzeto na jednu tvornicu dolazilo je 2.878.000

[15] AJ, fond: *507-XI-1/1-28*. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

[16] U međuvremenu zbog posljedica Velike ekonomske krize, koja je zahvatila i Bosnu i Hercegovinu, otišlo je u likvidaciju ili pod stečaj značajan broj preduzeća, fabrika i radnji. To je rezultiralo da je broj mjesečnih protesta prešao 60.000, a preko 11.000 sudskih parnica vođeno je zbog neplaćenih dugova. Vidi: Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1935-1941. godine,* Sarajevo 1972, 14.

[17] Kemal Hrelja, Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine, *Prilozi,* br. 2, Sarajevo 1966, 126-127, 138-139. (dalje: K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj)*; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije,* Zagreb 1968, 337-342. (dalje: M. Mirković, *Ekonomska historija).*

[18] U razvijenim zemljama Evrope od ukupnog broja zaposlenih njih 40% radilo je u industriji i zanatstvu. AJ, fond: *507-XI-1/1-28*. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

dinara kapitala, 71 radnik, 207 konjskih snaga pogona i 3.701.000 dinara vrijednosti godišnje proizvodnje.[19]

Druga, bitna, karakteristika jugoslavenske industrije između dva svjetska rata sastojala se u tehničkoj zaostalosti onih grana koje su koliko-toliko bile razvijene. Nabavljane su stare i dotrajale mašine iz industrijski razvijenijih zemalja koje su tamo bile izbačene iz procesa proizvodnje.[20] Treću karakteristiku predstavljao je neracionalan razmještaj preduzeća daleko od sirovinskih izvora, saobraćajnica i tržišta. Tvornice su podizane bez obzira na sirovinsku bazu već se uglavnom vodilo računa i u obzir uzimao profit. Daljnja karakteristika u vezi je s činjenicom da je u gotovo svim industrijskim granama bio prisutan, a u najvećim i tehnički najsuvremenijim preduzećima, i dominantan strani kapital. On je forsirao izvoz rude, drveta i ostalih sirovina a uvozio po skupim cijenama gotove proizvode.[21] Potrebno je podsjetiti da strani kapital nije bio novina na jugoslavenskom prostoru jer se ovdje uselio i prije njihovog političkog ujedinjenja, a podigao je industriju onih jugoslavenskih pokrajina koje su bile pod austrougarskom upravom. Izraženo u procentima učešće stranog kapitala po pojedinim pokrajinama bilo je ovako:[22]

Pokrajine	**Procentualno učešće stranog kapitala u industriji Jugoslavije**			
	Broj tvornica	**Kapital**	**Radna mjesta**	**Pogon**
Slovenija	32,5	57,9	55,7	71,9
Hrvatska i Slavonija	28,8	50,5	49,9	31,3
Dalmacija	19,4	76,4	54,8	91,8
Bosna i Hercegovina	26,4	48,1	36,7	37,8
Vojvodina bez Srema	14,7	47,2	30,3	46,3
Srbija (prije 1912.)	20,2	37,4	30,6	43,1
Crna Gora	22,7	1,5	5,1	4,6
Dio Južne Srbije i Makedonija	11,8	25,9	13,7	25,9

[19] AJ, fond: *507-XI-1/1-28*. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

[20] Ilustracije radi navodimo primjer kožarsko-tekstilne industrije u okviru koje su za potrebe tkaonica kupovani razboji kao staro željezo. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), fond: *Ministarstvo industrije i rudarstva* (dalje: *MiR*), godina 1948, kutija 38, zapisnici. Pregled industrije Bosne i Hercegovine; ABiH, fond*: MIR*, godina 1950, kutija 10, strogo pov. Izgradnja industrije u Bosni i Hercegovine.

[21] AJ, fond: *Ministarstvo industrije FNRJ, 1944-1948* (dalje: *17-172-173*).

[22] Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije,* Beograd 1958, 168; Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938,* Beograd 1941, 385; K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 138-139; M. Mirković, *Ekonomska historija,* 337-342; Dušan Čalić, *Izgradnja industrije u FNRJ,* Zagreb 1963, 25.

Iz podataka prezentiranih u tabeli može se zaključiti da je strani kapital značajnije prisutan na onim južnoslavenskim prostorima koji su bili pod austrougarskom upravom i da je te pozicije zadržao. Utjecaj stranog kapitala bio je slabiji u onim industrijskim granama kojih je bilo manje i koje nisu bile važne za narodnu ekonomiju (industrija aviona, jedan dio tekstilne industrije, pivnice, tvornice papira, klaonice, tvornice konzervi, mesa, voća, povrća i slično), dok je bio dominantan u onim granama gdje su bile potrebne veće investicije (industrija drveta, šećera, metala, hemijska industrija, elektro industrija, industrija stakla, cementa, lana, konoplja itd.). Prema granama industrije učešće stranog kapitala iznosilo je: proizvodnja metala 77,85%; proizvodnja mašina 81,69%; prerada metala 48,50%; tekstilna 61,45%; industrija papira 40,01%; drvna industrija 58,65%; hemijska industrija 78,40%; prehrambena industrija 34,86%; industrija kože 30,64%, itd.[23]

Ovdje je potrebno napomenuti da strani kapital nije bio prisutan samo putem investicije kapitala, već i putem kartela, kredita, te putem svojih predstavnika u upravama najvažnijih preduzeća.

Naprijed navedene karakteristike odnose se i na industrijski razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata. Međutim, ovdje je potrebno posebno istaći da je Prvi svjetski rat imao katastrofalne posljedice na Bosnu i Hercegovinu koje su se ogledale u velikim materijalnim razaranjima i ljudskim gubicima. Procjenjuje se da je 360.000 ljudi izgubilo živote, što predstavlja 19% od cjelokupnog stanovništva. Od tog broja, od gladi je u Bosni i Hercegovini umrlo 100.986 djece mlađe od 10 godina. Ratna šteta procijenjena je na 2.454.800.000 zlatnih franaka, što predstavlja veći iznos nego u svim drugim jugoslavenskim zemljama zajedno, izuzimajući Srbiju.[24]

Poslije 1918. godine za ekonomiju Bosne i Hercegovine nastupilo je novo, veoma složeno stanje. Oslobođenje od dotadašnje kolonijalne zavisnosti pružalo je mogućnosti za nesmetan razvoj, ali je otvorilo i nekoliko teških ekonomskih problema koje nije bilo moguće brzo ni potpuno riješiti. Povoljne perspektive za brzi ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u okviru zajedničke države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije) polazile su od velikog sirovinskog bogatstva u uglju, vodenoj snazi, metalnim i nemetalnim rudama, drvetu itd. i od pretpostavke da će ekonomska politika nove države biti usmjerena na razvijanje industrije. Međutim, poslije 1918. godine u ekonomiji Bosne i Hercegovine javljaju se brojne poteškoće kao što su: pitanje finansiranja mnogih, naročito većih preduzeća i privrednih grana, među kojima posebno drvna i hemijska industrija, metalurgija i slično. Druga poteškoća vezana je za nedostatak stručne radne

[23] AJ, fond: *507-XI-1/1-28*. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

[24] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 47. Autor navodi da je ratna šteta iznosila 2.454.800 zlatnih franaka. Smatram da je u pitanju greška s obzirom na činjenicu da je ratna šteta procijenjena na oko 2.5 milijardi (neradi se o milionskom iznosu) zlatnih franaka. Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* II izdanje, Sarajevo 1998, 288, 307.

snage i visokokvalifikovanih kadrova,[25] te otežan pronalazak tržišta i plasman proizvoda iz Bosne i Hercegovine.[26]

U periodu austro-ugarske uprave veliki dio privrednih preduzeća u Bosni i Hercegovini, a naročito najkrupnija, financirana su iz Austrije i Mađarske ili direktno od strane banaka i koncerna kojima su pripadala, ili putem Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu i Privilegovane agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu koje su imale sjedište u Sarajevu, a bile su filijale austrijskog i mađarskog kapitala. Nakon raspada austro-ugarske navedeni financijski subjekti prestali su da budu zaleđa krupne bosanskohercegovačke ekonomije. Osim toga sekvestracija i nacionalizacija austrijskih, mađarskih i njemačkih preduzeća još više je komplikovala pitanje finansiranja. Naime, poteškoće su proizlazile iz pravne strane tih preduzeća, zatim bile su prisutne razne špekulacije i politički motivi financijskih grupa i slično, a što je sve zajedno usložnjavalo pronalazak ozbiljnijeg novog finansijera.[27]

Do 1918. godine najvažnija i najstručnija radna mjesta u preduzećima zauzimali su stranci. Veliki broj takvih stručnjaka sa prestankom austrougarske vlasti otišao je iz Bosne i Hercegovine. Preostali manji dio ili se odselio tokom nekoliko narednih godina ili se zbog svog neprijateljskog stava prema domaćem stanovništvu i novoj vlasti povukao iz aktivnog učešća u preduzećima. Nedostatak stručne radne snage teško se mogao otkloniti popunom iz domaćih redova, zbog činjenice da je stručno osposobljavanje domaćih ljudi bilo otežano niskim općim obrazovanjem i nedostatkom dovoljnog broja stručnih škola. Može se konstatovati da je problem stručnih kadrova u bosansko-hercegovačkoj ekonomiji, a posebno u industriji, ostao prisutan (i neriješen) kroz čitav period između dva svjetska rata, ali i kasnije.[28]

Potrebno je, također, naglasiti da je do 1918. godine u Bosni i Hercegovini bilo osim sitnih, 29 krupnih što industrijskih što bankarskih akcionarskih preduzeća koja su potpuno ili jednim dijelom bila u vlasništvu inostranog kapitala. Skoro 2/3 njih pripadalo je austrijskim, mađarskim i njemačkim kapitalistima, tako da su dolazila pod udar odredaba ugovora o miru koje su predviđale nacionalizaciju neprijateljske imovine. Na taj način je kraj

[25] Ilustracije radi u Tvornici sode u Lukavcu, koja je slovila za jedno od značajnijih privrednih kapaciteta, od ukupno 462 zaposlena radnika koliko je bilo na početku 1926. godine polovina je bila kvalifikovana, a polovine nekvalifikovana. Usporedi: *Hronologija,* 413.

[26] O tome vidi šire, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje,* Sarajevo 1938.

[27] M. Marković, *Bankarstvo,* 378; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 90.

[28] Bilo je pokušaja u pojedinim preduzećima da se ublaži evidentan problem nedostatka stručnih radničkih kadrova. Tako je Bosanska Solvay tvornica d.d. Lukavac organizirala šegrtski tečaj kojega je 1926/27. godine pohađao 21 učenik. Pozitivan uspjeh ostvarilo je 17 šegrta, nedovoljan uspjeh imala su tri šegrta, dok je jedan šegrt ostao neocijenjen. Svršeni polaznici šegrtskog tečaja su stekli različita zanimanja (moler, obućar, bravar, električar, stolar, limar). ABiH, fond: *Ministarstvo trgovine i industrije (*dalje: *MTI),* kutija 104. Bosanska Solvay tvornica d.d. Lukavac – Ministarstvu trgovine i industrije Odjeljenju za Bosnu i Hercegovinu u likvidaciji Sarajevo, 31. maj 1927.

Prvog svjetskog rata donio sa sobom rješenje nekoliko problema među kojima su neki i ekonomske prirode. Ekonomija koju je držao inostrani kapital jednim dijelom je nacionalizovana. Međutim, izuzev 5-6 preduzeća, kod ostalih nacionalizacija nije mogla da se provede jer su se kao posrednici akcija pojavili kapitalisti iz Engleske, Francuske, Holandije i drugih zemalja. Neka preduzeća koja su bila nacionalizovana ponovo su zbog financijskih poteškoća prelazila u ruke stranog kapitala. Ilustrativan primjer može biti pilana Mehtershajm kod Višegrada koju je nacionalizovala banka Gajret, ili pilana i destilacija u Tesliću koju je nacionalizovala država. Potpuna nacionalizacija izvršena je u dva velika drvno-industrijska preduzeća: Preduzeće Oto Steinbeis, Dobrljin-Drvar, od koga je stvoreno preduzeće Šipad, i preduzeće Eisler i Ortlieb u Zavidovićima koje je nakon više sudskih procesa preuzeo Šipad. Nacionalizovane su željezare u Zenici i Varešu, Fabrika celuloze u Drvaru i Fabrika za suhu destilaciju drva u Tesliću.[29]

Poslije izvršene nacionalizacije tri najznačajnije industrijske grane u Bosni i Hercegovini: ugalj, metalurgija i drvna industrija, ostale su u znatnoj mjeri bez učešća inostranog kapitala. I poslije toga pozicije inostranog kapitala u Bosni i Hercegovini ostale su vrlo značajne. On je 1941. godine učestvovao u 74 razna industrijska preduzeća (12 čisto inostranih, 19 sa pretežnim učešćem, 8 sa polovičnim učešćem, 35 preduzeća sa učešćem inostranog kapitala ispod polovine) od evidentiranih 299. Na preduzeća koja su u cjelini ili djelimično pripadala inostranom kapitalu otpadalo je 1941. godine preko jedne trećine svih radnih mjesta i instalirane pogonske snage u industriji Bosne i Hercegovine.[30]

Ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata bio je slab i nedovoljan u oblasti industrije, a to je imalo za posljedicu usporavanje tempa razvoja drugih privrednih grana, pa čak i stagnaciju u poljoprivredi i šumarstvu. Ukupni nacionalni dohodak u Bosni i Hercegovini na kraju ovoga perioda bio je veći od dohotka na početku perioda. Međutim, ako se ima u vidu činjenica da je broj stanovnika od 1921. do 1941. godine povećan za 35% onda je nacionalni dohodak računat u prosjeku na jednog stanovnika bio znatno niži. Broj novih radnih mjesta u industriji za 23 godine (1918.-1941.) bio je 36% veći od broja radnih mjesta 1918. godine, ili na 1.000 stanovnika dolazila su 4 nova radna mjesta. Zbog toga je profesionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1910. do 1931. godine samo neznatno izmijenjena. Broj onih koji su isključivo živjeli od poljoprivrede najbolji je pokazatelj stepena razvijenosti (zaostalosti) jedne zemlje. U Bosni i Hercegovini je procenat poljoprivrednog stanovništva 1910. godine iznosio 86,6%, neznatno smanjen 1921. na 86,37% (u Jugoslaviji 78%), a 1931. godine bilo je 83,3%. Od poljoprivrede, šumarstva i ribolova 1931. živjelo je 84,1% stanovništva, od industrije, zanatstva i rudarstva umjesto 4,9%

[29] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah – kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu,* godina prva, Sarajevo 1930, 146-167.

[30] K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 123-162; Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935-1941,* Sarajevo 1972, 16-17. (dalje: A. Hadžirović, *Sindikalni pokret).*

(1910.), nešto manje od 7% (6,7%), a na ostala zanimanja otpadalo je svega 9,2%.[31]

Brojni su faktori uticali na slab i nedovoljan ekonomski, a time i industrijski razvitak u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Među ostalima ovdje je potrebno spomenuti samo neke: velika ekonomska kriza 1929.-1933. godine koja je zahvatila veći dio svijeta; disparitet u cijenama između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda; stalno povećanje neposrednih i posrednih poreza. Svakako, jedan od značajnijih faktora bila je nestašica potrebnih financijskih sredstava. Formiranje kapitala išlo je veoma sporo, a ukoliko je i formiran usmjeravan je u ona industrijska preduzeća, kao što su naprimjer pilane, gdje se brzo obrtao i donosio velike dobiti. Država (Kraljevina Jugoslavija) ukoliko se izuzme drvna industrija i industrija celuloze u koje je ušla nacionalizovanjem njemačkih i austrijskih preduzeća, se nije miješala u druge industrijske grane. Novčani zavodi su raspolagali sa nedovoljnom količinom novčanih sredstava (1923. sa 997. mil. dinara sopstvenih i tuđih sredstava, a 1937. godine 801 mil.), dok su banke davale kredite pod veoma visokim kamatama koje su iznosile 20-30%, a u unutrašnjosti i do 48% godišnje.[32] Tako je Bosna i Hercegovina ostala i dalje područje sa velikom direktnom ili indirektnom zavisnošću od inostranog financijskog kapitala.

U godinama poslije Prvog svjetskog rata, do 1925. godine, pojedine industrijske grane pokazivale su manju proizvodnju u odnosu na stanje uoči Prvog svjetskog rata. Takav je slučaj naročito sa industrijom željeza i čelika, koje su prvih 5-6 godina nakon Prvog svjetskog rata proizvodile četvrtinu onih količina koje su proizvodili u 1913. i 1914. godini. Smanjena je, također, proizvodnja duhana i drvne mase, ali je proizvodnja soli udvostručena. Poslije 1925. godine industrijska proizvodnja je bila u porastu iako je neke grane, kao što je drvna, već zahvatala kriza izazvana valutnim promjenama. Uoči izbijanja velike ekonomske krize proizvodnja je kod nekih industrijskih proizvoda premašivala predratni nivo.

[31] *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine,* Sarajevo 1912; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd 1937; Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine,* Sarajevo 1980, 102; A. Hadžirović, *Sindikalni pokret*, 13; Tomislav Išek, Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941), (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* II izdanje, Sarajevo 1998, 306-307; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 91.

[32] M. Marković, *Bankarstvo,* 378-379.

To se može vidjeti iz slijedeće tabele.[33]

Vrsta proizvoda	Industrijska proizvodnja 1914-1928/29. godina u tonama		
	1914.	**1921.**	**1928/29.**
Željezna ruda	178.830	15.310	416.086
Sirovo željezo	44.070	11.260	30.885
Livena roba	4.840	1.660	5.800
Čelik	28.520	4.540	29.480
Sol	25.720	28.660	44.563
Ukupno	**281.980**	**61.430**	**526.812**

Podaci u tabeli pokazuju povećanje industrijske proizvodnje za sve navedene proizvode izuzev sirovog željeza. Ukupna proizvodnja u 1928/29. godini skoro je udvostručena u odnosu na 1914. godinu i kretala se od 281.980 tona do 526.812 tona. Najveće povećanje zabilježeno je kod željezne rude i soli, a najmanje kod sirovog željeza.

U periodu od završetka Prvog svjetskog rata do 1929. godine osnovano je preko 80 raznih industrijskih preduzeća[34] (najviše pilana – od 1918. do 1925. osnovane su 43 pilane, i to sve malog kapaciteta od po jedan ili dva gatera, mahom zastarjelog tipa) u koja je uloženo više od 150 mil. dinara.[35]

Velika ekonomska kriza koja je započela 1929. godine u Bosni i Hercegovini se jače osjećala godinu dana kasnije, a kulminaciju dostiže u 1932. i 1933. godini. Godine 1932. na teritoriji Bosne i Hercegovine je pod stečaj i prinudnu likvidaciju otišlo 130 preduzeća i radnji, 24 fabrike stavljene su izvan pogona, i jedna visoka peć u Varešu. U drvnoj industriji izvan pogona stavljeno je 60% gatera i 80% tzv. venecijanera.[36] Kriza je bila evidentna i u oblasti rudarstva a što se odrazilo na godišnju proizvodnju. Komparativni podaci za 1930. i 1931. godinu upućuju na zaključak da je u većini bosansko-

[33] *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 91.

[34] Na osnovu raspoložive arhivske građe može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini 1922. godine bilo 159 industrijskih preduzeća. Po pojedinim industrijskim granama njihov broj se kretao ovako: drvna industrija 25 preduzeća, hemijska industrija 15, rudarska 4, industrija kože 3, industrija papirne robe 3, industrija alkohola 9, elektrotehnička industrija 2, elektrane 19, grafička industrija 7, odjevna i tekstilna industrija 13, industrija namještaja 6, industrija hrane 7, industrija metalne robe 10, građevinska industrija 19, industrija voća i povrća 11, razna druga industrija 6 preduzeća. ABiH, fond: *MTI,* kutija 26, broj 30 a. Industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini. Kemal Hrelja u svojim radovima navodi nešto drugačije podatke.

[35] K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj,* 130.

[36] Ekonomska kriza najteže je pogodila drvnu industriju u Živinicama. Od 1925. godine ovu industriju potiskivala je inostrana kankurencija na svjetskom tržištu, tako da je dolazilo do drastičnog pada proizvodnje kao i smanjenja broja zaposlenih sa 1.200 na 25 radnika. U drvnoj industriji u Živinicama za vrijeme ljetne sezone, kada su radovi bili u punom jeku, radilo je oko 600 radnika. U vrijeme zime radovi su bili obustavljani oko dva mjeseca i za to vrijeme radnici nisu bili plaćeni. Branislav Begović, Prerada drveta pod Konjuhom (1885-1945), u: *Konjuh Živinice (1885-1975),* Živinice 1975, 21.

hercegovačkih rudnika u navedenom periodu došlo do značajnog smanjenja proizvodnje. Tako je u rudniku d.d. „Montanika“ u Majevici 1930. sa 514 radnika proizvedeno 51.026 tona uglja, a do kraja septembra 1931. godine sa 547 radnika 35.992 tone, u Državnom rudniku Zenica 1930. sa 1.095 radnika proizvedeno je 237.820 tona uglja, a do kraja septembra 1931. godine sa 1.310 radnika 201.882 tone; u Državnom rudniku Kakanj 1930. proizvedeno je sa 1.178 radnika 370.954 tone, a 1931. godine sa 1.358 radnika 287.389 tona; u Državnom rudniku Kreka 1931. proizvedeno je sa 878 radnika 235.714 tona, a do kraja septembra 1931. godine sa 788 radnika 149.155 tona uglja itd.[37]

Ako bismo stanje industrije i rudarstva promatrali na osnovu broja zaposlenog osoblja u tim privrednim granama, imali bi slijedeću situaciju. Prema podacima za 1931. godinu, broj lica zaposlenih u industriji, rudarstvu i zanatstvu kao glavnom zanimanju iznosio je 68.236, što je činilo 6,7% od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine.[38] Vremenom se broj zaposlenih radnika u industriji smanjivao tako da je tokom 1933. iznosio 50,18% od onog broja koji je bio uposlen 1930. godine.[39] Prosječna godišnja zarada smanjena je sa 11.606 dinara koliko je iznosila u 1930.[40] na 3.699 dinara 1933. godine.[41]

Tek 1936. godine došlo je do oživljavanja ekonomije u Bosni i Hercegovini i do povećanja industrijske proizvodnje. U rudarstvu je zabilježen porast proizvodnje uglja i metalnih ruda (posebno željezne i aluminijske – pripreme za rat). Željezara u Zenici proširenjem kapaciteta skoro udvostručuje

[37] *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932,* godina treća, Sarajevo 1931, 161-167.

[38] Prema popisu iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.890.440 stanovnika (966.209 muških i 924.231 ženskih). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 1921. godine,* 220-421; Prema popisu iz 1931. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 2.323.555 stanovnika (1.185.040 muških i 1.138.515 ženskih). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, 42.

[39] Bilo je i onih industrijskih grana u kojima je dolazilo do povećanja broja zaposlenih, ali smanjenja prosječne zarade. Primjer je tekstilna industrija Bosne i Hercegovine koja je 1933. godine zapošljavala 1.064 radnika, 1934. bilo ih je 1.419, a 1935. broj radnika je iznosio 1.896. Godinu dana kasnije (jul 1936) sveukupni broj radnika u Bosni i Hercegovini bio je 65.689, a u julu 1937. godine povećan je na 81.107 radnika. Prosječna nadnica radnika zaposlenih u tekstilnoj industriji iznosila je svega 16,36 dinara i smatrana je najnižom u Jugoslaviji. Krajem 1933. godine kod središnjih i okružnih ureda za osiguranje radnika u Kraljevini Jugoslaviji bilo je prijavljeno 486.176 radnika, od toga: 65.583 radnika sa nadnicom do 8 dinara, 76.338 od 8 do 14 dinara, 99.325 od 14 do 20 dinara, 77.986 od 20 do 28 dinara, 39.976 od 28 do 40 dinara, 34.780 od 34 do 40 dinara, 21.902 od 40 do 48 dinara i 70.286 sa nadnicom većom od 48 dinara. Vidi: *Hronologija*, 502-503. Podaci preuzeti iz: *Ujedinjeni sindikat,* sveska 6/1934, Beograd 1934, 82; *Jugoslavenski list,* br. 86, Sarajevo 1936; Abo Koen, Privreda Bosne i Hercegovine u istorijskom presjeku, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje,* 428 (podaci o broju radnika u Bosni i Hercegovini za jul 1936. i jul 1937).

[40] Prosječna nominalna mjesečna plata jednog odraslog radnika – muškarca u drugoj polovini 1930. godine u Jugoslaviji iznosila je po granama industrije u dinarima: prehrambena 951, drvna 840, građevinska 1.280, rudarska 842, tekstilna 907, grafička 2.556 dinara itd. *Hronologija*, 480. Podaci preuzeti iz: *Ujedinjeni sindikat,* sveska 4, Beograd 1931, 61.

[41] A. Hadžirović, *Sindikalni pokret,* 14; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 92.

proizvodnju koja je 1939. godine u prosjeku mjesečno iznosila 11.575 tona sa prosječnom nadnicom od 28 dinara.[42] Najprije je 1937. izgrađena nova valjaonica za teške profile, a zatim četvrta i u 1940. godini peta Siemens-Martinova peć. U isto vrijeme izgrađena je i nova električna centrala jačine 18.000 kilovata, koja poboljšava ukupnu energetsku situaciju u Bosni i Hercegovini. U ovom periodu proširena je fabrika celuloze u Drvaru. Osnovane su fabrika žice i eksera u Zenici, fabrika kolofonija i smole u Dobrunu, preduzeće za eksploataciju zlata u Bakovićima i preduzeće za preradu barita u Visokom.

Industrija Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata zabilježila je porast kako u pogledu broja preduzeća tako i u pogledu vrijednosti produkcije, ali je tempo tog porasta bio sporiji nego što su iziskivale demografske prilike i stanje drugih privrednih grana. U periodu 1918.-1938. godina proradilo je u Bosni i Hercegovini 129 tvornica sa ukupno 239 miliona dinara osnovnog kapitala, otvoreno je 10.330 radnih mjesta i 10.077 KS pogonske snage. Najveći broj novoosnovanih tvornica bile su pilane. Sa ranije osnovanim bilo je 1939. godine u Bosni i Hercegovini 299 industrijskih preduzeća sa ukupnim osnovnim kapitalom od 1.199 miliona dinara, 31.158 radnih mjesta i 93.877 KS pogonske snage.[43]

Na osnovu rezultata do kojih se došlo istraživanjem arhivske građe može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini do 1938. godine postojalo ukupno 292 razna industrijska preduzeća, i to:[44]

Redni broj	Vrsta industrijskog preduzeća	Ukupno preduzeća
1.	Ekstraktivna industrija	10
2.	Metalurška industrija	5
3.	Industrijska prerada metala	13
4.	Industrija keramike i stakla	14
5.	Drvna industrija	106
6.	Hemijska industrija	15
7.	Prehrambena i poljoprivredna industrija	46
8.	Tekstilna industrija	15
9.	Industrija kože i krzna	4

[42] ABiH, fond: *MIR,* godina 1945, kutija 10. Problemi privrede Bosne i Hercegovine.

[43] K. Hrelja, Industrija i saobraćaj, 126-131; Milivoj Erić, Kemal Hrelja, Olga Kozomara, "Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina", *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije, 6. i 7. novembar 1969.* Sarajevo 1970, 47-67. Od navedenih 299 industrijskih preduzeća 145 je podignuto do Prvog svjetskog rata, a za 25 nema podataka o njihovom podizanju.

[44] ABiH, fond: *MIR*, godina 1946, kutija 32, izvještaji, zapisnici, planovi. Industrija na području Bosne i Hercegovine i mogućnosti njezinog razvitka, Sarajevo 20. 8. 1945; ABiH, fond: *Zemaljska uprava narodnih dobara* (dalje: *ZUND*), godina 1945/46, kutija 11, dok. br. 165/46. Izvještaj o radu Odsjeka za kontrolu u vremenu od 25. VI. do 1. X. 1945.

10.	Električne centrale	60
11.	Ostale grane industrije	4
Ukupno		**292**

Na osnovu podataka prezentiranih u tabeli uočljivo je da najveći broj predstavljaju preduzeća drvne industrije i njih je 36,30% od ukupnog broja preduzeća, zatim dolaze preduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije, takvih je 15,75%. Najmanje je bilo preduzeća kože i krzna svega 1,37% od ukupnog broja industrijskih preduzeća.

Po ekonomskom, a posebno industrijskom razvoju Bosna i Hercegovina je bila jedno od manje razvijenijih područja u tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Ni kvalifikaciona struktura zaposlenih u industriji prije Drugog svjetskog rata nije bila zadovoljavajuća: bilo je 1941. godine svega: 132 inženjera, 257 tehničara, 668 administrativnog osoblja, 7.981 kvalifikovanih, 13.362 nekvalifikovanih, 490 šegrta. Dakle ukupno 22.890 zaposlenih u industriji.[45] U rudnicima Bosne i Hercegovine bilo je zaposleno 15.815 rudara bez namještenika.[46] Od navedenog broja zaposlenih u 1939. godini na rudarska preduzeća i željezare otpadalo je: inženjera 86; tehničara 145; administrativnog osoblja 235; kvalifikovanih 5.506; nekvalifikovanih 7.592; šegrta 141 osoba.[47] Također je potrebno naglasiti da ni obrazovna struktura stanovništva nije bila povoljna s obzirom da je, naprimjer, prema popisu stanovništva iz 1921., broj nepismenih bio 67,38% što je znatno iznad jugoslavenskog prosjeka.[48]

[45] ABiH, fond: *MIR,* godina 1945, kutija 11, zapisnici i izvještaji. Ekspoze ministra industrije i rudarstva Narodne vlade Bosne i Hercegovine, 27. 04. 1946. Broj zaposlenog osoblja za one industrijske grane sa čijim podacima raspolažemo iznosio je: Tekstilno-kožarska: inžinjeri 2; tehničari 21; administrativni radnici 56; kvalifikovani 159; nekvalifikovani 1.514; šegrti 93. Ukupno 1.845. Prehrambena: inžinjeri 1; tehničari 24; administrativni radnici 46; kvalifikovani 104; nekvalifikovani 378; šegrti 12. Ukupno 565. Hemijska: inžinjeri 23 (30); tehničari 38 (47); administrativni radnici 97 (162); kvalifikovani 395 (495); nekvalifikovani 1.510 (1.645); šegrti 110 (117). Ukupno 2.173 (2.696). Metalno-prerađivačka: inžinjeri 13; tehničari 16; administrativni radnici 157; kvalifikovani 1.337; nekvalifikovani 970; šegrti 128. Ukupno 2.621. Podaci o broju zaposlenih za hemijsku industriju u dokumentima se ne poklapaju iako se odnose na istu godinu. ABiH, fond: *MIR,* godina 1948, kutija 38, zapisnici. Pregled industrije Bosne i Hercegovine; ABiH, fond: *MIR,* godina 1950, kutija 10, strogo pov. Izgradnja industrije u Bosni i Hercegovini.

[46] *Hronologija,* 562.

[47] ABiH, fond: *MIR,* godina 1945, kutija 10. Problemi privrede Bosne i Hercegovine.

[48] *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu,* godina prva, Sarajevo 1928, 94.

Utjecaj ekonomsko-socijalnih (ne)prilika na migraciona kretanja stanovništva

Ekonomske prilike su imale utjecaja i na migraciona kretanja koja su odraz i obilježje društveno-ekonomskih i političkih specifičnosti.[49] One neosporno prate razvoj, te uzrokuju promjene u gotovo svim sferama življenja. Ekonomske promjene su vrlo značajne, no ne smije se zanemariti ni značaj demografskih promjena. Migracijska kretanja[50] su velikim dijelom utjecala na značajne promjene u broju, strukturi i drugim obilježjima stanovništva, ali ponajviše na njegov razmještaj na južnoslavenskim prostorima.[51] Tako je jedan dio stanovništva, najviše iz ekonomskih razloga, odlazio sa prostora Bosne i Hercegovine u druge dijelove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i izvan njenih granica. Na osnovu dostupnih historijskih izvora vrlo je teško i gotovo nemoguće dati pouzdanu sliku migracijskih kretanja na tlu Bosne i Hercegovine zbog nemogućnosti evidentiranja i prikupljanja (obrade) svih potrebnih podataka o kretanju stanovništva. Valja naglasiti da su sve procjene o opsegu i intenzitetu migriranja stanovništva Bosne i Hercegovine prije Drugoga svjetskog rata vrlo grube i neprecizne, s nepotpunim podacima, te ih stoga moramo uzeti s rezervom.[52] Međutim, prema statistici sastavljenoj od strane Iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je sjedište bilo u Zagrebu, može se utvrditi broj iseljenika iz Kraljevine SHS. Prema toj statistici u godini 1927. iselilo se u prekomorske zemlje 21.976 lica (16.852 muških i 5.124 ženskih) što je u odnosu na 1926. godinu više za 3.746 emigranata. Najveći broj stanovništva iselio se u Argentinu (7.127 ili 32,8%), SAD (4.759 ili 21,7%), Kanadu (4.656 ili 21,2%), Brazil (2.527 ili 11,5%),

[49] Naprimjer: Između 1850. i 1920. godine više od 30 miliona stanovnika napustilo je evropski kontinent i otišlo u Sjevernu i Južnu Ameriku. Jedan od osnovnih razloga migracija na početku navedenog perioda bila je industrijska revolucija kao glavna pokretačka snaga. Drugi razlog je razlika u političkim sistemima između istočne i zapadne Evrope. Treći presudan faktor bio je uspon snažnog nacionalizma u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. Konsultiraj: Heinz Fassmann, Rainer Münz, Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918-92, *Migracijske i etničke teme,* vol. 11, no. 1, Zagreb 1995, 53-87.

[50] Kao bitan činilac u razvoju ljudskih populacija ostvaruju se u svim historijskim razdobljima, bez obzira na društvene sisteme, ekonomsku i kulturnu razvijenost sredine ili nacionalna obilježja stanovništva, a utječu na broj, osnovne strukture i teritorijalni razmještaj stanovništva. S vremenom su mnogi ekonomski, historijski, politički i psihološki činioci utjecali na migracije, koje su bitno determinirale prostornu distribuciju i izmijenile raspored naroda na Balkanskom poluotoku, pa i Bosni i Hercegovini. Tako u svojim istraživanjima geograf Jovan Cvijić ističe da su od kraja 14. stoljeća do naših dana migracijske struje ispremještale gotovo svo stanovništvo, pri čemu su se istodobno odvijali i mnogi etnički i etno-biološki procesi koji su značajno izmijenili etničku sliku pojedinih područja. Vidi: Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine,* Paris 1918; Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje,* Beograd 1922, 111-130.

[51] Ilijas Bošnjović, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Međunarodni Forum, Sarajevo 1999.

[52] Alma Pobrić, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme,* god. 18, br. 4, Zagreb 2002, 349-350.

Australiju (1.138 ili 5,1%), Urugvaj (905 ili 4,1%), Čile (425 ili 1,9%), Novi Zeland (130 ili 0,6%) itd. Najveći broj iseljenika bio je iz Hrvatske i Slavonije (39%), zatim Vojvodine (20%), Dalmacije (17%), Slovenije (12%), Srbije (6%), dok je iz Bosne i Hercegovine emigriralo 978 lica ili 4% i Crne Gore 2%.[53]

Osim u prekomorske, značajno je bilo iseljavanje i u evropske zemlje. Tako se u 1927. godini iz Kraljevine SHS iselilo oko 7.000 lica koje je bilo uglavnom zaposleno kao sezonska radna snaga. Najviše takvih bilo je iz Srbije (2.908 lica koji su zaposlenje našli u Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj), zatim iz Slovenije (1.841 lice koji su se zaposlili u Austriji i Čehoslovačkoj), te iz Hrvatske i Slavonije (879 osoba koji su se zaposlili u Luksemburgu, Belgiji, Austriji, Francuskoj). Francuska je uslijed naglog porasta franka izazvanog velikom ekonomskom krizom zatvorila vrata stranim radnicima.[54]

Socijalna i starosna struktura iseljenika iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prekomorske zemlje prikazana je u slijedećoj tabeli:[55]

I s e l j e n i c i				
Zanimanje	**Broj**	**%**	**Starosna dob**	
Zemljoradnici	15.075	68,60	Između 18 i 30 godina	10.163
Kvalifikovani radnici	1.627	7,40	Između 30 i 50 godina	7.248
Nekvalifikovani radnici	2.305	10,49	Iznad 50 godina	694
Slobodne profesije	253	1,15	Ispod 18 godina	3.871
Lica koja ne privređuju	2.716	12,36	**Svega iseljenika**	**21.976**
Svega	**21.976**	**100**		

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je među iseljenicima u prekomorske zemlje iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca najviše bilo zemljoradnika 68,60%, a najmanje slobodnih profesija 1,15%. Po starosnoj dobi među iseljenicima su prednjačile osobe između 18 i 30 godina, dok je najmanje iseljenika bilo među osobama iznad 50 godina.[56]

Početak Drugog svjetskog rata nije značio samo zastoj u proizvodnji, nego je imao za posljedicu znatna materijalna razaranja i uništenje velikog

[53] ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti,* kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.
[54] ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti,* kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.
[55] ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti,* kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.
[56] ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti,* kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

broja industrijskih preduzeća. Ovome treba dodati i činjenicu da je znatan broj radno sposobnog stanovništva, tokom Drugoga svjetskog rata, učestvovao u raznim vojnim i paravojnim formacijama, da je, također, jedan broj njih poginuo, odveden u zarobljeništvo, promijenio zanimanje i slično što se sve skupa negativno odrazilo na stanje u ekonomiji, a posebno industriji nakon završetka Drugog svjetskog rata (1945).[57]

Zaključak

Rezultati do kojih sam došao i prezentirao u ovome radu pokazuju nekoliko bitnih karakteristika ekonomije Bosne i Hercegovine. Činjenice govore da je sa dolaskom austrougarske počeo ekonomski razvoj na novim osnovama u kojima je Bosna i Hercegovina postala sirovinsko područje austrijske i ugarske industrije i istovremeno potrošačko tržište za njihove industrijske proizvode. S tim ciljem građene su željezničke pruge, otvarani rudnici, značajno je napredovala prerada željezne rude, otvarana su preduzeća hemijske industrije, a najveći porast zabilježili su eksploatacija šuma i izvoz drveta. Osim toga, sa austrougarskom okupacijom počeo je prodirati i strani kapital koji je išao za što većim profitom i birao poslove koji će mu to omogućiti, a uglavnom se ograničavao na sirovine i poluprerađevine koje su, poslije obrade na strani, dolazile u Bosnu i Hercegovinu kao finalni proizvod. No i pored intenzivnog ekonomskog i industrijskog razvoja bitna karakteristika bosanskohercegovačkog društva bila je izrazita dominacija agrarnog stanovništva koje se kretalo između 90% na početku okupacije i 87% koliko je bilo prema popisu stanovništva iz 1910. godine. Ekonomski zamah koji je započeo sa dolaskom austrougarske u Bosnu i Hercegovinu zaustavljen je izbijanjem Prvog svjetskog rata. Veliki rat je doveo do raspada Monarhije, što je imalo za posljedicu značajne promjene kako u Bosni i Hercegovini tako i šire.

Bosna i Hercegovina, kao specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko-socijalnim karakteristikama, kulturno-vjerskim razlikama i drugim osobenostima predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašene 1. decembra 1918. godine. U novonastalu državu je ušla i Bosna i Hercegovina. U periodu između dva svjetska rata, tadašnja Jugoslavija je bila zaostala agrarna zemlja sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom i nedovoljno razvijenom industrijom. U gotovo svim industrijskim granama bio

[57] Vidi više u: Senaid Hadžić, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih),* Tuzla 2021, Arhiv Tuzlanskog kantona & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.

je prisutan i dominantan strani kapital koji je izvozio rude, drvo i ostale sirovine, a uvozio po skupim cijenama gotove proizvode. Bitna karakteristika industrije ogleda se u tehničkoj zaostalosti, te neracionalnom razmještaju preduzeća daleko od sirovinske baze, saobraćajnica i tržišta što je imalo za posljedicu usporavanje tempa razvoja drugih ekonomskih grana, pa čak i stagnaciju u poljoprivredi i šumarstvu. Od ukupnog broja stanovništva monarhističke Jugoslavije, 76,6% živjelo je od poljoprivrede. Na selu je živjelo ¾ cjelokupnog stanovništva sa poljoprivredom kao najvažnijom ekonomskom granom u zemlji. U nacionalnom dohotku Jugoslavije poljoprivreda je bila zastupljena sa 52,4%, a njena osnovna karakteristika bili su usitnjeni posjedi i tehnička zaostalost. Primjera radi, pred Drugi svjetski rat samo je 43,8% seoskih domaćinstava imalo željezne plugove, 18,2% drvene plugove, a 38% nije imalo ni najneophodnije poljoprivredne sprave. Bila je, također, izražena velika razlika u stepenu razvitka poljoprivredne proizvodnje prema pokrajinama: „Dok u Vojvodini imamo kapitalističku proizvodnju, u Bosni, Makedoniji imamo proizvodnju sa polufeudalnim, naturalnim ostacima“. U Bosni i Hercegovini je procenat poljoprivrednog stanovništva neznatno smanjen sa 86,37% koliko je bilo 1921. godine na 83,3% u 1931. godini. Od poljoprivrede, šumarstva i ribolova živjelo je 84% stanovništva, a od industrije, zanatstva i ribarstva 1910. godine živjelo je 4,9%, te 6,7% između dva svjetska rata. Po ekonomskom, a posebno industrijskom razvoju Bosna i Hercegovina je bila jedno od manje razvijenih područja u tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Na to upućuje kvalifikaciona i obrazovna struktura stanovništva, koja nije bila zadovoljavajuća s obzirom na činjenicu da je broj nepismenog stanovništva (67,38%) bio znatno iznad jugoslavenskog prosjeka, a da je pred početak Drugog svjetskog rata bilo svega 132 inženjera.

Summary

The results I came to and presented in this paper show several important characteristics of the economy of Bosnia and Herzegovina. The facts show that with the arrival of Austria-Hungary, economic development began on a new basis in which Bosnia and Herzegovina became a raw material area of Austrian and Hungarian industry and at the same time a consumer market for their industrial products. To this end, railways were built, mines were opened, iron ore processing was significantly advanced, chemical industry companies were opened, and the greatest increase was recorded in forest exploitation and timber exports. In addition, with the Austro-Hungarian occupation, foreign capital began to penetrate, pursuing as much profit as possible and choosing jobs that would enable it, and was mostly limited to raw materials and semi-finished products that, after processing abroad, came to Bosnia and Herzegovina as final product. However, despite the intensive economic and industrial development, an important feature of Bosnian society was the

pronounced dominance of the agrarian population, which ranged between 90% at the beginning of the occupation and 87% according to the 1910 census. The economic momentum that began with the arrival of Austria-Hungary in Bosnia and Herzegovina was stopped by the outbreak of the First World War. The Great War led to the disintegration of the Monarchy, which resulted in significant changes in Bosnia and Herzegovina and beyond.

In this context, Bosnia and Herzegovina, as a specific geopolitical entity with its emphasized economic and social characteristics, cultural and religious differences and other features, was one of the important segments of the overall process. In parallel with the war operations, the work of unification of the South Slavic areas and peoples was brought to an end, ie the creation of a joint state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which was proclaimed on December 1, 1918. Bosnia and Herzegovina also joined the newly formed state. In the period between the two world wars, the former Yugoslavia was a backward agrarian country with agriculture as the main economic branch and underdeveloped industry. Dominant foreign capital was present in almost all industries, exporting ores, wood and other raw materials, and importing finished products at expensive prices. An important characteristic of the industry is reflected in the technical backwardness and irrational location of companies away from the raw material base, roads and markets, which resulted in slowing down the pace of development of other economic branches, and even stagnation in agriculture and forestry. Of the total population of monarchist Yugoslavia, 76.6% lived from agriculture. The village was inhabited by the entire population with agriculture as the most important economic branch in the country. In the national income of Yugoslavia, agriculture was represented with 52.4%, and its main characteristics were fragmented holdings and technical backwardness. For example, before the Second World War, only 43.8% of rural households had iron plows, 18.2% wooden plows, and 38% did not have the most necessary agricultural equipment. There was also a big difference in the level of development of agricultural production by provinces: „While in Vojvodina we have capitalist production, in Bosnia, Macedonia we have production with semi-feudal, natural remains.“ In Bosnia and Herzegovina, the percentage of agricultural population has slightly decreased from 86.37% in 1921 to 83.3% in 1931. 84% of the population lived from agriculture, forestry and fishing, and 4.9% from industry, crafts and fishing in 1910, and 6.7% between the two world wars. In terms of economic, and especially industrial development, Bosnia and Herzegovina was one of the less developed areas in the then Yugoslav state. This is indicated by the qualification and educational structure of the population, which was unsatisfactory given the fact that the illiterate population (67.38%) was well above the Yugoslav average, and that before World War II there were only 132 engineers.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Ministarstvo industrije i rudarstva*
2. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Ministarstvo trgovine i industrije.*
3. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti.*
4. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Zemaljska uprava narodnih dobara*.
5. Arhiv Jugoslavije Beograd fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953.*
6. Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: *CK SKJ, Komisija za privredu.* Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.
7. Arhiv Jugoslavije, fond: *Ministarstvo prosvete KSHS.*

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Čulinović Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
2. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931,* Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine,* Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932.
4. *Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine.* Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Serija II, Beograd 1945.
5. *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931*, Sveska 1 (povjerljivo – samo za službenu upotrebu), Beograd 1945.
6. Janković Dragoslav, Krizman Bogdan (priredili), *Građa o stvaranju jugoslovenske države, 1. januar – 20. decembar 1918,* Beograd 1964.
7. Omerdić Mehmed, *Radnički pokret Tuzle i njene okoline između dva rata,* magistarski rad (neobjavljeno), Beograd 1973.
8. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata,* Beograd 1988.
9. *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924.
10. *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru,* Sarajevo 1912.
11. Simeunović Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.
12. Šišić Ferdo (sabrao), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918,* Matica Hrvatska, Zagreb 1920.
13. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Zagreb 1921.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske,* Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, Zagreb 1940.
2. *Jugoslavenski list,* br. 86, Sarajevo 1936.
3. *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932,* godina treća, Sarajevo 1931.
4. *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu,* godina prva, Sarajevo 1928.
5. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah – kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu,* godina prva, Sarajevo 1930.

Knjige/Books:

1. Bogićević Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975.
2. *Bosna i Hercegovina kao privredno područje,* Sarajevo 1938.
3. Bošnjović Ilijas, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Međunarodni Forum, Sarajevo 1999.
4. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje,* Beograd 1922.
5. Cvijić Jovan, *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine,* Paris 1918.
6. Čalić Dušan, *Izgradnja industrije u FNRJ,* Zagreb 1963.
7. Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije,* Beograd 1958.
8. Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine,* Sarajevo 1980.
9. Hadžić Senaid, Velagić Adnan, *Balkanska praskozorja. Od idejā do ujedinjenjā. Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Arhiv HNK, Mostar 2019.
10. Hadžić Senaid, *Veliki zaokret. Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih),* Arhiv TK & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
11. Hadžirović Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1935. – 1941. godine,* Sarajevo 1972.
12. Išek Tomislav, Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941), (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* II izdanje, Sarajevo 1998.
13. Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine,* Tešanj 2000.
14. Kukoleča Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918.–1938.,* Beograd 1941.
15. Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije,* Zagreb 1968.
16. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851. – 1991. Demografske i socijalne promjene,* OFF-SET, Tuzla 2007.
17. Selimović Sead, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
18. Simeunović Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.
19. Šehić Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918 – 1925. privredni i politički razvoj,* Sarajevo 1991.

Članci/Articles:

1. Begović Branislav, Prerada drveta pod Konjuhom (1885-1945), *Konjuh Živinice (1885-1975),* Živinice 1975.
2. Erić Milivoj, Hrelja Kemal, Kozomara Olga, Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina, *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije, 6. i 7. novembar 1969,* Sarajevo 1970.
3. Fassmann Heinz, Münz Rainer, Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918-92, *Migracijske i etničke teme,* vol. 11, no. 1, Zagreb 1995.
4. Hadžibegović Iljas, Imamović Mustafa, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* II izdanje, Sarajevo 1998.
5. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Demografske promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878–1992), *Stav,* god. III, br. 8/9, Tuzla 2004.

6. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Tuzle i njene okoline (1878–1941), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta,* br. 7, Tuzla 2006.
7. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Socijalne promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878-1941), *Povijesni zbornik,* godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, god. II, br. 3, Osijek 2008.
8. Hadžić Senaid, Uticaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Migracije i Brčko,* Zbornik radova, Tuzla 2020.
9. Hrelja Kemal, Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine, *Prilozi,* br. 2, Sarajevo 1966.
10. Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije,* Zagreb 1968.
11. Išek Tomislav, Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941), (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* II izdanje, Sarajevo 1998.
12. Koen Abo, Privreda Bosne i Hercegovine u istorijskom presjeku, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje,* Sarajevo 1938.
13. Pobrić Alma, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme,* god. 18, br. 4, Zagreb 2002.
14. Užičanin Salkan, Pitanje strane radne snage u industriji Bosne i Hercegovine (1918-1941), *Historijska misao,* br. 6, Tuzla 2020, 97-150.
15. Užičanin Salkan, Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine (1918-1941), *Historijska misao,* br. 1, Tuzla 2015, 113-156.
16. Žerjavić Vladimir, Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900-1991. godine, *Časopis za savremenu povijest,* 25 (2-3), Zagreb 1993.

Mr. sc. Zoltán Robert BOLEK
PhD Candidate, History, University of Debrecen
National University of Public Service, Hungary
E-mail: zoltanbolek@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(439:437.3:437.6)"1938/1939" (093)
323.1:355:355.4[(497.6)+(439:437.3:437.6)]"1938/1939"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.183

BOSNIANS IN SUBCARPATHIAN FIGHTS, AGAINST CZECHOSLOVAKIAN SOLDIERS A ND IN THE "RAGGED GUARDS"

Abstract: *Before the outbreak of World War II, under the leadership of the German Empire, European countries redrawed the borders of Central European nations in several steps. Within the framework of these great power games, the boundaries of the newly formed Slovakia and its southern neighbour Hungary were marked in 1938 so none of the parties were really happy with the decision. The Hungarian side determined to command paramilitary units in addition to the professional army to the reclaimed territories, including Transcarpathia. Thus, the Ragged Guard, which was dismantled in 1921, was reactivated.*

The topic of this paper addresses how the Ragged Guard was reorganized from October 1938 onwards, and how roughly 30 to 40 armed men of Bosnian descent joined its contingent that had contained a high number Slav and Balkanic people in the early 1920s. This paper looks at all the preparations that Iván Héjjas has made to get the soldiers who have been disarmed for almost two decades to be reintroduced to the military life. This paper will argue that the Bosnian soldiers thus "enlisted" were essentially unprepared for the mobilization, did not have adequate clothing and armaments, and this may explain why, although they initially had military success, suffered heavy losses when the Hungarian army in the spring of 1939 headed east through the Carpathians against the Soviet Union. This study examines Hungarian archival sources and analytical work in Hungarian, as well as an interview with a Hungarian soldier who was present on the spots where the Bosnian paramilitarists were the most active, in order to prove that the Bosnian soldiers operating in Transcarpathia were the bravest and most determined in Héjjas' unit.

Key words: *World War II, Hungary, Slovakia, Transcarpathia, Ragged Guard*.

BOŠNJACI U PODKARPATSKOM BORBAMA PROTIV ČEHOSLOVAČKIH VOJNIKA I U "OTRCANIM GARDAMA"

Apstrakt: *Prije izbijanja Drugog svjetskog rata, pod vodstvom Njemačkog carstva, evropske zemlje su u nekoliko koraka prekrajale granice srednjoevropskih nacija. U okviru ovih igara velikih sila, granice novoformirane Slovačke i njenog južnog susjeda Mađarske formirane su 1938. godine, na način da nijedna strana nije bila baš zadovoljna odlukom. Mađarska strana je odlučila da pored profesionalne vojske komanduje i paravojnim jedinicama na zadobijenim teritorijama, uključujući Zakarpatje. Tako je ponovo aktivirana Rongyos Gárda (Otrcana garda), paravojna formacija koja je ugašena 1921. godine.*

Tema ovog rada govori o tome kako je Rongyos Gárda reorganizirana od oktobra 1938. nadalje i kako se otprilike 30 do 40 naoružanih ljudi bosanskog porijekla pridružilo njenom kontingentu koji je sadržavao veliki broj slavenskih i balkanskih naroda početkom 1920-ih. Ovaj rad se bavi svim pripremama koje je Ivan Héjjas izvršio kako bi vojnike koji su bili razoružani skoro dvije decenije ponovo uveo u vojni život. U ovom radu će se tvrditi da su tako „regrutirani" bosanski vojnici bili u suštini nespremni za mobilizaciju, da nisu imali adekvatnu odjeću i naoružanje, a to može objasniti zašto su, iako su u početku imali vojni uspjeh, pretrpjeli velike gubitke kada je mađarska vojska u proljeće 1939. krenuo na istok kroz Karpate protiv Sovjetskog Saveza. Ova studija ispituje mađarske arhivske izvore i sprovodi analitički rad na mađarskom jeziku, kao i intervju sa mađarskim vojnikom koji je bio prisutan na mjestima gdje su bosanski paramilitaristi bili najaktivniji, kako bi se dokazalo da su bosanski vojnici koji su djelovali u Zakarpatju bili najhrabriji a najodlučniji u Héjjasovoj jedinici.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Mađarska, Slovačka, Zakarpatje, Otrcana garda.*

Background

On November 2, 1938, in Wien, which by then had become part of the Reich, in the Upper Belvedere Palace the arbitration jury requested by the Hungarian and Slovakian parties granted Hungary about 12.000 km^2 of the area lost by the Treaty of Trianon. This decree is known today as the First Vienna Award, ratified by the Italian Count Ciano and German Foreign Minister Ribbentropp. Subcarpathia – which is part of Ukraine today – remained a part of Slovakia led by Tiso. None of the parties was satisfied with this decree, Tiso

finding the overtaken area excessive, while Horthy insufficient. On March 14, 1939, Slovakia declared independence, while Germany occupied the rest of Bohemia and Moravia. Hungary claimed shared Hungarian-Polonian borders, full accession of Subcarpathia, claiming that most of its inhabitants are Ruthenians who were obviously not Slovakians, and there was also a large number of Hungarian minority in the area.

The Hungarian Ministry of Defence and the Chiefs of Defence of the Hungarian Armed Forces started the strategic planning of entering Subcarpathia which was to be preceded by a diversion. The 'Ragged Guards' were entrusted with the implementation of the diversion. The Ragged Guards ceased all military operations abroad after the 1921 uprising in West Hungary, but their training, drills and meetings aimed at the fortification of the ties of brotherhood continued in Hungary. There were hundreds of Bosnian veterans among the members of the Ragged Guards who still participated in fights in the Sopron area in 1921. Diversion and minor confrontations with the Horthy-army are named "the Small War" in Hungarian history, which is little known by the general public and even historians. This operation was the correction of the Treaty of Trianon right before the Second World War.

The "Ragged Guards"

Minister of the Interior Miklós Kozma secretly organised re-militarization of the Ragged Guards which had by then become ready for action and mobilised around Szatmár. Organisation had started earlier on the Héjjas-property and leaders of the Guards had already evaluated their groups. Troop "H" was a semi-military group mobilised by Iván Héjjas. Héjjas' "Bosnians", approximately 30 to 40 people were also part of this group. On March 23, 1939, the Hungarian Army unexpectedly blasted the Subcarpathian region of Slovakia, heading towards the East. They were confident that the Polish would also join the fight since they also had territorial disputes with Slovakia. However, to their frustration, the Polish did not have the courage to face this challenge. Before the attack of the Hungarian forces, the troops of the Ragged Guards had already started guerrilla fight with the Slovakian and Check police and military. On October 6, 1938, they secretly crossed the border. Border crossing continued for days in groups of 10 to 15. The Guards and the Bosnians were trained at Janka puszta, in Zala county. The Héjjas property was near Kecskemét where he used to meet his Bosnians since 1922. The news of the Bosnians induces fear in everyone. For instance, 3 Bosnian guards raided a gendarmerie barracks and killed 10 Slovakian gendarmes. When they left their homeland, they were provided with arms and ammunition and also offered food which they refused,

claiming that they would acquire from the enemy.[1] They performed saboteur moves, raiding patrols, destroying phone and railway lines, attacking gendarmerie barracks from time to time. Their aim was to create a turmoil and to disappear in the forests afterwards. Based on contemporary accounts, Hungarian paramilitary units counted 950 to 1,000 members. Some of them never crossed the border, some were deployed only once, while others had been to Ruszninszko[2] multiple times. Official records of the VKF put their number to 934, from which 354 were taken as prisoners of war, 37 died/disappeared and 23 wounded. VKF also prepared a report about the fights the first period of which was flooding the region and propaganda between 5-9 October 1938. On October 6, the "Héjjas troops" consisting of 150 people – among them the Bosnians – also arrived, without arms or equipment. The corps consisted of 4 troops commanded by First Lieutenant József Prém. The first troop of 29 people form Kecskemét was under Prém's direct command. The Gérecz troop consisted of 33 people, the third troop with 20 people including the Bosnians was commanded by Maczák, the fourth troop consisted of 11 people from Tarpa, who were later joined by 2 more people from Tarpa and 1 from Beregszász.

On October 9 at 10:30 equipment, machine guns, pistols and ammunition was distributed as well as hand grenades, field dressings, maps, torches, food supply for 2 days, compasses, backpacks and 5 kgs of explosives, fuses and detonators for each troop. Their password was "Rutén". They crossed the border through the slot at Tarpa, heading towards Mukáncs in order to occupy it. In case of facing preponderance the were supposed to flee to Poland. They crossed the border at 1 AM on October 11. They had a liaison who kept the troops on the Hungarian border informed. The group was exhausted after the long march, therefore they reached the Nyíres forest between Dercen and Fornos in full daylight, around 7 – 7:30 AM. Local inhabitants were working in the fields. The Check had already been informed about the arrival of the Hungarian forces. Many of the locals presumed that armed communists would arrive and informed authorities, among others the Kerepec police station. The march to Dercen took 2 days. so the troops set guards and rested in the woods. They were drenched and out of food and tobacco. Locals gave them food and drink. A reconnaissance aircraft hovered over the forest causing panic. Prém first considered using explosives in defence but Private First-Class Schultz, an explosives expert was against the idea, so the troop retreated to the "Upper Nyáras Forest" about 1.7 kms from their camp. Maczák also collected his Bosnians.

However, when they reached the plains between the two forests they got under enemy fire and were not able to retreat over the open area and could only keep them back using hand grenades. According to the Notary of Dercen, the Czech troops counted 2 to 3 hundred bicycle infantry, a tank division deployed

[1] Fodor Géza, *Magyar-Csehszlovák konfliktus Dercen környékén 1938 októberében*, Együtt, 11. évf. 2009. 03.
[2] Subcarpathia, part of Ukraine today.

from Ungvár and gendarmerie troops deployed from various places. The so called Maczák troop with the Bosnians as the greatest military force, was able to take a strategic position and withhold the Czech bicycle infantry. The sun set around 18:30, fire was ceased, the Czech tanks and infantry retreated. The walking wounded were tended but 7 seriously wounded soldiers and 6 casualties were left on the battlefield. Hungarian troops ran out of ammunition during the battle.[3] There were approximately 30 to 50 Bosnians involved in the battle. Reszulovics Mehmed, who was mistakenly reported dead served in Troop "H", and the names of Szlatinovics Muharem, Stipics, Dinics and Mersics were also mentioned in reports[4].

According to a report of October 11, 1938, "Around 15:00 PM the sound of engines was heard. A Bosnian guard came running from the edge of the forest reporting 'Tank, tank!'" Military intelligence, exploring the location and equipment of the Czech troops was among the missions of these troops. They monitored the movements of the enemy troops, transportation, and the activities of law enforcement agencies. They were also to induce sympathy among the local Ruthenians for Hungarians. The Official Military Journal later stated that a secret military order was issued on January 1, 1939, in Budapest to "liberate Upper Hungary from the shackles of Trianon[5]". The Bosnians fought under the direct command of János Maczák. They were called the Bosnian Troop[6]. Meanwhile professional soldiers also arrived at the border along with VKF. German and Polish press reported the events favourably. Most fights took place in the area between Beregszász and Dercen. There were no gendarmerie barracks in Dercen and Fornos therefore the locals supported the Ragged Guards freely, considering them their liberators. They also treated Héjjas' dreadful Bosnians in a friendly way. "At the end of the last century András Kotri Bíró and others remembered their conversations favourably"[7].

Czech soldiers with their tanks surrounded the Ragged Guard near Dercen and almost all Bosnians were killed. The Czech did not spare the wounded either. They captured the Ragged, tortured them, some of them were dragged behind horses and killed in the process[8]. This so called "small war" was horrendous and bloody on both sides. The dead were buried in a common grave. The locals of Dercen set a wooden headboard on the grave. Reszulovics was captured injured and taken to Illava with the other captives where he was beaten within inches of his life with batons and sticks, he received three large wounds on his head and lay unconscious in the cellars of the gendarmerie barracks for several days. Daily

[3] Hadtörténeti Levéltár VKF iratok 1939. Összefoglalás az 1838-39.
[4] Az erő útján, Magyar Ház Kiadó, Bp. 2000. 337.old.
[5] Hadtörténeti Levéltár, VKF dosszié, 1939. Összefoglalás az 1938-39.
[6] Az erő útján, Magyar Ház Kiadó, Bp. 2000. 337.old.
[7] Fodor Géza, *Magyar-Csehszlovák konfliktus Dercen környékén 1938 októberében*, Együtt, 11. évf. 2009. 03.
[8] Fodor Géza, *Magyar-Csehszlovák konfliktus Dercen környékén 1938 októberében*, Együtt, 11. évf. 2009. 03.

interrogation was introduced since the Czech officers wanted to get information about the Ragged Guards. Once the captives were forced to dig their own graves after having been shown the dead bodies of their comrades. In the village of Jutka, Raszulovics and his comrades were forced to dig their own graves, forced to kneel, then the Czech soldiers loaded their weapons. The kneeling people started praying loudly whereon the enemy soldiers started laughing at them – an example of early psychological torture[9]. Some days later Horthy's soldiers marched in. On July 18, 1939, Reszulovics and his comrades were called in for military re-examination, enclosing a Commander's Evaluation from 1939 and a table of evaluation. Before the process, he was proposed for promotion to the rank of lieutenant because of his heroic conduct in battle. Meanwhile by Resolution No 36.565/eln.8-1939 he was awarded the Minor Hungarian Silver Medal of Valour.[10]

Reszulovics Mehmed was born in 1902. He served as a fencing-master at the Ludovica Academy in 1935-36. Between the two World Wars he was the best left-handed foil fencer in Hungary. He graduated at the Hungarian Royal Toldi Miklós Sports Instructor and Fencing-master Training Institute. After 1945 he was a fencing instructor at the Vörös Lobogó SE sport club. He left Hungary in 1956 and worked as a fencing instructor in Wien, later in West Germany. He died in 1983. His only son lives in Wien, Dr. György Léderer prepared a short and rather uninformative interview with him.

Survivors of the Subcarpathian fights were allowed to hand in an application to have their future plans supported: they could apply for a job, being reinstituted to their former position or getting a new public position. Application forms prepared for veterans included questions about the corps they fought in, their qualification, residency, personal data, awards, their requests, and others. Widows and orphans who lost family members in the Ruszinszkó fights could also hand in applications. Sosics Judit, as an orphan, requested support for her studies. Veterans Sztipics and Ruhics also applied for jobs just like the 4 Ruthenians who had joined the fight.[11]

On September 5, 2018, with the help of the local Major I personally prepared an interview with Bálint Máté who was 15 in 1938 and was 95 years old at the time of the interview. He was the last live witness of the Dercen events, some of which he knew from the narration of his father and friends, since at that time he worked in the fields around Dercen. However, he considered himself a mature young man at the time since "he had already been confirmed". Locals from the village were working in the fields at the time, being the time of autumn sowing. "I was standing near the bridge when a horse cart came with two people in it, and they threw a bundle in front of me." There were pamphlets in the bundle that the people in the cart received from the Hungarian H-brigade. One of them said to

[9] Az Erő útján. A Rongyos Gárda harcai. 1919-1939.
[10] Hadtörténeti Levéltár, VKF dosszié. 1939. Összefoglalás az 1938-39-es.
[11] Hadtörténeti Levéltár. VKF dosszié. 1939. Összefoglalás az 1938-39-es.

Bálint Máté: 'The Hungarians are here!' He asked what they meant by that, saying "I am also Hungarian just like you two, what are you talking about?' The man in the cart replied, 'No, they are the paramilitary.' Bálint Máté started reading the pamphlets and wondered what was going to happen.

My interviewee did not see the battle itself, but heard it, since according to his account, he was approximately 3 to 4 kilometres from the battlefield. 'The paramilitary entered the Szende swamps through the Beregszász mountains.' He heard from his father and friends that after the battle the survivors of the paramilitary units crossed the trenches and entered the village, going to the local minister 'who was in his advanced years then'. Bálint Máté estimated the number of casualties around 3 to 5 who were buried in Fornos. The wounded were carried to the village in a horse cart which stopped at the local parish hall where they gave water to wounded who were still able to ask for it.[12]

"The most ferocious among our people were Héjjas' Bosnians. Like, three of them attacked a gendarmerie barracks and fought like devils. They stabbed all 10 gendarmes. Before crossing the border, when receiving their supplies, they did not accept food, saying 'For a Bosnian, ammunition and hand grenades are sufficient, he can acquire his food for himself'. They were not right, however, since acquiring food was not easy in those parts. In the villages, everyone helped our people but there might have been Czech or Jewish traitors, and, alas, Hungarians also." Kozma, who was not present at the events, was informed by the participants, was right. Soldiers of the Prém-company camping near Dercen could enter Dercen or Fornos any time, there being no gendarmeries in either village. Locals gave them food and ever wine or schnaps, considering them their liberators. Héjjas' Bosnians did not make a bad impression on the locals either. András Bíró Kotri, who died at the end of the last century, mentioned their conversations favourably, and the Ragged Guards are praised by those who witnessed the fight between the Czech soldiers and the paramilitary outnumbered by them. Around 3 o'clock in the afternoon a troop of Czechoslovakian gendarmerie, 2 battalions of bicycle infantry and a tank squad appeared from the direction of Munkács on the other side of the Nyírjes forest. Guards of the paramilitary detected them in time, and the company engaged in fighting in three groups. The Czech tried to surround them from 3 sides. Paramilitary squads were confused by the preponderance of the enemy, dispersed, and tried to escape tank fire, heading towards east. The first squads were able to break out, but the rest were driven out of the shelter of the woods into the canal called Csalhó-trench which was filled with water. The rear-guard returned enemy fire standing in chest-high water, trying to slowly withdraw towards south and east. "17 soldiers volunteered as rear-guard. They endured until the fall of darkness under the command of First Lieutenant Miklós Zórád. 14 of them were killed and only 3 managed to break free." This extraordinary

[12] This account is based ont he recordings prepared during my interview.

tableau took place in clear view of the inhabitants of Dercen who worked in the potato fields near the forest, in the area named Milkó-hill.[13]

Bosnian veterans fought for the integrity of Hungary in 1919 in the Red Army, in the so called South Slavic Battalion. Their number decreased in 1921, approximately 300 of them participated in the uprising in West Hungary, and in my present study I estimated their number between 30 to 40, and, as described, most of them were killed in the war. By 1945, there are no more data about Bosnian veterans, most probably all of them had died by then, partly because of their age, and partly because their participation in the fights of the Ragged Guards decimated them. Most of those who survived until 1956 left Hungary and only their children or grandchildren survived. After the Second World War, the areas acquired by the First Vienna Award or military activity were not returned to Hungary by the Allied powers or the Soviet Union (the areas were not returned to Czechoslovakia but acquired by the Soviet Union. These lands are the part of the independent Ukraine today, inhabited by a significant number of Hungarian minority).

Summary

Driven by loyalty and gratitude, some 30-40 former soldiers of Bosnian descent responded to Iván Héjjas' call in the autumn of 1938, when Hungary was preparing to occupy the territories reclaimed from Czechoslovakia and attack the Soviet Union. Although the South Slavic militants, who were very active in the uprising in western Hungary until 1921, were retrained in Zala County, the Hungarian state did not take enough care to make them an efficient strike force and cause serious losses to the enemy even in sharp situations. Although hopes were there in the initial stages of the advance as three Bosnian gunmen destroyed a ten-man Slovak gendarmerie unit, but when this poorly equipped military unit was caught in a massive artillery fire and had to fight tanks, crashed and roughly 80% of the soldiers was killed on the ground.

Although the paramilitary forces active in Transcarpathia and the neighboring areas, that included the 30-40 Bosnian volunteers, was soon crushed by the superior armies, it is safe to say that they were mentioned by their surviving fellow soldiers as the bravest. Not only did the Bosnians try to stand up on the battlefield, but they established very good relations with the local population during the breaks of the fighting. According to the records, the inhabitants of the affected settlements, including Dercen, viewed the Bosnians as liberators and welcomed them.

[13] file:///C:/Users/admin/Desktop/EPA00595_Egyutt_2009_3_085-093.pdf 90. old. (Letöltés ideje: 2018. 02. 15).

Although there are no exact data, it can be assumed that some of them may have returned home from the Eastern Front, but none of the Bosnian soldiers of the Ragged Guard could have experienced the end of the war, as none of them were listed in the 1945 veterans' census. Although these few gunmen were only a minor episode in the history of World War II, their efforts and patriotic stance were good examples of the arms friendship of the Hungarian and Bosnian people.

Zaključak

Vođeni lojalnošću i zahvalnošću, oko 30-40 bivših vojnika bosanskog porijekla odazvalo se pozivu Ivana Héjjasa u jesen 1938. godine, kada se Mađarska spremala da okupira teritorije osvojene od Čehoslovačke i napadne Sovjetski Savez. Iako su južnoslavenski militanti, koji su bili vrlo aktivni u ustanku u zapadnoj Mađarskoj do 1921. godine, ponovno prošli obuku u Zalskom okrugu, mađarska država nije vodila dovoljno računa da od njih napravi efikasnu udarnu snagu i nanese ozbiljne gubitke neprijatelju čak i u ozbiljnoj situaciji. Iako su nade postojale u početnim fazama napredovanja jer su tri bosanska naoružana napadača uništila jedinicu slovačke žandarmerije od deset ljudi, ali kada je ova loše opremljena vojna jedinica zahvaćena masivnom artiljerijskom vatrom i morala se boriti protiv tenkova, raspala se i otprilike 80% vojnika ubijeni su na licu mjesta.

Iako su paravojne snage aktivne u Zakarpatju i susjednim oblastima, koje su uključivale 30-40 bosanskih dobrovoljaca, ubrzo razbijene od strane suparničkih vojski, slobodno se može reći da su ih njihovi preživjeli suborci pominjali kao najhrabrije. Ne samo da su Bosanci pokušali da se istaknu na bojnom polju, već su u pauzama borbi uspostavili vrlo dobre odnose sa lokalnim stanovništvom. Prema evidenciji, stanovnici pogođenih naselja, uključujući i Dercen, na Bosance su gledali kao na oslobodioce i pozdravljali ih.

Iako nema tačnih podataka, može se pretpostaviti da su se neki od njih možda vratili kućama sa Istočnog fronta, ali niko od bosanskih vojnika Otrcane garde nije mogao doživjeti kraj rata, jer niko od njih nije upisan u popis veterana iz 1945. godine. Iako je ovih nekoliko naoružanih ljudi bila samo mala epizoda u historiji Drugog svjetskog rata, njihovi napori i patriotski stav bili su dobri primjeri oružanog prijateljstva mađarskog i bosanskog naroda.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

1. Az Erő útján. A Rongyos Gárda harcai. 1919-1939, Magyar Ház Kiadó, Bp. 2000.
2. Dr. Léderer György, *A magyarországi iszlám kutatás újabb kori történetéhez* I-II. 1988. Keletkutatás
3. Radarállomás a szétdúlt temető helyén. Egy kárpátaljai magyar falu, Dercen tragédiája (Esszé). In: Szivárvány, (31. sz.) 10. évf. 1990. június, 104-115. p.
4. Hadtörténeti Levéltár, Budapest, Vezérkari Főnökség dosszié. 1939. Összefoglalás az 1938-39-es kárpátaljai harcokról
5. Oral History, Ukrajna, Dercen község, 2018. szeptember 5. riportalany: Máté Bálint.
6. Fodor Géza, Magyar-Csehszlovák konfliktus Dercen környékén 1938 októberében, Együtt, 11. évf. 2009. 03

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: becirovicdmde@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1945/1963" (093)
32:2-3[28-72+28-78](497.6)"1945/1963"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.193

DRŽAVNA POLITIKA RAZDVAJANJA SLUŽBENIKA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1963)

Apstrakt: *Odnos novih organa vlasti u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) prema službenicima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1963. godine, posebno državna politika razdvajanja „reakcionarnih“ od „pozitivnih“službenika ove zajednice jedan je, čini se, od važnijih segmenata za sveukupno razumijevanje komunističke politike prema vjerskim zajednicama. Do sada se ne možemo pohvaliti temeljnim radovima o ovome problemu, ne samo zato što je izvorna arhivska građa oskudna, nego i zato što je nedostajalo dobre volje da se ovaj problem činjenično i cjelovito objasni. Pitanje razdvajanja „pozitivnih“ od „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini predstvaljalo je predmet kontinuirano pažnje savezne i republičke komisije za vjerska pitanja, kao i drugih organa vlasti koji su u manjoj ili većoj mjeri učestvovali u kreiranju i provođenju državne politike prema vjerskim zajednicama, uključujući i Islamsku zajednicu. U ovom radu su kontekstulizirane pravne i političke poslijeratne okolnosti u kojima je djelovala Islamska zajednica i analizirane manifestacije i efekti komunističke politike utvrđivanja diferencijacije među službenicima ove zajednice. Saveznim i republičkim ustavom propisana vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo konkretno oživotvorenje u praksi. Praktično primjenjivanje vjerskih prava i sloboda na terenu umnogome je zavisilo od volje partijskih organizacija i njihovih političkih ciljeva. U kategoriju onih koje treba razvlastiti komunistička vlast je ubrajala i Islamsku zajednicu, koju je prema ideološkim pogledima ove vlasti trebalo ekonomski oslabiti nizom restriktivnih zakona. Zato je avnojevska Jugoslavija već u prvim mjesecima nakon oslobođenja pristupila ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima je ograničila imovinu i prava vjerskih zajednica, uključujući i Islamsku zajednicu. Nova vlast nije uvažavala specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1963. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država*

pristupila oduzimanju imovine Islamske zajednice putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije. Uporedo s mjerama razvlašćivanja primjenjivane su i mjere kojima je vlast stavljala ovu zajednicu pod kontrolu. U tu svrhu korištena je, između ostalo, politika razdvajanja „reakcionarnih“ od „pozitivnih“ službenika“ Islamske zajednice. U brojnim izvještajima, analizama i dopisima Komisije za vjerska pitanja isticano je da za razliku od rukovodećih predstavnika Islamske zajednice kod nižih struktura ove zajednice spremnost za saradnju s organima vlasti nije bila na takvom nivou. Zbog takvih ocjena Komisija je smatrala da su službenici Islamske zajednice na terenu većim dijelom „reakcionarni“, te da „u izvjesnom smislu postoji opasnost od odvajanja vrhova“ od nižih službenika ove zajednice. U brojnim materijalima Komisije za vjerska pitanja iz 1950-ih i početkom 1960-ih godina konstatirano je da unutar Islamske zajednice još uvijek postoje „reakcionarni elementi“ koji su protivnici socijalističkog društvenog uređenja. Ipak, naročito od konca 1950-ih godina, isticano je da u takvi pojedinci malobrojni i da nisu u stanju da imaju neki odlučujući uticaj na pripadnike Islamske zajednice. Zbog toga vladajuće strukture u Bosni i Hercegovini krajem 1950-ih godina konstatiraju da se u cjelini može zaključiti da je situacija u Islamskoj zajednici „vrlo povoljna“. Prema njihovom mišljenju, funkcioneri i ogromna većina službenika su rodoljubi i voljni su da sarađuju, kao i da prihvate sve prijedloge koji su u skladu sa Ustavom i zakonima. U funkciji podrške i afirmacije „pozitivnih“ službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini bila je i državna politika dodjeljivanja odlikovanja.

Ključne riječi: *Islamska zajednica, muslimani, Federativna narodna republika Jugoslavija, Komunistička partija Jugoslavije, Savez komunista Jugoslavije, Bosna i Hercegovina, vjerske zajednice, vjernici, država, razdvajanje i odlikovanja.*

STATE POLICY OF SEPARATION OF OFFICIALS OF ISLAMIC COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1963)

Abstract: *The attitude of the new authorities in Yugoslavia (and Bosnia and Herzegovina) towards the officials of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, from the end of the Second World War to 1963, especially the state policy of separating „reactionary“ from „positive“ officials of this community, seems to be of the most important segments for the overall understanding of communist policy towards religious communities. So far, we cannot boast of fundamental work on this issue, not only because the original archival material is scarce, but also because there was a lack of good will to explain this problem factually and comprehensively. The issue of separating the „positive“ from the „reactionary“ officials of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina has been the subject of continuous attention of the federal and republican*

commissions for religious affairs, as well as other authorities that more or less participated in creating and implementing state policy towards religious communities, including the Islamic Community. This paper contextualises the legal and political post-war circumstances in which the Islamic Community operated and analyses the manifestations and effects of the communist policy of establishing differentiation among the officials of this community. Religious rights and freedoms prescribed by the federal and republican constitutions did not simultaneously imply their concrete implementation in practice. The practical application of religious rights and freedoms on the ground largely depended on the will of party organisations and their political goals. In the category of those who should be disempowered, the communist government included the Islamic Community, which according to the ideological views of this government should have been economically weakened by a series of restrictive laws. That is why, in the first months after its liberation, AVNOJ'S Yugoslavia began to speed up the adoption of legal regulations that limited the property and rights of religious communities, including the Islamic Community. The new government did not respect the specific elements of religious communities, treating them in exactly the same way as other landowners and private entrepreneurs. By 1963, the communist government had adopted a set of legal regulations on the basis of which the state proceeded to confiscate the property of the Islamic Community through legal mechanisms of confiscation, nationalisation, sequestration and expropriation. Along with the disempowerment measures, the measures to bring this community under control by the government were also applied. For this purpose, the policy of separating „reactionary“ from „positive“ officials of the Islamic Community was used, among other things. Numerous reports, analyses and letters from the Commission for Religious Affairs pointed out that, unlike the leading representatives of the Islamic Community in the lower structures of this community, the readiness to cooperate with the authorities was not at such a level. Due to such assessments, the Commission considered that the officials of the Islamic Community on the ground were for the most part „reactionary“, and that „in a sense there is a danger of separating the top“ from the lower officials of this community. Numerous materials from the Commission on Religious Affairs from the 1950s and early 1960s stated that there were still „reactionary elements“ within the Islamic Community who were opposed to the socialist social order. However, especially since the late 1950s, it has been pointed out that such individuals are few and are unable to have any decisive influence on members of the Islamic community. Therefore, the governing structures in Bosnia and Herzegovina in the late 1950s stated that in general it can be concluded that the situation in the Islamic Community is „very favourable“. In their opinion, the officials and the vast majority of officials are patriotic and willing to cooperate, as well as to accept all proposals that are in accordance with the Constitution and laws. The state policy of awarding decorations was also in the function of

supporting and affirming the „positive“ officials of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Islamic Community, Muslims, Federal People's Republic of Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, League of Communists of Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Religious Communities, Believers, State, Separation and Decorations.*

Osvrt na pravni okvir i ekonomsko razvlašćivanje Islamske zajednice

Javna rasprava o novom Ustavu FNRJ okončana je 31. januara 1946. godine, kada je Ustavotvorna skupština Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ) usvojila prvi Ustav socijalističke Jugoslavije. Ustavom je regulirano pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantuje sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavaljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice. Nova vlast je smatrala da samo potpuno odvajanje vjerskih zajednica od države može obezbijediti ravnopravnost spomenutim zajednicama i zaštititi najvažniju tekovinu narodnooslobodilačke borbe – bratstvo i jedinstvo.[1] Na osnovu navedenih načela Ustav FNRJ je u šest posebnih članova (sadržanih u glavi V, prava i dužnosti građana) uredio pitanje vjerskih prava, sloboda i nadležnosti u novoj državi. U članu 21. garantuje se ravnopravnost svih građana tako da su: „Svi građani Federativne Narodne Repulike Jugoslavije jednaki (...) pred zakonom i ravnopravni (...) bez obzira na narodnost, rasu i veroispovest. Ne priznaju se nikakve privilegije po rođenju, položaju, imovnom stanju i stupnju obrazovanosti. Protivan je Ustavu i kažnjiv svaki akt kojim se građanima daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovu razlike u narodnosti, rasi i veroispovesti, kao i svako propovedanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora.“[2] Pitanje slobode vjeroispovijesti, vjerskih škola i zabrane zloupotrebe vjere u političke svrhe regulirano je članom 25, tako da je: „Građanima (...) zajamčena sloboda savesti i veroispovesti. Crkva je odvojena od države. Verske zajednice čije se učenje ne protivi Ustavu slobodne su u svojim vjerskim poslovima i u vršenju verskih obreda. Verske škole za spremanje sveštenika slobodne su, a stoje pod opštim nadzorom države. Zabranjena je zloupotreba crkve i vere u političke svrhe i postojanje političkih

[1] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje: SKVP), 144-8-131.
[2] *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, „Službeni list FNRJ“, god. II, br. 10, Beograd, 1.2.1946, 77.

organizacija na verskoj osnovi. Država može materijalno pomagati verske zajednice."[3]

Poslije usvajanja Ustava FNRJ svih šest narodnih republika imale su obavezu da, shodno odredbama člana 11. spomenutog Ustava, usvoje i proglase republičke ustave. U Bosni i Hercegovini je ova obaveza realizirana jedanaest mjeseci nakon proglašenja prvog Ustava FNRJ (31. decembra 1946. godine), kada je Ustavotvorna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine usvojila i proglasila prvi republički ustav. Komparirajući odredbe Ustava FNRJ i Ustava NRBiH koje se dotiču položaja vjerskih zajednica, uočit ćemo gotovo potpunu istovjetnost tekstova navedenih ustava. Neznatne razlike u sadržini tekstova ova dva ustava postojale su samo u nekim dijelovima i bile su čisto tehničke prirode. Dakle, republički ustav je, kao i savezni ustav, u šest posebnih članova (članovi 22, 24, 26, 27, 28. i 39) donio identična rješenja u vezi s vjerskim pravima i slobodama, te nadležnostima vjerskih zajednica.[4]

Ustavom propisana vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo konkretno oživotvorenje u praksi. Praktično primjenjivanje vjerskih prava i sloboda na terenu umnogome je zavisilo od volje partijskih organizacija i njihovih političkih ciljeva. Državno-partijske strukture su u odnosu prema Islamskoj zajednici imale dva različita pristupa. S jedne strane, KPJ je težila da Ustav uskladi s temeljnim načelima slobode vjere i vjerskog organiziranja, a s druge strane u realizaciji proklamovanog ona je često sužavala i kršila spomenuta načela. Tome je dodatno doprinijela činjenica da ustavno načelo savjesti i slobode vjeroispovijesti nije bilo konkretizirano nikakavim posebnim zakonom i moglo se dosta široko tumačiti. Ovakva zakonska nedorečenost omogućavala je vladajućoj partiji da u svim spornim situacijama između države i vjerskih zajednica presuđuje i odlučuje u korist svoje asebične politike.

Osam godina poslije usvojen je Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica na sjednici Skupštine FNRJ 22. maja 1953. godine. U svom uvodnom govoru o spomenutom zakonu potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća (SIV) i ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Ranković je ustvrdio da se ovaj zakon zasniva na principima slobode savjesti, slobode vjeroispovijesti i odvojenosti vjerskih zajednica od države. Njegov značaj je, prema Rankovićevim riječima, je u tome što se njime konkretiziraju ustavne norme i određuju prava i dužnosti kako vjerskih zajednica tako i državnih organa. Također, on u ovom izlaganju izražava očekivanje da će se smanjiti broj nesporazuma koji su do tada postojali zbog nepostojanja ovakvog pravnog propisa, te ojačati zakonitost u postupanju državnih organa prema vjerskim zajednicama.[5] Navedeni zakon bio je podijeljen na četiri poglavlja (Opšte odredbe, Vršenje vjerskih obreda, Vršenje vjerske

[3] *Isto*, 77-78.
[4] *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* „Službeni list NR BiH", god. III, br. 1, Sarajevo, 8.1.1947, 5-7.
[5] "Usvojen Zakon o pravnom položaju verskih zajednica", *Borba*, god. XVIII, br. 133, Beograd, 23.5.1953, 2.

nastave i Završne odredbe) koja su imala ukupno 24 člana.[6] Zakon je zabranio zloupotrebu „verskih poslova, verske nastave, verske štampe, verskih obreda“ u političke svrhe, kao i „izazivanje ili raspirivanje verske netrpeljivosti, mržnje ili razdora“ (član 5).[7] Komunistički vlastodršci su ovakvim rješenjem zadržali pravo da prosuđuju i odlučuju šta je to zloupotreba vjere u političke svrhe u skladu sa svojim ideološkim aršinima i pogledima. Tačnije, Zakon je zabranio zloupotrebu vjere u političke svrhe, ali ne i zloupotrebu vjere u korist komunističke vlasti, koja je to često ne samo dopuštala, već i organizirala. Članom 7. zakona proklamirana je zaštita prava vjernika u društvu. U njemu je navedeno da „građani ne mogu biti ograničeni u pravima koja im pripadaju po zakonu zbog svojih verskih ubeđenja, zbog pripadnosti nekoj veroispovesti ili nekoj verskoj zajednici“. Ipak, u drugom i trećem stavu ovog člana spomenuta prava se ograničavaju, jer se vjerskim zajednicama i njihovim predstavnicima ne dozvoljavaju nikakve prednosti i privilegije.[8]

Država je sebi ostavila pravo da po svom nahođenju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Kao nadležni organi za odlučivanje o finansijskoj pomoći vjerskim zajednicama određeni su SIV i republička izvršna vijeća. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu (član 11). U vezi s finansiranjem bio je i član 12, koji je dozvolio prikupljanje novčanih priloga u vjerske svrhe, ali isključivo u vjerskim objektima. Izvan ovih objekata prikupljanje sredstava moglo se vršiti samo po dobijanju saglasnosti gradskog ili sreskog narodnog odbora (član 12).[9] Nedostatak bližih propisa za provođenje Zakona, kao i određene široko i neprecizno postavljene zakonske odredbe nerijetko su zloupotrebljavali lokalni državno-partijski funkcioneri. Iako su najviši predstavnici Islamske zajednice najavljivali u svojim medijskim istupima poboljšanje vjerskih prava nakon usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, stanje na terenu i dalje nije bilo u skladu s njihovim očekivanjima. Ustaljena praksa nepoštivanja ustavnih i zakonskih opredjeljenja koja govore o vjerskim pravima i slobodama nastavila se i u godinama nakon usvajanja navedenog zakona.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata nova vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) sprovela je niz mjera pomoću kojih je ograničila uticaj vjerskih

[6] Zakon je slijedeći ustavna opredjeljenja propisao da se svim građanima jugoslovenske države osigurava pravo na: slobodu savjesti i vjeroispovijesti (član 1); slobodno osnivanje vjerskih zajednica i jednaka prava za sve vjerske zajednice (član 2); nesmetano vršenje vjerskih obreda i poslova, kao i izdavanje i dijeljenje vjerske štampe (član 3). Kad je riječ o školi, ona je bila odvojena od vjerskih zajednica, a vjerska nastava je bila dozvoljena samo u vjerskim objektima. Ostvaljena je mogućnost osnivanja posebnih vjerskih škola za spremanje sveštenika i upravljanje tim školama (član 4). *Zakon o pravnom položaju verskih zajednica*, „Službeni list FNRJ“, god. IX, br. 22, Beograd, 27.5.1953, 209.
[7] *Isto*, 209.
[8] *Isto*.
[9] *Isto*.

zajednica u društvu. Ove mjere su uveliko suzile prostor za djelovanje vjerskih zajednica, ostavljajući negativne posljedice po njihovu egzistenciju u narednim decenijama. Poslije okončanja Drugog svjetskog rata KPJ je sprovela proces razvlašćivanja svih nosilaca kapitala i izgradnje socijalističkog društvenog uređenja.[10] Kao glavni obrazac za funkcioniranje države Partija je koristila model sovjetskog društveno-ekonomskog sistema, vidjevši u njemu do 1948. godine jedini put uspostavljanja novog poretka. Tako se i jugoslovenski komunisti opredjeljuju za ukidanje svih privrednih odnosa zasnovanih na kapitalističkim vlasničkim odnosima. Za njih je bilo neprihvatljivo da ekonomska osnova vlasti počiva na inozemnim i domaćim nosiocima kapitala. Stoga je nova revolucionarna vlast pokrenula ubrzano provođenje ekonomskih reformi s ciljem razvlašćivanja bogatih građanskih slojeva i stvaranja pretpostavki za socijalistički preobražaj.[11]

Odnos organa vlasti prema „reakcionarnim“ službenicima Islamske zajednice

Nakon uspostavljanja vlasti u zemlji KPJ je nastojala ukloniti dotadašnji uticaj vjerskih zajednica, insistirajući na načelu da one, iako slobodne u duhovnoj sferi, ne smiju uticati na politički život vjernika.[12] Iako su postojale određene razlike u pristupu prema pojedinim vjerskim zajednicama, koje su proizlazile iz njihove unutrašnje organizacije, brojnosti, specifičnog historijskog razvoja itd., partijske i državne strukture vlasti su proklamirale načelo potpune jednakosti svih vjerskih zajednica sa stanovišta njihovog ustavnopravnog i

[10] U kategoriju onih koje treba razvlastiti komunistička vlast je ubrajala i Islamsku zajednicu, koju je prema ideološkim pogledima ove vlasti trebalo ekonomski oslabiti nizom restriktivnih zakona. Zato avnojevska Jugoslavija već u prvim mjesecima nakon oslobođenja pristupa ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima ograničava imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Islamsku zajednicu. Nova vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1963. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Islamske zajednice putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije. Među njima za Islamsku zajednicu su najrigorozniji, i po svojim posljedicama najteži, bili: Zakon o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama, Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Osnovni zakon o zadrugama, Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, Osnovni zakon o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima, Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općedržavnog značaja, Osnovni zakon o eksproprijaciji, Uredba o prodavanju stambenih zgrada iz opštenarodne imovine, Uredba o upravljanju stambenim zgradama, Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama i Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo 2012, 222-239.

[11] Tomislav Anić, Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944-1946, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2007, 28-33.

[12] Berislav Jandrić, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 21.

političkog statusa u društvu. Komunisti su u namjeri da oslabe uticaj vjerskih zajednica posebno apostrofirali važnost zabrane zloupotrebe vjerskih obreda, vjerskih poslova i vjerskih osjećanja u političke svrhe. U tom kontekstu oni nisu pravili razlike među vjerskim zajednicama, već su ih naprotiv posmatrali kroz istu ideološku dioptriju, gledajući u njima protivnike novog društvenog poretka. Između ostalog, to i jeste razlog zašto je avnojevska Jugoslavija u isti položaj stavila sve vjerske zajednice, bez obzira na njihovu rasprostranjenost, brojnost, veličinu i položaj koji su imale prije završetka Drugog svjetskog rata.[13]

Za razliku od rukovodećih predstavnika Islamske zajednice, kod nižih struktura ove zajednice, prema ocjeni Komisije za vjerska pitanja, spremnost za saradnju s organima vlasti nije bila na takvom nivou. Zbog naznačenih uvjerenja Komisija je smatrala da su službenici Islamske zajednice na terenu većim dijelom „reakcionarni“, te da „u izvjesnom smislu postoji opasnost od odvajanja vrhova“ od nižih službenika ove zajednice.[14] Neprijateljskom aktivnošću službenika Islamske zajednice smatrana je ne samo aktivnost protiv vladajućeg poretka, već i njihovo neuključivanje u razne političke, kulturne, privredne i druge aktivnosti koje je pokretala i osmišljavala nova vlast. Tako je, primjera radi, Gradski odbor Narodnooslobodilačkog fronta u Tuzli 15. oktobra 1945. godine poslao dopis Vakufskom povjerenstvu u ovom gradu u kome je upozorio da će se svaki vjerski službenik koji se drži pasivno tretirati kao protivnik vlasti. Stoga je na kraju dopisa zatraženo da Vakufsko povjerenstvo upozori „potčinjene da bi bilo poželjno da aktivno s nama sarađuju.“[15]

Primarni historijski izvori ukazuju na to da državna politika prema Islamskoj zajednici, kao i prema drugim vjerskim zajednicama, nije bila uvijek koordinirana. O tome govore i brojne partijske analize koje ne kriju da nije bilo „ujednačenog stava“ između viših i nižih organa vlasti. Prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1955. godine, ne samo da „nije bilo jedinstvene akcije u dovoljnoj mjeri“, već se događalo da nema „ni jedinstvenih stavova po istim pitanjima.“ Komisija je nakon desetogodišnjeg praćenja odnosa na relaciji između države i vjerskih zajednica zaključila da agresivna politika nekih lokalnih organa vlasti prema vjerskim zajednicama nanosi štetu državnim interesima. Pojedni aktivisti na terenu, prema ocjeni Komisije, svakog su čovjeka koji je bio religiozan smatrali nepovjerljivim. Za mnoge je bilo „dovoljno da svećenik nosi mantiju, pa da ga gledaju kao neprijatelja i da se tako prema njemu odnose. Zato je Komisija ocijenila da politika sveopćeg „jurišanja“ na službenike i svećenike vjerskih zajednica ugrožava napore države na sređivanju odnosa s vjerskim zajednicama, te da „potkopava politiku koja se odozgo sprovodi.“[16]

[13] AJ, SKVP, 144-10-164, *Odnos verskih zajednica prema državi. Materijali sa savetovanja*, 1954.
[14] AJ, SKVP, 144-137-742.
[15] Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Vakufsko mearifsko povjerenstvo Tuzla (dalje: VMPT), kut. 689, br. 733/45, *Dopis Gradskog odbora Narodnooslobodilačkog fronta u Tuzli upućen Vakufskom povjerenstvu u Tuzli*, 15.10.1945.
[16] AJ, SKVP, 144-137-742.

Hapšenje i kažnjavanje „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice provodilo se pod izgovorom da unutar ove zajednice djeluje dio službenika koji pripadaju „klerikalnoj muslimanskoj reakciji“. Analizirajući u jednom dokumentu odnos Islamske zajednice prema državi, Savezna komisija za vjerska pitanja ocjenjuje da unutar ove zajednice postoje određeni „reakcionarni intelektualci“ koji vrše neprijateljsku propagandu i djelatnost protiv novog poretka. Prema navodima Komisije, to su bili uglavnom pripadnici bivših građanskih stranaka (najvećim dijelom Jugoslovenske radikalne zajednice) i ustaški sljedbenici koji su u doba NDH bili glavni oslonac ustaške vlasti. U istom dokumentu se navodi da su ovi pojedinci u prvim poslijeratnim godinama izbjegavali otvoreno političko djelovanje, te da su se eksponirali kao „idejni čuvari islama“.[17] Optužbe protiv „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice bile su različite, a kao najčešće u partijskim dokumentima navođene su sljedeće: „ometanje izbora“, „lansiranje neprijateljskih parola“, „demonstrativno obavljanje religioznih dužnosti“, „pokušaj obnavljanja organizacije mladih muslimana“, „pomaganje odmetničkim bandama“, „povezivanje sa ostacima raznih građanskih stranaka“, „učestvovanje u pobunama“, „neprijateljska agitacija i propaganda za mektebe i masovnu posjetu džamijama“, „klevetanje narodnih vlasti“, „štampanje i rasturanje letaka“ i „infiltriranje u masovne organizacije s ciljem pasivizacije njihovog rada“ itd.[18]

U materijalima Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1954. godine konstatira se da unutar Islamske zajednice još uvijek postoje „reakcionarni elementi, koji delom radi verskog fanatizma, a delom kao protivnici socijalističkog društvenog uređenja vode unutar verske zajednice borbu protiv sadašnjeg rukovodstva prigovarajući mu da rade na štetu interesa i razvoja muslimanske verske zajednice. Oni time očito žele da spreče normalne odnose ove zajednice prema državi, ali su to slabi i malobrojni pojedinci koji nisu u stanju da imaju neki odlučujući uticaj na pripadnike ove verske zajednice. Međutim, ove činjenice ne treba potcenjivati i treba ih imati u vidu pri rešavanju pojednih pitanja koja rukovodstvo ove verske zajednice postavlja.“[19] Pitanjem djelovanja „reakcionarnih“ elemenata unutar Islamske zajednice bavili su se u narednim godinama i općinski odbori Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Tako je, primjera radi, Predsjedništvo općinskog odbora SSRNJ iz Goražda u decembru 1958. godine odlučilo da podrži odluku većine članova Vakufskog odbora u Goraždu o smjeni imama Zejnila Čolića, sa zahtjevom da se isti ukloni sa ovog područja kao nepoželjan, a da se na njegovo mjesto postavi“lojalniji čovjek“. Čolić je prema ocjeni Predsjedništva, „pod plaštom vjerske djelatnosti, uspio da muslimansko stanovništvo Goražda podijeli na dva dijela: na one koji odobravaju njegove postavke i one koji su za

[17] AJ, SKVP, 144-138-708.
[18] *Isto*.
[19] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), k. 8, br. 6/59, *Dopis Predsjedništva opštinskog odbora SSRNJ Goražde Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine*, 28.12.1959.

saradnju sa narodnom vlasti. Dalje ih dijeli na komuniste i nekomuniste i protivi se sahranjivanju komunista u groblje gdje se sahranjuju ostali građani – nekomunisti muslimani."[20]

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je i početkom 1960-ih godina ukazivala na pojedine vjerske aktivnosti službenika Islamske zajednice na koje organi vlasti nisu blagonaklono gledali. Tako je u jednom izvještaju koji se odnosio na područje Mostara i Hercegovine da je djelovanje službenika Islamske zajednice pojačano posljednjih godina i da se ta intenzivirana aktivnost iskazivala putem masovnijeg vjerskog obučavanja, održavanja mevluda, pojačanog dijeljenja vjerskih publikacija, masovnijim posjetama ramazanskim molitvama i mevludima, i intenziviranja izgradnje objekata ove zajednice. Najzapaženija manifestacija „vjersko-političke aktivnosti muslimanskog klera" u 1960. godini bilo je održavanje masovnog zbora sa mevludom u Rječicama – Čapljina, kome je prisustvovalo oko 8.000 vjernika. Na zboru je govorio reis Sulejman Kemura čiji je govor bio protkan apelom za očuvanje bratstva i jedinstva i dobrosusjedskih odnosa svih konfesija, kao i potrebu prosvjećivanja muslimanskih žena. Ovakav govor reisa Kemure nije naišao na odobrenje kod dijela vjernika. „Neki reakcionarni muslimanski vjernici protumačili su njegov govor na neprijateljski način govoreći da Reis govori kao komunista i da ih čudi kako je on kao poglavar IVZ svoj govor implicirao pogledima koji su istovjetni sa pogledima komunista."[21]

[20] U dopisu Predsjedništva općinskog odbora SSRNJ iz Goražda pisalo je, između ostalog, sljedeće: „U Goraždu, na položaju imama, nalazi se Čolić Zejnil, koji je prije dvije godine došao iz Vlasenice. Od njegovog dolaska pa do sada, kroz svoj rad kao vjerski predstavnik, učinio je niz negativnih postupaka, od kojih neki nisu u duhu Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, a neki su izazivali i političke probleme na terenu (...) Na vjerskim obredima počeo je napadati raniju vjersku neaktivnost njegovih prethodnika i članova Vakufskog povjerenstva, koji su razvijali i unapređivali takve odnose, ističući da su oni likvidirali vjersku djelatnost i osuđujući sve ono što su do tada radili. Tendenciozno je naglašavap kako Srbi bolje poštuju vjeru i vjerske običaje, pa da imaju i viša prava, čime je želio da istakne kako imaju više i slobode vjeroispovijesti. Kroz ovakve i slične njegove izjave, češće puta ispoljavale su se i šovinističke tendencije, što je itekako osjetljivo u ovom kraju, pogotovo kada se ima u vidu nedavna prošlost i posljedice te prošlosti, koje se još uvijek osjećaju na ovom terenu. Kad smo analizirali uzroke pojava šovinizma, koji se u posljednje vrijeme osjeća na terenu, došli smo do zaključka da je i Čolićeva djelatnost u priličnoj mjeri uzrok takvom stanju. (...) Pojedine njegove izjave, stavovi i djelatnost uperene su na podrivanje bratstva i jedinstva Srba i muslimana, jer direktno ili indirektno daju podstreka raznim nazadnim elementima za takvu djelatnost, kako srpskim, tako i muslimanskim, kojima ne leži na srcu bratsvo i jedinstvo(...)".ABiH, KZVP, k. 8, br. 6/59, *Dopis Predsjedništva opštinskog odbora SSRNJ Goražde Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine*, 28.12.1959.

[21] AJ, SKVP, 144-42-394, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja NOS-a Mostar o stanju odnosa organa narodne vlasti i klera u Hercegovini,* 13.1.1960.

Podrška „pozitivnim“ službenicima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Koristeći različite metode i državne mehanizme, nova vlast je za relativno kratko vrijeme uspjela da stavi pod kontrolu najviše predstavnike Islamske zajednice, angažirajući ih u korist svoje politike. Međutim, sprovođenje potpune kontrole nad cjelokupnim kadrom Islamske zajednice nije bilo tako brzo i uspješno za vladajuće strukture. O tome, pored ostalog, govore analize i informacije o djelovanju vjerskih službenika u Bosni i Hercegovini, koje je sastavljala Savezna komisija za vjerska pitanja. U jednoj takvoj analizi se kaže da su sva rukovodeća mjesta i forumi Islamske zajednice (Vrhovni vakufski sabor, Vakufski sabor za Bosnu i Hercegovinu, Vakufska direkcija itd) popunjeni „poštenim i patriotski nastrojenim ljudima“.[22] Prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, rukovodeći organi Islamske zajednice bili su većinom popunjeni politički pozitivnim ljudima. To je, prema mišljenju članova Komisije, uticalo da su odnosi između države i Islamske zajednice u poslijeratnom periodu bili na zadovoljavajućem nivou.[23]

Arhivska građa svjedoči da je poslijeratna vlast od službenika Islamske zajednice tražila da posjeduju ne samo stručnu već i političku podobnost. Iako je prema odredbama Ustava Islamske zajednice ova zajednica imala pravo da samostalno upravlja i uređuje svoje vjerske poslove, kao i da postavlja, namješta i razrješava dužnosti svoje službenike, nerijetko se događalo da su sreski narodni odbori izdavali zabrane vršenja dužnosti službenicima Islamske zajednice. Ovakvo narušavanje zakonskih prava Islamske zajednice od strane lokalnih organa vlasti Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je ocijenila štetnim po interese vlasti. To je, između ostalog, obrazloženo riječima da Ulema medžlis u Sarajevu vrši „redukciju i čišćenje“ službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, te stoga politički ne bi bilo mudro da lokalni organi vlasti ometaju ovu aktivnost. Također, u istom dopisu, koji je spomenuta Komisija 1. aprila 1950. godine uputila generalnom sekretaru vlade Bosne i Hercegovine, može se jasno uočiti direktno političko miješanje u unutrašnje stvari Islamske zajednice. Naime, u ovom dopisu doslovce je stojalo da su glavni kriteriji za ostanak u službi Islamske zajednice „školske, moralne i političke kvalifikacije.“[24] Ulema medžlis, prema informaciji Komisije, prije nego što izda dekret o postavljenju nekog službenika „ispituje njegov rad i političko držanje u toku rata i poslije rata i izdaje dekrete samo licima za koja se utvrdi da imaju političke kvalifikacije na osnovu kojih se može dobiti dekret.“[25] Ovaj, ali i brojni drugi primjeri, svjedoče da Islamska zajednica nije imala punu slobodu kreiranja

[22] AJ, SKVP, 144-10-164, *Odnos verskih zajednica prema državi. Materijali sa savetovanja*, 1954.
[23] AJ, SKVP, 144-81-569, *Informacija o položaju muslimanske emigracije u odnosu na Islamsku versku zajednicu u SFRJ*, 24.6.1964.
[24] ABiH, KZVP, kut. 2, br. 29/50, *Dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine upućen generalnom sekretaru vlade Bosne i Hercegovine*, 1.4.1950.
[25] *Isto*.

i vođenje svoje kadrovske politike. Njenu kadrovsku politiku budno su pratili i usmjeravali organi vlasti. Takva kontrola unutrašnjih tokova u Islamskoj zajednici dovela je do uspostavljanja specifičnog oblika nadzora nad aktivnostima ove zajednice. U takvoj situaciji ostanak u službi Islamske zajednice najbolje je garantirala podrška komunističkoj vlasti i projektima izgradnje novih društvenih odnosa u zemlji.

Vladajuće strukture u Bosni i Hercegovini su krajem 1950-ih godina konstatirale da se u cjelini može zaključiti da je situacija u Islamskoj zajednici „vrlo povoljna". Prema njihovom mišljenju, „svi funkcioneri i ogromna i većina službenika Zajednice su rodoljubi kojima socijalizam nije stran. Oni su voljni da sarađuju, da prihvate sve što im se, u duhu zakonskih propisa, predloži". Također, vladajući krugovi smatrali su da ugled „Vrhovnog starješinstva na čelu sa bivšim reisom Fejićem u redovima vjerskih službenika nije bio veliki. Zato se nastojalo da se novi reis Kemura i Starješinstvo IVZ afirmira u redovima njenih službenika, da oni potpunije sprovode politiku IVZ. U tom pogledu je bilo uspjeha. Opozicija protiv novog Reisa u redovima vjerskih službenika danas je beznačajna. (...) Obezbjeđeno je da u Sabor uđu neosporno rodoljubi. Pored dosadašnjih članova Sabora, ući će i izvjesni ljudi koji su dosada bili po strani, ali za koje postoji garancija da će se držati pozitivno. (...) U Sabor nismo predlagali nikoga od članova Saveza komunista, jer je to već počelo da služi kao argument pojedinim reakcionarima, a i zato što praktično nema nikakve potrebe za tim, jer u Saboru danas postoje ljudi na koje se možemo čvrsto osloniti i koji su garancija da će se voditi pravilna politika".[26]

Konstatacije o pozitivnom stavu čelnih ljudi Islamske zajednice bile su sadržane i u materijalima Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća. Pretresajući pitanje odnosa države i vjerskih zajednica od novembra 1956. do juna 1959. godine, članovi Odbora su u pogledu odnosa sa Islamskom zajednicom zaključili sljedeće:

„Posle ostavke Fejića i izbora za reisa, Vrhovno islamsko starješinstvo je počelo da sređuje stvari u vrhovima ove zajednice koje su duže vreme bile ispuštene. Pozitivan stav vodećih ljudi Islamske zajednice prema državi jače afirmiše i njihovo dejstvo na niže organe, naročito na terenu, postaje efikasnije. Međutim, nužne su i neke promene u republičkim organima Islamske verske zajednice, koji su prilično inertni u svom dejstvu prema terenu, tako da ostaje osnovni problem kod ove verske zajednice da se odvijanje verskog života na terenu pravilno i politički kanališe i onemoguće reakcionarni, konzervativni i zaostali uticaj hodža na terenu. U tom pogledu ima još shvatanja kod nekoh drugova da je najbolje da su rukovodstva ove zajednice neaktivna i da je dovoljno da oni sami ne izazivaju neke probleme. Još ima mišljenja da će se sa tim i verski život na terenu umrtviti. Mišljenja smo da kod muslimanskog življa, naročito u privredno i kulturno zaostalim krajevima, - a to je dobar deo područja

[26] ABiH, KZVP, k. 7, br. 122/59, *Izvod iz stenografskog zapisnika sa sastanka Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine*, 27.6.1959.

gde žive Muslimani, još niz vremena objektivno nužna pojava verskog života, ali da je je pitanje pod čijim rukovodstvom, u kakvim okvirima i na kojim osnovama se razvija taj verski život. *Nastojanja da se umrtve verski organi IVZ i administrativnim merama sprečavan verski život, mišljenja smo, da ima štetne političke posledice. Naša nastojanja preko državnih organa moraju biti takva da se u okviru zakona slobodno razvija i oživljava postepeno verski život, a pod stalnim pozitivnim političkim uticajem državnih i političkih organa i organizacija* (kurziv D. B)".[27]

Dokumenti Savezne komisije za vjerska pitanja govore na bazi kojih karakteristika je vlast neke službenike Islamske zajednice ocjenjivala „pozitivnim". Između ostalog, poželjne karakeristike u vizuri organa vlasti bile su sljedeće: 1. podrška i saradnja sa antifašističkim pokretom u Drugom svjetskom ratu, 2. saradnja sa organima vlasti nakon 1945. godine, 3. zalaganje za reformu vjerskog života, 4. spremnost na provođenje političkih stavova vladajućih struktura među službenicima Islamske zajednice, 5. poštenje, karakternost i društvena popularnost, 6. članstvo bližih članova porodice u KPJ/SKJ, 7. lojalno držanje prema državi, 8. poticanje saradnje organa Islamske zajednice sa državom, 9. aktivnost u „Udruženju Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 10. promoviranje politike bratsva i jedinstva.[28] O navedenim osobinama vođeno je računa i 1959. godine prilikom imenovanja glavnih imama u Bosni i Hercegovini. Tom prilikom postavljeni su glavni imami u sljedećim mjestima: Sabrihafizović Esad (sa sjedištem u Sarajevu),[29] Bešlić hfz. Zufer (sa sjedištem u Mostaru),[30] Zahirović hfz. Mehmed (sa sjedištem u

[27] ABiH, KZVP, k. 8, *Informacija o nekim pitanjima iz odnosa sa verskim zajednicama. Materijal za 3 tačku dnevnog reda sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, zakazane za 1.6.1959. Strogo povjerljivo – samo za ličnu upotrebu*, 1959.

[28] AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

[29] Sabrihafizović Esad rođen je 1891. godine u Sarajevu. „Završio je VII razreda niže medrese. U Carigradu je učio kirajet (...) U Begovoj džamiji glavni imam i hatim od 1933. godine. Tu dužnost vrši po nasledstvu jer njegova familija drži ovo mesto dugi niz godina. Pre rata bio je pristalica JMO, ali se nije isticao. U toku rata imao je ispravno držanje. Jedan sin mu je ubijen od ustaša zbog saradnje sa NOP-om, druga dva sina su mu članovi Saveza komunista, a jedan je službenik DSUP-a BiH-a. Predsednik je 'Ilmije' za Bosnu i Hercegovinu. U građanstvu je vrlo ugledan, uvek zastupa napredne poglede naročito ako se radi u vezi reforme verskog života". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

[30] Bešlić hfz. Zufer rođen je 1909. godine u Goraždu. „Pre rata završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Mobilisan je u domobrane i kao takav bio je vojni sveštenik u Zagrebu. Posle kratkog vremena je to mesto napustio tj. demobilisan i imenovan za imama za izbeglice u Pale i Alipašin Most. Do najnovijeg izbora za imama bio je član Ulema medžlisa od 1950. godine. Jedno vreme bio je predsednik 'Ilmije' za Bosnu i Hercegovinu. Politički ispravan i veoma pogodan za sprovođenje naših stavova među službenicima IVZ. Posle rata naročito se istakao pri zatvranju mekteba i skidanju zara i feredže. Dobar je govrnik i kao takav se istakao svojim pozitivnim govorima na svim skupovima". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

Banjoj Luci),[31] Hadžiabdić hfz. Naim (sa sjedištem u Bugojnu),[32] Mujić hfz. Husein (sa sjedištem u Tuzli)[33] i Mehinagić hfz. Ibrahim (sa sjedištem u Doboju).[34]

Ocjenjujući stanje i probleme u Islamskoj zajednici u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini krajem 1960. godine, republička Komisija za vjerska pitanja je pozdravila činjenicu da je rukovodstvo Islamske zajednice počelo ostvarivati snažniju vezu s velikim brojem službenika na terenu i ostvarivati „pozitivan uticaj" na niže organe i pojedince. Uz to, naglašeni su i „pozitivni" efekti posljednje reorganizacije i izbora u Sabor Islamske zajednice „jednog broja novih ljudi, kao i uspostava Starješinstva i glavnih imama, vjerski život Islamske vjerske zajednice počeo je da se kanališe i normalno razvija i već se odvija pod određenim uticajem ovih ljudi. *U pogledu vjerskog života bitno je kakva je sadržina i vid tog života. Ako se on odvija sa ljudima koji su pozitivno orijentisani, a ako se vjerski skupovi koriste za iznošenje pozitivnih stvari naše stvarnosti, te ako se on oslobađa fanatizma i reakcionarnih stvari i svodi na normalno vršenje vjerskog života, onda tu nema ništa nenormalno i zabrinjavajuće, makar izgledalo da je vjersko iživljavanje posljednjih godina u porastu. Naročito treba na određen način politički podržavati vrhove IVZ da se*

[31] Zahirović hfz. Mehmed rođen je 1910. godine u Ključu. „U toku rata nije bio na strani okupatora. 1942. godine bio je mobilisan u domobrane kao vojni imam, ali se ubrzo demobilisao i čitavo vreme do oslobođenja živi u Banjaluci vršeći dužnost imama. Nije se osobito isticao u političkom životu i ako je učestvovao u akcijama Socijalističkog saveza. Pošten, karakteran i u društvu popularan. Po inteligenciji odskače od ostalih službenika IVZ u Banjaluci. Vrlo je aktivan u ‚Ilmiji' i u istoj deluje pozitivno. Sa njim je moguća saradnja po svim pitanjima". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

[32] Hadžiabdić hfz. Naim rođen je 1918. godine u Donjem Vakufu. „Završio je šerijatsku gimnaziju. Do rata bio imam u Donjem Vakufu a u toku pohađao je Višu medresu u Sarajevu. Neposredno pred oslobođenje pa do 1946. godine bio je u JNA. U ‚Ilmiji' je aktivan. Sada je umjeren i sa istim je moguća saradnja". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

[33] Mujić hfz. Husein je rođen 1916. godine u Orahovici kod Tuzle. „Završio je medresu u Tuzli i hafizluk. Sada privatno polaže VII razred gimnazije. Za vreme rata bio je na strani NOP-a i aktivno ga pomagao. 1943. godine bio je odbornik NO. Danas je član Saveza boraca. Od 1946. do 1951. godine vrši dužnost matičara. Stalno je bio u Sreskom narodnom odboru fronta. Sin i braća su mu članovi Saveza komunista. 1947. godine nuđeno mu je da bude komunista, ali je to odbio. Vrlo pozitivno deluje na ostale verske službenike IVZ kroz 'Ilmiju'. Veliki je prijatelj reisa Kemure". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

[34] Mehinagić hfz. Ibrahim rođen je 1892. godine u Prnjavoru. „Hafizluk je završio u Jugoslaviji a dalje školovanje nastavio je u Istanbulu. Po povratku Iz Istanbula stupio je u šerijatsku sudačku školu, posle koje je stupio u službu za šerijatskog pripravnika u Zvorniku i Tuzli. Kasnije je kao šerijatski sudija duže vremena službovao u Gračanici i kao takav vršio dužnost džematskog medžlisa i vakufskog povjerenstva, a jedan period od Drugog svjetskog rata bio je član i Vakufskog sabora za Bosnu i Hercegovinu. Do 1945. godine vršio je dužnost predsednika Veća vrhovnog šerijatskog suda. Mehinagić je posle oslobođenja suđen radi neprijateljske agitacije i propagande, ali je posle izdržane kazne, naročito poslednjih godina, pokazao punu spremnost za saradnju organa IVZ sa državom". AJ, SKVP, 144-137-742, *Podaci za glavne imame Islamske verske zajednice u Jugoslaviji*, 1959.

vjerski život svede u džamiju" (kurziv D. B).[35] Prema ocjeni vladajućih krugova, zaslugu za „pozitivne" tokove u Islamskoj zajednici imao je i novi reis Sulejman Kemura. U dokumentima Komisije za vjerska pitanja o njemu se pisalo kao o „dobronamjernom, dosta taktičnom i odmjerenom čovjeku, kojem je trebalo vremena i napora dok je izgradio autoritet kako u redovima hodžinske kurije, tako i u islamskim masama".[36]

Ocjene o „pozitivnom" djelovanja vrha Islamske zajednice, kao i o odnosima sa Islamskom zajednicom u cjelini, bile su sadržane u informacijama i izvještajima savezne i republičke Komisije za vjerska pitanja i u narednim godinama. Tako je, primjera radi, u Godišnjem izvještaju Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine za 1964. godinu navedeno da su odnosi s ovom zajednicom dobri i da se sva pitanja rješavaju „sporazumno i na zadovoljavajući način."[37] U ovom dokumentu je posebno apostrofirano da reis Kemura „djeluje pozitivno na planu bratstva i jedinstva. Predstavnici ove zajednice održavaju relativno česte dodire sa pravoslavnom crkvom, zajednički se pojavljuju na raznim skupovima. To praktično doprinosi jačanju bratstva i jedinstva. Stav prema Katoličkoj crkvi je više rezervisan zbog stava te crkve prema IVZ. Međutim, već se osjeća, u manjoj mjeri, međusobno približavanje i u topme su podjednako aktivni i jedni i drugi. (...) Reis-ul-ulema u osnovi vodi pozitivnu politiku. Slabost mu je što se ne konsultuje, teško prima primjedbe, insistira na masovnijim religijskim manifestacijama i sl. (...) Tako, naprimjer, na tuzlanskom srezu tražio je da ga masa dočekuje s cvijećem i zastavama, da ga prate konjanici, sačekuju i pozdravljaju predstavnici narodne vlasti i sl. Ako je to odsustvovalo izražavao je vidljivo nezadovoljstvo. Ponekad se ponaša, u određenim situacijama, ne samo kao vjerski poglavica već i kao vođa muslimana kao etničko-kulturne grupe. Ima mišljenja da on pretjerano forsira vjerski život /posebno u pogledu izgradnje vjerskih objekata i vjerske obuke/ i u tom smislu vrši pritisak na vjerske službenike kako bi ubrzali obnavljanje džamija i drugih vjerskih objekata, pa čak i u onim jestima gdje vjernici ne pokazuju poseban interes. (...) Međutim, i pored svih njegovih ličnih slabosti i posljedica koje iz toga mogu da proizilaze, za Reisa se može reći da se prema uređenju u Jugoslaviji odnosi kao prema poretku u kome se muslimani osjećaju potpuno ravnopravni".[38]

U funkciji podrške i afirmacije „pozitivnih" službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini bila je i državna politika dodjelivanja odlikovanja. U vezi s tim, Savezna komisija za vjerska pitanja uputila je i poseban dopis republičkim i sreskim komisijama za vjerska pitanja da predlože

[35] AJ, SKVP, 144-52-442, *Stanje i problemi u Islamskoj vjerskoj zajednici u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini*, decembar 1960.
[36] ABiH, KZVP, k. 9, br. 459-1/60, *Informacija o odnosima sa vjerskim zajednicama u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini*, 14.12.1960.
[37] AJ, SKVP, 144-88-602, *Godišnji izvještaj Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine*, 1964.
[38] *Isto*.

i najzaslužnije službenike Islamske zajednice za dodjelu odlikovanja kako bi im se na „vidan način odalo zasluženo priznanje za patriotsko držanje.“[39] U dopisu je apostrofirano da se vodi računa da predloženi službenici ispunjavaju sljedeće kriterije:

1. da su tokom rata aktivno podržavali antifašistički Narodnooslobodilački pokret,
2. da su radili na jačanju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda,
3. da su poslije rata sarađivali s novim vlastima i imali lojalan odnos prema državi.[40]

Dostupni arhivski izvori pokazuju da su sreski narodni odbori u Bosni i Hercegovini na različite načine reagirali na ovaj dopis. Tako je, primjera radi, Sreski narodni odbor Zenica obavijestio Komisiju za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine da je nakon „svestrane analize“ došao do zaključka „da sa područja sreza Zenica ne dolazi u obzir ni jedan sveštenik, ni jedne vjerske zajednice, da se predloži za odlikovanje.“[41] S druge strane, bilo je i sreskih narodnih odbora koji su predlagali svećenike i službenike za odlikovanja vodeći računa da, prema nepisanom pravilu, među kandidatima bude podjednak broja predloženih osoba iz Islamske zajednice, Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve. Jedan od takvih primjera je i prijedlog Sreskog narodnog odbora Livno koji je predložio trojicu kandidata za odlikovanje: Vojka Šešuma, fra Klema Dokića i Mehmeda Pehlivanovića.[42]

U oktobru 1960. godine Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, zajedno s Komisijom za odlikovanje, dostavila je Saveznoj komisiji za vjerska pitanja Prijedlog za davanje odlikovanja nekim svećenicima u Bosni i Hercegovini. U okviru ovog prijedloga bila su i četiri nominirana

[39] ABiH, KZVP, k. 8, br. 112-59, *Dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine sreskim narodnim odborima*, 2.6.1959.
[40] *Isto*.
[41] ABiH, KZVP, k. 8, br. 112-2, *Dopis Sreskog narodnog odbora Zenica Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine (Komisiji za vjerska pitanja*), 9.7.1959.
[42] Mehmed Pehlivanović je rođen 1886. godine u Duvnu. “Po zanimanju je hodža u penziji. Završio je medresu. Oženjen je, ima petero djece. Neopredjeljen je. Stalno nastanjen u mjestu rođenja. Za vrijeme stare Jugoslavije pripadao je JMO u Duvnu i bio član Odbora iste u mjestu Duvnu. Za vrijeme okupacije do 1943. godine on je bio pasivan, ali je simpatisao partizanski pokret, jer je imao sina Remziju predratnog komunistu, koji je stupio u NOB-u 1941. godine i poginuo u toku rata kao partizan. U tom periodu ustaše su nekoliko puta pretresle njegov stan. Od 1943. godine počeo je pomagati NOP skupa sa svojom porodicom. Bio je član ZAVNOBiH-a. Od tada je počeo izlaziti na sastanke na planinu Ljubušu. Njegovo držanje u poslijeratnom periodu u odnosu na društvo je dobro. Ne primjećuje se da bilo šta negativno govori protiv društvenog uređenja, već naprotiv (...) Sva su mu djeca članovi SK-a u Livnu. (...)“ ABiH, KZVP, k. 8, br. 11-41, *Dopis Sreskog narodnog odbora Livno Izvršnom vijeću Narodne republike Bosne i Hercegovine (Komisiji za vjerska pitanja),* 19.6.1959.

službenika Islamske zajednice iz Bosne i Hercegovine: Hamid Kukić,[43] Esad Sabrihafizović,[44] Abdulah Bećirević,[45] i Ibrahim Begić.[46]

Na prijedlog potpredsjednika SIV-a Aleksandra Rankovića i Savezne komisije za vjerska pitanja, predsjednik FNRJ Josip Broz Tito odlikovao je Ordenom jugoslovenske zastave I. reda reisa Sulejmana Kemuru zbog zalaganja i učvršćivanja saradnje Jugoslavije i drugih zemalja. U obrazloženju je, uz ostalo, pisalo sljedeće:

---

[43] Hamid Kukić je rođen 1893. godine u Knežini, srez Sarajevo. Završio je "Trgovačku akademiju i proveo dvije godine (četiri semestral) na školi političkih nauka u Parizu. Hamid Kukić je 1914. godine neposredno po sarajevskom atentatu uhapšen i optužen kao član organizacije „Mlada Bosna". Držan je u koncentracionom logoru do 1915. godine kada je upućen na istočni front, odakle je prebjegao u Rusiju i stupio u tamošnji dobrovoljački korpus Jugoslovena. Učestvovao je kao dobrovoljac u proboju Solunskog fronta 1918. godine. Između dva rata Kukić se jedno kratko vrijeme nalazio na studijama u Parizu (do 1921. godine), a zatim je izabran za generalnog sekretara kulturno-prosvjetnog društva 'Gajret', na kom položaju je ostao 20 godina. (...) Za vrijeme Drugog svjetskog rata Kukić je sve vrijeme rata proveo u zarobljeništvu u Njemačkoj nalazeći se za sve to vrijeme nepokolebljivo na liniji Narodnooslobodilačke borbe. Hamid Kukić je integralni Jugosloven. To ga je ne samo zadržalo da se koristi beneficijama muslimana za povratak iz zarobljeništva u zemlju u samom početku, nego je stoički podnio surove uslove zarobljeničkog života, prešao u Pomeraniju (u januaru 1945. godine), a slom Hitlorevske Njemačke zatekao ga je u jednom koncentracionom logoru na Sjeveru Njemačke. Po povratku u zemlju Hamid Kukić jeangažovan u aparat Islamske vjerske zajednice, gdje je zauzimao visoke i odgovorne funkcije (direktor bivše Vakufske direkcije, član Vrhovnog sabora IVZ, član Republičkog islamskog Starješinstva i sekretar Sabora IVZ u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini i itd). Uzgred se napominje da su sin i kćerka Hamida Kukića (kćerka sada supruga ambasadora Danila Lekića) relativno mladi stupili u Narodnooslobodilački pokret 1942. godine. Predlaže se za Orden bratstva i jedinstva I reda. AJ, SKVP, 144-45-397, *Predlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 1960.

[44] Esad Sabrihafizović „(...) pored izrazito vjerskih funkcija (glavni imam i član Starješinstva IVZ za BiH) je i potpredsjednik Udruženja islamskih vjerskih službenika – Ilmije. Predlaže se za Orden Republike I reda". AJ, SKVP, 144-45-397, *Predlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 1960.

[45] Abdulah Bećirević je rođen 22. aprila u Ćoralićima (Cazin). „Svršio je pet razreda medrese. Za vrijeme rata radio je kao imam (islamski sveštenik) u Kladuši do 1943. godine, a tada je stupio u Narodnooslobodilačku borbu. Jedno vrijeme je vršio taktičku funkciju u vojsci (delegat voda) i docnije je vršio razne funkcije u organima narodne vlasti. U vjersku službu IVZ Bećirević Abdulah ponovo je stupio 1946. godine gdje je radio aktivno na sprovođenju svih političkih mjera nove države na terenu. U Udruženju islamskih vjerskih službenika – Ilmija Bećirević je bio vrlo aktivan (član Plenuma Glavnog odbora i pododbora Udruženja cazinske Krajine). Kao bivši aktivni borac NOB Abdulah Bećirević je čovjek od neospornog uticaja na vrlo veliki broj kako vjerskih službenika, tako i vjernika na području Cazinske Krajine. Također je aktivan i kao član organizacije SSRNJ. Predlaže se za Orden Republike II reda. AJ, SKVP, 144-45-397, *Predlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 1960.

[46] Ibrahim Begić je rođen u Koraju (Brčko). „Svršio je tzv. Darul Mualim tj. muslimansku bogoslovsko-učiteljsku školu. Rat je proveo kao imam (...) u svom rodnom kraju Koraju. U toku rata ne samo da je imao dobro držanje, nego je i aktivno sarađivao sa NOP. Također i danas, mada već starac od 71 godinu, veoma je aktivan u političkim i društvenim organizacijama. Begić Ibrahim se već deset godina nalazi na položaju Sabora IVZ za BiH. Važi kao čovjek sposoban za realno ocjenjivanje stvari i vršio je znatan pozitivan uticaj na islamske vjerske službenike. Predlaže se za Orden Republike II reda. AJ, SKVP, 144-45-397, *Predlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 1960.

„15. novembra 1957. godine Sulejman ef. Kemura je izabran za Reis-ule-ulemu Islamske verske zajednice u FNRJ, pod čijim rukovodstvom ova verska zajednica nastavlja i produbljuje dobre odnose sa državom i uspostavlja brojne veze sa verskim zajednicama zemalaj Bliskog Istoka i dr., što doprinosi daljem učvršćenju odnosa između FNRJ i drugih zemalja. U vremenu od 21. februara do 27. marta 1958. godine, na čelu verske delegacije Islamske verske zajednice, Reis-ul-ulema je posetio sledeće zemlje: UAR, Liban, Jordan i Saudijsku Arabiju. PriliSulekkom ove posete Reis-ul-ulema se zalagao za produbljivanje prijateljstva i saradnje između naše zemlje i ovih zemalja. Takođe je u planu da tokom ove godine poseti Tunis i Maroko, što će doprineti učvršćenju miroljubive saradnje i prijateljskih odnosa između FNRJ i ovih zemalja. Reis-ul-ulema Sulejman ef. Kemura, sin Ibrahima, rođen je 1908. Godine u Sarajevu, gdje je završio medresu i Šerijatsko-sudačku školu (1930. godine), koja je u to vreme bila najveći islamski šerijatsko-pravni i teološki zavod u našoj zemlji. Kao verski službenik služio je u Foči, Konjicu, Mostaru i Sarajevu, gde se isticao i kao javni radnik kulturno-prosvetnog društva muslimana ‚Gajeret'. U toku okupacije naše zemlje, aktivno je sarađivao sa NOP-om i u svom stanu je držao ilegalce, koji su privremeno boravili u Sarajevu. Posle oslobođenja naše zemlje, aktivno se uključio u Narodni front i bio je član Opštinskog odbora Narodnog fronta u Sarajevu. U to vreme vršio je dužnost direktora Vakufske direkcije, bio je član Vrhovnog vakufskog sabora, zatim od 1949. godine direktor Gazi Husrev-begove medrese, urednik ‚Glasnika', i jedan od osnivača – prvi sekretar Udruženja ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, sve do izbora za Reis-ul-ulemu".[47]

Politika „diferencijacije" službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Poslijeratna vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) smatrala je da treba intenzivno raditi na diferencijaciji „pozitivnih" od „reakcionarnih" službenika Islamske zajednice. Važnu ulogu u tom procesu vlast je namijenila i Udruženju vjerskih službenika Islamske zajednice. Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika Islamske zajednice održana je 5. septembra 1950. godine u Sarajevu, kada je i usvojen prijedlog da službeni naziv udruženja bude Udruženje Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini. U radu skupštine učestvovalo je preko dvije stotine službenika Islamske zajednice izabranih na konferencijama u 54 sreza Bosne i Hercegovine. Skup je otvorio muftija Omer Džabić u prisustvu najviših velikodostojnika, funkcionera savezne i republičke komisije za vjerska pitanja, te predstavnika Zemaljskog odbora Narodnog fronta

[47] AJ, SKVP, 144-43-395, *Dopis Savezne komisije za verska pitanja Kabinetu Predsjednika Republike - Komisiji za odlikovanja*, 20.4.1960; *Telegram predsjednika Savezne komsije za verska pitanja Dobrivoja Radosavljevića upućen reis-ul-ulemi Islamske verske zajednice u FNRJ hadži Sulejamanu ef. Kemuri*, 25.4.1960.

Bosne i Hercegovine i sličnih udruženja vjerskih službenika pravoslavne i katoličke zajednice.[48] U dnevni red osnivačke skupštine uvršteno je devet tačaka, među kojima po važnosti treba izdvojiti: referat o potrebi osnivanja Udruženja, čitanje i usvajanje Pravila Udruženja, budžet Udruženja, izbor upravnog i nadzornog odbora, kao i rezoluciju osnivačke skupštine.[49] Obrazlažući potrebu osnivanja Udruženja, član Ulema medžlisa u Sarajevu, Zufer Bešlić je u svom referatu posebno istakao da se od Udruženja očekuje da čuva tekovine narodnooslobodilačke borbe i aktivira svoje članove u naporima za socijalističku izgradnju zemlje, u sklopu organizacije Narodnog fronta. Tom prilikom on je naveo da ima i „reakcionarnih" vjerskih službenika koji se ne uklapaju u novu poslijeratnu stvarnost, a uz to „su neorganizovani i prepušteni sami sebi, zaostaju i ne idu u korak s našim sveopćim razvitkom (...) Usljed usamljenosti, bez savjetovanja, dogovora i orijentacije, neki naši vjerski službenici padali su nažalost i pod uticaj neprijateljske propagande."[50] Tražeći izlaz iz takve situacije, u navedenom referatu je rečeno da vjerski službenici trebaju ujediniti svoje snage u nastojanju da osnuju svoje udruženje kao što su to uradile i druge dvije vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Službenici Islamske zajednice će uz pomoć takvog udruženja bolje unapređivati svoj rad i „štititi svoje staleške interese, nego li bi to mogli učiniti kao pojedinci."[51] Na tragu ovakvih shvatanja Skupština je usvojila Pravila Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini definirajući kao ciljeve: materijalno obezbjeđivanje svojih članova, pružanje pomoći svojim članovima u vršenju vjerskih dužnosti, unapređenje vjersko-moralnog života, onemogućavanje zloupotrebe vjere, afirmiranje tekovina narodnooslobodilačke borbe i učvršćivanje bratstva i jedinstva. Član Udruženja je mogao biti svaki aktivni i penzionirani službenik Islamske zajednice, kao i svaki funkcioner koji je stekao vjersku naobrazbu. Pravilima su utvrđeni i organi Udruženja: Skupština, Upravni odbor, Nadzorni odbor i pododbori.[52]

Posmatrano iz vizure državnih vlasti formiranje Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovni imalo je, pored ostalog, cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom, kao i razdvajanje „pozitivnih" od „reakcionarnih" službenika. Ova zajednica u tom pogledu nije bila izuzetak, s obzirom na to da su i kod drugih vjerskih zajednica formirana staleška svećenička udruženja. Ipak, za razliku od katoličkih i pravoslavnih svećenika, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, službenici Islamske zajednice su bili otvoreni za

[48] Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, br. 8-10, Sarajevo, 1950, 211-213.
[49] *Isto*, 215.
[50] *Isto*, 237-238.
[51] *Isto*, 237-238 i 245.
[52] Pravila Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine odobrilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine, 28. septembra 1950. godine. Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, br. 8-10, Sarajevo, 1950, 266-269.

saradnju s državom. Štaviše, ista Komisija je ocijenila da su sva rukovodeća mjesta i forumi Islamske zajednice (Vrhovno islamsko starješinstvo, Vrhovni vakufski sabor, Vakufski sabor za Bosnu i Hercegovinu, Vakufska direkcija i druga) popunjena „sa poštenim ljudima – patriotima, kojima su takva osjećanja osnova za djelatnost".[53] Pri tome, dok su rukovodne strukture Islamske zajednice ocijenjene pozitivno, dotle su niži službenici ove zajednice označeni kao „reakcionarni" elementi. Vladajući krugovi su smatrali da postoji opasnost odvajanja rukovodećih struktura od nižih službenika Islamske zajednice, koji su u značajnom broju „suzdržljivi" za saradnju sa organima vlasti.[54]

Bez obzira na to što su predstavnici Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovni formalno isticali da su ključni zadaci u njihovom radu razmatranje staleških pitanja vjerskih službenika, unapređenje njihovog obrazovanja i popravljanje teškog materijalnog položaja, nije se mogla sakriti očigledna politička nota u njihovom djelovanju. Zbog takvih stavova predstavnika udruženja vjerskih službenika i svećenika vlast je pružala podršku u njihovom radu. Tako je na savjetovanju Državne komisije za vjerska pitanja 1954. godine konstatirano da sva udruženja vjerskih službenika imaju pozitivnu ulogu u razvijanju komunikacije s organima vlasti, te im stoga treba posvetiti veću pažnju. Dakle, prema mišljenju vladajućih krugova, udruženja je trebalo afirmirati kao pozitivan faktor u saradnji s organima vlasti, predstavljajući ih kao zaštitnike i tumače njihovih staleških, prije svega, materijalnih interesa. Komisija je smatrala da treba razviti snažniju vezu između SSRN-a i udruženja, a posebno pomoći udruženjima u njihovom organizacionom učvršćivanju i najnužnijim materijalnim potrebama. Na kraju razmatranja položaja udruženja vjerskih službenika Komisija je ocijenila da se udruženja ne smiju pretvoriti u neki novi organ vjerskih zajednica koji će doprinijeti njihovom jačanju ili učvršćenju „religioznih zabluda" u narodu.[55]

Politika „diferencijacije" „pozitivnih" od „reakcionarnih" službenika Islamske zajednice nastavljena je i početkom 1960-ih godina. Tako je, uz ostalo, u zaključcima s proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine, održane u maju 1962. godine, navedeno da se mora nastaviti „politička diferencijacija u redovima vjerskih organizacija" a posebno s mlađim kadrovima koji tek dolaze na dužnost.[56] Dvije godine kasnije Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine još jednom je naglasila važnost rada na „depolitizaciji i diferencijaciji klera svih konfesija (...) Preko staleških udruženja treba raditi na suzbijanju neprijateljskog uticaja iz inostranstva i reakcionarnih svećenika i vjernika u zemlji. (...) U realizaciji ovog programa biće potrebno ostvarivati čvršću saradnju sa Republičkim sekretarijatom za unutrašnje poslove, Glavnim odborom SSRNJ, Ideološkom komisijom CK SKBiH, Republičkim

[53] AJ, SKVP, 144-137-742.
[54] *Isto*.
[55] AJ, SKVP, 144-10-164.
[56] ABiH, KZVP, k. 14, br. 23/1962, *Zaključci sa Proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine*, 16.5.1962.

sekretarijatom za prosvjetu, Republičkim sekretarijatom za nauku i kulturu, Republičkim zavodom za socijalno osiguranje, Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture i dr.“[57]

Zaključak

U kategoriju onih koje treba razvlastiti komunistička vlast je ubrajala i Islamsku zajednicu, koju je prema ideološkim pogledima ove vlasti trebalo ekonomski oslabiti nizom restriktivnih zakona. Zato je avnojevska Jugoslavija već u prvim mjesecima nakon oslobođenja pristupila ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima je ograničena imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Islamsku zajednicu. Nova vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1963. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Islamske zajednice putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije. Uporedo s ekonomskim razvlašćivanjem Islamska zajednica je izgubila i niz drugih prava i nadležnosti. Također, organi vlasti su intenzivno radili na slamanju „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice i afirmaciji „pozitivnih“. Hapšenje i kažnjavanje „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice sprovodilo se pod izgovorom da unutar ove zajednice djeluje dio službenika koji pripadaju „klerikalnoj muslimanskoj reakciji“. Prema navodima Komisije za vjerska pitanja, to su bili uglavnom pripadnici bivših građanskih stranaka (najvećim dijelom Jugoslovenske radikalne zajednice) i ustaški sljedbenici koji su u doba NDH bili glavni oslonac ustaške vlasti. S druge strane, vlast je podržavala „pozitivne tendencije“ unutar Islamske zajednice. Dokumenti Savezne komisije za vjerska pitanja govore na bazi kojih karakteristika je vlast neke službenike Islamske zajednice ocjenjivala „pozitivnim“. Između ostalog, poželjne karakeristike službenika u vizuri organa vlasti bile su sljedeće: podrška i saradnja s antifašističkim pokretom u Drugom svjetskom ratu, saradnja s organima vlasti nakon 1945. godine, zalaganje za reformu vjerskog života, spremnost na provođenje političkih stavova vladajućih struktura među službenicima Islamske zajednice, poštenje, karakternost i društvena popularnost, članstvo bližih članova porodice u KPJ/SKJ, lojalno držanje prema državi, poticanje saradnje organa Islamske zajednice s državom, aktivnost u Udruženju Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, promoviranje politike bratsva i jedinstva. Koristeći različite metode i državne mehanizme, nova vlast je za relativno kratko vrijeme uspjela da stavi pod kontrolu najviše predstavnike Islamske zajednice, angažirajući ih u korist svoje

[57] AJ, SKVP, 144-72-559, *Informacija Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine o radu vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini dostavljena Saveznoj komisiji za vjerska pitanja*, 29.1.1964.

politike. Međutim, sprovođenje potpune kontrole nad cjelokupnim kadrom Islamske zajednice nije bilo tako brzo i uspješno za vladajuće strukture. O tome, pored ostalog, govore analize i informacije o djelovanju vjerskih službenika u Bosni i Hercegovini, koje je sastavljala Komisija za vjerska pitanja. U jednoj takvoj analizi se kaže da su sva rukovodeća mjesta i forumi Islamske zajednice (Vrhovni vakufski sabor, Vakufski sabor za Bosnu i Hercegovinu, Vakufska direkcija itd.) popunjeni patriotski nastrojenim ljudima. Prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, rukovodeći organi Islamske zajednice bili su većinom popunjeni „pozitivnim“ kadrovima. To je, prema mišljenju članova Komisije, uticalo da su odnosi između države i Islamske zajednice u poslijeratnom periodu bili na zadovoljavajućem nivou. Poslijeratna vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) smatrala je da treba intenzivno raditi na diferencijaciji „pozitivnih“ od „reakcionarnih“ službenika Islamske zajednice. Važnu ulogu u tom procesu vlast je namijenila i Udruženju vjerskih službenika Islamske zajednice. Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika Islamske zajednice održana je 5. septembra 1950. godine u Sarajevu, kada je i usvojen prijedlog da službeni naziv udruženja bude Udruženje Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini. Rukovodstvo Udruženja ilmije u ovom razdoblju samo formalno je izražavalo interese i mišljenja svog članstva. U stvarnosti, pak, Udruženje je bilo samo paravan iza kojeg je komunistička vlast realizirala svoje ciljeve. U funkciji podrške i afirmacije „pozitivnih“ službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini bila je i državna politika dodjeljivanja odlikovanja. U vezi s tim, Savezna komisija za vjerska pitanja je naglašavala da treba voditi računa da predloženi službenici Islamke zajednice ispunjavaju, između ostalog tri ključna kriterija: da su tokom rata aktivno podržavali antifašistički Narodnooslobodilački pokret, da su radili na jačanju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i da su poslije rata sarađivali s novim vlastima, kao i imali lojalan odnos prema državi.

Summary

In the category of those who should be disempowered, the communist government included the Islamic Community, which, according to the ideological views of this government, should have been economically weakened by a series of restrictive laws. That is why, in the first months after the liberation, AVNOJ'S Yugoslavia began to speed up the adoption of legal regulations that limited the property of religious communities, including the Islamic Community. The new government did not respect any specific elements in religious communities, treating them in exactly the same way as other landowners and private entrepreneurs. By 1963, the communist government had adopted a set of legal regulations on the basis of which the state proceeded to confiscate the property of the Islamic Community through legal mechanisms of confiscation, nationalisation, sequestration and expropriation. Along with

economic disempowerment, the Islamic Community has lost a number of other rights and competencies. Also, the authorities worked intensively on crushing the „reactionary“ officials of the Islamic Community and affirming the „positive“ ones. The arrest and punishment of „reactionary“ officials of the Islamic Community was carried out under the pretext that some members belonging to the „clerical Muslim reaction“ were operating within this community. According to the Commission for Religious Affairs, these were mostly members of former civic parties (mostly the Yugoslav Radical Community) and Ustasha followers who were the backbone of Ustasha rule during the NDH. On the other hand, the government supported „positive tendencies“ within the Islamic community. The documents of the Federal Commission for Religious Affairs show us the base characteristics for the government to assess the officials of the Islamic Community as „positive“ ones. Among other things, desirable characteristics of government officials were: support and cooperation with the anti-fascist movement in World War II, cooperation with the authorities after 1945, advocacy for religious reform, readiness to implement the political views of governing structures among officials in Islamic community, honesty, character and social popularity, membership of close family members in the CPY / SKJ, loyalty to the state, encouraging cooperation between the Islamic Community and the state, activity in the Ilmia Association in the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, promoting the policy of brotherhood and unity. Using various methods and state mechanisms, the new government managed to bring the highest representatives of the Islamic Community under control in a relatively short time, engaging them in favour of its policy. However, the implementation of full control over the entire cadre of the Islamic Community was not so quick and successful for the ruling structures. This is evidenced, among other things, by analyses and information on the activities of religious officials in Bosnia and Herzegovina, compiled by the Commission on Religious Affairs. One such analysis says that all leadership positions and forums of the Islamic Community (Supreme Waqf Council, Waqf Council for Bosnia and Herzegovina, Waqf Directorate, etc.) are filled with patriotic people. According to the Federal Commission for Religious Affairs, the governing bodies of the Islamic Community were mostly filled with „positive“ staff. According to the members of the Commission, this affected the relations between the state and the Islamic Community in the post-war period at a satisfactory level. The post-war government in Yugoslavia (and Bosnia and Herzegovina) considered that intensive work should be done to differentiate the „positive“ from the „reactionary“ officials of the Islamic Community. The government also assigned an important role in this process to the Association of Religious Servants of the Islamic Community. The founding assembly of the Association of Religious Servants of the Islamic Community was held on 5 September, 1950 in Sarajevo, when the proposal was adopted that the official name of the association be the Association of Ilmija in the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. The leadership of the Ilmija Association in this period

only formally expressed the interests and opinions of its membership. In reality, on the other hand, the Association was just a cover behind which the communist government realised its goals. The function of supporting and affirming the „positive“ officials of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina was the state policy of awarding decorations. In this regard, the Federal Commission for Religious Affairs emphasised that care should be taken to ensure that the proposed Islamic Community officials meet, among other things, three key criteria: that they actively supported the anti-fascist People's Liberation Movement during the war, that they worked on strengthening of brotherhood and unity of Yugoslav peoples and that they cooperated with the new authorities after the war, as well as that they had a loyal attitude towards the state.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Komisija za vjerska pitanja*.
2. Arhiv Jugoslavije, Beograd, *Savezna komisija za vjerska pitanja*.
3. Arhiv Tuzlanskog kantona, *Vakufsko mearifsko povjerenstvo Tuzla*.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. “Usvojen Zakon o pravnom položaju verskih zajednica“, *Borba*, god. XVIII, br. 133, Beograd, 23.5.1953.
2. *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, „Službeni list FNRJ“, god. II, br. 10, Beograd, 1.2.1946.
3. *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* „Službeni list NR BiH“, god. III, br. 1, Sarajevo, 8.1.1947.
4. *Zakon o pravnom položaju verskih zajednica*, „Službeni list FNRJ“, god. IX, br. 22, Beograd, 27.5.1953.

Knjige/Books:

1. Bećirović Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo 2012.
2. Jandrić Berislav Jandrić, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti*, Zagreb 2006.

Članci/Atricles:

1. Anić Tomislav, Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944-1946, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2007, 28-33.
2. Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, br. 8-10, Sarajevo, 1950, 211-213.

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic20@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1627-3305

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1948/1991" (093)
314.314.1:316.34(497.6 Bosansko podrinje)"1948/1991"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.217

ETNIČKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE OD 1948. DO 1991. GODINE S POSEBNIM AKCENTOM NA BOSANSKO PODRINJE

Apstrakt: *Drugi svjetski rat je, osim ljudskih gubitaka, nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Slično stanje bilo je i u Bosanskom podrinju, te cijeloj sjeveroistočnoj Bosni, gdje su porušeni mnogi stambeni objekti.*

Komunistička partija na prostoru sjeveroistočne Bosne nije bila aktivna, pa je ostavila prostor za djelovanje svojim političkim i ideološkim protvnicima. Po okolnim šumama kretale su se manje ili veće „četničke i ustaške grupe“, koje su napadale lokalno stanovništvo, maltretirali ih i pljačkali.

Period mira i stabilnosti od 1945. do 1991. godine omogućio je, između ostalog, snažan ekonomski, obrazovni, kulturni i demografski razvoj Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina je nakon završetka Drugog svjetskog rata imala površinu 51.121 km^2. Na tom prostoru živjelo je, prema popisu stanovništva 1948. godine, 2.565.277 stanovnika. Lica muškog spola bilo je 1.237.381 a ženskog 1.327.896. Domaćinstava je bilo 498.294.

Prema popisu stanovništva 1948. godine Srba je bilo 1.136.116 (44,29%), Bošnjaka 788.384 (30,73%), Hrvata 614.142 (23,94%), Slovenaca 4.338 (0,17%), Makedonaca 675 (0,03%), Crnogoraca 3.094 (0,12%), ostalih Slavena 12.947 (0,50%), neslavena 5.338 (0,21%) i nepoznato 193 (0,007%).

Bosansko podrinje je 1948. godine činilo osam kotara (srezova): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Bratunac je u to vrijeme bio u Srezu Srebrenica, a Čajniče u Srezu Goražde. Na tom području živjelo je 326.930 stanovnika. Bošnjaka je bilo 123.798 (37,87%), Srba 199.232 (60,94%), Hrvata 2.938 (0,90%), Slovenaca 78 (0,02%), Makedonaca 41 (0,01%), Crnogoraca 194 (0,06%), ostalih Slavena 144 (0,04%), neslavena 194 (0,06%) i nepoznato 21 (0,006%). Bošnjaci su 1948. godine činili većinu stanovništva u srezovima Goražde i Zvornik a Srbi u

srezovima Bijeljina, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci kojih je bilo 1.902.956 ili 43,50%. Srba je bilo 1.366.104 ili 31,21%, Hrvata 760.852 ili 17,38%, Jugoslavena 242.682 ili 5,54%, ostalih 104.439 ili 2,38%.

Na području Bosanskog podrinja živjelo je, prema popisu stanovništva 1991. godine, 412.729 stanovnika što je za 10.136 ili 2,52% stanovnika više u odnosu na 1981. godinu. U etničkoj strukturi stanovništva najbrojniji su bili Bošnjaci kojih je bilo 223.955 (54,26%). Srba je bilo 170.402 (41,29%), Hrvata 1.312 (0,32%), Jugoslavena 8.451 (2,05%) i Ostalih 8.960 (2,17%).

U periodu od 1948. do 1991. godine broj stanovnika Bosne i Hercegovine povećao se sa 2.565.277 na 4.377.033, što predstavlja povećanje za 1.811.756 osoba (70,62%). Broj Bošnjaka povećan je sa 788.384 na 1.902.956 osoba, što je povećanje od 1.114.572 osobe (141,37%). Srbi su zabilježili povećanje sa 1.136.116 na 1.366.104 osobe, što predstavlja povećanje 229.988 osoba (20,24%), a Hrvati sa 614.142 na 760.852 osobe, što je povećanje 146.710 osoba (23,89%). Broj ostalih se povećao sa 26.585 na na 347.121 osobi, što predstavlja povećanje od 320.536 osoba (1205,70%).

Bošnjaci su 1948. godine činili 30,73% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, Srbi 44,29%, Hrvati 23,94% a Ostali 1,04%. Godine 1991. Bošnjaci su činili 43,50%, Srbi 31,21%, Hrvati 17,38% i Ostali 7,93% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Na području Bosanskog podrinja broj stanovnika se, u periodu 1948-1991. godine, povećao sa 326.930 na 412.729, što predstavlja povećanje od 85.799 osoba (26,24%). Bošnjaci su imali povećanje sa 123.798 na 223.965 osoba, što predstavlja povećanje od 100.167 osoba (80,90%). Srbi su zabilježili smanjenje sa 199.322 na 170.402 osobe, što predstavlja smanjenje od 29.396 osoba (14,51%), a Hrvati sa 2.938 na 1.312 osobe, što je smanjenje za 1.626 osoba (55,66%). Broj Ostalih se povećao sa 672 na 17.411 osoba, što je povećanje od 16.739 osoba (2490,92%).

Bošnjaci su 1948. godine činili 37,87% ukupnog stanovništva Bosanskog podrinja, Srbi 60,94%, Hrvati 0,90% a Ostali 0,21%. Godine 1991. Bošnjaci su činili 54,26%, Srbi 41,29%, Hrvati 0,32% i Ostali 0,40% ukupnog stanovništva Bosanskog podrinja.

Broj Bošnjaka se u socijalističkom periodu, u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja, kontinuirano povećavao usljed stabilog prirodnog priraštaja, mira, razvijene privrede, zdravstva te činjenice da se značajan broj Bošnjaka „krio“ u Jugoslavenima i drugim grupama. U isto vrijeme se smanjivao broj Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu ovoga područja. Bilo je to, prije svega, zbog odlaska Srba i Hrvata u susjednu Srbiju, odnosno Hrvatsku radi zaposlenja ili školovanja.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bosansko podrinje, etnička struktura stanovništva, period 1948-1991, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Ostali, mir.*

ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1948 TO 1991 WITH SPECIAL ACCENT TO THE BOSNIAN PODRINJE

Abstract: *In addition to human losses, the Second World War caused great damage to the economy of Bosnia and Herzegovina, especially to the industry that was exposed to severe destruction and damage. The situation was similar in the Bosnian Podrinje, and in the whole of northeastern Bosnia, where many residential buildings were destroyed.*

The Communist Party was not active in northeastern Bosnia, leaving room for its political and ideological opponents. More or less „Chetnik and Ustasha groups“ were moving around the surrounding forests, attacking the local population, harassing and looting them.

The period of peace and stability from 1945 to 1991 enabled, among other things, the strong economic, educational, cultural and demographic development of Bosnia and Herzegovina.

After the end of the Second World War, Bosnia and Herzegovina had an area of 51,121 km2. According to the 1948 census, 2,565,277 people lived in the area. There were 1,237,381 males and 1,327,896 females. There were 498,294 households. According to the 1948 census, there were 1,136,116 Serbs (44.29%), 788,384 Bosniaks (30.73%), 614,142 Croats (23.94%), 4,338 Slovenes (0.17%), and 675 Macedonians (0.03%), Montenegrins 3,094 (0.12%), other Slavs 12,947 (0.50%), non-Slavs 5,338 (0.21%) and unknown 193 (0.007%).

In 1948, the Bosnian Podrinje consisted of eight districts (counties): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica and Zvornik. At that time, Bratunac was in the Srebrenica County, and Čajniče was in the Goražde County. In this area lived 326,930 inhabitants. There were 123,798 Bosniaks (37.87%), 199,232 Serbs (60.94%), 2,938 Croats (0.90%), 78 Slovenes (0.02%), 41 Macedonians (0.01%), and 194 Montenegrins. 0.06%), other Slavs 144 (0.04%), non-Slavs 194 (0.06%) and unknown 21 (0.006%).

In 1948, Bosniaks made up the majority of the population in the counties of Goražde and Zvornik, and Serbs in the counties of Bijeljina, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad and Vlasenica. According to the 1991 census, there were 4,377,033 inhabitants in Bosnia and Herzegovina. The most numerous people were Bosniaks, of whom there were 1,902,956 or 43.50%. There were 1,366,104 Serbs or 31.21%, 760,852 Croats or 17.38%, 242,682 Yugoslavs or 5.54%, the other 104,439 or 2.38%.

According to the 1991 census, there were 412,729 inhabitants in the Bosnian Podrinje area, which is 10,136 or 2.52% more than in 1981. In the ethnic structure of the population, the most numerous were Bosniaks, who numbered 223,955 (54.26%). There were 170,402 Serbs (41.29%), 1,312 Croats (0.32%), 8,451 Yugoslavs (2.05%) and 8,960 others (2.17%).

In the period from 1948 to 1991, the population of Bosnia and Herzegovina increased from 2,565,277 to 4,377,033, which is an increase of 1,811,756 persons (70.62%). The number of Bosniaks increased from 788,384 to 1,902,956 persons, which is an increase of 1,114,572 persons (141.37%). Serbs recorded an increase from 1,136,116 to 1,366,104 persons, an increase of 229,988 persons (20.24%), and Croats from 614,142 to 760,852 persons, an increase of 146,710 persons (23.89%). The number of others increased from 26,585 to 347,121 people, which is an increase of 320,536 people (1205.70%). In 1948, Bosniaks made up 30.73% of the total population of Bosnia and Herzegovina, Serbs 44.29%, Croats 23.94% and Others 1.04%. In 1991, Bosniaks accounted for 43.50%, Serbs 31.21%, Croats 17.38% and Others 7.93% of the total population of Bosnia and Herzegovina.

In the area of the Bosnian Podrinje, the number of inhabitants, in the period 1948-1991. year, increased from 326,930 to 412,729, which is an increase of 85,799 people (26.24%). Bosniaks had an increase from 123,798 to 223,965 persons, which is an increase of 100,167 persons (80.90%). Serbs recorded a decrease from 199,322 to 170,402 persons, which is a decrease of 29,396 persons (14.51%), and Croats from 2,938 to 1,312 persons, which is a decrease of 1,626 persons (55.66%). The number of Others increased from 672 to 17,411 persons, which is an increase of 16,739 persons (2490.92%).

In 1948, Bosniaks made up 37.87% of the total population of the Bosnian Podrinje, Serbs 60.94%, Croats 0.90% and Others 0.21%. In 1991, Bosniaks made up 54.26%, Serbs 41.29%, Croats 0.32% and Others 0.40% of the total population of the Bosnian Podrinje.

During the socialist period, the number of Bosniaks in the total population of the Bosnian Podrinje continuously increased due to stable natural growth, peace, developed economy, health and the fact that a significant number of Bosniaks „hid“ in Yugoslavs and other groups. At the same time, the number of Serbs and Croats in the total population of this area was decreasing. This was, first of all, due to the departure of Serbs and Croats to neighboring Serbia, ie Croatia for employment or education.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bosnian Podrinje, ethnic structure of the population, period 1948-1991, Bosniaks, Serbs, Croats, Others, peace.*

Uvod

Drugi svjetski rat je, osim ljudskih gubitaka, nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksploatirana.

Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

U Bosni i Hercegovini je uništeno ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika. Uništeno je 95 pilana koje su imale 209 gatera.[1] Osim toga gotovo sve saobraćajne komunikacije bile su uništene kao i najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond je smanjen za više od 70%.[2] Ukupna ratna šteta u Bosni i Hercegovini bila je procijenjena na 161.048.575.264 dinara.[3]

U uskoj vezi sa uništenjem privrednih, a posebno industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini bilo je i sistematsko uništavanje javnih, stambenih i drugih zgrada. U 67 mjesta na teritoriji Bosne i Hercegovine uništene su ili oštećene zgrade u kojima su bili smješteni okružni i sreski sudovi, porušeno je 86, a oštećeno 54 zgrade koje služe za smještaj administracije, uprave, žandarmerije, policije i drugih organa. Ukupno je okupator oštetio ili uništio 550.302 seoske i gradske zgrade.[4]

Slično stanje bilo je i u Tuzlanskom okrugu u čijem sastavu je bilo 12 srezova: Zvornički, Vlasenički, Srebrenički, Bijeljinski, Bosanskošamački, Brčanski, Ugljevički, Loparski, Gradačački, Kladanjski, Lukavački i Tuzlanski.[5]

---

[1] Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine,* knj. 2, Sarajevo 1990, 13. (dalje: *Istorija,* II*).*

[2] Seka Brkljača, Muhidin Pelesić, Husnija Kamberović, Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata, u *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Sarajevo 1994, 307.

[3] Zemaljska komisija za ratnu štetu izvijestila je Generalni sekretarijat Predsjedništva vlade NR Bosne i Hercegovine 31. avgusta 1946. godine o ratnoj šteti pričinjenoj na teritoriji Bosne u Hercegovine u periodu od 1941. do 1945. godine. Podaci su prikupljani u vremenu od 20. avgusta 1945. do 20. avgusta 1946. godine. Komisija je bila mišljenja da se prikupljeni podaci mogu smatrati konačnim jer su zbirni spiskovi primljeni od svih sreskih, gradskih i reonskih narodnih odbora. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), *fond Zemaljska komisija za ratnu štetu* (dalje: fond *ZKRŠ),* kutija 27. Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 31. avgusta 1946. godine; Sead Selimović, Obnova i konsolidacija privrednih preduzeća Tuzlanskog okruga 1945-1952. godine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, br. 46, god. 46, Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016, 189-208.

[4] ABiH, fond *ZKRŠ,* K-27. Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 31. avgusta 1946. godine.

[5] U toku NOB-a stvorena je DFJ, u kojoj je Bosna i Hercegovina stekla status ravnopravne federalne jedinice. Opredjeljenje o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu potvrđeno je odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čime je Bosna i Hercegovina dobila svoje teritorijalno jedinstvo, posljednji put prekinuto zavođenjem šestojanuarske diktature i Sporazumom Cvetković – Maček. Iako je tokom trajanja NOR-a inicirano pitanje teritorijalnog ustrojstva Bosne i Hercegovine (odluka ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu o ustrojstvu i radu NOO-a i NO skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini), konačnu odluku o tome donijelo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine u Sarajevu 16. augusta 1945. godine. Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo je Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora. Ovim zakonom je Bosna i Hercegovina podijeljena na 7 okruga, 77 srezova i 1.280 područja mjesnih narodnih odbora. Grad

Osim industrijskih, u Tuzlanskom okrugu, porušeni su mnogi stambeni objekti. U Vlasenici je porušeno 6.042 kuće, Zvorniku 3.847, Loparama 1.191, Tuzli 1.081, Kladnju 889, Srebrenici 850, Suhom Polju 729, Brčkom 701, Lukavcu 664, Bijeljini 422 i Gradačcu 177 kuća.[6]

Obnova ratom opustošene zemlje, odvijala se u skladu s planovima nove – komunističke vlasti. Međutim, bilo je mnogo problema: objektivnih i subjektivnih.

Djelovanje protukomunističkih grupa

Komunistička partija na prostoru sjeveroistočne Bosne nije bila aktivna, pa je ostavila prostor za djelovanje svojim političkim i ideološkim protvnicima. U mnogim naseljima, Tuzlanskog okruga i Bosanskog podrinja, kretale su se, po okolnim šumama, manje ili veće „četničke i ustaške grupe“, koje su napadale lokalno stanovništvo, maltretirali ih i pljačkali.[7]

Sarajevo izdvojen je u posebno područje narodne vlasti i podijeljen na rejone. Osim toga u samostalna područja narodne vlasti izdvojeni su i gradovi: Banja Luka, Bihać, Mostar, Travnik, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Zenica. Prema navedenom Zakonu teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena je na slijedeće okruge: Sarajevski, Hercegovački, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Dobojski, Tuzlanski. *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine (*dalje: *Sl. list F BiH),* broj 11, godina I, od 18. augusta 1945. Podaci o broju mjesnih narodnih odbora se razlikuju u Zakonu o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine od podataka iznesenih u literaturi. Tako je u pomenutom Zakonu na četvrtoj stranici navedeno 1.280 mjesnih područja, dok u *Istoriji SK BiH, 2,* na str. 25 se navodi postojanje 1.293 mjesna narodna odbora. Vidi i: Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*); Sead Selimović, Obnova i konsolidacija privrednih preduzeća Tuzlanskog okruga 1945-1952. godine, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 46, Sarajevo 2016, 189-208; Sead Selimović, Obnova naselja Tuzlanskog okruga porušenih u Drugom svjetskom ratu, *Arhivska praksa*, broj 19, Tuzla 2016, 514-526.

[6] ABiH, Uprava tehničkih baza (dalje: UTB), dok. br. 703/1946, *Referat Građevinskog odjeljenja OKNOT–a za konferenciju obnove naselja o obnovi naselja na teritoriji tuzlanskog okruga*, Tuzla, 18. 7. 1946; O ratnim razaranjima u Drugom svjetskom ratu na području Tuzlanskog okruga vidi: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 150-163; Sead Selimović, Obnova naselja Tuzlanskog okruga porušenih u Drugom svjetskom ratu, *Arhivska praksa,* br. 19, god. 19, Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016, 514-526; Sead Selimović, Političke i društveno-ekonomske promjene u Bijeljini od 1945. do 1953. godine, *Historijski pogledi,* god. 3, br. 4 Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 178-204. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.4.178).

[7] Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Oblasni komitet Saveza komunista (OBK SK) Tuzla, Naknadno pronađeni i evidentirani dokumenti (1951; 1952; 1958. i 1961), K-5, fasc. 3, dok. br. 887/51, *Izvještaj instruktorske grupe CK KP BiH o obilasku partijske organizacije srebreničkog sreza*, Sarajevo, 6.3.1951. godine; Sead Selimović, Političke i društveno-ekonomske promjene u Bijeljini od 1945. do 1953. godine, *Historijski pogledi*, god. 3, br. 4 Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 178-204. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.4.178).

Četnici su bili organizovani u grupama pet do deset ljudi, a negdje i stotinjak, kao što je bilo na Majevici i Ozrenu. Oni su bili vrlo aktivni u Posavini, Semberiji i drugim prostorima.[8]

Djelovanje „reakcije" poprimalo je nove forme u cijeloj Bosni i Hercegovini, Tuzlanskom okrugu i Bosanskom podrinju. U selu „Bošnjaci" na prostoru Posavine, narod je razglasio kako je vidio „Majku Božju" u tamošnjim šumama, pa je nosio hranu za nju u skladu sa narodnim običajima.[9] Time su oni, u stvari, osiguravali preživljavanje ustašama koji su se krili u šumama. „Uticaj hrvatske reakcije prema Hrvatima ogledao se i u tome što su hrvatske seljanke na pijacama primale kune a ne dinare, jer im je rečeno da će dinari izgubiti vrijednost a da će kune ponovo biti u prometu".[10]

Srpske protukomunističke grupe bile su vrlo aktivne. One su se infiltrirale u lokalno stanovništvo i govorili narodu „da čekaju dolazak Engleza i da će se Kralj Petar II. Karađorđević vratiti u zemlju". Osim toga, oni su isticali da će u „Jugoslaviji ostati ona vojska koju postavi kralj", a to nikako nije NOVJ.[11] Narodu je pričano da će monarhija biti obnovljena jer „ne može biti država bez kralja", zatim, da će doći do sukoba između Saveznika i SSSR-a, te da Tito Srbima ne može biti dobar: „Kako Tito kao Hrvat može biti bolji za nas od kralja koji je Srbin".[12]

Izuzetno snažne su bile i bošnjačke protukomunističke grupe. U naseljima sjeveroistočne Bosne uticali su na seljake da se ne trude mnogo na sređivanju ljetine (žetvi, branju šljiva itd) „jer će svakako država uzeti od seljaka sav višak njegovih proizvoda."[13] Osim toga, na dovama su „hodže govorile kako svaka vlast koja ne vjeruje u Boga mora da propadne".[14]

Protv komunističke vlasti djelovali su i bivši zarobljenici, povratnici iz Njemačke, Belgije i Nizozemske. Oni su razvili aktvnosti na cijelom prostoru Bosanskog podrinja. Bivši zarobljenici su govorili o svom lijepom životu u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj, o tome kako su tamo čitavi gradovi ostali neporušeni, saobraćaj je funkcionirao, te da se „čude pustoši koju vide u

[8] ATK, Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije (OK KPJ) Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 042/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 19. 8. 1945.godine.

[9] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla upućen Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije (*dalje: *PK KPJ) za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

[10] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

[11] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

[12] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. Ib13/1, *Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Zvornik o radu i stanju partijske organizacije upućen OK KPJ Tuzla,* Zvornik, 23. 7. 1945.

[13] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945.

[14] ATK, OK KPJ Tuzla, K-3, fasc. 2, dok. br. Ib140/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji i radu partijske organizacije na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 3.8.1946.

Jugoslaviji“, tumačeći, „da tako ne bi bilo da Jugoslavija nije zaratila sa Njemačkom“.[15]

Protukomunističke grupe razvijale su svoje aktivnosti i protiv „dobrovoljnog rada“, ističući „da je to kuluk, i kako se na silu gone seljaci na dobrovoljne radove, dok građani i radnici ne idu na takve radove.“[16]

Etnička struktura stanovništva

Bosna i Hercegovina je nakon završetka Drugog svjetskog rata imala površinu 51.121 km^2. Na tom prostoru živjelo je, prema popisu stanovništva 1948. godine, 2.565.277 stanovnika. Lica muškog spola bilo je 1.237.381 a ženskog 1.327.896. Domaćinstava je bilo 498.294.[17]

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine može se analizirati na osnovu pokazatelja iz popisa stanovništva 1948. godine (Tabela 1).[18]

Tabela 1.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1948. godine, u brojkama										
	Uku-pno	Bošnja-ci	Srbi	Hrva-ti	Slove nci	Maked -onci	Crno gorci	Ostali Slave ni	Nesl aveni	Nepo znato
BiH	2565277	788384	1136116	614142	4338	675	3094	12947	5338	193

Podaci u tabeli pokazuju da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva 1948. godine živjelo 2.565.277 stanovnika. Srba je bilo 1.136.116 (44,29%), Bošnjaka[19] 788.384 (30,73%), Hrvata 614.142 (23,94%), Slovenaca

[15] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945. godine; Sead Selimović, Političke i društveno-ekonomske promjene u Zvorniku od 1945. do 1953. godine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, br. 48, god. 48, Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2018, 177-204.

[16] ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945. godine.

[17] *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951, 300-301. (dalje: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1).

[18] Vidi: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951; Vidi i: *Statistički godišnjak 1945-1953,* Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku i evidenciju, Sarajevo, 1954, 44-49. (dalje: *Statistički godišnjak 1945-1953*).

[19] U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji Bošnjaci nisu bili nacionalno priznati i mogli su se na popisima stanovništva 1948. i 1953. godine izjasniti kao „Neopredijeljeni“, odnosno

4.338 (0,17%), Makedonaca 675 (0,03%), Crnogoraca 3.094 (0,12%), ostalih Slavena 12.947 (0,50%), neslavena 5.338 (0,21%) i nepoznato 193 (0,007%).

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja, po srezovima, može se vidjeti iz tabele 2.[20]

Tabela 2.

Stanovništvo Bosanskog podrinja prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1948. godine, u brojkama										
Srez	**Ukupno**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Makedonci**	**Crnogorci**	**Ostali Slav.**	**Neslaveni**	**Nepoznato**
Bijeljina	77.482	14.145	62.074	856	33	22	17	192	40	3
Foča	39.171	14.273	24.303	444	11	3	102	13	20	2
Goražde	33.409	20.730	12.419	184	6	4	41	6	18	1
Rogatica	29.701	14.333	15.218	131	4	5	8	1	1	---
Srebrenica	39.954	19.671	20.195	52	2	---	4	6	24	---
Višegrad	29.897	10.767	18.303	781	8	4	20	5	9	---
Vlasenica	27.305	4.537	22.523	224	8	1	1	4	5	2
Zvornik	50.011	25.342	24.287	266	6	2	1	17	77	13
Bos. podrinje	**326930**	**123.798**	**199.322**	**2.938**	**78**	**41**	**194**	**144**	**194**	**21**

Bosansko podrinje je 1948. godine činilo osam kotara (srezova): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Bratunac je u to vrijeme bio u Srezu Srebrenica, a Čajniče u Srezu Goražde. Na tom području živjelo je 326.930 stanovnika. Bošnjaka je bilo 123.798 (37,87%), Srba 199.232 (60,94%), Hrvata 2.938 (0,90%), Slovenaca 78 (0,02%), Makedonaca 41 (0,01%), Crnogoraca 194 (0,06%), ostalih Slavena 144 (0,04%), neslavena 194 (0,06%) i nepoznato 21 (0,006%).

„Jugoslaveni-neopredijeljeni“, ili kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd. Zbog toga se jedan značajan broj Bošnjaka „krio“ u okviru navedenih naroda; Vidi: Sead Selimović, Utjecaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu, *Migracije i Brčko: Zbornik radova,* Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 332-354.

[20] Vidi: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 9, Stanovništvo po narodnosti, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954, 418-436.

Bošnjaci su 1948. godine činili većinu stanovništva u srezovima Goražde i Zvornik a Srbi u srezovima Bijeljina, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

Prvi Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine proglašen je na sjednici Ustavotvorne skupštine 31. decembra 1946. godine. Tada je odlučeno „da se Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, usvojen na sjednici Ustavotvorne skupštine, proglasi i objavi narodima i građanima Narodne Republike Bosne i Hercegovine".[21] U članu prvom Ustava uređeno je da je Narodna Republika Bosna i Hercegovina „narodna država republikanskog oblika". Tom odredbom uređen je status Bosne i Hercegovine kao države. Član drugi Ustava uređuje da se Bosna i Hercegovina, koristeći se svojim pravom na samoopredjeljenje, ujedinila sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom i Crnom Gorom u saveznu državu Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju i prenijela na FNRJ samo ona prava koja su saveznoj državi data Ustavom FNRJ.[22]

U to vrijeme Bošnjaci nisu bili nacionalno priznati i ravnopravni sa ostalim narodima jugoslavenske federacije i ako su dali značajan doprinos konsolidaciji i pobjedi NOP-a u Drugom svjetskom ratu.

Kada je završen Drugi svjetski rat, umjesto ravnopravnosti, Bošnjacima je samo data „mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele". U državnom i partijskom vrhu postojalo je uvjerenje da su Bošnjaci vjerska grupa, čiji će se pripadnici, ovisno od svog kulturno-političkog napretka, nacionalno opredjeljivati kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd.

Tako su sva nastojanja koja su postojala u toku rata da se ide u pravcu službenog priznavanja Bošnjaka suspendovana političkim monopolom partije kao retrogradan čin i vraćena na predratno stanje. Dakle, iako su u toku narodnooslobodilačke borbe, a posebno u dokumentima ZAVNOBiH-a, uvažavani i tretirani kao ravnopravan narod, stare predrasude o Bošnjacima i islamu odnijele su prevagu. Bilo je to suprotno politici i stavovima koje su članovi Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i borci Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) formirali u toku rata o etničkoj strukturi Bosne i Hercegovine i o Bošnjacma kao posebnom narodu. Da ironija bude veća, taj zaokret prihvatili su i bošnjački partijsko-politički funkcioneri među kojima su Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić i drugi. Podržao ih je i veliki broj članova KPJ iz redova Bošnjaka kojima se priključio i veći dio tadašnje inteligencije.

Izjašnjavanjem Bošnjaka za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime trebalo je odlučiti o nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine, da je „srpska", ondnosno „hrvatska" zemlja. Iz tog procjepa bošnjačka partijska inteligencija nije znala da nađe izlaz. Moglo bi se reći da se ona u tom procjepu osjećala kao

[21] *Odluka Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine o proglašenju Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 31. decembar 1946. godine.

[22] Vidi: *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd 1946; *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1946.

u svom prirodnom ambijentu. Ona je nastavila da se nacionalno opredjeljuje, jer je nastavila da lojalno služi režimu.[23]

Bez obzira na politiku „nacionalnog opredjeljivanja" Bošnjaci su uvijek, kada im je bila pružena prilika, jasno i u ogromnoj većini izražavali svoj poseban etnički i kulturni identitet. U prvom poslijeratnom popisu stanovništva u Jugoslaviji, Bošnjaci su imali mogućnost da se „opredijele" kao pripadnici nekog drugog naroda (Srbi, Hrvati, Crnogorci i sl) ili da ostanu neopredijeljeni. Uputstvo za popis stanovništva 1948. godine napisao je visokorangirani partijski i državni funkcioner, Moša Pijade.[24] Tako je u Jugoslaviji 1948. godine bilo 810.126, a u Bosni i Hercegovini 788.403 nacinalno „neopredijeljenih" Bošnjaka, dok se 22% ove populacije „opredijelilo" (vlastitom voljom ili administrativno) za Srbe, Hrvate, Crnogorce itd. Tako su se Bošnjaci, po popisu iz 1948. godine, osim kao neopredijeljeni, izjasnili na slijedeći način: Muslimani-Srbi 72.008 osoba (muških 37.472, ženskih 34.356), Muslimani-Hrvati 25.301 (muških 13.219, ženskih 12.082), Muslimani-neopredijeljeni 788.382 (muških 385.010, ženskih 403.370).[25]

U periodu etatizma u Jugoslaviji, od 1945. do 1950. godine, uspostavljen je politički sistem, započeta obnova zemlje, usvojen prvi petogodišnji plan, odgovoreno je na sovjetski hegemonizam i čvrsto kontroliran ukupan društveni život. U tim burnim političkim događajima predsjednik Prezidija Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, od novembra 1946. do septembra 1948. godine, bio je Đuro Pucar, a u narednom periodu, do decembra 1953. godine, tu je funkciju obavljao Vlado Šegrt.[26]

[23] Enver Radžić, „Tačka na veliko M.", *Dani*, br. 199, Sarajevo, 30. mart 2001.

[24] Veselin Mitrašević (priredio), *Prvi (Osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948), Stenografske bilješke,* Sarajevo 1988, Pozdravni govor Moše Pijade, 18-22; *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1950, 11-17.

[25] *Statistički godišnjak Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 1954, 44; ABiH, *fond Ministarstva industrije i rudarstava* (*MIR*), godina 1949, kutija 24. Izvještaji. Savezni statistički zavod aktom strogo pov. broj 23/50, dostavlja Hasanu Brkiću podatke o popisu stanovništva. Sarajevo, 2. 3. 1950. godine.

[26] Vera Katz, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990, u: *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 2010, 59. (dalje: V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*); Vidi i: Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: podsjećanje na historijsko NE staljinizmu, događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije,* UMHIS, Sarajevo 2019.

Novi popis stanovništva Bosne i Hercegovine izvršen je 31. marta 1953. godine, a etnička struktura može se vidjeti u tabeli 3.[27]

Tabela 3.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu iz 1953. godine										
	Sve ga	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Maked Onci**	**Crnogorci**	**Česi, Poljaci Ukra. Rusi**	**Ost. nesl av.**	**Ost. Slaveni**
BiH	2847790	891800	1264372	654229	6300	1884	7336	11223	548	10098

Po popisu stanovništva 1953. godine za sva lica jugoslavenskog porijekla, „koja nisu bliže nacionalno opredijeljeno“, što se prije svega odnosilo na Bošnjake, uvedena je nova statistička kategorija „Jugoslaven-neopredijeljen“. Takvih „neopredijeljenih Jugoslavena“ bilo je u Jugoslaviji 998.697, a u Bosni i Hercegovini 891.798 (31,32%).[28] Srba je bilo 1.264.372 (44,40%), Hrvata 654.229 (22,97%), Slovenaca 6.300 (0,22%), Makedonaca 1.884 (0,07%), Crnogoraca 7.336 (0,26%) i svih ostalih 21.869 (0,77%).

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja, prema popisu 1953. godine, po srezovima, može se vidjeti u tabeli 4.[29]

Tabela 4.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu iz 1953. godine										
Srez	**Sve ga**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Make donci**	**Crnogorci**	**Česi, Poljaci Ukrai. Rusi**	**Ost. nesl ave.**	**Ost. Slaveni**
Bijeljina	86865	15379	69189	1546	56	80	68	70	121	356
Foča	39178	17608	20519	411	30	10	435	14	1	150
Goražde	36761	22619	13278	447	83	47	156	6	1	124
Rogatica	30334	15178	14887	137	7	8	25	1	3	88
Srebrenica	46647	22791	23545	106	11	2	6	2	3	181

[27] *Popis stanovništva 1953*, knjiga 1, vitalna i etnička obeležja: konačni rezultati za FNRJ i narodne republike, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1959, 54-62.
[28] *Statistički bilten*, br. 74. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981: Stanovništvo prema narodnosti. Rezultati po opštinama. Sarajevo 1982, 5.
[29] *Popis stanovništva 1953,* knjiga 1, vitalna i etnička obeležja: konačni rezultati za FNRJ i narodne republike, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1959, 54-62.

Više grad	36742	17046	19281	219	12	19	79	8	6	72
Vlasenica	30749	7762	22480	158	14	10	25	4	---	296
Zvornik	53639	25059	27920	243	24	8	19	14	11	341
Bosan. podr.	**360915**	**143442**	**211099**	**3267**	**237**	**184**	**813**	**119**	**146**	**1608**

U sastavu Bosanskog podrinja je 1953. godine bilo osam kotara (srezova): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Na tom području živjelo je 360.195 stanovnika. Bošnjaka je bilo 143.442 (39,74%), Srba 211.099 (58,49%), Hrvata 3.267 (0,91%), Slovenaca 237 (0,07%), Makedonaca 184 (0,05%), Crnogoraca 813 (0,23%), Čeha, Poljaka, Ukrajinaca i Rusa 119 (0,03%), ostalih neslavena 146 (0,04%) te ostalih Slavena 1.608 (0,45%).

Bošnjaci su činili većinu stanovništva u srezovima Goražde i Rogatica, a Srbi u srezovima Bijeljina, Foča, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik.

U toku januara 1953. godine u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini su donešeni ustavni zakoni. Nakon Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti, od 13. januara 1953. godine, uslijedilo je donošenje republičkih ustavnih zakona.[30] Tako je 29. januara 1953. godine u Bosni i Hercegovini usvojen Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Narodne Republike Bosne i Hercegovine i republičkim organima vlasti. Ovim zakonima značajno se proširila struktura parlamentarnih tijela. Saveznim Ustavnim zakonom došlo je do promjene u formiranju saveznog parlamenta (Narodne skupštine FNRJ), tako što je umjesto Saveznog vijeća i Vijeća naroda uvedeno Savezno vijeće i Vijeće proizvođača. Prema republičkom Ustavnom zakonu, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine dobila je dva doma: Republičko vijeće sa 114 poslanika i Vijeće proizvođača sa 82 poslanika. Ovakva skupštinska struktura ostala je do donošenja novog Ustava 1963. godine. Dužnost predsjednika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, od decembra 1953. do juna 1963. godine, obavljao je Đuro Pucar.[31]

[30] *Novi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije: Ustavni zakon od 13. I.1953. i Ustav od 31. I. 1946. (delovi koji nisu ukinuti),* sa pogovorom prof. dr. Jovana Đorđevića, „Službeni list FNRJ“, Beograd 1953.

[31] V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 62.

Novi popis stanovništva Bosne i Hercegovine izvršen je 1961. godine. Etnička struktura stanovništva može se vidjeti u tabeli 15.[32]

Tabela 5.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu iz 1961. godine											
	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni
BiH	3278053	842388	1406043	711666	5939	2391	12828	3642	1415	588	275864

U popisu iz 1961. godine uvedena statistička odrednica „Musliman u etničkom smislu“. Tom prilikom utvrđeno je da u Jugoslaviji ima 972.960 Bošnjaka (Muslimana), a u Bosni i Hercegovini 842.388 (25,70%).[33] Srba je u Bosni i Hercegovini bilo 1.406.043 (42,89%), Hrvata 711.666 (21,71%), Crnogoraca 12.828 (0,39%), Slovenaca 5.939 (0,18%), Makedonaca 2.391 (0,07%), Albanaca 3.642 (0,11%), Mađara 1.415 (0,04%), Roma 588 (0,02%) i Jugoslavena 275.864 (8,42%).

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu 1961. godine, po općinama, vidi se u tabeli 6.[34]

Tabela 6.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu iz 1961. godine											
Općina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni
Bijeljina	78890	11993	61670	862	65	75	55	129	46	---	3807
Bratunac	23149	9919	12891	44	16	---	19	4	4	---	229
Čajniče	11755	5616	5510	366	3	---	80	8	1	---	164
Foča	47173	19519	22876	460	67	43	877	39	18	81	3202
Goražde	31303	19305	9569	314	75	33	402	38	6	---	1501
Rogatica	25649	12545	12122	368	8	5	25	4	1	---	543

[32] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini:* Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 27-28.

[33] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini:* Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 27-28; *Statistički bilten 74,* 5.

[34] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini:* Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 27-28.

Srebrenica	29283	14.565	12.540	71	8	8	63	9	3	18	1967
Višegrad	24762	13689	9965	89	8	7	97	6	4	---	824
Vlasenica	23457	3386	14022	55	1	4	12	8	9	202	5733
Zvornik	34752	15342	14345	159	15	3	34	23	11	---	4478
Bos. podr.	**330173**	**125879**	**175510**	**2788**	**266**	**178**	**1664**	**268**	**103**	**301**	**22448**

U Bosanskom podrinju, u čiji sastav je ulazilo 10 općina, živjelo je 1961. godine 330.173 stanovnika. Bošnjaka je bilo 125.879 (38,13%), Srba 175.510 (53,16%), Hrvata 2.788 (0,84%), Slovenaca 266 (0,08%), Makedonaca 178 (0,05%), Crnogoraca 1.664 (0,50%), Albanaca 268 (0,08%), Mađara 103 (0,03%), Roma 301 (0,09%) i Jugoslavena 22.448 (6,80%).

U Jugoslaviji je 7. aprila 1963. godine, donešen novi savezni ustav po kome je država dobila ime Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), a potom su usvajani republički ustavi.[35] Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine usvojen je 10. aprila 1963. godine, a dograđivan je ustavnim amandmanima 1967, 1969. i 1972. godine.[36] Novim Ustavom Narodna Republika Bosna i Hercegovina preimenovana je u Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu čime se nastojao obilježiti početak socijalističke samoupravne demokratije za razliku od one prethodne, koja je definirana kao narodna demokratija. Ovaj Ustav SFRJ nazvan je i „poveljom samoupravljanja“, jer se od tada model samoupravljanja proširio u sve sfere društvenog života. Ustavom su definirane društveno-političke zajednice u republici, a to su bile: općina, srez i republika. U periodu od 1963. do 1967. godine predsjednik Narodne skupštine bio je Rato Dugonjić, a nakon izbora 1967. ovu funkciju preuzeo je Džemal Bijedić i obavljao je do 1971. godine.[37]

Dok se u zemlji tih godina vodila teška, složena i rizična kulturno-politička borba da se Bošnjacima konačno omogući da budu priznati kao narod, pa bilo to i pod vjerskim imenom, sa velikim početnim slovom (Musliman), dotle se početkom šezdesetih godina 20. stoljeća jedna grupa intelektualaca u emigraciji, da bi se oslobodila hrvatskog i srpskog pritiska, odlučno vratila bošnjaštvu kao jedinoj stvarnoj bosanskomuslimanskoj identifikaciji. Taj stav je jasno i argumentirano iznio Adil Zulfikarpašić u članku objavljenom 1963. godine u časopisu *Bosanski pogledi*, koji je izlazio u Fribourgu u Švicarskoj.[38] Iste godine, 28. decembra održana je Skupština Liberalnog Demokratskog

[35] Vidi: *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* Beograd, 7. april 1963.

[36] Vidi: *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*, priredili: Nedžmudin Alagić, Pavle Bogdanić, Dobroslav Ivanišević, Novinska ustanova „Službeni list SR BiH“, Sarajevo 1969; Vera Katz, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990, u: *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 2010, 63-64.

[37] V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 63-64.

[38] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 564.

Saveza Bošnjaka Muslimana u Minhenu sa koje su učesnici uputili javnosti rezoluciju. U rezoluciji se, između ostalog, ističe:

> *(...) Mi nepokolebljivo stojimo na cjelovitosti Bosne i Hercegovine kao nedjeljive povijesne političke cjeline. U isto vrijeme mi izjavljujemo da je Bošnjaštvo za nas naše jedino nacionalno obilježje. Bošnjaštvo za nas nije nacionalizam, jer ne nosi u sebi isključivost i agresivnost. Mi Bošnjaštvo ne želimo nametnuti ni Srbima, ni Hrvatima u Bosni, niti želimo da se oni odreknu bilo koje kulturne i historijske veze i obilježja (...).*[39]

Proces priznavanja Bošnjaka kao naroda tekao je sporo. Političke prilike u Jugoslaviji nisu bile zrele da se bošnjaštvo prihvati i u praksi provede. Početkom 60-ih godina 20. stoljeća, postepeno je unutar Saveza Komunista Jugoslavije, posebno u Bosni i Hercegovini, sazrijevalo mišljenje da je teza o nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka ostatak nacionalističkog stava prema njima, te da nije zasnovana na znanstvenim principima. Na besmislenost nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka jasno je ukazao i Josip Broz Tito, kao neprikosnoveni autoritet u državi i partiji. To je svakako ubrzalo proces priznanja Bošnjaka (Muslimana) kao naroda.

Na šestom plenumu CK SK Bosne i Hercegovine 1963. godine, te na četvrtom kongresu SK Bosne i Hercegovine, 1965., odbačena su kao znanstveno neosnovana i politički štetna shvatanja o potrebi nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka. Ovakvo stanovište došlo je do izražaja prilikom donošenja Ustava SR Bosne i Hercegovine i Saveznog ustava 1963. godine. Odredbom o izmjeni grba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), dodata je šesta buktinja (baklja), kao simbol SR Bosne i Hercegovine (i bošnjačkog naroda). Sve političke dileme u pogledu nacionalnosti Bošnjaka odlučno su odbačene na 17. sjednici CK SK Bosne i Hercegovine, u februaru 1968. godine, u čijim se zaključcima izričito ističe da i historija i „današnja socijalistička praksa“ potvrđuje „da su Muslimani poseban narod“. Njihovo ime bilo je ugrađeno u ustavne amandmane 1968, te u Ustav 1974. godine.[40]

Bošnjaci su na popisu stanovništva 1971. godine na najbolji način pokazali da su poseban narod te da nisu ni Srbi, ni Hrvati, ni Crnogorci niti bilo ko drugi. Po ovom popisu u Jugoslaviji je živjelo 1.729.932 Bošnjaka ili 8,4% njenog ukupnog stanovništva. Prema brojnosti, Bošnjaci su tada bili treći narod u Jugoslaviji.[41]

---

[39] *Bosanski pogledi*, godina V, br. 31, Fribourg, januar-februar 1964, 1; Adib Đozić, *Bošnjačka nacija,* Sarajevo 2003, 321-322.

[40] Vidi: *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine,* Savremena administracija, Beograd 1974; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 564.

[41] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17; *Statistički bilten 74,* 5; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 91-92.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine može se, prema popisu iz 1971. godine, vidjeti u tabeli 7.[42]

Tabela 7.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu 1971. godine											
	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni
BiH	3746111	1482430	1393148	772491	4053	1773	13021	3764	1262	1456	43796

U Bosni i Hercegovini je prema popisu stanovništva 1971. godine živjelo 3.746.111 stanovnika što je bilo više za 468.058 stanovnika (14,28%) u odnosu na 1961. godinu. Bošnjaka je bilo 1.482.430 (39,57%), Srba 1.393.148 (37,19%), Hrvata 772.491 (20,62%), Slovenaca 4.053 (0,11%), Makedonaca 1.773 (0,05%), Crnogoraca 13.021 (0,35%), Albanaca 3.764 (0,10%), Mađara 1.262 (0,03%), Roma 1.456 (0,04%) i Jugoslavena 43.796 (1,17%). Broj Bošnjaka se povećao sa 842.388 na 1.482.430 osoba, što predstavlja povećanje od 640.042 (75,98%). Upravo ovaj popis stanovništva pokazuje da se značajan broj Bošnjaka, koji nisu bili priznati kao narod, ranije opredjeljivao kao Srbin, Hrvat, Crnogorac, Jugoslaven itd.

U tabeli 8 predstavljena je etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja, prema popisu iz 1971. godine.[43]

Tabela 8.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu 1971. godine											
Općina	**Svega**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Makedonci**	**Crnogorci**	**Albanci**	**Mađari**	**Romi**	**Jugoslaveni**
Bijeljina	86826	23343	60595	806	24	81	90	258	65	168	747
Bratunac	26513	13428	12820	50	---	3	36	16	1	26	15
Čajniče	11602	6065	5353	29	1	1	99	18	1	---	14
Foča	48741	25766	21458	218	15	15	990	13	8	---	102
Goražde	34685	24544	9293	179	30	12	280	26	3	38	168
Rogatica	25501	15096	10208	45	1	2	17	4	1	---	62

[42] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

[43] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

Srebrenica	33357	20968	11918	109	6	8	48	26	5	5	121
Višegrad	25389	15752	7166	68	2	3	106	61	6	9	392
Vlasenica	26623	12881	13431	42	3	2	28	14	1	53	17
Zvornik	60910	32504	27769	107	18	10	44	31	13	49	49
Bos. podr	**380147**	**190347**	**180011**	**1653**	**100**	**137**	**1738**	**467**	**114**	**348**	**1687**

Bosansko podrinje činilo je 10 općina: Bijeljina, Bratunac, Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Na tom području je, prema popisu stanovništva 1971. godine, živjelo 380.147 stanovnika. Bilo je to mjesto zajedničkog života Bošnjaka, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, Albanaca, Mađara, Roma i Jugoslavena. Bošnjaka je bilo 190.347 (50,07%), Srba 180.011 (47,35%), Hrvata 1.653 (0,43%), Slovenaca 100 (0,03%), Makedonaca 135 (0,04%), Crnogoraca 1.378 (0,36%), Albanaca 467 (0,12%), Mađara 114 (0,03%), Roma 348 (0,09%) i Jugoslavena 1.687 (0,44%).

Stalne izmjene i dopune ustavnih rješenja nisu mogle stvoriti demokratsko društvo zbog jednopartijskog sistema i daljnje dominantne uloge Saveza komunista Jugoslavije u društvu. Česte privredne reforme, koje nisu donosile željene rezultate i ideje o liberalizaciji društva ranih sedamdesetih godina, dovele su do dubokih političkih kriza u jugoslavenskom društvu.[44]

U procesu traženja više nezavisnosti i nadležnosti za republičke u odnosu na saveznu vlast došlo je do usvajanja novog Ustava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, proglašenog na sjednici svih skupštinskih vijeća 25. februara 1974. godine.[45] Ovaj ustav je u uslovima socijalističkog samoupravljanja već bio pripremljen amandmanima iz 1967, 1969. i 1972. godine. Najveća novina koju je donio Ustav iz 1974. godine bilo je uvođenje Predsjedništva Bosne i Hercegovine kao kolektivnog organa vlasti. Predsjedništvo je imalo devet članova, a prvi predsjednik je bio Rato Dugonjić.[46]

Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je, na sjednici svih vijeća 29. aprila 1974. godine, imenovala članove i predsjednika Predsjedništva koji su tom parlamentarnom tijelu odgovarali za svoj rad. Prema novom Ustavu strukturu Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine činila su tri vijeća: Vijeće udruženog rada (160 delegata), Društveno-političko vijeće (80) i Vijeće općina (80). Skupštinski sistem bio je zasnovan na delegatskom principu, odnosno utvrđeno je formiranje delegatskih skupština počev od općine, preko grada Sarajeva do Republike. Općinsku

[44] Vidi više: Adnan Velagić, *Dok su gorjele buktinje: historija socijalističke Jugoslavije*, BZK Preporod, Mostar 2020.
[45] Vidi: *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine,* Savremena administracija, Beograd 1974.
[46] V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 63-64.

skupštinu činila su tri vijeća: vijeće mjesnih zajednica, vijeće udruženog rada i društveno-političko vijeće. Gradska skupština i Republička skupština imale su ista vijeća. Samo su na općinskom nivou delegati birani neposredno, a gradske i Republička skupština formirane su od izabranih delegata, tj. posrednim putem.[47]

U periodu od 1971. do maja 1974. godine predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine bio je Hamdija Pozderac, s ponovljenim mandatom do aprila 1978. godine. Nakon njega, do 1981. godine, dužnost predsjednika obavlja Niko Mihaljević. Mandate predsjednika Skupštine nastavili su Vaso Gačić do maja 1983., Ivica Blažević do aprila 1984., a u periodu od 1984. do aprila 1987. ovu dužnost obavljao je Salko Oruč. Od aprila 1987. godine do januara 1989. godine predsjednik Skupštine bio je Savo Čečur, a nakon njega Zlatan Karavdić do decembra 1990. godine.[48]

Novi popis stanovništva u Bosni i Hercegovini održan je 1981. godine a etnička struktura se može vidjeti u tabeli 9.[49]

Tabela 9.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu 1981. godine											
	Svega	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Makedonci**	**Crnogorci**	**Albanci**	**Mađari**	**Romi**	**Jugoslaveni**
BiH	4124256	1630033	1320738	758140	2755	1892	14114	4396	945	7251	347915

Prema popisu stanovništva iz 1981. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.124.256 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci kojih je bilo 1.630.033 (39,52%). Srba je bilo 1.320.738 (32,02%), Hrvata 758.140 (18,38%), Slovenaca 2.755 (0,07%), Makedonaca 1.892 (0,05%), Crnogoraca 14.114 (0,34%), Albanaca 4.396 (0,11%), 945 (0,02%), Roma 7.251 (0,18%) i Jugoslavena 347.915 (8,44%). Iz tabele se može vidjeti da je povećan je broj Jugoslavena, sa 43.796 na 347.915 što predstavlja povećanje za 304.119 osoba. Broj Jugoslavena se u ukupnom procentu povećao sa 1,17% , 1971. godine, na 8,44%, 1991. godine.

Treba istaći činjenicu da je 4. maja 1980. godine umro Josip Broz Tito, doživotni predsjednik Jugoslavije, vrhovni komandant Oružanih snaga i predsjednik Partije (SKJ), kojega su građani Bosne i Hercegovine iznimno poštovali, te su se izjasnili kao Jugoslaveni, iskazujući tako podršku Jugoslaviji i jugoslavenstvu.

[47] V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 64.
[48] *Isto*, 68.
[49] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja, prema popisu stanovništva 1981. godine, može se vidjeti u tabeli 10.[50]

Tabela 10.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu 1981. godine											
Općina	**Svega**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Makedonci**	**Crnogorci**	**Albanci**	**Mađari**	**Romi**	**Jugoslaveni**
Bijeljina	92808	24282	56029	500	25	89	80	164	35	1359	9090
Bratunac	30333	17349	12055	41	---	4	31	18	---	124	645
Čajniče	10280	4880	4892	16	1	---	118	18	---	---	311
Foča	44641	23316	18908	141	10	7	947	20	3	8	1156
Goražde	36924	25142	9107	99	17	16	243	41	2	89	2017
Rogatica	23771	14020	8877	32	5	2	22	20	---	---	762
Srebrenica	36292	24930	10294	80	11	8	47	39	---	21	725
Višegrad	23201	14397	7648	60	4	6	86	15	2	---	858
Vlasenica	30498	15337	13531	44	4	2	81	33	5	352	978
Zvornik	73845	40801	30064	104	12	12	47	58	7	335	2110
Bos. podr.	**402593**	**204454**	**171405**	**1117**	**89**	**146**	**1702**	**426**	**54**	**2288**	**18652**

Iz tabele se može vidjeti da je prema popisu stanovništva 1981. godine u sastav Bosanskog podrinja ulazilo 10 općina: Bijeljina, Bratunac, Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Na tom području živjelo je 402.593 stanovnika. Bošnjaka je bilo 204.454 (50,78%), Srba 171.405 (42,57%), Hrvata 1.117 ((0,28%), Slovenaca 89 (0,02%), Makedonaca 146 (0,04%), Crnogoraca 1.702 (0,42%), Albanaca 426 (0,11%), Mađara 54 (0,01%), Roma 2.288 (0,57%) i Jugoslavena 18,652 (4,63%).

Geografski položaj, razvijena privreda, obrazovanje i zdravstvo utjecali su da Bosansko podrinje bude privlačno mjesto za život ljudi različitih kultura, vjera i naroda. Na ovome prostoru su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci, Albanci, Mađari, Romi i Jugoslaveni.

Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine iz 1974. godine bio je kontinuirano dopunjavan amandmanima. Tako su 12. jula 1976. godine usvojeni amandmani I-IV, kojima je uvedena institucija promjenjivog delegata i

[50] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

povećano učešće skupština samoupravnih i interesnih zajednica u radu Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Nastojeći riješiti probleme u jugoslavenskom društvu, Skupština je usvajala amandmane na Ustav. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je 21. jula 1981. godine usvojila osam novih amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Donošenje amandmana pratio je paralelni proces kojim se, prema saveznom Ustavu, u predstavničkim organima smanjio mandat na jednu, a u izvršnim organima na dvije godine bez mogućnosti ponovnog izbora. Predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine nije birala Skupština nego članovi Predsjedništva između sebe. U martu 1984. godine usvojeno je šest novih amandmana kojima se poboljšavao Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u odnosu na razradu principa prema udruženom radu, odlučivanju i stepenu odgovornosti i slično. Međutim, ovi amandmani nisu mogli popraviti društvo jednopartijskog sistema koje je nastojalo preživjeti eksperimentiranjem sa samoupravnim i udruženim radom, kolektivnom odgovornošću itd.[51]

Druga polovina osamdesetih godina 20. stoljeća donijela je krupne promjene u demokratskom životu Bosne i Hercegovine. Dotadašnji centri političke moći koji su se nalazili u Savezu komunista Bosne i Hercegovine i pod njegovim uticajem u tadašnjim društveno-političkim organizacijama: Socijalističkom savezu radnog naroda Bosne i Hercegovine, Savezu sindikata Bosne i Hercegovine i Savezu socijalističke omladine Bosne i Hercegovine također su se pred pritiskom javnosti demokratizirali. Centar svih zbivanja i previranja bila je Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u kojoj su vođene burne debate i traženi odgovori o budućem državnom i društvenom razvoju. Brojni štrajkovi i nezadovoljstva radnika, građana i studenata, stvaranje stvarnih i nametnutih afera poput afere „Agokomerc“ (izdavanje ovoj firmi mjenica bez pokrića), „Neum“ (izgradnja vikendica funkcionera pod privilegiranim uslovima) i druge, duboko su potresale bosanskohercegovačko društvo i vladajuću partiju i u suštini su značile traženje proširenja ljudskih i građanskih prava kroz nove forme demokratske predstavničke vlasti, pa i temeljne promjene društvenog uređenja. Ne treba zanemariti činjenicu da se sve ovo dešavalo u vrijeme paralelnih procesa u republikama bivše SFRJ i pada socijalističkih režima u Istočnoj Evropi.[52]

Novih 38 amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, donesenih 11. aprila 1989. godine, učinilo je kraj jednopartijskom sistemu uvođenjem izbonih listi što je otvorilo vrata slobodnim izborima i ukupnoj demokratizaciji društva.[53]

Naredne godine, u julu 1990. godine, 31 amandmanskom izmjenom na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine provedena je opsežna

[51] V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 66.
[52] *Isto*, 67-68.
[53] Ivica Lučić, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 107-140.

ustavna reforma koja će u velikoj mjeri uticati na buduće događaje. Njima je Bosna i Hercegovina definirana kao „demokratska i suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive“. Utvrđeno je da je teritorija Bosne i Hercegovine jedinstvena i nedjeljiva i da se „granice Republike mogu mijenjati samo u skladu s voljom građana cijele Republike, izraženom njihovim prethodnim izjašnjavanjem putem referenduma, ako se za mijenjanje izjasni najmanje dvije trećine ukupnog broja birača“. Značajna promjena izvršena je amandmanom po kojem su „svi oblici svojine ravnopravni i uživaju zaštitu“, kao i da je „slobodno obavljanje privredne i druge djelatnosti sredstvima u svim oblicima svojine“, čime je napušteno dotadašnje favoriziranje društvenog sistema privrede. Uveden je i princip podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, u odnosu na dotadašnje jedinstvo vlasti, tako da je Izvršno vijeće preimenovano u Vladu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.[54]

Usvajanjem ustavnih amandmana i donošenjem novog izbornog zakonodavstva omogućeno je održavanje prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini, na kojima su građani slobodno mogli birati svoje predstavnike između više političkih stranaka i opcija. Od velikog značaja je tadašnja Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o ustavnosti organiziranja političkih stranaka na nacionalnoj osnovi, što je otvorilo prostor formiranju i osnivanju više političkih stranaka s nacionalnim predznakom. Osim toga, važno je istaknuti da je s ovim ustavnim promjenama došlo do značajnog osamostaljivanja i jačanja državnosti Bosne i Hercegovine u okviru SFR Jugoslavije.[55]

U intervalu između 1980. godine, koju je obilježila smrt Josipa Broza Tita, i 1990. godine kada se raspao Savez komunista Jugoslavije na njegovom posljednjem Četrnaestom kongresu, u svim jugoslavenskim republikama pojavljivale su se različite političke opcije, udruženja i pokreti. U Bosni i Hercegovini intenzivniji pluralistički interesi javno su se iskazali nakon Desetog kongresa Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Ozbiljno pripremanje novih političkih stranaka odvijalo se još u vrijeme kada su se u redovima Saveza komunista Bosne i Hercegovine vodile debate da li uopće dozvoliti stranke na nacionalnoj osnovi. Međutim, stvarnost je nadilazila vladajući sistem. Već 26. maja 1990. održana je Osnivačka skupština Stranke demokratske akcije (SDA); 12. jula 1990. Srpske demokratske stranke (SDS) i 18. augusta 1990. godine Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Osim ovih stranaka, pojavile su se i stranke ljevice: Savez komunista – Socijalistička

[54] Vidi: *Amandmani LIX-LXXX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, NIO Službeni list SR BiH, Sarajevo 1990.

[55] Suad Arnautović, *Izbori u B osni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa,* Promocult, Sarajevo 1996, 11.

demokratska partija, Demokratski socijalistički savez Bosne i Hercegovine i Savez reformskih snaga.[56]

Ustavne pretpostavke za uvođenje višestranačkog političkog sistema u Bosni i Hercegovini i održavanje višestranačkih izbora stvorene su usvajanjem amandmana LIX.-LXXX. na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine donesenih u julu 1990. godine. Zagarantirana je sloboda političkog organiziranja i djelovanja, a zabranjeno organiziranje i djelovanje usmjereno na nasilno rušenje ustavog poretka. Također, utvrđeno je da građani na osnovu općeg i jednakog biračkog prava, neposrednim i tajnim glasanjem biraju predstavnike u skupštine društveno-političkih zajednica na mandat od četiri godine.[57]

Spomenutim amandmanima Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine reorganizirana je u dva vijeća: Vijeće građana za koje se neposredno biralo 130 poslanika i Vijeće općina u koje svaka općina i gradska zajednica biraju po jednog poslanika. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine bila je ovlaštena da bira i razrješava člana Predsjedništva SFRJ iz Bosne i Hercegovine tajnim glasanjem, na prijedlog Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, uz prethodno neposredno izjašnjavanje građana. Međutim, u Bosni i Hercegovini taj izborni postupak bio je primijenjen ranije, 1989. godine, kada je na upražnjeno mjesto člana Predsjedništva SFRJ iz Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine izabran Bogić Bogićević. Amandmanskim postupkom uređeno je da sedmočlano Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine biraju građani neposredno, općim i tajnim glasanjem na četiri godine uz mogućnost za još jedan uzastopni mandat. Ustavnim zakonom za provođenje amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine određeno je da se do 15. septembra 1990. godine donesu brojni zakoni: o izboru odbornika i poslanika u skupštinu društveno-političkih zajednica, izboru i opozivu članova Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, izbornim jedinicama za izbor poslanika u vijeća Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, biračkim spiskovima, političkim organizacijama, javnom informiranju i Zakon o Radio-televiziji Sarajevo.[58]

Izbori su raspisani za 18. novembr 1990. godine na osnovu Odluke predsjednika Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Zajedno su se birali članovi Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i

[56] Vidi: Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja,* Svjetlost, Sarajevo 2020; Maid Hadžiomerović, *Stranka demokratske akcije i stvarnost*, Sarajevo 1991; Ivica Lučić, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 107-140; Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapisi,* TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001, 68-78; V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990,* 70.

[57] *Amandmani LIX-LXXX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, NIO Službeni list SR BiH, Sarajevo 1990, 8-15.

[58] Vidi: Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa,* Promocult, Sarajevo 1996; V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 71.

Hercegovine i delegati za Skupštinu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Pri registraciji birača primijenjena je pasivna registracija na nivou općine, na osnovu podataka koje su građani prijavljivali prilikom prijave stalnog mjesta boravka. Ukupan broj građana upisanih u opće biračke spiskove bio je 3.033.921, od čega 100.432 na privremenom radu u inozemstvu. Da bi bili legitimni, bilo je potrebno da na izbore izađe više od 50% birača upisanih u opće biračke spiskove.[59]

Za izbor članova Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine bile su formirane četiri kandidatske liste na kojima su bili kandidati Muslimani (Bošnjaci), Srbi, Hrvati i ostali koji se nisu nacionalno izjasnili ili su pripadali drugim narodima.

Građani su na izborima za članove Predsjedništva izabrali Fikreta Abdića, Aliju Izetbegovića, Ejupa Ganića, Biljanu Plavšić, Stjepana Kljujića i Franju Borasa. Za predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine izabran je Alija Izetbegović.

Na općim izborima birani su i članovi Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u dva doma: za Vijeće građana birano je 130 zastupnika, a za Vijeće općina 110 zastupnika, po jedan za svaku općinu.

U Vijeće građana izabrana su 43 zastupnika iz SDA, 34 iz SDS, 21 iz HDZ BiH, 15 iz SK BiH, 12 iz Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ), 2 iz LDS BiH i MBO, te jedan iz DSS BiH. Odaziv birača za izbore članova Skupštine u Vijeće građana bio je 77,5%.[60]

Za Vijeće općina izabrana su 43 zastupnika iz SDA, 38 iz SDS, 23 iz HDZ BiH, 3 iz SK BiH, te po jedan iz SPO i SRSJ. Odaziv birača bio je 81,6%.[61]

Za predsjednika Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine izabran je Momčilo Krajišnik, a za predsjednika Vlade Jure Pelivan.[62]

Na osnovu takvih izbornih rezultata, stvorena je koalicija tri političke stranke s (etno)nacionalnim predznakom na prostoru Bosne i Hercegovine. Međutim, već na prvim sjednicama jasno su se pokazale duboke razlike u rješavanju otvorenih pitanja. Njihovi politički interesi bili su dijametralno suprotni, prije svega u vezi s najvažnijim pitanjima o budućnosti Bosne i Hercegovine.

Nakon izbora 1990. godine, otvorena politička razmimoilaženja nastavljena su u političkim predstavničkim tijelima Bosne i Hercegovine. To je bilo vrijeme disolucije Jugoslavije i intenzivnih pregovora šest predsjednika

[59] Vidi: Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa,* Promocult, Sarajevo 1996; V. Katz, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990*, 72.
[60] Vidi: Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa,* Promocult, Sarajevo 1996.
[61] *Isto*.
[62] *Isto*.

republičkih predsjedništava koji nisu mogli naći izlaz iz duboke jugoslavenske krize.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema popisu iz 1991. godine može se vidjeti u tabeli 11.[63]

Tabela 11.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1991. godine						
Republika	**Svega**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugosla veni**	**Ostali**
Bosna i Hercegovina	4.377.033	1.902.956	1.366.104	760.852	242.682	104.439

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci kojih je bilo 1.902.956 ili 43,50%. Srba je bilo 1.366.104 ili 31,21%, Hrvata 760.852 ili 17,38%, Jugoslavena 242.682 ili 5,54%, ostalih 104.439 ili 2,38%.

U destogodišnjem periodu se broj stanovnika Bosne i Hercegovine povećao sa 4.124.256 na 4.377.033, što predstavlja povećanje od 252.777 osoba ili 6,13%. Bilo je to usljed mira koji je vladao, razvijene privrede, razvijenog zdravstva, obrazovanja i kulture. Vidljivo je da se broj Jugoslavena smanjio sa 347.915 na 242.682, što predstavlja smanjenje od 105.233 osobe. Bilo je to usljed jačanja nacionalizma i velikodržavnih projekata u najvećim republikama jugoslavenske zajednice. Težnja jugoslavenskih republika za osamostaljenjem mijenjala je i svijest građana Bosne i Hercegovine i jačala republički (državni), etnički, vjerski, kulturni identitet kod većine stanovnika.

Etnička struktura stanovništva Bosanskog podrinja prema popisu iz 1991. godine može se vidjeti u tabeli 12.[64]

Tabela 12.

Stanovništvo Bosanskog podrinja prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1991. godine u brojkama po općinama						
Općina	**Svega**	**Bošnjaci**	**Srbi**	**Hrvati**	**Jugosla veni**	**Ostali**
Bijeljina	96.988	30.229	57.389	492	4.426	4.452
Bratunac	33.619	21.535	11.475	40	223	346
Čajniče	8.956	4.024	4.709	5	77	141

[63] Vidi: *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 1991. godine*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo 1999; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, 7-127.

[64] Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, 7-127.

Foča	40.513	20.790	18.315	94	463	851
Goražde	37.573	26.296	9.843	80	789	565
Rogatica	21.978	13.209	8.391	19	186	173
Srebrenica	36.666	27.572	8.315	38	380	361
Višegrad	21.199	13.471	6.743	32	319	634
Vlasenica	33.942	18.727	14.359	39	340	477
Zvornik	81.295	48.102	30.863	122	1.248	960
Bosansko podrinje	**412.729**	**223.955**	**170.402**	**1.312**	**8.451**	**8.960**

Bosansko podrinje je prema popisu stanovništva 1991. godine činilo 10 općina: Bijeljina, Bratunac, Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Na tom području živjelo je 412.729 stanovnika što je za 10.136 ili 2,52% stanovnika više u odnosu na 1981. godinu. U etničkoj strukturi stanovništva najbrojniji su bili Bošnjaci kojih je bilo 223.955 (54,26%). Srba je bilo 170.402 (41,29%), Hrvata 1.312 (0,32%), Jugoslavena 8.451 (2,05%) i Ostalih 8.960 (2,17%). U desetogodišnjem periodu povećao se broj Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja sa 50,78% na 54,26%. Bilo je to usljed stabilog prirodnog priraštaja, mira, razvijene privrede, zdravstva te činjenice da se značajan broj Bošnjaka „krio“ u Jugoslavenima i drugim grupama. Broj Jugoslavena se u periodu 1981-1991. godine smanjio u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja sa 4,63% na 2,05% ili u brojkama sa 18.652 na 8.451 osobu. Vidljivo je, tkođer, da se broj Srba smanjio u ukupnom stanovništvu sa 42,57% na 41,29% ili u brojkama sa 171.405 na 170.402 osoba. Bilo je to, prije svega, zbog odlaska Srba u susjednu Srbiju radi zaposlenja ili školovanja.

Zaključak

Drugi svjetski rat je, osim ljudskih gubitaka, nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima.

Slično stanje bilo je i u Bosanskom podrinju, te cijeloj sjeveroistočnoj Bosni, gdje su porušeni mnogi stambeni objekti. U Vlasenici je porušeno 6.042 kuće, Zvorniku 3.847, Loparama 1.191, Tuzli 1.081, Kladnju 889, Srebrenici 850, Suhom Polju 729, Brčkom 701, Lukavcu 664, Bijeljini 422 i Gradačcu 177 kuća.

Komunistička partija na prostoru sjeveroistočne Bosne nije bila aktivna, pa je ostavila prostor za djelovanje svojim političkim i ideološkim protvnicima. Po okolnim šumama kretale su se manje ili veće „četničke i ustaške grupe“, koje su napadale lokalno stanovništvo, maltretirali ih i pljačkali. Četnici su bili organizovani u grupama pet do deset ljudi, a negdje i stotinjak, kao što je bilo na Majevici i Ozrenu. Oni su bili vrlo aktivni u Posavini, Semberiji i drugim prostorima.

Protv komunističke vlasti djelovali su i bivši zarobljenici, povratnici iz Njemačke, Belgije i Nizozemske. Oni su razvili aktvnosti na cijelom prostoru Bosanskog podrinja. Bivši zarobljenici su govorili o svom lijepom životu u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj, o tome kako su tamo čitavi gradovi ostali neporušeni, saobraćaj je funkcionirao, te da se „čude pustoši koju vide u Jugoslaviji", tumačeći, „da tako ne bi bilo da Jugoslavija nije zaratila sa Njemačkom".

Period mira i stabilnosti od 1945. do 1991. godine omogućio je, između ostalog, snažan ekonomski, obrazovni, kulturni i demografski razvoj Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina je nakon završetka Drugog svjetskog rata imala površinu 51.121 km^2. Na tom prostoru živjelo je, prema popisu stanovništva 1948. godine, 2.565.277 stanovnika. Lica muškog spola bilo je 1.237.381 a ženskog 1.327.896. Domaćinstava je bilo 498.294. Prema popisu stanovništva 1948. godine Srba je bilo 1.136.116 (44,29%), Bošnjaka 788.384 (30,73%), Hrvata 614.142 (23,94%), Slovenaca 4.338 (0,17%), Makedonaca 675 (0,03%), Crnogoraca 3.094 (0,12%), ostalih Slavena 12.947 (0,50%), neslavena 5.338 (0,21%) i nepoznato 193 (0,007%).

Bosansko podrinje je 1948. godine činilo osam kotara (srezova): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Bratunac je u to vrijeme bio u Srezu Srebrenica, a Čajniče u Srezu Goražde. Na tom području živjelo je 326.930 stanovnika. Bošnjaka je bilo 123.798 (37,87%), Srba 199.232 (60,94%), Hrvata 2.938 (0,90%), Slovenaca 78 (0,02%), Makedonaca 41 (0,01%), Crnogoraca 194 (0,06%), ostalih Slavena 144 (0,04%), neslavena 194 (0,06%) i nepoznato 21 (0,006%). Bošnjaci su 1948. godine činili većinu stanovništva u srezovima Goražde i Zvornik a Srbi u srezovima Bijeljina, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

Prema popisu stanovništva 1953. godine za sva lica jugoslavenskog porijekla, „koja nisu bliže nacionalno opredijeljeno", što se prije svega odnosilo na Bošnjake, uvedena je nova statistička kategorija „Jugoslaven-neopredijeljen". Takvih „neopredijeljenih Jugoslavena" (Bošnjaka) bilo je u Jugoslaviji 998.697, a u Bosni i Hercegovini 891.798 (31,32%). Srba je u Bosni i Hercegovini bilo 1.264.372 (44,40%), Hrvata 654.229 (22,97%), Slovenaca 6.300 (0,22%), Makedonaca 1.884 (0,07%), Crnogoraca 7.336 (0,26%) i svih ostalih 21.869 (0,77%).

Na području Bosanskog podrinja živjelo je 360.195 stanovnika. Bošnjaka je bilo 143.442 (39,74%), Srba 211.099 (58,49%), Hrvata 3.267 (0,91%), Slovenaca 237 (0,07%), Makedonaca 184 (0,05%), Crnogoraca 813 (0,23%), Čeha, Poljaka, Ukrajinaca i Rusa 119 (0,03%), ostalih neslavena 146 (0,04%) te ostalih Slavena 1.608 (0,45%). Bošnjaci su činili većinu stanovništva u srezovima Goražde i Rogatica, a Srbi u srezovima Bijeljina, Foča, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik.

U popisu iz 1961. godine uvedena statistička odrednica „Musliman u etničkom smislu". Tom prilikom utvrđeno je da u Jugoslaviji ima 972.960

Bošnjaka (Muslimana), a u Bosni i Hercegovini 842.388 (25,70%).[65] Srba je u Bosni i Hercegovini bilo 1.406.043 (42,89%), Hrvata 711.666 (21,71%), Crnogoraca 12.828 (0,39%), Slovenaca 5.939 (0,18%), Makedonaca 2.391 (0,07%), Albanaca 3.642 (0,11%), Mađara 1.415 (0,04%), Roma 588 (0,02%) i Jugoslavena 275.864 (8,42%).

U Bosanskom podrinju, u čiji sastav je ulazilo 10 općina, živjelo je 1961. godine 330.173 stanovnika. Bošnjaka je bilo 125.879 (38,13%), Srba 175.510 (53,16%), Hrvata 2.788 (0,84%), Slovenaca 266 (0,08%), Makedonaca 178 (0,05%), Crnogoraca 1.664 (0,50%), Albanaca 268 (0,08%), Mađara 103 (0,03%), Roma 301 (0,09%) i Jugoslavena 22.448 (6,80%).

Bošnjaci su na popisu stanovništva 1971. godine na najbolji način pokazali da su poseban narod te da nisu ni Srbi, ni Hrvati, ni Crnogorci niti bilo ko drugi. Po ovom popisu u Jugoslaviji je živjelo 1.729.932 Bošnjaka ili 8,4% njenog ukupnog stanovništva. Prema brojnosti, Bošnjaci su tada bili treći narod u Jugoslaviji.

U Bosni i Hercegovini je prema popisu stanovništva 1971. godine živjelo 3.746.111 stanovnika što je bilo više za 468.058 stanovnika (14,28%) u odnosu na 1961. godinu. Bošnjaka je bilo 1.482.430 (39,57%), Srba 1.393.148 (37,19%), Hrvata 772.491 (20,62%), Slovenaca 4.053 (0,11%), Makedonaca 1.773 (0,05%), Crnogoraca 13.021 (0,35%), Albanaca 3.764 (0,10%), Mađara 1.262 (0,03%), Roma 1.456 (0,04%) i Jugoslavena 43.796 (1,17%). Broj Bošnjaka se povećao sa 842.388 na 1.482.430 osoba, što predstavlja povećanje od 640.042 (75,98%). Upravo ovaj popis stanovništva pokazuje da se značajan broj Bošnjaka, koji nisu bili priznati kao narod, ranije opredjeljivao kao Srbin, Hrvat, Crnogorac, Jugoslaven itd.

Na području Bosanskog podrinja je, prema popisu stanovništva 1971. godine, živjelo 380.147 stanovnika. Bilo je to mjesto zajedničkog života Bošnjaka, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, Albanaca, Mađara, Roma i Jugoslavena. Bošnjaka je bilo 190.347 (50,07%), Srba 180.011 (47,35%), Hrvata 1.653 (0,43%), Slovenaca 100 (0,03%), Makedonaca 135 (0,04%), Crnogoraca 1.378 (0,36%), Albanaca 467 (0,12%), Mađara 114 (0,03%), Roma 348 (0,09%) i Jugoslavena 1.687 (0,44%).

Prema popisu stanovništva iz 1981. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.124.256 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci kojih je bilo 1.630.033 (39,52%). Srba je bilo 1.320.738 (32,02%), Hrvata 758.140 (18,38%), Slovenaca 2.755 (0,07%), Makedonaca 1.892 (0,05%), Crnogoraca 14.114 (0,34%), Albanaca 4.396 (0,11%), 945 (0,02%), Roma 7.251 (0,18%) i Jugoslavena 347.915 (8,44%). Broj Jugoslavena povećan je sa 43.796 na 347.915 što predstavlja povećanje za 304.119 osoba, a u ukupnom procentu broj Jugoslavena povećao se sa 1,17% - 1971. godine, na 8,44% - 1991. godine.

[65] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini:* Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 27-28; *Statistički bilten 74,* 5.

Bilo je to i zbog činjenice da je 4. maja 1980. godine umro Josip Broz Tito, doživotni predsjednik Jugoslavije, vrhovni komandant Oružanih snaga i predsjednik Partije (SKJ), kojega su građana Bosne i Hercegovine u to vrijeme iznimno poštovali, te su se izjasnili kao Jugoslaveni, iskazujući tako podršku Jugoslaviji i jugoslavenstvu.

Prema popisu stanovništva 1981. godine u sastav Bosanskog podrinja ulazilo 10 općina: Bijeljina, Bratunac, Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik. Na tom području živjelo je 402.593 stanovnika. Bošnjaka je bilo 204.454 (50,78%), Srba 171.405 (42,57%), Hrvata 1.117 ((0,28%), Slovenaca 89 (0,02%), Makedonaca 146 (0,04%), Crnogoraca 1.702 (0,42%), Albanaca 426 (0,11%), Mađara 54 (0,01%), Roma 2.288 (0,57%) i Jugoslavena 18,652 (4,63%). Geografski položaj, razvijena privreda, obrazovanje i zdravstvo utjecali su da Bosansko podrinje bude privlačno mjesto za život ljudi različitih kultura, vjera i naroda. Na ovome prostoru su zajedno živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci, Albanci, Mađari, Romi i Jugoslaveni.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci kojih je bilo 1.902.956 ili 43,50%. Srba je bilo 1.366.104 ili 31,21%, Hrvata 760.852 ili 17,38%, Jugoslavena 242.682 ili 5,54%, ostalih 104.439 ili 2,38%.

U periodu 1981-1991. godine, broj stanovnika Bosne i Hercegovine povećao se sa 4.124.256 na 4.377.033, što predstavlja povećanje od 252.777 osoba ili 6,13%. Bilo je to usljed mira koji je vladao, razvijene privrede, razvijenog zdravstva, obrazovanja i kulture. Broj Jugoslavena smanjio se sa 347.915 na 242.682, što predstavlja smanjenje od 105.233 osobe (43,36%). Bilo je to usljed jačanja nacionalizma i velikodržavnih projekata u najvećim republikama jugoslavenske zajednice. Težnja jugoslavenskih republika za osamostaljenjem mijenjala je i svijest građana Bosne i Hercegovine i jačala republički (državni), etnički, vjerski, kulturni identitet kod većine stanovnika.

Na području Bosanskog podrinja živjelo je, prema popisu stanovništva 1991. godine, 412.729 stanovnika što je za 10.136 ili 2,52% stanovnika više u odnosu na 1981. godinu. U etničkoj strukturi stanovništva najbrojniji su bili Bošnjaci kojih je bilo 223.955 (54,26%). Srba je bilo 170.402 (41,29%), Hrvata 1.312 (0,32%), Jugoslavena 8.451 (2,05%) i Ostalih 8.960 (2,17%). U desetogodišnjem periodu povećao se broj Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja sa 50,78% na 54,26%. Bilo je to usljed stabilog prirodnog priraštaja, mira, razvijene privrede, zdravstva te činjenice da se značajan broj Bošnjaka „krio“ u Jugoslavenima i drugim grupama. Broj Jugoslavena se u periodu 1981-1991. godine smanjio u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja sa 4,63% na 2,05% ili u brojkama sa 18.652 na 8.451 osobu. Također, broj Srba se smanjio u ukupnom stanovništvu sa 42,57% na 41,29% ili u brojkama sa 171.405 na 170.402 osoba. Bilo je to, prije svega, zbog odlaska Srba u susjednu Srbiju radi zaposlenja ili školovanja.

U periodu od 1948. do 1991. godine broj stanovnika Bosne i Hercegovine povećao se sa 2.565.277 na 4.377.033, što predstavlja povećanje za 1.811.756 osoba (70,62%). Broj Bošnjaka povećan je sa 788.384 na 1.902.956 osoba, što je povećanje od 1.114.572 osobe (141,37%). Srbi su zabilježili povećanje sa 1.136.116 na 1.366.104 osobe, što predstavlja povećanje 229.988 osoba (20,24%), a Hrvati sa 614.142 na 760.852 osobe, što je povećanje 146.710 osoba (23,89%). Broj ostalih se povećao sa 26.585 na na 347.121 osobi, što predstavlja povećanje od 320.536 osoba (1205,70%).[66]

Bošnjaci su 1948. godine činili 30,73% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, Srbi 44,29%, Hrvati 23,94% a Ostali 1,04%. Godine 1991. Bošnjaci su činili 43,50%, Srbi 31,21%, Hrvati 17,38% i Ostali 7,93% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Na području Bosanskog podrinja broj stanovnika se, u periodu 1948-1991. godine, povećao sa 326.930 na 412.729, što predstavlja povećanje od 85.799 osoba (26,24%). Bošnjaci su imali povećanje sa 123.798 na 223.965 osoba, što predstavlja povećanje od 100.167 osoba (80,90%). Srbi su zabilježili smanjenje sa 199.322 na 170.402 osobe, što predstavlja smanjenje od 29.396 osoba (14,51%), a Hrvati sa 2.938 na 1.312 osobe, što je smanjenje za 1.626 osoba (55,66%). Broj Ostalih se povećao sa 672 na 17.411 osoba, što je povećanje od 16.739 osoba (2490,92%).

Bošnjaci su 1948. godine činili 37,87% ukupnog stanovništva Bosanskog podrinja, Srbi 60,94%, Hrvati 0,90% a Ostali 0,21%. Godine 1991. Bošnjaci su činili 54,26%, Srbi 41,29%, Hrvati 0,32% i Ostali 0,40% ukupnog stanovništva Bosanskog podrinja.

Broj Bošnjaka se u socijalističkom periodu, u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja, kontinuirano povećavao usljed stabilog prirodnog priraštaja, mira, razvijene privrede, zdravstva te činjenice da se značajan broj Bošnjaka „krio“ u Jugoslavenima i drugim grupama. U isto vrijeme se smanjivao broj Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu ovoga područja. Bilo je to, prije svega, zbog odlaska Srba i Hrvata u susjednu Srbiju, odnosno Hrvatsku radi zaposlenja ili školovanja.

Summary

Apart from human losses, the Second World War caused great damage to the economy of Bosnia and Herzegovina, especially to the industry that was exposed to severe destruction and damage.

The situation was similar in the Bosnian Podrinje, and in the whole of northeastern Bosnia, where many residential buildings were destroyed. In

[66] Vidi: Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2020, 136-137.

Vlasenica 6,042 houses were destroyed, 3,847 in Zvornik, 1,191 in Lopare, 1,081 in Tuzla, 889 in Kladanj, 89 in Kladanj, 750 in Srebrenica, 729 in Suho Polje, 701 in Brcko, 664 in Lukavac, 422 in Bijeljina and 177 in Gradačac.

The Communist Party was not active in northeastern Bosnia, leaving room for its political and ideological opponents. More or less „Chetnik and Ustasha groups" were moving around the surrounding forests, attacking the local population, harassing and looting them. The Chetniks were organized in groups of five to ten people, and about a hundred, as was the case in Majevica and Ozren. They were very active in Posavina, Semberija and other areas.

Former prisoners of war, returnees from Germany, Belgium and the Netherlands, also opposed the communist government. They developed activities in the entire area of the Bosnian Podrinje. The former prisoners spoke about their beautiful life in France, Belgium and the Netherlands, about how whole cities remained intact there, the traffic worked, and that they were „surprised by the devastation they see in Yugoslavia", explaining that „not so it would be if Yugoslavia did not go to war with Germany.

„ The period of peace and stability from 1945 to 1991 enabled, among other things, the strong economic, educational, cultural and demographic development of Bosnia and Herzegovina. After the end of the Second World War, Bosnia and Herzegovina had an area of 51,121 km2.

According to the 1948 census, 2,565,277 people lived in the area. There were 1,237,381 males and 1,327,896 females. There were 498,294 households. According to the 1948 census, there were 1,136,116 Serbs (44.29%), 788,384 Bosniaks (30.73%), 614,142 Croats (23.94%), 4,338 Slovenes (0.17%), and 675 Macedonians. , 03%), Montenegrins 3,094 (0.12%), other Slavs 12,947 (0.50%), non-Slavs 5,338 (0.21%) and unknown 193 (0.007%).

In 1948, the Bosnian Podrinje consisted of eight districts (counties): Bijeljina, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica and Zvornik. At that time, Bratunac was in the Srebrenica County, and Čajniče was in the Goražde County. In this area lived 326,930 inhabitants. There were 123,798 Bosniaks (37.87%), 199,232 Serbs (60.94%), 2,938 Croats (0.90%), 78 Slovenes (0.02%), 41 Macedonians (0.01%), and 194 Montenegrins. 0.06%), other Slavs 144 (0.04%), non-Slavs 194 (0.06%) and unknown 21 (0.006%). In 1948, Bosniaks made up the majority of the population in the counties of Goražde and Zvornik, and Serbs in the counties of Bijeljina, Foča, Rogatica, Srebrenica, Višegrad and Vlasenica.

According to the 1953 census, a new statistical category, „Yugoslav-undecided", was introduced for all persons of Yugoslav origin, „who are not close to the national identity", which primarily referred to Bosniaks. There were 998,697 such „undecided Yugoslavs" (Bosniaks) in Yugoslavia and 891,798 (31.32%) in Bosnia and Herzegovina. There were 1,264,372 Serbs (44.40%) in Bosnia and Herzegovina, 654,229 Croats (22.97%), 6,300 Slovenes (0.22%), 1,884 Macedonians (0.07%), and 7,336 Montenegrins (0.26). %) and all other 21,869 (0.77%).

In the area of the Bosnian Podrinje lived 360,195 inhabitants. There were 143,442 Bosniaks (39.74%), 211,099 Serbs (58.49%), 3,267 Croats (0.91%), 237 Slovenes (0.07%), 184 Macedonians (0.05%), and 813 Montenegrins. 0.23%), Czechs, Poles, Ukrainians and Russians 119 (0.03%), other non-Slavs 146 (0.04%) and other Slavs 1,608 (0.45%). Bosniaks made up the majority of the population in the counties of Goražde and Rogatica, and Serbs in the counties of Bijeljina, Foča, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica and Zvornik.

In the 1961 census, the statistical determinant „Muslim in the ethnic sense“ was introduced. On that occasion, it was determined that there are 972,960 Bosniaks (Muslims) in Yugoslavia, and 842,388 (25.70%) in Bosnia and Herzegovina. There were 1,406,043 Serbs (42.89%) in Bosnia and Herzegovina, 711,666 Croats (21.71%), 12,828 Montenegrins (0.39%), 5,939 Slovenes (0.18%), and 2,391 Macedonians. %), Albanians 3,642 (0.11%), Hungarians 1,415 (0.04%), Roma 588 (0.02%) and Yugoslavs 275,864 (8.42%).

In 1961, the Bosnian Podrinje region, which included 10 municipalities, had a population of 330,173. There were 125,879 Bosniaks (38.13%), 175,510 Serbs (53.16%), 2,788 Croats (0.84%), 266 Slovenes (0.08%), 178 Macedonians (0.05%), 1,664 Montenegrins 0.50%), Albanians 268 (0.08%), Hungarians 103 (0.03%), Roma 301 (0.09%) and Yugoslavs 22,448 (6.80%).

In the 1971 census, Bosniaks showed in the best way that they are a special people and that they are neither Serbs, nor Croats, nor Montenegrins, nor anyone else. According to this census, 1,729,932 Bosniaks lived in Yugoslavia, or 8.4% of its total population. According to the number, Bosniaks were the third people in Yugoslavia at that time. According to the 1971 census, there were 3,746,111 inhabitants in Bosnia and Herzegovina, which is 468,058 inhabitants (14.28%) more than in 1961. There were 1,482,430 Bosniaks (39.57%), 1,393,148 Serbs (37.19%), 772,491 Croats (20.62%), 4,053 Slovenes (0.11%), and 1,773 Macedonians (0.05%), 13,021 Montenegrins (0.35%), 3,764 Albanians (0.10%), 1,262 Hungarians (0.03%), 1,456 Roma (0.04%) and 43,796 Yugoslavs (1.17%). The number of Bosniaks increased from 842,388 to 1,482,430, an increase of 640,042 (75.98%). It is this census that shows that a significant number of Bosniaks, who were not recognized as a people, previously opted for Serbs, Croats, Montenegrins, Yugoslavs, etc.

According to the 1971 census, there were 380,147 inhabitants in the Bosnian Podrinje area. It was a place where Bosniaks, Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians, Montenegrins, Albanians, Hungarians, Roma and Yugoslavs lived together. There were 190,347 Bosniaks (50.07%), 180,011 Serbs (47.35%), 1,653 Croats (0.43%), 100 Slovenes (0.03%), 135 Macedonians (0.04%), and 1,378 Montenegrins. 0.36%), 467 Albanians (0.12%), 114 Hungarians (0.03%), 348 Roma (0.09%) and 1,687 Yugoslavs (0.44%).

According to the 1981 census, there were 4,124,256 inhabitants in Bosnia and Herzegovina. The most numerous people were Bosniaks, of whom there were 1,630,033 (39.52%). There were 1,320,738 Serbs (32.02%), 758,140

Croats (18.38%), 2,755 Slovenes (0.07%), 1,892 Macedonians (0.05%), 14,114 Montenegrins (0.34%), and Albanians. 4,396 (0.11%), 945 (0.02%), Roma 7,251 (0.18%) and Yugoslavs 347,915 (8.44%). The number of Yugoslavs increased from 43,796 to 347,915, which is an increase of 304,119 people, and the total percentage of Yugoslavs increased from 1.17% in 1971 to 8.44% in 1991.

This was due to the fact that Josip Broz Tito, the lifelong president of Yugoslavia, the Supreme Commander of the Armed Forces and the President of the Party (SKJ), died on May 4, 1980. He was highly respected by the citizens of Bosnia and Herzegovina at the time. as Yugoslavs, thus expressing support for Yugoslavia and Yugoslavism.

According to the 1981 census, the Bosnian Podrinje included 10 municipalities: Bijeljina, Bratunac, Čajniče, Foča, Goražde, Rogatica, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica and Zvornik. In that area lived 402,593 inhabitants. There were 204,454 Bosniaks (50.78%), 171,405 Serbs (42.57%), 1,117 Croats (0.28%), 89 Slovenes (0.02%), 146 Macedonians (0.04%), and 1,702 Montenegrins. (0.42%), Albanians 426 (0.11%), Hungarians 54 (0.01%), Roma 2,288 (0.57%) and Yugoslavs 18,652 (4.63%). Geographical position, developed economy, education and health care have made the Bosnian Podrinje an attractive place for people of different cultures, religions and peoples to live in. Bosniaks, Serbs, Croats, Slovenes, Montenegrins, Macedonians, Albanians, Hungarians, Roma and Yugoslavs have lived together in this area.

According to the 1991 census, there were 4,377,033 inhabitants in Bosnia and Herzegovina. The most numerous people were Bosniaks, of whom there were 1,902,956 or 43.50%. There were 1,366,104 Serbs or 31.21%, 760,852 Croats or 17.38%, 242,682 Yugoslavs or 5.54%, the other 104,439 or 2.38%. In the period 1981-1991. year, the population of Bosnia and Herzegovina increased from 4,124,256 to 4,377,033, which is an increase of 252,777 people or 6.13%. It was due to the peace that prevailed, developed economy, developed health, education and culture. The number of Yugoslavs decreased from 347,915 to 242,682, a decrease of 105,233 (43.36%). This was due to the strengthening of nationalism and large-scale projects in the largest republics of the Yugoslav community. The aspirations of the Yugoslav republics for independence also changed the consciousness of the citizens of Bosnia and Herzegovina and strengthened the republican (state), ethnic, religious, cultural identity of the majority of the population.

According to the 1991 census, there were 412,729 inhabitants in the Bosnian Podrinje area, which is 10,136 or 2.52% more than in 1981. In the ethnic structure of the population, the most numerous were Bosniaks, who numbered 223,955 (54.26%). There were 170,402 Serbs (41.29%), 1,312 Croats (0.32%), 8,451 Yugoslavs (2.05%) and 8,960 others (2.17%). In the ten-year period, the number of Bosniaks in the total population of the Bosnian Podrinje increased from 50.78% to 54.26%. This was due to the stable natural increase, peace, developed economy, health and the fact that a significant

number of Bosniaks „hid“ in the Yugoslavs and other groups.

The number of Yugoslavs in the period 1981-1991. decreased in the total population of the Bosnian Podrinje from 4.63% to 2.05% or in numbers from 18,652 to 8,451 persons. Also, the number of Serbs decreased in the total population from 42.57% to 41.29% or in numbers from 171,405 to 170,402 persons. It was, first of all, due to the departure of Serbs to neighboring Serbia for employment or education.

In the period from 1948 to 1991, the population of Bosnia and Herzegovina increased from 2,565,277 to 4,377,033, which is an increase of 1,811,756 persons (70.62%). The number of Bosniaks increased from 788,384 to 1,902,956 persons, which is an increase of 1,114,572 persons (141.37%). Serbs recorded an increase from 1,136,116 to 1,366,104 persons, an increase of 229,988 persons (20.24%), and Croats from 614,142 to 760,852 persons, an increase of 146,710 persons (23.89%). The number of others increased from 26,585 to 347,121 people, which is an increase of 320,536 people (1205.70%). In 1948, Bosniaks made up 30.73% of the total population of Bosnia and Herzegovina, Serbs 44.29%, Croats 23.94% and Others 1.04%. In 1991, Bosniaks accounted for 43.50%, Serbs 31.21%, Croats 17.38% and Others 7.93% of the total population of Bosnia and Herzegovina.

In the area of the Bosnian Podrinje, the number of inhabitants, in the period 1948-1991. year, increased from 326,930 to 412,729, which is an increase of 85,799 people (26.24%). Bosniaks had an increase from 123,798 to 223,965 persons, which is an increase of 100,167 persons (80.90%). Serbs recorded a decrease from 199,322 to 170,402 persons, which is a decrease of 29,396 persons (14.51%), and Croats from 2,938 to 1,312 persons, which is a decrease of 1,626 persons (55.66%). The number of Others increased from 672 to 17,411 persons, which is an increase of 16,739 persons (2490.92%).

In 1948, Bosniaks made up 37.87% of the total population of the Bosnian Podrinje, Serbs 60.94%, Croats 0.90% and Others 0.21%. In 1991, Bosniaks made up 54.26%, Serbs 41.29%, Croats 0.32% and Others 0.40% of the total population of the Bosnian Podrinje. During the socialist period, the number of Bosniaks in the total population of the Bosnian Podrinje continuously increased due to stable natural growth, peace, developed economy, health and the fact that a significant number of Bosniaks „hid“ in Yugoslavs and other groups. At the same time, the number of Serbs and Croats in the total population of this area was decreasing. This was, first of all, due to the departure of Serbs and Croats to neighboring Serbia, ie Croatia for employment or education.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo: *Fond Ministarstva industrije i rudarstava*.
2. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo: *Fond Zemaljska komisija za ratnu štetu*.
3. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo: *Zemaljska uprava narodnih dobara, Uprava tehničkih baza*.
4. Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla: *Oblasni komitet Saveza komunista, Tuzla*.
5. Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla: *Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije, Tuzla*.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Amandmani LIX-LXXX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, NIO Službeni list SR BiH, Sarajevo 1990.
2. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951.
3. *Novi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije: Ustavni zakon od 13. I.1953. i Ustav od 31. I. 1946. (delovi koji nisu ukinuti),* sa pogovorom prof. dr. Jovana Đorđevića, Službeni list FNRJ, Beograd 1953.
4. *Odluka Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine o proglašenju Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 31. decembar 1946. godine.
5. *Popis stanovništva 1953*, knjiga 1, vitalna i etnička obeležja: konačni rezultati za FNRJ i narodne republike, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1959.
6. *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 1991. godine*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo 1999.
7. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini:* Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994.
8. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994.
9. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama*, knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994.
10. Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine u Bosni i Hercegovini. Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima, *Statistički bilten,* 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993.
11. *Prvi (Osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948), Stenografske bilješke,* priredio Veselin Mitrašević, Sarajevo 1988, Pozdravni govor Moše Pijade, 18-22; *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1950.
12. *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine,* broj 11, godina I, od 18. augusta 1945.
13. *Statistički bilten*, br. 74, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981: Stanovništvo prema narodnosti. Rezultati po opštinama, Sarajevo 1982.
14. *Statistički godišnjak 1945-1953,* Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku i evidenciju, Sarajevo, 1954.
15. *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd 1946.
16. *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1946.

17. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* Beograd, 7. april 1963.
18. *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*, priredili: Nedžmudin Alagić, Pavle Bogdanić, Dobroslav Ivanišević, Novinska ustanova „Službeni list SR BiH“, Sarajevo 1969.
19. *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine,* Savremena administracija, Beograd 1974.

Novine/Newspapers:

1. *Bosanski pogledi*, godina V, br. 31, Fribourg, januar-februar 1964.
2. *Front Slobode,* godina IV, br. 95, Tuzla, 8. decembar 1946.
3. *Front Slobode,* godina VI, br. 171, Tuzla, 19. juni 1947.
4. *Oslobođenje,*godina IV, br. 1, Sarajevo, 6. januar 1946.
5. *Oslobođenje,*godina IV, br. 11, Sarajevo, 17. mart 1946.
6. *Oslobođenje,*godina XXVII, br. 8060, Sarajevo, 7. novembar 1970.

Knjige/Books:

1. Arnautović Suad, *Izbori u B osni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa,* Promocult, Sarajevo 1996.
2. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020*), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.
3. Bilandžić Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi,* drugo izdanje, Zagreb 1978.
4. Bougarel Xavier, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2020.
5. Dizdarević Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja,* Svjetlost, Sarajevo 2020.
6. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću,* Sejtarija, Sarajevo 1998.
7. Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine,* knj. 2, Sarajevo 1990.
8. Hadžić Senaid, Selimović Sead, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini: višemilenijski kontinuitet,* Tuzla 2012.
9. Hadžić Senaid, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
10. Hadžiomerović Maid, *Stranka demokratske akcije i stvarnost*, Sarajevo 1991.
11. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 1998
12. Izetbegović Alija, *Sjećanja: autobiografski zapisi,* TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001.
13. Kamberović Husnija, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća,* Institut za istoriju, Sarajevo 2011.
14. Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine,* Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2000.
15. Katz Vera, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1990, u: *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 2010
16. Sarač-Rujanac Dženita, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine,* Institut za istoriju, Sarajevo 2012.
17. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007.
18. Šabotić Izet, *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine,* Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
19. Velagić Adnan, *Dok su gorjele buktinje: historija socijalističke Jugoslavije*, BZK

Preporod, Mostar 2020.
20. Velagić Adnan, *Na užarenom kamenu: Hercegovina u XIX i XX stoljeću*, FHN Univerziteta „Džemal Bijedić“, Mostar 2016.

Članci/Articles:

1. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Demografske promjene Tuzlanskog kraja (1878-1992), *Stav,* god. 3, br. 8/9, Tuzla 2004, 51-62.
2. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Društveni razvoj sjeveroistočne Bosne od 1945. do 1952. godine, *Zbornik radova Filozofskofg fakulteta,* br. 6, Tuzla 2005, 83-96.
3. Jajčević Jasmin, Informbirovska kriza i Bosna i Hercegovina (1948-1956) u historijskim izvorima i historiografiji, *Historijski pogledi,* god. 4, br. 6, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 93-121. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.93).
4. Lučić Ivica, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 107-140.
5. Selimović Sead, Iskorištavanje i uništavanje privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, *Historijski pogledi,* god. 3, br. 3, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 176-194. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.176).
6. Selimović Sead, Obnova i konsolidacija privrednih preduzeća Tuzlanskog okruga 1945-1952. godine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, br. 46, god. 46, Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016, 189-208.
7. Selimović Sead, Obnova naselja Tuzlanskog okruga porušenih u Drugom svjetskom ratu, *Arhivska praksa,* br. 19, god. 19, Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016, 514-526.
8. Selimović Sead, Političke i društveno-ekonomske promjene u Bijeljini od 1945. do 1953. godine, *Historijski pogledi,* god. 3, br. 4, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 178-204. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.4.178).
9. Selimović Sead, Utjecaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu, *Migracije i Brčko: Zbornik radova,* Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 332-354.
10. Velagić Adnan, Bosna i Hercegovina u političkoj orbiti Karađorđeva i Tikveša, *Historijski pogledi,* god. 4, br. 6, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2020, 122-134. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6.135).

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6514-8618

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1945/1948" (093)
332:338:347.2:061.27:28(497.6 Brčko)"1945/1948"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.254

UZURPACIJA IMOVINE VAKUFA DŽAMIJE AZIZIJE U BREZOVOM POLJU I DŽAMIJE U OMERBEGOVAČI U SREZU BRČKO, NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Apstrakt: *Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, nova komunistička vlast je provodila oštre-radikalne mjere s ciljem promjene vlasničkijh odnosa. Tako se na udaru našla imovina „državnih neprijatelja“, odseljenih Nijemaca, privatnih preduzeća i banaka, te imovina vjerskih zajednica. Posebno je na udaru bila imovina Katoličke crkve i Islamske zajednice. Kako bi se uzurpirala imovina navedenih institucija i ustanova, nova komunistička vlast je donijela čitav set propisa, poput onih koji su se odnosili na konfiskaciju imovine, nacionalizaciji, eksproprijaciji, te provođenje brojnih drugih procesa, kao što je agrarna reforma i kolonizacija. Doneseni propisi su dali legimitet državi da izvrši promjenu vlasništva nad imovinom. Radilo se o složenim procesima, koji su ostavili brojne posljedice u oblasti ekonomskih, socijalnih, pravnih i drugih oblasti, kako po određene ustanove, tako i pojedinice. Na ovaj način, nova komunistička vlast je željela po svaku cijenu onesposobiti za rad ustanove koje je smatrala neprijateljskim, poput vjerskih zajednica, te imovinom istih namiriti one koji su dali doprinos NOP-u i koji su podržavali njihovu ideologiju. Težnja komunističkih vlasti, išla je u smjeru izmjene društveno-posjedovnih odnosa i stvaranju novog društa, zasnovanog na novoj ideologiji.*

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je raspolagala značajnom vakufskom imovinom, koja se sadržala u brojnim stambenim, poslovnim i službenim objektima, te značajnim zremljišnim posjedima. Na širem području Brčkog, Islamska zajednica je je posjedaovala značajnu vakufsku imovinu. Iako se radilo o imovini koja je sa aspekta vjerskog (šerijatskog) prava bila zaštićena, u smislu bilo kakve promjene vlasništva, ista je došla pod udar mjera komunističke vlasti. Na prostoru Brčkog, uzurpacija imovine Islamske zajednice započela je neposredno po uspostavi komunističke vlasti i trajala je sve do 90-ih godina i uspostave pluralnog sistema. Imovina je na širem prostoru Brčkog od Islamske zajednice oduzimana putem nacionalizacije, konfiskacije,

eksproprijacije, arondacije, te drugih mjera koje su donosene od strane komunističke vlasti. Tako je urađeno i sa imovinom Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju i Vakufa džamije u Omerbegovači u srezu Brčko. To je predstavljalo snažan udar na Islamsku zajednicu, koje je nakon toga ekonomski značajno oslabila, te su unutar Islamske zajednice prestale egzistirati brojne ustanove i sadržaji koji su bili nosioci ukupne djelatnosti ovih ustanova desetljećima. Između ostalog, ukinute su medrese, značajan broj mekteba je zatvoren, dobrotvorno društvo „Merhamet" je prestalo sa radom, a brojne druge važne funkcije Islamske zajednice, su potpuno ili djelimično ugrožene. Cilj je bio oduzimanjem imovine ekonomski oslabiti, te eliminisati uticaj Islamske zajednice na društvo, a kako bi se izvršila njegova ateizacija, a što je bio jedan od važnih zadataka nove komunističke vlasti. Kakve su posljedice takvog djelovanja, vidjećemo na primjeru uzurpacije imovine Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju i Vakufa džamije u Omerbegovači na području tadašnjeg sreza Brčko, neposredno nakon Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: *Vakuf džamije Azizije Brezovo Polje, Vakuf džamije Omerbegovača, eksproprijacija zemlje, promjena vlasništva.*

USURPATION OF THE PROPERTY OF THE WAQF OF THE AZIZIJA MOSQUE IN BREZOVO POLJE AND THE MOSQUE IN OMERBEGOVAČA IN THE DISTRICT OF BRČKO, AFTER THE SECOND WORLD WAR

Abstract: *Immediately after the Second World War, the new communist government implemented harsh-radical measures aimed at changing ownership relations. Thus, the property of „enemies of the state", emigrated Germans, private companies and banks, and the property of religious communities were hit. The property of the Catholic Church and the Islamic Community was particularly affected. In order to usurp the property of these institutions, the new communist government passed a set of regulations, such as those related to confiscation of property, nationalization, expropriation, and numerous other processes, such as agrarian reform and colonization. The adopted regulations gave the state the legitimacy to change the ownership of the property. These were complex processes, which left numerous consequences in the field of economic, social, legal and other areas, both for certain institutions and individuals. In this way, the new communist government wanted at all costs to disable the institutions it considered hostile, such as religious communities, and to settle those who contributed to the People's Liberation Movement and who supported their ideology. The aspirations of the communist authorities went in the direction of changing social and property relations and creating a new society, based on a new ideology.*

The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina had significant waqf property, which contained numerous residential, business and office buildings, as well as significant land holdings. In the wider area of Brčko, the Islamic Community owned significant waqf property. Although it was a property that was protected from the aspect of religious (Sharia) law, in terms of any change of ownership, it came under the impact of the measures of the communist government. In the area of Brčko, the usurpation of the property of the Islamic Community began immediately after the establishment of the communist government and lasted until the 1990s and the establishment of the multi-party system. In the wider area of Brčko, property was confiscated from the Islamic Community through nationalization, confiscation, expropriation, arondation, and other measures adopted by the communist authorities. The same was done with the property of the waqf of Azizija mosque in Brezovo Polje and the waqf of the mosque in Omerbegovača in the Brčko district. This was a strong blow to the Islamic Community, which subsequently weakened economically, and within the Islamic Community ceased to exist many institutions and facilities that have been the bearers of the overall activities of these institutions for decades. Among other things, madrasas were abolished, a significant number of mektebs were closed, the charity „Merhamet" ceased to operate, and many other important functions of the Islamic Community were completely or partially endangered. The goal was to weaken the property economically and confiscate the influence of the Islamic Community on society, in order to carry out its atheism, which was one of the important tasks of the new communist government. We will see the consequences of such actions on the example of the usurpation of the property of the waqf of Azizija mosque in Brezovo Polje and the waqf of the mosque in Omerbegovača in the Brčko district, immediately after the Second World War.

Key words: *Waqf of Azizija mosque in Brezovo Polje, waqf of the mosque in Omerbegovača in the Brčko district, expropriation of land, change of ownership.*

Uvod

Nakon što je uspostavila vlast, Komunistička partija je uporedo sa obnovom zemlje, radila na izgradnji novih odnosa u društvu. Jedan od bitnih procesa na tom planu bila je izmjena vlasničke strukture u oblasti zemljišnih odnosa. Na udar je došla imovina onih koji su se u toku Drugog svjetskog rata našli na neprijateljskoj strani, te su isti proglašeni državnim neprijateljem. Po istom osnovu se na udaru našla i imovina pripadnika njemačke nacionalnosti. Komunistička vlast je vjerske zajednice smatrala svojim ideološkim neprijateljem, te su se iste našle na udaru nove vlasti. Posebno velikom pritisku su bili izloženi Islamska zajednica i Katolička crkva. Nova komunistička vlast je težila eliminisati njihov uticaj koji su imali u narodu, putem provođenja brojnih

radikalnih mjera. Težilo se ekonomski oslabiti vjerske zajednice, ukinuti im značajne institucije, a kroz donošenje zakonskih mjera. Na taj način je umanjen njihov uticaj u društvu, te značajno reducirana njihova vjerska funkcija i uloga. U tom pogledu, uzurpirana je značajna imovina Islamske zajednice na cijelom području Bosne i Hercegovine, pa tako i na području tadašnjeg sreza Brčko. Radilo se o vakufskoj imovini, prema kojoj, po osnovu vjerskih propisa (šerijatskih), država nije imala nikakvu nadležnost, što se uglavnom poštovalo u svim ranijim sistemima. Vakufi su imali sopstvrene institucije i organe koji su upravljali i raspolagali vakufskom imovinom. Međutim, komunistička vlast to pravilo i takav sistem upravljanja vakufskom imovinom nije poštovala, i u svemu tome, bitano im je bilo, eliminisati uticaj Islamske zajednice kod muslimanske populacije, uzurpiranjem značajne imovine iste, kroz donesene državne mjere.

Ekonomskim slabljenjem Islamske zajednice, bila je planirana efikasna i brza društva. Takav postupak je provođen i na prostoru sreza Brčko, kada je od strane nove komunističke vlasti uzurpirana značajna imovina Islamske zajednica, što najbolje pokazuje primjer uzurpacije zemljišta Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju i Vakufa džamije u Omerbegovači. Na taj način, Islamska zjednica je značajno ekonomski oslabila, ostala je bez osnovnih sredstava za rad, pa je uz dodatni pritisak komunističke vlasti njen uticaj značajno oslabio. Proces uzurpacije imovine na ovom prostoru, kao i u drugim djelovima Bosne i Hercegovine, odvijao se od uspostave komunističke vlasti, i trajao je sve do uvođenja pluralnog sistema 90-ih godina 20. vijeka.

Pravne osnove i stvaranje uslova za uzurpaciju vakufske imovine

Kako bi ostvarila svoje ideološke ciljeve, nova komunistička vlast je neposredno nakon Drugog svjetskog rata, radila na oduzimanju imovine veleposjednika, privatnih preduzeća i banaka, državnih neprijatelja, kao i imovine vjerskih zajednica. Na udaru se tako našla i imovina Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu donesen je čitav set propisa, poput: *Zakona o postupanju sa imovinom koju su sopstvenici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača*,[1] *Zakona o konfiskaciji imovine i izvršenje konfiskacijei*,[2] *Zakona o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju*,[3] *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji DFJ*[4] i *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji Bosne i Hercegovine*.[5] Svim ovim propisima, kao i mnogim drugim, na udaru se našla i imovina Islamske zajednice. Članom 7. *Saveznog zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji,* posebno je tretirana i uređena problematika eksproprijacije

[1] "Službeni list DFJ", br. 36/45, od 24. maja 1945.
[2] „Službeni list DFJ", br. 40/45, od 9. juna 1945.
[3] „Službeni list DFJ", br. 35/45, od 24. maja 1945.
[4] „Službeni list DFJ", br. 64/48, od 28. augusta 1945.
[5] „Službeni list NR Bosne i Hercegovine", br. 2/1946.

zemljišnih posjerda, stvaranja zemljišnog fonda, utvrđivanja kategorije korisnika agrarne reforme i kolonizacije, te postupaka provođenja agrarne reforme i kolonizacije.[6] *Zakonom* su eksproprijacijom bili obuhvaćeni zemljišni posjedi vjerskih institucija, kojima se oduzimala površina veća od 10 ha, a u slučajevima da su vjerske institucije posjedovale kulturno historijske vrijednosti, taj iznos je bio 30 ha obradive zemlje i 30 ha šume.[7] U pogledu provođenja navedenog *Zakona* u praksi su formirane određene ustanove i tijela od nivoa mjesnog narodnog odbora do saveznog nivoa, i to Agrarni savjet, agrarne republičke komisije, okružne agrarne komisije, sreske agrarne komisije, te zbor agrarnih interesenata na nivou mjesnih narodnih odbora. U strukturama organa za provođenje agrarne reforme i kolonizacijena na svim nivoima su ušli visoki partijski i vojni dužnosnici. To potvrđuje koliko je država i nova politička vlast držala do agrarnog pitanja, odnosno do predviđene izmjene vlasništva nad zemljoim. Državi je bilo izuzetno važno da se agrarna reforma provede po jasno zacrtanom planu i da to bude brzo i efikasno.[8] Osnovni cilj je bio promijena strukture vlasništva nad zemljom na štetu veleposjednika, preduzeća i banaka te i vjerskih zajednica, a u koristi siromašnih seljaka, bezemljaša i državnog agrarnog sektora. U tom pogledu donesena je *Uredba o redu prvenstva za dodjelu zemlje,*[9] kojom su utvrđena prava prvenstva boraca-zemljoradnika i države u dobijanju zemlje.

U samom procesu agrarne reforme bilo je predviđeno obrazovanje zemljišnog fonda u koji bi ulazila ekspropisana zemlja veleposjednika, preduzeća i banaka, vjerskih zajednica, posebno vakufska, zemlja pripadnika njemačke narodnosti, te zemlja odseljenih narodnosti iz Bosne i Hercegovine.[10] *Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji* bilo je predviđeno da se zemlja iz agrarnog fonda dodijeli siromašnim seljacima i bezemljašima, posebno onima koji su dali doprinos NOB-i, ali i državnom sektoru za neophodno formiranje državnih poljoprivrednih dobara, voćnih rasadnika, zemljoradničkih zadruga, seljačkih radnih zadruga i drugih poljoprivrednih ustanova. Navedeni proces agrarne reforme, išao je u smjeru promjene vlasničkih odnosa u korist jednih (siromašnih seljaka i države) i na štetu drugih (individualnih veleposjednika, vjerskih zajednica i dr). Stoga je, navedeni proces agrarne reforme naišao je na različito raspoloženje, jedni su ga podržavali, a drugi se otvoreno suprostavljali i opstruirali isti, među njima su bile i vjerske zajednice.[11]

[6] Izet Šabotić, *Tvrda kora i krvava brazda. Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Tuzla 2021, 67. (dalje: I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*).
[7] I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*, 67.
[8] I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*, 74.
[9] "Službeni list DFJ", br. 72/45, od 21. septembra 1945.
[10] I. Šabotić, *Tvrda kora i krvave brazde*, 131
[11] *Isto*, 63.

Eksproprijacija imovine Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju i Vakufa džamije u Omerbegovači u srezu Brčko

Proces provođenja agrarne reforme i kolonizacije, a samim tim i uzurpacija zemlje vršena je na ciijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Na udaru se našla i imovina Islamske zajednice. Taj proces je bio izražen na području sreza Brčko. Na čitavom području ovog sreza vršena je uzurpacija vakufa. Tako je bilo i sa Vakufom džamije Azizije u Brezovom Polju. Ovaj vakuf je imao brojne nekretnine. Po jednom zemljišno knjižnom izvadku ovom vakufu su pripadali: kućište sa kućom površine 28 m^2, groblje kraj džamije 32,5 dunuma zemlje, džamija sa dvorištem 1 dunum, oranica kraj Save 83,40 dunuma, voćnak „Malo Polje“ 160 dunuma.[12] Po drugom zemljišno knjižnom izvadku, Vakuf džamije u Brezovom Polju imao je sledeću imovinu: kućište sa dvorištem 1 dunum, bašča 3,30 dunuma, bašča sa kućom 48,80 dunuma.[13] Kao vlasništvo nekretnina Vakufa džamije Azizije Brezovo Polje, uknjižene su bile također i sledeće nekretnine: oranica 51 dunum i 60 m2, oranica njiva velika 1 ha, 15 dunuma 10 m^2, voćnjak Malo Polje 150 dunuma, oranica Suha kraj Save 83 dunuma i 40 m^2.[14] Kao što se vidi iz priloženog, Vakuf džamije Azizije u Brezovom Polju je imao značajne nekretnine vezane za zemlju i stambene objekte. Navedene nekretnine su služile za izdržavanje ove džamije, kako i za platu imama koji je obavljao dužnost u istoj.

Imovina Vakufa džamije Azizije Brezovo Polje se našla na udaru mjera nove komunističke vlasti neposredno nakon formiranja organa i tijela za provođenje agrarne reforme na ovom području. Tako je Okružna agrarna komisija Tuzla, dana 4. aprila 1946. godine, nakon provedene javne rasprave, donijela *Odluku* o eksproprijaciji određenih površina zemljišta ovog vakufa. Naime, u navedenom procesu oduzeto je od Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju ukupno 29.628 m^2 u korist Zemljišnog fonda, dok se Vakufu džamije Azizije u Brezovom Polju ostavilo svega 5.610 m^2.[15] Navedeno zemljište je oduzeto od Vakufa džamije Azizije Brezovo Polje, po osnovu čl. 7. tačke C *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji NR Bosne i Hercegovine*. Međutim, stanovništvo, odnosno džemat ove džamije nije bio zadovoljan sa donesenom *Odlukom* Okružne agrarne komisije Tuzla, te je 8. juna 1946. godine od strane Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju upućena Žalba Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine, protiv *Odluke* Okružne agrarne komisije Tuzla. U navedenom postupku, Vakuf džamije Azizije u Brezovom Polju zastupao je mutevelija Hajrudin Husić. Navedenu žalbu je Ministartstvo poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine odbilo, a *Odluku* Okružne agrarne komisije Tuzla osnažilo. Prema *Odluci* Okružne agrarne komisije, Vakufu

[12] Arhiv Vlade Brčko Distrikta (dalje: AVBD), fond: Sreski narodni odbor Brčko (SNOB), dok. br. *Zemljišno knjižni uložak*, br. 28, 2B.
[13] AVBD, SNOB, dok. *Zemljišno knjižni izvadak*, br. 24.
[14] AVBD, SNOB, dok. *Zemljišno knjižni izvadak*, br. 106.
[15] AVBD, SNOB, dok. Arik, br. 64/46.

džamije Azizije u Brezovom Polju u korist zemljišnog fonda oduzeta je slijedeća zemlja: oranica Luka kraj Save površine 8.340 m^2, oranica Malo Polje površine 15.970 m^2, bašča sa kućom površine 4.888 m^2, što je sve ukupno iznosilo 29.628 m^2.[16] O navedenoj *Odluci* Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine je dostavilo Sreskoj agrarnoj komisiji Brčko tri primjerka *Rješenja*, gdje se od podnosioca *Žalbe* Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju traži da plati 30 dinara takse i 30 dinara za troškove donesene *Odluke*.[17] Navedena zemlja Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju, nakon donošenja pravosnažnog *Rješenja* ušla je u sastav Zemljišnog fonda sreza Brčko, te se kao takva podijelila agrarnin inreresentima i državnom sektoru. Na taj način, Azizija džamija u Brezovom Polju je ostala bez vrijedne imovine, na osnovu koje je ostvarivala prihode neophodne za njen rad i egzistiranje.

Prema raspoloživim podacima, najveći dio uzurpirane zemlje dodijeljen je agrarnim interesentima, siromašnim seljacima sa područja sreza Brčko, te državnom sektoru sa tog područja. Agrarni interesenti su dobijenu zemlju koristili za svoje poljoprivredne i druge potrebe, baveći se uglavnom zemljoradnjdom. Jedan od agrarnih interesenata koji je dobio zemljište Vakufa Azizije džamije, bio je i Kukić Mehmedalija iz Brezova Polja, koji je 1959. godine podnio zahtjev da se njemu dodijeljena zemlja nekadašnje vlasništvo Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju, uknjiži u zemljišnim knjigama suda kao njegovo vlasništvo.[18] Sličnu Molbu za priznavanje prava vlasništva na zemlju ovog Vakufa, uputio je Rešidović Zuhdija iz Brezova Polja, koju je kao agrarni interesent zemlju dobio 1946. godine u procesu provođenja agrarne reforme. Takve molbe uputili su i drugi posjednici zemlje, koji su kao agrarni interesenti dobili zemlju iz zemljišnog fonda, koja je pripadala vakufu džamije Azizije u Brezovom Polju.[19]

Zemlja dodijeljena 1946. godine, agrarnim interesentima upisana je u vlasništvo istih 1963. godine. U tom je smislu NO Opštine Brčko donijelo *Rješenje* u korist: Mešanović Mehe, Mešanović Halime i Mešanović Abdulaha iz Brezova Polja. U njihovo vlasništvo upisana je površina zemlje od 8.520 m^2, koja je ranije bila vlasništvo Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju.[20] Ovo *Rješenje* je zakonski osnažio Zemljišni knjižni ured Sreskog suda Brčko, koji je donio *Zaključak,* kojim se određuje pravo vlasništva na nekretninama u A listu

[16] AVBD, SNOB, ARIK, br. 12296/46.
[17] AVBD, SNOB, ARIK, br. 12296/46.
[18] Isti je nadležnom Opštinskom sudu Brčko 23.4.1959. uputio Molbu radi uknjižbe u zemljišnim knjigama prava vlasništva nad zemljom površine 5 dunuma, koju je dobio kao agrarni interesent. Nakon provedene procedure, njegovom zahtjevu je djelimično udovoljeno, jer je dio zemlje koji je dodijeljen Kukić Mehmedaliji, bilo u vlasništvu Vakufa (groblje), te se kao takvo nije moglo uknjižiti. Kukić Mehmedalija je uputio žalbu, međutim, ista je odbijena. AVBD, SNOB, dok. br. PE:03/3-97/61. *Rješenje Odjeljenja finansija NO opštine Brčko, oko uknjižbe zemlje u trajno vlasništvo*.
[19] AVBD, SNOB, *Molba Huseinović Nazifa iz Brezovog Polja*, br. Pr-03/II-51/1-63, od 21. 8. 1963.
[20] AVBD, SNOB, *Rješenje NO Opštine Brčko*, PM br: 03/2-58-II-63, od 26. 2. 1963.

u korist Mešanović Mehe, Mehanović Halime i Mehanović Abdulaha.[21] Istovjetan primjer je vezan za Rašidović Zuhdiju iz Brezova Polja, koji je podnio *Zahtjev* za priznavanje prava vlasništva na uzurpiranom zemljištu površine od 5.300 m^2.[22] Zemljišno knjižni ured Sreskog suda u Brčkom je također donio *Zaključak* o uknjižbi prava vlasništva na ime Rašidović Zuhdije.[23] I drugi agrarni interesenti koji su bili „namireni" zemljom iz zemljišnog fonda, koja je uzurpirana od vakufa džamije Azizije Brezovo Polje, pokrenuli su postupak za upis vlasništva pomenute zemlje u njihovu korist. *Zahtjev* za upisom vlasništva nad dobijenom zemljom iz zemljišnog fonda uputio je i Ilić Miladin. Po osnovu upućenog *Zahtjeva*, NO Opštine Brčko, donio je *Rješenje* 30. juna 1980. godine, čime je izvršen upis prava vlasništva u korist Ilić Miladina i njegove djece na zemlju površine 19.610 m^2 u Brezovom Polju.[24]

Vakuf džamije Azizije u Brezovom Polju je tako ostao bez značajnie imovine, koja mu je isključivo služila za podmirenje troškova džamije, njen rad na profiliranju vjere, i za njeno egzistiranje. Nakon što je zemlja vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju ekspropisana i dodijeljena agrarnim interesentima, istu su koristili za poljoprivrednu proizvodnju. Dio zemljišta ovog Vakufa je uzeto za opštedržavne potrebe. I ovom je zemljištu naknadno utvrđen titular, odnosno istom je ozvaničena promjena vlasništva. Tako je NO opštine Brčko-Odjeljenje za finansije 60-ih godina 20. stoljeća rješavajući u predmetu izdvajanja zemljišta eksproprisanog od Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju, donijelo *Rješenje* po kojem se izdvaja višak zemljišta po pravosnažnosti *Rješenju* Ministarstva za poljoprivredu i stočarstvo NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine. Na taj način, izvršena je uknjižba na nekretnine u korist opštenarodne imovine 1/1 sa organom upravljanja NOO Brčko, te su otpisane iz dosadašnjih uložaka. U ime Vakufa Azizije džamije raspravama je u ovom postupku prisustvovao Efendić Arif. Navedenim procesima eksproprijacije zemljišta od Vakufa džamije Azizije u Brezovom Polju oduzeto je ukupno 657 dunuma i 530 m^2, a Vakufu džamije je ostavljeno svega 32 dunuma 321 m^2.[25] Zemljišni knjižni ured Sreskog suda u Brčkom je donio *Zaključak* o upisu nekretnina Vakufa džamije Azizije u Brezovm Polju u korist opštenarodne imovine.[26]

Uknjižba u pravo vlasništva imovine-zemljišta koje je procesom eksproprijacije uzurpirana od Vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju je vršena sve do 90-ih godina 20. stoljeća. To potvrđuje i parnica koja je vođena

[21] AVBD, SNOB, *Zaključak Zemljišnog knjižnog ureda Sreskog suda u Tuzli*, br. Dn 429/63, od 19. 3. 1963.
[22] AVBD, SNOB, *Zahtjev Rašidović Zuhdije iz Brezova Polja NO Opštine Brčko*, pr. br. 031II-67/2-62, od 7. 2. 1963. godine.
[23] AVBD, SNOB, *Zaključak Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom*, br. Dn 376/63, od 15. 3. 1963.
[24] AVBD, SNOB, *Rješenje NO Opštine Brčko*, br. 03/2-P M 62/2.60, od 30. jula 1980. godine.
[25] AVBD, SNOB, *Rješenje Odjeljenja za finansije NO opštine Brčko*, vl. 473/59. od 18. 8. 1960. godine.
[26] AVBD, SNOB, *Zaključak Zemljišno knjižni ureda Sreskog suda u Brčkom*, br. Dn-682/61, od 1. 3. 1961. godine.

kod Osnovnog suda u Brčkom 1989. godine u pravnoj stvari tužiteljice Simić rođene Milinković Milke iz Brčkog, protiv tužene Islamske zajednice Brezovo Polje, radi priznavanja prava vlasništva na posed nekretrnina. U rješavanju ove pravne radnje Osnovni sud u Brčkom je uputio *Urgenciju* 12. 7. 1989. godine Imovinsko-pravnoj službi Skupštine opštine Brčko, da za potrebe Osnovnog suda Brčko, što prije dostavi na uvid spise koje posjeduje ova služba, kao i spis o eksproprijaciji Vakufa džamije Azizija u Brezovom Polju iz 1946. godine.[27] Evidento je da je Opštinski zavod za urbanizam i imovinsko-pravne poslove, dostavio tražene spise Osnovnom sudu Brčko, kako bi postupak u ovoj pravnoj radnji dove do kraja.[28] Očigledno je bilo, da je ovakvim postupkom uzurpacije izvršen snažan ekonomski udar na Vakuf džamije Azizije u Brezovom Polju, čime je u velikoj mjeri otežan rad i izvršavanje osnovnih zadataka ove džamije u vremenu socijalizma.

No, bilo je slučajeva da se zemlja koja je dodijeljena bezemljašima u ranijim periodima, 60-ih godina uvodila u proces vlasništva. Tako je, NO Opštine Brčko, donio *Rješenje* o priznavanju prava vlasništva na uzurpiranom zemljištu u korist Ljubuščić Ibrahima, Ajše (supruga), Alije i Jusufa (djeca) iz Brezova Polja u površini od 6.330 m^2. Riječ je o zemlji koja je dodijeljena 1924, Ibrahimovom ocu kao bezemljašu.[29] Ovo *Rješenje* je pravno osnaženo *Zaključkom* Zemljišnog ureda Sreskog suda u Brčkom. Tako je izvršena uknjižba prava vlasništva na nekretnine u A listu u korist: Ljubuščić (Redže) Ibrahima, Ajša (žena) Ibrahima, Alije i Jusufa (djece).[30] Tako da je država rješavala sporove koji su vezani i za zemljište koje je dodjeljivano bezemljašima u vremenu između dva svjetska rata (1918-1941).

I vakuf džamije u Omerbegovači, srez Brčko je bio značajan i posjedovao je vrijedne nekretnine, između ostalog i sledeće: oranica Luka 1 h i 31 dunum i 60 m^2, oranica sa voćnjacima Luka 3 ha i 22 dunuma, oranica Satara 3 ha i 41 dunum, bašta Poloj 5 dunuma, oranica Poloj 65 dunuma, pašnjak Poloj 6 dunuma, oranica Graink 1 ha i 80 dunuma, put 6 dunuma, oranica Luka 58 dunuma, oranica Velika njiva 1 ha 29 dunuma. Navedena imovina Vakufa džamije u Omerbegovači se našla pod udar nove komunističke vlasti u procesu provođenja agrarne reforme i kolonizacije. Naime, Okružna agrarna komisija Tuzla je donijela *Odluku* 4. aprila 1946. godine, da se zemljište ovog Vakufa u ukupnoj površini od 140 dunuma i 510 m^2 da u korist Zemljišnog agrarnog fonda.[31] Navedeno zemljište od Vakufa džamije u Omerbegovači oduzeto je po

[27] AVBD, SNOB, *Urgencija-dopis Osnovnog suda Brčko Imovinsko pravnoj službi SO Brčko*, P br. 1277/87-I, od 5. 9. 1989. godine.
[28] AVBD, SNOB, *Dopis Opštinskog zavoda za urbanizam i imovinsko pravne poslove Brčko, upućen Osnovnom sudu Brčko*, br. 06/3, od 19. 9. 1989. godine.
[29] AVBD, SNOB, *Rješenje NO Brčko*, br. 03/2-3/1.63, od 28.2. 1963. godine.
[30] AVBD, SNOB, *Zaključak Zemljišnog ureda Sreskog suda u Brčkom*, br. Dn. 418/63, od 19.3. 1963. godine.
[31] AVBD, SNOB, ARIK, br. 57/46. Po navedenoj *Odluci* od Vakufa džanije u Omerbegovači oduzeto je zemljište upisano u zemljišnim knjigama ul.br. 58 i 238, k.o. Omerbegovača, i to: (k. č, br. 93, 226/1, 228, 195, 167/57, 167/58, 169/59 i 194/2).

osnovu čl. 7 *Zakona o agrsarnoj reformi i kolonizaciji*. Na ovakvu *Odluku* Okružne agrarne komisije Tuzla, reagovalo je 96 građana Omerbegovače, koji su bili i agrarni interesenti, koji su potpisali određenu *Izjavu*. U *Izjavi* je napisano slijedeće: „Mi niže potpisani interesenti za zemlju putem agrarne reforme i kolonizacije na području MNO Omerbegovačsa-izjavljujemo da mi ne reflektiramo na zemlju Vakufa džamije i mekteba s razloga toga što bi od nas interesenata samo 2-3 dobili Vakufsku zemlju, a interesenti sela Omerbegovača morali bi da izdržavaju džamiju i mekteb. Pošto vakufski službenici rade sobom vakufsku zemlju i vrše svoju dužnost, te narod cijelog sela ne plaća im ništa.Tako kad Vakuf izgubi zemlju interesenti sela Omerbegovača nemaju od agrarne reforme koristi, pošto Vakuf ne raspolaže sa toliko zemlje da se mi svi možemo podmiriti njome, a mi u tom slučaju održavanje džamije i mekteba ne možemo preuzeti na sebe, pošto je zemlja u ovom dijelu slaba".[32] Po osnovu navedenog pitanja, Sresko vakufsko povjereništvo u Brčkom je 23. 4. 1946. godine izdalo *Uvjerenje* kojim je potvrdilo da je zemlja obrađivao sam vjerski službenik, što mu je bilo umjesto plate.[33]

Žalba Vakufa džamije u Omerbegovači na *Odluku* Okružne agrarne komisije Tuzla, zastupljena po muteveliji Rašidu Hodžiću-Brodliču upućena je 23. aprila 1946. godine Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine. U *Žalbi* je navedeno da su oduzete sve nekretnine Vakufu džamije u Omerbegovači, a da za njeno izdržavanje nije ostavljeno ni metra kvadratnog zemlje. Istaknuto je, da *Odlukom* Okružne agrarne komisije ni groblje, ni džamijsko dvorište (bašča) nisu ostavljeni, što u ukupnoj površinmi iznosi oko 15 dunuma. Također je navedeno, da je svu zemlju ranije obrađivao isključivo imam džamije, što mu je ujedno bila i plata kao vjerskom službeniku. Samo jedno malo parče zemlje, izdavano je pod zakup, radi podmirenja državnih i drugih obaveza i rasvjete za džamiju. Dakle, sva zemlja ovog Vakufa je služila za potrebe džamije, te su u navedenoj *Žalbi* tražili da im se ostavi sva zemlja. Posebno su smatrali važnim, što su 96 agrarnih interesenata potpisali da ne žele zemlju Vakufa džamije u Omerbegovači, jer ne mogu nakon toga preuzeti obaveze izdržavanja džamije.[34] Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine, u vezi Vakufa džamije u Omerbegovači uputila je dopis Okružna agrarna komisija Tuzla, koja je tražila da se *Žalba* Vakufa odbije, jer je Okružna agrarna komisija utvrdila da predmetna zemlja ne služi za izdržavanje džamije.[35] Na navedenu *Žalbu,* Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva je odgovorilo tražeći od vakufa džamije u Omerbegovači da mu pribave: prepis Vakfije (zaklade-isprave) red. br. 180/37, Šerijatskog suda Brčko, na koju se *Žalba* poziva. Od

[32] AVBD, SNOB, *Izjava agrarnih interesenata sela Omerbegovača*, upućena 22. 4. 1946. godine
[33] AVBD, SNOB, *Uvjerenje Sreskog vakufskog povjerenstva*, br. 200/46. *Uvjerenje* je izdato na molbu mutevelije vakufa džamije u Omerbegovači Rašida Hodžića-Brodlića.
[34] AVBD, SNOB, *Žalba Vakufa džamije u Omerbegovači upućena 23.4.1946. godine Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine*.
[35] AVBD, SNOB, *Dopis Okružne agrarne komisije Brčko Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva u vezi eksproprijacije zemljišta Vakufa džamije u Omerbegovači*. Arik br. 57/46, od 26. 4. 1946.

mutevelije vakufa, podnosioca *Žalbe* Rašida Hodžića-Brodlića, traženo je da pribavi Završni račun Vakufa za 1939/1940, ili 1949/1941. godinu, iz kojeg se može vidjeti, kako i u kojim svotama su trošeni prihodi ovog Vakufa, za džamiju, mekteb i samog imama.[36] U *Žalbi* se navodi da je eksproprijacijom oduzeto i groblje, kao i džamijsko dvorište (bašča) u ukupnoj površini od 15 dunuma. Navedeno je dalje, da se iz raspravnog *Zapisnika* od 4.4.1946. godine vidi se da je odlučeno da se groblje ostavi, dok u samoj odluci Arika uopšte to nije pomenuto.[37] Istaknuto je također, da se iz priloženog izvatka zemljišno knjižnog uloška br. 58/46 i 235 k.o. Omerbegovača ne može utvrditi na kojoj od osam naznačenih parcela stvarno postoji groblje, a koja od tih parcela odgovara džamijskom dvorištu, za koje žalba tvrdi da su oduzeti, pa i ovo treba utvrditi. Traženo je da se navedene nadopune što prije utvrde preko Sreske agrarne komisije Brčko, te da se cio predmet sa izvještajem Vakufa vrati Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine na ponovno razmatranje. Navedeni dopis je upućen Sreskoj agrarnoj komisiji Brčko, kako bi hitno postupila po zahtjevu Ministarstva poljoprivrede i stočarstva.[38] Vakuf džamije u Omerbegovači uputio je dopis Sreskoj agrarnoj komisiji Brčko u kojem ih obavještava da dostavlja spis o predmetu eksproprijacije zemljišnog posjeda Vakufa džamije u Omerbegovači, tražeći da se ospori *Rješenje* Okružne agrarne komisije od 21. juna 1946. i ponovo spis povrati Sreskoj agrarnoj komisiji.[39] Pitanje i problem oko ekspropijacije zemljišta bilo je aktualno i u narednim mjesecima, što potvrđuje dopis Sreske agrarne komisije Brčko Okružnoj agrarnoj komisiji Tuzla u kojem ih obavještava „da se vraća cijeli predmet o eksproprijaciji posjeda Vakufa džamije u Omerbegovači, s tim što je geometar provjerio na licu mjesta i ustanovio, da Vakuf džamije u Omerbegovači nema groblja, već je groblje u zemljišnom knjižnom ulošku 12. i 15. K.O. Omerbegovača vlasništvo Vakufa mekteba, i ostavljeno je groblje u odluci Vakufa mekteba ukupne površine 4 dunuma 295 m^2. Istaknuto je dalje, da Vakuf džamije u Omerbegovači ima samo oranice i šljivike površine 140 dunuma i 510 m^2, a da groblja nema. Posebno je napomenuto da se dostavlja gruntovni uložak iz koga se vidi, da je groblje vakuf mekteba u Omerbegovači".[40] Očigledno je, da je Sreska agrarna komisija, svjesno ili nesvjesno zanemarila činjecu, da su vakufi džamije i mekteba u Omerbegovači jedno te isto, i da su navedeni vakufi vlasništvo Islamske zajednice Brčko, odnosno mjesta Omerbegovača. Ovaj proces se dalje nastavljen, na način da je Okružna agrarna komisija Tuzla uputila

[36] AVBD, SNOB, *Odgovor na žalbu Vakufa džamije u Omerbegovači, od strane Mnistarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine*, Arik br. 57/46, od 6. 5. 1946. godine.
[37] AVBD, SNOB, Arik br. 57/46, od 4. 4. 1946. godine
[38] AVBD, SNOB, *Odgovor Ministarstva poljoprivrede i stočarstva na Žalbu Vakufa džamije u Omerbegovači*, Arik br. 57/46, od 6. 5. 1946. godine.
[39] AVBD, SNOB, *Dopis Vakufa džamije u Omerbegovači Sreskoj agrarnoj komisiji Brčko*, Arik br. 57/46, od 3. 7. 1946. godine.
[40] AVBD, SNOB, *Dopis Sreske agrarne komisije Brčko, Okružnoj agrarnoj komisiji Tuzla*, Arik br. 595/46, od 19. 9. 1946. godine.

dopis Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine u kojem ga obavještava da je postupila po nalogu od 21. 6. 1946. godine, te je Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva dostavla Završni račun Vakufa džamije Omerbegovača za 1941/1942, zajedno sa *Žalbom* Vakufa džamije u Omerbegovači.[41]

Očigledno je da zastupnici Vakufa džamije Omerbegovača nisu bili zadovoljni sa odlukama Sreske agrarne komisije Brčko, Okružne agrarne komisije Tuzla i Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine, te su iz tog razloga uputili dopis Mistarstvu poljoprivrede i stočarstva DFJ u Beogradu, u kojem ga izvještavaju o navedenom postupku eksproprijacije zemlje ovog Vakufa, ukazujući na određene nepravilnosti i nepoštivanja *Zakona*, dostavljajući uz to i Završni račun Vakufa džamije u Omerbegovači za 1941/1942. godinu.[42] Dali je Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva DFJ uticalo na preinačenje ranije *Odluke* o eksproprijaciji zemlje Vakufa džamije u Omerbegovači, nemamo ekzatnih pokazatelja. Međutim, Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine je *Žalbu* Vakufa džamije u Omerbegovači djelimično uvažilo, te se *Odluka* Okružne agrarne komisije Tuzla preinačila, utoliko, da se katastarska parcela br. 194/2- šljivik „Grab“ u površini od 2 dunuma i 500 m^2, ostavlja Vakufu radi izdržavanja džamije u Omerbegovači. Navodno je utvrđeno da je samo najmanji dio ovog posjeda služio za izdržavanje džamije, a da su ostali posjedi bili višak. Istaknuto je da je navedena *Odluka* pravosnažna i izvršna, te stoga protiv nje nije se mogao uputiti dalji pravni lijek. Kada je riječ o prigovoru *Žalbe,* u pogledu izjave agrarnih interesenata, isti je odbijen, jer je navodno utvrđeno da prihodi ovog Vakufa nisu služili za izdržavanje džamije u Omerbegovači.[43] Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine je tražilo od Okružne agrarne komisije da ista od Vakufa džamije u Omerbegovači naplati 60 dinara, i to 30 dinara za žalbu i 30 dinara za *Odluku*. Osim toga, Ministarstvo je skrenulo pažnju Okružnoj agrarnoj komisiji, „da je po *Odluci* ovog Ministarstva Arik br. 25983/46, od 25. 10. 1946. donesena drugostepena *Odluka* radi eksproprijacije imovine mekteba u Omerbegovači, kojom se *Odluka* Okružne agrarne komisije Tuzla Arik br. 58/46, od 4. 4. 1946. godine u cjelosti osnažuje. Ostavljeno je groblje Vakufa mekteba u Omerbegovači.[44] O navedenoj *Odluc*i Okružna agrarna komisija Tuzla je obavijestila Sresku agrarnu komisiju Brčko, dostavljajući joj tri primjerka *Odluke* Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine, tražeći da se iste dostave od strane Sreske agrarne komisije muteveliji Vakufa džamije u

[41] AVBD, SNOB, *Dopis Okružne agrarne komisije Tuzla Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva*, Arik br. 57/46, od 21. 6. 1946.
[42] AVBD, SNOB, *Dopis Vakufa džamije u Omerbegovači Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva DFJ u Beogradu*, Arik br. 57/46, od 5. 9. 1946,godine.
[43] AVBD, SNOB, *Odluka Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine o djelimičnom uvažavanju Žalbe Vakufa džamije u Omerbegovači*, Arik br. 25987/46, od 25. 10. 1946.
[44] AVBD, SNOB, *Dopis Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Okružnoj agrarnoj komisiji Tuzla*, Arik br. 25987/46, od 23. 10. 1946. godine.

Omerbegovači. Isto tako, navedeno je da se zemljišno knjižni uložak br. 12. i 15, katastarske opštine Omerbegovača ostavlja groblje u svojini Vakufa mekteba u Omerbegovači.[45]

Nakon toga, Sreski sud u Brčkom – Zemljišno knjižni ured je donio *Zaključak,* kojim je na osnovu *Odluke* Okružne agrarne komisije Tuzla iz 1946. godine i Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine navedene nekretnine Vakufa džamije u Omerbegovači upisuju u A listu u korist Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije Brčko.[46] Dalja sudbina navedene ekspropisane zemlje Vakufa džamije u Omerbegovači riješena je na način da je Sreski sud u Brčkom-Zemljišno knjižni ured donio *Zaključak* o upisu prava vlasništva u novom zemljišno knjižnom ulošku u korist agrarnih interesenata, njih 9, koji su dobili zemlju Vakufa džamije u Omerbegovači.[47] Na ovaj način, vakuf džamije u Omerbegovači je ostao bez značajne imovine, koja je bila važan izvor egzistencije džamije u Omerbegovači. To je imalo uticaja na dalji njen rad i egzistiranje, a samim tim i na uticaj kod muslimasnkog stanovništva, koje je na određen način bilo pod pritiskom nove vlasti, te se sve manje davala podrška džamiji i Islamskoj zajednici.

Ova dva primjera vezana za uzurpaciju vakufa džamija u Brezovom Polju i Omerbegovači najbolje pokazuju kakav je odnos prema Islamskoj zajednici imala naova vlast, uspostavljena u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata. Provedeni procesi kojima je oduzimana imovina Islimaskoj zajednici, čime je ona ekonomski značajno oslabila, ostavila je dubog traga na ukupan njen status u društvu. Postupak komunističke vlasti je jedinstven kad su vakufi u pitanju, jer sa njihom uspostavom po privi put je izvršen udar i uzurpacija vakufske imovine.

Zaključak

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata i uspostave komunističke vlasti, došlo je do velikih promjena u društvenim i privrednim odnosima u zemlji. Tome su predhodili brojni društveno-politički i privredni procesi. Do promjena je došlo u sferi imovisko-vlasničkih odnosa. Na udaru su se posebno našli zemljišni posjedi veleposjednika, preduzeća i banaka, vjerskih zajednica, državnih neprijatelja i dr. Promjena vlsništva nad zemljišnim posjedima izvršena je agrarnom reformom od 1945. do 1948. godine, ali i drugim procesima poput: konfiskacije, nacionalizacije i arondacije zemljišta. Na udaru mjera nove komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini našla se vakufska imovina Islamske

[45] AVBD, SNOB, *Dopis Okružne agrarne komisije Tuzla, Sreskoj agrarnoj komisiji Brčko*, Arik br. 57/46, od 4. 11. 1946. godine.
[46] AVBD, SNOB, Zaključak Sreskog suda Brčko-Zemljišno knjižni ured, br. 1016/56, od 6. 11. 1946.
[47] AVBD, SNOB, *Zaključak Sreskog suda Brčko-Zemljišno knjižni ured*, br. dn. 800/58, od 8. 4. 1958.

zajednice, a posebno vakufski zemljišni posjedi. *Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji* predviđena uzurpacija zemljišnih posjeda vjerskih institucija iznad 10 ha. Proces uzurpacije zemljišnih posjeda vjerskih institucija vršen je putem eksproprijacije zemlje i uvrštavanjem iste u zemljišni fond. Zemlja iz zemljišnog fonda se dodjeljivala siromašnim seljacima i bezemljašima te posebno državnom poljoprivrednom sektoru. Tako je bilo i na području sreza Brčkog, gdje je vakufska imovina došla pod udar *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizacija*. Vakufi Azizije džamije u Brezovom Polju i džamije u Omerbegovači su u najvećoj mjeri uzurpirani i uvršteni u zemljišni fond Sreskog narodnog odbora Brčko. Nezadovoljni odlukama Okružne agrarne komisije u Tuzli, rukovodstvo vakufa i same džematlije, su reagirale, upućujući žalbe višim nadležnim organima. Vakuf džamije Azizije je uputilo Žalbu Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine, a vakuf džamije u Omerbegovači, pored Ministarstva poljoprivrede i stočarstva Bosne i Hercegovine i Ministarstvu poljoprivrede i stočarstva DFJ, ukazujući na određene nepravilnosti vezane za eksproprijaciju njihove zemlje. Međutim, oba ova ministarstva su u najvećoj mjeri potvrdile i osnažile odluke Okružne agrarne komisije Tuzla, te su ovi vakufi ostali bez najvećeg dijela svoje zemlje. Navedena zemljište nakon što je ušlo u Zemljišni fond, dodijeljeno je agrarnim interesentima na korištenje, kao i za potrebe državnih institucija. Kasnije su agrarni interesenti i država, uzurpiranu vakufsku imovinu upisali kao sopstveno vlasništvo. Uzurpacijom vakufa Azizije džamije u Brezovom Polju i džamije u Omerbegovači iste su značajno ekonomski oslabljenje, što je imalo uticaja na njihov dalji rad i obavljanje vjerske djelatnosti. Na ovaj način, nova komunistička vlast, kršeći temeljna načela raspolaganja i upravljanja vakufskom imovinom, ciljano uzurpirajući istu, težila je svjesnom umanjenju uticaja Islamske zajednice, koji je ista imala u narodu, posebno među vjernicima. Uzurpacijom vakufske imovine, nova vlast je u velikoj mjeri oštretila i ekonomski oslabila Islamsku zajednicu, a zadovoljila interese onih koji su ih u ideološkom smislu podržavali, čimje je stvarala povovoljnije uslove ka ateiziranju društva, a što jo je bio i cilj.

Summary

Immediately after the Second World War and the establishment of communist rule, there were major changes in social and economic relations in the country. This was preceded by numerous socio-political and economic processes. There have been changes in the sphere of property-ownership relations. The land holdings of landlords, companies and banks, religious communities, enemies of the state, etc. were particularly affected. The change of ownership over land holdings was carried out by the agrarian reform from 1945 to 1948, but also by other processes such as: confiscation, nationalization and land consolidation. The measures of the new communist government in Bosnia and Herzegovina were hit by the waqf property of the Islamic Community, and

especially the waqf land holdings. The Law on Agrarian Reform and Colonization envisages the usurpation of land holdings of religious institutions above 10 ha. The process of usurpation of land holdings of religious institutions was carried out through the expropriation of land and its inclusion in the land fund. Land from the land fund was allocated to poor peasants and landless people, and especially to the state agricultural sector. This was also the case in the area of the Brčko district, where waqf property came under the impact of the Law on Agrarian Reform and Colonization. The endowments of the Azizija mosque in Brezovo Polje and the mosque in Omerbegovača were mostly usurped and included in the land fund of the Brčko District People's Committee. Dissatisfied with the decisions of the District Agrarian Commission in Tuzla, the leadership of the endowment and the congregation itself reacted, sending complaints to higher authorities. The waqf of the Azizija mosque sent a complaint to the Ministry of Agriculture and Livestock of Bosnia and Herzegovina, and the waqf of the mosque in Omerbegovača, in addition to the Ministry of Agriculture and Livestock of Bosnia and Herzegovina and the Ministry of Agriculture and Livestock of the SFRY, pointing out certain irregularities related to their country's expropriation. However, both of these ministries largely upheld and strengthened the decisions of the Tuzla District Agrarian Commission, leaving these endowments without most of their property. The said land, after entering the Land Fund, was allocated to agrarian stakeholders for use, as well as for the needs of state institutions. Later, agrarian stakeholders and the state registered the usurped waqf property as their own property. With the usurpation of the endowment of the Azizija mosque in Brezovo Polje and the mosque in Omerbegovača, they are significantly weakened economically, which had an impact on their further work and performance of religious activities. In this way, the new communist government, violating the basic principles of disposal and management of waqf property, purposefully usurping it, sought to consciously reduce the influence of the Islamic Community, which it had among the people, especially among the faithful. By usurping the waqf property, the new government greatly sharpened and economically weakened the Islamic community, and satisfied the interests of those who ideologically supported them, thus creating more favorable conditions for the atheism of society, which was the goal.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Vlade Brčko Distrikta, fond: Sreski narodni odbor Brčko.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. „Službeni list DFJ“, br. 35/45.
2. „Službeni list DFJ“, br. 36/45.
3. „Službeni list DFJ“, br. 40/45.
4. „Službeni list DFJ“, br. 72/45.
5. „Službeni list DFJ“, br. 62/48.
6. „Sužbeni list NR Bosne i Hercegovine“, br. 2/46.

Knjige/Books:

1. Šabotić Izet, *Tvrda kora i krvave brazde. Agrarna reforma u Bosnni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Tuzla 2021.

Dr. sc. Šefko SULEJMANOVIĆ
Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla
E-mail: shevkos@yahoo.com.

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1964/1966" (093)
316.4:726:28-523(497.6 Kalesija)"1964/1966"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.270

OBNOVA I IZGRADNJA VJERSKIH OBJEKATA NA PODRUČJU OPĆINE KALESIJA U PERIODU OD 1964. DO 1966. GODINE

Apstrakt: *Drugi svjetski rat, uz velike ljudske žrtve i materijalna razaranja, donio je i radikalne promjene društveno-političkog uređenja u novoj (avnojevskoj) Jugoslaviji. Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, odnos države prema vjerskim zajednicam bio je izrazito suspektan. Ipak, uz neophodnost obnove privatnih i društvenih infrastrukturnih objekata, i vjerske zajednice su pokretale inicijative za sanaciju i obnovu u ratu devastiranih i/li oštećenih vjerskih objekata. Sve do šezdeseth godina 20. stoljeća zahtjeve vjerskih zajednica za obnovu svojih objekata nadležni državni organi s podozrenjem su tretirali, i uglavnom nepovoljno rješavali.*

Komunistička partija koja je autoritarno kontrolisala i usmjeravala sve društvene tokove, nije blagonaklono gledala na takve i slične aktivnosti vjerskih zajednica. Procedure za obnovu vjerskih objekata bile su kompleksne i strogo kontrolisane. Pri svakoj općini postojale su Komisije za vjerska pitanja koje su budno pratile kako ponašanje pojedinaca, vjernika i klera, tako i vjerskih organa i ustanova na svome području. Za složenija pitanja općinskim Komisijama bile su nadređene sreske Komisije za vjerska pitanja, kojima su se prve veoma često obraćale za mišljenje i/li saglasnost. U rijetkim prilikama, kada ni sreske komisije nisu imale siguran stav po nekom pitanju, obraćale su se republičkim Komisijama. Stoga ne čudi da su procedure često bile dugotrajne, što znači da se na rješavanje podnesenih zahtjeva čekalo po nekoliko mjeseci, a nekada čak i godinu dana, ili više.

S velikim organizacionim, pa i ekzistencijalnim poteškoćama, nije se suočila samo Islamska zajednica, nego i Bošnjaci kao narod u cjelini. Dok su u ratu respektirala njihova pozitivna uloga i priznavala narodnost, neposredno po završetku Drugog svjetskog rata i uspostave avnojevske Jugoslavije, Muslimani/Bošnjaci bili su i de facto i de jure osporavani kao narod. Za njih nije bilo mjesta u zvaničnom državnom grbu koji je imao pet, umjesti šest buktinja, koje su simbolizirale narode Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tek od

1963. godine Komunistička partija počinju revidirati svoje oportunističke stavove prema Muslimanima/Bošnjacima, čime započinje proces njihovog priznavanja kao posebnog naroda. Od tada se oni počinju izjašnjavati kao Muslimani, s velikim početnim slovom "M". Iako ovim činom nisu upotpunosti zadovoljena ustavna prava Muslimana/Bošnjaka, bio je ovo veliki (is)korak prema njihovoj nacionalnoj afirmaciji.

U središnjem fokusu ovoga rada je praćenje i analiza procedura sanacije i obnove vjerskih objekata Islamske (vjerske) zajednice na području općine Kalesija sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća. Radom su obuhvaćena tri zahtjeva za izgradnju i obnovu vjerskih objekata. U hronološkom pogledu, prvo je analiziran zahtjev za obnovu postojeće džamije u selu Kalesija, koja je bila dotrajala i neuslovna za upotrebu. Sljedeći zahtjev odnosi se na izgradnju mesdžida u selu Gojčin umjesto porušene stare džamija s drvenom munarom. Treći zahtjev Komisiji za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija uputili su mještani sela Mahmutovići.

Rad se primarno oslanja na trinaest izvornih dokumenata deponiranih u Arhivu Tuzlanskog kantona koji tematiziraju sanaciju, obnovu i izgradnju vjerskih objekata te istodobno autentično oslikavaju aktuelno društveno-političko stanje i prava građana na ispovijedanje vjere i praktičnu primjenu tih prava. Uz izvorne dokumente, u radu je korištena relevantna literatura koja govori o društvenim procesima u jugoslavenskom društvu od završetka Drugog svjetskog rata do kasnih šezdesetih godina 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na položaj Muslimana/Bošnjaka u vremenu nametanja kolektivne lobotomije, i negiranja bošnjačkog imena i identiteta.

Ključne riječi: *Vjerski objekti, sanacija i obnova, Islamska vjerska zajednica, Komisija za vjerska pitanja, Skupština opštine Kalesija, Skupština sreza Tuzla.*

RENOVATION AND CONSTRUCTION OF RELIGIOUS FACILITIES ON THE TERRITORY OF KALESIJA MUNICIPALITY FROM 1964. TO 1966.

Abstract: *The Second World War, along with great human sacrifices and material destruction, also brought radical changes in the socio-political system in the new (AVNOJ) Yugoslavia. Immediately after the end of the Second World War, the state's attitude towards religious communities was highly suspicious. However, in addition to the need to renovate private and social infrastructure, religious communities have also launched initiatives to rehabilitate and rebuild war-torn and/or damaged religious buildings. Until the 1960s, the requests of religious communities for the renovation of their buildings were treated with suspicion by the competent state authorities, and were generally resolved unfavorably.*

The Communist Party, which authoritarianly controlled and directed all social flows, did not look favorably on such and similar activities of religious communities. Procedures for the restoration of religious buildings were complex and strictly controlled. In each municipality there were Religious Affairs Commissions that closely monitored the behavior of individuals, believers and clergy, as well as religious bodies and institutions in their area. For more complex issues, the municipal commissions were supervised by the district commissions for religious affairs, to whom they very often turned for their opinion and/or consent. On rare occasions, when even the district commissions did not have a secure position on an issue, they turned to the republic commissions. Therefore, it is not surprising that the procedures were often lengthy, which means that they waited for several months to resolve the submitted requests, and sometimes even a year or more.

Not only the Islamic community, but also Bosniaks as a nation faced great organizational and even existential difficulties. While their positive role and nationality was recognized in the war, immediately after the end of World War II and the establishment of AVNOJ Yugoslavia, Muslims/Bosniaks were both de facto and de jure challenged as a people. There was no place for them in the official state coat of arms, which had five, instead of six torches, which symbolized the peoples of the Federal People's Republic of Yugoslavia. It was not until 1963 that the Communist Party began to revise its manipulative attitudes towards Muslims/Bosniaks, thus beginning the process of recognizing them as a separate people. Since then, they have begun to declare themselves as Muslims, with a capital letter "M". Although this act did not fully satisfy the constitutional rights of Muslims/Bosniaks, this was a big step towards their national affirmation.

The central focus of this paper is the monitoring and analysis of procedures for the rehabilitation and restoration of religious buildings of the Islamic (religious) community in the municipality of Kalesija in the mid-1960s. The paper includes three requests for the construction and renovation of religious buildings. In chronological terms, the request for the renovation of the existing mosque in the village of Kalesija, which was dilapidated and unconditional for use, was first analyzed. The next request refers to the construction of a mosque in the village of Gojčin instead of the demolished old mosque with a wooden minaret. The third request to the Commission for Religious Affairs of the Municipal Assembly of Kalesija was sent by the residents of the village of Mahmutovići.

The paper primarily relies on thirteen original documents deposited in the Archives of Tuzla Canton that thematize the rehabilitation, restoration and construction of religious buildings and at the same time authentically depict the current socio-political situation and citizens' rights to religion and practical application of these rights. In addition to the original documents, the paper uses relevant literature on social processes in Yugoslav society from the end of World War II to the late 1960s, with special emphasis on the position of

Muslims/Bosniaks at the time of imposing collective lobotomy and denying Bosniak names and identities.

Key words: *Religious buildings, rehabilitation and reconstruction, Islamic Religious Community, Commission for Religious Affairs, Municipal Assembly of Kalesija, Assembly of Tuzla District.*

Uvod

Nova, Jugoslavija, u čiji je sastav ušla i Bosna i Hercegovina,[1] dočekala je kraj Drugog svjetskog rata *potpuno razorena i devastirana*. S ogromnim ljudskim žrtvama i demografskim gubicima, te zastražujućim materijalnim razaranjima, nova država se suočavala i s nesređenim i turbulentnim društveno-političkim prilikama.[2] Broj ljudskih žrtava u Drugom svjetskom ratu na jugoslavenskim prostorima nikada nije egzaktno potvrđen, iako se već 1945. godine *operiralo s brojem* od 1.700.000 žrtava. Prominentni demografi su ovaj broj analitičkim metodama sveli na jedan milion, da bi tokom pregovora Jugoslavije (FNRJ/SFRJ) i Njemačke, u cilju postizanja dogovora oko plaćanju ratne odštete, ovaj broj 1964. godine smanjen na 597.323, s obavezom navođenjem ličnih imena i podataka za svaku ljudsku žrtvu.[3]

Početkom pedesetih godina započeo je jugoslavenski put razvoja socijalizma i radničkog samoupravljanja. Privrednom reformom iz 1961. godine radnički savjeti u preduzećima počinju preuzimati upravljanje raspodjelom dohotka. Razvoj privrede s porastom izvoza u šezdesetim godinama doveo je do povećanja standarda i dohodaka stanovništva, što se odražavalo na političke tokove unutar nove države, u prilog čemu govore o modifikacije u njenom nazivu.[4] U ideološkom smislu, konstantna jugoslovensko-državna politika u poslijeratnom periodu bila u službi Komunističke partije koja se *nastojala*

[1] Pod novom Jugoslavijom podrazumijevamo avnojevsku Jugoslaviju formirana 29. novembra 1943. godine (1943. DFJ, 1946. FNRJ, 1963. SFRJ).

[2] Denis Bećirović, *Islamaska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo 2012, 130. (dalje: D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*).

[3] "Od ukupnog broja 597.323 stradalih i žrtava tijekom Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije ubijeno je 352.560, poginulo 198.758, umrlo 37.143 i nestalo 8.862 osoba…", Vladimir Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)"*, Zagreb 2011, 706. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/file/114002 (deposited, 22.1.2022).

[4] Naime, nova država koja je 1945. godine nosila naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ), 7. aprila 1963. godine preimenovana je u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ). Vidi: Vera Katz, Ostaci građanstva na putu izgradnje socijalizma u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 34, Sarajevo 2005, 209-210. (dalje: V. Katz, *Ostaci građanstva na putu izgradnje socijalizma u BiH*).

distancirati od svega onoga što je na bilo koji način podsjećalo na predratni sistem.[5]

Bosna i Hercegovina ušla je u sastav nove federativne Jugoslavije s velikom nadom u bolju budućnost,[6] unoseći svoj teritorijalni prostor,[7] ali i *izmoreno stanovništvo* i *razoreno gospodarstvo*.[8] U novoj Državi primat nad zakonskim normama imale su partijske odluke, *a državni organi pretvoreni su u izvršne organe partijskih organizacionih struktura*.[9] S pozicije vladajuće komunističke elite, nova država trebala se razračunati sa svim recidivima retrogradne građanske prošlosti.[10] Nova vlast na čelu sa Savezom komunista Bosne i Hercegovine (dalje: SK BiH) vodila je bezskrupuloznu ideološku kampanju kako bi eliminisala svaki utjecaj religije u društvu. Za sprovođenje ovoga plana bile su zadužene odgojno-obrazovne institucije i partijske organizacije na terenu.[11]

Komunističko razdoblje nakon 60-tih godina bilo je vrijeme kada su bosanski Muslimani stekli novi politički status...[12] Tek tada oni se u raspravama zvaničnih partijskih i državnih orgna počinju tretirati kao narod, *a ne kao vjerska grupa*.[13] Bio je ovo veliki pomak ka demokratizaciji ukupnog jugoslavenskog socijalističkog društva, od iznimnog značaja za Bosnu i Hercegovinu i

[5] Vidi: V. Katz, *Ostaci građanstva na putu izgradnje socijalizma u BiH*, 209-210; Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna: Odjeci i posljedice sukoba KPJ - Informbiro (1948-1953)*, Tuzla 2005, 71-74.

[6] Tako je na prijedlog "Ilmije" – islamskih vjerskih službenika u Cazinskom srezu, u čast nove Demokratske Federativen Jugoslavije, Federalne Bosne i Hercegovine, kao i junačke naše vojske i Maršala Tita, vođe naših naroda, proučena i poklonjena dova, 19. januara 1945. godine. O navedenom vidi više u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998, 224. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*).

[7] „S površinom od 51.129 km² činila je 19,9% jugoslavenske teritorije, bila je manja od površine Srbije i Hrvatske, a veća od ostalih jugoslavenskih republika." Vera Katz, Bosna Hercegovina u Jugoslaviji 1943-1993, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 15. (dalje: V. Katz, *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji*).

[8] V. Katz, *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji,* 15.

[9] D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini,* 137.

[10] „Ipak najteži problem za komunističku vlast predstavljale su vjerske zajednice, naročito Katolička crkva, koje su otvoreno ili prikriveno iskazivale nezadovoljstvo u vezi s ograničenjem i slabljenjem njihovih pozicija." D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini,* 135.

[11] D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini,* 172-173.

[12] V. Katz, *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji*, 25.

[13] Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2021, 139. (dalje: D. Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema BiH*); Izvršni komitet Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), na sjednici održanoj 22. septembra 1965. godine, [u Mostaru] pristupio je otvaranju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini na kome je, pored ostaloga, razmatran i *odnos komunista prema vjerskim zajednicama*. Vidi: V. Katz, *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji*, 23; O Manipulaciji s brojem Muslimana/Bošnjaka u Jugoslaviji vidi više u: Senaid Hadžić, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije*, Tuzla 2021, 213-220.

Muslimane (Bošnjake).[14] U korelaciji navedenih društveno-političkih i međunacionalnih odnosa, treba razumijevati i institucionalno mjesto i ulogu tadašnjih vjerskih zajednica, kao i prava građana/vjernika na ispovijedanje vjere i primjenu ustavom zagarantovanih vjerskih prava. Kada je riječ o sanaciji i obnovi vjerskih objekata u okviru i nadležnosti Islamske (vjerske) zajednice, ovo pitanje se ne može razmatrati izvan navedenog društveno-političkog konteksta.[15]

U ovome radu, primarni predmet našeg interesovanja su vjerski objekti islamske provenijencije na prostoru današnje općine Kalesija sredinom 60-tih godina 20. stoljeća, odnosno adaptacija džamije u selu Kalesija i izgradnja mesdžida u selima Gojčin i Mahmutovići. Rad je baziran na trinaest izvornih dokumenata, a odnose se na pisanu korespondenciju Odbora Islamske vjerske zajednice Rainci (Kalesija),[16] Vrhovnog islamskog starješinstva Sarajevo, Komisije za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija[17] (dalje: SOK) i drugih opština, i Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla (dalje: SST), kao i jednog *Zapisnika* Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla.

Izgradnja i popravka vjerskih objekata - potrebe i procedure

Proklamirajući odvojenost religije od države, državna administracija nove Jugoslavije nije zvanično zabranila građanima ispoljavanje vjerskih osjećanja, ali nije ni podržavala rad vjerskih zajednica, niti je benevolentno gledala na izgradnju i obnovu njihovih sakralnih, edukativnih, humanitarnih, utilitarnih i drugih objekata. Primjera radi, pitanje obnove devastiranih, oštećenih i zapuštenih vjerskih objekata, posljedično je dovelo u pitanje i tradicionalno organiziranje mektebske nastave,[18] kao temeljnog vjerskog obrazovanja muslimana, čiji je rad smišljeno i sistemski opstruiran nakon Drugog svjetskog rata.[19] Pri svemu tome Islamska zajednica (dalje: IZ) je bila primorana na tako

[14] O položaju Muslimana u tom periodu i pravu na nacionalno samoopredjeljenje, koje je zagovarao i predsjednik SFR Jugoslavije Josip Broz Tito, više vidi u: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 236-237.

[15] O navedenim društveno političkim procesima vidi i: Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, II izmijenjeno izdanje, Sarajevo 2018, 31-32.

[16] Sjedište Odbora islamske vjerske zajednice (sada: Medžlis islamske zajednice) bilo je u to vrijeme u Raincima.

[17] Termini "opština" i "općina" u ovome radu sinonimno su upotrebljavani, ovisno o tekstu, njegovoj izvornosti i vremenu nastanka te aktuelnim uobičajenim i pravopisnim normama.

[18] „Iza posljednjeg rata 1946. godine, obustavljen je rad mekteba. Sve vrijeme do 1967. godine, djeca u Zvorniku nisu pohađala vjersku obuku. Početkom 1968. godine došlo je službeno naređenje Starješinstava BiH Sarajevo, da se otpočne s vjerskom obukom po džamijama. Kao prvo trebalo je u džamijama, u kojima će se obavljati vjerska pouka, da se urade prostorije, koje se mogu zagrijavati i koje su higijenski odgovarajuće." U: Hifzija Suljkić, Kratka povijest početnog islamskog obrazovanja u Zvorniku, *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini*, Sabrani tekstovi, knjiga II, Tuzla 2007, 390, (dalje: H. Suljkić, *Islamska baština u BiH, II*).

[19] O navedenom pitanju vidi više: D. Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini,* 291-306.

servilan odnos prema državi da je u *Glasniku*, službenom glasilu IZ objavila "da su mektebi kako po sadržaju gradiva koje pružaju djeci da ga savladaju, tako i po dobu i psihičkom razvitku djece koja treba da ga usvajaju opasni po njihovo duševno i tjelesno zdravlje..."[20] Vremenom, odnos komunističke vlasti prema vjerskim zajednicama se progresivno sve povoljnije mijenjao, ali je trebalo čekati skoro dvije decenije od uspostave nove države, da bi se pokrenula obnova devastiranih, uzurpiranih i dotrajalih vjerskih objekata, o čemu se dijelom govori i u ovome radu.

U prilog navedenoj argumentaciji navest ćemo treći zaključak opsežnog *Zapisnika* s proširene sjednice i održanog savjetovanja Komisije za vjerska pitanja SST s predstavnicima općinskih komisija za vjerska pitanja nadležnog Sreza, održane 10. aprila 1964. godine, u kome se, pored ostaloga kaže:

> *Ranijih godina a naročito prošle 1963. godine vjerske zajednice su tražile rješenje nekih pitanja imovinsko pravne prirode, denacionalizaciju nekih objekata, ispražnjenje prostorija i objekata, obnovu i izgradnju bogomolja i sl. Do sada je riješen veliki broj ovakvih zahtjeva i može se konstatovati da postoji razumijevanje za ove probleme od strane predstavnika vlasti u komunama i Srezu. Međutim, rješenje nekih pomenutih pitanja zahtjeva angažovanje većih novčanih sredstava što predstavlja teškoće koje se nisu mogle svugdje uspješno prebroditi. Zbog toga je došlo do nagomilavanja ovakvih problema naročito na području opština Brčko i Tuzla koji mogu, ponegdje da budu uzrok nesporazuma i daljnjeg produbljivanja normalnih odnosa*.[21]

Kao što se iz citiranog zaključka može razumjeti, vjerske zajednice su do tog perioda uputile veći broj zahtjeva prema nadležnim državnim organima za rješavanje pitanja povrata svoje imovine, bilo da je ona bila nacionalizovana, ili je privremeno uzurpirana od državnih organa. Također, vidi se i napredak u rješavanju navedenih pitanja i raspoloženje vlasti da se ta pitanja intenzivnije rješavaju, ali se naglašava i činjenica da je vremenom došlo do *nagomilavanja ovakvih problema*, te se *explicite* izražava bojazana da bi daljnja uzurpacije vjerskih objekata, i neblagovremeno rješavanje ovakvih i sličnih pitanja, mogla dovesti do produbljivanja nesporazuma između države i vjerskih zajednica, što očito u to vrijeme nije bilo u interesu aktuelnoj vlasti.

Samo četiri dana nakon održane spomenute sjednice, a na osnovu ukazane potrebe te podnesenog većeg broja zahtjeva za sanaciju, obnovu, ili izgradnju novih vjerskih objekata, Komisija za vjerska pitanja Skupštine sreza

[20] O navedenom vidi više u: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 221.

[21] Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fascikla br. 01/15 i 01/17 - 1963-1966 (dalje: fasc): Skupština opštine Tuzla (dalje: SOT), Komisija za vjerska pitanja (dalje: KVP), dokument br. 01-46/64, od 6. 5. 1964 (dalje: dok). Neobrađen fond. Predsjednik Komisije, Hukić Mehmedalija. Prilog: *Zapisnik* sa zaključcima sa proširene sjednice i savjetovanja Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla sa predstavnicima općinskih komisija za vjerska pitanja nadležnog Sreza, održane 10. aprila 1964. godine. Zaključak pod rednim br. 3

Tuzla na svojoj sjednici održanoj 14. aprila 1964. godine, pod četvrtom tačkom dnevnog reda, razmatrala je sljedeća pitanja:

Zahtjevi za gradnju i popravak vjerskih objekata:
a/ crkve u selu Bukviku, opština Brčko,
b/ džamije u selu Križevići, opština Zvornik,
c/ mesdžida u selu Gojčin, opština Kalesija,
d/ mesdžida u selu Mahmutovići, opština Kalesija,
e/ mesdžida u selu Kuljen, opština Živinice,
f/ džamije u selu Džakule,
g/ mesdžida u selu Trnova,
h/ mesdžida u selu Pribava,
i/ džamije u selu Srebrenik.[22]

Iz navedenog *Zapisnika* se vidi da je stanje vjerskih objekata bilo dosta zapušteno te da je vladalo veliko interesovanje[23] vjernika i vjerskih zajednica za sanaciju i obnovu starih i dotrajalih sakralnih objekata, kao i izgradnju novih, jer je samo na jednoj od ovih sjednica razmatrano devet takvih zahtjeva . Među spomenutim zahtjevima za obnovu i izgradnju vjerskih objekata su: tri džamije (u selima: Križevići, Džakule i Srebrenik), 5 mesdžida (u selima: Gojčin, Mahmutovići, Kuljen, Trnova i Pribava) i jedna crkva (u selu Bukvik). Zanimljivo je da je Islamska (vjerska) zajednica podnijela osam zahtjeva, a Pravoslavna crkva samo jedan.[24] Iz dokumenata koji će biti razmatrani u ovome radu, nedvojeno je razumljivo da ni jedan vjerski objekat nije mogao biti ne samo građen, nego i renoviran bez mišljenja i pismene saglasnosti nadležne Komisije za vjerska pitanja. Kao što smo već ranije naglasiti, predmet našeg interesovanja su vjerski objekti na području općine Kalesija, te ćemo, u ovome radu analizirati podnesene zahtjeve i administrativne procedure za adaptaciju džamije u selu Kalesija i izgradnju mesdžida u selima Gojčin i Mahmutovići.

Rad Komisije za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija

Na osnovu raspoloživih dokumenata, nije teško zaključiti da je Komisija za vjerska pitanja SOK vodila dinamičnu korespondenciju s nadređenom Komisijom za vjerska pitanja SST po pitanju rješavanja popravke postojećih vjerskih objekata na prostoru ove komune. U period 1964. i 1965. godine u fokusu razmatranja Komisije bila su četiri vjerska objekta, i to: mesdžid u

[22] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOZ, KVP, Predmet: *Poziv za sjednicu Komisije za vjesrka pitanja Skupštine sreza Tuzla, članovima Komisije*, br. 01-4413/64, od 2. 4. 1965. (Napomena: obratiti pažnju da kod protokolarnog broja, i datuma, u dokumentu nije navedena ista [sic] godina? Kod protokolarnog broja je /64, a kod datuma 1965).
[23] Prikladnije bi bilo kazati potreba, nego interesovanje.
[24] Prema popisu iz 1991. godine nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: Srbi – 192, Jugoslaveni – 16, Hrvati – 3, Ostali, neopredijeljeni i nepoznato - 1. Vidi: https://hr.wikipedia.org/wiki/Bukvik_Donji (deposited, 12.3.2022).

Džafićima, džamija u Kalesiji, mesedžid/džamija u Gojčinu i mesdžid u Mahmutovićima.

Komisija za vjerska pitanja SOK uputila je 8. maja 1964. godine dopis Komisiji za vjerska pitanja SST u kome iznosi svoje mišljenje i obrazloženje vezano za izgradnju (obnovu) džamije u selu Kalesija i izgradnju (opravku) mesdžida u selu Džafići (G. Vukovije), ito da se zahtjev Odbora IVZ Rainci po navedenom pitanju "u cijelosti ODBIJE".[25]

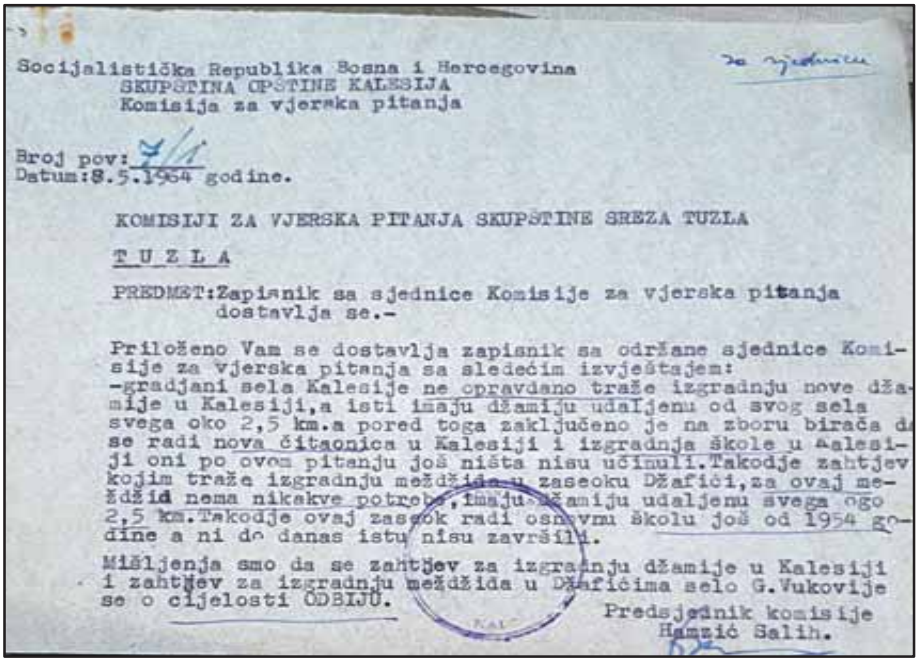

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
SKUPŠTINA OPŠTINE KALESIJA
Komisija za vjerska pitanja

Broj pov: 7/1
Datum: 8.5.1964 godine.

KOMISIJI ZA VJERSKA PITANJA SKUPŠTINE SREZA TUZLA

T U Z L A

PREDMET: Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja dostavlja se.-

Priloženo Vam se dostavlja zapisnik sa održane sjednice Komisije za vjerska pitanja sa sledećim izvještajem:
-gradjani sela Kalesije ne opravdano traže izgradnju nove džamije u Kalesiji, a isti imaju džamiju udaljenu od svog sela svega oko 2,5 km. a pored toga zaključeno je na zboru birača da se radi nova čitaonica u Kalesiji i izgradnja škole u Kalesiji oni po ovom pitanju još ništa nisu učinili. Takodje zahtjev kojim traže izgradnju meždida u zaseoku Džafići, za ovaj meždid nema nikakve potrebe, imaju džamiju udaljenu svega ogo 2,5 km. Takodje ovaj zaseok radi osnovnu školu još od 1954 godine a ni do danas istu nisu završili.

Mišljenja smo da se zahtjev za izgradnju džamije u Kalesiji i zahtjev za izgradnju meždida u Džafićima selo G. Vukovije se o cijelosti ODBIJU.

Predsjednik komisije
Hamzić Salih.

Prilog 1. *Popratni akt uz Zapisnik Komisije za vjerska pitanja SOK-a dostavljen Komisiji za vjerska pitanja SST-a, 8. maja 1964. godine*.[26]

Dvanaest dana kasnije, tačnije 20. maja 1964. godine, sličan zahtjev Komisiji za vjerska pitanja SST-a uputila je i Skuptina opštine Kalesija, dostavljajući u prilogu i mišljenje nadležne Komisije za vjerska pitanja SOK-a, ističući da su potpuno saglasni s mišljenjem Komisije.[27] Na odgovor nadležne sreske Komisije na ove upite čekalo se oko četiri mjeseca, sve do septembra kada je Komisija za vjerska pitanja SST-a, 24. 9. 1964. godine uputila svoje mišljenje

[25] ATK, fasc. 01/21, 1964, SOT, KVP, dok. 7/1 od 8. 5. 1964. Predmet: *Zapisnik sa sjednice Komisije za vjerska pitanja – dostavlja se*. Dokument je potpisao predsjednik Komisije Salih Hamzić.
[26] Vidi prethodnu podnožnu napomenu pod br. 25.
[27] ATK, fasc. 01/21, 1964, SOT, KVP, dok. 03/1-2289/1 i 2259/1 od 20. 5. 1964. Predmet: *Zahtjev za gradnju džamije u Kalesiji i mesdžida u Džafićima – dostavlja se*. Dokument je potpisao načelnik za privredu i finansije Rajko Ostojić.

Komisiji za vjerska pitanja SOK-a u kome potvrđuje dostavljeno mišljenje općinske Komisije, te daje i savjetodavne instrukcije kako da obrazlože nadležnim vjerskim organima odbijanje njihovog zahtjeva. U obrazloženju sreske Komisije se, pored ostaloga kaže: "U usmenom razgovoru sa predstavnicima Odbora islamske vjerske zajednice na vašem području mogu se istaći drugi razlozi kao što je: Izgradnja čitaonice, dovršenje škole, popravak puta i dr."[28] Samo dan kasnije, 25. septembra sreska Komisija je uputila svoje mišljenje Komisiji za vjerska pitanja SOK-a u vezi popravke mesdžida u selu Džafići. U odgovu sreske Komisije se kaže da je na sjednici održanoj 22. 9. 1964. godine "razmatrana molbu Hamidović Mehmeda iz Džafića – G. Vukovije, za izdavanje građevinske dozvole za temeljitu popravku postojećeg mesdžida u Džafićima, zaseoku sela Gornje Vukovije, pa je donijela zaključak da se zahtjev odbije…"[29]

Da su se navedena pitanja sporo i ne(po)voljno rješavala, vidimo i po tome što su ista razmatrana i u narednoj 1965. godini. Tako je Komisija za vjerska pitanja SOK-a dostavila 14. 10. 1965. godine Komisiji za vjerska pitanja SST-a *Zapisnik* sa sjednice Komisije,[30] u kome je naveden sljedeći dnevni red:

1. *Pretres donijetih zahtjeva za izgradnju vjerskih objekata na području Opštine Kalesija.*
2. *Zaključci po podnijetim zahtjevima.*

Iz navedenog *Zapisnika* se vidi da se u toku sjednice vodila duža i pristrasna rasprava kako o opravci džamije, ili mesdžida, u selu Gojčin, tako i o izgradnji mesdžida u selu Mahmutovići. U diskusiji su učestvovali predsjednik Komisije Salih Hamzić, sekretar Komisije Pero Ridjošić, te članovi Hamid Karić i Pavle Dragičević. U zaglavlju *Zapisnika* je navedeno odsustvo člana *Hodžić Muje iz Kalesije, koji opravdano ne prisustvuje sjednici*.

"Nakon iscrpljujuće diskusije, predsjednik Komisije Hamzić Salih poziva prisutne na donošenje zaključaka, te su donijeti slijedeći: ZAKLJUČCI

1. Odobriti izgradnju mesdžida u selu Gojčin, a prethodno srušiti postojeću džamiju i od iste sagraditi mesdžid.
2. Odbiti zahtjev sela Mahmutovići za izgradnju mesdžida, jer nema nikakve potrebe za izgradnju navedenog objekta, a pogotovu zahtjev je podnijet od strane ne nadležnog organa.

[28] ATK, fasc. 01/21, 1964, SOT, KVP, dok.: 01-5688/64 od 24. 9. 1964. Predmet: *Zahtjev za gradnju nove umjesto stare džamije u Kalesiji*, veza: vaš broj 2356/64, 03/1-2289/1. Dokument je potpisao Sekretar KVP SST Esad Efendić

[29] ATK, fasc. 01/21, 1964, SOT, KVP, dok.: 01-56/64,od 25. 9. 1964. Predmet: *Zahtjev za temeljitu popravku mesdžida u Džafićima*. Veza: vaš broj: 03/1-2259/64 od 20. 5. 1964. Dokument je poptisao sekretar KVP SST Esad Efendić.

[30] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOZ, KVP, *Zapisnik* Komisija za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija upućen Komisiji za vjerska pitanja Skupštini sreza Tuzla, Dokument, dok. 06-2490/1-65, datum: 14.10.1965. god. Zapisnik je u prilogu, potpis: predsjednik Komisije Salih Hamzić.

3. Odobriti adaptaciju i opravku džamije u selu Kalesija,[31] samo prema stručnom nalazu stručne komisije i zapisniku koji postoji u predmetu, a nedozvoljava se izgradnja nove džamije.
4. Nalaže se organu za privredu da vodi strogo računa da ne bi se izgradila nova džamija u mjestu adaptacije i opravke džamije, kao ne dozvoliti da se sagradi džamija u mjesto odobrenog mesdžida u selu Gojčinu, a prethodno se treba da sruši stara džamija." [32]

Kao što je navedeno, tematska sjednica održana je povodom podnijetih zahtjeva Odbora Islamske vjerske zajednice Rainci za izgradnju mesdžida na mjestu dotrajale džamije u selu Gojčin, izgradnju novog mesdžida (mekteba) u selu Mahmutovići i adaptaciju postojeće džamije u selu Kalesija. Vrijednost ovog dokumenta je i u tome što je u diskusiji naznačeno da je u selu Gojčin u to vrijeme postojala džamija, ali da je bila u takvom stanju da jedan od članova Komisije (Dragičević Pavle) izjavljuje *da dotrajala džamija u Gojčinu nije više za upotrebu građana*, *pa bi bilo potrebno da se odobri izgradnja mesdžida u selu Gojčinu od postojeće džamije*. Iz dokumenta, odnosno navedene diskusije, nije moguće zaključiti zbog čega se nije odobrila izgradnja džamije sa munarom, kao što je već bila, kao ni to da li je to nadležni Odbor IVZ-e Rainci uopće i tražio. Što se tiče izgradnje mesdžida u selu Mahmutovići, u *Zapisniku* se navodi da je *podnijet zahtjev gradjana sela Mahmutovići* za izgradnju mesdžida odbijen, o čemu će biti više riječi u posebnom poglavlju ovoga rada pod nazivom "Mesdžid u selu Mahmutovići". Imajući uvidu da smo raspolagali samo s jednim dokumentom vezanim za opravku mesdžida u zaseoku Džafići (G. Vukovije), nismo ga tretirali u ovome radu u posebnom podnaslovu, kao ostala tri objekta, kako slijedi u nastavku ovoga rada.

Izgradnja, ili adaptacija džamije u selu Kalesija

Na primjerima dostupnih i razmatranih dokumenata, jasno je da su svi zahtjevi za izgradnju ili (p)opravku vjerskih objekata dolazili od naroda (džematlija), odnosno demetskih odbora,[33] ili Odbora islamske vjerske zajednice

[31] Danas ovo mjesto nosi naziv Kalesija Gornja, a ranije je nosilo naziv "selo Kalesija", ili samo "Kalesija". Ima mišljenja da je ovo mjesto dobilo naziv po hazarskom plemenu Halisije (Kalisije) koje je živjelo na tom prostoru. Vidi: Enver Alić, *Naš medžlis Kalesija*, Kalesija 2016, 117. (dalje: E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*).

[32] Citat je prenesen vjerodostojno s originalom, bez lektorskih i pravopisnih intervencija.

[33] "Džemat je osnovna organizaciona jedinica Islamske zajednice. Džemat u pravilu sačinjava skupina od najmanje 200 muslimanskih domaćinstava koja žive na jednom području i koja su međusobno povezana u izvršavanju zajedničkih islamskih dužnosti.", Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini,* LXXV/7-8, juli-august, Sarajevo 2014, poglavlje Džemat, čl. 34, 794.

Rainci.[34] Svi zahtjevi su upućivani prema Komisiji za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija. Tako je i zahtjev mještana sela Kalesija, za adaptaciju džamije, također bio predmet rasprave na jednoj od sjednica Komisije za vjerska pitanja SOK-a. Predsjednik Komisije Salih Hamzić je istakao u uvodnom govoru da *gradjani sela Kalesija traže dozvolu za adaptaciju džamije u Kalesiji ima već tri godine.* Komisija koja je ranije izvršila stručni uvid u stanje objakta na licu mjesta, dala je mišljenje *da je neophodno izvršiti adaptaciju džamije*, te je bila na stanovištu da se odobri adaptacija džamije prema nalazima stručne komisije, ito samo onih dijelova koje je u svome zapisniku navela stručna komisija, a nikako ne dozvoliti izgradnju nove džamije.

Da bi se, ipak, izdala dozvola za adaptaciju džamije u selu Kalesija, trebalo je pribaviti saglasnost Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla. Stoga je opštinska Komisija za vjerska pitanja Kalesija, uputila zahtjev sreskoj Komisiji u Tuzli na razmatranje svih donesenih zaključaka. Komisija za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla u svome odgovoru kaže:

> *Da bi se Komisija mogla saglasiti sa vašim zahtjevom o odobrenju opravke džamije u Kalesiji potrebno je da nam dostavite zahtjev Odbora IVZ-a i stručni nalaz komisije koja je pregledala objekat.*
>
> *Za izgradnju mesdžida u Gojčinu poslata vam je saglasnost 7. 7. 1965. godine pod brojem 01-10581/64.*[35]

Kako je nadležna sreska Komisija zatražila zahtjev Odbora IVZ-e Rainci, u odgovoru općinske Komisije se tek sada navodi da nadležni iz Odbora IVZ-e Rainci *svojim zahtjevom traže temeljitu adaptaciju džamije*, uz eksplicitan navod:

> *Komisija za vjerska pitanja od 13. 10. 1965. godine donijela je zaključak da se odobri adaptacija i opravka džamije u Kalesiji samo prema stručnim nalazima stručne komisije i zapisnika koji smo vam isto dostavili dana 14. 10. 1965. godine*.[36]

Prema nvodima u monografiji Medžlisa IZ-e Kalesija pod nazivom *Naš medžlis Kalesija* nalazimo bliža saznanja o stanju stare džamije i njenoj

[34] "Medžlis je organizaciona jedinica Islamske zajednice koja u pravilu obuhvata sve džemate na teritoriji jedne općine ili najmanje sedam džemata koji čine povezanu cjelinu." Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini,* LXXV/7-8, juli-august, Sarajevo 2014, poglavlje Medžlis, čl. 39, 795. Medžlis je noviji termin koji je u ranijem periodu nosio naziv Odbor

[35] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Dopis Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla upućen Komisiji za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija, broj: 01/10-12309, od 22.11.1965. godine. Predmet: *Opravka džamije u Kalesiji*, veza vaš broj 06-5490/1-65. Tekst je potpisao sekretar Komisije, Hamdija Dubravić.

[36] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Dokument broj 06-5490/2, datum, 7. 3. 1966. godina. U potpisu je predsjednik Komisije Salih Hamzić.

adaptaciji, kao i moguće razrješenje spornog pitanja adaptacije ili izgradnje nove džamije u selu Kalesija. U navedenoj Monografiji piše:

> *Prva džamija [u Kalesiji] iz doba osmanlijske uprave Bosnom sagrađena je od drveta sa drvenom munarom. Nije stradala u dva svjetska rata. Zbog njene dotrajalosti, mještani su 1966. godine sagradili, sa četvorovodnim krovom, novu džamiju od čvrstog materijala, a munara je ozidana od kamena.*[37]

Prilog 2. *Stara džamija u Kalesiji Gornjoj devastirana u Agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995).*

Na više usporednih primjera može se zaključiti da je sreska Komisija imala profesionalniji stav u odnosu na općinske Komisije, što je vjerovatno bio slučaj i na primjeru adaptacije, odnosno izgradnje nove džamije u selu Kalesija.[38] Prema tome, na osnovu raspoložive korespondencije između općinske Komisije za vjerska pitanja Kalesija i Komisije Skupštine sreza Tuzla, nije moguće pouzdano zaključiti da li je te (1966) godine izvršena samo opravka i adaptacija džamije, ili je izgrađena nova džamija sa zidanom munarom, kako se navodi u monografiji *Naš medžlis Kalesija*. Sudeći prema izgledu zidane munare uz spaljenu džamiju, može se pretpostaviti da je 1966. godine u selu Kalesija ipak izgrađena nova džamija sa zidanom munarom.[39] Džamija je devastirana u Agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992-1995), a zidana munara je sačuvana sve do danas, uz obnovljenu i proširenu džamiju

[37] „Godine 1992. agresorska srpska vojska spalila je džamiju. Nakon agresije džamija u Kalesiji Gornjoj (ranije Kalesija Selo) temeljito je rekonstruisana (1998. godine).“ E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*, 117; Više o ovoj džamiji vidi u: *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini 1882-2012: Monografija*, Tuzlanski muftiluk, 443-444. (dalje: *Islamska zajednica u BiH: Monografija*).

[38] Usporediti primjer opravke mekteba u džematu Piskavica SO Gračanica, s primjerom opravke džamije u selu Kalesija: ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, Skupština opštine Gračanica (SOG), Dopis je uputila Komisija za vjerska pitanja SO Gračanica, Komisiji za vjerska pitanja SST, 29.09.1965, broj: 01-1840/2. U dopisu se i vezano za opravku mekteba u Piskavici navodi: „Isto tako donesen je zaključak da se može odobriti opravka postojećeg mekteba u Piskavici, ali isto tako ne smije se mijenjati veličina i dosadašnji izgled istog.“

[39] Vidi priloge u ovome radu pod rednim brojem 2 i 3.

Prilog 3. *Sadašnja obnovljena i rekonstrisana džamija. Iz priloženih fotografija se vidi da je uz džamiju zadržana stara zidana munara, s jednom otvorenom šerefom.*[40]

Izgradnja mesdžida u selu Gojčin

Kao što je već navedeno, općinska Komisija za vjerska pitanja dala je svoje mišljenje sreskoj Komisiji vezano za izgradnju mesdžida u selu Gojčin, na mjestu stare i dotrajale džamije. Međutim, pitanje izgradnje mesdžida se "zakompliciralo" kada je Odbor IVZ-e Rainci priložio projekat za izgradnju mesdžida sa munarom. Bio je to dovoljan "alarm" nadležnim općinskim vlastima da insistiraju od Odbora IVZ-e Rainci dostavljanje novog projekta, bez munare. Kako odbori Islamske vjerske zajednice, shodno tadašnjim propisima i praksi, nisu bili u prilici samostalno odlučivati o načinu gradnje vjerskih objekata, Odbor IVZ-e Rainci se obratio Vrhovnom islamskom starješinstvu u Sarajevu sa zahtjevom za dostavljanje "adekvatnog" projekta za izgradnju mesdžida. U odgovoru Vrhovnog islamskog starješinstva upućenog Odboru IVZ-e Rainci se decidno kaže:

[40] Dostupno na: miz kalesija foto dzamije: https://www.google.com/search?q=Miz+kalesija+foto+dzamije. (deposited 29.8.2021).

Ponovo Vam šaljemo tri primjerka projekta za gradnju džamije, odnosno mesdžida u selu Gojčin, pa Vam na Vaš dopis broj 23/66 od 15. II 1966. odgovaramo slijedeće:

Ovo je projekat po kome se već desetak godina grade i džamije i mesdžidi na području cijele naše države. Ako je odobrena gradnja mesdžida, onda se prema ovom projektu gradi džamijska zgrada, a munara se u tom slučaju ne gradi. Ne može u tome biti nikakve smetnje što su u ovome projektu priloženi i nacrti za munaru, jer je ovo komplet plana. Ovo nije bila smetnja ni za dosadašnjih više od stotine novosagrađenih džamija i mesdžida u proteklom poslijeratnom periodu u našoj zemlji, pa smatramo da to ne bi trebalo da bude razlogom ni u Vašem slučaju da Vam se zbog toga uskrati dozvola za gradnju. Drugačijeg projekta mi nemamo niti nam je do sada bio potreban poseban projekat za mesdžid, kada je on bio sadržan u ovome kompletnom projektu.

Ovo objasnite tamošnjim nadležnim organima Vaše skup. opšt., jer smo uvjereni da Vam nakon toga neće odbiti molbu za gradj. dozvolu, tim više što ni u jednom drugom dosadašnjem slučaju u cijeloj zemlji nije bila uskraćena gradjevinska dozvola iz tih razloga.[41]

Nakon što je Vrhovno Islamsko starješinstvo ponovo dostavilo isti, tipski projekat za izgradnju džamija i mesdžida, s navedenim obrazloženjem, Odbor IVZ-e Rainci se ponov obratio nadležnim općinskim organima, nakon čega se općinska Komisija ponovo obratila Komisiji za vjerska pitanja SST-a s upitom sljedećeg sadržaja:

PREDMET: Objašnjenje u vezi projekta za gradnju mesdžida u Gojčinu, - traži se.

Kako vam je poznato da je postignuta saglasnost nadležnih organa za gradnju mesdžida u selu Gojčin, Skupštine opštine Kalesija. Medjutim, uz zahtjev za dobivanje odobrenja za gradnju priložen je projekat za džamiju. Priloženi projekat je bio povraćen Džematskom odboru Rainci s napomenom da ne dolazi u obzir projekat od džamije nego da je potrebno priložiti projekat za mesdžid. Džematski odbor povratio je projekat Vrhvnog islamskog starješinstva Sarajevo uz dopis broj: 23/66 od 15. 2. 1966. godine, ali je Vrhovno starješinstvo iste projekte vratilo, s napomenom da ne postoje posebni projekti za mesdžide nego da služe projekti za džamije, stim što se munara u tom slučaju ne gradi.

Pošto nam ovo pitanje nije jasno, molimo vas da date odgovor, a ujedno vam dostavljamo u prepisu dopis Vrhovnog starješinstva Sarajevo broj: 470/66. Od 24. 2. 1966. godine.

[41] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Predmet: *Odgovor*. Vrhovno Islamsko starješinstvo, Sarajevo, Save Kovačevića 2, telefon: 24-192, broj: 470/66, Odboru Islamske vjerske zajednice Rainci kod Tuzle. Dokument je po ovlaštenju Reisu-ul-uleme potpisao sekretar Ešref Berberović.

> *Da bi mogli izdati odobrenje za gradnju pomenutog mesdžida, molimo da nam što prije na ovo pitanje odgovorite*.[42]

Nakon duže prepiske koja je trajala od 14. 4. 1964. do 14. 4. 1966. godine konačno je Komisija za vjerska pitanja Skupštine sreza Tuzla dala svoju saglasnost da se "Projekti za izgradnju džamija radjeni po nalogu Vrhovnog islamskog starješinstva mogu koristiti za izgradnju mesdžida (islamskih vjerskih objekata bez minareta)."[43]

Ostaje nejasno zbog čega mještani, odnosno Odbor IVZ-e Rainci, umjesto stare i dotrajale džamije nije tražio od nadležne općinske vlasti odobrenje za gradnju džamija s muanrom, umjesto izgradnje mesdžida. Da li su predstavnici Odbora na osnovu ranijih iskustava znali da neće dobiti dozvolu za gradnju nove džamije, ukoliko poruše dotrajalu staru, ili je bio u pitanju nedostatak sredstava za izgradnju džamije, ili nešto sasvim drugo, nije nam za sada poznato. Imajući u vidu podatke navedene u monografiji *Naš medžlis Kalesija*, razložno pretpostavljamo da se navedena džamija nalazila u Pandurima,[44] na lokaciji između Jelovog Brda i Gojčina, kako su to *explicite* navodi u spomenutoj *Monografiji*:

> *Džemat Jelovo Brdo nalazi se oko 7 km južno od Kalesije i ima više od 220 domaćinstava.*[45] *Koliko se zna, prva džamija u ovom džematu bila je sagrađena između Jelovog Brda i Gojčina (u Pandurima), kako bi služila za oba sela. Vremenom je džamija na lokaciji Panduri dotrajala, pa su mještani Gojčina i Jelovog Brda sagradili novu džamiju i svečano je predali Islamskoj zajednici na upotrebu 11. septembra 1959. godine*.[46]

---

[42] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Predmet: *Objašnjenje u vezi projekta za gradnju mesdžida u Gojčinu, - traži se*. Komisija za vjerska Skupština opština Kalesija obratila se Komisiji Skupštine sreza Tuzla. Dokument, br. 03/1-1861/1, od 11.3..1966. "Za načelnika Odjeljenja za privredu i finansije, Rajko Ostojić."

[43] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Predmet: *Objašnjenje u vezi projekta za mesdžid*. „Prema tome, može se izdati gradjevinska dozvola za gradnju mesdžida na osnovu tih projekata pod uslovom da se ne gradi minaret jer je data saglasnost za gradnju mesdžida." U potpisu je sekretar Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Hamdija Dubravić. Dokument Skupštine sreza Tuzla, Komisije za vjerska pitanja upućen Komisiji za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija, broj: 01-3877/1, od 14.4.1966. godine..

[44] „Stara džamija u Gojčinu, u Pandurima, po predanju je iz osmanskog perioda, mada nema pisanih izvora o tome. Spada u džamije izgrađene od drveta, s drvenom munarom. S vremenom je dotrajala i nije obnavljana nakon izgradnje džamije u Jelovom Brdu." E. Alić, Džamija s drvenom munarom u Pandurima (Gojčin – Jelovo Brdo), *Naš medžlis Kalesija*, 181.

[45] Više podataka o navedenom džematu vidi u: *Islamska zajednica u BiH: Monografija,* 444.

[46] E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*, 116. „Tokom agresije na Jelovo Brdo [1992-1995] džamija je minirana i do temelja porušena. Od dijela srušene munare džematlije su napravile spomen-česmu, ispisujući na njenom vanjskom dijelu sva imena ubijenih mještana Jelovog Brda. Vjernici povratnici u Jelovo Brdo i Gojčin sagradili su 2006. godine novu džamijua na starim temeljima." Međutim, navedena godina 1959. mogla bi biti sporna, ukoliko je prepiska oko njene izgradnje trajala 1966. godine.

Kako autor *Monografije* ne navodi izvor za navedeni podatak,[47] teško je izvršiti provjeru njegove autentičnosti te ostaje nejasno da li se radi o istom vjerskom objektu tretiranom u ovome radu, a koji se nalazio u Pandurima, ili se radi o mektebu u Gojčinu koji je do temelja porušen u Agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995).[48] Međutim, pouzdano znamo da danas u Jelovom Brdu postoji moderno dizajnirana potkupolna džamija sa zidanom munarom s jednom zatvorenom i dvije otvorene šerefe, a u Gojčinu potkupolni mesdžid zanimljive arhitektonske izvedbe, s projektiranom munarom s njegove desne strane.

Prilog 4. *Nova džamija u Jelovom Brdu svečano otvorena 3. 8. 2008. godine*.[49]

[47] Isti podatak je naveden i u: *Islamska zajednica u BiH: Monografija*, 444. u vrijeme nastajanja ovoga rada, nismo bili u mogućnosti izvršiti provjeru tačnosti ovog podatka.
[48] „U zaseoku Gojčin, na temeljima porušenog mekteba, sagrađen je novi lijep i funkcionalan mesdžid-mekteb, također natkriven kubbetom. U džematu Brdo-Gojčin nalaze se i tri kaburistana.“ U: E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*, 116.
[49] Vidi fotografiju i narativni prilog u: E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*, 116.

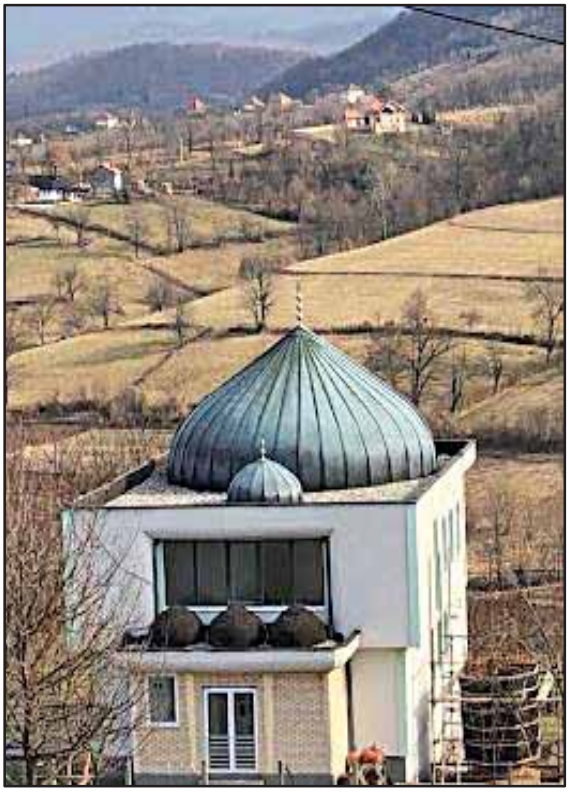

Prilog 5. *Novi mekteb-mesdžid u Gojčinu uz koji je započeta izgradnja munare, s njegove desne strane.*[50]

Mesdžid u selu Mahmutovići

Što se tiče izgradnje mesdžida u selu Mahmutovići, podneseni zahtjev mještana razmatran je na sjednici Komisije za vjerska pitanja SOK-a održanoj 13. 10. 1965. godine. Veoma je interesantna diskusija koja je vođena na navedenoj sjednici, a u kojoj su učešće uzela tri njena člana, kako je to uredno evidentirano u sačuvanom *Zapisniku*. Ako se može meritorno suditi prema naznačenim imenima, među diskutantima su bila dva Bošnjaka i jedan Srbin. Što se tiče njihovih diskusija, sve su inklinirale ka istom cilju, a to je bezuslovno uskraćivanje davanja saglasnosti mještanima za izgradnju mesdžida u selu Mahmutovići, pri čemu su naglašavani sljedeći argumenti:

[50] Dostupno na: miz kalesija foto džamije: https://www.google.com/search?q=Miz+kalesija+foto+dzamije. (deposited, 29.8.2021).

- "…nema nikakve opravdanosti s obzirom da je to malo selo, a pogotovu imaju susjedne objekte gdje mogu obavljati svoje vjerske objekte [obaveze], a pogotovi što je zahtjev podnijet od strane ne nadležnog organa…
- …ovaj zaseok ima blizu vjerske objekte gdje mogu građani obavljati vjerske običaje pa bi trebalo njihov zahtjev odbiti…
- …nema nikakve opravdanosti jer ima u susjednom selu džamiju kao mesdžide pa predlaže[m] da se ovaj zahtjev obavezno odbije."

Nakon razmatranja svih tačaka dnevnog reda na spomenutoj sjednici, pod rednim brojem 2, na drugoj stranici istog *Zapisnika*, donesen je sljedeći zaključak:

> *Odbiti zahtjev sela Mahmutovića za izgradnju mesdžida jer nema nikakve potrebe za izgradnju navedenog objekata, a pogotovu zahtjev je podnijet od strane ne nadležnog organa*.[51]

Prema raspoloživoj arhivskoj dokumentaciji, tako je zatvoreno pitanje izgradnje mesdžida u selu Mahmutovići 1965. godine. Nemamo saznanja o tome da li su mještani sela Mahmutovići uložoli žalbu na donesenu *Odluku*, te kada je izgrađen prvi vjerski objekat u ovome selu. U monografiji pod nazivom *Naš medžlis Kalesija*, u poglavlju pod nazivom "Prnjavor", gdje se govori o ovoj džamiji i pripadajućem džematu navedeno je sljedeće: "Vakufsku imovinu džemata Prnjavor čine džamija, mektebi u Palavrama i Mahmutovićima, mezarje Pustopolje…"[52] Prema navedenim saznanjima iz spomenute Monografije, danas u selu Mahmutovići postoji mekteb, stim što nam Monografija ne pruža podatke o tome kada je mekteb izgrađen, i kakvog je izgleda.

[51] ATK, fasc. 01/15 i 01/17 - 1963-1966, SOT, KVP, Predmet: *Zapisnik sa sjednice održane 13. 10. 1965. godine.* Zapisnik Komisije za vjerska pitanja Skupštine opštine Kalesija dostavljen je Komisiji Skupštini sreza Tuzla. Popratni akt br.: 06-5490/1-65, od 14. 10. 1965. godine.
[52] E. Alić, *Naš medžlis Kalesija*, 134.

Prilog 6. *Današnji izgled mesdžida u selu Mahmutovići kod Kalesije*.[53]

Prema narativnim saznanjima, u vrijeme pred Agresiju na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995), sve vjerske aktivnosti u Mahmutovićima obavljale su se u jednoj privatnoj kući, koja je kupljena, odnosno zamijenjena za adekvatnu vakufsku parcelu. Kako je navedena kuća u Agresiji potpuno uništena, odmah po završetku Agresije mještani su pristupili izgradnji mesdžida na novoj lokaciji. Već 2002. godine mesdžid je bio u funkcionalnom stanju, a završni radovi na fasadnom i dvorišnom uređenju objekta okončani su 2014. godine. [54]

Zaključak

Šezdesete godine 20. stoljeća obilježene su reformskim promjenana u oblasti jugoslavenske politike, ekonomije, kulture, pa tako i povoljnijem rješavanju nacionalnih i vjerskih pitanja u Bosni i Hercegovini, što je značajno doprinijelo afirmaciji nacionalnog imena i kulturnog identiteta Muslimana/Bošnjaka. Navedeni procesi ukazuju na progresivnu dinamiku demokratizacije jugoslavenskog društva, koji su se nužno reflektirali i na odnos

[53] Fotografiju mesdžida u Mahmutovićima dostavio mi glavni imam MIZ-e Kalesija Muharem-ef Mešanović, je posredstvom e-maila, 21. 2. 2022. godine.

[54] "Pored unutarnjeg i vanjskog uredjenja mesdžida, 2021. godine uvedeno je podno grijanje tako da je mesdžid funkcionalan tokom cijele godine." Navedeno prema podacima koje sam posredstvom e-maila dobio od aktuelnog glavnog imama MIZ-e Kalesija Muharem-ef. Mešanovića, 21. 2. 2022. godine. Najsrdačnije se zahvaljujem efendiji Mešanoviću na razumijevanju i iskazanoj susretljivosti.

države prema vjerskim zajednicama i sve povoljnije rješavanje njihovih zahtjeva za sanaciju i revitalizaciju vjerskih objekata.

Iako je odnos nadležnih državnih organa prema potrebama i zahtjevima vjerskih zajednica bio vremenom sve benevolentniji, kakav je bio stvarni odnos države prema izgradnji vjerskih objekata sredinom 60-tih godina 20. stoljeća apodiktično svjedoče izneseni primjeri u ovome radu. Tako, na primjeru obnove džamije u Kalesiji, striktno je naređeno da se pri izvođenju radova mora voditi računa o sanaciji samo onih dijelova džamije koje je Komisija označila nužnim, te da se ni pod kojim uslovima ne dozvoli njeno proširenje ili dodatno izvođenje radova. Na primjeru izgradnje mesdžida u Gojčinu, iako je ranije postojala džamija na istom mjestu, izričito je naznačeo da se može graditi samo mesdžid bez munare. Što se tiče sela Mahmutovići, izgradnja mesdžida je spriječena politički perfidnim obrazloženjem nadležne Komisije za vjerska pitanja.

Nadamo se da će ovaj rad koji poput ogledala odražava partijski monopolizam i vođenje kompleksnih procedura za obnovu i/li izgradnju vjerskih objekata u velikoj mjeri osvijetliti društveno-političke prilike sredinom 60-tih godina 20. stoljeća, ne samo na području općine Kalesija, nego i na prostoru Bosne i Hercegovine i tadašnje Jugoslavije. Također, sigurni smo da se u navedenim primjerima razgovijetno reflektiraju historijski procesi i servilni postupci državnih činovnika koji su krajnje podanički služili aktuelnom monopolističkom sistemu, dok postojeći vjerski objekti u Kalesiji, Gojčinu i Mahmutovićima, danas u punom sjaju govore o moći ljudskog duha, i očuvanju bošnjačkog imena i identiteta.

Summary

The 1960s were marked by reform changes in the field of Yugoslav politics, economy, culture, and thus a more favorable solution to national and religious issues in Bosnia and Herzegovina, which significantly contributed to the affirmation of the national name and cultural identity of Muslims/Bosniaks. These processes point to the dynamics of democratization of Yugoslav society, which necessarily reflected on the state's attitude towards religious communities and the increasingly favorable resolution of their demands for the rehabilitation, reconstruction and construction of religious buildings.

Although the attitude of the competent state bodies towards the needs and demands of religious communities has become increasingly benevolent over time, the actual attitude of the state towards the construction of religious buildings in the mid-1960s is apodictically evidenced by the examples presented in this paper. Thus, on the example of the new mosque in Kalesija, it was strictly ordered that only those parts of the mosque that the Commission deemed necessary be taken into account during the works, and that under no circumstances should its expansion or additional works be allowed. On the example of building a masjid in Gojčin, although there used to be a mosque in

the same place, it was strictly indicated that only a masjid can be built without a minaret. As for the village of Mahmutovići, the opinion and explanation of the Commission for Religious Affairs can be assessed as political triviality.

We hope that this work, which mirrors party monopoly and the conduct of complex procedures for the reconstruction and/or construction of religious buildings, will shed light on the socio-political situation in the mid-1960s, not only in the municipality of Kalesija, but also in Bosnia and Herzegovina and the former Yugoslavia. Also, we are sure that the above examples clearly reflect the historical processes and servile actions of government officials who served the current monopolistic system in an extremely submissive way, while the existing religious buildings in Kalesija, Gojčin and Mahmutovići, today in full glory speak of the power of the human spirit and the preservation of the Bosniak name and identity.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Tuzlanskog kantona, *Skupština opštine Tuzla, Komisija za vjerska pitanja 1963-1966*.

Knjige/Books:

1. Alić Enver, *Naš medžlis Kalesija*, Kalesija 2016.
2. Bećirović Denis, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna: Odjeci i posljedice sukoba KPJ - Informbiro (1948-1953),* Tuzla 2005.
3. Bećirović Denis, *Islamaska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953),* Zagreb-Sarajevo 2012.
4. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2021.
5. Bougarel Xavier, *Bosna, anatomija rata*, II izmijenjeno izdanje, Sarajevo 2018.
6. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998.
7. Hadžić Senaid, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije*, Tuzla 2021.
8. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini 1882-2012: Monografija*, Tuzlanski muftiluk.

Članci/Articles:

1. Geiger Vladimir, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)",* Zagreb 2011.
2. Katz Vera, Ostaci građanstva na putu izgradnje socijalizma u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 34, Sarajevo 2005.
3. Katz Vera, Bosna Hercegovina u Jugoslaviji 1943-1993, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017.
4. Suljkić Hifzija, Kratka povijest početnog islamskog obrazovanja u Zvorniku, *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini*, Sabrani tekstovi, knjiga II, Tuzla 2007.
5. Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, LXXV/7-8, juli-august, Sarajevo 2014.

Salim Kadri KERIMI
Istoričar – karijerni diplomat u penziji, istraživač, Sjeverna Makedonija
E-mail: salimkerimi@yahoo.com

Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94(497.7:497.2)"19/20" (091)
930:32:327.8(-054) (497.7:497.2)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.292

ZAŠTO JE BUGARSKA TEZA O MAKEDONSKOM IDENTITETU POGREŠNA?

Apstrakt: *Bugarske teze da: Makedonci imaju bugarske korijene, dok je makedonski jezik dijalekt bugarskog jezika; i Makedonski identitet je „proizvod“ Kominterne, tj, Josipa Broza Tita i Josipa Visarionoviča Staljina su pogriješne. Historijske činjenice govore da makedonski i bugarski narodi potiču iz različitih prvobitnih zajednica, koje su se doseljavale na teritoriju današnjeg Balkanskog poluotoka u različitim periodima i iz dva različita dijela svijeta. „Makedonci su južnoslovenski narod, ... potomci starih slovenskih plemena, koji su u VI i VII vijeku naselili Balkanski poluotok...“, dok „Bugari su južnoslovenski narod koji naseljava istočni dio Balkana. Njihovo porijeklo vezuje se za prostore Azije. Na osnovu podataka starokineskih ljetopisa smatra se da je jezik prvobitnih Bugara bio dio altajske jezičke zajednice, tj. njene turske grane kojoj su još pripadali Huni, Avari, Hazari, Oguzi, Pečenezi, Kumani i drugi“. Kao što je već poznato, u prošlosti pripadnici današnjeg makedonskog naroda „silom ili milom“, predstavljani su kao sastavni dio ne samo bugarskog, već i srpskog ili grčkog naroda. U 19. vijeku, kao i svaki drugi narodi, pripadnici makedonskog naroda su se zalagali za svoju emancipaciju i nacionalnu diferencijaciju. Iz objektivnih razloga, makedonska nacija je uspjela da formira svoju nacionalnu državu sredinom dvadesetog vijeka – 2. augusta 1944. godine, na samom kraju Drugog svjetskog rata. Što se tiče makedonskog jezika, on je sličan drugim slovenskim jezicima, posebno s bugarskime i srpskim jezikom, koji pripadaju u tzv. indoevropskoj grupi jezika. Oficijalno makedonski jezik je kodificiran 1945. godine, i kao drugi jezici uživa isti status u svim međunarodnim institucijama, uključujući i UN. Da su makedonski identitet i jezik različiti od bugarskog identiteta i jezika potvrdili su brojni autori i javne ličnosti, uključuči i Ambasadora Bugarske u Tirani, Albanija - Janko Peev (u 1938. godini); francuski pisac, publicista i političar Viktor Berar; francuski univerzitetski profesor - slavista Andre Mazon; albanski političar, diplomata i publicista Ekrem bej Vlora, i mnogi drugi. Svi*

na jasan i nedvosmislen način govore o postojanju posebnog makedonskog identiteta i jezika, koji se razlikuju od bugarskog identiteta i jezika. Dakle, iz navedenog se može zaključiti da su bugarske teze o navodnom zajedničkom porijeklu Makedonaca i njihovog jezika sa bugarskim, naučno netačne, a njihovo insistiranje da makedonska strana prihvati „historijsku istinu“, uslovljavajući čak i početak pregovora Sjeverne Makedonije za članstvo u EU, je više nego apsurdno. Po mom mišljenju, još apsurdniji je pristup članica EU koje dozvoljavaju takvo ponašanje Bugarske i bilo koje druge države - članice EU, u početku treće decenije 21. vijeka. Drugim riječima, umjesto članice EU da budu dosljedne u primjeni svojih evropskih vrijednosti u vezi poštovanja suverenog prava svakog naroda o svojoj nacionalnoj pripadnosti i umjesto da insistiraju na poštovanje i sprovođenje brojnih odluka evropskih institucija o priznavanju postojanja i prava pripadnika makedonske manjine u Bugarskoj, one aktuelnim bugarskim političarima dozvoljavaju da se bave sa apsurdnim stvarima, karakterističnim za 19. vijek.

Ključne riječi: *Makedonci, Bugari, Kominterna, Josip Broz Tito, Josip Visarionovič Stalin, Janko Peev, Viktor Berard, André Mazon, Ekrem bej Vlora.*

WHY IS THE BULGARIAN THESIS ON MACEDONIAN IDENTITY WRONG?

Abstract: *Bulgarian theses that: Macedonians have Bulgarian roots, while the Macedonian language is a dialect of the Bulgarian language; and, that the Macedonian identity is a „product“ of the Comintern, ie., of Josiph Broz Tito and Josiph Visarionovic Stalin, are wrong. More historical facts show that the Macedonian and Bulgarian nations come from different origin, whose settled in the territory of today's Balkan Peninsula in different periods and from two different parts of the world. „Macedonians are the South Slavic people, ... descendants of the old Slavic tribes, who inhabited the Balkan Peninsula in the 6th and 7th centuries ...“, while the Bulgarians are the South Slavic people who inhabit the eastern part of the Balkans. Their origin is linked to Asia. Based on the data of ancient Chinese chronicles, it is considered that the language of the Proto-Bulgarians was part of the Altaic language community, i.e. its Turkish branch, which also included Huns, Avars, Hazars, Oguz, Pechenegs, Kumans and others“. As is already known, in the past members of today's Macedonian nation, „by force or kindness“, were presented as an integral part not only of the Bulgarian, but also of the Serbian and Greek nations. In the 19th century, like any other nation, Macedonians fought for their national rights, but for some reasons, they managed to realize their national aspirations until August 2, 1944. Macedonian language is similar to other Slavic languages and especially to the Bulgarian and Serbian languages,*

which belong to the so-called Indo-European language group. The Macedonian language was officially codified in 1945 and, like other languages, enjoys the same status in all international institutions, including the UN. That Macedonian identity and language are different from Bulgarian identity and language in the past has been confirmed by various personalities and documents, including by: Ambassador of Bulgaria in Tirana, Albania – Janko Peev (in 1938); French writer, publicist and politician Victor Berar; French university professor - Slavist Andre Mazon; and Albanian politician, diplomat and publicist Ekrem Bey Vlora. The above mentioned and many other authors speak in a clear way about the existence of the Macedonian identity and language, which is different from the Bulgarian identity and language. Therefore, it can be concluded from the above that the Bulgarian theses about the alleged common origin of Macedonians with Bulgarians are scientifically incorrect, and their insistence Macedonian side to accept the alleged „historical truth", conditioning even the start of Northern Macedonia's EU membership negotiations, is more than absurd. In my opinion, the approach of the EU members that allowed such behaviour of Bulgarian politicians and any other EU member states at the beginning of the third decade of the 21st century is even more absurd. In other words, instead of EU members being consistent in applying their European values, regarding respect for the sovereign right of every nation on its national affiliation and instead insisting on respecting and implementing by the Bulgarian side numerous decisions of European institutions, recognizing the existence and rights of Macedonian minorities in Bulgaria, they allow current Bulgarian politicians to deal with absurd things, characteristic of the 19th century.

Key words: *Macedonians, Bulgarian, Kominterna, Josiph Broz Tito, Josiph Visarionovic Stalin, Janko Peev, Victor Berard, André Mazon, Eqrem bey Vlora.*

Suprotno tvrdnjama nekih bugarskih istoričara i političara, postoje pisani, između ostalog, i bugarski dokumenti, koji potvrđuju postojanje posebnosti makedonskog naroda i pre 1944. godine

Dokazivanje nečega što je postojalo i postoji je besmisleno, ali, kao građanin Republike Sjeverne Makedonije i prije svega kao historičar i intelektualac, osjećam dužnost da ukažem na neke činjenice koje nedvosmisleno dokazuju neutemeljenost teza nekih bugarskih historičara, političara i drugih intelektualaca, da navodno makedonski i bugarski narodi imaju zajedničko porijeklo, odnosno da su se Makedonci do 1944. godine izjašnjavali kao Bugari. Prije nego što navedem neke konkretne dokumente i autore koji potvrđuju postojanje makedonskog naroda i prije 1944. godine, dozvolite mi prvo da kažem nešto o zabludi, koja je dugo bila plasirana i

prisutna u glavama, dokumentima i drugoj relevantnoj literaturi, raznih bugarskih institucija i ličnosti, u pogledu navodnog zajedničkog porijekla makedonskog i bugarskog naroda. Naime, više historijskih činjenica pokazuje da makedonski i bugarski narodi potiču iz različitih prvobitnih zajednica, koje su se doseljavale na teritoriju današnjeg Balkanskog poluotoka u različitim periodima i iz dva različita dijela svijeta.

- *Makedonci su južnoslovenski narod, ... potomci starih slovenskih plemena, koji su u VI i VII vijeku naselili Balkanski poluotok...*[1]

- *Protobugari pripadaju turskoj grupi plemena. Iz Centralne Azije naseljavaju se između Kaspijskog i Crnog mora i tu ih u 2. polovini IV vijeka pokoravaju Huni. Najezda Avara u 2. polovini VI vijeka povukla je deo Protobugara u oblasti srednjeg Dunava i Tise*.[2]

- *Bugari su južnoslovenski narod koji naseljava istočni dio Balkana. Njihovo porijeklo vezuje se za prostore Azije. Na osnovu podataka starokineskih letopisa smatra se da je jezik prvobitnih Bugara bio dio altajske jezičke zajednice, te njene turske grane kojoj su još pripadali Huni, Avari, Hazari, Oguzi, Pečenezi, Kumani i drugi*.[3]

Zbližavanje i na neki način međusobno preplitanje ova dva naroda dešavalo se tokom vremena, odnosno nakon prihvatanja hrišćanstva od strane Bugara. Tada počinje proces njihove slavizacije i miješanja sa drugim slovenskim narodima. Iz više razloga (veličina, moć i ekspanzionistički apetiti tadašnjih bugarskih vladara, bliskost dva naroda, prije svega jezički i vjerski, intenzivna propagandna aktivnost, posebno vjerskih institucija nekih zemalja, uključujući i Bugarsku egzarhiju itd), dio makedonskih intelektualaca i običnih ljudi, u različitim vremenskim periodima, posebno u Osmanskom periodu, vjerovatno zbog pomisli da će se kao Bugari, osjećati bezbjednije, počeli su da se izjašnjavaju i identifikuju kao Bugari. U prošlosti, ali nažalost i sada, veliki broj intelektualaca iz Bugarske, koji po nacionalnosti nisu Bugari, već Makedonci, Jermeni, Turci, Tatari, Vlasi, Romi i drugi, zvanične bugarske vlasti ih predstavljaju kao Bugari.

Uzmimo kao primjer desetine hiljada (prema bugarskom izvoru oko 100.000) makedonskih državljana, koji su u posljednjih deset godina, uglavnom da bi dobili bugarske putne isprave „dobrovoljno“ prihvatili da se deklarišu kao Bugari (bugarskog porijekla). Da li pisane izjave ovih, prije svega makedonskih državljana, u dogledno vrijeme bugarske vlasti takođe planiraju da iskoriste kao „krunski dokaz“ o „bugarskoj“ nacionalnosti u Sjevernoj Makedoniji? Ponavljam, ovi građani istovremeno i prije svega su i makedonski državljani.

[1] *Мала енциклопедија Просвета-Општа енциклопедија, Четврто издање, Југославија, К-Пн, 2*, Просвета, Београд 1986, 557.
[2] *Enciklopediski leksikon, Mozaik znanja*, Istorija, 102.
[3] *Српска енциклопедија*, Том I, Књига 2, Матица Српска - САНУ- Завод за учбенике, Београд 2011, 590.

Inače, svi oni makedonski građani koji se po nacionalnosti osjećaju kao Bugari, njihovo legitimno pravo je ukoliko je potrebno da to „potvrde" i pred bugarskim vlastima. Međutim, uslovljavanje svakoga ko podnose zahtjev za bugarsko državljanstvo da pismeno potvrdi da je „bugarskog porijekla", što zapravo nije, po mom mišljenju predstavlja nehuman čin. Ispada da uzrečica *kad je neko u nevolji treba mu pomoći, a ne ucenjivati ga*, u konkretnom slučaja nije uzimana u uvid od strane bugarskih institucija. Proglašavanje nekoga, Bugarinom, ne može uvijek da bude neka vrsta „krunskog dokaza" njegove nacionalnosti. Mnogo je primjera u historiji raznih naroda, kada su se iz samo njima znanih razloga i okolnosti u određenom periodu historije izjašnjavali kao Bugari, Turci, Albanci, Grci itd., služeći tim narodima i njihovim vladarima najbolje moguće, uprkos tome što njihova prava etnička pripadnost nije bila bugarska, turska, albanska, grčka i sl. S tim u vezi, na našim prostorima najbolji primjer može biti Osmansko Carstvo, odnosno Republika Turska, kao njen naslednik. Naime, u osmanskom periodu, ali i kasnije do danas, pripadnici različitih naroda, uključujući i veliki broj Albanaca, Bošnjaka i dr. izjašnjavali su se kao Osmanlije, kasnije kao Turci, uprkos tome što su znali da njihova prava nacionalnost nije turska. Pristup Republike Turske u ovom pogledu je dobar primjer za druge zemlje, uključuči i za Republiku Sjevernu Makedoniju i Republiku Bugarsku. Turske vlasti i historičari, oslobođeni kompleksa i pretenzija, ni u prošlosti ni sada ne dovode u pitanje etničku pripadnost bilo koje znamenite osmanske ili turske ličnosti u prošlosti. Poklanjajući neophodnu pažnju i uvažavanje njihovih zasluga, najodgovorniji čelnici Republike Turske, odnosno turski historičari ne poriču pravo „matičnih" naroda, da učine isto, predstavljajući ih kao Albance, Bošnjake i sl.

Da li je tačno da su se Makedonci do 1944. godine izjašnjavali kao Bugari? Teza da je makedonski identitet „proizvod" Josipa Broza Tita i Josipa Visarjonoviča Staljina, koju zagovaraju bugarski i neki drugi krugovi, nije tačna. Ova činjenica, između ostalog je potvrđena i u nekim bugarskim dokumentima, uključujući i dvije depeše ambasadora Bugarske u Tirani, Janko Peev (Яанко Рѣевъ), koje je 22. aprila, odnosno 29. jula 1938. godine, uputio tadašnjem predsjedniku Ministarskog savjeta i ministru vanjskih i vjerskih poslova Bugarske, dr. G. Koseivanovu (D-гъ G.Къoseivanovъ). U oba dokumenta, koji se čuvaju u Državnom arhivu Republike Sjeverne Makedonije[4] , pored ostalog, se može vidjeti da zvanični predstavnik Bugarske u Tirani – ambasador Janko Peev, priznaje da je između 60 - 70 „Makedonaca-Bugara", koji su 1938. godine živjeli u glavnom gradu Albanije, samo dvoje-troje od njih su „Bugari - bugarski državljani". Ambasador J. Peev, takođe priznaje da je odbijao učešče u događajima u kojima su Makedonci, koji su 30-ih godina 20. vijeka živjeli ili boravili u Tirani izražavali njihov „poseban (makedonski) identitet".

[4] Државен архив на Република Северна Македонија (dalje: ДАРМ), 1.1178.1.125/261-263, Ф.325, о.п.1, а.е. 201; ДАРМ, 1.1178.1.124/269-260, Ф.325, о.п.1, а.е.201.

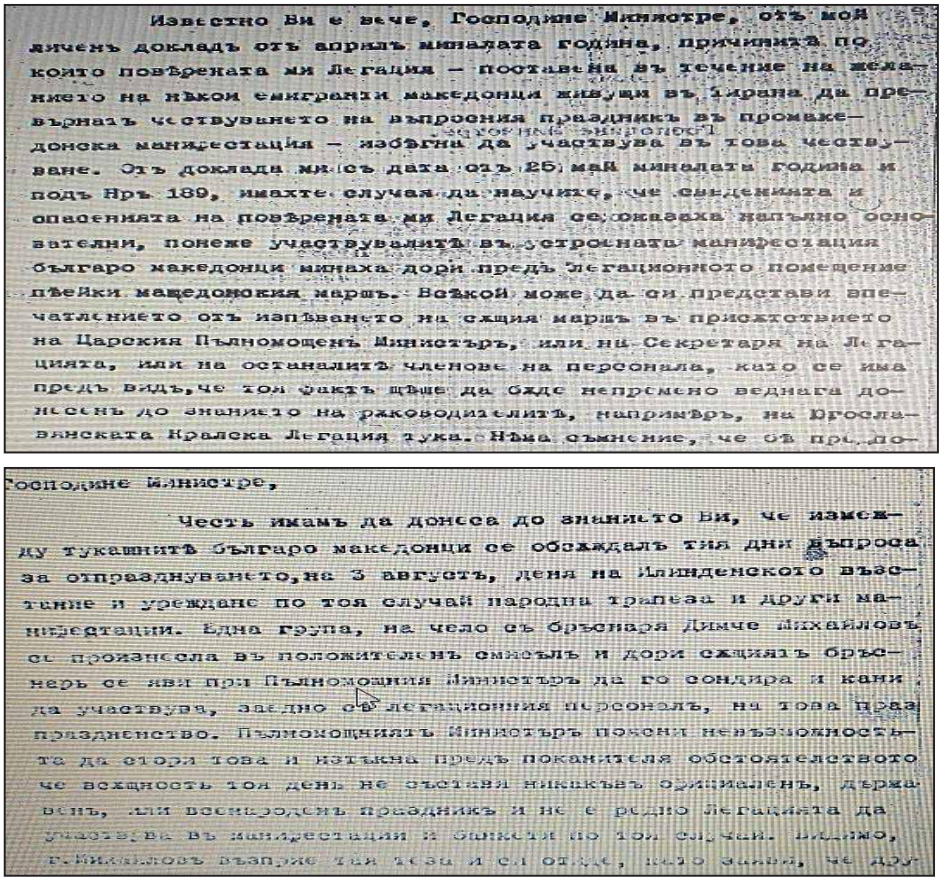

Известно Ви е вече, Господине Министре, отъ мой личенъ докладъ отъ априлъ миналата година, причинитѣ по които повѣрената ми Легация – поставена въ течение на желанието на нѣкои емигранти македонци живущи въ Тирана да превърнатъ честуването на въпросния праздникъ въ промакедонска манифестация – избѣгна да участвува въ това честуване. Отъ доклада ми съ дата отъ 25 май миналата година и подъ Нръ 189, имахте случая да научите, че свѣденията и опасенията на повѣрената ми Легация се оказаха напълно основателни, понеже участувалитѣ въ устроената манифестация българо македонци минаха дори предъ Легационното помещение пѣейки мацедонския маршъ. Всѣкой може да си представи впечатлението отъ изпѣването на сѫщия маршъ въ присъствието на Царския Пълномощенъ Министъръ, или на Секретаря на Легацията, или на останалитѣ членове на персонала, като се има предъ видъ, че тоя фактъ щѣше да бѫде непремѣнно веднага донесенъ до знанието на ръководителитѣ, напримѣръ, на Югославянската Кралска Легация тука. Нѣма съмнение, че въ пре-

Господине Министре,

Честь имамъ да донеса до знанието Ви, че измежду тукашнитѣ българо македонци се обсждалъ тия дни въпроса за отпразднуването, на 3 августъ, деня на Илинденското възстание и уреждане по тоя случай народна трапеза и други манифестации. Една група, на чело съ бръснаря Димче Михайловъ се произнесла въ положителенъ смисълъ и дори сѫщиятъ бръснеръ се яви при Пълномощния Министъръ да го молиде и кани да участвува, заедно съ легационния персоналъ, на това праз праздненство. Пълномощниятъ Министъръ поясни невъзможностьта да отори това и изтъкна предъ поканителя обстоятелството че всѣщность тоя день не състоява никакъвъ официаленъ, държавенъ, или всенароденъ праздникъ и не е редно Легацията да участвува въ манифестации и банкети по тоя случай. Бъдещо, г. Михайловъ въпреки тая теза и сл отдѣ, като знаеш, че дру

Prilog 1. *Kopije dijela teksta depeša ambasadora J. Peeva, koji je 22. aprila i 29. jula 1938. godine poslao premieru Bugarske G. Kjoseivanov*.

Iz sadržine navedenih dokumenata se takođe vidi da 2. august – početak Ilindenskog ustanka makedonskog naroda u Bugarskoj u tom periodu nije tretiran kao zvanični, državni, pa čak ni kao svenarodni praznik, zbog čega zvanični predstavnici Bugarske u Tirani, su odbijali da učestvuju na proslavama koje su tim povodom organizovali Makedonci koji su živjeli ili boravili u Tirani, 30-ih godina 20. vijeka.

Da je osjećaj pripadnosti posebnom makedonskom narodu bio prisutan kod mnogih makedonskih ličnosti i prije 1944. godine, potvrdili su i mnogi drugi strani autori, uključujući i francuskog pisca, publicistu i političara Viktora Berara (Victor Bérard)[5], francuskog univerzitetskog profesora i slavistu Andrea Mazona (André Mazon)[6], kao i albanskog političara, diplomatu i publicistu

[5] Victor Bérard, *La Macedoine*, Deuxieme Edition, Armand Colin et C, Editeurs, Paris 1900.
[6] Andre Mazon, *Contes slaves de la Macedoine sud - occidentale*, Paris 1923.

Ekrema bej Vloru (Eqrem bej Vlora)[7]. U citiranoj knjizi, Viktor Berar, krajem 19. vijeka, govori o „Makedonskoj Makedoniji“, i o „Makedoniji kao privilegovanoj, autonomnoj ili nezavisnoj pokrajini sa bilo kojom vladom, pod uslovom da je ona u njihovim (makedonskim) rukama“. Ekrem bej Valora, o posebnosti makedonskog naroda, govori početkom 20. vijeka, a malo kasnije od njih, isto je učinio i Andre Mazon govoreći o posebnosti makedonskog jezika, ocenivši da je „on blizak srpskom i bugarskom, ali drugačiji od oba (jezika)“.

Analizirajući navode sadašnjih bugarskih političara, oko posebnosti makedonskog naroda, dolazi se do zaključka, da je njihova pozicija ostala potpuno ista kao i bugarskih vladara prije 12. vijekova. Sudeći po navodima sadržanim u izveštaju prof. Vasila Zlatarskog[8], o njegovoj ekspediciji kroz neke dijelove današnje Republike Sjeverne Makedonije, koju je realizovao tokom 1916. godine, vidi se da tretman Makedonaca kao Bugara, a Makedonije kao dio etničke Bugarske, počinje negdje sredinom IX vijeka, kada tadašnji bugarski vladar Presijan (836-853), prvi put je ujedinio „bugarske Slovene“, pripojivši bugarskoj državi teritoriju današnje Republike Sjeverne Makedonije. Kao što je opšte poznato, ovakav stav bugarskih vladara nastavio se neprekidno i narednih vijekova, odnosno do 9. septembra 1944. godine, kada je zvanična Sofija prvi put priznala makedonsku naciju, a time i postojanje makedonske nacionalne manjine u NR Bugarskoj. U periodu od 9. septembra 1944. do sredine 1948. godine, najviši vrh Jugoslavije i Bugarske – Josip Broz Tito i Georgi Dimitrov, razvijali su veoma intenzivnu bilateralnu aktivnost na planu jačanja i daljeg unapređenja odnosa i saradnje dviju zemalja, sa krajnjim ciljem formiranja tzv. „Balkanske federacije“ u okviru koje je bilo predviđeno definitivno rješenje i „makedonskog pitanja“.

Nažalost, takav odnos zvanične Sofije prema makedonskoj naciji trajao je veoma kratko – do sredine 1948. godine, kada su prekinuti odnosi FNR Jugoslavije i SSSR-a i njegovih satelita, uključujući i NR Bugarsku. Negiranje posebnosti makedonske nacije i pripadnika makedonske manjine u Bugarskoj, posebno je došlo do izražaja u vrijeme diktatorskog režima Todora Živkova (od 1954. do 1989. godine). Kao što je poznato, početkom 80-ih godina 20. vijeka, u okviru proslave 1300-godišnjice bugarske države, između ostalog, objavljeni su memoari Cole Dragojčeve kao dio negativne kampanje zvanične Sofije po pitanju makedonskog identiteta. Ova politika zvaničnih bugarskih institucija nažalost nastavljena je i nakon rušenja komunističkog režima u ovoj zemlji, početkom 90-ih godina 20. vijeka, ali i nakon punopravnog članstva Republike Bugarske u NATO (2005) i EU (2007). Nakon potpisivanja „Sporazuma o prijateljstvu između Republike Makedonije i Republike Bugarske“ (2.8.2017),

[7] Eqrem bej Vlora, *Kujtime 1885-1925*, SHLK, Tiranë 2003.

[8] Васил Златарски, Пътешествие из Македония, *“Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916“, Съставител Петър Хр. Петров, Военоиздателски комплекс “Св.Георги Победоносец“*, Университетско издателство “Св.Климент Охридски“, София 1993, 63.

u periodu kada se očekivala izvjesna promjena dotadašnje negativne politike prema „makedonskom pitanju“, krajem 2020. godine najviši bugarski rukovodioci i većina bugarskih historičara i predstavnika drugih institucija, na direktan i iracionalan način obnovili su stare, opštepoznate i apsurdne tvrdnje da su „Makedonci sastavni dio bugarske nacije“, a makedonski jezik „jedan od dijalekata bugarskog jezika“. Najviši rukovodioci Bugarske, koristeći status svoje zemlje kao punopravne članice EU, krajem 2020. godine, otišli su korak dalje i blokirali usvajanje pregovaračkog okvira za početak pregovora Republike Sjeverne Makedonije sa EU, uporno insistirajući na priznanju sa makedonske strane, da su „Makedonci neodvojivi dio bugarskog naroda“, a „makedonski jezik jedan od dijalekata bugarskog jezika“.

Za razliku od početka 90-ih godina prošlog vijeka, kada najodgovorniji bugarski rukovodioci, nažalost, nisu iskoristili historijsku priliku i šansu da jednom zauvijek odustanu od pretenzije za dokazivanje navodnog „bugarskog porijekla makedonskog naroda“, na početku treće decenije 21. vijeka ukazuje se druga, takođe historijska prilika, da oficijalna Sofija konačno prizna postojanje makedonske nacije i makedonskog jezika, nešto što objektivno postoji i što niko na ovom svijetu nema pravo i ne može osporiti. Na taj način sadašnji najodgovorniji rukovodioci susjedne i „prijateljske“ Bugarske otvoriće novu – svjetliju stranicu u historiji makedonsko-bugarskih odnosa i saradnje. Iz više razloga u ovoj fazi, po mom mišljenju, makedonska strana treba da izrazi spremnost da se postigne dogovor o zajedničkom obilježavanju pojedinih događaja i ličnosti iz historijske prošlosti dva naroda.

U eri Covida - 19, prije svega, politički lideri svih zemalja svijeta, treba da izvuku pouku da je ljudskom rodu potreban mir, međusobno poštovanje i veća solidarnost na regionalnom i globalnom nivou. Ovo tim prije što samo tako ljudski rod će lakše da se nosi sa ovakvim i sličnim nepogodama. Stoga je trošenje energije (u 21. vijeku) za dokazivanje porijekla bilo kog naroda, nerazumno, anahrono i pogubno za svakoga.

Zaključak

Na kraju ovog članka se može zaključiti, da su teze bugarskih političara i historičara oko makedonskog identiteta pogrešne i naučno neosnovane. Drugim riječima, historijski dokazi pokazuju da je riječ o dva slovenska naroda, čiji početni koreni su različiti – Protobugari su bili sastavni dio tursko-tatarskih plemena, dok su Makedonci južnoslovenski narod, čiji su se preci, krajem VI i početkom VII vijeka, naselili veći dio Balkanskog poluotoka. Od tada, bez prekida, njihovi potomci žive na istoj teritoriji. Većina makedonskog naroda živi u Republici Sjevernoj Makedoniji, dok ostatak u nekoliko susjednih država (u Bugarskoj, Grčkoj, Srbiji, Albaniji), u dijaspori (Australiji, Kanadu, SAD, i u evropskim zemljama). S izuzetkom Bugarske i Grčke, postojanje makedonske

nacionalne manjine je priznato od svih ostalih susjednih zemalja Republike Severne Makedonije.

Do slovenizacije Bugara došlo je u IX vijeku, nakon prihvatanja hrišćanske vjere. Iz različitih razloga, u historijskoj prošlosti pripadnici današnjeg makedonskog naroda, „milom ili silom“, predstavljani su kao sastavni dio bugarskog naroda, ali ne samo bugarskog već i srpskog i grčkog naroda. U 19. vijeku, kao i svaki drugi narod, pripadnici makedonskog naroda su ratovali za svoju emancipaciju i nacionalnu diferencijaciju. Kao što je poznato, makedonska nacija je uspjela da ostvari svoje nacionalne težnje 2. avgusta 1944. godine. Kao što je već naglašeno, da su Bugari i Makedonci različiti narodi, u prošlosti su potvrdile mnoge strane ličnosti, uključujući i neke bugarske ličnosti.

Što se tiče makedonskog jezika, on je sličan sa drugim slovenskim jezicima, posebno sa bugarskim i srpskim jezikom, koji su dio indoevropske jezičke porodice. Zvanična kodifikacija makedonskog jezika je realizovana 1945. godine i kao i svaki drugi jezik uživa ravnopravan status u svim međunarodnim institucijama, uključujući UN.

Iz navedenog može se zaključiti da su bugarske teze o navodnom zajedničkom porijeklu Makedonaca i njihovog jezika sa bugarskim, naučno netačne. Bugarsko insistiranje na prihvatanje „historijske istine“, uslovljeno početkom pregovora Sjeverne Makedonije za članstvo u EU, je više nego apsurdno.

Za razliku od početka 90-ih godina prošloga vijeka, kada najodgovorniji bugarski lideri, nažalost nisu iskoristili historijsku priliku i šansu, jednom zauvjek da odustanu od svojih tvrdnji, sada na početku treće decenije 21. vijeka, ukazuje se druga, takođe historijska prilika da se konačno, sa bugarske strane, prizna postojanje makedonske nacije i jezika, nešto što objektivno postoji i što niko na ovom svijetu nema pravo i ne može poreći. Na taj način sadašnji najodgovorniji lideri susjedne Bugarske otvoriće novu svjetliju stranicu u historiji makedonsko-bugarskih odnosa i saradnje. Da bi se izbjegla mogućnost eventualnog proglašenja aktuelnog bugarskog premijera ili nekog drugog visokog bugarskog zvaničnika, „izdajnikom“ bugarske kauze, po mom mišljenju, sa makedonske strane u ovoj fazi treba izraziti spremnost da se postigne odgovarajući dogovor o zajedničkom obilježavanju određenih događaja i ličnosti iz historijske prošlosti dva naroda. Insistiranje bugarskih političara i historičara za dokazivanje ispravnosti njihovih dosadašnjih teza je na štetu ne samo Republike Sjeverne Makedonije, već i same Bugarske, regiona i Evrope u cjelini.

Summary

It can be concluded that the theses of Bulgarian politicians and historians about the Macedonian identity are wrong and scientifically unfounded. In other words, historical evidence shows that the Bulgarians and Macedonians are two different nations, whose initial roots are different - Proto-Bulgarians were an integral part of the Turkish-Tatar tribes, while the Macedonians are the South Slavic people, whose ancestors settled in the late VI and early VII centuries in the Balkan Peninsula, and since then, without interruption, their descendants have lived in the same territory. Most of Macedonians are leaving in Northern Macedonia, while the rest in several neighbouring countries and in the diaspora. With the exception of Bulgaria and Greece, the existence of the Macedonian national minority is recognized in all other neighbouring countries of North Macedonia.

For various reasons, in the historical past, Macedonians were treated as an integral part of the Bulgarian, Serbian and Greek nations. In the 19th century, like any other nation, members of the Macedonian nation fought for their emancipation and national differentiation. For some objective reasons, the Macedonian nation managed to realize its national aspirations until August 2, 1944. That Bulgarians and Macedonians are different nations in the past have been confirmed by many foreign personalities, including by some Bulgarian personalities.

The Macedonian language is similar to other Slavic languages, especially Bulgarian and Serbian, which are part of the Indo-European language family. The official codification of the Macedonian language was realized in 1945, and like any other language, enjoys equal status in all international institutions, including the UN.

Therefore, it can be concluded from the above that the Bulgarian theses on the alleged common origin of Macedonians and their language with Bulgarian are scientifically incorrect and their insistence on accepting, by the Macedonian side, the „historical truths“, conditioning even the beginning of Northern Macedonia's EU membership negotiations, is more than absurd.

Unlike in the early 1990s, when Bulgaria politicians unfortunately failed to seize the historic opportunity to give up their claims to prove the alleged Bulgarian origin of the Macedonias, now in the very beginning of third decade of the 21st century, another also historical opportunity is indicated to finally, Bulgarian politicians and historians to recognize the existence of the Macedonian nation, culture and language, something that objectively exists and that no one has the right to deny them. Acting in this way will enable Bulgarian politicians to open a new page in Macedonian-Bulgarian relations and cooperation. In order to avoid the possibility of declaring the current Bulgarian Prime Minister, or another high-ranking Bulgarian official, a „traitor“ of the Bulgarian cause, in my opinion, the Macedonian side, at this stage, should express readiness to reach an agreement on joint commemoration of certain

events and personalities from the historical past of the two nations. The insistence of Bulgarian politicians and historians to prove the „correctness“ of their theses is harmful not only for Northern Macedonia, but also for Republic of Bulgaria itself, for other Balkan countries and Europe as a whole.

BIBLIOGRAFIJA/ BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Државен архив на Република Северна Македонија, 1.1178.1.125/261-263, Ф.325, о.п.1, а.е. 201;
2. Државен архив на Република Северна Македонија, 1.1178.1.124/269-260, Ф.325, о.п.1, а.е.201.

Enciklopedije/ Encyclopedias:

1. *Enciklopediski leksikon*, Mozaik znanja, Istorija.
2. *Мала енциклопедија Просвета - Општа енциклопедија*, Четврто издање, Југославија, К - Пн, 2, Просвета, Београд 1986.
3. *Српска енциклопедија*, Том I, Књига 2, Матица Српска - САНУ- Завод за учбенике, Београд 2011.

Knjige/ Books:

1. Victor Bérard, *La Macedoine, Deuxieme Edition*, Armand Colin et C, Editeurs, Paris 1900;
2. Andre Mazon, Contes slaves de la Macedoine sud - occidentale, Paris 1923.
3. Eqrem bej Vlora, *Kujtime 1885-1925*, SHLK, Tiranë 2003.
4. Васил Златарски, Пътешествие из Македония, *„Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916“, Съставител Петър Хр. Петров, Военоиздателски комплекс „Св.Георги Победоносец“*, Университетско издателство „Св.Климент Охридски“, София, 1993.

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1992/1995" (093)
321:327[32(470+571)::(497:497.6)]"1992/1995"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.303

RASPAD JUGOSLAVIJE I GEOPOLITIČKE REFLEKSIJE: RUSKI POGLEDI NA BOSNU I HERCEGOVINU (1992-1995)

Apstrakt:. *Balkan treba sagledavati kroz prizmu interesa i politike velesila, među kojima je svakako i Rusija, koje dugo ostavljaju pečat na njegovu historiju i fatum. Parcijalni interesi moćnih država, arbitriranja i podjele, osnaženi predrasudama i neznanjem, mnogo puta su na Balkanu bili važniji od sudbine njegovih žitelja. Upravo su se na tom neuralgičnom prostoru polagali „ispiti za ulazak, odnosno za ispadanje iz kluba velikih sila". Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno ili vjersko srodstvo, već interes – jedan od glavnih motiva odvajkada u njihovoj politici. Kada ga nemaju, onda su, u principu, inertne. Poznavanje interesne logike moćnih država važan je uslov opstanka „malih nacija". Prohujala historijska događanja imaju bitnu ulogu u politici i strateškom mišljenju. Većina teoretičara međunarodnih odnosa diplomatiju tretira kao činilac nacionalne moći, koja osigurava realizaciju vanjske politike bez upotrebe nasilja. Njenu historiju čine stalni pokušaji nadvladavanja „realizma nad idealizmom i obratno". Promjene balansa moći u međunarodnim odnosima uvijek stvaraju prostor za nove konflikte. U Evropi, napisao je Milan Kundera, postoje na jednoj strani velike zemlje, a na drugoj male; postoje moćne nacije u pregovaračkim dvoranama i one koje čitave noći iščekuju u predsobljima. Proučavanje vremena raspada jugoslavenske države i faktografije „postjugoslavenskih ratova", posebno onog u Bosni i Hercegovini, veoma je kompleksno. Neki istraživači smatraju da taj period još nije prava „historija", da mnoga pitanja mogu tek da se postave, dok se o mnogim preciznijim odgovorima više nagađa, nego što se zna. Posebno je problematična tzv. tajna diplomatija, odnosno skrivena historija aktera jugoslavenske krize - osnove za shvatanje toka događaja. Mnogi prateći segmenti zato izmiču studioznijoj analizi. To je mozaik s mjestima gdje nedostaju kockice. Teško je samo na osnovu dostupnih dokumenata i postojeće literature višestrano definirati duh vremena, izreći „svoju istinu" o bliskoj prošlosti. Nestanak jugoslavenske*

državne zajednice i pojava postjugoslavenskih država na novoj političkoj mapi Evrope usložnili su napore i ruskih naučnika za tumačenje njihove prošlosti i savremenosti. Politički odnosi, sporovi i pozicioniranja, djeluju i na historiografije, utiču na izbor i obradu istraživačkih tema. Raspadi SSSR-a i SFR Jugoslavije, te komercijalizacija interneta su, prema nekim tezama, »tri granična događaja s globalnim posljedicama« koji označavaju 1991. kao početak XXI stoljeća. Pošto je Ruska Federacija bila inicijator rušenja Sovjetskog Saveza, nije mogla da se zalaže ni za jedinstvenu Jugoslaviju. Nije zato bilo prepreka za nove vlasti u Kremlju da priznaju neovisnost bivših jugoslavenskih republika. Rusija je 1992. priznala Bosnu i Hercegovinu, ali je diplomatske odnose s njom uspostavila tek 1996. godine. Tokom postjugoslavenskih ratova, nastojeći da se uključi u novi sistem bezbjednosti u Evropi, Rusija je uglavnom podržavala politiku Zapada sve do povlačenja predsjednika Borisa Jeljcina (Б. Н. Ельцин) 1999. s vlasti. Jugoslovenska kriza i postjugoslavenski ratovi pomogli su Rusiji da, nakon kraha Sovjetskog Saveza, zahvaljujući svom „ad hoc pristupu regionalnim konfliktima“, opet nađe svoje mjesto na svjetskoj međunarodnoj sceni. Rusko angažiranje tokom raspada Jugoslavije i postjugoslavenskih ratova u znatnoj mjeri je odražavalo tadašnja laviranja ruske diplomatije i svojevrsnu razmjenu ruske podrške zapadnim zemljama u „jugoslavenskom pitanju“, za ustupke koji su se ticali interesa Rusije u mnogo važnijim problemima.

Ključne riječi: *Sovjetski Savez, Rusija, Balkan, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, postjugoslavenski ratovi, politika, nauka.*

THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA AND GEOPOLITICAL REFLECTIONS: RUSSIAN VIEWS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA (1992-1995)

Abstract: *The Balkans should be viewed through the prism of the interests and policies of the superpowers, including Russia, which have long left their mark on its history and fate. The partial interests of powerful states, arbitration and division, reinforced by prejudice and ignorance, were many times more important in the Balkans than the fate of its inhabitants. It was in this neuralgic space that „exams for entering, ie for leaving the club of great powers“ were taken. The main motive is not love, hate, friendship, spiritual or religious kinship, but interest - one of the main motives in their politics. When they do not have it, then they are, in principle, inert. Knowing the interesting logic of powerful states is an important condition for the survival of „small nations“. Past historical events play an important role in politics and strategic thinking. Most theorists of international relations treat diplomacy as a factor of national power, which ensures the implementation of foreign policy without the use of violence. Its history consists of constant attempts to overcome „realism*

over idealism and vice versa". Changes in the balance of power in international relations always create space for new conflicts. In Europe, wrote Milan Kundera, there are large countries on one side and small ones on the other; there are powerful nations in the negotiating halls and those who wait all night in the foyer. The study of the time of the disintegration of the Yugoslav state and the facts of the „post-Yugoslav wars", especially the one in Bosnia and Herzegovina, is very complex. Some researchers believe that this period is not yet a real „history", that many questions can still be asked, while many more precise answers are more speculated than is known. Particularly problematic is the so-called secret diplomacy, that is, the hidden history of the actors of the Yugoslav crisis - the basis for understanding the course of events. Many accompanying segments therefore elude more studious analysis. It is a mosaic with places where cubes are missing. It is difficult to define the spirit of the time in many ways only on the basis of available documents and existing literature, to state „one's truth" about the recent past. The disappearance of the Yugoslav state union and the emergence of post-Yugoslav states on the new political map of Europe have complicated the efforts of Russian scientists to interpret their past and present. Political relations, disputes and positioning, also affect historiographies, influence the choice and processing of research topics. According to some theses, the disintegration of the USSR and SFR Yugoslavia, as well as the commercialization of the Internet, are „three border events with global consequences" that mark 1991 as the beginning of the 21st century. Since the Russian Federation was the initiator of the overthrow of the Soviet Union, it could not advocate a united Yugoslavia. There were therefore no obstacles for the new Kremlin authorities to recognize the independence of the former Yugoslav republics. Russia recognized Bosnia and Herzegovina in 1992, but did not establish diplomatic relations with it until 1996. During the post-Yugoslav wars, in an effort to join Europe's new security system, Russia largely supported Western policies until President Boris Yeltsin (BN Yeltsin) stepped down in 1999. The Yugoslav crisis and the post-Yugoslav wars helped Russia regain its place on the world international stage after the collapse of the Soviet Union, thanks to its „ad hoc approach to regional conflicts." Russia's engagement during the breakup of Yugoslavia and the post-Yugoslav wars largely reflected the then maneuvers of Russian diplomacy and a kind of exchange of Russian support for Western countries in the „Yugoslav question", for concessions concerning Russia's interests in much more important issues.

Key words: *Soviet Union, Russia, Balkans, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, post-Yugoslav wars, politics, science.*

Diskurs s prošlošću jeste dokaz da je savremenost s njom mnogostruko povezana. „Muze historije" doista nikada ne miruju. Politički se još uvijek živi u „dugom dvadesetom veku" koji odlikuju napetosti karakteristične ne samo za

njega, već i uopšte za čitavu političku Modernu, od njenih početaka nakon Vestfalskog mira 1648, i uspostave modernog međunarodnog sistema država, koji je otada „u stalnom pulsiranju i prekomponovanju“.[1] Politika pokazuje da su „moć, sukob i borba“ njeni osnovni pojmovi. Međunarodna politika je odvajkada „surov i opasan posao“.[2] Njen osnov ostao je isti još od doba Tukidida koji je ustvrdio da jaki rade šta hoće, a slabi ono što moraju. Spoljnopolitički pravci i prioriteti u znatnoj mjeri određuju položaj i interese država u međunarodnim odnosima. Frederick Samuel Northedge je spoljnu politiku definirao kao „upotrebu političkih uticaja u cilju navođenja drugih država da donose odluke (zakone) na način koji žele dotične države: to je interakcija sila koje potiču izvan i unutar zemlje“.[3] Geopolitika osnov izgrađuje na „fenomenu moći“. Često je koristila političko-geografske i druge bitne sadržaje radi promoviranja velikodržavnih ili blokovskih interesa.[4]

Termin geopolitika odražava sponu između „moći i interesa, strateškog odlučivanja i geografskog prostora“.[5] Podjela država po njihovoj snazi proizilazi, navodi Duško Lopandić, iz definicije onoga što se može podrazumijevati pod tom snagom ili moći. Ovo proističe iz shvatanja suštine međunarodnog poretka, odnosno, u krajnjem slučaju, od načina na koji se izgrađuju i funkcioniraju odnosi između država. Politička moć je s protokom vremena mijenjala sadržaj, oblik, intenzitet, način iskazivanja i ciljeve. Realizam mnogo govori o međudržavnim odnosima u svijetu.[6] Historija međunarodnih odnosa pruža više materijala u prilog ofanzivnog, nego defanzivnog realističkog stanovišta. U njoj su „ekspanzija i borba za prevlast

[1] „Dugi” XX vijek, očigledno se nije završio padom Berlinskog zida, „budući da je struktura sadašnjih međunarodnih problema i rivaliteta potpuno dvedesetovekovna, što je prosti upozoravajući znak čovečanstvu“ – prema: N. Cvetićanin-M. Mandić, Suton međunarodnog liberalnog poretka, dijalektika političke mehanike i novi Vestfalski sistem za 21. vek, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 2021, 104, 121.

[2] Dž. Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Beograd 2009, 24.

[3] „Oblikovanje vanjske politike je tegoban proces, na koji utiču eksterni i interni faktori, a na osnovu kojih se determiniše koherentna slika vanjske politike jedne zemlje“ – nav. prema: N. Todorović, *Politika Rusije na Zapadnom Balkanu: mit o slovenskom bratstvu na primjeru odnosa sa Crnom Gorom,* Zagreb 2020, 9-10.

[4] M. Lozančić-B. Fuerst-Bjeliš, Strategijska geografija. Odnos geografskoga prostora *i* nacionalne snage *(*moći*)*, *Društvena istraživanja*, br. 2, Zagreb 2017, 284.

[5] Sociolog Imanuel Volerstajn (I. Wallerstein, 1930-2019) je svijet geopolitički i geoekonomski podijelio u tri kategorije: centar, poluperiferiju i periferiju. Osnovni kriterijum pripadanja jednoj od tih kategorija je kapacitet moći (političke, ekonomske, vojne, kulturne, prostorne i sl.).– prema: D. Kolev, Geopolitička moć: prilog određenju pojma, *Civitas*, br. 6, Novi Sad 2013, 228, 246.

[6] Dž. Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, 454. Male države ne mogu samostalno uticati na međunarodni sistem i mijenjati ga, nisu „sistemski efektivne” – vidi: M. Kovačević, *Identitet malih država* i *njihove uloge u Organizaciji Ujedinjenih nacija,* doktorska disertacija, Fakultet političkih nauaka, Beograd 2021, 7.

između država, posebno velikih sila, gotovo opšte mesto, dok je defanzivno ponašanje ređe i uslovljeno je specifičnim okolnostima".[7] Političko polje stalno „pulsira" u svojevrsnoj političkoj mehanici, „što političke procese i istoriju uvek iznova dinamizuje, sprečavajući ih da „zaspu" u bilo kakvom univerzalnom ideološkom miru".[8] Međunarodni odnosi poznaju unipolarni, bipolarni i multipolarni sistem. U međudržavnom poretku gdje dominiraju konfliktni odnosi, vojna i ekonomska snaga su primarni kriteriji moći, pa i klasifikacije, odnosno hijerarhije zemalja. Status malih država determiniran je u antičko doba.[9] Historija je puna primjera nestalih država.

Postoji obaveza kritičkog pretresa prošlosti, racionalnog saznanja historijskog iskustva. Ono je „opomena i korektiv, nauk za mudre".[10] Sovjetsko-jugoslavenske veze su jedan od ključnih aspekata za razumijevanje bivše Jugoslavije, nadilaze uske političke okvire.[11] Odnosi Jugoslavije sa SSSR-om nisu predstavljali „samo spoljnopolitički domen, već i par excellence unutrašnjopolitičku tematiku".[12] Sovjetske diplomate su početkom 1960-ih iz Beograda izvještavale Kremlj, navodi Mateusz Sokulski, da je rastuća samostalnost republika u Jugoslaviji pridonosila učvršćivanju nacionalizma kroz egoističke pristupe republika i lokalnih zajednica. Rusofilstvo je element srpske, ali i crnogorske nacionalne ideologije. I sami Rusi su razlikovali „pravoslavne republike" od onih drugih u Jugoslaviji.[13] Veze između Rusije i

---

[7] Osnovna pretpostavka ofanzivnog realizma jeste „da anarhični međunarodni sistem – što znači odsustvo središnjeg autoriteta kome bi se države pokoravale – pruža snažne podsticaje za ekspanziju". Ofanzivni realizam se na ovaj način „suprotstavlja defanzivnom realizmu, prema kome države za osiguranje bezbednosti pretežno biraju umerene, defanzivne strategije – na ekspanziju se odlučuju samo onda kada je prisutna bezbednosna dilema, tj. kada nisu sigurne u pogledu namera drugih država" – prema: V. Trapara, Ofanzivni realizam *i* male države*:* slučaj Balkana u Prvom svetskom ratu*, Politeia*, br. 8, Banjaluka 2014, 237.

[8] Upor. N. Cvetićanin-M. Mandić, *Suton međunarodnog liberalnog poretka, dijalektika političke mehanike i novi Vestfalski sistem za 21. vek*, 121.

[9] Upor. D. Lopandić, Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima i Evropskoj uniji, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2010, 79-80; Ž. Obradović-J. Bazić, Društveno-politički uzroci i posledice angažovanja velikih sila na Balkanu*, Nacionalni interes*, br. 3, Beograd 2021, 11. U međunarodnoj zajednici solidarnost i hegemonija, tolerantnost i netolerantnost, saradnja i borba, centrifugalne i centripetalne snage postoje i djeluju istovremeno – vidi: V. Ibler, Međunarodna zajednica*, Politička misao*, br. 4, Zagreb 1967, 675-676.

[10] B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac 1991, 332.

[11] I. Peruško, Čudovišni SSSR i mitska zemlja *Jugoslavija*, *Filološke studije*, br. 1, Zagreb 2015, 15.

[12] Kompleksna problematika međudržavnih i međupartijskih odnosa Jugoslavije i SSSR-a, jedna je od najoskudnije naučno obrađivanih tema u historigrafiji – prema: M. Bešlin, Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1968: između nužnosti saradnje i principa slobode, *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 491-492.

[13] Upor. L. Perović, Na tragu srpske liberalne tradicije, Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003, 11. Veljko

Srbije su, zapaža Latinka Perović, historijske: „Sukob sa Informbiroom (Информационное бюро коммунистических и рабочих партий - Informacioni biro komunističkih i radničkih partija – prim. S. B) je nasilno prekinuo tu vezu. To je prihvaćeno zbog države, patriotizma, partije, ali ne i mentalno. To je, kako je Tito stario, dobijalo obostrano na intenzitetu“.[14] Koča Popović, dugogodišnji Titov saradnik, zapisuje 1968. kako Tito ima zastarjele predstave o socijalizmu, „a posebno o prvoj zemlji socijalizma i njenoj politici“. Jugoslavija je, smatra Jože Pirjevec, u suton Titova života imala dva lica: s jedne je strane Zapadu htjela dokazati svoju demokratsku „podobnost“, a s druge Istoku „svoju odlučnost da izbjegne njegov škripac, koji su joj uvijek iznova pokušavali nametnuti Sovjeti“.[15] S „crvenom“ Moskvom je iz Beograda

Mićunović je tokom prijema, 4. novembra 1969. kod Tita, pred odlazak u Moskvu radi preuzimanja dužnosti ambasadora u SSSR-u, skrenuo pažnju Titu na glasine o tome kako zemlje socijalističkog lagera „treba da osvoje ključne pozicije u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, da su sada dobri uslovi za to, da su te republike uvijek bile proslovenske, a druga polovina Jugoslavije je prozapadna i nije važno šta će s njom biti“ – prema: D. Bogetić, Američke analize budućnosti Jugoslavije posle Tita s početka 70-ih godina, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2012, 164. Aleksej Kosigin (Алексей Н. Косыгин), sovjetski premijer, u razgovoru 1970. s V. Mićunovićem, jugoslavenskim ambasadorom u SSSR-u, „dijelio“ je Jugoslaviju na „pravoslavne republike u kojima je situacija drugačija i u kojima su raspoloženja prema SSSR-u povoljnija, za razliku od drugih republika“ – prema: B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 316-317. Marko Nikezić (1921-1991), nekadašnji visoki partijski funkcioner u Srbiji, ocijenio je Sovjetski Savez kao izvorište i idejno uporište svakog jugoslavenskog, a prije svega, konzervativizma u Srbiji. Upozoravao je da će u nestabilnim prilikama Sovjeti pokušavati da se pokažu kao „prijatelj“ i „saveznik“ svih, posebno Srba, koji su navodno „potisnuti“ i „zaboravljeni“. Ukazivao je da je opasna veza proruskih snaga, ibeovaca i srpskih nacionalista. Sovjetski vrh je, prema Nikeziću, vidio nesumnjivo „prosovjetsku“ Jugoslaviju u kojoj bi se, u prvom redu, oslanjali na Srbe i Crnogorce – vidi: M. Bešlin, Srbija i modernizacija 1968-1972. godine, *Politikon*, br. 11, Novi Sad 2015, 23, 32-33. Nikezić je krajem 1980-ih isticao kako je režim u Moskvi „kroz čitavo vreme bio garant režima u Jugoslaviji. Čak i za vreme naših svađa“ - prema: *Helsinška povelja*, br. 177-178, Beograd, juli-avgust 2013, 37.

[14] „Imate u memoarima Veljka Mićunovića (jugoslavenski ambasador u Moskvi 1956-1958; 1969-1971. – prim. S. B) jedan detalj, to je njegov drugi mandat u Rusiji. Mićunović je razumevao Rusiju, mislio je da je obnova tih veza bila fatalna za Jugoslaviju“. Nije se ipak moglo s jednom tako velikom zemljom ostati na definitivnoj distanci. Promjene u njoj nisu bile radikalne, nije mislio da je kurs nakon XX Kongresa zaustavljen, ostala je imperijalna politika. Velike države „ne menjaju strateške ciljeve u zavisnosti od političkih režima“ – prema: O. Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: dva razgovora sa Latinkom Perović,* Beograd 2010, 215-216.

[15] Tokom razgovora Tita i Leonida Brežnjeva (Леонид И. Брежнев), generalnog sekretara CK KPSS-a, u Beogradu u novembru 1976, sovjetski lider je bezuspješno tražio za sovjetsku ratnu flotu baze na jadranskoj obali, slobodu preleta za sovjetske avione preko Jugoslavije i veću političku i privrednu saradnju, kao i osnivanje sovjetsko-jugoslavenskog kluba prijateljstva. Tražio je i da SKJ redovno učestvuje u ideološkim savjetovanjima vođa socijalističkoga bloka, da Tito nesvrstanu politiku preusmjeri u korist Moskve i stiša pisanje jugoslavenskih medija „koje nije prijateljsko prema SSSR-u“. Brežnjeva je svoje riječi ponovio u avgustu 1977, kada su se opet susreli u Moskvi. I ovaj je put „naletio na gluhe uši“. Sovjetski „ultimatum“, kako su ga nazvali zapadni novinari kada je američka agencija UPI objavila „osam Brežnjevljevih zahtjeva i osam Titovih: Ne“, silno je ipak uznemirio Jugoslavene. Tumačili su ga kao još jedno upozorenje

postojala posebna, poprečna veza, mimo zvanične strukture Partije i vlasti. Od Tita su tu vezu nasljeđivali ministri odbrane – Nikola Ljubičić, Branko Mamula i Veljko Kadijević. Bez obzira na svađe, strahove i rezerve, „prva zemlja socijalizma“ uvijek je u Beogradu ostajala kao posljednji oslonac režima.[16] Sergej Romanjenko (С. А. Романенко) predočava da se nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. „стал распространяться тезис об искусственности создания Республики Босния и Герцеговина, о том, что решения веча якобы нелегитимны. А конституцию СФРЮ 1974 года, в которой содержалось признание существования мусульман-босняков как особого народа, зачастую стали изображать как „ватиканско-коминтерновский заговор“, направленный против интересов сербского народа и единства Югославии“. Početkom 1980-ih Bosna i Hercegovina se „превратилась в арену застарелого соперничества набиравших силу сербского и хорватского национальных движений“.[17]

Britanski konzul u Zagrebu izvještavao je početkom 1980. da je u „katoličkoj Sloveniji i Hrvatskoj“ snažan osjećaj da Srbi i Crnogorci ne bi dovoljno odlučno reagirali na sovjetsku intervenciju u Jugoslaviji zbog tradicionalnog mišljenja da je Rusija zaštitnik panslavizma i pravoslavlja. U Hrvatskoj su se mogla čuti mišljenja da bi, sa smrću Tita, srpski elementi, koji su činili većinu u sigurnosnim službama i državnoj upravi, mogli omogućiti Sovjetima da preuzmu kontrolu nad Jugoslavijom. Ovakve vijesti stvarale su dojam u zapadnim krugovima o njenoj trajnoj nestabilnosti.[18] Više ruskih autora, ovisno od političke orijentacije i različitog nivoa stručne odgovornosti, uprošćavalo je stvarnost Jugoslavije, svodeći je na srpsku etničku državu („Югославия - как межвоенная, королевская, так и послевоенная,

da se Moskva svojih hegemonističkih pretenzija još nije namjeravala odreći – prema: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, 634-635. Brežnjev je u maju 1979. u Moskvi uvjeravao Tita da „nikada na Jugoslaviju nije gledao kao na protivnika niti je na jugoslovensku teritoriju gledao kao na zonu koju bi koristila sovjetska armija“ – prema: V. Eraković, „Neka đavo nosi Zapad, važno je šta mi o tome govorimo“ – poslednja poseta Josipa Broza Moskvi (17-18. maj 1979), *Arhiv*, br. 1-2, Beograd 2014, 187.

[16] A. Ćirić, „Uspon i sunovrat Jugoslovenske narodne armije“, *Vreme*, br. 894, Beograd, 21. februar 2008. Latinka Perović upućuje na jedan detalj iz memoara Veljka Mićunovića, koji piše o posjeti generala Nikole Ljubičića Moskvi, to su „možda pozne sedamdesete godine“. Ljubičić je bio sigurno najduže savezni ministar odbrane, „kao Srbin, sad kažu da su Srbi bili potlačeni, a to što je jedan bio u policiji 35 godina, a drugi u vojsci 13 godina, to su komunisti – ni ljudi, ni Srbi! I Ljubičića je primao predsednik sovjetske vlade Aleksej Kosigin, Mićunović ga kao ambasador prati, oni dolaze do vrata kabineta Kosigina, i Ljubičić kaže Mićunoviću: „Ja imam razgovor u četiri oka sa Kosiginom“. I ostavi svog ambasadora pred vratima kabineta! To su neke ilustracije tih odnosa“ - prema: O. Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: dva razgovora sa Latinkom Perović,* 215-216.

[17] С. Романенко, Когда и как возникли босняки-мусульмане, *Родина*, № 3, Москва 2001, https://www.sklaviny.ru/proekty/slavyane/roma0309.php.

[18] B. Kasalo, *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980-1987,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2017, 73.

„титовская“, - воспринимается российским общественным сознанием не как многонациональное и полиэтническое государство, а как национальное этническое государство сербов“).[19]

Nakon 1945. konvencionalni „tabu protiv secesije“ održavan je sve do raspada Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i Čehoslovačke početkom 1990-ih godina, kada su ga međunarodni akteri djelomično prekršili, „ali nisu ga potpuno napustili“.[20] Rušenjem Berlinskog zida i raspuštanjem Varšavskog pakta – urušen je i međunarodni kontekst u kome je „jedino mogla opstati i izgrađivati se socijalistička Jugoslavija“.[21] U analizi američkih obavještajnih službi iz jula 1989. („Jugoslavija: status i izgledi“) konstatira se da se ova zemlja nalazi pred ozbiljnim izazovima „pre svega usled pokušaja Slobodana Miloševića da ostvari srpsku hegemoniju i nametne sebe kao lidera“. To je doljevalo ulje na vatru hrvatskih i slovenačkih secesionista, što uz tešku ekonomsku situaciju prijeti opstanku zemlje. Njen raspad, ili njeno pretvaranje u Miloševićevu diktaturu, bili bi nepovoljni ishod „po američke interese“.[22] Slom Jugoslavije nije bio incident „izvan logike tekućih procesa prestrukturiranja globalne arene“, već bitno poglavlje radikalne izmjene međunarodnog poretka.[23] Mada je bila nesvrstana zemlja, svojim političkim

[19] С. А. Романенко, Судьба Югославии в сознании россиян, *Общественные науки и современность*, № 6, Москва 1996, 82-86. Jelena Guskova, u predvečerje rata u Bosni i Hercegovini, iznosi da je ova republika ulagala maksimalne napore „чтобы не быть втянутой в межнациональный конфликт. Однако принятый меморандум о суверенитете этой республики, разъединение населения на национальные отряды, расширяющийся процесс автономизации в сербских районах ввергли в политическую борьбу прежде всего национальные партии. Острые разногласия между парламентскими партиями по вопросу о статусе республики и будущем устройстве Югославии выявили слабость как руководства республики, так и оппозиции. Ситуация в Боснии и Герцеговине достаточно сложна, и республика, похоже, становится очередным очагом большого балканского пожара“ – prema: Е. Ю. Гуськова, Политические силы *в* постсоциалистических обществах. Югославия*, Общественные науки и современность*, № 4, Москва 1992, 156-157.

[20] Nije bilo riječ samo o „načelnim protusecesionističkim narativima nego i o strateškim političkim interesima i motivima“ – prema: M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina 1990-2020: rat, država i demokracija*, Zagreb 2020, 332.

[21] D. Bogetić, Jugoslavija u Hladnom ratu, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2008, 369.

[22] Najbolje bi bilo za SAD, navodi se u ovoj analizi, ako bi se sačuvao status quo, „uz postepenu demokratizaciju i uvođenje tržišne privrede“. Zaključak glasi da su „Jugoslovenski narodi dokazali da su u stanju da prežive ekonomske nedaće i loše rukovodstvo bez pribegavanja masovnom nasilju... Postoji mala verovatnoća da će doći do dezintegracije, ali šanse su veće nego ikad da će SFRJ ostati cela“ – prema: D. Atanasijević, „Špijunske tajne: CIA, Tito, Jugoslavija“, Vreme, br. 1360, Beograd, 26. januar 2017; opšir. *Od nacionalnog idealizma do nacionalne tragedije: CIA i Jugoslavija (1948-1990)*, tom 1, prired. D. Bisenić, Beograd 2021.

[23] R. Nakarada- O. Račić, *Raspad Jugoslavije – izazov evropskoj bezbednosti*, Beograd 1998, 19. Radmila Nakarada ističe da se radilo o jednom od „najsloženijih savremenih sukoba, u kome su se zaplele senke tvrdokorne prošlosti i fluidni tokovi sadašnjosti, kao i protivrečne aspiracije brojnih unutrašnjih i spoljnih aktera“ – vidi: R. Nakarada, Uvodno izlaganje: o problemima

sistemom, habitusom i vojnom doktrinom, pripadala je zemljama Istočnog bloka. Nastale promjene zbog „pobjede Zapada i zapadne demokracije nad Istokom i zemljama komunističkog/socijalističkog bloka" reflektirale su se na njene unutrašnje prilike i političke procese 1989-1991. godine.[24] Može se reći, zapaža Konstantin Nikiforov, da se u Srbiji s dolaskom Miloševića na vlast „režim, koji je u zemljama Istočne Evrope već pao, ponovo utemeljio".

Uloga SSSR-a u jugoslavenskoj krizi bila je „uvjetovana problemima kroz koje je prolazila komunističko carstvo u raspadu", na nivou statiste koji se „nije ni gurao među glavne glumce u predstavi".[25] Sovjetska armija je, pak, visoko kotirala u projekcijama JNA, mnogo više od SSSR-a. Neko je vrijeme ta armija bila uzor, a dio kadrova J(N)A prošao je sovjetske vojne škole. Shvaćajući 1991. kao 1941, JNA je u toj armiji vidjela Crvenu armiju, a u raspadajućem SSSR-u – Rusiju.[26] U čuvenoj „Informaciji" Političke uprave Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (SSNO) od 25. januara 1991, pročitanoj u organizacijama SKJ u JNA, navedeno je da je „usporen proces dezintegracije" SSSR-a, da su se Sovjeti „počeli pribirati i uviđati da put kojim su krenuli ne vodi uspjehu reforme, već u propast. Reafirmiraju se i narastaju snage koje su za očuvanje savezne države i njezinih institucija", te da se poduzimaju „odlučne mjere da bi se zaustavile separatističke tendencije u pojedinim dijelovima zemlje. Čine to na način koji je ponegdje vrlo problematičan, uz velike otpore u zemlji i pritiske izvana. Angažirana je i Sovjetska armija. Takav razvoj situacije u SSSR-u, bez obzira na to u što će se izroditi, sputava slobodu akcije Zapada i domet njegovih utjecaja na svjetska zbivanja", te da „ni u Jugoslaviji socijalizam nije dokrajčen i bačen na koljena. Jugoslavija je, doduše uz visoku cijenu, odolela prvom udaru i valu antikomunističke histerije. Zadržani su realni izgledi za očuvanje zemlje kao federativne i socijalističke zajednice". Optuživani su neki zapadni krugovi da „pod demokratijom u našim prilikama podrazumijevaju, u prvom redu, ono što je antisocijalističko", ali da „rušenje komunizma nije uspjelo ni u jednoj zemlji

tumačenja raspada Jugoslavije, u: *Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga,* Beograd 2016, 18.

[24] T. Dagen, *Pravnopolitički mehanizmi za sprječavanje sukoba i postizanje mira na prostoru bivše Jugoslavije od 1990-1995,* doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Poslijediplomski interdisciplinarni sveučilišni studij Europski studiji, Osijek 2018, 72.

[25] D. Marijan-N. Barić, *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, Zagreb 2020, 82.

[26] U kontekstu „propasti komunizma" „perestrojka" (перестройка) u SSSR-u za JNA bila je krupan znak slabosti. U Političkoj upravi SSNO likovano je zbog otpora perestrojki - tendencija „očuvanja snažne savezne države". Osnivanje Savjeta za sigurnost i Glavne uprave ministarstva unutarnjih poslova za Moskvu i Moskovsku oblast u martu 1991. uz preustroj službe sigurnosti (KGB) - za JNA su bile pripreme za „zavođenje reda' u SSSR-u – prema: D. Marijan, *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987-1992,* Zagreb 2008, 346.

u kojoj je revolucija bila autohtona“ - u SSSR, Kini, Jugoslaviji itd.[27] Zapadne sile su, zazirući od ruskog miješanja u balkansku krizu, uticale na ponašanje Kremlja.[28] On je imao sopstvene prioritete. SSSR je nastavio s politikom nemiješanja „во внутренние дела СФРЮ, отклонив все просьбы югославского правительства о политической и военной помощи“.[29] Posljednji sovjetski lider Mihail Gorbačov (М. С. Горбачёв) u „jugoslavenskom pitanju“ nastojao je da pronađe „общие подходы“ с руководителями стран Западной Европы и США. Более того, он

[27] M. Vasić, „Jedan važan jubilej“, *Danas*, Beograd, 21. avgust 2011. Na bazi „ bratstva po oružju i spoju smjene komunizma s pravoslavljem“, JNA je „zatražila pomoć Sovjetske armije“. Vrh JNA je, imajući u vidu stanje u Jugoslaviji, predlagao vanredne mjere u zemlji. General Kadijević tražio je za to u martu 1991. podršku u Moskvi, gdje je išao tajno, na razgovore sa ministrom odbrane maršalom Dmitrijem Jazovim (Д. Т. Язов). Htio je da dobije potvrdan odgovor na pitanje hoće li SSSR zaštititi SFRJ „od eventualne intervencije Zapada, ako idemo na upotrebu vojske“. Nije ga dobio. Jazov mu je rekao da kod njih „šest republika ne priznaje centralnu vlast“, da je „glavni izvor destabilizacije SSSR uništena privreda“, da „više nema Varšavskog ugovora i socijalističke zajednice“. Kadijević je zaključio da Rusi „nisu u stanju da pomognu ni sebi, a kamoli nama“. Gorbačov nije primio Kadijevića. Bilo je „konačno jasno: Sovjetski Savez, a pre svega Gorbačov, ne samo što nas neće podržati nego, potpuno suprotno, biće u prvim redovima međunarodnih snaga – naših protivnika“) - napisao je Kadijević – prema: „Odbio sam vojni puč“, *Politika*, Beograd, 7. oktobar 2007. JNA je, prema tvrdnji generala Blagoja Adžića, odustala od vojnog udara jer nije imala jaku vanjsku podršku, „pri čemu ne treba dvojiti da je potpora tražena isključivo u Moskvi“. Sovjetskoj se armiji JNA obratila i u julu 1991. nakon debakla u Sloveniji. Na traženje vojne opreme Jazov je dao negativan odgovor, spreman da je proda samo na službeni zahtjev jugoslavenskog premijera Ante Markovića – vidi: D. Marijan, *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987-1992,* 346. Raif Dizdarević iznosi da je određen uticaj na neke ličnosti u vrhu JNA, „konkretno na Kadijevića“, postojao iz sovjetskog vojnog vrha: „Uticaj ili istovjetnost političkih gledanja – ili jedno i drugo“. Kadijevićeve ocjene politike Gorbačova bile su negativne: „To, vjerovatno nije bilo samo njegovo mišljenje, ali je sigurno da ga je stalno plasirao u vojnom vrhu Jugoslavije“. Ova gledanja mogla su „biti podloga i određene političke sprege, a kanali uzajamnog komuniciranja sa sovjetskim vojnim vrhom bili su brojni“. Postojala je vojno-privredna saradnja, nabavka naoružanja i rezervnih dijelova za u JNA korišteno sovjetsko oružje – prema: R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: sjećanja,* Sarajevo 1999, 420; B. Repe, JNA: pretenzije na status poslednjeg čuvara Titove Jugoslavije, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Beograd 2021, 114; F. Švarm-T. Skrozza-B. Vasić, „Armija Partije“, *Vreme*, br. 562, Beograd, 11. oktobar 2001; D. Grujić, „Veljko Kadijević, 1925-2014“, *Vreme*, br. 1244, Beograd, 6. novembar 2014.

[28] Е. Ю. Гуськова, Что ждали от России на Балканах в начале 1990-х годов?, u: *Образ России на Балканах: Мифологемы, идеологемы, религиозные, исторические и культурные связи,* Москва 2011, 23; opšir. Е. Ю. Гуськова, *Внешняя политика России в годы югославского кризиса (1985-1995),* Санкт-Петербург 2022.

[29] Opšir. Г. А. Ильина, *Политика России в югославском кризисе (1991-1999 гг),* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет, Москва 2002; J. Guskova, *Jugoslovenska kriza i Rusija: dokumenti, fakta, komentari (1991-1995)*, Beograd 1996.

подчёркивал это публично, вероятно, иногда преувеличивая степень реально достигнутого взаимопонимания“.[30]

Pokušaj državnog udara 19. avgusta 1991. u Moskvi, uništio je „poslednju nadu Miloševićevog režima i vladajuće garniture JNA da će dobiti spoljnu podršku za sopstvenu kontrarevoluciju u Jugoslaviji“. Stjepan Mesić, predsjednik Predsjedništva SFRJ, u razgovoru s novinarima, istakao je tada da se moskovska događanja mogu nepovoljno odraziti na stanje u Jugoslaviji, jer bi konzervativne snage događaj u Moskvi „mogle prihvatiti, pokušavajući ga iskoristiti kao model za rješavanje naših problema“.[31] Beogradska „Politika“ je 21. avgusta, preko cijele strane, objavila naslov „Gorbačov skinut s vlasti“. Aleksandar Prlja je pisao kako se u Moskvi nije desilo ništa neočekivano, da Gorbačov nije vodio realističnu politiku i da je načinio „brojne greške u poslednjoj fazi vlasti“. Dok su Slovenija i Hrvatska odmah osudile pučiste, iz vlade Srbije samo je bilo poručeno kako ona ne namjerava da se „meša u unutrašnje stvari drugih država“.[32] Mihajlo Marković, potpredsjednik i ideolog

[30] „Вместе с тем вопросы, посвящённые СФРЮ, Президент СССР неизменно использовал для агитации за собственный план сохранения реформированного СССР. „Мы выразили надежду, что нынешний переход к новому качеству югославской федерации завершится успешно. Мы это воспринимаем близко, потому что это перекликается с процессами в нашей стране“, – говорил он в мае 1991 г. после встречи с премьер-министром Итали... „Мы высказались за то, чтобы избежать применения силы“, „СССР и США исходят из того, что решение возникших проблем должно быть найдено самими народами Югославии“, – заявил президент СССР 31 июля в присутствии президента США“. Gorbačov u ocjenama o zbivanjima u Jugoslaviji i raspletu krize u njoj „не допустил, да и не мог допустить никакого „сербского крена“. В отличие от его речи 1988 г. в Белграде, слова о славянстве и общей истории были адресованы отнюдь не одной только сербской стороне“. On „не мог поддерживать и не поддерживал С. Милошевича, сделавшего воинствующий сербский национализм своей козырной политической картой. Kao realni političar „он видел, что путей к сохранению СФРЮ уже нет и главное в сложившейся ситуации – обеспечить „мирный развод“ – prema: С. Романенко, *М. С. Горбачёв и судьба Югославии,* Історична панорама: Збірник наукових статей, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, Вип. 10, Чернівці 2010, 201, 210.

[31] D. Marijan, *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987-1992,* 346. U Jugoslaviji je odjeknula vijest da je u Moskvi izvršen državni udar. Izvještaji su bili šturi i protivrječni. Obavještajna uprava Generalštaba JNA nije bila zatečena. Načelnik uprave bio je general-major Vuleta Vuletić, raniji načelnik kabineta Veljka Kadijevića, saveznog sekretara za narodnu odbranu. U SSSR-u je studirao vojne nauke, „rusofil do srži i bez mere“. U izvještaju Obavještajne uprave pisalo je „da se vojni udar dobro razvija i samo što nije uspeo“. Pukovnik Vuk Obradović, načelnik Kadijevićevog kabineta, naredio je da se okupi cijeli sastav ovog kabineta. Egzaltirano je saopštio da je u Moskvi izvršen udar, da nema sumnje u uspjeh i da se „sada tresu gaće Kučanu, Tuđmanu i još mnogima“ – vidi: D. Vukšić, Vojnopolitički odnosi Republike Srbije i Ruske Federacije u procesu raspada Jugoslavije, u: *Praćenje rusko-srpskih odnosa*, III izveštaj, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove (ISAC fond), http://www.isac-fund.org/download/Pracenje_rusko-srpskih_odnosa-3.pdf. također vidi: B. Vukšić, *JNA i raspad SFRJ: od čuvara do grobara svoje države*, Stara Pazova 2006, 140-141.

[32] *Rat u Hrvatskoj*: *dokumenta Predsedništva SFRJ*, tom III (avgust–oktobar 1991), prired. K. Nikolić-V. Petrović, Beograd 2018, 121.

Socijalističke partije Srbije, bio je sretan što su pučisti pokušali eliminirali ideju saveza suverenih država, „pa nam u tom smislu sve to odgovara". Vrh JNA je, pak, s razočaranjem dočekao propast pokušaja vojnog udara u Moskvi. „Faktor Gorbačov" je, vjerovali su, upropastio SSSR i projekt socijalizma, a na kraju i Jugoslaviju.[33] Otpor pučistima razbio je veze „moskovskih konzervativaca i velikosrpske politike". Srpska politika osvajanja ostala je bez moćnog saveznika. Zapad više nije morao voditi računa o zaštiti integriteta SSSR-a.[34] Mogao je priznati i nove realitete na prostoru bivše Jugoslavije.[35] Srpske komuniste i nacionaliste zbližavalo je njihovo rusofilstvo i netrpeljivost prema Zapadu.[36] Bio je to spoj „pravoslavlja i revolucionarnog mita".[37]

Dezintegracija Sovjetskog Saveza i paralelno s tim i slabljenje uticaja vojno-političkog aparata koji je držao ovu veliku državu na okupu, nužno je otvorila „put raspadu socijalističkog državnog sustava u Istočnoj Europi i

[33] D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990)*, Zagreb 2003, 70-71; opšir. S. Đukić, *Krasna Moskva: poslednja sovjetska saga: od konfrontacije ka saradnji, od zastoja do perestrojke i kolapsa 1986-1990*, Beograd 2021.

[34] „Разгоравшаяся гражданская война на территории бывшей СФРЮ становилась важным индикатором угасания Ялтинско-Потсдамской системы, в которой Советскому Союзу принадлежала одна из ключевых ролей" – prema: А. С. Барсенков, Внешняя политика России на начальном этапе становления новой государственности (1991-1993), *Вестник Московского университета*, № 4, Москва 2013, 83.

[35] B. Caratan, Kraj Sovjetskog Saveza - Perestrojka bez Gorbačova, *Politička misao*, br. 3, Zagreb 1992, 65. Raspad Jugoslavije i rat koji je slijedio, uticao je na stanje u SSSR-u i u Čehoslovačkoj, na politike EU-a i SAD-a, te Rusije. Jugoslavensko iskustvo postalo je sukonstitutivno za daljnje događaje u tim zemljama: za raspad SSSR-a i Čehoslovačke, za veće integriranje Evropske unije te, posebno tokom rata oko Kosova) za promjenu politike Rusije: od Jeljcina ka Putinu" – prema: D. Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj,* Zagreb 2017, 371.

[36] U Beogradu se nije očekivala podrška *svakog* Sovjetskog Saveza i *svake* Rusije, nego „naprednih snaga" u njima. Otuda srpski vrh nikada nije bio neutralan prema unutrašnjo-političkim zbivanjima u SSSR-u i Rusiji i otvoreno je polagao velike nade u one koji su htjeli da obore prvo Gorbačova i poslije Jeljcina – vidi: V. Dimitrijević, Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica, u: *Srpska strana rata*, II, Beograd 2002, 260. Naknadni pokušaji Slobodana Miloševića da se približi Jeljcinu nisu davali rezultate. Stanje se donekle izmijenilo kada je srpski patrijarh Pavle početkom 1993. zamolio Alekseja II (Алексий II, 1929-2008), patrijarha moskovskog i cijele Rusije, da intervenira kod Jeljcina. Ovaj je posjetio Jeljcina, pa su zajedno izdali saopštenje u kojem su „izrazili zajedničku zabrinutost za sudbinu bratskog srpskog naroda". To je bio podsticaj ruskoj državi da se više angažira na strani Srbije – vidi: M. Jevtić, Istočna pravoslavna crkva i savremeni religijski procesi u svetu, *Međunarodni problemi*, br. 4, Beograd 2012, 430-431; Г. Н. Энгельгардт, Послания сербского патриарха Павла патриарху Алексию II в октябре 1993 года, *Славяноведение*, № 1, Москва 2020, 42-48.

[37] Danilo Kiš je ustvrdio da je srpska kultura vezana kroz istoriju u prvom redu za Rusiju i pravoslavlje: „Srpski nacionalizam se hrani mitologijom slovenskom i ruskom, čak i onda kad odbacuje boljševizam: pravoslavlje i ruska književna tradicija, panslavizam i Dostojevski (...) imaju danas istu privlačnost kao Blokova pesma o Skitima, Jesenjin ili Majakovski. (...) Tu se ukrštaju, dakle, dva mita: panslavizam (pravoslavlje) i revolucionarni mit. Kominterna i Dostojevski" – prema: M. Miočinović, *Nemoć očiglednog,* Beograd 2014, 123, 222.

multilateralnih oblika suradnje".[38] Ujedno, „s nestankom glavnoga središta europskog državnog socijalizma nestao je i sam socijalistički sustav, njegovi instrumenti suradnje, kao i sve tri socijalističke federacije (sovjetska, jugoslavenska i čehoslovačka).[39] Višenacionalne „komunističke federalne države" (SSSR i SFRJ), s uporedivim historijama samoniklih revolucija i sličnim nacionalnim politikama, raspale su se 1991. godine. Da se nisu urušili SSSR i „Istočni lager", možda ne bi ni Jugoslavija i Čehoslovačka. Otapanje „velikog istočnoevropskog glečera", bilo je ključno za rasulo na Balkanu.[40] „Za sve je kriv Gorbačov", vajkao se u februaru 1990. general Veljko Kadijević, posljednji jugoslavenski ministar odbrane, šokiran rasulom SKJ: „Veoma je jeftino prodao ideju socijalizma i komunizma".[41] Bio je ljutit što ga nije, tokom posjete Moskvi 1990. primio Gorbačov. U Beogradu je kasnije otvoreno pričao da je to bilo maslo Budimira Lončara, jugoslavenskog ministra spoljnih poslova. Kadijević je bio uvjeren da se „predsjednik Mihail Gorbačov neće dugo održati. Ako se još samo malo strpe, ojačat će komunizam u Sovjetskom Savezu".[42] Kadijević u analizi (1993) razloga kraha Jugoslavije iznosi da je

---

[38] Sergej Češko zastupa tezu da je Sovjetski Savez „пал жертвой случайного или необязательного совпадения разнообразных „объективных" и „субъективных" факторов" – prema: С. В. Чешко, *Распад СССР: этнополитический анализ*, 2-е изд., Москва 2000, 5; upor. R. Has, *Svet u neredu: američka spoljna politika i kriza starog poretka,* Beograd 2017, 50-51.

[39] R. Vukadinović, *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb 2001, 244.

[40] T. Kuljić, Jugoslovenstva između realnosti i nostalgije, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 2018, 48; opšir. vidi: Ю. А. Брагин, Распад Югославии. Предпосылки трагедии, *Международная жизнь*, № 4-5, Москва 1995, А. А. Сербина, *Политическое содержание кризиса общенациональной идентичности в Югославии*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва 2013; О. Е. Николаевна, *Политические аспекты интернационализации этнотерриториальных конфликтов в современных условиях (на примере югославского кризиса),* Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва 2015.

[41] JNA se ipak kuraži, krajem aprila 1990. Kadijević zaključuje da je „proces raspada SSSR-a zastao i sigurno neće ići dalje", pa Borisava Jovića, člana Predsjedništva SFRJ, upoznaje s postojanjem planova za neku vrstu intervencije u Sloveniji i Hrvatskoj u cilju zaustavljanja daljeg rastakanje Jugoslavije – vidi: V. Petrović, Raspad SFRJ: kriza, erozija, pat, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2015, 116-117.

[42] L. Silber-A. Little, *Smrt Jugoslavije*, Opatija 1996, 118. Gotovo slučajno je sovjetski ambasador u Beogradu početkom 1991. obavijestio Budimira Lončara, jugoslavenskog ministra spoljnih poslova, kako je tek nedavno od svoga vojnog izaslanika čuo da je organizirao posjetu admirala Stane Broveta Moskvi. „Tražili su opremu u protuvrijednosti dvije milijarde dolara, specificirali su što žele, a da mi to nismo znali", prisjećao se docnije Lončar. Lončar je nakon dobijene informacije od sovjetskog ambasadora odmah nazvao Milana Vereša, jugoslavenskog ambasadora u Moskvi, čovjeka kojem je vjerovao. Posve neinformiran, Vareš je suočio jugoslavenskog vojnog izaslanika Branka Krgu s podatkom koji je upravo dobio. „Rekli su mi da vas ne moram obavijestiti, pa vam ništa nisam ni rekao", odgovorio je budući šef obavještajne službe i načelnik Generalštaba Miloševićeve Vojske Jugoslavije. Bio je to „još jedan pokazatelj

kolaps SSSR-a učinio Jugoslaviju osjetljivom na pritisak sa Zapada.[43] Taj kolaps je, prema njegovim ocjenama, ohrabrio i antikomunističke i separatističke snage unutar zemlje, naročito u tradicionalno prozapadnim krajevima, da povećaju svoje zahtjeve.[44] U sprezi antisocijalističkih snaga unutar Jugoslavije i Zapada, vidio je glavni razlog raspada države i ratova koji su uslijedili.[45] Vlast u Kremlju je zazirala od širenje NATO-a na Istočnu Evropu, doživljavajući to kao prijetnju nacionalnoj sigurnosti. Čim je nestao SSSR, „Jugoslavija, zemlja koja je bila lider nesvrstanih, pretvorila se u grupu malih država", ističe Mihail Aleksandrov. Jugoslavenska kriza je imala složen, višeslojni karakter, s brojnim uzrocima.[46] U Jugoslaviji se zbio ideološki,

tajnog djelovanja vojnih krugova, traženja političkih, vojnih i obavještajnih kanala za rješavanje jugoslavenske krize s osloncem na konzervativne i vojne krugove u Moskvi" – opšir. T. Jakovina, *Budimir Lončar – od Preka do vrha svijeta*, Zaprešić 2020.

[43] D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990),* 70. U dokumentu „Yugoslavia Transformed" - analizi američkih obavještajnih službi iz oktobra 1990, SSSR je tretiran kao promatrač, bez uticaja na jugoslavensku krizu: „Njegova geografska odvojenost, povlačenje iz hegemonije u Istočnoj Evropi i domaće preokupacije centrifugalnim tendencijama sličnim onima u Jugoslaviji, učiniće ga posmatračem, a ne učesnikom u jugoslovenskim dešavanjima" – prema: A. Petković, *SAD i raspad Jugoslavije: američka diplomatija i balkanski konflikt 1989-1995*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2013, 46.

[44] Uticaj stanja u SSSR-u se ponajprije osjetio na krizi jugoslavenske ideologije. Nakon prestanka blokovske podjele ona više nije mogla ostati samo samoupravna, niti je u vanjskoj politici bilo dovoljno da ostane nesvrstana. Nesvrstanost i samoupravljanje, naime, „imali su smisla samo u svijetu koji je bio blokovski podijeljen" – prema: D. Jović, Razlozi *za* raspad socijalističke Jugoslavije*:* kritička analiza postojećih interpretacija*, Reč*, br. 62/8, Beograd 2001, 129-131. Davor Rodin navodi da je Generalštab JNA 1991. bio podijeljen između proameričkih i proruskih oficira. Zbog protivrječnih i nejasnih informacija s kojima je Generalštab raspolagao, on nije bio u poziciji da jasno i odlučno djeluje: „Izraz te neodlučnosti bilo je naglo prekidanje vojnih operacija u Sloveniji te priklanjanje manje riskantnoj opciji podjele Jugoslavije na temelju Jaltskog sporazuma s početka hladnog rata. Podgrijavanje toga fantomskog, nenapisanog Jaltskog sporazuma s početka hladnog rata odgovaralo je i Rusiji i Srbiji, koja je u provedbi toga plana na terenu vidjela šansu za oživotvorenje svoga sna o velikoj Srbiji koja bi se, prema prilikama i ratnoj sreći, maksimalno proširila prema Zapadu na račun muslimanskih i hrvatskih etničkih prostora. Srbija, dakle, nije, to se danas može reći bila a priori uz Rusiju: ona je naprosto vidjela da može birati između dvije za nju podjednako primamljive mogućnostu koje su lebdjele u političkom prostoru: nastavak dominantne uloge u Jugoslaviji pod novim demokratskim uvjetima, što je nudio Zapad, i ozbiljenja plana o velikoj Srbiji bez balasta separatističkih naroda, što je odgovaralo ruskim neizgovorenim interesima" – prema: D. Rodin, Daytonski sporazum: deklaracija političke volje Zapada, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 1996, 151-152.

[45] D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990),* 70-71.

[46] Д. В. Кузнецов, *Югославский кризис: взгляд сквозь призму общественного мнения*, Москва 2009; З. В. Клименко, Югославский кризис 1990-х гг.: этноконфессиональное измерение, u: *Общество, политика, наука: новые перспективы,* Москва 2000, 560-581. Blagoje Grahovac, geopolitički analitičar, zastupa tezu da je sovjetski KGB (rus. *Комитет государственной безопасности* - Komitet državne bezbjednosti), bio osnovni razbijač Jugoslavije („dugogodišnja programska akcija"), iako ne zanemaruje ni određene krugove na

nacionalni i državni slom, nestali su samoupravni socijalizam, Titova federacija i Jugoslavija kao državna ideja.[47] Žan-Fransoa Aubert (Jean-François Aubert), švajcarski konstitucionalista, ustvrdio je da se federalna država „ne može definisati ni na jedan način, a da on zadovoljava sve teoretičare".[48]

Nakon „urušavanja" SSSR-a, Jugoslavija je izgubila višedecenijski strateški značaj. Džejms Bejker (James Baker), američki državni sekretar,

Zapadu. On podsjeća da je invazijom snaga Varšavskog ugovora (VU) na Čehoslovačku 1968. prekinuta društvena i politička demokratizacija te države. Od svih država svijeta osuda te invazije je bila najjača od strane SFRJ, zbog čega je „za dlaku" izbjegnut rat između SFRJ i VU. Tadašnji generalni sekretar CK KP SSSR-a, Leonid Brežnjev je u septembru te godine izjavio: „Pustićemo Jugoslaviju još 10-15 godina da se pati i onda će ona samoj sebi doći glave". U oktobru 1978. u Upsali (Švedska) je, navodi Grahovac, održan svjetski kongres sociologa: „Na zatvorenom delu kongresa američki sociolog Zbignjev Bžežinski izneo je svoju ocenu o Jugoslaviji. Osnovne odrednice njegove analize o Jugoslaviji su bile: da Jugoslavija, po mnogim pitanjima, može biti pozitivan primer za tadašnju Evropsku zajednicu; da njen jednopartijski sistem ne omogućuje pune političke slobode; da neravnopravan status imovinskih prava (posebno inferioran ustavno-pravni položaj privatne svojine) ugrožava ravnopravnost građana; da je Jugoslavija, kroz Pokret nesvrstanih zemalja, postala važan faktor međunarodnog mira; da (kao takva) nikako ne odgovara politikama država komunističkog bloka; da joj preti velika opasnost od tog bloka, te da Jugoslaviji treba pomoći da se održi na putu demokratizacije i ulaska u tadašnju Evropsku zajednicu. Pošto su sve tadašnje državne, republičke i vojne tajne službe u SFRJ dominantno bile pod uticajem KGB, veštom zamenom teza, one su zabrinutost Zbignjeva Bžežinskog preokrenule u takozvani plan Amerike za razbijanje Jugoslavije. Od tada, pa sve do današnjeg dana, u poluzvaničnim (pa i nekim zvaničnim) krugovima neprekidno su se podastirale različite varijante „planova" razbijanja Jugoslavije od strane Zapada, dok je na terenu operativni plan razbijanja išao vrlo pragmatičnom KGB putanjom... Državne i vojne tajne službe na Balkanu uvek su bile u snažnoj vezi i pod snažnim uticajem ruskih tajnih službi" – prema: B. Grahovac, *Ruska politika i Balkan*, https://www.ifimes.org/BA/8701-ruska-politika-i-balkan; Isti, *Ubice države,* https://www.ifimes.org/ba/print/8630.

[47] В. К. Волков, Трагедия Югославии (1991-1995), u: *Славянский мир: проблемы истории и современность (Памяти Владимира Константиновича Волкова),* Москва 2006, 60-64. „Вторая Югославия пыталась реализовать более узкую концепцию панславизма - югославизм, оправдывающий объединение южнославянских народов на основе общей истории, культуры и языковой близости. Однако и в этом случае от концепции югославизма быстро отказались в силу политических причин, а сама концепция не получила достаточного теоретического и практического наполнения. Это отступление от исследования религиозного фактора в югославском кризисе оправдано следующим замечанием: несмотря на теоретическую непроработанность и множество внутренних противоречий, концепции панславизма и югославизма пытались преодолеть не только очевидные противоречия между разными этнорелигиозными сообществами, но и сконструировать общую историко-культурную, а позднее гражданскую идентичность вместо религиозной идентичности, перешедшей в национальную. Таким образом, с конца XIX в. главной целью различных политических сил было именно преодоление противоречий между различными сообществами. Естественно, параллельно с этой концепцией существовал и ряд исключительно национальных концепций, например, создание Великой Сербии по образцу Греции или Румынии. Однако именно концепция объединения стала ведущей" – prema: А. А. Сербина, Роль религиозной идентичности в югославском кризисе, *Право и безопасность*, № 3-4(43), Москва 2012, 92.

[48] Prema: O. Nikolić, Raspad federalizma u Jugoslaviji, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, br. 7, Banja Luka 2017, 185.

posjetio je u junu 1991. Beograd. Nakon maratonskih sastanaka s glavnim akterima krize, napustio je Beograd, izvlačeći sebe i SAD iz regionalnih događanja: „We've got no dog in this fight (doslovno „nemamo psa u ovoj borbi", tj. ova nas se borba ne tiče)".[49] Jugoslavija je prestala da igra ulogu 'tampona' ili balansa jer se rušio i Sovjetski Savez u geopolitičkom smislu, pa je ta važna i komplicirana uloga Jugoslavije postala nepotrebna.[50] Jugoslovenska država je postepeno, a na kraju brzo, prestala da funkcionira. Raspala se „prestankom delovanja sopstvenih institucija". Nestalo je „efektivne vlasti".[51] U vrijeme urušavanja Istočnog bloka i sovjetske države, na Zapadu je strah od većeg previranja prevagnuo nad odbojnošću prema nedemokratskom ponašanju zvaničnog Beograda. Jugoslavija nije smjela postati primjer za SSSR jer je na njegov raspad „gledano kao na opasnost s potencijalnim nuklearnim posljedicama".[52] Vladajuće političke elite u Beogradu, u ključnim godinama preobražaja međunarodnog sistema, posebno onim između 1989. („annus mirabilis") i 1991/1992, u velikoj mjeri pogrešno su procijenile kuda se svijet kreće.[53] Srbija je, zaključuje Kosta Nikolić, „imala najmanje razloga da prihvati rizik ratne avanture, ali ideja o ratnom raspletu jugoslovenske krize u njenu korist izgledala je i realna i prihvatljiva". Osnovna strateška greška Slobodana Miloševića, predsjednika Srbije, nastala je iz uverenja da će rat u Jugoslaviji ostati van fokusa zapadnih sila, „u nekom mrtvom uglu njihovih interesovanja".[54] Razvoj događaja ukazivao je na nepripremljenost vrha srpske vlasti za dalji tok jugoslovenske krize.[55]

---

[49] J. Glaurdić, *Vrijeme Europe: zapadne sile i raspad Jugoslavije,* Zagreb 2011, 5.

[50] S. Flere, 'Otcepljenje' – je li neko pomenuo 'otcepljenje'? Još o uzrocima raspada Jugoslavije: odgovor Aleksandru Pavkoviću, *Političke perspektive*, br. 3, Beograd-Zagreb 2013, 68; N. Perošević, Dezintegracija SSSR-a i posledice velikog kolapsa po SFRJ, *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić 2020, 90. Američka administracija je Jugoslaviju tretirala kao „marginalnu europsku periferiju" iz koje je tek vrebala moguća ratna opasnost u slučaju njene disolucije, koja se mogla devastirajuće odraziti na SSSR. To je bio problem za zapadna realpolitička promišljanja. Neuspjeli puč u Moskvi u avgustu 1991. ohrabrio je njemačku i francusku diplomaciju za aktivniji pristup Evropske zajednice jugoslavenskoj krizi – vidi: M. Barać, Josip *Glaurdić*, Vrijeme Europe: zapadne sile i raspad Jugoslavije (Zagreb 2011), prikaz knjige, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2012, 502, 504.

[51] Upor. S. Flere, *'Otcepljenje' – je li neko pomenuo 'otcepljenje'? Još o uzrocima raspada Jugoslavije: odgovor Aleksandru Pavkoviću,* 63; B. Krga, Razbijanje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza: sličnosti i razlike, *Napredak*, br. 3, Beograd 2021, 32-33.

[52] J. Glaurdić, *Vrijeme Europe: zapadne sile i raspad Jugoslavije,* 6.

[53] „U odsustvu kontekstualne inteligencije", odlike uspješnog liderstva, bolje se nije moglo očekivati. Džozef Naj (Joseph S. Nye), politikolog, definira ovu inteligenciju kao „kapacitet da se prepoznaju trendovi u suočavanju sa složenošću", te „prilagodljivost prilikom pokušaja da se oblikuju događaji" – prema: D. D. Simić-D. Živojinović, „Trideset godina od pada Berlinskog zida i srpsko-američki odnosi", *Danas*, Beograd, 28-29. septembar 2016.

[54] Takvo uvjerenje nastalo je zbog „velike euforije" u Zapadnoj Evropi nakon previranja na evropskom Istoku i sloma poretka realnog socijalizma. U Beogradu se „čvrsto verovalo da Zapad

Raspad Sovjetskog Saveza predstavljao je i „dezintegraciju carstva Romanovih, koje su Lenjin i Staljin održali lukavstvom i silom". Nikakva sila ne bi razorila SSSR „если бы этого не захотела российская элита". Но, с точки зрения причинности, номенклатура была индифферентна. Целиком сконцентрировав внимание на огромных богатствах страны, она всего-навсего, как горестно заметил Горбачёв, „промолчала" в тот момент, когда подлинный „катализатор", Ельцин, ликвидировал СССР".[56] Rusija više nije morala da krije da joj je dozlogrdilo da se u njoj živi lošije nego u neruskim republikama, čime je faktički plaćana njihova vjernost „bratskom savezu". I bez njih, Jeljcinovo „carstvo je bilo dovoljno veliko".[57] Raspad SSSR-a upoređivan je docnije s propašću velikih carstava. Nazivan je i „najvećom geopolitičkom katastrofom XX stoljeća" („крупнейшая геополитическая катастрофа 20 века"), „propašću povijesne Rusije", „istinskom dramom za ruski narod". Nova, nezavisna Rusija (Ruska Federacija) bila je teritorijalno i geopolitički reducirana u odnosu na dotadašnji SSSR („sovjetsku Rusiju" ili „crvenu Rusiju"), odnosno carsku Rusiju, cjelokupne prethodne novovjekovne historije.[58] Kao inicijator rušenja SSSR-a, ona nije

nije spreman na vojnu intervenciju ili slanje misija za održanje mira". Rat u Hrvatskoj počeo je „u najnepovoljnijem trenutku za Srbiju, u vreme raspada Sovjetskog Saveza" - vidi: K. Nikolić, Politički portret Slobodana Miloševića 1988-1991, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2013, 276, 279; A. Apostolovski, „Kako su Srbi izgubili 20. vek", *Politika*, Beograd, 5. februar 2017, http://www.politika.rs/sr/clanak/373540/Kako-su-Srbi-izgubili-20-#!.

55 „Istorija je bez suvišnih emocija počela da Srbiji naplaćuje punu cenu za nepromišljenu i neodgovornu politiku tokom 20. veka. Sledila su nova poniženja" – vidi: K. Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani 1989-1992,* knj. 2, *Ljudi mržnje, zemlja smrti*, Beograd 2020, 61-67.

56 С. Коэн, „Вопрос вопросов": почему не стало Советского Союза, u: *Политические отношения и политический процесс в современной России: хрестоматия*, т. 2, Москва 2008, 175. Nasljedstvo sovjetskog imperija bila je imperijalna svijest Rusa. Ona se ne može smatrati „produžetkom svijesti Rusa iz pretkomunističkog razdoblja jer je onda bila prisutna jedino u bogatijim i obrazovanijim slojevima. Komunistička imperijalna indoktrinacija i iskustva višedesetljetne supersile taj su element proširili u društvu" – prema: J. Holzer, *Komunizam u Europi: povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb 2002, 192.

57 B. Stošić, Poslednja kobna greška KGB-a, *NIN*, br. 2643, Beograd, 23. avgust 2001. Raspad Sovjetskog Saveza „объективно означал для русского народа известную утрату своего положения в международном сообществе. Русские в одночасье оказались без государства, которое считали своим, с новыми, трудно воспринимаемыми границами, без традиционных союзников и партнеров, лицом к лицу с новыми национальными государствами других народов, которые не забыли обид, нанесенных им в недалеком прошлом. Все это не могло не породить чувства оскорбленности, униженности, национального поражения, одиночества, чувства угрозы национальному существованию" – prema: С. Романенко, Внешняя политика РФ: *выбор ценностей и путей, Прогнозис*, № 2(10), Москва 2007, 116.

58 Upor. S. Živanov, *Rusija u vreme Jeljcina*, Beograd 2002, 16-19; D. Petrović, *Rusija na početku XXI veka- geopolitička analiza,* doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad 2006, 146; V. Vujačić, *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji: dublji uzroci raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije,* Beograd 2018, 17-19. Ruski eksperti i analitičari ounutar Savjeta za spoljnu i odbrambenu politiku (Совет по внешней и оборонной политике -

mogla da se zalaže ni za jedinstvenu Jugoslaviju. Nije bilo prepreka za vlasti u Kremlju da priznaju neovisnost bivših jugoslavenskih republika.[59] Rusija je 1992. priznala Bosnu i Hercegovinu, ali je tek 1996. s njom uspostavila diplomatske odnose. Rusko priznanje Bosne i Hercegovine bilo je ipak „šokantno za Srbiju".[60] Kremlj je bio svjestan problema i zakulisnih „igara" brojnih aktera oko Bosne i Hercegovine.[61]

Srbija je tokom „ratova za jugoslavensko nasljeđe", često upirala poglede ka „matuški Rusiji", očekujući pomoć, uz nadu da će se sučeljavanje Rusije i Zapada obnoviti i da će novonastala Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) zauzeti „udobno" mjesto između dva suprotstavljena bloka.[62] Savjet bezbjednosti UN usvojio je 30. maja 1992. Rezoluciju 757 o SRJ (Srbiji i Crnoj Gori), kao krivcu za rat u Bosni i Hercegovini. Uvedene su SRJ međunarodne ekonomske i druge sankcije, uključujući trgovinski embargo, obustavljanje

СВОП), uobličavaju 1992. konceptualno-doktrinarnu osnovu za rusku spoljnu politiku. U unutrašnjem razvoju, prema njima, za Rusiju je bio najprikladniji scenarij koji je značio brzi prelazak ka ekonomiji zapadnoevropskog modela tokom jedne decenije, stvaranje razvijene demokratije, i „tesnu saveznički saradnju za Zapadom". Slične stavove je tih godina dijelio i ruski državni vrh – prema: N. Vuković-Ž. Budimir, Projekti evroazijske integracije u savremenoj ruskoj geopolitičkoj misli, *Kultura polisa*, br. 31, Novi Sad 2016, 111-112.

[59] Džejms Bejker, državni sekretar SAD, tokom telefonskog razgovora 11. aprila 1992. s Andrejem Kozirjevom, ruskim ministrom spoljnih poslova, iznio je svoju molbu da Rusija što prije prizna BiH. Kozirjev je istog dana dao nalog svojoj administraciji da „hitno pripremi akt o priznavanju Bosne i Hercegovine" – prema: J. Guskova, Uloga ministra spoljnih poslova Ruske Federacije Andreja Kozirjeva u kreiranju sudbine Rusije i Jugoslavije, *Napredak*, br. 1, Beograd 2020, 68; opšir. Е. В. Степаненко, Личность министра иностранных дел А. Козырева и деятельность МИД России на балканском направлении в 1991-1992 гг, u: *Человеческое измерение кризисного проявления глобализации в полиэтническом регионе: Материалы межвузовской научнопрактической конференции*, Ставрополь 2009, 298-300.

[60] N. Marković, Uloga i uticaj Rusije na Balkanu u 21. veku, *Sveske*, br. 101, Pančevo 2011, 113.

[61] „Известия" 23. oktobra 1993. objavljuje: „В Женеве на переговорах по мирному урегулированию в Боснии два самых влиятельных политика бывшей Югославии торговались, что кому достанется после территориального передела. Это было запечатлено скрытой камерой. Президент Сербии Слободан Милошевич и президент Хорватии Франьо Туджман склонились над огромной картой Боснии, пытаясь отсудить друг у друга куски территории, которые должны быть распределены между сербами, хорватами и мусульманами. Вся сцена была заснята и затем передана в эфир журналистами хорватского телевидения. Глава боснийских мусульман Алия Изетбегович пока не ознакомлен с какой-либо новой картой или планом. В тот день всю тяжесть переговоров взяли на себя Туджман и Милошевич, а также их боснийские протеже. Изетбеговичу ничего не оставалось, как ждать в коридоре" – vidi: *Сербы и хорваты делили Боснию. Мусульмане ждали в коридоре,* „Известия" от 23 декабря 1993 г, https://yeltsin.ru/day-by-day/1993/12/23/31561.

[62] Upor. M. Jovanović, Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti, u: *Odnosi Srbije i Rusije na početku XXI veka,* Beograd 2010, 16.

tehničke, naučne, kulturne i sportske saradnje.[63] Rusija je glasala za ovu rezoluciju.[64] To je izazvalo brojne reakcije u SRJ.[65] Ruski odnos je bio okvalificiran kao napuštanje „vekovnih saveznika", ali i kao priklanjanje Kremlja snagama tzv. „svjetske zavere".[66] Sve dok je trajala „jugoslavenska kriza", Rusija je za srpski režim, rezimira Jelica Kurjak, bila aparat za održavanje u životu". Saosjećanje s Beogradom je bilo podređeno ruskim

[63] M. Kovačević, *Identitet malih država* i *njihove uloge u Organizaciji Ujedinjenih nacija,* 145-146. Te sankcije su, zapaža Momčilo Đorgović, „dubinski promenile srpsko društvo i otvorile put propadanju do danas. Poremetile su vrednosni sistem i zlo pretvorile u „dobro", ružno u „lepo". Da bi preživeo, režim je podstakao kriminalizaciju društva. Pod parolom da spasavaju zemlju udružila se „sveta" trojka koja čini mafiju – kriminalac, policajac, političar. Sve što je do tada bilo postignuto kao lični i društveni standard, kao kultura i kao građanski život, urušilo se. Rusija se nad tom humanitarnom katastrofom nije užasnula, niti se za taj ratni zločin, makar slovenskom bratu izvinila, a učestvovala je u njemu" – prema: M. Đorgović, Ruski faktor, *Danas*, Beograd, 13. novembar 2016.

[64] Srpski književnik Dobrica Ćosić tada piše: „Pravoslavna slovenska Rusija, naša poslednja nacionalna nada, izdala nas je pod američkim i nemačkim pritiskom", kako je svjetska zajednica „osudila srpski narod na ropstvo i izbegličtvo; na poniženja i prosjačenja; na ustaško i muslimansko klanje, kao osvetu naših vekovnih neprijatelja; na razbijanje srpskog nacionalnog bića; na komadanje srpske nacionalne celine; na državu u okviru Kneževine Srbije, ograničene Berlinskim kongresom... U takvim okolnostima, i Srbi će vršiti zločine i osvete. Nastupaju haos, kriminal, nemaština, glad, pljačka, špekulacija, korupcija... Nasilje svih vrsta". U junu 1992. Ćosić je izabran za predsjednika SRJ. U septembru on zapisuje da je Evropa odbacila Srbe: „Velika Britanija, Francuska i Rusija su nas žrtvovale, onako kako su pred Drugi svetski rat žrtvovale Čehoslovačku, Poljsku, Norvešku. Amerika nas je prodala Arapima i Muslimanima za petrolej i svoju strategiju na Balkanu. Nemačka ubedljivo dobija Drugi svetski rat. Poraženi i sami – kako da ne kapituliramo"?. S funkcije predsjednika SRJ Ćosić je 1. juna 1993. smijenjen – prema: S. Čekić, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2012, 560-561.

[65] С. Живанов, Сербская историография о русско-сербских отношениях в последнее десятилетие XX в. (1990-1998 гг), u: *Россия и Сербия историков двух стран*, Санкт-Петербург 2010, 292. Na sastanku 30. maja 1992. ruski predsjednik Boris Jeljcin zahvalio je tadašnjem predsjedniku Evropske komisije Deloru (Jacques Delors) na podršci za prijem Rusije u Međunarodni monetarni fond (MMF) a Delor je zahvalio šefu ruske države na glasu Moskve za uvođenje sankcija SRJ. Historičar Konstantin Nikiforov, koji je 1992. bio „spičrajter" (eng. speech writer - sastavljač, pisac tuđih govora) predsjednika Jeljcina, ukazao je 2008. na jedan dokument - malo poznatu bilješku - sa tog sastanka. „Naša pozicija u odnosu Jugoslavije... Mi smo glasali protiv sankcija prema Srbiji. To je bilo diktirano težnjom da im se da još jedna šansa da prekinu vojna dejstva. Međutim, oni nisu poslušali i večeras sam se saglasio da se glasa za rezoluciju UN zajedno sa svima povodom sankcija protiv Srbije", rekao je tada Jeljcin. On je kazao i da „procesi u Rusiji omogućavaju dinamičniju politiku u odnosu na integraciju Rusije u Evropsku zajednicu. Rusija je uvek bila u Evropi i sa Evropom" - prema: *Nikiforov*: *Rusiji MMF za sankcije Jugoslaviji*, https://www.rtv.rs/sr_lat/svet/nikiforov-rusiji-mmf-za-sankcije-jugoslaviji_66420.html; opšir. К. В Никифоров, *От Сербии до Сербии. В поисках модернизации. Конец XIX - начало XXI в*, Москва 2021.

[66] Tada se u Srbiji insistiralo na mitu o Rusiji kao „večitom savezniku". Oživljena je mitologizirana ideja o potrebi ujedinjavanja slavenskih pravoslavnih naroda, o ulozi Srbije kao posljednjem odbrambenom zidu u pohodu zapadnih sila prema Rusiji. Ove ideje su bile aktuelne u Srbiji, kao i u nekim tradicionalistički nastrojenim intelektualnim krugovima u Rusiji – vidi: J. Kurjak, Rusija na Balkanu, *Helsinške sveske*, br. 3, Beograd 2000, 15.

interesima za održavanjem dobrih odnosa sa Zapadom.[67] Brendan Simms tumači da je navodna ruska srbofilija bila „nacionalistička pojava, a ne preokupacija elite“. Rusi su bili zainteresirani da im „Zapad prizna jednakopravan glas“ u Bosni i Hercegovini.[68] Darko Tanasković, nekadašnji ambasador SRJ u Turskoj, iznosi da je Rusija u nekoliko navrata 1992-1994. upozorila Ankaru da se uzdrži od „neposrednog uplitanja u jugoslovensku krizu“.[69]

Rusko angažiranje tokom raspada Jugoslavije i postjugoslavenskih ratova u znatnoj mjeri je odražavalo tadašnja laviranja ruske diplomatije i svojevrsnu razmjenu ruske podrške zapadnim zemljama u „jugoslavenskom pitanju“, za ustupke koji su se ticali Rusije u mnogo važnijim problemima.[70]

---

[67] „Uloga Rusije u pregovorima vezanim za Dejtonski sporazum i njegovo sprovođenje, kao i činjenica da je ona bila članica Kontakt grupe čiji je cilj bio da smiri rastuću kosovsku krizu, govore o tome da Rusija zna gde su njeni interesi. Istovremeno, imajući na umu tradicionalni nacionalistički i socijalistički način mišljenja svog naroda, Rusija je istovremeno bodrila vojne snage u Srbiji, pothranjujući tako njihovu iluziju da imaju saveznika na Istoku. Razapeta između tradicionalista i istinskih interesa da udovolji Zapadu, ruska spoljna politika pretvorila se u sticanje veštine da se jedno kaže, a nesto sasvim drugo uradi“ – prema: J. Kurjak, *Ruska balkanska strategija*, Institute for War & Peace Reporting (IWPR), https://iwpr.net/sr/global-voices/ruska-balkanska-strategija; upor. J. Guskova, *Šta ispada kad odbiješ pomoć – primer Jugoslavije*, https://www.vostok.rsindex.php?option=n&idnovost=58625.

[68] Britanci su „upravo bodrili Ruse da se protive ukidanju embarga i intervenciji“. „Najkorisniji ruski doprinos“, prema jednom povjerljivom memorandumu britanskog Foreign Office-a iz 1993, „jest njihovo odlučno protivljenje zahtjevima SAD da ukinu embargo na naoružavanje Muslimana. Utješno je znati da će u odlučnom trenutku spremno priskočiti upomoć ruski veto“. U Bosni i Hercegovini, kazao je u decembru 1994. Anatol Lieven, novinar, „Rusija nije NATO-u neprijatelj, već mu je alibi; da Rusije nema, Britanija i Francuska morale bi je izmisliti kao izliku za vlastiti kukavičluk i neodlučnost“ – prema: B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo 2003, 67-68; također vidi opširnije o mirovnim planovima za Bosnu i Hercegovinu: Е. Ю. Гуськова, *Урегулирование на Балканах: от Бриони до Дейтона: (мирные планы 1991-1995 гг): научно-аналитический обзор*, Москва 1998.

[69] D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 138. U ocjenama posjete Sarajevu Andreja Kozirjeva, ruskog ministra spoljnih poslova, krajem avgusta 1994, u nekim novinskim komentarima, zvanična Moskva je opisana kao „odvjetnik Beograda koji čini sve da međunarodni intervencionizam svede na najmanju moguću mjeru“ - vidi: *Oslobođenje*, Sarajevo, 31. avgust 1994. Banjalučki *Glas srpski* je u septembru 1995, u završnici rata, izvještavao o „oštrom upozorenju Rusije NATO-u“, kao i o tome da će Rusija „vojno pomoći Srbe“.

[70] M. Jovanović, *Srbi i Rusi, 12–21. vek: istorija odnosa*, Beograd 2012, 230-231. Prema mišljenju nekih ruskih analitičara, do kraja 90-tih godina ruska politika prema jugoslovenskoj krizi i Jugoistočnoj Evropi prošla je kroz četiri faze. U prvoj fazi (1991-1992) Rusija je nastojala da uspostavi bliske partnerske odnose sa Zapadom. Uglavnom je pratila i podržavala politiku SAD i Evropske unije prema jugoslovenskoj krizi. Cilj Rusije bio je, prema Andreju Kozirjevu, da naslijedi status i privilegije SSSR-a, kao jednog od pet stalnih članova Saveta bezbjednosti UN. Da bi opravdala „kredit povjerenja“ Zapada prema novom ruskom vodstvu Moskva je bila „dužna da pređe na drugu, civilizovaniju i demokratskiju stranu barikade i bude u savezu s onima koji stoje na strani međunarodne zakonitosti“. U tom cilju zadatak ruske diplomatije bio je, prema riječima Kozirjeva, „uvođenje Rusije kao velike države u porodicu naprednih demokratskih društava u takozvano zapadno društvo“. U ovom periodu Moskva je, slično SAD,

Ruski „zapadnjaci“ koji su dominirali Jeljcinovom spoljnopolitičkom elitom, bili su privrženi tezi o „kraju historije“. U Zapadu su oni gledali najodrživiju i najnapredniju civilizaciju u svijetu.[71] Naglašavali su sličnost Rusije s njim i zalagali se da ona, „punom integracijom sa Zapadom dospe u krug modernih civilizovanih država“.[72] Rusko „otvaranje“ prema Zapadu i forsiranje drugog

podržavala očuvanje suvereniteta Jugoslavije. „Period spoljnopolitičke neopredeljenosti“ naglo je prekinut u februaru 1992. kada je Moskva, slično kao SAD, priznala činjenicu da se Jugoslavija raspala i počela da razvija odnose s novim državama nastalim na njenom tlu. U ovom periodu Rusija je nastojala da se uključi u novi sistem bezbjednosti u Evropi. „Radi toga, u uslovima najteže situacije na Balkanu, Rusija se odrekla samostalne politike saglašavajući se u potpunosti s putem koji je odabrala Amerika. Ruska diplomatija obavljala je diplomatsku aktivnost u granicama koje su joj bile dozvoljene, izvršavajući ulogu pritisaka na srpsku stranu kad niko nije mogao da utiče na 'nekooperativne' Srbe“. Osnovna karakteristika tog perioda bila je ovisnost ruske spoljne politike od vodećih zemalja, prije svega od SAD. Slijedeći takvu politiku, Rusija je 29. maja 1992. u Savjetu bezbjednosti UN glasala za Rezoluciju 757 kojom su uvedene međunarodne sankcije Jugoslaviji na osnovu Glave VII Povelje Ujedinjenih nacija. Treća faza ruske politike prema jugoslavenskoj krizi počinje 1996. razočaranjem Rusije u politiku Zapada, i u politiku u jugoistočnoj Evropi čiji su rezultati postali vidljivi nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma. Prema ruskim kritičarima zapadne politike prema jugoslavenskoj krizi, ona je: 1) učvrstila raspad bivše Jugoslavije suprotno međunarodnom pravu; 2) priznala unutrašnje međurepubličke granice kao međudržavne granice; 3) napravila presedan u odnosu prema federalnim državama; 4) suzila krug zemalja koje odlučuju o politici prema međunarodnim krizama; 5) uvela „zakon sile“ u međunarodne odnose; 6) prihvatila politiku „dvojnih standarda“; 7) napustila načela Povelje UN; 8) ozakonila učešće NATO-a u mirovnim operacijama; 9) izolirala i oslabila Srbiju i Crnu Goru i pojačala političke napetosti u SR Jugoslaviji; 10) podrila povjerenje Srba u Rusiju; 11) lišila Moskvu historijskog prioriteta u Jugoistočnoj Evropi, itd. Prema mišljenju Jelene Guskove, „ruska diplomatija se krajem 1995. godine našla u krajnje teškom položaju. Posle propasti ruske spoljne politike na Balkanu, Rusija je prestala biti faktor koji određuje tok događaja u tom regionu. Izgubljen je tradicionalni uticaj na jugoslavenske narode, s Rusijom su malo računali rukovodioci regionalnih organizacija, koji su ojačali svoje pozicije“. Četvrti period ruske politike u Jugoistočnoj Evropi obilježilo je njeno angažiranje povodom krize na Kosovu, i to kako u početnoj fazi sukoba (1998), tako i za vrijeme mirovne konferencije u Rambujeu i intervencije NATO-a protiv Savezne Republike Jugoslavije. I ova faza se završila relativno nepovoljno po rusku spoljnu politiku koja je na kraju morala da ustukne pred pritiskom NATO-a i SAD – prema: P. Simić, „Kremlj u iluzije ne veruje“, *NIN*, br. 2579, Beograd, 1. juni 2000; opšir. vidi: А. Маначинский, *Югославия: Приговор вынесен,* Москва 2005.

[71] „Nikad nećemo“, piše Aleksandar Panarin, „razumeti ni uzroke raspada SSSR-a, niti mehanizme privatizacije, ako ne shvatimo da je glavna karakteristika nove, političke, ekonomske i intelektualnje elite, koja je zauzela pozicije u avgustu 1991. godine, to da ta elita misli i deluje ne kao nacionalna, nego kao globalna, koja je vezala svoje interese i svoju sudbinu ne sa sopstvenim narodom, nego sa prestižnom međunarodnom sredinom, u koju se trudi da upadne zaobilazeći svoj narod“ – prema: A. Panarin, Dezerterstvo elita u eposi katastrofa, *Letopis Matice srpske*, knj. 488, sv. 4, Novi Sad 2011, 528.

[72] Ekonomska i vojna moć Ruske Federacije bili su sjena moći nekadašnjeg SSSR-a. GDP (Gross domestic product: GDP - bruto domaći proizvod: BDP) SAD je 1992. bio 14 puta veći od GDP-a Ruske Federacije. GDP Ruske Federacije 1999. bio je čak 49 puta manji od američkog - vidi: V. Trapara, *Odnosi Ruske Federacije i Sjedinjenih Američkih Država u periodu od 2009. do 2012. godine – vreme „resetovanja“*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015,

sistema vrijednosti uticali su na „samobitnost ruske civilizacije“ i socijalno raslojavanje, koje je uništavalo kolektivizam kao osnovno obilježje „ruske društvene svesti i političkog bića“.[73] Osamostaljena Ruska Federacija naslijedila je ekonomiju u haotičnom stanju. Neposredno pred kolaps Sovjetskog Saveza, u jesen 1991, stopa inflacije bila je 138%, a proračunski deficit 30% bruto domaćeg proizvoda (BDP).[74] U doba predsjednika Jeljcina, pokušano je da se Rusija, po svaku cijenu, uklopi u zapadni sistem (politički, ekonomski, vojni, vrijednosno-identitetski).[75] Mjere makroekonomske politike produbile su depresiju i doprinijele njenom daljem osiromašenju.[76] Od 1991. do 1995. obim industrijske proizvodnje opao je u Ruskoj Federaciji za 34%. Udio

82, 87; A. Marković, Evropska unija i Ruska Federacija – kratak istorijat odnosa od 1991. do 2021. godine, *Megatrend revija*, br. 4, Beograd 2021, 338.

[73] J. Kurjak, Deset godina spoljne politike Rusije, *Vojno delo*, br. 4-5, Beograd 2001, 15.

[74] Liberalizacijom cijena otpočela je, u januaru 1992, reforma, usmjerena na tranziciju ruske ekonomije prema tržišnom modelu. Liberalizacijom cijena početak ekonomske šok-terapije, izazvao je inflaciju koja je prešla u hiperinflaciju. Ekonomska šok-terapija 1992-1994. nije dala željene rezultate. Kolaps rublje krajem 1994. označio je napuštanje šok-terapije. Ruska vlada je radi zaustavljanja hiperinflacije, stabilizacije rublje, ali i nadoknađivanja nemogućnosti popunjavanja državnog budžeta, krenula u veliko zaduživanje na inostranom i domaćem finansijskom tržištu. Neki ruski zvaničnici su naveli da su 1997. stvarni prihodi građana Rusije bili 40% manji nego prije pet godina – vidi: R. Barić, Politička komponenta ruske ekonomske krize, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 1999, 112-114; opšir. vidi: Б. Ельцин, *Исповедь на заданную тему: размышления, воспоминания, впечатления,* Москва 2008.

[75] Nakon pobjede u tzv. Hladnom ratu američke administracije su pokušale da preurede Rusiju u skladu sa standardima zapadnog liberalizma. Ti pokušaji doveli su i do određenih rezultata posebno kada su u pitanju uspostavljanje višepartijskog sistema, viši nivo poštovanja ljudskih prava i razvoj tržišne ekonomije u Rusiji, ali su s druge strane, na primjer, „nastojanja da se nametnu neka pravila ponašanja i organizacioni oblici povezivanja ljudisa Zapada odudarali od tradicije i kulture ruskog društva i bili kontraproduktivni“ – prema: O. Pribićević, Tramp, Bregzit i Rusija, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2021, 89.

[76] L. Karačolo, Važno je biti Rusija, *Limes plus*, br. 1, Beograd 2005, 17. U prvoj godini primjene ekonomske šok terapije 1992. bruto društveni proizvod je pao za 70% u odnosu na 1990, da bi zatim bio prepolovljen. Nacionalni proizvod u vrijeme SSSR-a u iznosu od 2.000 milijardi američkih dolara pada na svega 200 milijardi. O razmjerama krize svjedoči i podatak da je 1992-1998. prije vremena umrlo dva miliona građana Rusije (bolesti, ubistva i samoubistva). Rusija je 1998. doživjela finansijski slom. Zemlja je bila pred raspadom. Toliko je satrvena da je Medlin Olbrajt (M. Albright), američka državna tajnica, iste godine objavila da „Rusija slabo i nestručno koristi svoje prirodne resurse“ i pozvala „prijatelje Rusije“ da povodom takvog stanja nešto poduzmu. To je bio uvod u ozbiljna razmatranja da se ovoj državi „pomogne“ time što će se rasparčati. Predlagana je i njena dioba na evropski, azijski i sibirski dio, pri čemu bi ovaj posljednji bio „dat na upravu SAD“. Historičar Pol Kenedi je, pak, predlagao da se svi Rusi jednostavno presele s evropske strane Urala, na otprilike petinu današnje ruske teritorije. Ostatak zemlje proglasio bi se „svjetskom baštinom“ i prepustio upravi Ujedinjenih nacija – vidi: S. Perišić-M. Kajtez, Savremeno geopolitičko sučeljavanje Rusije i Zapada - da li je na pomolu (novi) raskol između Evrope i Rusije?, *Vojno delo*, br. 4, Beograd 2015, 60; S. Janković, Osnovni elementi ruske bliskoistočne politike na početku 21. veka, *Nacionalni interes*, br. 1-2, Beograd 2009, 294; S. Antonić, „Putinizam“: ideja patriotske elite, *Nacionalni interes*, br. 1–2, Beograd 2009, 332; *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 237.

industrije u privrednoj akivnosti zemlje 1996. iznosio je 40%, a 80-ih godina čitavih 75%. Više od 40% poslova u industriji i 60% poslova u transportu bilo je neprofitabilno. Od 1991. do 1995. proizvodnja žitarica opala je za 45%.[77] Zapad nije osmislio neki novi „Marshallov plan" za Rusiju. Između 1990. i 1993, strana ulaganja u cijelom bivšem sovjetskom bloku iznosila su 12,5 milijardi američkih dolara, a samo je Singapur u godini dana, privukao gotovo polovinu toga iznosa. Rezultat je bio masovan pad industrijske proizvodnje od 20-40% i naglo povećanje nezaposlenosti. Čitavi su gradovi i industrije doživjeli slom.[78] Drastično je opao životni standard i smanjila se prosječna dužina života.[79] Naglo uvođenje tržišne ekonomije „šok terapijom" prosto je slomilo rusku privredu. Ruski bruto društveni proizvod je, između 1985. i 1992, pao za 60%.[80] Jedan evropski diplomata je ruskog predsjednika Jeljcina nazvao „prosjakom s nuklearnim oružjem".[81] Pozicija „drugosti" određuje se iz pozicija moći.

Početkom 90-ih godina „Россия не проявляла признаки самостоятельности в своей дипломатии на Балканах".[82] Tih godina, navodi Jelena Guskova, započelo je „дробление некогда единого „славянского дома

[77] M. Mladenović-Z. Kilibarda-S. Milosavljević, „Posthladnoratovske" promene bezbednosnih i strateških koncepcija Ruske Federacije, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2013, 44.

[78] M. Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće,* Zagreb 2004, 367. Komentirajući izlazak na predsjedničke izbore u Rusiji 1996., na kojima su, na kraju, ruski oligarsi uticali na Jeljcinov izbor, uprkos njegovoj velikoj početnoj nepopularnosti među biračima i očitoj bolesti, Valentin Romanov (В. Романов), jedan od lidera ruskih komunista i šef gradskog komiteta Samare, govori: „Šta ako pobedimo? Sta nas čeka? Sedamdeset miliona prevarenih štediša. Trideset sedam miliona penzionera... A mi treba narodu da kažemo bespoštednu istinu - nemamo ništa da mu damo". Romanov iznosi da komunisti nemaju recept za izlazak iz krize, i da je sve što mogu da napadaju Jeljcinovu vladu – prema: M. Prokopijević, Svako plaća cenu svog izbora, *Sociološki pregled*, br. 2, Beograd 1996, 231.

[79] M. Mladenović-Z. Kilibarda-S. Milosavljević, „Posthladnoratovske" promene bezbednosnih i strateških koncepcija Ruske Federacije, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2013, 45; N. Mustać, Posljedice ekonomske tranzicije u Rusiji *i* Kini, *Ekonomska misao i praksa*, br. 2, Dubrovnik 2017, 885-886.

[80] T. Cipek, Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva?, *Humanističke studije*, br. 3, Podgorica 2017, 62. Nina Hruščova (Нина Ль. Хрущёва), iznosi 2022. da je Jeljcin ipak 1991. shvatio „astronomsku cenu održavanja sovjetske imperije, koja je osiromašila Ruse i osudila ih na zatočeništvo u policijskoj državi. Rusija je svom narodu mogla da pruži oslobođenje i prosperitet samo ukoliko se reši tog troška – razgradnjom imperije i uspostavljanjem ekonomije slobodnog tržišta" – vidi: N. Khrushcheva, Cena ruske imperije, *Peščanik.net*, 18. januar 2022, https://pescanik.net/cena-ruske-imperije/.

[81] M. Đurković, *Ideologija, partije i međunarodni odnosi: ogledi o politici*, Beograd 2012, 161.

[82] А. Барано-В. Рашкович-Талович, Геополитическое значение России для безопасности на Балканах*, Politika nacionalne bezbednosti*, br. 2, Beograd 2019, 199.

на маленькие национальные „квартиры“.[83] Nakon raspada Sovjetskog Saveza, prema njenom sudu, dugo nije postojala „naučno razrađena spoljnopolitička koncepcija nove ruske države, zbog čega su se pojedini politički segmenti obrazovali spontano, ponekad i s neočekivanim obrtima i naglim zaokretima koji su sve iznenađivali. Upravo to se desilo s balkanskom politikom nove Rusije. Balkanski problem stupio je na scenu kada je u zemlji preovladalo određeno antikomunističko raspoloženje, kada je došlo do odbacivanja elemenata spoljne politike iz komunističke prošlosti, uključujući i sfere uticaja, kada su bili odbačeni svi saveznici bivšeg SSSR-a, ni protivnika, uostalom, nije više bilo“.[84] Kada se raspadala Jugoslavija, ustvrđuje Guskova, sistem međunarodnog prava je prestao da funkcionira: „Когда распадалась Югославия, к нему были готовы Словения и Хорватия, уже заняли твёрдую позицию Македония и мусульманская часть Боснии. Только Сербия и Черногория оказались перед лицом трагедии не только неподготовленными, но и наивно-простодушными“. Od 1991. započeo je na Zapadu, s rasplamsavanjem sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, navodi ona dalje, pravi informativni rat protiv Srbije i Crne Gore.[85] Smatra da su se „1991-

[83] „Более того, среди южных славян четко выделявшаяся югославянская группа начинает деление на (юго)западных (Словения и Хорватия) и (юго)южных (Сербия, Черногория, Македония) славян. Причем у (юго)западных славян на Балканах проявляется тяготение к традиционным западным славянам (чехам, словакам, полякам). И общим для них фактором являет ся католицизм. Чтобы окончательно закрепить этот процесс, международные организации ввели новый термин – „Западные Балканы“. Игра слов делает разделение прочным и устойчивым. Заметным стало и деление на католическую и православную группы славян, различия между которыми оказались достаточно серьезными. И в такой смешанной республике как БиГ тоже подтвердилась эта закономерность: здесь разлом прошел по религиозному признаку, разделив республику на три поразному ориентированные части – исламскую, католическую и православную. Так окончательно сформировалась еще одна славянская группа – исламского вероисповедания“ – prema: Е. Ю. Гуськова, Сербия: от идеи югославизма к идее сербства, u: *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв.,* Москва 2017, 522.

[84] „Spoljnu politiku Rusije do 1995. godine odlikovali su pre svega potpuna pasivnost, nedoslednost, nesamostalnost, neprofesionalnost i zapostavljanje nacionalnih interesa Rusije na mnogim regionima sveta. Otuda siu i nastajale greške, krive procene situacije, čak i porazi u mnogim pravcima, pa i u balkanskom prostoru. Jedan duži period osnovni ključ spoljne politike Rusije na Balkanu bila je koordinacija politike sa zemljama Zapada“ – prema: J. Guskova, Ruska spoljna politika prema Balkanu i Haškom tribunalu, u: *Srebrenica: stvarnost i manipulacije*, Banja Luka 2019, 123.

[85] Ona iznosi da su bili stvoreni stereotipi na Zapadu koji su se pokazali efikasnim: „Газеты пестрели заголовками: „Сербию надо поставить на колени“, „Убийцы Сараева“, „Бандиты на Балканах“. Tražen je povod za „наказания агрессора. Взрыв в очереди за хлебом в Сараеве (май 1992 г) повлёк за собой введение санкций против СРЮ, взрывы на сараевском рынке Маркале (февраль 1994. и август 1995 г) стали поводом для воздушных ударов НАТО. Хотя позже было доказано, что сербы не совершали этих акций, они уже были сурово наказаны „ – prema: Е. Ю. Гуськова, Было *ли* международное право универсальным *для* всех субъектов кризиса *на* Балканах *в* последнее десятилетие XX века*?,* u: *Univerzalno i osobeno u pravu*, I, Kosovska Mitrovica 2018, 13-14.

1992. годы сербы готовились к обороне, в то время как мусульмане готовились к войне".[86] Guskova iznosi da je režim u Beogradu 90-ih godina računao na Rusiju, kao na posrednika, s jedne strane i na objektivnog arbitra, s druge. To se nije desilo: „В силу целевого ряда причин, СССР, а затем и Россия могли повлиять на ход событий в Югославии. Фактически мы самоустранились, добровольно ушли из региона" (J. Ponomarjeva).[87]

Od izbijanja jugoslavenske krize, politika Rusije, pod vodstvom ministra spoljnih poslova Andreja Kozirjeva (Андрей В. Козырев), bila je, prema ocjeni J. Guskove, nedosljedna, nesamostalna i nije uzimala u obzir nacionalne interese Rusije. Objektivno je, „od samog početka, zvučala kao antisrpska".[88] Kozirjev govori početkom 1992. da „napuštanjem mesijanizima,

---

[86] „Она напомнила, что бошняки еще в 1991 году, за 10 месяцев до начала военных действий, начали готовить свои паравоенные формирования «Зеленые беретки» и «Патриотическая лига». Prema njenim navodima 1991. „парламент Социалистической Республики Боснии и Герцеговины в отсутствие сербских депутатов вынес постановление об отделении Республики от СФРЮ в нарушение Конституции. В это же время боснийские мусульмане начали пропагандировать идею «независимой Боснии», распространять националистические и экстремистские идеи в мечетях и закупать и распределять оружие" - prema: *Российский ученый об американской резолюции по Сребренице: «Это несусветные глупости»*, https://balkanist.ru/rossijskij-uchenyj-ob-amerikanskoj-rezolyutsii-po-srebrenitse-eto-nesusvetnye-gluposti/.

[87] Е. Г. Пономарева, *Политическое развитие постьюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы),* Москва 2007, 143. Jelena Guskova 2021. navodi: „raspad SFRJ (1991) pružio je Srbiji šansu da povrati državnu nezavisnost van okvira federacije, ali je ona federaciju branila duže od ostalih i, zapravo, donedavno branila ideju o Jugoslaviji. Dakle, nacionalni identitet većinskog naroda, ugušen u saveznoj državi, ima pokretni, nestabilni oblik i stiče obilježja žrtvene nadnacionalnosti. Upravo to je omogućilo zainteresovanim subjektima međunarodnog prava da tako lako unište ideju slovenske zajednice na balkanskom prostoru i oduzmu joj državne temelje... Još jedan važan trenutak u istorijskoj svijesti Srba bilo je shvatanje njihove „male" uloge branioca velike Rusije na njenim dalekim zapadnim granicama. Tome su doprinijele evropske države, koje su u Srbiji vidjele „ruku Moskve" koja teži jačanju pravoslavlja na Balkanu i ruskom uticaju u ovom regionu. To je takođe postao razlog što je Zapad oduvijek Srbiju posmatrao zajedno sa Rusijom. To potvrđuje istorija Drugog svjetskog rata. A danas je Srbija, između ostalog, pati i zbog svoje ponekad nesvjesne rusofilije" – prema: J. Guskova, O Srbima na Balkanu – njihova uloga i samosvijest, *Argumenti*, br. 42, Banja Luka 2021, 173-174.

[88] J. Guskova, Povodom knjige memoara Černomirdina, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2004, 119. Kroz čitavu jugoslavensku krizu, počevši od 1991, prema njenom mišljenju, demonstrativno je došla do izražaja neobjektivnost međunarodnih organizacija „koja se izražavala u jasnoj antisrpskoj tendenciji i narastanju i jačanju zakona sile. Sve je to proisteklo otud što je glavnu ulogu u regulisanju međunarodnih odnosa zadobila jedna velika sila. Guskova je zaključila kako je kriza na postjugoslavenskom prostoru – u mnogo čemu izrežiran proces: „Možemo sa uverenošću tvrditi da je spoljni faktor odigrao odlučujuću negativnu ulogu u raspadu mnogonacionalne federacije". U jugoslavenskoj krizi, kaže ona, uz „neutralizaciju Rusije" i njeno uspješno odstranjivanje od međunarodnog rješavanja balkanskih pitanja, međunarodna zajednica prvi put je počela da pojačava svoju poziciju i argumentaciju, „pretnjama i surovim metodama uticaja na samo jednu stranu u konfliktu. A tim procesom gaženja svakog prava i pravde, rukovođeno je iz Vašingtona" - prema: J. Guskova, Povodom knjige Karle del Ponte „Lov: ja i ratni zločinci", *Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad 2011, 124.

mi postavljamo temelje pragmatizma... Mi naglo počinjemo da shvatamo da geopolitika zamjenjuje ideologiju".[89] Rusiju je proglasio novom demokratskom državom. Svim silama se trudio da pokaže kako je ona „postala prirodni saveznik zapadnog sveta".[90] Ruska odluka da 1992. glasa za sankcije protiv SR Jugoslavije, izazvala je niz oštrih komentara nacionalistički nastrojene ruske opozicije o „izdaji vjekovnog prijatelja Srbije za šaku američkih dolara". U odgovoru ministra Kozirjeva, objavljenom u moskovskoj štampi („Известия", 8. juni 1992), koji je korespondirao s ruskim strateškim interesima, domaćoj i

[89] N. Ćurak, *Geopolitika kao sudbina: slučaj Bosna: postmodernistički ogled o perifernoj zemlji,* Sarajevo 2002, 136; opšir. С. Агаев, Куда смотрит двуглавый орел?, *Свободная мысль*, № 11, Москва 1992, 22-30. Kozirjev 1999. govori: „Nikada mi nije uspevalo da ostvarim svoj pristup u odnosu na Jugoslaviju. Druga je stvar što se procenat tog neuspeha povećavao po meri rasta antizapadnog i velikodržavnog raspoloženja među ruskom političkom elitom. Ja sam uvek polazio od toga da u jugoslovenskoj drami nema jednoznačno krivih i jednoznačno nevinih. Na svakoj strani uvek leži njen deo krivice. Ali važna je još jedna okolnost: u svim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji uvek je postojala ona najjača strana, od koje se najviše i očekuje, a ta najjača strana je Beograd, Srbija. Tragedija je u tome što se najjača strana tradicionalno priklanja - ne diplomatskom rešenju konflikta već diktatu, potkrepljenom sopstvenom vojnom silom. Pri tome, ona ne teži samo vojnoj pobedi nego je propraća etničkim čišćenjem, genocidom. Zato se, ranije ili kasnije, regulisanje konflikta svodi na zadatak da se najjača strana urazumi.Razlog internacionalizacije jugoslovenskog konflikta ne leži u borbi Amerike, ili Nemačke, ili Francuske za hegemoniju na Balkanu. Razlog je u tome što Evropa ne može sebi da dozvoli da trpi gotovo srednjovekovni genocid i nasilje na svojoj teritoriji, u centru Evrope. Kod nas u Rusiji niko, a posebno vladajuća klasa, ne može to da shvati. Kada se Rusija na samom početku - to je bilo 1992. godine - uključila u regulaciju jugoslovenskih konflikata, naše političko rukovodstvo bilo je jedinstveno u shvatanju glavnog zadatka: urazumiti Beograd, koristeći razne metode, pre svega naše tradicionalne veze sa Srbijom i uticaj na Balkanu. Sećam se kako sam se tada, ostavivši sve druge probleme, za Rusiju daleko aktuelnije - na vrhuncu je bio konflikt u Pridnjestrovlju, motao celu nedelju i po bivšim jugoslovenskim republikama. Milošević mi je lično dao reč da će prekinuti artiljerijske napade po Bosni. Tri meseca smo mi u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija blokirali uvođenje sankcija Beogradu, uveravajući ostale da će naša diplomatija, naši posebni odnosi sa Srbima dati željeni rezultat. Sećam se kako sam lično ubeđivao zapadne kolege, Bejkera, Kinkela: sačekajte sa sankcijama, Milošević je vas obmanuo ali nas neće. Održaće reč koju je nama dao. I šta se desilo? Obmanuo nas je. Čim sam se vratio u Moskvu, posle uobičajene runde igre mačke i miša u Beogradu, Jeljcin mi je sam prvi rekao: gotovo, Andreje Vladimiroviču, dosta je bilo dozvoljavanja da nas prave budalama, glasaćemo za sankcije. I glasali smo. Smatram da je to bilo pravilno, principijelno. Ubrzo posle toga počeo je da raste pritisak na vlast od strane takozvanih patriotskih krugova, a imunitet vlasti na njihov uticaj je slabio. Svih poslednjih godina jugoslovenske drame, do samog odlaska iz Ministarstva inostranih poslova, ja sam se vrteo u krugu, pravio kompromise, nisam vodio koliko-toliko doslednu, meni blisku liniju" – prema: L. Velehov, „Beograd je teško urazumiti", *Vreme*, br. 438, Beograd, 13. mart 1999.

[90] Upor. J. Guskova, *Uloga ministra spoljnih poslova Ruske Federacije Andreja Kozirjeva u kreiranju sudbine Rusije i Jugoslavije*, 68; „Otpor Srbije NATO paktu odbranio Rusiju!, intervju Jelene Guskove", *Revija 92*, br. 661, Beograd, 24. decembar 2008; *Andrej Kozirjev: Ruski ministar Američkih inostranih poslova*, http://www.guskova.info/lat?doc=/now/2008-12-24_sr.html; Ž. Jovanović, „Kozirjev, Jeljcinov šaptač", *Pečat*, br. 411, Beograd, 11. mart 2016, https://www.pecat.co.rs/2016/03/kozirjev-jeljcinov-saptac/; I. Damjanović, *30 godina od raspada SSSR-a: Srbi u najvećoj geopolitičkoj katastrofi veka*, https://balkanist.rs/30-godina-od-raspada-sssr-srbi-u-najvecoj-geopolitickoj-katastrofi-20-veka/.

svjetskoj javnosti je stavljeno do znanja u kom pravcu se kreće ruska spoljna politika. On je naglasio da „ako bismo bezobzirno podržavali samo srpske nacionaliste-boljševike od svih Južnih Slovena, Ruska Federacija bi ostala u izolaciji i na Balkanu i u CSCE (Conference on Security and Co-operation in Europe) i u UN. Ne manje važno bi bilo što bi bila izdana sama Rusija. Na kraju krajeva, u Moskvi se danas konsoliduju iste snage kao i u Beogradu. Oni pokušavaju da nas potisnu u istu propast“.[91] Historijska iskustva kazuju da su interesi Moskve uvijek nadjačali romantične ideje o „pravoslavnom bratstvu“. Rusija je u prošlosti podržala Srbiju samo onda kada je to osiguravalo ili pospješivalo ostvarenje njenih sopstvenih interesa.[92] Određeni ruski zaokret u odnosu prema „jugoslavenskoj krizi“ krajem 1992. bio je dio širih aktivnosti, uslovljenih, prije svega, promjenom odnosa snaga u ruskom političkom vrhu koji je pokazivao nezadovoljstvo politikom Zapada prema Rusiji. Znatan dio ruskog političkog bića je koordinaciju ruskih stavova i odluka sa zapadnim partnerima u rješavanju krize na prostoru bivše Jugoslavije doživljavao kao nepostojanje nacionalne strategije.[93] Predsjednik Jeljcin 27. aprila 1993.

[91] Međutim, bilo je i suprotnih mišljenja od Kozirjevljevog u samom ministarstvu spoljnih poslova, koja su bila posljedica inercije imperijalnog statusa SSSR-a, ali u tom vremenu nisu dolazila do izražaja. Takvo je bilo mišljenje Anatolija Adamišina (А. Л. Адамишин), prvog zamjenika ministarstva spoljnih poslova (1993-1994). Prema Adamišinu, Ruska Federacija je morala na Balkanu igrati svoju igru, baš kao i Njemačka. Zadatak Rusije trebao je da bude sprječavanje oružane intervencije i podsticanje političkog rješenja krize kao alternative upotrebi sile, ali je u nekim ključnim momentima Rusija podlegla pritisku SAD. Prva takva greška, smatra on, napravljena je glasanjem za rezoluciju Vijeća sigurnosti UN u maju 1992, te se zapitao, u skladu s ruskim nacionalnim interesom, koliko će te sankcije Rusiju da koštaju, a čak je imalo smisla pitati i Zapad kolika će biti njegova nadoknada za ruske gubitke. To svoje razmišljanje kasnije je testirao sa zamjenikom ministra spoljnih poslova Vitalijem Čurkinom (В. И. Чуркин), koji mu je potvrdio da nijedan ekspert u ministarstvu spoljnih poslova nije bio za sankcije protiv SR Jugoslavije, ali da javno to nisu iskazivali – prema: N. Todorović, Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore, *Ljetopis crnogorski*, br. 8, Zagreb 2017/2018, 55-56.

[92] J. Kurjak, *Ruska balkanska strategija*, Institute for War & Peace Reporting (IWPR), https://iwpr.net/sr/global-voices/ruska-balkanska-strategija. Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), piše u decembru 1992. da se Kozirjev „predstavlja kao diplomata velike sile „a po idejama je samo kurir Zapada“. Ćosić tada ne veruje u „rusku ulogu“ – prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*, Beograd 2012, 63.

[93] Za prioritetni cilj spoljne politike bila je proglašena saradnja sa zemljama Zajednice Nezavisnih Država. U tom vremenu rastu razlike između liberalne i konzervativne političke misli, koja je, u osnovi, bila svedena na dilemu o ulozi države u ruskom društvu. Liberali su se zalagali za njeno što manje prisustvo, konzervativci su se oslanjali na tradicionalan odnos prema državi, uvjereni da su nevolje tranzicije bile uslovljene zanemarivanjem uloge države. Vladajuća elita postaje više svjesna da je Rusija ekonomski sve slabija, da se mora tragati za novim pristupima „osnovnim fenomenima u međunarodnoj zajednici“ – vidi: J. Kurjak, *Deset godina spoljne politike Rusije*, 14-15.

izjavljuje da „Rusija neće štititi one koji se suprotstavljaju međunarodnoj zajednici“, aludirajući na Srbe u Bosni i Hercegovini.[94]

Početkom 1994. u Saveznoj Republici Jugoslaviji iznenada se obreo Vladimir Žirinovski (В. В. Жириновский), lider ruske Liberalno-demokratske partije. U razgovorima sa zvaničnicima i u javnim nastupima iskazivao je „čvrsto uvjerenje“ da je „narodima istočne Evrope mjesto u jednoj državi“, da „ruski narod Srbe neće ostaviti na cjedilu“. Ukoliko „NATO bude bombardirao srpske položaje u Bosni i Hercegovini, to će značiti i objavu rata Rusiji“ i „tada će na scenu stupiti ruska armija koja je još u Evropi“.[95] On je izjavio da bi „napad na Srbiju bio isto što i napad na Rusiju“ i zatražio stvaranje unije slovenskih naroda od „Knina do Vladivostoka“.[96] Na velikom mitingu održanom u njegovu čast, 1. februara 1994. na centralnom trgu u Podgorici, uz konstataciju da crnogorsko vodstvo ima „stavove slične njegovim“, otvorio je „široku slovensku dušu“ i rekao da okupljeni treba biti sretni što su pravoslavci, jer su „duhovno jači od Zapada“, a uskoro će biti „ekonomski jači i ujedinjeni“; da je Slavenima „nametnut tuđi sistem, a cilj je bio da se narod otuđi od pravoslavlja“; da su Slaveni „najbolji narod na Planeti“, te da je Rusija posebno „obavezna da više pomaže Slovenima na Balkanu, jer se oni nalaze na braniku pravoslavlja“; da „neka katolici idu u Pariz i Madrid“, a da „Turke valja podsjetiti da je Konstantinopolj bio vizantijska, pravoslavna prijestolnica“; da je cilj Rusije „da zaustavi rat na Balkanu, da se skinu sankcije i da se protivnicima Slovena i srpstva na Balkanu da do znanja kako se ne mogu igrati sa sudbinom srpskog naroda“; da Rusija „posjeduje tajno oružje – elektronsko i lasersko“, koje može dejstvovati „i sa zemlje i iz atmosfere“ i koje „uskoro treba da bude demonstrirano u Bosni“.[97] Suviše čvrsta vjerovanja u

[94] On je to kazao nakon pobjede na referendumu održanom 25. aprila, koji mu je donio ključnu podršku za njegovu ulogu i nastavak privrednih reformi – vidi: R. Lukić, Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993-1995), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2006, 9.

[95] R. Radonjić, Матушка - опять, *Matica*, br. 64, Podgorica 2015, 19-20.

[96] Zvanični Beograd je lobirao u ruskim političkim, intelektualnim, kulturnim, religioznim i vojnim krugovima. O tome svjedoče mnogobrojne posjete ruskih parlamentaraca, novinara i javnih ličnosti Jugoslaviji i Republici Srpskoj – vidi: P. Simić, „Kremlj u iluzije ne veruje“, *NIN*, br. 2579, Beograd, 1. juni 2000. Sergej Grizunov (С. Грызунов), bivši šef dopisništva RIA Novosti (РИА Новости) u Beogradu i bivši ruski ministar informiranja (1994-1996), iznosi da je dio ruskih političara i činovnika Rusije „dobro živeo ne samo u Miloševićevo vreme, već i na njegov račun“ – vidi: *Pribežište u Rusiji*, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=03&dd=31&nav_category=11&nav_id=193329.

[97] Žirinovski, lider ruskih ultranacionalista, iznosi tada svoj plan za ujedinjenje pravoslavnih Slavena. Zasnivao se na dvijema pretpostavkama: onoj, da Slavene „veže ista kultura, istorija, pravoslavlje“ i da zbog toga slijedi „formiranje istočne alijanse, u koju bi trebalo da uđu sve pravoslavne slovenske zemlje“; i onoj, da jedinstvena slavenska država treba da bude protivteža zapadnoj Evropi, koja obuhvata prostor „od Lamanša do Beča“, dok će se nova „istočna alijansa“ protezati „od Knina do Vladivostoka“. Na preuređenoj mapi Balkana, kakvu je podrazumijevalo

tradicionalna, religijsko-kulturalna savezništva između Rusije (čak i Grčke) i Srbije koštala su „Miloševićevu Srbiju“.[98] U oktobru 1994. Jegor Gajdar (Е. Т. Гайдар), bivši predsjednik ruske vlade i jedan od najvažnijih ljudi ruske politike 90-ih godina, posjetio je Beograd. Uzdržano je govorio o odnosima rukovodstava dvije države, ali je direktno predstavio odnos Rusije prema Srbiji i do koje tačke je Rusija spremna da u toj podršci ide: „U ruskoj politici bila je i biće jedna dominanta: Rusija apsolutno ne želi da uđe u novi rat. Iz bilo kojih razloga. Učinićemo sve što možemo da ne dozvolimo takav razvoj međunarodne situacije, gde bi pretnja ratom postala ozbljnom za rusku zemlju. Uvek ćemo da činimo sve da bismo uspostavili mir na Balkanu. To je dominanta ruske politike. Sve ostalo je važno, ali apsolutno sekundarno“. Gajdar je još precizirao da „niko u Rusiji nije zainteresovan za još jedan, treći svetski rat koji bi počeo na Balkanu“.[99]

Raspad SSSR-a u ruskom društvu doživljen je kao raspad Rusije, što iznova potvrđuje tezu o zapravo ruskoj prirodi tog političkog sistema koji su nazivali „socijalističkim logorom“. Tome u prilog govori i stav u ruskom društvu prema događajima na postjugoslavenskom prostoru, prema raspadu

stvaranje ove „alijanse“, nije bilo mjesta za državu Crnu Goru. Postojanje te države (zajedno s Bosnom i Hercegovinom), smatrao je ovaj ruski strateg, izazivalo bi „vječne sporove i ratove“ – prema: R. Radonjić, *Матушка - опять*, 20-21. Žirinovski je tokom boravka u Srbiji u februaru 1994, novinarima „otkrio“ da posjeduje „novo oružje“ koje može da „spase Slovenstvo i pomogne Srbima da se odbrane od terorističkog zapada“. Objasnio je da riječ „o elektronskolaserskom oružju koje se može upotrebiti i iz zemlje i iz vazduha. Za sobom ne ostavlja ništa živo, ali posle njegove upotrebe nema zračenja ni posledica kao od atomske bombe“. Žirinovski tokom posjete Bijeljini izjavljuje: „Kaznićemo svakog ko krene na Srbe“ – prema: *Glas srpski*, Banja Luka, 1. februar 1994; *Bosna i Hercegovina–jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd 2006, 82. Aleksandar Vengerovski (А. Д. Венгеровский), potpredsjednik ruske Dume, tokom posjete Srbiji 1994. obećava: „Vidim da vama ovde najviše nedostaje benzin. E, pa, braćo Srbi, donećemo vam puno benzina i to u tenkovima koje ćemo postaviti na vaše granice“ – prema: *Borba*, Beograd, 31. mart 1994; Beogradska *Politik*a 28. marta 1994. piše o Saši i Valeriju, ruskim dobrovoljcima koji su došli u Bosnu i Hercegovinu da pomognu Srbe u borbi, „u ime pravoslavlja“; o ruskim dobrovoljcima koji su se borili u Bosni i Hercegovini – opšir. vidi: Ю. М. Хамкин, *Поезжай и умри за Сербию! Записки добровольца*, Самара 1993; М. М. Горымов, *Русские добровольцы в Боснии 1992–1995*, Москва 1997; М. А. Поликарпов, *Русская сотня. Наши в Сербии,* Москва 2002; Б. Ю. Земцов, *Мой Балканский рубеж: исповедь русского добровольца*, Москва 2019; A. Tafro, *Ruski i grčki plaćenici u ratu u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2014.

[98] D. Jović, *Razlozi* za *raspad socijalističke Jugoslavije*: *kritička analiza postojećih interpretacija,* 124.

[99] Jugoslavensko vodstvo i predsjednik Srbije, Slobodan Milošević, razišli su se s predsjednikom Jeljcinom, podržavajući 1993. pobunu protiv njega koja je dolazila iz ruskog Bijelog doma, okončanoj artiljerijskom paljbom po ruskom parlamentu. Jeljcin i Milošević su od tada bili u zvaničnim i hladnim odnosima. Suština srpske propagande bila je, iznosi Dragan Bisenić, da Rusi treba da slijede srpski primjer, jer je „Amerika Rusiji pripremila sudbinu Jugoslavije“. Jeljcin i njegovi saradnici bili su uvjereni da srpsko vodstvo želi Rusiji da nametne vojnu huntu i s njom „ukine teško izvojevane slobode, plaćajući sve to novcem bogatih i uticajnih srpskih biznismena u Rusiji“ – prema: D. Bisenić, „Ruski faktor“ i 5. oktobar“, *Danas*, Beograd, 11. oktobar 2020.

Jugoslavije.[100] To se doživljava ponajprije kao udarac na »slavenstvo«, odnosno pravoslavlje, to jest Srbe, a slijedom toga i Rusije.[101] Samo postojanje u Rusiji

[100] U pozadini napada ruskih parlamentaraca na ministra Andreja Kozirjeva, pak, osjećao se i tinjajući sukob s predsjednikom Jeljcinom. Sužavajući prostor njemu i Kozirjevu da samostalno vode spoljnu politiku, oni su vršili pritisak na Jeljcina da prihvati njihove zahtjeve u pogledu pravca spoljne i unutrašnje politike. To je bio povod da Sergej Karaganov (С. А. Караганов), član Predsjedničkog savjeta i jedan od najuticajnijih ruskih spoljnopolitičkih stručnjaka, zapazi: „Gotovo nikoga ovde ne interesuje Srbija, ali opozicija igra na tu kartu da bi otežala položaj vlade i vlada se tome mora povinovati". Rezultat ove debate bila je politika koju je Rusija vodila sve do Dejtonskog sporazuma 1995. i koja je imala nekoliko ciljeva. Prvo, da spriječi prekid odnosa sa Zapadom i diplomatsku izolaciju Rusije; drugo, da ublaži pritisak Dume na predsjednika i vladu; treće, da očuva ruski uticaj u jugoistočnoj Evropi; četvrto, da spriječi da NATO nametne svoje rješenje suprotno interesima Rusije; peto, da odluke o politici međunarodne zajednice prema jugoslavenskoj krizi zadrži u Savjetu bezbjednosti UN i time očuva ruski uticaj kao stalnog člana; šesto, da spriječi širenje sukoba. Prilika da ovakva politika urodi plodom ukazala se početkom 1994. kad je nakon eksplozije na sarajevskoj pijaci Markale NATO uputio ultimatum srpskim snagama da povuku artiljeriju na 20 kilometara od Sarajeva pod prijetnjom bombardiranja. Neočekivano za zapadne zemlje, u krizu se umiješao Vitalij Čurkin, pomoćnik ruskog ministra spoljnih poslova. On je uspio da izdejstvuje povlačenje srpskih snaga i spriječi napade NATO-a, te da rasporedi simboličan kontingent (dva bataljona) ruskih vojnika između zaraćenih strana. Njegovo posredovanje bio je prvi veliki uspjeh ruske diplomatije nakon „Hladnog rata", izazvalo je oduševljenje među bosanskim Srbima, u Beogradu i Moskvi. Zadovoljstvo na Palama nije, međutim, bilo dugog vijeka. Već u aprilu iste godine došlo je do krize oko Goražda. Čurkin je bezuspješno pokušao da ponovi svoj raniji potez. Tom prilikom došlo je i do njegovog otvorenog spora s vodstvom bosanskih Srba, nakon čega je Moskva prekinula veze s Palama. Pod pritiskom promijenjenih odnosa snaga u Kongresu, američki predsjednik Klinton je u decembru 1994. u posredničku misiju na Pale uputio bivšeg predsjednika Kartera (James Earl Carter Jr) u pratnji ambasadora Čarlsa Redmana (Charles E. Redman). Oni su do kraja januara 1995. bezuspješno pokušavali da ubijede Radovana Karadžića da prihvati njihove prijedloge. Istovremeno je u Beograd došao ambasador Čarls Tomas (Charles Thomas) koji je prekinuo dvogodišnju američku diplomatsku izolaciju SRJ i zbunio svoje sagovornike izjavom da SAD „ne žele Jugoslaviju pod sankcijama i u izolaciji već, naprotiv, žele da se ona vrati u OEBS i UN i uključi u Evropsku uniju i NATO". Mjesec dana kasnije, ruski ambasador u Zagrebu Leonid Kerestedžijanc (Леонид В. Керестеджиянц) je, na molbu novinara da prokomentira tu izjavu, odgovorio da Moskva podržava ulazak SR Jugoslavije u EU, ali je protiv njenog ulaska u NATO. Ruska reakcija na ultimatum NATO-a, međutim, nije bila motivirana simpatijama za Srbe, već strahom od marginalizacije. Stiven Larabi (Steven Larrabee), iz američke RAND korporacije, tim povodom je zapazio: „Rusija je bila protiv vazduhoplovnih napada NATO-a, jer bi oni značili da Rusija ne bi igrala nikakvu ulogu u mirovnom procesu". Uprkos promjenljivoj sreći Čurkina u BiH, ruska diplomatija je uspjela da učvrsti svoj uspjeh stvaranjem tzv. Međunarodne kontaktne grupe, neke vrste savremenog „koncerta sila", u kojoj je Rusija, prvi put nakon raspada SSSR-a, dobila status privilegiranog partnera SAD. Pošto je postala član ove neformalne međunarodne organizacije, ruska diplomatija je inicijativu mahom prepustila Sjedinjenim Državama – prema: P. Simić, „Kremlj u iluzije ne veruje", *NIN*, br. 2579, Beograd, 1. juni 2000; također vidi: Z. Šehić, Bosna i Hercegovina 1992-1995. i međunarodna diplomatija, u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a,* Sarajevo 2007, 402-403; A. Mulaosmanović, Plan Kontakt grupe i politika Alije Izetbegovića 1994. godine, *Prilozi*, br. 41, Sarajevo 2012, 207-209.

[101] „Teško je pretpostaviti šta bi bilo da je Jeljcinova Rusija podržala Miloševićevu politiku. U stvari, mi smo imali nekoliko politika u odnosu prema Miloševiću; jednu je vodilo Ministarstvo spoljnih poslova, drugu Ministarstvo vojske, treću politiku vodila je Jeljcinova administracija.

„общественного мнения по югославской проблеме, в котором не сомневаются все эксперты“ svjedočilo je o njegovom značaju, za rusko društvo.[102] Ruska književna i druga udruženja također nisu bila pošteđena svrstavanja, mimo zvaničnog državnog kursa.[103] Za neke ruske intelektualce,

Jedna grupacija u državnom aparatu podržavala je samo Karadžića, ne i Miloševića", govori historičar Sergej Romanjenko. Drugi ruski historičar Nikita Bondarjev (Никита Викторович Бондарев) o tome piše: „В период 1992–1993 гг. только российский Верховный Совет проявил интерес к событиям в Боснии и Герцеговине. На заседаниях, посвящённых внешней политике России, депутаты резко критиковали позицию российского МИДа (ministarstvo spoljnih poslova – prim. S. B). Лучше всего позицию парламентского большинства по этому вопросу выразил в апреле 1993 г. депутат Г. Саенко, обращаясь к присутствовавшему на одном из заседаний Верховного Совета заместителю А. Козырева В. Чуркину: „До какого времени политика министра иностранных дел и вашего министерства будет противоречить нашим традиционным связям с сербами, славянским связям, православным связям? Вы видите, насколько честно Россия стоит на стороне сербов и насколько Ваша позиция проамериканская? В том же году в России всё яснее стала обозначаться альтернативная политическая линия в отношении конфликта в Боснии и Герцеговине. Её выразителями стали директор Службы внешней разведки Е. Примаков, специалист по истории югославянских народов, спичрайтер Б. Ельцина, а ныне директор Института славяноведения РАН К. Никифоров и до некоторой степени — помощник президента России по национальной безопасности Ю. Батурин“ – prema: Н. В. Бондарев, Россия и Республика Сербская: история отношений, перспективы сотрудничества, *Проблемы национальной стратегии,* № 3 (36), Москва 2016, 11-12.

[102] Opšir. Л. Е. Козлов, *Общественное мнение и государственная политика России относительно югославского кризиса: 1991-1999 гг*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Хабаровск 2003.

[103] Međunarodno udruženje književnih saveza (Международное сообщество писательских союзов - МСПС) u junu 1994. i Savez umjetnika Rusije (Союз художников России) dodijelili su Radovanu Karadžiću književnu nagradu „Mihail Šolohov“ (Международная премия имени Михаила Шолохова в области литературы и искусства), za, kako je kazano, „izuzetan doprinos riznici slavenske kulture“. Predsjednik žirija Jurij Bondarjev (Ю. Бондарев) prilikom predaje nagrade Karadžiću govori: „Сегодня действительно знаменательный день. Мы вручаем награду, которая носит имя Михаила Шолохова, самого выдающегося писателя двадцатого века, великому человеку, близкому по духу и крови, господину президенту Республики Сербской Радовану Караджичу“. To nisu bile jedine nagrade Karadžiću u Moskvi. Fond Svetog Andreja Prvozvanog (Фонд святого Всехвального апостола Андрея Первозванного), na osnovu prijedloga Međunarodnog fonda slavenske pismenosti i kulture (Международный фонд славянской письменности и культуры), nagradio ga je 1995. „Орденом Андрея Первозванного“ kao „несгибаемого борца и выдающегося поэта“ za njegov „жизненный путь, посвященный высокому служению своей родине и народу, укреплению братства славянских и православных народов“. Savez pisaca Ruske federacije i Veliki žiri dodijelili su 2008. Karadžiću, koji je tada bio hški optuženik, kao i Ratku Mladiću, nagradu „Имперская культура“ u nominaciji „Славянское братство“ za „bratstvo, vjernost, muškost, čvrstinu i službu jedinstvu pravoslavnih slovenskih naroda“. U ime Karadžića, nagradu je primio njegov brat Luka, koji je održao „kratku besjedu", nakon čega se „dugo razgovaralo o Republici Srpskoj“ - prema: *Godišnji izveštaj – Srbija 2009: evropeizacija – dometi i ograničenja,* 464; Л. Булатович-Медич, *Эссе о литературной биографии Радована Караджича*, http://rodnayaladoga.ru/index.php/slavyanskoe-bratstvo/299-esse-o-literaturnoj-biografii-radovana-karadzhicha. Eduard Limonov (Э. В. Лимонов), ruski pisac, disident u Sovjetskom Savezu, predsjednik zabranjene Nacional-boljševičke partije (Национал-

poput filozofa Aleksandra Zinovjeva (А. А. Зиновьев, 1922-2006), Srbi su u postjugoslavenskim ratovima, iako žrtve, bili nepobjedivi i ponosni.[104] Pojedini ruski predstavnici u međunarodnim misijama i snagama i diplomatski predstavnici u Beogradu i drugim evropskim zemljama, počev od 1991, pa do rata na Kosovu, zastupali su, apostrofira Dragan Vukšić, drugačije stavove od onoga što se moglo nazvati ruskom zvaničnim politikom i bili spremni da upozore Srbe na „pravo stanje stvari", prije svega „(ne)mogućnost i (ne)spremnost Rusije da pomogne. Bili su otvoreniji i iskreniji što su bili dalje od Moskve i imali veće povjerenje u sagovornike".[105] Bile su to godine kada su djelovale paralelne strukture u ruskoj politici.[106]

большевистская партия - НБП) vođa opozicijskog pokreta Druga Rusija (Другая Россия) bio je poklonik politike R. Karadžića. Pred kamerama je govorio u ljeto 1992. Karadžiću „da se u ime svih Rusa i svih slobodnih ljudi svijeta divi junaštvu Srba". Tada je, u pratnji Karadžića, s Trebevića pucao iz mitraljeza prema opkoljenom Sarajevu.

[104] Zinovjev na otvaranju Međunarodnog sajma knjiga 1994. u Beogradu govori da se on odvija u „najtragičnijem trenutku jugoslovenske istorije... ali i u takvoj situaciji vaš narod sačuvao je snagu i želju da organizuje Sajam knjiga... što je dobro, jer... sve ono što se govori o stanju u Rusiji (a slično i u Srbiji) u svetskoj štampi - ideološka je laž... a zadatak pisaca je da probiju taj zid laži". Na otvaranju Međunarodnog sajma knjiga 1999. u Beogradu on u svom pozdravnom govoru ističe da ni jedan evropski narod u posljednjem ratu ne bi postupio bolje od Srba, zahvaljujući Srbima na svemu što su učinili, „bez obzira na sve": „Ne mogu da prećutim činjenicu da se ovaj sajam knjiga održava u zemlji koja je postala žrtva jednog od najgnusnijih zločina ovog veka... Ne mogu da kažem da su Srbi pobedili. Ali, moram da kažem da su ostali nepobeđeni". Slične poruke je upućivao i Vladimir Volkov (В. Волков), francuski pisac ruskog porijekla. On u intervjuu, objavljenom u „Vojsci" 14. aprila 1999, iznosi da „Srbi nisu narod kao svaki drugi. Srbi dolaze iz one biblijske priče po kojoj samo onaj koji zna šta mu je cilj i izdrži do kraja, taj je pobednik". Srbima upućuje poruku nade: „Amerikanci su vas napali, Francuzi su vas izdali, a Rusi vam nisu pomogli... Posle stradanja, za nas, pravoslavne narode, dolazi vaskrsenje". Volkov je „celivao ruku Radovanu Karadžiću, s obrazloženjem da je prestar da bi doživeo obnovu ruske carevine i čast celivanja ruke ruskog imperatora na tronu" – vidi: „Krug", *NIN*, br. 2547, Beograd, 21. oktobar 1999; S. Nedeljković, *Čast, krv i suze: ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Beograd 2007, 50; G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine: kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi,* Beograd 2004, 6; M. Subotić, Iz političke misli Dragoša Kalajića, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2014, 146.

[105] Indikativno je bilo to što je Rusija, pored Miloševićevog režima, imala i istodobno i neke suptilnije veze sa srpskim rukovodstvima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. I dok se Ministarstvo spoljnih poslova Ruske Federacije, posebno ministar Kozirjev i njegov zamjenik Čurkin, trudilo da utiče na sva tri „mudra srpska rukovodstva", ministarstvo odbrane, vojnoobavještajne i bezbjednosne službe i strukture i njihovi eksponenti u Moskvi, Beogradu, na Palama, pa i u Kninu vodili su svoju politiku, koju niko nije mogao niti da sagleda, a kamoli da kontroliše. S kim su razgovarali, i šta su dogovarali Radovan Karadžić i Ratko Mladić i njihovi „povjerenici" nije bilo moguće utvrditi. Bilo je to plodno tle i za kriminalce i ratne profitere, kojima je na umu bio samo njihov lični i grupni interes. Nije se prezalo ni od fizičkih obračuna i likvidacija – prema: D. Vukšić, Vojnopolitički odnosi Republike Srbije i Ruske Federacije u procesu raspada Jugoslavije, u: *Praćenje rusko-srpskih odnosa*, III izveštaj, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove (ISAC fond), http://www.isac-fund.org/download/Pracenje_rusko-srpskih_odnosa-3.pdf.

[106] Aleksa Buha, koji je tokom rata 1992-1995. obavljao funkciju ministra spoljnih poslova u vladi nepriznate Vlade Republike Srpske, govori 2018. da su im pomagali „koliko su u tim

SAD su isticale značaj Rusije za rješavanje balkanske krize, „ali nikad nisu uzimale u obzir njen stav“.[107] Predstavnici NATO-a obznanjuju u decembru 1992. da je ova alijansa spremna podržati operacije očuvanja mira na Balkanu pod autoritetom Vijeća sigurnosti UN-a, koje ima primarnu odgovornost za međunarodni mir i sigurnost.[108] Zvanična Rusija se trudila da učestvuje u rješavanju „ratnih pitanja“ u bivšoj Jugoslaviji, ali „njen angažman i moć“ nisu zadovoljavali nerealne aspiracije političkog vrha u Beogradu, što je stalno izazivalo nova razočarenja. Mihailo Marković zaključuje da se Rusija prema Srbiji držala dvolično „pretendujući da je naš jedini prijatelj i saveznik i, istovremeno, preuzimajući ulogu da posreduje u ime Zapada i da prenosi pretnje i ucene“.[109] Sudeći po ratnom dnevniku generala Ratka Mladića, Viktor Andrejev (В. Андреев), civilni predstavnik UNPROFOR-a u Sarajevu, bio je

prilikama mogli, ljudi na raznim nivoima kremaljske vlasti, kao i oni koji su se nalazili oko vlasti. Želim da naglasim da je prema nama uvek bio maksimalno susretljiv sadašnji ministar odbrane Ruske Federacije Sergej Šojgu (С. К. Шойгу), koji je u tom periodu obavljao posao ministra za vanredne situacije. On nam je, sećam se, donirao 16 montažnih kuća za naše izbeglice, kao i jedan autobus. Razumevanje za interese Republike Srpske imali su tadašnji pisac govora predsednika Jeljcina, ekspert za Balkan Konstantin Nikiforov, kao i Jurij Baturin (Ю. М. Батурин), koji je u tom periodu vršio funkciju predsednikovog pomoćnika za nacionalnu bezbednost. Imali smo dobre odnose i s Jevgenijem Primakovim, koji je kasnije bio ministar spoljnih poslova a zatim i premijer Rusije, a podršku nam je pružao i Sergej Baburin (С. Н. Бабурин - on je, jedini uz Genadija Zjuganova (Г. А. Зюганов), od ruskih političara bio prisutan na spomenutoj dodjeli nagrade Radovanu Karadžiću u Savezu pisaca Rusije – S. B)“. Buha naglašava da je tokom rata i neposredno nakon njega nekoliko puta kao ministar spoljnih poslova RS išao u glavni grad Rusije. Tada je tamo, „naravno, u Kremlju bio Jeljcin. I u tom vremenu smo mogli nekim sporednim „kanalima“ da nešto uradimo, recimo da dobijemo pomoć od Šojgua ili da naiđemo na razumevanje kod Primakova“ – prema: *Dodikov Krim,* http://www.pecat.co.rs/2018/10/dodikov-krim/; *Aleksa Buha*: *Srpskoj je potreban srpski konsenzus,* http://www.pecat.co.rs/2018/10/aleksa-buha-srpskoj-je-potreban-srpski-konsenzus/.

[107] J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013, 279.

[108] NATO poduzima 1992-1995. nekoliko bitnih akcija povodom operacija nadzora i posljedičnog sprovođenja UN-ovog embarga i sankcija na Jadranu, nadzora, a potom i primjene UN-ove zabranjene zone letenja (UN no-fly zone) iznad Bosne i Hercegovine. Alijansa je pružala i vazdušnu podršku UN Zaštitnim snagama (Protection Force - UNPROFOR) i odobrenim vazdušnim udarima da bi se oslobodili obruča oko Sarajeva i ostalih ugroženih područja koja su UN odredile kao „sigurne zone“. Serija vazdušnih udara, protiv izabranih meta na pozicijama koje su držali Srbi u Bosni i Hercegovini, izvršena je 30. avgusta 1995. godine. Ovo je nagovijestilo početak Operacije odmjerenih snaga (Operation Deliberate Force), NATO-ove prve vazdušne kampanje koja je trajala do 15. septembra: „Operacija je održala komunikaciju sa bosanskim Srbima i zajedno sa odlučnim diplomatskim naporima pomogla je stvaranju puta za obustavu vatre; štaviše, pripremila je teren za uspješne mirovne pregovore u Dayton-u“ (Dayton Peace Accord - DPA) – prema: B. Turković, *NATO od sigurnosnog saveza do savremenih izazova,* Sarajevo 2006, 34.

[109] M. Marković, Dominacija velikih sila na Balkanu i pojava izbegličtva*, Vojno delo*, br. 3, Beograd 2000, 36.

njegov „omiljeni junak“.[110] Andrejev je smatrao kako se, „provocirajući srpsku osvetu“, vlada u Sarajevu nadala da će Zapad stati na njenu stranu, da joj je „manje stalo do civila nego do toga da stvore imidž paćenika usled ratnih

[110] Oni se prvi put sreću 1. maja 1992. godine. Mladić bilježi da je Andrejev rekao da „želi da se sastane sa k.tom (komandantom) lično i poluzvanično“. To je zabilježeno prije podne. Potom slijedi druga bilješka o razgovoru koji je počeo u 20.30 časova, a zapisan je na 13 stranica „rokovnika braon boje bez natpisa“. Rus govori da mu se nije svidjela delegacija „koja je na čelu sa Jovićem“ išla na pregovore o Vensovom planu. On savjetuje da se napiše pismo generalnom sekretaru UN i predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti, da se ide u Moskvu i Kinu, da se osigura država koja će tražiti da se taj papir nađe na hitnom zasjedanju. Slijedila je analiza međunarodnih odnosa. Andrejev je govorio: „Zapadni svet je uvek smatrao da su Hrvati zapad, a Srbi istok. Linija između Hrvata i Srba je uvek bila linija između zapada i istoka“. Na kraju razgovora Mladić bilježi svoje pitanje: „Kako vidite rešenje krize u našoj zemlji?“. Kao odgovor je navedeno: „Odcepljenje Bosne je najteži udarac“. Na početku novog razgovora, po svemu sudeći 15. maja 1993, Andrejev govori: „Sada je bolja situacija. Amerika nije postigla saglasnost sa Evropom. Sada su manji izgledi za intervenciju. Rusija neće dozvoliti interv.(enciju)“. Pa još „promene u stavovima nekih zemalja su vrlo uočljive“. General Mladić, komandant Vojske Republike Srpske (VRS), ponovo dobija savjete od drugog čovjeka UNPROFOR-a (akronim za „United Nations PROtection FORces“ - Zaštitne snage Ujedinjenih Naroda) u Bosni i Hercegovini: „Humanitarna pomoć mora ići bez problema”, a malo potom i: „Ovo je TV rat“. Rus je veoma otvoren za diplomatu, kaže da je general Morion (Philippe Morillon), komandant UNPROFOR-a, draga osoba, ali povremeno radi strašne stvari: „On je u Srebrenici mogao dovesti do katastrofe ali ste Vi odlično kontrolisali situaciju. Vi ste to sjajno rešili“. Andrejev potom govori da mu se ne sviđa prijedlog nesvrstanih zemalja za zone oko Sarajeva, cinično primjećuje da možda njima treba neki rat, ali malo kasnije protivrječi sebi i kaže da je ideja bezbjednih zona bolja od bombardiranja. Zaključuje da je Bošnjacima „u interesu da Sarajevo ostane problem“. „Šta bi Vi Viktor uradili za Sarajevo da ste mene (na mom mestu)?“ - pita Mladić i bilježi odgovor: „Para treba da izlazi. Morion traži da stavi i vašu i njihovu artiljeriju pod kontrolu. Vaš problem je njihova pešadija. Povezati povlačenje njihove pešadije sa Vašom artiljerijom. U Vašim rukama da ostane artiljerija ali pod kontrolom UN. Da tražite posmatrače da nadziru situaciju u Sarajevu. UN da garantuju da Musl. (imani) neće ući sa svojim snagama na vašu teritoriju. To treba da se uklopi sa plavim putevima i ček pointima. Budite kategorični – ne možemo da se povlačimo bez trupa UN u zoni. Nemojte reći ’ne’. Samo korak po korak sa garancijama“. Andrejev hvali kao odličnu Mladićevu ideju da „ponudite da se hum(anitarna) pomoć daje preko vaših teritorija Muslimanima“, i da je bitno da se pismo pošalje Sadako Ogati (visoki komesar za izbjeglice UN) i odmah savjetuje šta pismo treba da sadrži. Andrejev je čestitao Mladiću što je odbio Vens-Ovenov plan, a zatim se upustio u geopolitičku analizu i savjetovao Mladiću da bude uporan dok od Zapada ne dobije bolju ponudu. „Viktor, moraću Vas uzeti za savetnika, slab sam u politici“, kaže Mladić, a Andrejev, na to odgovara: „A, generale, vi ste u politici Veri gut, ekselent, podiže palac, Vi samo tako kažete a super ste“. O odnosima Andrejeva i Mladića govori i zapis iz „rokovnika crvene boje“, a dešava se u Han Pijesku sat i deset minuta prije generalovog razgovora s Morionom. Izgledalo je to kao da je Rus došao da pripremi Srbina za susret s Francuzom. Mladić bilježi: „Viktor: - Oven ide aut – Stoltenberg možda ostaje. – Plan V-O (Vens-Oven) otišao – Biće u BiH 1 srpska rep(ublika), 2 Hrvatske (Mostar – Posavina) 2 Muslim(anske) (Caz. Krajina – centr. B)“. Nakon ovog dnevnika „izgleda da je Viktor Andrejev, službenik UN i sovjetski diplomatski veteran možda i jedini čovek koga je Mladić pitao za mišljenje i savete od prve do poslednje strane svojih beležaka“ – prema: „Andrejev – generalov omiljeni savetnik“, *Politika*, Beograd, 3. juni 2010; „Putovanje na kraj pameti“, *Vreme*, br. 1033, Beograd, 21. oktobar 2010; „Pohod na Ankaru“, *Vreme*, br. 1035, Beograd, 4. novembar 2010.

operacija".[111] U februaru 1994., nakon pada minobacačkog projektila i masakra civila na sarajevskoj pijaci Markale, NATO je dao ultimatum snagama VRS da povuku teško naoružanje iz zone izuzeća oko Sarajeva, ili će, u protivnom, biti izložene vazdušnim udarima.[112] Predsjednik Jeljcin govorio je zapadnim diplomatama da Zapad ne može odlučivati o Balkanu bez saglasnosti Rusije.[113]

[111] „Bosanska priča generala Rouza", *NIN*, br. 2502, Beograd, 10. decembar 1998. Blokadu Sarajeva, prema Andrejevu, nisu održavale srpske vojne snage, već vlasti u tom gradu. On govori o tome da se u Sarajevu „na početku rata govorilo kako su Muslimani sami pucali na svoja naselja da bi te žrtve prikazivali rezultatom dejstava Srba. Na početku rata to nisu znali da kamufliraju, ali su to naučili u kasnijoj etapi rata: „Ja sam lično prisustvovao susretu s predsjednikom Izetbegovićem kada mu je general Morion predao neosporne dokaze jednog od takvih minobacačkih granatiranja svoje teritorije, od strane bosanske armije, što je rezultiralo žrtvama civilnog stanovništva. Žrtva jednog od takvih granatiranja bio je zamjenik premijera Bosne i Hercegovine Zlatko Lagumdžija, koji je tada ranjen. Ja lično znam da je to bilo tako, ja sam imao priliku pitati ga o tome, zna li on to, kada sam ga posjetio u bolnici". Za rukovodstvo Bosne i Hercegovine u Sarajevu Andrejev kaže da su svi pili alkohol, osim A. Izetbegovića i Harisa Silajdžića, da su se trudili da pokažu pred njim, kao Rusom, da vole alkohol. U kontekstu opisa srpskog gostoprimstva kao „neotuđivog dijela njihove kulture", Andrejev, s druge strane, napominje da je uvijek, nakon pregovora sa srpskim vlastima na Palama, Radovan Karadžić priređivao obilne večere. O njemu govori samo u pozitivnom smislu. Andrejev ocjenjuje da je ruska politika prema, kako on kaže, „jugoslavenskom konfliktu", bila „kratkovida i neprofesionalna". Nije se htio htio povezivati s njom, što je i rekao Andreju Kozirjevu, ruskom ministru spoljnih poslova, kada je bio u jesen 1993. njegov gost u Sarajevu. Prema Andrejevu, konstatira Enver Halilović, Rusija je trebala voditi „oštriju politiku prema tom prostoru tada i ne dopustiti razvoj situacije kakav je navodno diktirao i vodio Zapad" – vidi: E. Halilović, Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije, *Godišnjak*, god. XIII, BZK „Preporod", Sarajevo 2013, 55-57.

[112] Vera Riklina (В. Рыклина) iznosi da je Sarajevo bilo blokirano „с земли и воздуха, в городе не было света и воды, было туго с продовольствием. Сербская армия заняла все холмы, которыми окружен город, а также высоты в некоторых кварталах. Стреляли по всем, кого видели, - в том числе женщинам, старикам и детям. Жертвами этих обстрелов становились все жители города вне зависимости от национальности - в том числе и оставшиеся в городе сербы, многие из которых защищали Сараево вместе с боснийцами. Такого не было даже в блокадном Ленинграде: в Сараеве существовало несколько районов, подконтрольных армии Республики Сербской... Город тем временем пытался жить своей жизнью. Сербы разрешили привозить в Сараево гуманитарную помощь, появилась еда. Люди ходили на работу и в магазины, устраивали праздники, отправляли детей в школы. Все это они делали под практически постоянным артиллерийским обстрелом и под прицелом снайперов. В городе были места, где нельзя было появляться ни в коем случае - они слишком хорошо простреливались. По ряду улиц можно было передвигаться только бегом, просчитав время, которое нужно снайперу, чтобы перезарядить винтовку... Некоторые из тех, кто обстреливал Сараево сверху, как в тире, здесь же и родились. Они знали город, как свои пять пальцев. Многие из тех, в кого они стреляли, еще недавно были их соседями или друзьями" – prema: В. Рыклина, *Война, о которой мы почти ничего не знаем*, РИА Новости, https://ria.ru/20120408/621111564.html.

[113] Rusija nije htjela dopustiti SAD, a u manjoj mjeri ni Evropi, da diktira uslove rješenja sukoba i odlučuje o budućim interesnim sferama. Viktor Andrejev (В. Андреев) civilni predstavnik UNPROFOR-a u Sarajevu, bio je uvjeren da bi BiH mogla izazvati svjetski rat. „Budite sigurni", upozoravao je neke zapadne političare, „velesile se spremaju na konfrontaciju zbog Bosne". Jeljcin je, ipak, 17. februara 1994. poslao pismo srpskom vodstvu u BiH. Predao ga je njegov

Srbi su, pred prijetnjama od napada, povukli dio teškog naoružanja s brda oko Sarajeva.[114] Početkom proljeća 1994. Jeljcin je višekratno pokretao inicijativu da se kriza u Bosni i Hercegovini, „u najboljoj imperijalnoj tradiciji, razmotri na samitu Rusije, SAD-a i EU".[115] Komandant Vojske Republike Srpske (VRS)

izaslanik Čurkin. Jeljcin je pozvao Srbe da povuku teško oružje. Zajamčio je da će poslati ruske jedinice na ona područja iz kojih će se snage VRS povući. Nakon pregovora, R. Karadžić i general R. Mladić su prihvatili tu ponudu i praktički ispunili ultimatum NATO-a – vidi: L. Silber-A. Little, *Smrt Jugoslavije,* 310-315.

[114] N. Todorović, *Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore,* 56. Kada je NATO uputio ultimatum, ne informirajući prethodno Moskvu o tome, Vladimir Žirinovski je izjavio da će vazdušni napadi na položaje Srba označiti „objavu rata Rusiji i ... početak Trećeg svjetskog rata". Andrej Kozirjev u pismu Butros-Galiju (Boutros Boutros-Ghali), generalnom sekretaru UN, navodi je da bi „bilo kakva vrsta vazdušnih napada... mogla izazvati najgore posljedice". Napetosti su se privremeno smirile. Krajem februara šest aviona (zastarjeli jugoslavenski aparati tipa „jastreb") tzv. Vojske Republike Srpske Krajine bombardiralo je industrijsko postrojenje „Bratstvo" u Novom Travniku. NATO snage, koje su na osnovu Rezolucije 816 Savjeta bezbjednosti UN bile u operaciji kontrole zabrane letenja nad Bpsnom i Hercegovinom, oborile su četiri ova aviona, preostala dva su uspjela da se izvuku). NATO je tada, prvi put od svog osnivanja 1949., upotrebio oružje u okviru jedne zvanične misije. Ovog puta i Rusi su smatrali da je ova akcija bila opravdana – prema: F. Švarm, „Ratno krštenje u Bosni i Hercegovini", *Vreme*, br. 1019, Beograd, 15. juli 2010; M. Klemenčić, Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989-1997, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontraverzama: inicijativa naučnika*, Sarajevo 2010, 181-182.

[115] Lord Oven (David Owen) i Stoltenberg (Thorvald Stoltenberg), kopredsjednici Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji (MKBJ), prvenstveno Oven, već su bili javno adresirali krivicu za neuspjeh mirovnog procesa -na politiku SAD-a. Teretili su ovu velesilu za sabotiranje mirovnih planova baziranih na principu etničke podjele Bosne i Hercegovine. Nastojeći ostaviti živom Međunarodnu konferenciju o bivšoj Jugoslaviji i principe na kojima je zasnovana, njeni kopredsjednici težili su da u pregovore o miru uključe SAD i Rusiju. Oven i Stoltenberg su 19. aprila 1994. odlučili formirati tijelo za saradnju sa SAD-om i Rusijom, koje bi djelovalo u ime UN-a i EU, i koje bi obuhvatilo i predstavnike triju najvećih evropskih sila: Velike Britanije, Francuske i Njemačke. Prvi sastanak ovog tijela, čiji je radni naziv Kontakt-grupa ostao stalan, održan je 25. aprila, a već 26. su njeni predstavnici posjetili Sarajevo, čime je zvanično počeo rad na iznalaženju mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Ministri spoljnih poslova Rusije i Francuske, Andrej Kozirjev i Alan Žipe (Alain Juppé), zatražili su 27. aprila da se sazove hitan sastanak na ministarskom nivou na kome bi se razmotrili novi mirovni napori za rješenje krize, te naglasili da će Kontakt-grupa, ako se zaraćene strane ne saglase o tome, podnijeti vlastiti prijedlog o podjeli Bosne i Hercegovine. Radom i incijativom prvenstveno ruskih i američkih predstavnika u grupi izrađen je plan utemeljen na procentualnoj raspodjeli teritorije od 51% za Federaciju Bosne i Hercegovine i 49% za srpski entitet. Nakon sastanka s Radovanom Karadžićem u Moskvi 14. juna, Kozirjev je kazao da bi Srbi mogli računati na najčvršću podršku Rusije, ako se prihvati plan Kontakt-grupe. Ukoliko ne prihvate plan, on je najavio da „Srbi u Bosni i Hercegovini ne bi mogli očekivati ništa dobro" – prema: M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo 2018, 559-564. General Mladić u Beogradu 26. jula 1994. razgovara s ruskom delegacijom koju je predvodio general Pavel Gračov (Павел С. Грачёв, 1948-2012), ministar odbrane. Gračov je, prema Mladiću, tada rekao da će se Rusija zalagati da se riješe pitanja važna za Srbe (Brčko, Srebrenica, izlazak na more, otvaranje aerodroma), kao i na uspostavi srpskog entiteta, državnosti i udruživanja sa Srbijom: „H-M federacija (hrvatsko-muslimanska) nakon vašeg prihvatanja plana Kontakt grupe će se raspasti. I skidaju vam se sankcije. Posle toga

Ratko Mladić boravio je u aprilu 1995. u Rusiji.[116] S položaja jedinica VRS ispaljena je 28. avgusta 1995. granata koje je eksplodirala na asfaltnu podlogu iza sarajevske tržnice Markale.[117] Poginulo je 43, a ranjeno 84 građana. To je

imaćemo vojno-tehničku saradnju". Gračov je kazao da zna da je teško Mladiću „da napusti teritorije od 70% na 49%, ali on je pobednik" – prema: „Milošević: mislio sam da smo svi mi naši", *Politika*, Beograd, 29. maj 2010, https://www.politika.rs/scc/clanak/136572/Drustvo/Milosevic-Mislio-sam-da-smo-svi-mi-nasi.

[116] „9–11 апреля 1995 г. я был в Москве. В Москве после Грачёва (Pavel S. Gračov – ruski ministar odbrane – prim. S. B) я поехал к начальнику Генерального штаба Колесникову (Mihail P. Kolesnikov – prim. S. B). Потом поехали к Козыреву (Andrej Kozirjev – prim. S. B). Принимал он нас в низком старом здании в центре города. Вхожу - а там стулья позолоченные, картины в позолоченных рамах. Я просил у него для армии оружие и боеприпасы. А он отвечает: «Нет денег». А я ему: «Как нет денег? Ты сидишь на золотых стульях!»... Был на Поклонной горе, в музее, все служители и художники, которые там работали, бросились ко мне, когда узнали, что перед ними — генерал Младич. В церкви я зажег две свечи - за живых и погибших. У иконы оставил 100 марок. Я спросил, могу ли встретиться с патриархом. Кирилл, который отвечал за международные церковные связи, сказал, что завтра у меня состоится 15-минутная встреча с Алексием II. Разговор с Алексием II был очень теплым. Он был воодушевлен, сказал, что приедет в Республику Сербскую. И приехал. Был и в Косове" - prema: P. Младич, *Из воспоминаний командующего армией Республики Сербской,* u: *Балканский кризис: говорят участники*, Сб. воспоминаний, сост. и отв. редактор Е. Ю. Гуськова, Москва 2016, 10, 15. U Rusiju je 27. decembra 1995. išao i general Đorđe Đukić, zajedno s pukovnikom Spasojem Urošaninom, „načelnikom Uprave za proizvodnju Ministarstva odbrane Republike Srpske", tražeći municiju, mine, granate, rezervne dijelove za oruđa i drugu opremu – vidi: S. Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo 2004, 857.

[117] Sergej Grizunov govori 2014. o blokadi Sarajeva: „В военно-техническом смысле особенностью блокады было то, что она осуществлялась при помощи легкого стрелкового и среднего калибра оружия. Стрельба велась прицельно. Выглядело это достаточно мерзко - фактически целенаправленно убивали мирных жителей. Передвигаться по городу можно только по специально проложенным дорожкам, которые были огорожены металлическим щитами - их называли «дорогами жизни». Это были ходы, по которым можно было выходить из зоны обстрела. Руководили блокадой лидер боснийских сербов Радован Караджич и генерал Ратко Младич, которые, на мой взгляд, вполне заслуженно находятся сейчас в Гаагском трибунале. Лично для меня их преступления доказаны, потому что я видел своими глазами, что они творили, расстреливая мирных людей. Конечно, на войне все были хороши, но по числу жертв боснийские сербы превзошли всех остальных участников конфликта". Sarajevo „простреливался полностью. Причем без какого-то военного смысла - это было настоящее убийство мирных жителей... Практически ничем. Больницы, школы, пекарни не работали. Практически ничего не работало. Люди спасались от голодной смерти, чудом выживая, выращивая под обстрелом крохотные огородики под окнами своих домов. Но, несмотря на это, в городе был настоящий голод... Однажды я освещал переговоры нашего министра иностранных дел Андрея Козырева с тогдашним президентом Боснии и Герцеговины Алией Изетбеговичем. Президентский дворец был огромен и пуст. Я ходил по нему, не встречая никакой охраны. И вдруг, открыв дверь в один из залов, я увидел президента Изетбеговича. Он ел краюху хлеба. Он просто отламывал от нее кусочки и запихивал в рот, собирая с ладони рассыпавшиеся крошки. На меня это произвело сильное впечатление" – prema: В. Рудаков, *Из жизни блокадников,* Еженедельный журнал „Профиль", https://profile.ru/abroad/kakoj-budet-blokada-donetska-13906/

bio povod za bombardiranje položaja VRS-a od strane vazdušnih snaga NATO-a. Ono je uslijedilo nakon objave rezultata istrage UNPROFOR-a, i zaključka da su granate ispaljene s položaja VRS.[118]

Rusi su „imali vrlo važnu ulogu u formuliranju i podršci zahtjeva Radovana Karadžića „pri koncipiranju Dejtonskog mirovnog sporazuma, ali i svih koji su mu prethodili".[119] Ričard Holbruk (R. Holbrooke), američki diplomata i „tvorac Dejtonskog sporazuma" (1995) piše da je Moskva željela „povratiti osjećaj, ma kako simboličan, da se oni još uvijek pitaju u svijetu... Rusi su osjećali da više „nemaju ugleda" pa su tražili načina da budu viđeni kao jedan od „velikih momaka"... Nikad nije bilo jednostavno plesti sveopštu politiku prema Rusiji sa traženjem mira u Bosni. Mnogo vremena proveli smo u računjanju i preračunavanju naših aktivnosti kako bismo promovisali oba cilja

[118] Opšir. M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo 2014, 209-234. Ruski pukovnik Andrej Demurenko (А. В. Демуренко), načelnik Štaba sektora UNPROFOR-a za Sarajevo, saopštio je tada „da tehnička analiza pokazuje da minobacačka bomba od 120 mm... nije mogla doći sa pozicija vojske bosanskih Srba". Da bi zaustavio započeto bombardiranje položaja VRS, Demurenko je 2. septembra 1995. sazvao u Sarajevu konferenciju za štampu i pred TV kamerama, uz skice i šeme pojasnio događaj, da bi potom pokazao kopiju izveštaja koji je upućen Ujedinjenim nacijama, za kojeg je rekao: „Ovaj Izveštaj koji je poslat UN falsifikuje događaj" – prema: M. Milutinović, Uloga medija u satanizaciji srpskog naroda tokom građanskog rata u Bosni i Hercegovini, *Politeia*, br. 5, Banja Luka 2013, 86. Demurenko je, prenosi Enver Halilović, u junu 1996. tvrdio da će se „Republika Srpska ujediniti sa Srbijom, a hrvatsko-muslimanska federacija sa Hrvatskom bez konflikta velikih razmjera" (*Arhivska praksa*, br. 13, Tuzla 2010, 439, nap. 12). Na Haškom sudu u oktobru 2012., bio je prvi svjedok odbrane Radovana Karadžića, bivšeg predsjednika Republike Srpske. Tužiteljstvo je tom prilikom spomenulo i prisnost ovog svjedoka u ratno vrijeme sa srpskom stranom.

[119] E. Halilović, *Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije,* 61. Florens Hartman (F. Hartmann) piše da se Rusija protivila hapšenju R. Karadžića. Pri susretu, 29. februara 2000. u Parizu, francuski predsjednik Širak (Jacques Chirac) povjerava Carli dal Ponte, glavnoj tužiteljici Međunarodnog tribunala za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije, da Karadžić nije bio uhapšen zbog protivljenja Rusa: „Boris Jeljcin mi je rekao: 'Karadžić zna previše stvari o Miloševiću. (...) I upozorio me da će poslati avion da ga izvuče iz Bosne ako bude potrebno, ali da nikada neće dopustiti da Karadžić bude uhićen". U septembru 1997., vojni ataše pri ruskoj ambasadi u Beogradu, agent GRU (Главное разведывательное управление - Glavna obavještajna uprava Ruske Federacije – prim. S. B), traži susret s Karadžićem u jednom manastiru kako bi mu ponudio azil u Rusiji. On nagovara jednu od svojih veza, Petra Salapuru, pukovnika VRS, koji je bio pobočnik Ratka Mladića u vrijeme Srebrenice, da prenese tu poruku Karadžićevoj porodici. I Amerikanci nastavljaju pregovore, „tražili su od Coddvja Shareara, šogora pomoćnika državnog tajnika Stroba Talbotta, da sada on preuzme ulogu mamca za Karadžića. Od ljeta, on ga pokušava nagovoriti da promijeni svoju odluku i prihvati ponudu koju mu je u maju prenijela Madeleine Albright (američka državna sekretarka – prim. S. B) -da napusti Bosnu. Do posljednjeg je susreta došlo 14. oktobra 1997, na dan izbora u Bosni i Hercegovini. Karadžić leti zatim preko Srbije i Crne Gore, ne u Rusiju, nego u Bjelorusiju, vojnim avionom koji je unajmio Boris Jeljcin. Karadžiću se nimalo ne sviđa ovo izgnanstvo u Lukašenkovu zemlju. Početkom 1998. pakira kovčege i vraća se u Bosnu... počinje živjeti u tajnosti"; opšir. F. Hartman, *Mir i kazna: tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa,* Sarajevo 2007.

istovremeno".[120] Jevgenij Žurbej (Е. В. Журбей) piše: „делая ставку на мусульман и тем самым негласно поощряя исламский фундаментализм, США (SAD – prim. S. B.) тем не менее не были заинтересованы в создании исламского государства на Балканах, и поэтому не пошли на полный разгром боснийских сербов, ясно понимая, что те в свою очередь являются „естественным" препятствием для мусульманского экстремизма".[121] Ruska politika je do Dejtonskog sporazuma „direktno, a zatim posredno, prodemonstrirala periferni karakter interesa Kremlja na prostoru bivše Jugoslavije".[122] Vesli Klark (W. Clark), nekadašnji vrhovni komandant NATO-a, iznosi, pak, da je Kremlj od 1990-ih planirao da Zapadni Balkan u cjelini, od početka sukoba u tom regionu, pretvori u svoju sferu

[120] Iza nastojanja SAD da uključe Rusiju u pregovarački proces o Bosni i Hercegovini stajalo je „osnovno uvjerenje Clintonove administracije da je bitno pronaći odgovarajuće mjesto za Rusiju u strukturi sigurnosti Evrope", nešto što od 1914. nije bilo. U Moskvi se odvijala borba za vlast između zvaničnika starog kova koji su služili kao komunisti – tzv. *nomenklatura* – i novijeg, postsovjetskog vođstva". SAD su težile ohrabriti ove druge. Za takvu politiku, „pred pokušajem udara 1993, ratom u Čečeniji, neizvjesnim zdravljem Borisa Yeltsina i zvanično sankcionisanom korupcijom, trebalo je strpljenja i odlučnosti" – prema: R. Holbrooke, *Završiti rat,* Sarajevo 1998, 120-121.

[121] „Стратегическая цель американской администрации в Боснии и Герцеговине заключалась в полном и безоговорочном прекращении гражданской войны, используя для этого абсолютно любые действенные методы и средства. Данная цель отвечала если не жизненно важным политическим интересам, то, несомненно, важным и периферийным интересам американского государства. Применение военной силы подразделениями НАТО в Боснии было, по мнению американцев, последней надеждой на мир, последней попыткой более эффективно влиять на катастрофическую ситуацию, применительно к которой иные мирные методы оказались просто нереалистическими. Как итог, только военные операции НАТО под фактическим руководством США приводят к прекращению огня и началу переговорного процесса. Заслуга США в этом несомненная. Во-вторых, американцы и, прежде всего они, стремились сохранить целостность боснийского государства, боясь создать опасный прецедент раздела многонационального государства по этническому принципу, способный привести к непредсказуемым последствиям не только в балканском регионе, но и во всей Восточной Европе и странах СНГ" (Содружество Независимых Государств - Zajednica Nezavisnih Država – prim. S. B) – prema: Е. В. Журбей, „Дейтонский мир" и позиция США*, Ойкумена. Регионоведческие исследования*, № 4, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования „Владивостокский государственный университет экономики и сервиса", Владивосток 2015, 110-111.

[122] J. Kurjak, *Rusija na Balkanu*, 16. „Postoji neki viši interes", iznosi Milorad Ekmečić, „da je u konačnim razgraničenjima između Srba i Hrvata u Dejtonu (Dayton) 20. novembra 1995. osnovni cilj bio da se ne dozvoli da Srbija postane mogući saveznik Rusije u budućnosti. Zbog toga se dozvoljava Srbima da stvore poseban entitet u Bosni i Hercegovini, ali da im se ne dozvoli izlazak na morsku obalu, jer bi u tom slučaju izolovana Boka Kotorska bila otvorena za rusku ratnu flotu. Isto je razlog zašto se deli Bosna i Hercegovina" – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 562.

interesa.[123] Jelena Ponomarjeva (Е. Г. Пономарева) navodi 2019. kako, pak, nije slučajno što je američki politolog Zbignjev Bžežinski (Z. Brzezinski, 1928-2017) Balkan smatrao posebnom „ćelijom“ na „velikoj šahovskoj ploči“, te da se mora priznati da je Zapad „nanio psihohistorijski udarac Rusiji stvarnim zauzimanjem većine Balkana“.[124]

Republika Hrvatska je u februaru 1992, postala druga evropska zemlja, uz Kipar 1964, u ulozi korisnika mirovne operacije Ujedinjenih nacija (UN).[125] Ruske snage, u sklopu mirovnih snaga UN u Hrvatskoj i docnije u Bosni i Hercegovini, pokazale su „kako posebnu naklonost Srbima tako i nedisciplinu i potkupljivost“.[126] Početkom jula 1995. neki britanski političari su govorili da se ne smije stvarati u Bosni i Hercegovini situacija „u kojoj bi snage NATO-a bile na jednoj strani, a Rusi na drugoj“. Scenarij „sudnjeg dana“ bio je popularan i u „novinstvu, gde su usksrnuli Tolstojeva Vronskoga da upozori na vjerovatnost slavenskog križarskog puta na Bosnu“. Predviđanja da bi se ruska vlada umiješala u sukob na strani Srba u Bosni i Hercegovini, odnosno same Srbije, počivala su na krivim pretpostavkama.[127] Rusija je dala podršku Mirovnom

[123] Kao primjer naveo je razgovore 1995. s ruskim generalima u vrijeme mirovnih pregovora o Bosni i Hercegovini: „Kao član pregovaračkog tima Ričarda Holbruka (Richard Holbrooke) na Dejtonskim mirovnom razgovorima, boravio sam u Moskvi sa delegacijom tadašnjeg zamjenika američkog državnog sekretara Strouba Talbota (Strobe Talbott). Želio sam da iskoristim priliku i posjetim ruske generale sa kojima sam vodio razgovore prethodne godine. Međutim, dočekan sam riječima: „Hej, dolaziš u naš dio Evrope“. Po njima, zapadni Balkan je ruska sfera interesa, koju oni žele da povrate i kontrolišu. A kada jednom preuzmu kontrolu, drugima uskraćuju prerogative slobode“ – prema: *Klark: Rusi žele punu kontrolu nad Balkanom, to je velika prijetnja regionu*, https://avaz.ba/globus/region/599270/klark-rusi-zele-punu-kontrolu-nad-balkanom-to-je-velika-prijetnja-regionu.

[124] *Альянс рассматривает Балканы как мост на Ближний Восток*, http://redstar.ru/alyans-rassmatrivaet-balkany-kak-most-na-blizhnij-vostok.

[125] I. Miškulin, Republika Hrvatska i mirovna operacija Ujedinjenih naroda: kada, kako i zašto je došlo do njezine realizacije?, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 2011, 149.

[126] B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, 66. Neki hrvatski izvori, s druge strane, navode da je Rusija tada pomagala u naoružavanju Hrvatske. Josip Manolić, jedan od najviših hrvatskih funkcionera, piše da je Francuska prijateljski otvorila svoja skladišta oružja Hrvatskoj, ali i vrata u Kremlju, „koji nam je omogućio kupnju diljem Europe: u Mađarskoj, Češkoj, Poljskoj i Bugarskoj, ali i u Ukrajini i Kazahstanu“ – prema: J. Manolić, *Špijuni i domovina: moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku,* Zagreb 2016, 310.

[127] Slobodan Milošević je „ozbiljno opteretio odnose s Jeljcinom davši potporu urotnicima u udaru iz augusta 1991.“ – vidi: B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, 66; M. Milošević, „Spasiba! You're welcome!: Milošević-Jeljcin“, *Vreme*, br. 400, Beograd, 20. juni 1998. Jeljcin je ustvrdio da je Milošević 1999. „naročito polagao nade u eskalaciju nezadovoljstva Rusa sa mojom spoljnom politikom, u podelu ruskog društva i u to da Rusiju uvuče u politički i vojni sukob sa zapadnim zemljama“ – vidi: A. Dimitrijević, *Rusija smatrala Kosovo izgubljenim još 1999?!,* http://www.nspm.rs/prenosimo/rusija-smatrala-kosovo-izgubljenim-jos-1999.html?alphabet=l.

sporazumu u Dejtonu.[128] Podržala je uspostavu mira u regionu.[129] Isticalo se da je ona vršila pritisak na Slobodana Miloševića da prekine podršku Srbima u Bosni i Hercegovini, kako bi bili prisiljeni da pristanu na pregovore.[130] Neki analitičari navode da je Dejtonski sporazum bio „izravni plod još uvijek neprovidnog američko-ruskog konsenzusa".[131] Drugi kažu i da je to bio

[128] Dejtonski pregovori primjer su „šatl diplomatije" - pregovaranja u kome nema direktnog kontakta između pregovaračkih snaga, on se odvija preko posrednika. Osobenosti šatl diplomatije u Dejtonu su mirovni razgovori na blizinu (proximity) i odsustvo kontakta sa javnošću – Ž. Mirkov, Delatnost Ričarda Holbruka u svojstvu specijalnog izaslanika predsednika Amerike 1995. godine, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2016, 355.

[129] Rusija se 1995. „молчаливо согласилась на проведение авиацией стран НАТО операции «Обдуманная сила», направленной на подавление военного потенциала боснийских сербов и поддержала Дейтонские соглашения по Боснии и Герцеговине. Как известно, эти соглашения не просто аннулировали результаты военных побед боснийских сербов, но фактически разделили территорию Республики Сербской на две части, с ограниченным сообщением между собой и уже в силу этого носили дискриминационный характер. С 1996 по 1999 годы Россия возвращается к позиции поддержки Сербии. С тех пор наша страна неизменно поддерживает справедливые требования основной части сербского народа, руководства Республики Сербия и боснийской Республики Сербской" – prema: В. В. Черданцев, *Уроки распада Югославии для России и республик Донбасса,* u: *Исторические связи России и Сербии,* 240; opšir. vidi: S. Delalić, *Vanjska politika SAD-a i Rusije prema Bosni i Hercegovini od 1997. do 2007. godine*, magistarski rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2008.

[130] O odnosima „velikih" prema „malim" u Dejtonu 1995, Momir Bulatović, učesnik na tim pregovorima, navodi: „Na samom kraju pregovora u Dejtonu, kasno noću sjedili smo u sobi Vorena Kristofera (Warren Christopher, američki državni sekretar – prim. S. B), Ričard Holbruk, Slobodan Milošević i ja. Milošević se obratio američkom državnom sekretaru. To je, po mom mišljenju, bila kruna našeg boravka ovdje, kao i svih narednih dešavanja. Govorio je polako i ubjedljivo. Podsjetio je da su naše zemlje uvijek bile na istoj strani u velikim poremećajima kao što su bili svjetski ratovi. Suviše smo mi mali i slabi da bismo se i dalje sukobljavali, ili makar nerazumjevali sa Amerikom. Uostalom, to naš narod ne želi, jer se tako nikad nije ni osjećao, ni ponašao. Ovdje smo dali presudan doprinos miru u Bosni i Hercegovini, nastavio je. Pristali smo na niz bolnih ustupaka jer iskreno želimo mir. Sada kada je mir na pragu, recite nam koji su uslovi, šta treba da uradimo da ostvarimo dobre odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama, one odnose koji pripadaju zajedničkoj istoriji i tradiciji? Pružio mu je prazan list papira i rekao da napiše uslove koje naša zemlja treba da ispuni, zarad ostvarenja ovog cilja. Zaključio je da, bez obzira koliko oni teški bili, sada kada se uspostavlja mir i ukidaju sankcije, nas dvojica i svi naši saradnici imamo politički kapital neophodan za njihovo ispunjenje. Voren Kristofer je pažljivo i odmereno slušao. Onda je pogledao onaj prazan list papira, odgurnuo ga u našem pravcu i rekao: „Vi, izgleda, još uvijek niste sve shvatili. Nema posebnih uslova koje ćemo vam zadati a vi ih ispuniti. Potrebno je da uvijek, na svakom mjestu i svakim povodom uradite ono što se od vas očekuje „ – prema: M. Bulatović, *Pravila ćutanja,* Beograd 2004, 220-221; B. Krga, Dejtonski mirovni sporazum i Rezolucija SB UN 1244*, Argumenti*, br. 41, Banja Luka 2020, 12-13.

[131] D. Rodin, Daytonski sporazum: Deklaracija političke volje Zapada, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 1996, 152. Vladislav Jovanović, predstavnik Savezne Republike Jugoslavije pri OUN, uputio je 18. decembra 1995. Savjetu bezbjednosti, pred usvajanje rezolucije o Srebrenici, dopis da je u julu 1995. bošnjačka strana, a ne srpska, počinila masovne zločine u toj zaštićenoj enklavi, da su u njoj borbe buknule pred ulazak jedinica VRS, da su Bošnjaci, željni nastavka borbe, ubijali sunarodnike koji su se htjeli predati. Jovanović je naveo da su tijela Bošnjaka,

posljednji veliki dogovor Evrope, SAD i Rusije. Iz postjugoslavenskih ratova je u globalnim odnosima, „ne samo u odnosima Rusije i ujedinjene Evrope, nastupilo stanje novog hladnog rata“.[132] Od kraja 1995. u prvi plan ruske spoljne politike izbija potreba za očuvanjem nacionalnog identiteta. To je na političkom planu značilo i veće okretanje Kremlja „starim i proverenim prijateljima“ slavenske provenijencije.[133] Rusija je u januaru 1996., uputila 1.400 vojnika u sastav međunarodnih mirovnih snaga u Bosni i Hercegovini, koje je predvodio NATO.[134] Bio je to njen doprinos održavanju mira u regionu, ali i tadašnji „dokaz da NATO i Rusija mogu zajedno i efikasno da rade u uspostavi mira.[135]

ubijenih u „unutrašnjim borbama“, otkrivena nakon pada enklave. On je htio da spriječi donošenje rezolucije kojom bi se osudile akcije VRS i zatražilo od istražitelja UN i MKCK da obiđu područje Srebrenice. U tome nije uspio. Savjet bezbjednosti je 21. decembra 1995. osudio zločine nad Bošnjacima i zatražio pristup međunarodnih komisija grobnicama, zarobljenicima i izbjeglicama. Kako navodi nedjeljnik „Vreme“ (30. decembra 1995), više članica Savjeta bezbjednosti je „ismejalo pismo“ koje je, povodom Srebrenice, uputio Vladislav Jovanović. Ser Džon Veston (J. Weston), predstavnik Velike Britanije u Savjetu bezbjednosti je, prema navodima „Naše borbe“, izjavio: „Samo pre nekoliko dana razmatrali smo mogućnost da se Savezna Republika Jugoslavija ponovo angažuje u poslovima Ujedinjenih nacija, što je nešto do čega je vladi u Beogradu očigledno veoma stalo, a sad ovde imamo na delu gospodina Jovanovića, koji u potpunosti potkopava lični kredibilitet i kredibilitet vlade u čije ime govori pismom koje je došlo u pogrešno vreme i koje nije ni mudro ni istinito. Ja zaista ne znam za šta nas on smatra“ - prema: *Prava i slobode u Sandžaku. Izvještaj za 1995. o stanju ljudskih prava i sloboda i položaju Bošnjaka-Muslimana u Sandžaku-SR Jugoslaviji*, Novi Pazar 1996, 78. Na suđenju Slobodanu Miloševiću u Hagu, Vladislav Jovanović je, u februaru 2005, u svojstvu svjedoka odbrane, „pojašnjavao“ da se 1995. radilo o njegovom „propustu“. Pismo je, na osnovu informacija dobijenih od organa Republike Srpske, navodno napisao njegov zamjenik u misiji, a Jovanović ga je „na brzinu potpisao“, i – umjesto šefu ruske misije, kome je bilo namijenjeno – poslao Savjetu bezbjednosti - prema: *Danas*, Beograd, 17. februar 2005.

[132] Rusija je nakon raspada SSSR-a „ostala bez teritorija koje je smatrala svojim, a nije ostvarila zapadnjački ideal demokratije i blagostanja. Zato je, do kraja 20. veka, bila spremna da malo stečenih sloboda zameni za nov imperijalni ponos i „nacionalno dostojanstvo“ – prema: N. Samardžić, *Drugi hladni rat. Zapad i Rusija 1999-2019,* Beograd 2021, 12. Ponašanje Rusije američki diplomata Džordž F. Kenan (George Frost Kennan, 1904-2005) objašnjava mentalitetom „posebne nacije“, uvjerenjem da je ona velika sila sa posebnom historijskom ulogom.

[133] J. Kurjak, *Deset godina spoljne politike Rusije*, 16-17.

[134] Rusija je dala doprinos mirovnim operacijama IFOR-a, odnosno SFOR-a. Vremenom je uviđala da podrška koju pruža nije uzeta ozbiljno, da nije dovoljno respektirana – prema: Dž. Seroka, Pogrešno naučene lekcije i buduće strateške opcije na Zapadnom Balkanu, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 9-10, Beograd 2008, 17.

[135] Odnosi između snaga NATO-a i Rusije u Bosni i Hercegovini bili su bez incidenata. Učešće ruskog kontigenta u mirovnim snagama u Bosni i Hercegovini, odakle je povučen 2003, bilo je motivirano zainteresiranošću Rusije za reguliranjem krize na postjugoslavenskom prostoru, čime se ona „vojno vratila na međunarodnu scenu i simbolički stigla najdalje u Evropi“ – prema: J. Simić, NATO pred izazovima XXI veka, *Međunarodna politika*, br. 4, Beograd 2009, 411-413.

U ruskoj historiografiji bila su, od 1993, uočljiva su dva prilaza u ocjeni uloge Rusije u jugoslavenskoj krizi (1991-1995).[136] Postdejtonska Bosna i Hercegovina predmet je brojnih analiza. Aleksandar Poležajev (А. Полежаев) iznosi 2021. da ako se uporedi „Bosnu koju imamo i Bosnu za koju su se Bošnjaci borili, postaje očigledno da su Srbi ipak pobedili" („сербы все-таки

[136] Prvi pristup, navodi Gelena Iljina (Г. А. Ильина,) „представлен работами, в которых исследователи поддерживают официальную политику РФ на югославском направлении, тон которой задавал сам министр иностранных дел А. В. Козырев, написавший большое количество статей на данную тему". Pozitivne ocjene o ruskoj spoljnoj politici imali su: Ala Jazikova (А. А. Языкова), Vladilen Kamenecki (В. М. Каменецкий), Sergej Romanjenko (С. А. Романенко), Nina Smirnova (Н. Д. Смирнова) i dr. Više ruskih analitičara: Jelena Guskova (Е. Гуськова), Jelena Ponomarjeva (Е. Г. Пономарева), Petar Iskenderov (П. А. Искендеров) i drugi, optužilo je, pak, direktno ili indirektno, Borisa Jeljcina i ministra inostranih poslova Andreja Kozirjeva za nacionalnu izdaju, jer se nisu na vrijeme pozicionirali u balkanskim ratovima na stranu Srba, da su zakasnili u pomoći i propustili da odigraju značajniju ulogu na Balkanu. U radovima Pavela Volobujeva (П. В. Волобуев), Ljudmile Tjagunjenko (Л. В. Тягуненко), Borisa Šmeljova (Б. А. Шмелёв), Pavela Kandelja (П. Е. Кандель), Nadežde Arbatove (Н. К. Арбатова), Ekaterine Volkove (В. К. Волкова), Sergeja Samuilova (С. М. Самуйлов), također je prisutan kritički odnos prema ruskoj spoljnoj politici, posebno kada su u pitanju Dejtonski sporazum i tadašnja politika Moskve – vidi: Г. А. Ильина, *Политика России в югославском кризисе (1991-1999 гг),* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет, Москва 2002; J. Kurjak, Savremeni period odnosa Srbije i Rusije: determinante i izazovi, *Međunarodni problemi*, br. 4, Beograd 2017, 554. Mislilo se, piše Guskova, „kako Rusiji ne treba objašnjavati ko je u pravu, a ko krivac. Mislilo se da Rusiju ne treba ubeđivati da zauzme objektivan stav. Mislilo se kako će Rusija pomoći da se očuva Jugoslavija, jer se i sama Rusija nalazi u sličnoj situaciji. Međutim, ponašanje Rusije je u najvećoj meri bilo neočekivano za Srbiju i Crnu Goru, pošto je njen stav bio nedosledan, nesamostalan i nije vodio računa o ruskim nacionalnim interesima. Objektivno, Rusija je od samog početka zauzela antisrpski stav" – prema: J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000),* II, Beograd 2003, 257-258. Neki srpski analitičari, pak, smatraju kako je 1918, između ostalih uzroka, i zbog Srbije - ruskog zaštitničkog ulaska u „Veliki rat" s Njemačkom i Centralnim silama 1914, došlo do propasti Ruskog carstva. Otuda je potekla „jeljcinovsko/kozirjevska bojazan" da bi odsudnija ruska pomoć Srbiji/Jugoslaviji mogla da izazove već viđeni efekat propasti, ovog puta postsovjetske i postkomunističke Rusije – vidi: M. Knežević, Srbija na zapadno-istočnoj vetrometini - srpska politika između vesternizma i rusofilije, *Nacionalni interes*, br. 1-2, Beograd 2009, 81. Na Međunarodnoj naučnoj konferenciji *„Sto osamdeset godina prijateljstva, poverenja, saradnje: jubilej uspostavljanja rusko-srpskih diplomatskih odnosa"*, održanoj u februaru 2017. u Moskvi, ruski historičari su, komentarišući izlaganje Danice Stanisavljević na temu *Ruska diplomatija i Jugoslovenska kriza u periodu 1992–1995. godine* izrazili žaljenje što Rusija tada nije imala snage da zaštiti Srbiju i Srbe, niti da izgradi svoju spoljnopolitičku i unutarpolitičku liniju: „Ta stranica istorije koliko je bila bolna za vas (Srbe), toliko je bolna i za nas", istakla je Jelena Kostarikova (Е. Костарикова). Ruski eksperti su naveli da se „interesi ruskog naroda u tom periodu nisu poklapali sa interesima političkog vrha" – prema: O. Ikodinović, *Rusi se i dalje s bolom sećaju bombardovanja Jugoslavije*, https://rs-lat.sputniknews.com/komentari/201810171117523834-jugoslavija-rusija-bombardovanje/. U namjeri da interese Rusije ujednači s interesima Zapada, ustvrđuje J. Guskova, „ruska diplomatija je izvršavala zadatak koji joj je bio poveren - koristeći stare veze sa Srbima, ona ih je ubeđivala da prihvate diktate" – vidi: E. Guskova, Serb Question and Europe at the End of XX Century, u: *Evropa i Srbi*, Beograd-Novi Sad 1996, 668; opšir. vidi: Е. Ю. Гуськова, Как определялись национальные интересы России: А. Козырев и балканский кризис, *Свободная мысль*, № 4, Москва 2003, 25-40.

выиграли“). Poležajev dalje piše: „Bosna Alije Izetbegovića - jedne od najmračnijih figura u balkanskim ratovima, vođe muslimana tokom sukoba i prvog (a ujedno i poslednjeg) individualnog predsednika Bosne i Hercegovine - trebalo je da bude mnogo drugačija. Bila je planirana kao nacionalna država Bošnjaka (to jest muslimanskih Srba; kao posebnu nacija „izumeli“ su ih pod Titom) sa šerijatskim sistemom zakona, gde, uopšte, nije bilo mesta za „obične“ Srbe“.[137] Ozbiljni autori, poput Henrija Kisindžera (Henry Kissinger), svjesni su da je historija „šaroliki karusel, čiji se kraj ne može naslutiti, a kamoli jasno sagledati“.[138] Proučavanje krize i raspada jugoslavenske državne zajednice, kao i obimne faktografije postjugoslavenskih ratova, posebno onog u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu „suprotstavljene slike povijesti“, sporove historičara oko njihovog tumačenja, narastajući „arhipelag raznih istina“, mnoštvo otvorenih pitanja, raznorodne uloge unutarnjih i spoljnih aktera, brojne izvore, nove činjenice, simboličke rasprave oko njihove prezentacije, međunarodna idejna i razvojna kretanja u historiografiji, dug je i složen proces. Istraživače čeka, naglašava Kosta Nikolić, težak posao „dekonstrukcije postojećih pretpoistavki, otkrivanja grešaka u argumentaciji i razdvajanje ispravnih od pogrešnih zaključaka“. Politika, kao pragmatična disciplina, često oblikuje i historiju i historiografiju. Objektivnost u historiografiji je „aristotelovska sredina „između puke ideologije i puke filologije“ (A. Heler).[139] Visoka politika u koju spadaju međunarodni odnosi i diplomatija („kraljica historije“), zbog povjerljive naravi, mogu, u najboljem slučaju, znaju historičari, da budu tek „lijepo ocrtani“. Reakcija međunarodne zajednice, o kojoj se ne može govoriti u jednini, na raspad Jugoslavije i na ratove koji su uslijedili, bila je spora, često nekonzistentna. Šta bi bilo da je 1991-1995.

[137] „Bosanski Srbi se sa tim nisu složili - i na kraju su odbranili svoje pravo da „žive na srpski način“, uprkos činjenici da je Hag „progutao“ gotovo sve njihove funkcionere tog perioda. Ali, mržnja prema susedima i nezadovoljstvo na Zapad su toliko snažni da u Banja Luci iz principa gledaju u stranu Moskve ne samo zbog prijateljskih osećanja prema Rusima, već i za inat svim ostalim stranama - Bošnjacima, Hrvatima, Amerikancima i Evropljanima“ – prema: А. Полежаев, *Сербы Босния стали главной опорой России на Балканах,* https://vz.ru/world/2021/4/2/1092090.html; http://www.nspm.rs/savremeni-svet/srbi-iz-bosne-postali-glavni-oslonac-rusije-na-balkanu.html?alphabet=l#yvComment248355. Konstantin Nikiforov smatra da je glavno dostignuće Srba u to „smutno doba“ bilo „nastajanje Republike Srpske“ u BiH, „čija je velika autonomija nakon Dejtonskog sporazuma 1995. godine dobila međunarodno priznanje“ – vidi: K. Nikiforov, U raskoraku ili u zajedničkom stroju: u susret tridesetoj godišnjici raspada SFRJ*, Napredak*, br. 3, Beograd 2021, 10.

[138] N. Cvetićanin, Ubrzanje istorije i nastavak „dugog“ 20 veka, u: *„Ukalupljivanje“ ili prekoračenje granica: društvene nauke u savremenom dobu,* Beograd 2017, 257. Prozapadne liberalne snage propagirale su u Rusiji početkom 90-ih parole „Povratak u Evropu” i „Integracija u Evropu”, ali su zagovornici ovog stava marginalizirani krajem prve decenije postsovjetske nezavisnosti – vidi: K. Ristić, Dometi politike uslovljavanja u susedstvu Evropske unije: primer Istočnog partnerstva, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2017, 135.

[139] Prema: R. Šćekić, Istorijski revizionizam – upotreba istorioigrafije u (geo)političke svrhe, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2019, 187-188.

Rusija više „bila u igri“, tema je alternativne historije.[140] Pristalice protivčinjenične historije tvrde da ovaj pristup nije obična imaginacija, već mora biti temeljena na dokazima, da i konvencionalni historičari ne mogu izbjeći imaginaciju.[141] Poznavanje svjetske/evropske historije važno je za shvatanje višedimenzionalnih pojava, poređenje i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi kontekst. Čitava planeta, svaki region, po definiciji, je, konstatira Ana Filimonova (А. И. Филимонова), sfera interesa velikih sila.

Zaključak

Politika, ideje i interesi sadašnjice u znatnoj mjeri utiču na viđenja, shvatanja i interpretiranje prošlosti. Ona je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti, može se raznim metodološkim zahvatima spoznati na više načina. Najbliža historija, puna paradoksa, skriva najviše tajni i iznenađenja, pa je zato, za naučnike, ona i najteža. Uputna su upozorenja da ono što „danas” znaju, a nisu znali prije, može protokom vremena biti potvrđeno, ali i prevaziđeno, da izgleda drugačije, u svjetlu suštinski značajnih, novih činjenica u koje oni nisu imali uvid. Mada su „postjugoslavenski ratovi“ okončani, ne gube na intezitetu, uz emotivne naboje, građanski „ratovi” sjećanja unutar država i između država, „sporovi” za „vjerodostojno“ objašnjavanje uzroka i prirode sukoba. Svaki autor mora biti svjestan da će ga, na različitim stranama, čitati i doživljavati na svoj način. Kritičke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima, njihovim akterima i relacijama.

Geopolitički interesi nerijetko su znatno bitniji od ideoloških razlika. Krupne geopolitičke promjene u svijetu se reflektiraju i na balkanske prilike. Politički razvoj Balkana dugo je ovisan od politika i odnosa velikih sila. Podjele interesnih sfera među njima, započeta je još u drugoj polovini XVIII stoljeću. Sve što se na tom trusnom prostoru zbivalo bilo je, u većoj ili manjoj mjeri, u sjeni politike velikih. Marija Todorova je konstatirala da su narodi Balkana imali mali uticaj na oblikovanje vlastite sudbine jer su „veličina, oblik, stadijum razvoja pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo isključivo bili regulisani interesima velikih sila“. Ništa tu nije crno-bijelo, „postoje samo

[140] Predrag Simić zaključuje da je politička kriza u Rusiji 1991. presudno uticala na tok zbivanja u Jugoslaviji „menjajući međunarodno okruženje u kakvom je Jugoslavija živela tokom prethodnih pola stoleća“ – prema: P. Simić, Spoljna politika Savezne Republike Jugoslavije – kontinuitet i promene, *Vojno delo*, br. 2, Beograd 1997, 25.

[141] Upor. F. Karčić, *Kroz prizmu historije,* Sarajevo 2017, 335; Č. Antić, Kontrafaktualna istorija kao deo naučne discipline, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2021, 251-254. Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm), pak, kaže da je svijet historičara „ono što se desilo, a ne ono što je moglo da se dogodi da su stvari bile drugačije, ne treba da razmatramo posledice drugih scenarija“ - prema: E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*: *istorija Kratkog dvadesetog veka*: *1914-1991,* Beograd 2002, 195.

različite nijanse sive“. Nisu rijetki autori koji misle da su krize i „balkanske nesreće“ rezultat njihove zamršene politike i interesnog stava, lanca interventnih akcija, nedovoljnog poznavanja i prihvatanja složenosti balkanskog mozaika, a ne prenaglašenih unutarnjih mržnji i atavizama. Redžinald Hibert (Reginald Hibbert, britanski ambasador u Parizu 1982.–1987), govorio je da su britanske diplomate „poznavale Beograd, jedva su poznavali Zagreb, o Sarajevu gotovo nisu imali pojma, a za Prištinu nikada nisu čuli“. Multiperspektivni pristup zbivanjima na postjugoslavenskom prostoru u posljednjoj deceniji XX stoljeća, traži dublje, specijalizirane analize, kritički intonirane radove, sistematsko proučavanje, prikazivanje pozicija i stanovišta svih njihovih protagonista. Istina kojoj se teži je „cjelina“, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje višedimenzionalni narativ. Državni interesi, politički sporovi i pozicioniranja na svjetskoj političkoj sceni, svakako djeluju i na historiografije. Upotreba prošlosti kao osnove za savremene političke, društvene ili vjerske koncepte odavno je prisutna u evropskoj kulturi. Historiografija je uvijek dijelom u službi ideologije i politike vladajućih predstava. Početak historijskog razumjevanja je, piše Mirjana Gross, „prihvaćanje drugotnosti prošlosti“, a najgori grijeh historičara je anahronizam. Svaki rezultat načelno je otvoren za nova ispitivanja. Bez izoštrenog pogleda u prošlost, kritičkog znanja koje poziva na opreznost, nema vrijednosnih sistema, iskoraka u šira istraživanja. Uravnoteženo gledanje na blisku prošlost Bosne i Hercegovine, kao i Balkana u cjelini, veliki je naučni izazov. Dramatični tokovi historije na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, koncepcija svjetskog poretka, uticaja i posljedica ostvarivanja geostrateških interesa velikih sila.

Summary

The politics, ideas and interests of the present significantly influence the views, understandings and interpretations of the past. It is more complex than all research models and ideological preferences, it can be recognized in various ways through various methodological interventions. Recent history, full of paradoxes, hides the most secrets and surprises, so it is the most difficult for scientists. There are warnings that what „today“ they know, and did not know before, can be confirmed over time, but also overcome, to look different, in light of essential, new facts that they did not have insight into. Although the „post-Yugoslav wars“ are over, they are not losing in intensity, with emotional charges, civil „wars“ of memory within and between states, „disputes“ for a „credible“ explanation of the causes and nature of the conflict. Every author must be aware that, on different sides, they will read and experience it in their own way. Critical perspectives contribute to the completion of images of politics, wars, their actors and relations.

Geopolitical interests are often much more important than ideological differences. Major geopolitical changes in the world are also reflected in the Balkan situation. The political development of the Balkans has long depended on the policies and relations of the great powers. The division of spheres of interest among them began in the second half of the 18th century. Everything that happened in that seismic area was, to a greater or lesser extent, in the shadow of the politics of the great. Marija Todorova stated that the peoples of the Balkans had little influence on shaping their own destiny because „the size, shape, stage of development and even the very existence of the Balkan states were almost exclusively regulated by the interests of the great powers.“ There is nothing in black and white, „there are only different shades of gray“. It is not uncommon for authors to think that crises and „Balkan disasters“ are the result of their complicated policies and attitudes, chain of intervention actions, insufficient knowledge and acceptance of the complexity of the Balkan mosaic, and not overemphasized internal hatred and atavism. Reginald Hibbert (British Ambassador to Paris 1982-1987) said that British diplomats „knew Belgrade, barely knew Zagreb, had almost no idea about Sarajevo, and never heard of Pristina“. A multiperspectival approach to events in the post-Yugoslav space in the last decade of the XX century, requires deeper, specialized analysis, critically intoned works, systematic study, presentation of positions and views of all their protagonists. The truth he strives for is the „whole“, it is not in one place and in the historiography of one people, it requires a multidimensional narrative. State interests, political disputes and positioning on the world political scene certainly affect historiography as well. The use of the past as a basis for contemporary political, social or religious concepts has long been present in European culture. Historiography has always been partly in the service of the ideology and politics of the ruling notions. The beginning of historical understanding is, writes Mirjana Gross, „accepting the otherness of the past“, and the worst sin of historians is anachronism. Each result is in principle open to new tests. Without a sharpened view of the past, critical knowledge that calls for caution, no value systems, no steps into broader research. A balanced view of the recent past of Bosnia and Herzegovina, as well as the Balkans as a whole, is a major scientific challenge. The dramatic currents of history in the Balkans, even those in Bosnia and Herzegovina, cannot be comprehensively viewed apart from the wider European / world context, the concept of world order, the impact and consequences of the geostrategic interests of the great powers.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo 2003.
2. Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993: iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001.
3. D. Marijan, *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987-1992,* Zagreb 2008.
4. Dž. Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Beograd 2009.
5. E. Halilović, *Ruski faktor političkog statusa Bosne i Hercegovine danas*, u: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2016.
6. J. Guskova, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013.
7. J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000),* II, Beograd 2003.
8. J. Guskova, *Ruska spoljna politika prema Balkanu i Haškom tribunalu*, u: *Srebrenica: stvarnost i manipulacije*, Banja Luka 2019.
9. J. Guskova, *Spoljna politika Rusije u godinama jugoslovenske krize (1985-1995),* Novi Sad 2021.
10. K. Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani 1989-1992,* knj. 2, *Ljudi mržnje, zemlja smrti*, Beograd 2020.
11. M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008.
12. M. Jovanović, *Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti*, u: *Odnosi Srbije i Rusije na početku XXI veka,* Beograd 2010.
13. M. Jovanović, *Srbi i Rusi, 12–21. vek: istorija odnosa,* Beograd 2012.
14. M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo 2018.
15. N. Ćurak, *Geopolitika kao sudbina: slučaj Bosna: postmodernistički ogled o perifernoj zemlji,* Sarajevo 2002.
16. N. Todorović, *Politika Rusije na Zapadnom Balkanu: mit o slovenskom bratstvu na primjeru odnosa sa Crnom Gorom,* Zagreb 2020.
17. O. Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: dva razgovora sa Latinkom Perović,* Beograd 2010.
18. *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*, Beograd 2016.
19. S. Bandžović, *Politika i nauka: ruski pogledi na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2021.
20. V. Ivanović, *Raspad Jugoslavije i stvaranje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2006.
21. V. Vujačić, *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji: dublji uzroci raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije,* Beograd 2018.
22. В. К. Волков, *Трагедия Югославии (1991-1995)*, u: *Славянский мир: проблемы истории и современность (Памяти Владимира Константиновича Волкова),* Москва 2006.
23. В. Клименко, *Югославский кризис 1990-х гг.: этноконфессиональное измерение*, u: *Общество, политика, наука: новые перспективы,* Москва 2000.
24. Д. В. Кузнецов, *Югославский кризис: взгляд сквозь призму общественного мнения*, Москва 2009.
25. Е. Г. Пономарева, *Балканский рубеж России: время собирать камни,* Москва 2018.
26. Е. Г. Пономарева, *Политическое развитие постьюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы),* Москва 2007.
27. Е. Ю. Гуськова, *Внешняя политика России в годы югославского кризиса (1985-1995),* Санкт-Петербург 2022.

28. Е. Ю. Гуськова, *Сербия: от идеи югославизма к идее сербства,* u: *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв.,* Москва 2017.
29. Е. Ю. Гуськова, *Советская политика на Балканах в период заката «перестройки» (1990–1991 гг.),* u: *Славяне и Россия. Россия: взгляд на Балканы. XVIII–XXI вв,* Москва 2021.
30. Е. Ю. Гуськова, *Что ждали от России на Балканах в начале 1990-х годов?*, u: *Образ России на Балканах: Мифологемы, идеологемы, религиозные, исторические и культурные связи,* Москва 2011.
31. М. Ю. Мартынова, *Балканский кризис: народы и политика*, Москва 1998.
32. Р. Младич, *Из воспоминаний командующего армией Республики Сербской,* u: *Балканский кризис: говорят участники*, Сб. воспоминаний, сост. и отв. редактор Е. Ю. Гуськова, Москва 2016.
33. С. Живанов, *Сербская историография о русско-сербских отношениях в последнее десятилетие XX в. (1990-1998 гг)*, u: *Россия и Сербия историков двух стран*, Санкт-Петербург 2010.
34. С. Романенко, *М. С. Горбачёв и судьба Югославии,* Історична панорама: Збірник наукових статей, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, Вип. 10, Чернівці 2010.

Članci/Articles:

1. B. Caratan, Kraj Sovjetskog Saveza - Perestrojka bez Gorbačova, *Politička misao*, br. 3, Zagreb 1992.
2. D. Lopandić, Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima i Evropskoj uniji, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2010.
3. E. Halilović, Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije, *Godišnjak*, god. XIII, BZK „Preporod“, Sarajevo 2013.
4. E. Halilović, Obnova carskog duhovno-političkog identiteta Rusije i njegove refleksije na Bosnu i Hercegovinu, *Pregled,* br. 1, Sarajevo 2014.
5. J. Guskova, O Srbima na Balkanu – njihova uloga i samosvijest, *Argumenti*, br. 42, Banja Luka 2021.
6. J. Guskova, Povodom knjige Karle del Ponte „Lov: ja i ratni zločinci“, *Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad 2011.
7. J. Guskova, Povodom knjige memoara Černomirdina, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2004.
8. J. Guskova, Uloga ministra spoljnih poslova Ruske Federacije Andreja Kozirjeva u kreiranju sudbine Rusije i Jugoslavije, *Napredak*, br. 1, Beograd 2020.
9. J. Kurjak, Deset godina spoljne politike Rusije, *Vojno delo*, br. 4-5, Beograd 2001.
10. J. Kurjak, Rusija na Balkanu, *Helsinške sveske*, br. 3, Beograd 2000.
11. K. Nikiforov, U raskoraku ili u zajedničkom stroju: u susret tridesetoj godišnjici raspada SFRJ, *Napredak*, br. 3, Beograd 2021.
12. M. Gross, O historiografiji posljednjih trideset godina, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2006.
13. M. Mladenović-Z. Kilibarda-S. Milosavljević, „Posthladnoratovske“ promene bezbednosnih i strateških koncepcija Ruske Federacije, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2013.
14. M. Sokulski, Sovjetski pogled na zbivanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji u drugoj polovini 1950-ih i početkom 1960-ih, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2021.
15. N. Cvetićanin-M. Mandić, Suton međunarodnog liberalnog poretka, dijalektika političke mehanike i novi Vestfalski sistem za 21. vek, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 2021.
16. N. Perošević, Dezintegracija SSSR-a i posledice velikog kolapsa po SFRJ, *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić 2020.

17. N. Todorović, Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore, *Ljetopis crnogorski*, br. 8, Zagreb 2017/2018.
18. S. Bandžović, Nauka i politika: moderna ruska historiografija o Bosni i Hercegovini, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, I, Sarajevo 2020.
19. А. С. Барсенков, Внешняя политика России на начальном этапе становления новой государственности (1991-1993), *Вестник Московского университета*, № 4, Москва 2013.
20. Д. П. Ерёмин, Хорватский вопрос и эволюция политической системы Боснии и Герцеговины в период стабилизации (1995–2004 гг), *Славянский альманах*, № 1–2, Москва 2021.
21. Е. В. Степаненко, Личность министра иностранных дел А. Козырева и деятельность МИД России на балканском направлении в 1991-1992 гг, u: *Человеческое измерение кризисного проявления глобализации в полиэтническом регионе: Материалы межвузовской научнопрактической конференции*, Ставрополь 2009.
22. Е. Ю. Гуськова, Как определялись национальные интересы России: А. Козырев и балканский кризис, *Свободная мысль*, № 4, Москва 2003.
23. И. В. Кудряшова, Этнополитическая гомогенизация под международным контролем: Босния и Герцеговина и Косово, *Политическая наука*, № 1, Москва 2010.
24. Н. В. Бондарев, Россия и Республика Сербская: история отношений, перспективы сотрудничества, *Проблемы национальной стратегии*, № 3 (36), Москва 2016.
25. С. А. Романенко, Судьба Югославии в сознании россиян, *Общественные науки и современность*, № 6, Москва 1996.
26. Ю. А. Брагин, Распад Югославии. Предпосылки трагедии, *Международная жизнь*, № 4-5, Москва 1995.

.

Dr. sc. Muamer DŽANANOVIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: muamer.dz@hotmail.com
Doc. dr. Ermin KUKA
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ermin.kuka@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1991/2013" (093)
341.485:314:314.1:355.4(497.6 Višegrad)"1991/2013"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.353

GENOCID NAD BOŠNJACIMA I DEMOGRAFSKE PROMJENE NA PODRUČJU VIŠEGRADA 1991-2013.

Apstrakt: *Izvršenje pojedinačnih i masovnih zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, uključujući i zločin genocida, usmjereno je i na promjenu etničke i demografske strukture stanovništva. Sve navedeno je odlika fašističkih, velikodržavnih ideologija i politika. Najteže i najbrutalnije oblike implementacije velikodržavni projekti imali su i na prostoru Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine. Zapravo, velikosrpska genocidna ideologija i politika u kontinuitetu već preko dva stoljeća prakticira masovno ispoljavanje zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom uključujući i zločin genocida nad Bošnjacima. Već u proljeće 1992. godine nezavisna, suverena i međunarodno priznata Republika Bosna i Hercegovina bila je izložena brutalnoj oružanoj agresiji susjedne Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore). Cilj te agresije bio je ostvarivanje višestoljetnog velikodržavnog cilja, odnosno konačno zaokruživanje prostora na kojem će dominantno živjeti Srbi, odnosno stvaranje tzv. velike Srbije. Taj cilj nije bio moguće ostvariti bez ispoljavanja teških oblika ratnih zločina, odnosno u konačnici razaranja bosanskohercegovačke države i društva. Posljedice takvog pristupa posebno su vidljive u aspektu promjene demografske strukture stanovništva. Strateški važan prostor za velikosrpsku genocidnu ideologiju i politiku bio je i jeste prostor bosanskog Podrinja. Zločini počinjeni nad Bošnjacima Podrinja u periodu 1992-1995. godine, uključujući i one u Višegradu, neizostavan su dio realizacije velikosrpskog genocidnog plana o stvaranju etnički „čistih" prostora. Po popisu stanovništva 1991. u Višegradu je živjelo 21.199 stanovnika, od čega Bošnjaka 13.471 (63,54%) i Srba 6.743 (31,80%). Nad Bošnjacima Višegrada, posebno u proljeće i ljeto 1992. godine, ispoljeni su različiti oblici zločina uključujući masovna ubijanja, spaljivanja,*

zatvaranja u logore, silovanja i protjerivanja civila. Bez obzira na velike razmjere počinjenih zločina ni nakon agresije i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma nije se odbacila genocidna ideologija. Prilagođeno mirnodopskim uslovima i danas se, trideset godina od početka agresije, i u Višegradu ispoljavaju različiti oblici psiho-fizičkog nasilja nad Bošnjacima. Česti napadi i uznemiravanje povratnika prate naprimjer i postrojavanja pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta, jednog od simbola zločina nad Bošnjacima Podrinja u Drugom svjetskom ratu, ili obilježavanje dana ruskih dobrovoljaca, koji su učestvovali u napadima i zločinima nad Bošnjacima Podrinja u periodu agresije. Otvorena diskriminacija i dehumanizacija Bošnjaka povratnika, te kontinuirano slavljenje zločina i zločinaca svakodnevne su pojave. Sve to negativno utječe na nastavak procesa povratka protjeranih Bošnjaka na njihova višestoljetna ognjišta. Analizom sadržaja relevantne arhivske građe, te posebno posljednja dva zvanična popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini (1991. i 2013), elaborirat će se demografske promjene nastale u promatranom razdoblju na području Višegrada. Činjenica da su Bošnjaci danas u Višegradu apsolutna manjina rezultat je počinjenih zločina, uključujući i počinjeni genocid nad Bošnjacima, čime je izvršena radikalna promjena etničke strukture stanovništva. Također, Višegrad je izložen i ubrzanom procesu starenja stanovništva, kako usljed smanjenog broja povratka prijeratnog stanovništva, tako i usljed odlaska biološko produktivnog stanovništva. I svi drugi demografski pokazatelji ukazuju da Višegrad postaje grad staračkog stanovništva i opće društvene besperspektivnosti, čime se detaljnije bavimo u radu. I to je jedan od načina na koji se danas nastoji u potpunosti implementirati praksa stvaranja etnički čistih „srpskih“ prostora. Danas su politički lideri manjeg bosanskohercegovačkog entiteta i općine Višegrad zaokupirani provođenjem politike negiranja identitetskih markera Bošnjaka i besperspektivnosti za povratnike, što u konačnici ne donosi ništa dobro ni za stanovništvu uopće, bez obzira na nacionalni predznak.

Ključne riječi: *Agresija, Republika Bosna i Hercegovina, Višegrad, velikosrpska ideologija, JNA, genocid, „etničko čišćenje”, nasilne demografske promjene, diskriminacija povratnika.*

GENOCIDE AGAINST BOSNIACS AND DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE AREA OF VIŠEGRAD IN 1991-2013.

Abstract: *Commission of individual and mass crimes against values protected by international law, including the crime of genocide, was also directed towards changes in ethnic and demographic structures of population. All these are the features of fascistic, great state ideologies and policies. The most severe and most brutal forms of the implementation of the great state projects took place in the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina in*

1992-1995. Namely, the great-Serbian genocidal ideology and policy has in continuity for more than two centuries practiced mass crimes against values protected by international law, including the crime of genocide against Bosniacs. Already in 1992, and independent, sovereign and internationally recognised Republic of Bosnia and Herzegovina was exposed to a brutal armed aggression by the neighbouring Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro). The objective of the aggression was fulfilment of several century long great state goal, and/or final completion of the space in which Serbs would dominantly live – the great Serbia. This goal was not possible without execution of grave forms of war crimes, namely in final destruction Bosnia and Herzegovina as a state and society. Impacts of such approach are particularly visible in the aspect of changes in demographic structure of population. Strategically important space for great-Serbian genocidal ideology and policy was and is the space of Bosnian Podrinje. Crime committed against Bosniacs in 1992-1995, including those committed in Višegrad, are essential part of the enforcement of the great-Serbian genocidal plan on making ethnically "clean" territories. According to 1991 census, there were 21,199 residents of Višegrad, of which 13,471 Bosniacs (63.54%) and 6,743 Serbs (31.80%). The Bosniacs of Višegrad were, especially in spring and summer of 1992, subjected to different forms of crimes, including mass murders, setting on fire, incarceration in camps, rapes, and persecution of civilians. Regardless of huge extent of crimes, the genocidal ideology was not given up even after the signing of the Dayton peace agreement. Adapted to peacetime conditions, even today, thirty years since the aggression, different forms of psychological and physical violence against Bosniacs have been used in Višegrad. Frequent attacks and harassment of returnees are followed by, for example line-up of members of the Ravna Gora Chetnic movement, a symbol of crimes against Bosniacs of Podrinje area in the WWII, or celebration of the Day of Russian Volunteers, who took part in the attacks and crimes against Podrinje Bosniacs during the aggression. Open discrimination and dehumanisation of Bosniacs returnees, permanent celebration of crimes and criminals are everyday events. All of this negatively affects continuation of the process of return of Bosniacs to their historic residence. The analysis of the contents of the relevant archives, especially two relevant censuses in Bosnia and Herzegovina (1991 and 2013) shall elaborate the demographic changes, which took place in Višegrad in this relevant period. It is the fact that the Bosniacs are today the absolute minority in Višegrad, which is the result of the committed crimes, including the genocide against Bosniacs, which ultimately resulted in the altered ethnic demographic structure of population. Višegrad is also subjected to a fast process of ageing, both due to the reduced number of returnees and due to the emigration of biologically productive population. Even all the other demographic indicators suggest that Višegrad is becoming the town of old people and general societal hopelessness, which shall be also detailed in the paper. This is also one of the ways to fully implement the practice of ethnically clean "Serb" territories. Nowadays, the political leaders of the smaller BiH entity and municipality

Višegrad are preoccupied with the policy of denial of Bosniacs identity markers and provision of hopelessness for returnees, which finally brings no good to population in general, regardless of their ethnic background.

Key words: *Aggression, Republic of Bosna and Herzegovina, Višegrad, great-Serbian ideology, JNA, genocide, "ethic cleaning", violent demographic changes, discrimination of returnees.*

Uvod

Stvaranje etnički čistih teritorija koje će po srpskom velikodržavnom projektu isključivo naseljavati Srbi, prema ideološkoj postavci "svi Srbi u jednoj državi" osnovno je obilježje i karakteristika velikosrpskog genocidnog projekta, ideologije i politike. Razmjere implementiranja takvog projekta na prostoru Republike Bosne i Hercegovine bile su zastrašujuće i monstruozne. Velikosrpsku ideologiju i politiku nije bilo moguće u praksi implementirati bez počinjenja brojnih zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom nad Bošnjacima i Hrvatima. U prvom redu, radilo se o uništavanju Bošnjaka kao nacionalne, etničke i vjerske grupe kao takve. Velikosrpski ideolozi i izvršioci na terenu nisu mogli provesti te svoje zločinačke namjere i ciljeve bez brutalnih zločina, prvenstveno nad Bošnjacima, na zamišljenim "srpskim" prostorima.[1] Svu brutalnost, okrutnost i monstruoznost realiziranja velikosrpske fašističke i zločinačke ideologije i politike osjetili su Bošnjaci na prostoru Republike Bosne i Hercegovine. Za velikosrpsku ideologiju i politiku bilo je, i danas jeste, od posebnog interesa i od "strateškog cilja" područje istočne Bosne i bosanskog Podrinja. Još od Prvog srpskog ustanka, pa sve do posljednje agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine, ali u mnogim aspektima i nakon agresije, primjetan je kontinuitet velikosrpske zločinačke matrice homogeniziranja prostora. Ta matrica se ogledala u vršenju brojnih masovnih i pojedinačnih zločina, kao što su: „ubijanje, silovanja, progon, pljačka i uništavanje privatne i društvene imovine, posebno kulturno-historijskih znamenitosti i sakralnih objekata..."[2] Ono što velikodržavni sljedbenici nisu ratom uspjeli, primjenom nekih novih sredstava i metoda nastoje postići u mirnodopskom periodu.

[1] O agresiji Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocidu nad Bošnjacima 1992-1995. godine detaljnije pogledati popis historijskih izvora i literature: Sead Selimović, Vlasenica od 1991. do 2013. godine: promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, 191. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5).

[2] Muamer Džananović, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021, *Monumenta Srebrenica*, god. 10, br. 10, Tuzla-Srebrenica 2021, 131-155. (dalje: M. Džananović, *Utjecaj genocida nad Bošnjacima*).

Nedvojbena je povezanost između zločina počinjenih nad Bošnjacima u Podrinju u periodu od 1992-1995. godine i zločina počinjenih nad njima u ranijim historijskim periodima. S današnje tačke promatranja, evidentno je da „početak XIX stoljeća imao (je) ključnu determinantu za genocid nad Bošnjacima u Podrinju, jer se tada, još od srpskih ustanaka, pojavljuje aspiracija za 'uklanjanje' granice na rijeci Drini kao 'granici između srpskih naroda', a što je poslije inspiriralo sve srpske velikodržavne, ekspanzionističke, pokrete koji su uslijedili. Taj projekat i pokret definisan je jednim od primarnih ciljeva tj. iskorjenjivanjem bošnjačkog stanovništva sa obje strane Drine, kao i istrebljenjem muslimanskog stanovništva Polimlja i drugih dijelova Sandžaka. Zločini koji su počinjeni nad muslimanskim stanovništvom u osmanskim provincijama Srbiji i Crnoj Gori u XIX stoljeću, na osnovu ispoljenih oblika, načina i razmjera izvršenja, kao i ispoljene namjere, konstituiše sva obilježja zločina genocida.“[3]

Bosansko Podrinje područje je od velike strateške važnosti i značaja za srpsku nacionalističku politiku i praksu. Promatrano u cjelini, regija bosanskog Podrinja obuhvata teritoriju koja je prema Popisu stanovništva iz 1991. godine bila nastanjena s gotovo apsolutnom većinom bošnjačkim stanovništvom (Bijeljina 31,16%, Zvornik 59,4%, Bratunac 64,2%, Srebrenica 72,9%, Vlasenica 55,3%, Rogatica 64,4%, Višegrad 62,8%, Rudo 27,05%, Goražde 70,2%, Čajniče 44,93%, Foča 51,6%).[4] Rezultat politike “eliminiranje rijeke Drine kao granice između srpskih država“ su počinjeni brojni oblici zločina, uključujući i genocid. Na takav način je „radikalno promijenjena predratna etnička struktura opština i gradova u Bosni i Hercegovini.“[5] Često se za rijeku Drinu kaže da je ona najveća masovna grobnica Bošnjaka. U zločinima četničkih jedinica Dragoljuba Draže Mihailovića tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Sandžaku pobijeno i poklano je samo na drinskim mostovima desetine hiljada Bošnjaka. Tim činom Drina je postala trajni simbol genocida nad Bošnjacima i trajna velikosrpska aspiracija na *uklanjanju* Drine kao granice, kako to ideolozi genocida kažu, *između srpskih zemalja*.[6] U ponovnom oživotvorenju

[3] M. Džananović, *Utjecaj genocida nad Bošnjacima,* 131-155. Detaljnije o zločinima nad Bošnjacima u XIX i prvoj polovini XX stoljeća naprimjer pogledati: Smail Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima,* Muzej genocida, Sarajevo 1997. (dalje: S. Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*) ; Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020),* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2021, 29-225.

[4] Federalni zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. Dostupno na: http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (Pristup: 10. 12. 2021).

[5] Mirko Pejanović, Promjene etničke strukture opština u Bosni i Hercegovini prema Popisu stanovništva 2013. godine, *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 70-92.

[6] Paradoksalno je da je Viši sud u Beogradu poništio Presudu Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kojom je četnički vođa Dragoljub Draža Mihailović 1946. godine osuđen na kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak političkih i pojedinih građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine. Iz izvoda iz Presude Dragoljubu Draži Mihailoviću i dr. Stevanu Moljeviću pred Vrhovnim sudom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Vojno vijeće, Beograd, 10.

velikosrpskog fašističkog projekta 80-ih i početkom 90-ih godina XX stoljeća posebno mjesto je zauzimala upravo rijeka Drina. U tom procesu oživotvorenja rijeka Drina se mitologizira. Kroz takav narativ, ona se prikazuje kao kičma srpske nacije. Zapravo, kao kontinuirani strateški cilj srpske nacionalističke politike postavlja se "eliminiranje rijeke Drine kao granice među srpskim zemljama" što je naglašeno trećim "strateškim ciljem srpskog naroda" u Bosni i Hercegovini.[7] Strateški ciljevi podrazumijevali su konačno razbijanje načina na

juni - 15. juli 1946) utvrđeno je da su krivi i da se osuđuju: "1) MIHAILOVIĆA DRAGOLJUBA - DRAŽU na kaznu SMRTI STRELJANJEM, trajan gubitak političkih i pojedinih građanskih prava i konfiskaciju celokupne imovine; 2) MOLJEVIĆ STEVANA na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 20 godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava sem roditeljskih u trajanju od deset godina i na konfiskaciju celokupne imovine. Kazna lišenja slobode s prinudnim radom ima mu se računati od 3. septembra 1945. godine kada je i slobode lišen;… Krivi su: što su u toku nadčovečanske borbe koju su narodi Jugoslavije od 1941. do 1945. godine u odbrani svoje slobode i nezavisnosti i za svoj opstanak vodili protiv hitlerovske Nemačke, fašističke Italije i njihovih satelita, stupili i za sve vreme rata i neprijateljske okupacije održavali političku i vojnu saradnju sa okupatorom radi zajedničkog ugušivanja opštenarodnog ustanka i podržavanja okupacije kako bi uz pomoć okupatora uspostavili režim protivnarodne diktature i nacionalnog ugnjetavanja, te su na taj način u najsudbonosnijem razdoblju istorije naroda Jugoslavije izvršili zločin izdaje naroda i otadžbine; OPTUŽENI MIHAILOVIĆ DRAGOLJUB - DRAŽA i njegovi četnički komandanti po njegovim naređenjima i direktivama izvršili su masovnim zahvatima u tzv. čišćenjima terena, zatim putem letećih brigada i crnih trojki u toku čitavog rata i okupacije bezbrojne ratne zločine nad narodom u svim krajevima Jugoslavije." Među brojnim zločinimi za koje su presuđeni, a u Presudi navedeni, a odnose se na zločine širom zemlje, između ostalog pobrojani su i zločini u gornjem Podrinju, gdje se, među ostalim, navodi: *… u decembru 1941. godine i tokom januara 1942. godine četnici su poklali preko 2.000 muslimana - ljudi, žena i dece iz okoline Foče, Goražda i Čajniča. Klanja su vršili i na mostovima na Drini u Foči i Goraždu… avgusta 1942. godine Mihailovićevi četnici pod komandom Petra Baćevića prilikom zauzeća Foče zaklali su u Foči i u selima koja se skupa nazivaju Bukovica oko 1.000 lica muslimanske veroispovesti, među kojima je bilo oko 300 žena, dece i staraca; avgusta 1942. godine na terenu oko Ustikoline i Jahorine (istočna Bosna) Mihailovićevi četnici pod komandom majora Zaharija Ostojića i Petra Baćovića, zaklali su oko 2.500 lica muslimanske veroispovesti a sela popalili;… u februaru 1943. godine četnici pod komandom Zaharija Ostojića, Petra Baćovića, Pavla Đurišića, Voje Lukačevića, Vuka Kalaitovića i drugih, u srezovima pljevaljskom, čajničkom i fočanskom zaklali su 1.200 muškaraca i 8.000 staraca, žena i dece i opljačkali, pa potom spalili 2.000 domova…* Detaljnije o tome: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo 1990; S. Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, 579-585; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti,* MAG, Sarajevo 1996.

[7] "Strateške prioritete srpskog naroda", odnosno "Strateške ciljeve srpskog naroda" u Bosni i Hercegovini otvoreno je objavio i obrazložio ratni zločinac Radovan Karadžić na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Strateški ciljevi glase: "Prvi strateški cilj razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, državno razdvajanje… Drugi strateški cilj je koridor između Semberije i Krajine… Treći strateški cilj je uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine, odnosno, eliminisanje Drine kao granice između dva svijeta… Četvrti strateški cilj je uspostavljanje granica na rijeci Uni i rijeci Neretvi… Peti strateški cilj je podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje svakog od ova dva dijela efektivne državne vlasti te konstitutivne države… Šesti strateški cilj je izlaz Srpske Republike BiH na more." „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 22, 26. novembar 1993, *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* broj: 02-130/92, 12. maja 1992; United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – Sudski spisi: http://icr.icty.org/ (Pristup: 25. 9.

koji je stoljećima egzistiralo bosanskohercegovačko društvo. Prvi i treći strateški ciljevi podrazumijevali su eliminiranje, protjerivanja, "etničko čišćenje" Bošnjaka bosanskog Podrinja i spajanje dvije "srpske zemlje", kako je Karadžić ponovio na 33. sjednici samoproglašene Skupštine Republike Srpske, koja je održana 20. i 21. jula 1993. godine: "… jer značaj Drine za Republiku Srpsku i za srpski narod je ogroman i konačno jedan od strateških ciljeva da Drina ne bude granica, to smo donijeli ovdje u ovoj Skupštini."[8] Tokom ranije prošlosti bošnjački trag je potpuno zatrt genocidnim aktima istočno od Drine, te je fokus u ratu protiv Republike Bosne i Hercegovine i njenog društva bio da se oni eliminiraju što dalje zapadno od Drine.[9]

Zločini klanja Bošnjaka na drinskim mostovima tokom 1992. godine, posebno u Foči i Višegradu, svjedoče o kontinuitetu genocida nad bošnjačkim civilnim stanovništvom Podrinja.[10] S obzirom da je iz jezera Perućac tokom 2010. godine izvučeno 396 posmrtnih ostataka u Institutu za nestale osobe Bosne i Hercegovine to ekshumiranje je zavedeno kao najveća masovna grobnica Bošnjaka na prostoru gornjeg Podrinja. Tokom ekshumiranja posmrtnih ostataka i identifikacije žrtava Amor Mašović, tadašnji član kolegija direktora Instituta za

2021). (ICTY), „Izvorni zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, održane 12.05.1992. godine u Banjaluci u prostorijama Doma JNA", govor Radovana Karadžića, 7-8.

[8] ICTY, „Zapisnik i magnetofonski snimak sa 33. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 21. i 21. jula 1993. godine", govor Radovana Karadžića, 33.

[9] Nakon plenarne sjednice Glavnog odbora SDS-a, održane u aprilu 1991, kojoj su prisustvovali i svi predsjednici opštinskih odbora SDS-a, na kojoj je Radovan Karadžić izjavio da ukoliko više nema Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Srbi imaju samo jednu opciju, a to je "velika Srbija", održan je neformalni sastanak užeg kruga ljudi u restoranu "Nacional" u Sarajevu i na tom sastanku Radovan Karadžić je izjavio da je dogovoreno da će Bosna i Hercegovina biti podijeljena. Na tom sastanku među ostalima bili su prisutni i Goran Zekić i Miroslav Deronjić, već tada, a i poslije lideri Srba u Srebrenici i Bratuncu, zaduženi za saradnju sa JNA, naoružavanje Srba i pripremu za agresiju i genocid nad bošnjačkim stanovništvom bosanskog Podrinja. Oni su se nakon tog sastanka s Karadžićem, po uputstvu, sastali u Milićima s Rajkom Dukićem, koji je zapravo bio jedan od najbližih saradnika rukovodstva SDS-a, te jedan od osnivača i prvih finansijera SDS-a. Na tom sastanku Rajko Dukić je rekao da je političko rukovodstvo SDS-a u Bosni i Hercegovini donijelo odluku da se Srbi u Bosni i Hercegovini naoružavaju. Rekao im je da je lično Karadžić ubijedio Slobodana Miloševića, koji je u to vrijeme bio predsjednik SFRJ, da naoruža Srbe u Bosni i Hercegovini. Dukić im je rekao da će njih dvojica biti zaduženi za Bratunac i Srebrenicu. Oni su se početkom maja 1991. sastali s Mihaljem Kertesom u Beogradu i tu je dogovorena prva isporuka oružja za srednje Podrinje u Bosni i Hercegovini. Kertes je na tom sastanku rekao da **"će na području 50 kilometara od rijeke Drine sve biti srpsko, čisto srpsko"** (bold, autori). Šire o tome u izjavi Miroslava Deronjića, koji je u periodu pripreme i početka izvršenja zločina nad Bošnjacima obnašao funkcije predsjednika Opštinskog odbora SDS-a Bratunac i predsjednika Kriznog štaba Bratunac, a u ljeto 1993. postao je i član Glavnog odbora SDS-a,: ICTY, Predmet Milošević (IT-02-54), *Izjava Miroslava Deronjića*, P600, 19. novembar 2003. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-deronjic.htm (Pristup: 25. 9. 2021).

[10] Opširnije o zločinima nad stanovništvom Foče pogledati u: Preljub Tafro, Bećir Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča 1992-1995. (Prilog utvrđivanju žrtava)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004; Edina Bećirević, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni,* Buybook, Sarajevo 2009, 78-90.

nestale osobe, izjavio je: "Činjenica je da ovde imamo 50 posto žrtava koje apsolutno isključuju bilo kakvu mogućnost da su bili pripadnici bilo kakvih vojnih formacija. Dakle, od 162 identifikovane žrtve, 40 su žene, neke su imale 86 godina. 10 njih su djeca, muška i ženska. 36-oro su stariji od 60 godina."[11] Sa mostova na rijeci Drini srpski zločinci su bacali leševe ubijenih bošnjačkih žrtava genocida s ciljem da njihova tijela vječno ostanu sakrivena u tamnim dubinama ove rijeke.[12]

Dakle, počinjeni zločini nad Bošnjacima u bosanskom Podrinju u periodu od 1992-1995. godine, uključujući i zločin genocida, zapravo su samo nastavak genocida nad Bošnjacima iz ranijeg perioda. To svakako uključuje i grad Višegrad, koji se nalazi gotovo na samoj granici sa susjednom Srbijom i kroz koji teče rijeka Drina. Promjene u demografskoj strukturi stanovništva u Višegradu u vrijeme i nakon izvršene agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, direktna su posljedica i rezultat agresije i počinjenog genocida nad Bošnjacima. Tako je „genocidnim aktima kompletno bošnjačko stanovništvo zlostavljano (je) na razne načine, od kojih je desetine hiljada ubijeno i protjerano sa svojih ognjišta. I danas broj bošnjačkog stanovništva kontinuirano se smanjuje, usljed teških uslova života, dehumanizacijske politike prema njima koju srpske lokalne i entitetske vlasti sprovode na različite načine."[13] Dakle, provođene genocidne politike se nastavlja implementirati i u današnjem periodu. Naime, primjenom različitih novih pristupa, metoda i sredstava od strane srpskih vlasti u RS-u i Višegradu ispoljavaju se različiti oblici provokacija i pritisaka na povratnike, gdje su Bošnjaci targetirani kao primarne žrtve.

Pregled počinjenih zločina u Višegradu tokom agresije

Grad Višegrad, zbog svog strateškog položaja, ali i blizine granice sa susjednom Srbijom bio je jedan od prvih gradova koji je u bosanskom Podrinju okupiran od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA). Potpuna okupacija Višegrada od strane trupa Užičkog korpusa JNA izvršena je 14. aprila 1992. godine. Užički korpus „pod komandantom dijela Užičkog korpusa JNA pukovnika Dragoljuba Ojdanića je, odmah po okupaciji, zaposjeo sva strateška i važna mjesta, preuzimajući u potpunosti kontrolu nad gradom."[14] Odmah su po gradu, na ključnim i strateški važnim mjestima postavljeni kontrolni punktovi. Na tim punktovima su, pored pripadnika JNA, bili i pripadnici lokalnih srpskih

[11]https://www.slobodnaevropa.org/a/perucac_mesto_skrivanja_zlocina_sa_prostora_bivse_jugoslavije/24482394.html (Pristup: 6. 1. 2022).
[12] Ermin Kuka, Rijeka Drina u političkom projektu "Velike Srbije", *Novi Muallim*, god. XVIII, br. 72, Sarajevo 2017, 77-82.
[13] M. Džananović, *Utjecaj genocida nad Bošnjacima*, 131-155.
[14] Ermin Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 53. (dalje: E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*).

vojnih formacija. Već je to bio jedan od indikatora čija je vojska bila JNA, koga je štitila i na čiju stranu je bila usmjerena. Da se radilo o klasičnom obliku agresije Srbije i Crne Gore na suverenu i nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, potvrđuje i činjenica da su „6. aprila 1992. tadašnje države članice Europske zajednice (današnje Europske unije) priznale Republiku Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu. Osmi dan od priznanja Republike Bosne i Hercegovine od strane Europske zajednice, 14. aprila 1992, Višegrad i Republika Bosna i Hercegovina su okupirani od strane vojne sile susjedne države. Dakle, radi se o prisustvu strane vojne sile na teritoriji suverene i međunarodno priznate države, što je jasan dokaz da se radilo o klasičnoj oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu od strane JNA/VJ.“[15]

JNA je dolazak u Višegrad i okupaciju Višegrada pravdala navodima o tome kako su došli smirivati navodno napetu društveno-političku i sigurnosnu situaciju nastalu zbog “zategnutih“ odnosa između Bošnjaka i Srba u Višegradu. Svakako, bilo je jasno da su njeni ciljevi i zadaci bili upravo suprotni, što će se ubrzo pokazati tačnim. Stvarne ciljeve i zadatke (agresorske i zločinačke) Užičkog korpusa u Višegradu precizno je opisao i Miodrag Petrović, autor knjige *Susreti sa Dobricom Ćosićem - necenzurisani razgovori*, koji, pored ostalog, piše sljedeće: “Tu je i onaj mladi predsednik opštine Višegrad. Interesujem se za broj stanovnika varoši na Drini. Veli, ima nas oko jedanaest hiljada. A muslimana, koliko je njih? E, muslimana nema. Nijednog“.[16] Također dodaje: „Interesujem se ko je porušio tolike kuće pored Rzava. Užički korpus. Objašnjavao sam Vensu – kazuje eks predsednik SR Jugoslavije – da su se tu muslimani uklinili, i da je to njihovo uklinjavanje nadomak granica Srbije bila njihova potajna i svesno vođena politika. (Setih se da jedna ulica u Višegradu, i to od važnijih, nosi ime Užičkog korpusa. Ja sam ga poslao na borbene zadatke – dodaje Dobrica Ćosić – a posle, kad su mi javljali o žrtvama, san me nikako nije hteo.“[17]

Nakon naoružavanja lokalnog srpskog stanovništva, okupacije Višegrada pod okriljem JNA „lokalna vlast SDS-a je smijenila sve Bošnjake s rukovodećih mjesta u Skupštini općine i radnim kolektivima, a na njihova mjesta postavila Srbe. Branimira Savovića, bivšeg funkcionera u Skupštini općine, proglasila je za predsjednika Skupštine općine. Proglašena je opća vojna mobilizacija za sve vojne obveznike Srbe. Mnogi su odmah raspoređeni u jedinice Užičkog korpusa, gdje su se obučavali u rukovanju teškim naoružanjem, koje im je kasnije predato.“[18] Mada su formalno trupe Užičkog korpusa JNA 19. maja 1992. godine napustile Višegrad, u faktičkom smislu to nije bilo tako. Užički korpus je ostavio iza sebe dobro naoružane i brojne srpske vojne formacije (Arkanovci, Beli orlovi, Šešeljevci, četnici). Veliki broj vojnika JNA (rezervista

[15] E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*, 54-55.
[16] Miodrag Petrović, *Susreti sa Dobricom Ćosićem – necenzurisani razgovori*, IP Zograf, Niš 2000, 75.
[17] *Isto*, 76.
[18] Ibrahim Kljun, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, KDB “Preporod“ i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, Zenica 1996, 248.

Užičkog korpusa) se priključio navedenim formacijama, tako što su samo preobukli uniforme, zamijenivši vojne uniforme JNA sa novim vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (odnosno vojske Republike Srpske (VRS)). I sam Veljko Kadijević, ključni akter promjena u strukturi JNA, eksplicitno je tvrdio kako je „JNA predstavljala osnovu iz koje su formirane tri vojske – Vojska SRJ, Vojska Republike Srpske i Vojska Republike Srpske Krajine."[19]

Već od prvih dana okupacije Višegrada od strane jedinica Užičkog korpusa JNA, zabilježeni su brojni masovni i pojedinačni zločini počinjeni nad Bošnjacima u Višegradu. Prvo su zločini činjeni po bošnjačkim selima u okolini Višegrada, a kasnije i u samom gradu. Prema obimu, karakteru, ciljevima, namjerama, razmjerama, monstruoznosti, radi se o klasičnim djelima genocidnog karaktera. Akti genocida nad Bošnjacima na području Višegrada izvršavani su već od aprila 1992. godine. Prisilno raseljavanje, napadi na civilne ciljeve, korištenje opsade i neselektivno i nesrazmjerno korištenje sile, pljačke i razaranje sela i kulturno-historijskih objekata, prijeke egzekucije, zločini u logorima, silovanja, unakaženja bili su prisutni u genocidu nad Bošnjacima u Višegradu. U izvršenju zločina nad Bošnjacima posebno su se isticale „*'specijalne' jedinice Višegradske brigade 'Vojske Srpske Republike' u Bosni i Hercegovini. Višegradska brigada je formirana od ekstremnog lokalnog srpskog stanovništva i starješina Užičkog korpusa JNA, koji su ostali na službi u VRS, izdavali naređenja i učestvovali u pokolju bošnjačkog stanovništva. U sastavu Višegradske brigade VRS, djelovale su tri 'specijalne' jedinice koje su se posebno isticale u zločinima i masovnim ubistvima Bošnjaka. To su bili 'Osvetnici' pod komandom Milana Lukića, 'Garavi sokak' pod komandom Bobana Indžića i 'Kozaci' ruski plaćenici (oko 60-tak ljudi). Pored navedenih jedinica, zločine nad Bošnjacima Višegrada vršili su i pripadnici 'Belih orlova' iz Priboja u Srbiji, pod komandom zloglasnog vojvode Jeftića, kao i pripadnici drugih vojnih formacija sa prostora Srbije i Crne Gore.*"[20]

Srpske vojne formacije počinile su zločine u mnogim selima i u samom gradu. Gotovo sva bošnjačka sela su popaljena i uništena, a bošnjačko stanovništvo ubijano, protjerivano, zatvarano u logore, mučeno i zlostavljano. Silovano je na stotine žena, djevojaka i djevojčica u zloglasnom objektu hotela "Vilina vlas", kao i u drugim javnim i privatnim objektima. Najveći broj silovanja izvršen je s namjerom u periodu od aprila do kraja 1992. godine. Zarobljeni Bošnjaci su odvođeni u logore i mjesta zatočenja poput Kasarne JNA u Uzamnici, Stanici javne bezbjednosti, vatrogasnom domu, objektima osnovnih škola u gradovima i područnih škola u selima, hotelu "Višegrad", Zavodu za zaštitu mentalno-retardirane ženske djece i omladine, itd. Otkriveno je na

[19] Veljko Kadijević, „Moje viđenje raspada – vojska bez države", *Politika*, Beograd 1993, 163; Nijaz Duraković, *Prevara Bosne*, DES, Sarajevo 2004, 91-92.

[20] E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*, 92. Pogledati i: ICTY, Predmet br: IT-98-32/1-T, *Prvostepena presuda protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića,* 20. juli 2009.

desetine masovnih i pojedinačnih grobnica u kojima su nađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka Višegrada. Najveća od njih svakako je rijeka Drina.[21]

Posebno okrutan i monstruozan zločin jeste masovno spaljivanje živih bošnjačkih civila. Naprimjer, 14. juna 1992. godine srpske jedinice zarobile su više od 60 lica, uglavnom žena i djece, u Pionirskoj ulici u kući Adema Omeragića u Višegradu i žive ih spalili. U tom zločinu ubijeno je trinaest djece, a najmlađa žrtva imala je nepuna 2 dana života. Trinaest dana poslije, 27. juna 1992. godine, u kući Mehe Aljića u mjestu Bikavac (Višegrad) spaljena su 72 civila, među kojima i osamnaest djece. Najmlađa žrtva je bila jednoipogodišnja beba.[22] Niz je i drugih mjesta i lokacija na kojima su bošnjački civili pojedinačno i masovno živi spaljivani, te je taj oblik zločina jedna od ključnih determinanti genocida nad Bošnjacima u Višegradu.[23] Posmrtni ostaci ni jedne žrtve ovih zločina nikada nisu pronađeni. Kuće Mehe Aljića i Adema Omeragića okružene su i u njihovoj blizini se nalaze kuće komšija Srba, koji su znali ili gledali kada se činio zločin spaljivanja. Znali su i kada i kako su očišćeni posmrtni ostaci, jer za to je bila potrebna šira organizacija. Znaju i gdje su skriveni. Ovim primjerom želimo ukazati da prikrivanje zločina, izostanak traženja oprosta i pomirenja, izostanak suosjećanja prema preživjelim žrtvama ili srodnicima žrtava, ali i sama neadekvatna kažnjivost zločina, zapravo neminovno narativ negiranja dovodi do opravdane prijetnje ponavljanja zločina. Sudije Haškog tribunala spaljivanje civila u Pionirskoj ulici i na Bikavcu okarakterizirale su kao najgore primjere nečovječnih postupaka jednog čovjeka prema drugom. „U cijelom predugačkom i prežalosnom istorijatu ljudske bijede i nečovječnosti čovjeka prema čovjeku, paljevine u Pionirskoj ulici i na Bikavcu moraju zauzeti visoko mjesto. Pred kraj 20. vijeka, vijeka obilježenog ratovima i krvoprolićima gigantskih razmjera, ovi stravični događaji usijecaju se u pamćenje zbog naročite okrutnosti koja je potrebna za napad putem paljevine, zbog očiglednog predumišljaja i kalkulisanosti koji su mu svojstveni, i zbog gole bezosjećajnosti, monstruoznosti i brutalnosti utjerivanja i blokiranja žrtava u dvije kuće pretvorene u klopke, čime su one učinjene bespomoćnim u paklu koji je uslijedio, kao i zbog stepena bola i patnje nanijete žrtvama koje su žive spaljene.“[24]

U proljeće i ljeto 1992. godine nakon ispoljavanja barbarskih oblika zločina nad Bošnjacima, veći dio bošnjačkog stanovništva je protjeran. Nad protjeranim Bošnjacima činjeni su zločini i na prostoru drugih dijelova

[21] Detaljnije o navedenim zločinima pogledati u: E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*, 92. Pogledati i: ICTY, Predmet br: IT-98-32/1-T, *Prvostepena presuda protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića,* 20. juli 2009.

[22] E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*, 92. Pogledati i: ICTY, Predmet br: IT-98-32/1-T, *Prvostepena presuda protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića,* 20. juli 2009.

[23] Šire o tome: Ermin Kuka, Spaljivanje civila kao oblik zločina: studija slučaja grad Višegrad, *Novi Muallim*, god. 17, br. 68, Sarajevo 2016, 37-44.

[24] ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009, paragraf 740.

Republike Bosne i Hercegovine.[25] Nakon zauzimanja gradskog jezgra i većeg dijela općine dio Višegrađana zadržao se na seoskim prostorima višegradske općine koji su graničili sa goraždanskim slobodnim teritorijem. Tu su se nadljudskim naporima suprostavljali agresoru i preživljavali teške uslove i humanitarnu katastrofu sve do sredine 1993. godine.[26] U skladu s Direktivom VRS od 19. novembra 1992. godine, general Manojlo Milovanović izdao je 1. maja 1993. "Borbeno naređenje za oslobađanje Žepe i Goražda i presijecanje komunikacije Kladanj - Živinice" kojim, između ostalog, "Vojska RS ima zadatak da ofanzivnim dejstvima u potpunosti očisti srednje i gornje Podrinje".[27] Naglašeno je da će operacija "čišćenja" gornjeg i srednjeg Podrinja, te presijecanja komunikacije Kladanj - Živinice biti izvedena pod nazivom "Proljeće 93" i da će operacijom rukovoditi Glavni štab Vojske Republike Srpske sa IKM-om u Rogatici.[28] Dio naređenja koji se odnosio i na slobodne dijelove općine Višegrad izveden je u dvije etape. Prva etapa, odnosno operacija "Mač 1", izvedena je od 28. maja do 6. juna 1993, a druga etapa, operacija "Mač 2", od 9. juna do 29. juna 1993.[29] Tom operacijom pod srpsku kontrolu pali su i preostali slobodni dijelovi općine Višegrad (širi prostor Međeđe i Džankića).[30] Time je kompletan prostor općine Višegrad stavljen pod srpsku kontrolu. Da su već do početka jula 1993. godine srpski zločinci ostvarili svoje namjere i ciljeve o etnički čistoj srpskoj teritoriji na području Višegrada pokazuje i informacija Komande 2. Podrinjske lake pješadijske brigade Višegrad upućena Komandi Drinskog korpusa, gdje se, pored ostalog, navodi kako „na teritoriji opštine nemamo srpskih sela pod kontrolom Muslimana", te kako „u zoni odgovornosti

[25] Naprimjer desetine Višegrađana je strijeljano i pobacanu u jamu Paklenik na prostoru općine Sokolac. O tome detaljnije: E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992*-1995, 158 -161; Hiljade Višegrađana je nakon protjerivanja spas potražilo na slobodnim prostorima goraždanske teritorije gdje su bili izloženi barbarskoj opsadi u periodu 1992-1995. godine. Među preko 7.000 poginulih, ubijenih i ranjenih tokom opsade Goražda veliki broj je i Višegrađana među kojima i njihova djeca. Šire o tome: Muamer Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015. (dalje: M. Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995).*

[26] O tome detaljnije pogledati: Ahmet Sejdić, *Biti svjedok istine* (knjiga 1), INFO-grafika, Ključ 2000.

[27] Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. br. 9-9241, Glavni štab Vojske Republike Srpske, str. pov. br. 02/2402, 1. 5.1993, "Borbeno naređenje za oslobađanje Žepe i Goražda i presjecanje komunikacije Kladanj - Živinice" - Komandi: DK, HK, SRK, 1. gard. br, 65. zmtp, 67. pv, TG "Foča", TG "Višegrad", 1. plpbr, 2. rmtbr i 1. rpbr.

[28] *Isto*.

[29] AIIZ, inv. br. 9-9365, Komanda Drinskog korpusa, str. pov. br. 19/14-401, 2. 9. 1993. - dostaviti svim jedinicama dk i 3. plpbr; O tome i: M. Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*, 57-58.

[30] O tome i: A. Sejdić, *Biti svjedok istine* (knjiga 1); E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima*; M. Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*.

naše brigade nemamo Muslimana, a imamo jednu porodicu Hrvata koji od uvijek ovdje žive normalno.“[31]

Prije toga već 23. aprila 1992. godine Momčilo Mandić, visoki funkcioner samoproglašene RS, obaviješten je da je gradsko jezgro Višegrada zauzeto i stavljeno pod srpsku kontrolu.[32] Na 16. sjednici samoproglašene Skupštine bosanskih Srba 12. maja 1992. godine Radovan Karadžić je rekao da je „sukob u opštinama, uključujući Foču, Zvornik i Višegrad, završio uspješno.“[33]

Na 53. sjednici Skupštine RS-a održane 28. augusta 1995. godine Radovan Karadžić je izjavio da „... ima gradova koje smo mi zgrabili a bilo nas je svega 30%... Nemojte da se ovo čuje ali sjetite se koliko nas je bilo u Bratuncu, koliko u Srebrenici, koliko u Višegradu, koliko u Rogatici, koliko u Vlasenici, u Zvorniku, itd. Znači, a to su zbog strateške važnosti morali postati naši i maltene to više niko i ne postavlja pitanje.“[34]

Prema rezultatima dosadašnjih naučnih istraživanja, tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu ubijeno je najmanje 1.549 Bošnjaka u Višegradu.[35] Među njima ubijeno je i 151 dijete. Naprimjer, živo spaljeno je 31 dijete, a strijeljano 18 djece. Na hiljade drugih je protjerano širom Bosne i Hercegovine, ali i u inostranstvo. Njihova imovina je opljačkana i spaljena. Spaljene i srušene su sve džamije i ostali vjerski objekti.[36]

Za počinjene zločine na području Višegrada u periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine podignuto je niz optužnica. Do sada je pravosnažno presuđeno ukupno 18 zločinaca. Od tog broja, njih troje je osuđeno u Haškom tribunalu. Ukupno je presuđeno 247 godina zatvorske kazne, te jedna doživotna kazna zatvora i to Milanu Lukiću. Presuđeni zločinci su: Milan Lukić, vođa “Belih orlova“, koji je uhvaćen u Argentini 2005. godine, osuđen je od strane ICTY-a na doživotni zatvor. Zločinac Sredoje Lukić 27 godina. Mitar Vasiljević 15 godina (nakon 2/3 odslužene kazne pušten je na slobodu i u Višegradu dočekan kao heroj, uz pripremljen i organiziran doček), Momir Savić 17 godina, Boban Šimšić 14 godina, Željko Lelek 16 godina, Novo Rajak 14 godina, Nenad Tanasković 8 godina, Predrag Milisavljević 20 godina, Miloš Pantelić 15 godina, Petar Kovačević 9 godina, Oliver Krsmanović 18 godina, Dragan Šekarić 17 godina, Vitomir Racković 10 godina, Vuk Ratković

[31] AIIZ, inv. br. 9-12948, *Podaci*, Komanda 2. PLPBR, str. pov. br. 673, od 04.07.1993.
[32] ICTY, Predmet Karadžić, P5701, *Presretnuti razgovor Momčila Mandića, Zorice i Traparića,* 23. april 1992, 5.
[33] ICTY, Predmet br: IT-95-5/18-T, *Prvostepena presuda protiv Radovana Karadžića,* 24. mart 2016, Tom II, 1066; ICTY, Predmet Karadžić, P956, *Transkript 16. sjednice Skupštine SrRBiH,* 12. maj 1992, 12.
[34] ICTY, Predmet Karadžić, P988, *Transkript 53. sjednice Skupštine RS-a,* 28. august 1995, 68-69.
[35] E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*, 8.
[36] Detaljnije o rušenju vjerskih objekata na prostoru Višegrada pogledati: Hamed Efendić, Dženan, Imamović, *20 godina Muftijstva goraždanskog,* Muftijstvo goraždansko, Goražde 2014, 179-200;

8 godina (uz isplatu štete žrtvi koju je silovao u iznosu od 35.000,00 KM), Radomir Šušnjar 20 godina, Petar Tasić 5 godina i Momir Tasić 14 godina.[37]

Rezultati genocida – promjene u etničkoj strukturi stanovništva u Višegradu

Da je bosanskohercegovačko društvo razoreno dokazat ćemo i komparacijom demografske slike Bosne i Hercegovine s posebnim fokusom na općinu Višegrad. Analizirat ćemo rezultate posljednja dva popisa stanovništva, odnosno Popisa stanovništva, domaćinstava/ kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. (dalje: popis 1991)[38] i Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. (dalje: popis 2013).[39]

Demografski sunovrat u kojem se našla Bosna i Hercegovina nakon posljednjeg rata bio je očigledan. Iako je dug vremenski period između dva

[37] ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-T, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, *Presuda*, 4. decembar 2012; ICTY, Predmet br. IT-98-32-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Mitra Vasiljevića, *Presuda*, 25. februar 2004; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. X-KRŽ-07/478, Pred Vijećem Apelacionog odjeljenja,Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Momira Savića, *Presuda*, 19. februar 2019; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. X-KRŽ-05/04, Pred Vijećem Apelacionog odjeljenja, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Bobana Šimšića, *Presuda*, 7. august 2007; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. X-KRŽ-06/202, Pred Vijećem Apelacionog odjeljenja, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Željka Leleka, *Presuda*, 12. januar 2009; Kantonalni sud u Sarajevu, Pred Apelacionim vijećem, Tužilac protiv Nova Rajaka, *Presuda*, 26. novembar 2006; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. X-KRŽ/05/165, Pred Vijećem Apelacionog odjeljenja, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Nenada Tanaskovića, *Presuda*, 26. mart 2008; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K 011128 15 Krž 16, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Predraga Milisavljevića, Miloša Pantelića i Ljubomira Tasića, *Presuda*, 23. juli 2015; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S 1 1 K 00 14093 14 Kri, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Petra Kovačevića, *Presuda*, 2. novembar 2015; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1K 006028 11 Krl, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Olivera Krsmanovića, *Presuda*, 31. august 2015; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K 014550 15 Krž 8, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Dragana Šekarića, *Presuda*, 30. septembar 2015; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K 014365 15 Krž 4, Pred Apelacionim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Vitomira Rackovića, *Presuda*, 8. februar 2016; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K 024032 18 Krž 3, Pred Apelacionim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Vuka Ratkovića, *Presuda*, 24. decembar 2018; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K 002680 18 Kri, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Radomira Šušnjara, *Presuda*, 30. oktobar 2019; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br. S1 1 K024006 18 Krž, Pred Sudskim vijećem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Momira Tasića i Petra Tasića, *Presuda*, 31. januar 2019.

[38] Federalni zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. Dostupno na: http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (Pristup: 10. 12. 2021).

[39] Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u BiH 2013*. Dostupno na: http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos (Pristup: 10. 12. 2021).

popisa stanovništva i dug vremenski period nakon rata u kojem nije izvršen popis, sigurno se može tvrditi da je rat u periodu od početka 1992. do kraja 1995. godine daleko najveći uzročnik katastrofalne demografske slike bosanskohercegovačkog društva. Pored direktnih žrtava rata, sigurno su posljedice rata značajno utjecale na porast mortaliteta nakon rata. Migraciona kretanja u toku i nakon rata nisu prestala. Poslijeratna kriza nije završena, te kontinuirano traje. Rezultat toga je loša ekonomska, socijalna, a u posljednje vrijeme posebno sigurnosna situacija u zemlji. Sve su to razlozi koji utječu u konačnici na jako negativan prirodni priraštaj stanovništva koji je prisutan u Bosni i Hercegovini od 2007. godine.

U nastavku rada analizirat ćemo udio etničkih skupina i demografska kretanja u okviru istih, s posebnim fokusom na gornjopodrinjsku općinu Višegrad, analizirajući rezultate s prethodna dva popisa stanovništva (tabele br. 1. i 2).

Teritorija	Ukupno	Bošnjaka	Srba	Hrvata	Jugosl.	Ostali
SR BiH	**4.377.033**	1.902.956	1.366.104	760.852	242.682	104.439
Višegrad	**21.199**	13.471	6.743	32	319	634

Tabela 1. *Stanovništvo Višegrada po etničkom/nacionalnom izjašnjavanju iz 1991.*[40]

Teritorija	Ukupno	Bošnjaka	Srba	Hrvata	Ostali
Bosna i Hercegovina	**3.531.159**	1.769.592	1.086.733	544.780	130.054
Višegrad	**10.668**	1.043	9.338	33	254

Tabela 2. *Stanovništvo Višegrada po etničkom/nacionalnom izjašnjavanju iz 2013.*[41]

Analizom prethodna dva popisa koje iznosimo u prethodne dvije tabele vidljivo je da je ukupno 845.874 stanovnika manje u Bosni i Hercegovini. Procjene su da 2022. godine u Bosni i Hercegovini ne živi više od tri miliona stanovnika, te da se smanjenje uvećalo posljednjih godina, prije svega zbog masovnih migracija, usljed ekonomske i sigurnosne krize u Bosni i Hercegovini. Značajno je naglasiti da je prirodni priraštaj negativan, te je porazan podatak da je više umrlih od živorođenih od 2013. do danas za preko 55 hiljada stanovnika.

Demografske promjene na prostoru podrinjske regije direktan su rezultat rata. Ratnim dejstvima kompletno bošnjačko stanovništvo zlostavljano je na razne načine, od kojih je desetine hiljada ubijeno i protjerano sa svojih ognjišta.

[40] http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (Pristup: 10. 12. 2021).
[41] http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos (Pristup: 10. 12. 2021).

Ondje gdje je stanovništvo ostalo ili se vratilo nakon rata smanjivao se broj usljed izuzetno teških uslova života.[42]

U Višegradu je po Popisu stanovništva iz 1991. godine živjelo 21.199 stanovnik. Među njima Bošnjaka je živjelo 13.471 (63,54%), Srba 6.743 (31,80%), Hrvata 32 (0,15%) i Ostali i nepoznato 634 (3,37%).

Po Popisu stanovništva iz 2013. godine u Višegradu živi 10.668 stanovnika. Među njima Bošnjaka samo 1.043 (9,77%), Srba 9.338 (87,53%), Hrvata 33 (0,30%) i Ostalih 254 (2,38%). Dakle, u Višegradu je 10.531 ili 49,7% stanovnik manje u odnosu na prethodni popis. Bošnjaka je 12.428 ili 92,3% manje (1991. – 13.471 ili 63,5% ukupnog stanovništva općine, 2013. – 1.043 ili 9,8%). Broj Srba je značajno uvećan 2013. u odnosu na prethodni Popis i iznosi 9.338 ili 87,5% u odnosu na ukupan broj stanovnika (1991. – 6.743 ili 31,8%). Ovakvi katastrofalni podaci direktan su rezultat agresije i počinjenih zločina, kao i postratnog odnosa lokalnih i entitetskih vlasti prema povratnicima Bošnjacima.

Realnost je da i značajan broj popisanog stanovništva, prvenstveno Bošnjaka, ne živi na prostorima ove općine. Slični podaci su na prostoru cijelog Podrinja u Bosni i Hercegovini, gdje su Bošnjaci, iako do agresije većinsko stanovništvo, u većini ostalih općina danas apsolutna manjina.[43] Iz prethodne dvije tabele uočljivo je da je na prostoru Višegrada, kao reprezentativnog uzorka za kompletno Podrinje u Bosni i Hercegovini, potpuno izmijenjena etnička struktura stanovništva. To ukazuje da je bosanskohercegovačko društvo, multikulturno kakvo je postojalo i na ovom prostoru, potpuno razbijeno i uništeno.

Promjene u starosnoj i spolnoj strukturi stanovništva Višegrada

Bioreprodukcijski potencijal stanovništva Bosne i Hercegovine posebno je u alarmantnom stanju. Analizom prosječne starosti stanovništva dolazi se do podatka da bosanskohercegovačko stanovništvo zalazi u duboku starost, što je veliki problem po opstanak društva. Od 1971. godine prosječna dob bosanskohercegovačkog stanovništva bila je u konstantnom porastu. Međutim,

[42] O demografskim pokazateljima i posljedicama rata u bosanskom Podrinju pogledati i odabrane izvještaje demografskih vještaka Tužilaštva dostavljenih Tribunalu ICTY: Ewa Tabeau (priredila i uredila), *Rat u brojkama: demografski gubici na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009. O demografskim promjena usljed agresije i zločina nad Bošnjacima Podrinja detaljnije pogledati i: Sead Selimović, Bratunac od 1991. do 2013. godine: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima, *Arhivski pogledi*, god. 1, br. 1, Tuzla, 2020, 147-171; S. Selimović, *Vlasenica od 1991. do 2013. godine: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine,* 188-216; M. Džananović, *Utjecaj genocida nad Bošnjacima*, 131-155.

[43] Tako naprimjer 2013, u odnosu na 1991, je u Bijeljini manje Bošnjaka za 17.139, Zvorniku 17.920, Bratuncu 13.732, Srebrenici 20.324, Foči 17.758, Rogatici 12.070, Rudom 2.453, Čajniču 3.140, itd.

na popisima iz 1971, 1981. i 1991. godine zastupljenost mladog stanovništva u odnosu na staro bio je u daleko većem procentu (1971. godine: 34,4% naspram 4,7%; 1981. godine: 27,5% naspram 6,1% i 1991. godine: 23,5% naspram 6,5%). Podaci iz 2013. godine ukazuju da pored toga što je prosječna životna dob značajno viša u odnosu na prethodne popise, i da je skoro pa podjednak udio djece do 15 godina i starog stanovništva sa 65 i više godina. Poredeći sa prethodnim popisom vidljivo je da se udio djece do 15 godina starosti skoro pa prepolovio, a udio starijeg stanovništva skoro je 2,5 puta veći. S obzirom da Bosna i Hercegovina ne raspolaže bioreprodukcijskim potencijalom kakvim je raspolagala 1991. godine zaključuje se da je negativna populacijska tendencija na ekstremnom nivou. Bosanskohercegovačko stanovništvo 1991. godine već je bilo na pragu da se svrsta u staro stanovništvo. Međutim, taj proces starenja ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva bio je usporen. S obzirom na ratna i postratna dešavanja stanje s dobnom strukturom stanovništva 2013. godine ubrzano je za nekoliko desetljeća.[44]

Teritorij	Ukupno	0-15 %	15-65 %	65+ %
SR BiH	4.377.033	23,5	67,7	6,5
Višegrad	21.199	20,4	69,6	8,2

Tabela 3. *Dobna struktura stanovništva Višegrada 1991*.[45]

Teritorij	Ukupno	0-15	15-65	65+
Bosna i Hercegovina	3.531.159	15,4	70,4	14,2
Višegrad	10.668	11,8	67,6	20,6

Tabela 4. *Dobna struktura stanovništva Višegrada 2013*.[46]

U prethodnim tabelama (br. 3. i 4) analizirali smo promjenu dobne strukture na nivou Bosne i Hercegovine i u općini Višegrad na prethodna dva popisa stanovništva. Iz ovih pokazatelja uočljivo je da će se umanjenje stanovništva kako na nivou Bosne i Hercegovine, tako i u Višegradu i dalje nastaviti.

Analizom dobne strukture stanovništva iz 1991. godine vidljivo je da je udjel mladog stanovništva od 0 do 15 godina u Višegradu bio ispod bosanskohercegovačkog prosjeka (23,5%) i iznosio je 20,4%. Poredeći podatke iz 1991. s onima iz 2013. godine vidljivo je da su kako na nivou Bosne i Hercegovine, tako i na nivou Višegrada značajno negativniji pokazatelji. Pored

[44] M. Džananović, *Utjecaj genocida nad Bošnjacima*, 143.
[45] http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (Pristup: 10. 12. 2021).
[46] http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos (Pristup: 10. 12. 2021).

radikalnog smanjenja stanovništva, primjetan je jako mali ukupni udjel mladog stanovništva od 0 do 15 godina u Višegradu te iznosi jako niskih 11,8% što je ispod bosanskohercegovačkog prosjeka (15,4%). Primjetno je također da se radikalno uvećao udjel starijeg stanovništva, kako na nivou Bosne i Hercegovine (14,2%), tako i na nivou Višegrada (katastrofalnih 20,6%).

Važan demografski pokazatelj u predviđanju budućih kretanja stanovništva jeste udio ženskog stanovništva, te u okviru istog procentualna zastupljenost fertilno sposobnog stanovništva, pogotovo udio stanovništva u optimalnoj dobi za rađanje. Starenje stanovništva ne mora da zabrinjava ako je zastupljenost fertilne skupine i ukupnog rađanja u povećanom procentu.

Teritorij	Ukupno	Muški	Ženski	Udio Ž %
SR BiH	4.377.033	2.183.795	2.193.238	50,1
VIšegrad	21.199	10.400	10.799	50,9

Tabela 5: *Stanovništvo Višegrada po spolu 1991*.[47]

Teritorij	Ukupno	Muški	Ženski	Udio Ž %
Bosna i Hercegovina	3.531.159	1.732.270	1.798.889	50,9
Višegrad	10.668	5.106	5.562	52,1

Tabela 6: *Stanovništvo Višegrada po spolu 2013*.[48]

Udio ženskog stanovništva po popisu stanovništva iz 1991. godine na nivou Bosne i Hercegovine bio je 50,1% (tabela br. 5.). Udio ženskog stanovništva po popisu iz 2013. godine povećao se na 50,9% (tabela br. 6.). Razlog za to svakako je veći broj poginulih i ubijenih muškaraca tokom rata. Primjetno je uvećanje i u Višegradu, što je također rezultat sprovedene genocidne politike kojom je velikosrpski agresor imao cilj onemogućiti biološku obnovu jednog dijela bosanskohercegovačkog društva.[49]

[47] http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (Pristup: 10. 12. 2021).
[48] http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos (Pristup: 10. 12. 2021).
[49] Za detaljniji pregled žrtava zločina ubistva u Višegradu pogledati: E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*, 191-970.

Teritorij	Žensko st.	Fertilna dob (15-49)	(15-49)%	Optimalna dob (20-35)	20-35%
SR BiH	2.193.238	1.100.625	50,2	524.213	23,9
Višegrad	10.799	5.194	48,1	2.472	22,9

Tabela 7. *Fertilna struktura stanovništva Višegrada po popisu iz 1991*.[50]

Teritorij	Žensko st.	Fertilna dob (15-49)	(15-49)%	Optimalna dob (20-35)	20-35%
Bosna i Hercegovina	1.798.889	849.630	47,2%	358.283	19,9
Višegrad	5.562	2.163	38,9	886	15,9

Tabela 8. *Fertilna struktura stanovništva Višegrada po popisu iz 2013*.[51]

Poredeći prethodna dva popisa stanovništva primjetno je da je udio žena u fertilnoj dobi posmatrajući ukupan broj ženskog stanovništva na nivou Bosne i Hercegovine smanjen za 3%. Udio žena u optimalnoj fertilnoj dobi je smanjen za 4% i iznosi 19,9% (tabele br. 7. i 8). Dakle, u okvirnu fertilne skupine značajan procenat čine one u najstarijoj kohorti. S obzirom na reprodukciju i nisku stopu nataliteta, jasno je da ne postoji način da se poveća ova krucijalno važna demografska karakteristika, bez snažne stimulativne populacione politike.

Analizirajući pokazatelje u Višegradu, u odnosu na ukupno bosanskohercegovačko fertilno stanovništvo, vidljivo je da su podaci također itekako negativni. Smanjenjem ukupnog broja stanovništva smanjen je i ukupan broj ženskog stanovništva sa 10.799 na 5.562, što je itekako alarmantan podatak. Dakle, ženskog stanovništva na prostoru Višegrada ukupno je manje za 51,5%.

Po popisu stanovništva iz 1991. godine u fertilnoj skupini (15-49 godina) u Višegradu je živjelo 5.194 stanovnica. Po popisu stanovništva iz 2013. godine u toj skupini, na prostoru ove općine, živjelo je 2.163 stanovnica.

Po popisu stanovništva iz 1991. godine fertilnog stanovništva u optimalnoj dobi za rađanje ukupno je bilo 2.472. Po popisu iz 2013. godine u toj skupini, na prostoru ove općine, živjelo je samo 886, što je katastrofalan podatak.

[50] *Isto*.
[51] http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos (Pristup: 10. 12. 2021).

Ostali pokazatelji negativnih demografskih promjena

Brojno ubijeno i protjerano stanovništvo tokom rata, zatim konstantne emigracije iz Bosne i Hercegovine dovele su do toga da se stanovništvo potpuno asimiliralo u nova društva. U drugim zemljama rađaju se nove generacije koje su potpuno izgubile konekciju sa svojom zemljom. Generacije koje su rođene u ratu ili nakon njega vezu sa zemljom gube stupanjem u brak sa stanovnicima zemalja u kojima žive. Želja za povratkom u svoju zemlju kod novijih generacija ne postoji.

Razaranje bosanskog Podrinja generalno, protjerivanje i zločini raznih oblika, nemogućnost i neostvarivanje uslova za povratak nakon rata su razlozi demografske katastrofe u kojoj se nalazi taj region. Ako se tome dodaju još neke činjenice jasno je zašto se sve dobne strukture stanovništva odlučuju za odlazak iz tih krajeva u veće centre. Tu mislimo na izuzetno lošu sigurnosnu i socio-ekonomsku situaciju, lošu obrazovnu politiku, neadekvatno zdravstvo, nedostatak liječnika i materijalno-tehničkih sredstava, loše uslove života, lošu komunalnu infrastrukturu kojom se pogoršavaju uslovi života. Niz je još pokazatelja kojima se može potkrijepiti prethodno kazano da su neadekvatni uslovi života uzročnik uvećanja negativnih demografskih pokazatelja. Stoga i ne čudi konstantan odliv stanovništva svih dobnih struktura. Sve češće za mladima koji odlaze zbog obrazovanja ili zaposlenja u veće gradove unutar Bosne i Hercegovine i u inostranstvo odlaze i njihovi roditelji.

Obaveze iz Dejtonskog mirovnog sporazuma, kao što je Aneks 7, tj. Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima, kojim se svakom stanovniku garantuje siguran povratak i povrat imovine, apsolutno nisu ispoštovane.[52] Nesigurnost, česti fizički napadi, prijetnje i diskriminacija u raznim poljima, a posebno u negiranju identitetskih karakteristika Bošnjaka i njihovo stalno propagandno dehumaniziranje utječe negativno i na onako mali broj povratnika. Zabrana izvođenja nastave na bosanskom jeziku i osporavanje prava Bošnjacima povratnicima da im se jezik zove imenom bosanski u jednom dijelu njihove zemlje samo su posljedice rata i postratnih dešavanja. I u miru se, dakle, nastavio kontinuitet razbijanja države i društva drugim metodama, različitim oblicima pritisaka, diskriminacije i segregacije.

[52] Detaljnije o ubistvima, fizičkim zlostavljanjima i zastrašivanju povratnika u Bosni i Hercegovini, te ciljanim opstukcijama provođenja Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma, kao važnom faktoru reintegracije Bosne i Hercegovine i ublažavanja rezultata oružane agresije i genocida nad Bošnjacima pogledati: Sead Selimović, Spriječiti povratak: provođenje Aneksa VII Dejtonskog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (1995-2020), *Historijski pogledi*, god. VI, br. 6, Tuzla, 2021, 206-232. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.6). (dalje: S. Selimović, *Spriječiti povratak*).
"Prema Aneksu 7, sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo da se slobodno vrate u svoje domove te imaju pravo na povrat imovine koja im je oduzeta za vrijeme neprijateljstava od 1991. godine i da dobiju kompenzaciju za svu imovinu koja im se ne može vratiti. U 'Sporazumu' se navodi da je povratak izbjeglica i raseljenih osoba važan cilj rješenja sukoba u Bosni i Hercegovini." S. Selimović, *Spriječiti povratak,* 207.

Donošenje *Odluke* visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini Valentina Incka kojom je sredinom 2021. godine donio *Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine* kojim se, između ostalog, zabranilo negiranje genocida i slavljenje presuđenih zločinaca nije zaustavilo prakticiranje tih pojava.[53] Iako je podignuto više krivičnih prijava protiv lica koja su na različite načine negirala genocid, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine još nije reagiralo. Od trenutka izmjene zakona ne izostaju direktna negiranja genocida, ali primijetno je da se ona unutar Bosne i Hercegovine dešavaju u umanjenom obimu, posebno u javnom diskursu. Do izražaja dolaze intenzivnija crtanja murala, dijeljene letaka, fotografija i na druge slične načine veličanja i slavljenja presuđenih ratnih zločinaca.[54]

Period nakon agresije i u Višegradu je obilježen čestim napadima i uznemiravanjima i onako malog broja povratnika. Naprimjer postrojavanjem pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta ili obilježavanjem dana ruskih dobrovoljaca, provociraju se, uznemiruju i podsjećaju povratnici na nedavne zločine nad njima i njihovim srodnicima. To je jedan od načina na koji se slave zločinci i obilježavaju zločini nad Bošnjacima, čime se poručuje povratnicima da

[53] U Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH", br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 i 35/18), u članu 145a, iza stava (1), dodaju se novi stavovi (2) do (6), koji glase:
"(2) Ko javno podstrekne na nasilje ili mržnju usmjerenu protiv grupe osoba ili člana grupe određene s obzirom na rasu, boju kože, vjeroispovijest, porijeklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, ako takvo ponašanje ne predstavlja krivično djelo iz stava (1) ovog člana, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.
(3) Ko javno odobri, porekne, grubo umanji ili pokuša opravdati zločin genocida, zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin utvrđen pravosnažnom presudom u skladu s Poveljom Međunarodnog vojnog suda pridruženom uz Londonski sporazum od 8. avgusta 1945. ili Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju ili Međunarodnog krivičnog suda ili suda u Bosni i Hercegovini, a usmjereno je protiv grupe osoba ili člana grupe određene s obzirom na rasu, boju kože, vjeroispovijest, porijeklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, i to na način koji bi mogao potaknuti na nasilje ili mržnju usmjerenu protiv takve grupe osoba ili člana takve grupe, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.
(4) Ko krivično djelo iz stava (1) do (3) ovog člana izvrši tako da javnosti učini dostupnim ili joj distribuira letke, slike ili druge materijale, kaznit će se kaznom zatvora od najmanje jedne godine.
(5) Ako je krivično djelo iz stava (1) do (3) ovog člana počinjeno na način kojim se može poremetiti javni red i mir ili je prijeteće, zlostavljajuće ili uvredljivo, počinilac će se kazniti kaznom zatvora od najmanje tri godine.
(6) Ko dodijeli priznanje, nagradu, spomenicu, bilo kakav podsjetnik ili bilo kakvu privilegiju ili slično osobi osuđenoj pravosnažnom presudom za genocid, zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin, ili imenuje javni objekat kao što je ulica, trg, park, most, institucija, ustanova, općina ili grad, naselje i naseljeno mjesto, ili slično, ili registrira naziv po ili prema osobi osuđenoj pravosnažnom presudom za genocid, zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin, ili na bilo koji način veliča osobu osuđenu pravosnažnom presudom za genocid, zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin, kaznit će se kaznom zatvora od najmanje tri godine." http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine/ (Pristup: 10. 12. 2021).

[54] https://balkaninsight.com/2021/11/15/vlasti-u-bih-nisu-uklonile-murale-ratnih-zlocinaca/?lang=sr (Pristup: 10. 1. 2022).

na prostoru RS-a nema mjesta za njih. I na druge načine provodi se otvorena diskriminacija i dehumanizacija Bošnjaka. Krše im se, u kontinuitetu, osnovna ljudska prava i slobode zagarantirane brojnim međunarodnim i domaćim konvencijama, poveljama, deklaracijama i ugovorima. U kontinuitetu se i u Višegradu glorificiraju rezultati počinjenih zločina i sami zločinci.[55] Pronalaze se načini kako da se veličaju presuđeni ratni zločinci. Tako naprimjer prelazeći Novi most u Višegradu nailazi se na mural nacrtan na zidu koji je, iako nema lika, očigledno posvećen zločincu Ratku Mladiću. Također, nedavno je iscrtan i mural s likom zločinca Ratka Mladića na betonskom zidu u naselju Jonđa, šetalištu pored rijeke Drine. Sve to izrazito negativno utječe na nastavak procesa povratka protjeranih Bošnjaka na njihova ognjišta, a što je u osnovnoj namjeri aktualnih vladajućih srpskih struktura u Višegradu.

Zaključak

Počinjeni zločini nad Bošnjacima u bosanskom Podrinju u periodu od 1992-1995. godine, zapravo predstavljaju samo nastavak kontinuiteta zločina nad Bošnjacima. Rezultat politike "eliminiranje rijeke Drine kao granice između srpskih država" su počinjeni brojni oblici zločina, uključujući i genocid nad Bošnjacima. Takvi zločini svakako uključuju i one počinjene u Višegradu tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Radikalne promjene u demografskoj strukturi stanovništva u Višegradu u vrijeme i nakon izvršene agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu direktna su posljedica i rezultat agresije i počinjenog genocida nad Bošnjacima. U Višegradu je po Popisu stanovništva iz 1991. godine živjelo 21.199 stanovnik. Među njima Bošnjaka je živjelo 13.471 (63,54%), Srba 6.743 (31,80%), Hrvata 32 (0,15%) i Ostali i nepoznato 634 (3,37%). Po Popisu stanovništva iz 2013. godine u Višegradu živi 10.668 stanovnika. Među njima Bošnjaka živi samo 1.043 (9,77%), Srba 9.338 (87,53%), Hrvata 33 (0,30%) i Ostalih 254 (2,38%). Dakle, u Višegradu je 10.531 ili 49,7% stanovnik manje u odnosu na prethodni popis. Bošnjaka je 12.428 ili 92,3% manje nego 1991. godine. Realnost je da i značajan broj popisanog stanovništva, prvenstveno Bošnjaka, ne živi na prostorima ove općine. Na prostoru Višegrada, kao reprezentativnog uzorka za kompletno Podrinje u Bosni i Hercegovini, potpuno je izmijenjena etnička struktura stanovništva. To ukazuje da je bosanskohercegovačko društvo, multikulturno kakvo je postojalo i na ovom prostoru, potpuno razbijeno i uništeno.

Iz analize promjene dobne strukture stanovništva uočljivo je da će se umanjenje stanovništva kako na nivou Bosne i Hercegovine, tako i na nivou Višegrada, i dalje nastaviti. Pored radikalnog smanjenja stanovništva u

[55] Opširnije u: Ermin Kuka, Glorifikacija zločina i zločinaca na primjeru Bosne i Hercegovine, *DHS-društvene i humanističke studije*, god. 4, br. 17, Tuzla 2021, 227-244.

Višegradu, primjetan je i jako mali ukupni udjel mladog stanovništva od 0 do 15 godina te iznosi jako niskih 11,8% što je ispod bosanskohercegovačkog prosjeka (15,4%). Primjetno je također da se radikalno uvećao udjel starijeg stanovništva, kako na nivou Bosne i Hercegovine, tako i na nivou Višegrada. Smanjenjem ukupnog broja stanovništva smanjen je i ukupan broj ženskog stanovništva sa 10.799 na 5.562, što je alarmantan podatak. Po popisu stanovništva iz 2013. godine fertilnog stanovništva u optimalnoj dobi za rađanje ukupno je živjelo samo 886, što je katastrofalan podatak. S obzirom na reprodukciju i nisku stopu nataliteta, jasno je da ne postoji način da se poveća ova krucijalno važna demografska karakteristika bez snažne stimulativne populacione politike, na kojoj nema značajnijih aktivnosti.

Razaranje bosanskog Podrinja generalno, protjerivanje i zločini raznih oblika, nemogućnost i neostvarivanje uslova za povratak nakon rata su razlozi demografske katastrofe u kojoj se nalazi taj region. Ako se tome dodaju loša sigurnosna i socio-ekonomska situacija, neadekvatno zdravstvo, nedostatak liječnika i materijalno-tehničkih sredstava, loša komunalna infrastruktura kojom se pogoršavaju uslovi života, kao i još neke činjenice, jasno je zašto se sve dobne strukture stanovništva odlučuju za odlazak iz tih krajeva u veće centre ili u inostranstvo. Nesigurnost, česti fizički napadi na povratnike, prijetnje i diskriminacija u raznim poljima, a posebno u negiranju identitetskih karakteristika Bošnjaka i njihovo stalno propagandno dehumaniziranje utječu negativno na povratnika. U miru se, dakle, nastavio kontinuitet razbijanja države i društva drugim metodama, različitim oblicima pritisaka, diskriminacije i segregacije. Ni izmjena Krivičnog zakona nije zaustavila negiranja genocida. Do izražaja dolaze intenzivnija crtanja murala, dijeljenje letaka, fotografija i na druge slične načine veličanja i slavljenja presuđenih ratnih zločinaca, što je posebno primijetno i u Višegradu, a što smo prezentirali u radu. Zapravo dokazano je da se u kontinuitetu u Višegradu glorificiraju rezultati počinjenih zločina i sami zločinci. Sve navedeno izrazito negativno utječe na nastavak procesa povratka protjeranih Bošnjaka na njihova ognjišta, a što je u osnovnoj namjeri aktualnih vladajućih srpskih struktura u Višegradu. To u konačnici ne donosi ništa dobro ni za stanovništvo uopće, bez obzira na nacionalni predznak, što se može vidjeti iz pojedinih demografskih pokazatelja koji su prezentirani u radu.

Summary

Crimes committed against Bosniacs in Bosnian Podrinje in 1992-1995, represent in fat only the continuation of crimes against Bosniacs. Results of the policy of “elimination of the river Drina as a border between Serbian states” are numerus crimes, including crime of genocide against Bosniacs. Such crimes definitely include those committed in Višegrad during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Radical changes in the demographic structure of the Višegrad population, during and after the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina are the direct consequence and the result of aggression and genocide against Bosniacs. According to 1991 census, there were 21,199 residents in Višegrad. There were 13,471 Bosniac (63,54%), 6,743 Serbs (31,80%), 32 Croats (0.15%) and 634 categorised as others and unknown (3.37%). According to 2013 census, there were 10,668 residents of Višegrad. But now, only 1,043 Bosniacs (9.77%), 9,338 Serbs (87.53%), 33 Croats (0.30%) and 254 Other (2.38%). So, there are 10,531 residents less or 49.7% in Višegrad compared to previous census. There are 12,428 Bosniacs less or 92.3% than in 1991. It is the reality that a significant number of registered residents, primarily Bosniacs, do not live in the territory of this municipality. In the territory of Višegrad, serving as the representative sample for the entire Podrinje in Bosnia and Herzegovina, the ethnic composition of population is completely changed. This is the indication that the B&H society, multicultural as it was, is completely destroyed and devastated.

The analysis of the change in age structure suggests that the shrinking of population, both in Bosnia and Herzegovina and in Višegrad, will continue. In addition to radical shrinking of population in Višegrad, it is obvious also that there is a small share of young population (0-15) which is a very low 11.8%, and as such it is below the B&H average (15.4%). It is also obvious that the share of old population is radically increased, both at the level of Bosnia and Herzegovina and at the level of Višegrad. Shrinking of total population is also resulting in a smaller number of female population, from 10,799 to 5,562, which is an alarming data. According to 2013 census, there were only 886 persons in fertile population, in its optimum age for giving birth, which is a catastrophic data. Given the reproduction, and low birth rate, it is clear that there is no way to increase this crucially important demographic feature without a strong stimulating population policy, in reference to which there are no significant activities.

Destruction of Bosnian Podrinje in general, expulsion of population and crimes of different forms, inability to and making no conditions for return after the war are the reasons for demographic disaster in which this region lives. If we add to this a poor security and socioeconomic situation, inadequate healthcare protection, lack of doctors and resources, poor utility infrastructure, which altogether aggravate the living conditions, accompanied by some other facts, it is clear why this age group opts to leave this region and move to bigger centres or abroad. Insecurity, frequent physical attacks against returnees, threats and discrimination in various areas, especially in denial of Bosniac identity, and their permanent propaganda on dehumanisation negatively affect returnees. Continuity of destroying the state and society continued in peacetime, by way of other methods, different forms of pressures, discrimination and segregation. Amendments to Criminal code did not stop the genocide denial. Activities were intensified by drawing murals, distribution of leaflets, photos and celebration of adjudicated war criminals, which is particularly true for Višegrad, which we have

presented in our paper. It is in fact proven that Višegrad continuously glorifies crimes and criminals. All this negatively affects the continuation of process of Bosniac return to their historic homes, which is the underlying intent of the current ruling Serb structures in Višegrad. This finally brings no good to population in general, regardless of the ethnic background, which may be seen in individual demographic indicators, presented in the paper.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u BiH 2013*.
2. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ).
3. Arhiv Kantonalnog suda u Sarajevu.
4. Arhiv Suda Bosne i Hercegovine.
5. Federalni zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*.
6. United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) – Sudski spisi.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. Krivični zakon Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH", br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 i 35/18).
2. *Službeni glasnik Republike Srpske,* br. 22, 26. novembar 1993.

Knjige/Books:

1. Bećirević Edina, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni,* Buybook, Sarajevo 2009.
2. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020),* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2021.
3. Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti,* MAG, Sarajevo 1996.
4. Čekić Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima,* Muzej genocida, Sarajevo 1997.
5. Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo 1990.
6. Duraković Nijaz, *Prevara Bosne*, DES, Sarajevo 2004.
7. Džananović Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015.
8. Efendić Hamed, Imamović Dženan, *20 godina Muftijstva goraždanskog,* Muftijstvo goraždansko, Goražde 2014.
9. Kadijević Veljko, *Moje viđenje raspada – vojska bez države*, Politika, Beograd 1993.
10. Kljun Ibrahim, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, KDB "Preporod" i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, Zenica 1996.

11. Kuka Ermin, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*., Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
12. Petrović Miodrag, *Susreti sa Dobricom Ćosićem – necenzurisani razgovori*, IP Zograf, Niš 2000.
13. Sejdić Ahmet, *Biti svjedok istine* (knjiga 1), INFO-grafika, Ključ 2000.
14. Tabeau Ewa (priredila i uredila), *Rat u brojkama: demografski gubici na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2009.
15. Tafro Preljub, Macić Bećir, *Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča 1992-1995. (Prilog utvrđivanju žrtava)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.

Članci/Articles:

1. Džananović Muamer, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021., *Monumenta Srebrenica*, god. 10, br. 10, Tuzla-Srebrenica 2021, 131-155.
2. Kuka Ermin, Glorifikacija zločina i zločinaca na primjeru Bosne i Hercegovine, *DHS-društvene i humanističke studije*, god. 4, br. 17, Tuzla 2021, 227-244.
3. Kuka Ermin, Rijeka Drina u političkom projektu "Velike Srbije", *Novi Muallim*, god. XVIII, br. 72, Sarajevo 2017, 77-82.
4. Kuka Ermin, Spaljivanje civila kao oblik zločina: studija slučaja grad Višegrad, *Novi Muallim*, god. 17, br. 68, Sarajevo 2016, 37-44.
5. Pejanović Mirko, Promjene etničke strukture opština u Bosni i Hercegovini prema Popisu stanovništva 2013. godine, *Demografske i etničke promjene u BiH*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 70-92.
6. Selimović Sead, Bratunac od 1991. do 2013. godine: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima, *Arhivski pogledi*, god. 1, br. 1, Tuzla 2020, 147-171.
7. Selimović Sead, Spriječiti povratak: provođenje Aneksa VII Dejtonskog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (1995-2020), *Historijski pogledi*, god. VI, br. 6., Tuzla 2021, 206-232.
8. Selimović Sead, Vlasenica od 1991. do 2013. godine: promjene u etničkoj strukturi stanovništva pod utjecajem rata protiv Republike Bosne i Hercegovine, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, 188-216.

Internet:

1. https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-deronjic.htm
2. http://icr.icty.org/.
3. https://www.slobodnaevropa.org/a/perucac_mesto_skrivanja_zlocina_sa_prostora_bivse_jugoslavije/24482394.html.
4. http://fzs.ba/index.php/Popis-stanovnistva/Popis-stanovnistva-1991-i-stariji/.
5. http://Popis.gov.ba/Popis2013/knjigePregled.html?lang=bos.
6. http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine/.
7. https://balkaninsight.com/2021/11/15/vlasti-u-bih-nisu-uklonile-murale-ratnih-zlocinaca/?lang=sr.

Dr. sc. Amir KLIKO
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: klikoamir@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1992" (093)
341.485:355.1:355.4(-058.6)(497.6 Kotor Varoš)"1992"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.379

STRADANJE I ODBRANA KOTORVAROŠKIH BOŠNJAKA I HRVATA 1992. GODINE

Apstrakt: *Od jeseni 1991. do početka velikosrpske oružane agresije na međunarodno priznatu državu, Republiku Bosnu i Hercegovinu, u aprilu 1992, Jugoslavenska naroda armija bez borbe je zaposjela većinu teritorije koja je – u srpskim intelektualnim, političkim, vojnim i crkvenim krugovima – zamišljena za buduću srpsku državu na bosanskohercegovačkom državnom prostoru. Za tu srpsku državu planirano je da u njoj srpsko stanovništvo ima apsolutnu većinu u odnosu na druge narode. S obzirom da su na toj teritoriji koju je ona trebala zahvatiti u velikom broju, osim Srba, živjeli Bošnjaci i Hrvati – a u mnogim gradovima su bili i većinsko stanovništvo – srpska većina morala se uspostaviti nasilnim putem. Stvaranje i održavanje takve srpske države na tlu Bosne i Hercegovine, kasnije prozvane Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno Republika Srpska, nije se moglo postići bez genocida i drugih oblika ratnih zločina nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Jugoslavenska narodna armija zaposjela je od oktobra 1991. do aprila 1992. većinu željene teritorije, a srpskim separatističkim vlastima na toj teritoriji ostala je obaveza da je vojnički odbrane i „etničke očiste“ od Bošnjaka i Hrvata što su i učinile u periodu agresije 1992-1995. godine. Osim što je zaposjela veći dio Bosne i Hercegovine za buduću srpsku državu, Jugoslavenska naroda armija ostavila joj je i naoružanje potrebno da formira vlastitu vojsku, odbrani već zaposjednutu teritoriju i zauzme onu koju savezna vojska radi političkih razloga nije uspjela. Do sredine maja 1992. godine Jugoslavenska narodna armija transformirana je u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine koja je u augustu 1992. preimenovana u Vojsku Republike Srpske. Srpsku nacionalističku i, naspram države Bosne i Hercegovine, separatističku politiku predvodila je Srpska demokratska stranka koja je izravno podržavana od strane Srbije, Crne Gore, Jugoslavenske narodne armije i Srpske pravoslavne crkve. Nakon što je cijelu 1991. uspješno urušavala upravnu strukturu i državne institucije Bosne i Hercegovine, Srpska*

demokratska stranka je 9. januara 1992. proglasila paradržavnu zajednicu pod nazivom Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i njeno otcjepljenje od Bosne i Hercegovine. Opština Kotor-Varoš našla se u njenom sastavu. Demografski sastav opštine bio je takav da ni jedan od tri najmnogobrojnija bosanskohercegovačka naroda u njoj nije imao apsolutnu većinu stanovništva. Srba je bilo svega 38,14 % što je značilo da se s teritorije opštine mora odstraniti oko 60 % bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. To stanovništvo nije željelo napustiti svoj zavičaj. Jugoslavenska narodna armija izuzela je još 1990. naoružanje kotorvaroške Teritorijalne odbrane i odvezla ga u svoju kasarnu u Banja Luci. Nepune dvije godine kasnije vratila ga je srpskim separatistima u Kotor-Varoši. Međunarodni embargo na uvoz oružja u sve republike tadašnje Jugoslavije onemogućio je legalnim bosanskohercegovačkim organima da adekvatno pripreme kotorvaroške Bošnjake i Hrvate da se sami zaštite i opstanu u svom zavičaju. Geografski položaj Kotor-Varoši za odbranu Bošnjaka i Hrvata bio je veoma težak. Opština se nalazi duboko u teritoriji koju je za srpsku državu osigurala Jugoslavenska narodna armija prije agresije. Na čelu lokalne kotorvaroške vlasti do 11. juna 1992. nalazio se Anto Mandić iz Hrvatske demokratske zajednice. Kadrovi te stranke držali su još neke važne institucije opštinske uprave. Srpska demokratska zajednica, uz pomoć srpske vojske, lokalnih policajaca srpske nacionalnosti, pripadnika srpske Teritorijalne odbrane i jedinice za specijalne namjene Centra službi bezbjednosti Banja Luka nasilno je preuzela vlast u rano jutro 11. juna. Odmah je krenula s realizacijom svoje zadaće „etničkog čišćenja“ Kotor-Varoši od Bošnjaka i Hrvata. „Etničko čišćenje“ nije bilo izvedivo bez zločina nad tim narodima, te su istog dana srpske vojne i policijske snage počele s pojedinačnim i masovnim likvidacijama Bošnjaka i Hrvata. Zbog straha od potpunog istrjebljenja, znatan dio njih odlučio se na oružani otpor agresoru i zločincima. Skoncentrirali su se u nekoliko svojih sela, vojnički organizirali i branili do početka novembra 1992. godine.

Ključne riječi: *Agresija, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, genocid, Kotor-Varoš, odbrana, Skender Vakuf, Večići, Vojska Republike Srpske, zločini.*

THE SUFFERING AND DEFENSE OF KOTOR VAROŠ BOSNIAKS AND CROATS IN 1992.

Abstract: *From the autumn of 1991 until the beginning of the Greater Serbia armed aggression against the internationally recognized state, the Republic of Bosnia and Herzegovina, in April 1992, the Yugoslav People's Army occupied most of the territory without struggle in Serbian intellectual, political, military and ecclesiastical circles the future Serbian state in the state of Bosnia and Herzegovina. It was planned for that Serbian state that the*

Serbian population has an absolute majority in relation to other nations. Given the large number of Bosniaks and Croats living in the territory it was to occupy, in addition to Serbs - and in many cities there was a majority population - the Serb majority had to be established by force. The creation and maintenance of such a Serbian state on the territory of Bosnia and Herzegovina, later called the Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina, ie the Republika Srpska, could not be achieved without genocide and other forms of war crimes against Bosniaks and Croats. From October 1991 to April 1992, the Yugoslav People's Army occupied most of the desired territory, and the Serbian separatist authorities in that territory remained obliged to defend it militarily and "ethnically cleanse" it of Bosniaks and Croats, which they did during the 1992-1995 aggression. In addition to occupying most of Bosnia and Herzegovina for the future Serbian state, the Yugoslav People's Army left it with the weapons it needed to form its own army, defend the already occupied territory and occupy what the federal army failed for political reasons. By mid-May 1992, the Yugoslav People's Army had been transformed into the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina, which was renamed the Army of the Republika Srpska in August 1992. Serbian nationalist and, unlike the state of Bosnia and Herzegovina, separatist policy was led by the Serbian Democratic Party, which was directly supported by Serbia, Montenegro, the Yugoslav People's Army and the Serbian Orthodox Church. After successfully destroying the administrative structure and state institutions of Bosnia and Herzegovina throughout 1991, the Serbian Democratic Party declared a parastatal union called the Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina on January 9, 1992, and its secession from Bosnia and Herzegovina. The municipality of Kotor Varoš was part of it. The demographic composition of the municipality was such that none of the three most numerous peoples of Bosnia and Herzegovina had an absolute majority of the population. There were only 38.14% Serbs, which meant that about 60% of the Bosniak and Croat population had to be removed from the municipality. That population did not want to leave their homeland. The Yugoslav People's Army seized the weapons of the Kotor Territorial Defense in 1990 and took them to its barracks in Banja Luka. Less than two years later, it was returned to the Serbian separatists in Kotor Varoš. The international embargo on the import of weapons to all the republics of the former Yugoslavia made it impossible for the legal authorities of Bosnia and Herzegovina to adequately prepare the Bosniaks and Croats of Kotor to protect themselves and survive in their homeland. The geographical position of Kotor Varoš for the defense of Bosniaks and Croats was very difficult. The municipality is located deep in the territory provided for the Serbian state by the Yugoslav People's Army before the aggression. Until June 11, 1992, Anto Mandić from the Croatian Democratic Union was the head of the local Kotor government. The cadres of that party held some other important institutions of the municipal administration. The Serbian Democratic Union, with the help of the Serbian

army, local police officers of Serbian nationality, members of the Serbian Territorial Defense and the special purpose unit of the Banja Luka Security Service Center, forcibly took power in the early morning of June 11. She immediately started realizing her task of "ethnic cleansing" Kotor Varoš of Bosniaks and Croats. "Ethnic cleansing" was not possible without crimes against those peoples, and on the same day, Serbian military and police forces began individual and mass executions of Bosniaks and Croats. Fearing total extermination, a significant proportion of them opted for armed resistance to the aggressor and criminals. They concentrated in several of their villages, organized and defended themselves militarily until early November 1992.

Key words: *Aggression, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, genocide, Kotor Varoš, defense, Skender Vakuf, Vecici, Army of Republika Srpska, crimes*.

Uvod

Bosanskohercegovačka javnost oskudno je upoznata sa stradanjem Bošnjaka i Hrvata Kotor-Varoši u periodu velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. Još manje je poznat njihov herojski i vojnički kvalitetan otpor agresoru od juna do novembra 1992. godine. Iako malobrojno i u potpunom okruženju srpske većine, bošnjačko i hrvatsko stanovništvo nekoliko kotorvaroških sela s obje strane rijeke Vrbanje nekoliko mjeseci odolijevalo je stalnim napadima jedinica iz sastava 1. Krajiškog korpusa (1. KK) Vojske Republike Srpske (VRS) s područja Kotor-Varoši, Teslića, Čelinca, Banja Luke i Skender Vakufa, jedinice policije za specijalne namjene Centra službi bezbjednosti (CSB) Banja Luka i policije Stanice javne bezbjednosti (SJB) Kotor-Varoš. Bez obzira što nisu mogli odbraniti svoja sela do završetka velikosrpske agresije, njihovi branioci uspjeli su borbom natjerati agresorsku stranu na pregovore oko sigurnog napuštanja teritorije. Nakon što je uz posredovanje biskupa banjalučke katoličke biskupije, Franje Komarice, a preko kojeg su vršeni pregovori sa srpskim vlastima, većina kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka – civila i boraca – napustila područje, branioci sela Večići ostali su sami. Među večićkim braniocima bilo je i Bošnjaka, izbjeglica iz drugih sela koja se u junu 1992. nisu mogla odbraniti od velikosrpskog agresora.

Večićki branioci pregovarali su cijelu drugu polovicu oktobra sa srpskim vojnim i civilnim vlastima oko svog izlaska na slobodnu teritoriju. Međutim, zbog pretrpljenih većih gubitaka oko Večića tokom borbenih dejstava od juna do sredine oktobra, srpska strana postavljala je Večićanima teže i opasnije uslove nego su bili ostalim kotorvaroškim bošnjačkim i hrvatskim selima. Smjernice za pregovore davali su Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Njihova mišljenja o izlasku večićkih civila su se razlikovala. Petnaestak dana

nakon odlaska većine hrvatskog i bošnjačkog stanovništva sredinom oktobra 1992, večićki branioci krenuli su 3. novembra u vojnički proboj ka Jajcu i Travniku. Sudeći prema Mladićevoj naredbi, nisu ni imali drugog izbora. Da su ostali u selu, svi bi bili pobijeni. Oko pedeset Večićana poginulo je u proboju. O mjestu pokopa 161 zarobljenog borca koji su ubijeni u osnovnoj školi u selu Grabovica još uvijek ništa se ne zna. U toj grupi ubijen je i večićki imam, starac Sulejman ef. Turudić. Na slobodnu teritoriju izašlo je 97-98 boraca.

U dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji i publicistici nije pridavana nikakva pažnja istraživanju stradanja kotorvaroškog stanovništva 1992-1995, ali ni odbrani od velikosrpske agresije na prostoru kotorvaroške opštine tako da na te teme nema ni objavljenih rezultata takvih istraživanja.

Prije devetnaest godina objavljeno je jedno memoarsko djelo aktivnih učesnika političkih, pa i vojnih, događanja u Banja Luci i Kotor-Varoši 1990-1995. godine. Djelo su potpisala četverica autora od kojih je za kotorvaroško područje značajno samo kazivanje Muhameda Sadikovića.[1] On se od septembra 1991. do početka velikosrpske agresije nalazio na poziciji zamjenika komandira SJB Kotor-Varoš što je bila i najviša funkcija koja je pripala Bošnjacima na osnovu izbornih rezultata iz 1990. godine. Sa otpočinjanjem agresije Sadiković se našao u ulozi komandanta formiranih jedinica Oružanih snaga Kotor-Varoš, odnosno Teritorijalne odbrane Kotor-Varoš. U monografiji *17. Viteška Krajiška brdska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine*, autora Amira Klike i Fikreta Ćuskića, u nekoliko redaka spomenut je izlazak preživjele grupe večićkih boraca na slobodnu teritoriju u širem rejonu travničkog sela Karaula oko 10. novembra 1992. godine.[2]

Za razliku od, brojem vrlo oskudne, literature na temu ratnih dešavanja u Kotor-Varoši 1992-1995. stanje s dostupnim historijskim izvorima znatno je bolje, a iz razloga što su se pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu (Haški tribunal) vodili sudski postupci protiv više zločinaca koji su imali veze i sa ratnim zločinima nad kotorovaroškim Bošnjacima i Hrvatima (Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić, Stojan Župljanin, Radoslav Brđanin...). Haški tribunal (ICTY) objavio je zbirke dokumenata u svojim elektronskim bazama podataka koji su korišteni kao dokazni materijal u tim procesima. Dio tih dokumenata upotrijebljen je za ovaj rad. Ukupan broj dostupnih dokumenata zahtjeva veće naučno djelo. Jedna zbirka dokumenata u vezi s ratnim zločinima i borbenim dejstvima srpskih vojnih i policijskih snaga na području kotorvaroške opštine nalazi se u arhivu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ). Nekoliko dokumenata iz te zbirke korišten je za potrebe ovog rada.

---

[1] Muharem Krzić, Osman Selak, Muhamed Sadiković, Hamdija Todorovac, *Svjedočiti zločin i bosnoljublje*, "Bošnjačka liga"- Pokret za ravnopravnost, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo 2003. (dalje: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*).

[2] Amir Kliko, Fikret Ćuskić, *17. Viteška Krajiška brdska brigada ARBiH*, Udruženje „17. VKbbr", drugo izdanje, Ključ 2011, 31, 67-68. (dalje: A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška*).

Od višestranačkih izbora u Bosni Hercegovini 1990. do velikosrpske agresije 1992. godine

Podnu sjevernih padina Vlašića, tridesetak kilometara jugoistočno od Banja Luke, u pitomoj dolini Vrbanje smješten je gradić Kotor-Varoš. Prema popisu stanovništva 1991. opština je imala 36.670 stanovnika od čega 13.986 Srba (38,14%), 11.161 Bošnjaka (30,43%), 10.640 Hrvata (29,01%), 707 Jugoslavena (1,92 %) i 176 „Ostalih" (0,47 %).[3]

Najveća koncentracija srpskog stanovništva je u mjesnoj zajednici Maslovare koje se nalaze pored puta Kotor-Varoš – Teslić, a ispod planine Borje. Udaljene su od Kotor-Varoši 18 kilometara.[4] U gradu je srpsko stanovništvo imalo blagu većinu (34,03%).[5] Na lijevoj strani Vrbanje nalaze se bošnjačka sela Večići, Donji Vrbanjci, Kotor, Ravne, Hadrovci, Jarčišće, Doljani i Vranić. S desne strane rijeke su bošnjačka sela Dabovci, Vakufci, Hrvaćani, Hanifići i Čirkin Brdo koja pripadaju mjesnoj zajednici Vrbanjci. Bošnjačko selo Garići pripada mjesnoj zajednici Maslovare. Viševice i Sokoline su veća hrvatska sela koja se nalaze na lokalnom putu Kotor-Varoš – Skender Vakuf, a na lijevoj strani Vrbanje. Nekoliko hrvatskih sela nalazi se i na desnoj strani (Bilice, Plitska i Baština).

Gotovo ravnomjerno raspoređena sa obje strane rijeke Vrbanje, na dužini od desetak kilometara, bošnjačka i hrvatska sela su i sa obje strane puta koji dolinom te rijeke povezuje Banja Luku s Teslićem i Dobojem čime je njihova pozicija za odbranu od agresora 1992. bila znatno teža. Taj isti put povezuje Maslovare s Kotor-Varoši. Jugoistočno od Večića, na padinama Vlašića, nalaze se mjesne zajednice Šiprage – s većinskim bošnjačkim stanovništvom – i mjesna zajednica Krušev Do – s većinskim srpskim stanovništvom. U mjesnoj zajednici Krušev Do ima i nekoliko bošnjačkih sela. Bošnjaci Šipraga i Kruševog Dola nisu organizirali odbranu.[6] Komanda 1. lpbr

[3] ICTY, Republika Srpska (RS), MUP, Centar RDB Banja Luka, linija rada: 03, operativni radnik: 202, *Službena zabilješka*, 27. juni 1994. godine. Prema podacima trenutno dostupnim na Vikipediji opština Kotor-Varoš imala 36 853 stanovnika od čega 14 056 Srba (38,14 %), 11 090 Bošnjaka (30,09%), 10 696 Hrvata (29,02%), 745 Jugoslavena (2,022 %) i 267 „Ostalih" (0,725 %). Up: https://bs.wikipedia.org/wiki/Kotor-Varo%C5%A1. Ti podaci ne razlikuju se mnogo od podataka u citiranoj službenoj zabilješci Državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka iz juna 1994. godine.

[4] Maslovarama pripadaju sela Bodnjik, Borci, Budžak, Dolina, Garići, Gornje Maslovare, Raštani, Lauši i Obodnik.

[5] Od 7.411 stanovnika u gradu Srba je bilo 2 522 (34,03 %), Hrvata 1 789 (32,99%), Bošnjaka 1800 (24,29%), Jugoslavena 547 (7,381%) i „Ostalih" 110 (1,484%). Up: https://bs.wikipedia.org/wiki/Kotor-Varo%C5%A1.

[6] *...kada je 12.9.1992. godine, naše značajno ratište Meokrnje, koje se nalazi izmedju Vlašića i Vučije planine, palo u ruke neprijatelju, tada su mještani Šipraga i šire mogli krenuti u pravcu Travnika, ali nisu to učinili, što govori o njihovoj opredjeljenosti da ostanu na tim prostorima, te što do sada nisu učinili bilo kakav bezbjednosni eksces...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine. Tog dana na Meokrnju poginulo je četrnaest boraca VRS *a isto toliko ih je ranjeno*. Smrtno je stradao

(Kotor-Varoš) procjenjivala je krajem decembra 1992. da u Šipragama i okolnim selima ima oko 3 500 Bošnjaka od kojih je približno 1 500 bilo vojno sposobnih.[7]

Prema rezultatima višestranačkih izbora iz novembra 1990. gotovo sve opštinske funkcije pripale su Hrvatskoj demokratskoj zajednici Bosne i Hercegovine (HDZ) i Srpskoj demokratskoj stranci (SDS) koje su osvojile najveći broj glasova. Za razliku od glasača srpske i hrvatske nacionalnosti koji su u apsolutnoj većini glasali za svoje nacionalne stranke, Bošnjaci su, osim za Stranku demokratske akcije (SDA), glasali i za nekoliko stranaka kadrovski proisteklih iz ranije organizacije Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Zato su izborni rezultati kotorvaroške SDA bili slabi, te su njeni kadrovi u novoj opštinskoj vlasti dobili samo mjesto opštinskog načelnika za finansije i u policiji funkciju zamjenika komandira SJB Kotor-Varoš. Nacionalne stranke (SDS, HDZ i SDA) napravile su pred izbore „antikomunističku“ koaliciju iako su se kandidati SDS-a u svojoj kampanji ponašali otvoreno neprijateljski i šovinistički prema Bošnjacima i Hrvatima.[8] Predizborno koaliranje SDA s jasno šovinistički i antibošnjački opredijeljenim SDS-om prilično je uticalo na bošnjačko glasačko tijelo u njegovoj odluci da podrži stranke proistekle iz bivšeg Saveza komunista.[9] Shodno prethodnom dogovoru koalicionih partnera, za predsjednika Skupštine opštine izabran je Anto Mandić (HDZ), za potpredsjednika Nedeljko Đekanović (SDS), za sekretara Andrija Kovač (HDZ), za predsjednika Izvršnog odbora Skupštine opštine Momčilo Komljenović (SDS) i za sekretara Čedo Đukić (SDS).[10]

---

i komandir čete: ...*Neprijatelj je napad dobro planirao i izveo a Vojska je zatečena u opuštenom stanju sa vrlo slabim obezbjeđenjem što je imalo za rezultat toliki gubitak*... Komandant 1. lpbr (Kotor-Varoš), Dušan Novaković, procjenjivao je da ARBiH *priprema jači napad na grad*. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 79. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.09.1992. godine*. Komandant 1. KK Momir Talić krtikovao je komandanta 22. lpbr Boška Peulića 14. septembra u vezi s gubitkom položaja na Meokrnju i pogibije petnaest boraca njegove brigade i ranjavanja dvadeset. Up: ICTY, VRS, 1. KK, strogo. pov. broj: 397-479/1-92, *Nefunkcionisanje rukovodjenja i komandovanja*, 14. septembar 1992. godine. Ovaj veoma uspješan napad na položaje 22. lpbr u rejonu Meokrnja izvela je jedinica Opštinskog štaba odbrane Travnik.

[7] ...*Još nije jasan i nesiguran je slučaj s. Šiprage za koje se zna da posjeduju nelegalno nabavljeno oružje i da ima veliki broj vojno sposobnih muškaraca (oko 1 500) što se radi o respektivnoj snazi. Za sada su iskazali lojalnost a pretpostavljamo da bi mogli u nekim okolnostima i da se dignu na oružje. Takođe pretpostavlja se da ima određen broj ljudi koji su se iz s. Večići sklonili u Šiprage*... Up: ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. lpbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.

[8] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 388-391.

[9] Prilikom osnivanja Opštinskog odbora SDS-a u Kotor-Varoši, krajem augusta 1990, u gradu su brojni simpatizeri i članovi te stranke pjevali razne četničke pjesme i pozivali na “osvetu srpstva” prema “Turcima” i “ustašama.” Takvo ponašanje nastavili su do izbora. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 387-389. Predizborno koaliranje SDA s takvim SDS-om nije bilo dobro prihvaćeno kod kotorvaroških Bošnjaka što se za nju štetno odrazilo na dan izbora.

[10] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 391.

Ne mogavši se osloniti na efektive lokalne Teritorijalne odbrane (TO) koja je bila pod kontrolom SDS-a i Jugoslavenske narodne armije (JNA), Bošnjaci i Hrvati su morali oružje i opremu nabavljati na „crnom tržištu" što nije bilo posebno uspješno.[11] Mukotrpnim političkim dogovorima i pritiscima iz Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) iz Sarajeva na lokalnu vlast došlo je do postavljenja bošnjačkog kandidata na mjesto zamjenika komandira SJB, Muhameda Sadikovića, što je bio najveći domet postizbornih dostignuća bošnjačke strane.[12] Bošnjački i hrvatski politički izabranici nadali su se da će preko SJB izboriti formiranje rezervnog sastava milicije u koji bi ušao određen broj Bošnjaka i Hrvata, a koji bi se na taj način i naoružali. Bio je to očajnički pokušaj rješavanja problema njihovog naoružavanja koje se nije moglo ostvariti preko TO. Od kraja 1991. godine Bošnjacima i Hrvatima nije preostalo ništa osim „alternativnih" načina naoružavanja kako bi zaštitili svoje porodice i domove. Neki domaćini prodali su krave kako bi kupili puške.[13] Srbi su u Maslovarama imali i tenkove JNA na raspolaganju kojima su patrolirali kroz Vrbanjce i demonstrirali silu.[14] Na sve srpske provokacije u gradu ili na putevima, Bošnjaci i Hrvati uzvraćali su postavljanjem barikada na putu Banja Luka – Teslić. Najčešće u Vrbanjcima u kojima su čak i tenkove zaustavljali. U svoja sela nisu dopuštali ulazak jedinica JNA i drugih srpskih formacija.[15] Bošnjaci su vršili određene pripreme za odbranu koja je, ipak, dugoročno bila nemoguća zbog dubine teritorije pod srpskom kontrolom i okruženošću sa svih strana.[16]

Sjeverozapadno od Kotor-Varoši je Banja Luka, zapadno Skender Vakuf, jugozapadno Travnik, te jugoistočno Tešanj, Teslić i Doboj. Između Kotor-Varoši i Travnika nalazi se planina Vlašić čije su sve dominantne objekte zaposjele jedinice JNA do početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Inače, 1. KK VRS iz Banja Luke bio je jedan od najjačih korpusa te vojske. Njegova kvaliteta nije se ogledala samo u brojnosti ljudstva i opremljenosti materijalno-tehničkim sredstvima nego i u dobroj prekaljenosti jedinica koje su imale godinu dana dobrog ratnog iskustva na zapadnoslavonskom bojištu u

[11] ...*Mato Karajica: Od oružja nemamo ništa! Treba tražiti sebi dozvolu i kupiti oružje. Nikakve pare za oružje nisu stigle*... Up: ICTY, HDZ, Opštinski odbor (OO) Kotor-Varoš, *Sastanak proširenog sastava Predsjedništva HDZ-a Kotor Varoš*, 5. mart 1992. godine.

[12] Sadiković je počeo s radom u septembru 1991. godine. Up: ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka Predsjedništva OO HDZ Kotor Varoš održanog 31.01.1992. godine*, 31. januar 1992. godine.

[13] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 421-422.

[14] *Isto*, 423-424.

[15] ICTY, JNA, 5. K, op. str. pov. broj: 84-35, *Dnevni operativni izveštaj*, 5. mart 1992. godine. ...*Paravojne formacije za sada vrše obezbeđenja sela, u vidu seoskih straža i posedaju punktove na putevima gde vrše kontrolu ulaska i izlaska m/v i stanovništva iz naseljenih mesta*... Up: ICTY, JNA, 5. K, str. pov. broj: 44-1/112, *Redovni borbeni izveštaj*, 18. april 1992. godine.

[16] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 420-431.

Hrvatskoj. Taj korpus nastao je transformacijom 5. korpusa JNA sredinom maja 1992. godine.[17]

U teškim borbama na zapadnoslavonskom bojištu 1991. učestvovala je i 122. laka pješadijska brigada (lpbr) čiji su borci bili s područja Kotor-Varoši, Čelinca, Skender Vakufa i drugih opština iz tog dijela Bosne i Hercegovine.[18] Nakon transformacije JNA u VRS preimenovana je u 22. lpbr-Kotor Varoš. Njen zadatak bio je zaposjedanje vlašićkog platoa i osiguranje teritorije Kotor-Varoši, Čelinca i Skender Vakufa.[19] Brigada je kasnije postala poznata po artiljerijskom teroriziranju srednje Bosne s vlašićkih visova, ali i presretanju izbjegličkih konvoja iz Bosanske krajine u srednju Bosnu kojom prilikom su njeni pripadnici pljačkali, silovali i ubijali prognanike.[20] Oni su 1. maja 1992. ubili i Bajrama Zenunija inžinjera tadašnje RTV Sarajevo koji se nalazio na radnom zadatku u radiorelejnom čvorištu Opaljenik (Vlašić).[21] Komandant brigade bio je pukovnik Boško Peulić.[22] Osim snažne i prekaljene pješadijske brigade, srpska strana na području Kotor-Varoši imala je i dobro naoružane jedinice TO-a i snage SJB. Naoružanje je obezbjedila JNA.[23]

Kotovaroški HDZ nije pripremao Hrvate za odbranu, a bio je i veoma podozrdiv u pitanju saradnje s Bošnjacima. Na sastanku njegovog predsjedništva (Anto Mandić, Mato Karajica, Marko Bilobrk, Pile Mandić, Josip Pranjić, Anto Kajić i Vinko Oršulić) 13. marta 1992. godine Ante Mandić

---

[17] ICTY, JNA, 5. korpus, op. pov. broj: 414-2, *Regulisanje statusa AVL i GL*, 7. maj 1992. godine.

[18] Komanda brigade u to vrijeme nalazila se u Maslovarama (Stevanovina). Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 389, 393.

[19] Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 140. (dalje: A. Kliko, *Rat*).

[20] A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška* 62.

[21] *Isto*, 221.

[22] A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška*, 19. Brojno stanje 22. lpbr u decembru 1992. bilo je 1 988 pripadnika. Pod svojom komandom imala je i pridodate jedinice: haubički divizion-122 mm (229 pripadnika), baterija-155 mm (104 pripadnika), Putni vod (20 pripadnika) i Pionirski vod (27 pripadnika) što je ukupno još 377 pripadnika. Od pješadijskog naoružanja raspolagala je sa: 1 302 automatske puške M70, 198 poluautomatskih pušaka M59/66, 137 pušaka M48, 82 puškomitraljeza M53, 33 puškomitraljeza M84, 111 puškomitraljeza M72, 52 snajperske puške, 28 pištolja, 12 minobacača 60 mm, 11 minobacača 82 mm, 11 bestrzajnih topova, 10 ručnih bacača i 15 ručnih raketnih bacača. Imala je osam tenkova (šest T34 i dva T55) od kojih su tri T34 u decembru 1992. bili neispravni za pokret, ali ih je koristila kao nepokretne vatrene tačke. Od ispravnih artiljerijskih oruđa raspolagala je sa pet top-haubica 155 mm, dvanaest haubica 122 mm, dva minobacača 120 mm, šest ZIS-ova i dva topa B-1 76 mm. U prethodnim borbenim dejstvima oštetila se jedna top-haubica 155 mm, dva topa B-1 76 mm i jedan minobacač 120 mm. Do decembra 1992. poginulo je 130 pripadnika, a 147 ih je ranjeno. Komanda brigade premještena je u selo Vitovlje. Up: ICTY, VRS, 22. lpbr, str. pov. broj: 545-1/92, *Referisanje K-dantu 1. K.K*, 6. decembar 1992. godine. Broj poginulih i ranjenih pripadnika 22. lpbr odnosi se na njenu cijelu zonu odgovornosti, uključujući i borbe sa Armijom Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) u rejonu Kotor-Varoši od 11. juna do 10. novembra 1992. godine.

[23] ICTY, JNA, Vojna pošta broj: 4022, pov. broj: 18/1-20, *Predaja naoružanja-naređenje*, 5. maj 1992. godine.

je kazao da se HDZ *ne može uplitati u srpsko-muslimanski sukob* i dodao: *A. Izetbegović je za vrijeme rata u Hrvatskoj istakao da je to srpsko-hrvatski sukob...nas Muslimani nisu branili 500 godina stoga se mi ne trebamo uzdati da nas drugi brani*. Mandić je blisko sarađivao s Matom Bobanom radi čega ovaj njegov stav nije začuđujući. Dva dana nakon ovog sastanka on je, a na Bobanov poziv, otišao na sastanak Glavnog odbora HDZ u Bugojno na kojem se birao vršilac dužnosti predsjednika stranke nakon prethodnog političkog linča Stjepana Kljuića.[24] Na sastanku kotovaroškog predsjedništva HDZ-a 3. aprila 1992. postavljeno je pitanje da li će se organizirati odbrana ili seoba hrvatskog stanovništva. Neki od članova predsjedništva konstatirali su da nema nikakvih priprema za odbranu.[25] Mjesec dana ranije Karajica je na sjednici predsjedništva stranke izjavio da Hrvati nemaju ništa *od oružja*, te je pitanje jednog od članova predsjedništva stranke na pomenutom sastanku 3. aprila – odbrana ili selidba – bilo potpuno opravdano.[26]

U Grudama je 18. novembra 1991. formirana Hrvatska zajednica Herceg Bosna (HZ HB). Bio je to političko-vojni projekat predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana namijenjen razaranju Bosne i Hercegovine koje bi dovelo do njene podjele između Hrvatske i Srbije. Među trideset opština HZ HB našla se i kotovaroška.[27] Dakako da HZ HB nije mogla teritorijalno zahvatiti Kotor-Varoš pa je opravdano pitanje otkud se taj grad našao među njenih planiranih trideset opština.

Tuđmanova politika nije se odnosila samo na teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine nego i na razmjenu njenog stanovništa, zajedno i u skladu s podjelom teritorije, što je on nazivao „humanim preseljenjem“. Hrvati na hrvatski dio, Srbi na srpski, a Bošnjaci tamo gdje im Hrvati i Srbi odrede njihovo parče Bosne i Hercegovine i njegovu teritorijalnu veličinu. U tom kontekstu može se razumijevati uključenost Kotor-Varoši u HZ HB, ali i katoličkog banjalučkog biskupa Franje Komarice u organizaciji iseljavanja kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka jedanest mjeseci kasnije. Sudbina kotorvaroških Hrvata u načelu je dogovorena na privatnom i tajnom sastanku članova Predsjedništva SRBiH Nikole Koljevića i Franje Borasa s Franjom Tuđmanom u Zagrebu dan uoči proglašenja Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno 8. januara 1992. godine.[28] Na tom sastanku dogovoreno je da Srbi podrže teritorijalno i administrativno organiziranje Hrvata na određenom lokalnom prostoru interesantnom za srpsku stranu. Nikola Koljević

[24] ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka Predsjedništva OO HDZ Kotor Varoš održanog 13.03.1992. godine*, 19. mart 1992. godine.
[25] ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka sa predsjednicima podružnica HDZ Kotor Varoš održan dana 03.04.1992. godine*, 7. april 1992. godine.
[26] ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Sastanak proširenog sastava Predsjedništva HDZ-a Kotor Varoš 05.03.1992. godine, 19. mart 1992. godine.*
[27] A. Kliko, *Rat*, 59-61.
[28] Predrag Lucić, *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, Kultura & Rasvjeta – Civitas, Split – Sarajevo 2005, 129-154. (dalje: P. Lucić, *Stenogrami,* Knjiga prva).

naveo je za primjer dijelove Banja Luke nastanjene većinskim hrvatskim stanovništvom. Podrazumijeva se da bi i hrvatska strana dala istu podršku za srpsko organiziranje na teritoriji koju srpsko vodstvo nije imalo namjeru obuhvatiti svojom paradržavnom. Svrha ove međusobne podrške bila je priprema organiziranja međusobne razmjene stanovništva. Koljević je čak ponudio formiranje i agencija koje bi se time bavile. Budućnost Hrvata Kotor-Varoši određena je već tada što dokazuje aktivnost i uloga biskupa Komarice u njihovom iseljavanju svega devet mjeseci poslije. Inače, biskup Komarica bio je tokom cijelog rata u Bosni i Hercegovini vjeran sljedbenik Tuđmanove politike teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine i „humanog preseljenja" njenog stanovništva.[29] U čestitki Mati Bobanu, povodom druge godišnjice od formiranja HZ HB, biskup Komarica je, pored ostaloga, napisao: *...Ako ne mognemo drugačije, onda vaša zapovijed, da ostanemo, ostati ćemo do zadnjega. A vaša zapovijed da idemo, ići ćemo tamo gdje nam kažete da idemo.*[30] To je, pored organiziranja iseljavanja kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka u oktobru 1992, nedvojben vjerodostojan dokaz njegove uključenosti u Tuđmanovu politiku „humanog preseljenja" Hrvata iz banjalučke regije.

Velikosrpska agresija na kotorovaroškoj opštini

Prva sedmica juna 1992. prošla je relativno mirno. Uglavnom, uobičajeni incidenti na kontrolnim punktovima. Bošnjaci i Hrvati čuvali su straže oko svojih sela i nadzirali put Banja Luka – Teslić na dužini od nekoliko kilometara.

Srpski obavještajci od 8. juna 1992. sugerisali su u izvještajima svojim nadređenim organima da se započne *akcija vraćanja naoružanja i čišćenja terena od „zelenih beretki" i pripadnika HOS* na području Banja Luke i Kotor-Varoši kao jedinih mjesta gdje ona do tada *nije sprovodjena.*[31] Njihove sugestije prihvaćene su isti dan.[32]

Na Kurban bajram, 11. juna 1992, počela je srpska *akcija*. Policajci srpske nacionalnosti su uz pomoć srpske TO i 22. lpbr nasilno preuzeli vlast.[33]

---

[29] A. Kliko, *Rat*, 905.

[30] P. Lucić, *Stenogrami,* Knjiga prva, 393.

[31] *…Posedujemo nepobitne dokaze da na području Vrbanjaca, opština Kotor Varoš, postoje formacije "zelenih beretki". Sugerišemo da se na ova područja pod hitno preduzmu akcije u cilju vraćanja naoružanja i raščišćavanja sa ekstremistima.* Up: AIIZ, broj: 2-6354, RS, MILOŠ, broj: 208/92, 8. juni 1992. godine.

[32] *…Na osnovu naših i drugih sugestija uskoro bi trebala započeti akcija faktičkog preuzimanja vlasti od strane SDS na području Kotor Varoša…Paralelno sa ovom akcijom trebala bi se odvijati i vraćanja naoružanja od lica koja isto drže bez dozvole, odnosno koja su ga dobila od stranke HDZ i SDA. Ova akcija trebala bi se odvijati sinhronizovano i uz pomoć CSB Banja Luka…* Up: AIIZ, broj: 2-6353, RS, MILOŠ, broj: 212/92, 9. juni 1992. godine.

[33] *...pored aktivnog i rezervnog sastava Milicije, učešće su uzele i specijalne jedinice CSB Banja Luka, zatim srpski teritorijalci i jedinice 122. lake pješadijske brigade...* Up: Srpska republika

Iz opštinskih, policijskih i drugih službi istjerali su većinu službenika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Ostavili su samo one čiji su bliži članovi porodice bili u srpskoj vojsci.[34] Uhapsili su predsjednika Skupštine opštine Antu Mandića i komandira SJB (Nedjeljko Marić) i preuzeli sve institucije u gradu. Zastrašivali su Bošnjake i Hrvate nepotrebnom pucnjavom iz pješadijskog naoružanja što je Srbe ohrabrivalo i podsticalo na nasilje prema njima. Srpska policija, srpska TO i VRS hapsile su Bošnjake i Hrvate na ulicama, poslu, njivama, te u stanovima i kućama. Ubijani su i premlaćivani, ali i zatvarani u „Pilanu" i „Stari zatvor" u kojima su užasno zlostavljani. Komandant oba ova mjesta zatočenja bio je Zdravko Samardžija iz CSB Banja Luka. Boško Peulić, Nedeljko Đekanović, Zdravko Pejić, Savo Tepić (načelnik SJB Kotor-Varoš), Dragan Bojić, Slobodan Župljanin, Dušan Novaković, Momčilo Komljenović i Slobodan Dubočanin su još neki od važnijih ljudi koji su organizirali i upravljali preuzimanjem vlasti i opisanim događajima. Preživjelo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo bježalo je iz grada preko Vrbanje u Kotor i sela s lijeve obale rijeke. Uzurpatorska srpska vlast naredila je Bošnjacima i Hrvatima da predaju oružje, ali i pogonska goriva za motorna vozila (nafta, benzin, motorno ulje) zaprijetivši im drakonskim kaznama ako se ogluše na tu naredbu.[35] Dva dana kasnije srpska vojska zaposjela je Vrbanjce, mjesnu zajednicu nekoliko sela s većinskim bošnjačkim stanovništvom. Vrbanjci se nalaze uz put Banja Luka – Teslić. U Vrbanjcima je i raskrsnica puteva za Večiće i Hrvaćane. Napad na Vrbanjce išao je iz dva pravca, od Kotor-Varoši i Maslovara. Na oba pravca učestvovali su i tenkovi 22. lpbr. Iz rejona raskrsnice puteva u Vrbanjcima otvorena je artiljerijska vatra na Hrvaćane i Bilice, sela s desne strane Vrbanje. Nakon što su razorili Hrvaćane, tenkovi i pješadija ušli su u selo. Srpska vojska minirala je džamiju u selu. Stanovništvo i borci uspjeli su izbjeći u Čirkino Brdo i Hanifiće. Nakon što su srpske snage ovladale Hanifićima, Čirkin Brdom i Dabovcima, borci i civili povukli su se u rejon Bilica i Večića. Odbrana na desnoj strani Vrbanje organizirana je u Plitskoj. Na drugoj strani opštine, u Viševicama, Hrvati su odbili jak pješadijski napad srpskih snaga iz pravca Skender Vakufa. Nakon toga procijenili su da neće moći braniti selo, pa su se sa stanovništvom evakuirali u Sokoline oko kojih su postavili jaku odbranu.[36]

U Banja Luci je formirana agencija za iseljavanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Krizni štab srpske opštine Kotor-Varoš (kasnije preimenovan u Ratno predsjedništvo) izdavao je odobrenja Bošnjacima i Hrvatima, koji nisu sudjelovali u „oružanoj pobuni", da se mogu preko te

Bosna i Hercegovina (SrBiH), Opština Kotor-Varoš, *Bilten kriznog štaba*, godina I, broj 4, 7. juli 1992. godine.

[34] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 98. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.10.1992. godine.*

[35] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 395-397, 426, 432, 433, 436, 438.

[36] ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 435-436.

agencije iseliti u Hrvatsku.[37] Zahtjevima Srba za iseljavanje s kotorvaroške opštine nije udovoljavano, pa čak ni kada su se namjeravali preseliti u obližnju Banja Luku.[38] Razlog tome bila je potreba agresora za njihovom mobilizacijom u svoju vojsku.

Jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka vršila je pritisak na bošnjačko i hrvatsko stanovništvo da se iseljava s područja opštine pod kontrolom srpskih snaga.[39]

Iseljavanje nije bilo besplatno. Plaćalo se stotinu njemačkih maraka (DM) takse po osobi.[40] Iseljavanja su organizirana u konvojima.[41] Osim plaćanja takse, oni koji su se iseljavali morali su *u Osnovnom sudu da daju izjavu da svoju nepokretnu imovinu ostavljaju društveno-političkoj zajednici*.[42] Morali su se istom izjavom obavezati i da se neće uključivati u Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine (OS RBiH) i naglasiti kako dobrovoljno napuštaju zavičaj.[43]

Bošnjacima i Hrvatima prilikom iseljavanja, i pored plaćenih taksi, otiman je preostali novac koji su nosili sa sobom. Na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 28. jula to je ocjenjeno kao problem koji može utjecati na usporavanje njihovog iseljavanja, te je samo iz tog razloga odlučeno da se poduzmu mjere sprječavanja tih pljački, a da se do tada opljačkani novac podijeli *za pomoć porodicama poginulih boraca i iskoristi za druge neophodne troškove opštine*.[44]

---

[37] *...Udovoljava se zahtjevu Mehmedović Rasima i Mehmedović Sanje da mogu otputovati u Banja Luku i preko Agencije za preseljenje obezbijediti preseljenje u Zagreb*. Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, Krizni štab, broj: 01-023-9/92, *Zaključak*, 18. juni 1992. godine.

[38] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 86. sjednice Ratnog predsjedništva održane 24.09.1992. godine*.

[39] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 67. sjednice Ratnog predsjedništva održane 20.08.1992. godine*.

[40] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 101. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.10.1992. godine*.

[41] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 60. sjednice Ratnog predsjedništva održane 22.08.1992. godine*.

[42] ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 46. sjednice Kriznog štaba održane 29.06.1992. godine*.

[43] *IZJAVLJUJEM DA DOBROVOLJNO NAPUŠTAM PODRUČJE OPŠTINE KOTOR-VAROŠ IZ SLJEDEĆIH RAZLOGA: Želim da se iselim, ostavljam zemljište u Kotoru, kuća razrušena, sa sobom vodim sina Smajlović Mustafu 1957. godine, snahu Zarfu rodjena 1959. godine, unučad Adnan sin Mustafe 1981. g, Smajlović Muhameda Adela 1981. godine, Aida 1986. godine i unučad Mahmutagić Sulje Larisa i Alen rodene 89, i 84. godine. Obavezujem se da po prelasku u mjesto gdje idem kao i izvan tog mjesta neću se uključivati u oružane formacije i da se neću boriti protiv Vojske i interesa Srpske Republike Bosne i Hercegovine.* Izjavu je potpisao Smajlović (Ibro) Safet, rođen 1933. godine. Želio se iseliti u Zagreb. Izjave su rađene za tri institucije što pokazuje koji organi srpske vlasti su učestvovali u iseljavanju bošnjačkog i hrvatskog stanovništva: Krizni štab srpske opštine Kotor-Varoš, Agencija za preseljavanje stanovništva u Banja Luci i Autonomna regija Krajina. Up: ICTY, SrBiH, Autonomna regija Krajina, Opština Kotor-Varoš, broj: 01-372, *Izjava,* 21. august 1992. godine.

[44] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 41. sjednice Ratnog predsjedništva održane 28.07.1992. godine*.

Od sredine tridesetih godina 20. stoljeća do izbijanja Drugog svjetskog rata u nacističkoj Njemačkoj vršen je pritisak na Židove da se iseljavaju. Oni su, kao Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj pola stoljeća kasnije, također, morali plaćati takse za svoje iseljavanje vlastima koje su ih progonile i bilo im je zabranjeno da bilo šta od pokretne imovine iznesu iz Njemačke. Sva njihova nepokretna imovina ostajala je na raspolaganje nacističkoj vlasti kao i bošnjačka i hrvatska srpskoj paradržavi u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine.

Pojedini kotorvaroški intelektualci bošnjačke nacionalnosti aktivno su sarađivali sa srpskim vlastima,[45] a neki Bošnjaci su se čak i priključili srpskoj vojsci.[46]

Zločini nad Bošnjacima i Hrvatima bili su jezivi. Srpski policajci i vojnici uvodili su bošnjačke i hrvatske civile u objekte i palili ih. Naprimjer, u selu Dabovci tako su ubili dvadesetak Bošnjaka. Njihove leševe ubacili su u štalu i potom je zapalili.[47] U Hanifićima su zatvorili šest muškraca, jednu ženu i desetogodišnje dijete u džamiju i ubili ih. Potom su ih umotali u džamijske tepihe i zapalili. U susjednom selu Čirkin Brdu ubili su još mještana Bošnjaka i njihove leševe spalili u štali.[48] U svim zauzetim selima činili su isto. Ubijali su, pljačkali, silovali, premlaćivali... Za srpske zločine u Kotor-Varoši karakteristični su brojni primjeri zatvaranja bošnjačkih i hrvatskih civila u objekte i spaljivanje, ubistava većeg broja žena i djece, ali i silovanja žena i djevojčica. U nekim slučajevima prvo su pucali u žrtve, a potom ih ranjene i mrtve spaljivali, a u nekim primjerima žive su ih palili. Često su ih i klali. Životna dob ili spol žrtava zločincima nisu bili bitni. Uz ubistva i druge oblike nasilja nad Bošnjacima i Hrvatima, srpske vojne i policijske snage, kao i civili srpske nacionalnosti, pljačkali su njihovu pokretnu imovinu i uništavali nepokretnu. Srpska vlast je u napuštene bošnjačke i hrvatske kuće i stanove useljavala Srbe.[49]

---

[45] …*Mnogi razboriti ljudi, a među njima jedna grupa muslimanskih intelektualaca, uvidjevši svu besmislenost pružanja otpora Srpskoj vojsci i novoj vlasti, stavljaju se na raspolaganje Ratnom predsjedništvu i drugim organima vlasti, nudeći svoju pomoć u razrješavanju mnogih pitanja, a sami među svojim sunarodnjacima razobličavaju islamske fundamentaliste i ekstreme*… Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

[46] Alma Hadžiselimović, uposlenica opštine, tražila je isplatu zajamčenog ličnog dohotka od juna do oktobra 1992. *jer ima brata na ratištu već godinu dana*. Ratno predsjedništvo opštine Kotor-Varoš udovoljilo je njenom zahtjevu sa preporukom opštinskom organu u kojem je radila da je od 1. novembra rasporedi na radnu obavezu na istom radnom mjestu, a kako joj ne bi morali isplaćivati plaće za naredni period. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 98. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.10.1992. godine*.

[47] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 410, 414. Preživio je Elvir Lihović. Iako ranjen uspio se izvući iz zapaljene štale i pobjeći u Večiće. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 411, 414.

[48] ICTY, *Izjava svjedoka Alekić Idriza*, Hag 11. oktobar 2001. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 415-416, 418-419.

[49] ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

Ti zločini bili su jasno upozorenje da pod vlašću „Srpske republike" nema života za Bošnjake i Hrvate, a oni nisu mogli izbjeći na slobodnu teritoriju jer su sa svih strana bili duboko u teritoriji te zločinačke tvorevine. Odbrana preostalog stanovništva od pokolja bila je nužna. Četiri dana nakon srpskog preuzimanja Kotor-Varoši, Bošnjaci su u saradnji s Hrvatima organizirali Oružane snage Kotor-Varoš. Za komandanta štaba izabran je Muhamed Sadiković, a za njegovog zamjenika Goran Marković koji je uskoro poginuo u borbi. Formirano je sedam odreda.[50] Glavninu snaga odbrane činili su Bošnjaci.[51] Odredi nisu raspolagali dovoljnom količinom vojničkog naoružanja i opreme za sve svoje pripadnike. Nisu imali ni uniformi. Do određenih količina oružja i opreme borci su došli tokom borbe s neprijateljem. Štab Oružanih snaga Kotor-Varoš bio je u selu Ravne. Međutim, zbog protivljenja mještana koji su se plašili da će radi toga stradati, izmješten je iz sela u šumsku lovačku kuću. Gotovo od samog početka agresije branioci Večića nisu se dobro slagali s komandom štaba, te su, uglavnom, samostalno vodili odbranu svog sela. U njihovom 84. odredu (kojeg su u ljeto preimenovali u 84. brigadu) bili su, osim Večićana, muškarci iz Postolja i Donjih Vrbanjaca, a priključili su im se i pripadnici 7. odreda iz Hrvaćana, Hanifića i Dabovaca.[52]

S obje strane Vrbanje postavljene su kružne odbrane oko nekoliko bošnjačkih i hrvatskih sela. Veća slobodna teritorija bila je s lijeve strane rijeke, od Večića do Vranića. Enklave nisu bile međusobno povezane. Presjecao ih je put Kotor-Varoš – Maslovare. Ipak, po potrebi manje grupe branioca prelazile su noću ili u ranim jutranjim satima s jedne na drugu slobodnu teritoriju.[53] Početkom velikosrpske agresije, Bošnjaci i Hrvati, uspostavili su korektan vojnički odnos koji je poštovan do pada njihovih sela.[54]

Poslije zaposjedanja nekih bošnjačkih sela s desne strane Vrbanje i šenlučenja po njima, srpske jedinice krenule su 29. juna tenkovima i pješadijom na Večiće. Minobacači i tenkovi iz Vrbanjaca vršili su artiljerijski baraž po selu. Vatreni položaji VRS-a za granatiranje Večića nalazili su se i u rejonima brda Stol i srpskog sela Zubovići. Bez obzira na jaku vatrenu podršku, branioci Večića zaustavili su napad na Večićkom polju. Bio je to šok za srpske napadače. Večićki branioci, ojačani izbjeglim muškarcima iz Hrvaćana, Hanifića i Dabovaca, zaustavili su tri tenka. Srpski gubici tokom prvog napada na Večiće bili su visoki. Nakon dvije sedmice, 11. jula, agresor je izveo još snažniji pješadijski napad. Tenkovima i transporterom probio je liniju odbrane i ušao u dio sela. Pješadijski napad podržavala su i četiri aviona. U selu je bila i „ratna bolnica." Agresorski vojnici ubijali su i klali sve koje su zatekli, starce,

[50] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 427, 439, 440, 441.
[51] *Isto,* 441.
[52] ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.
[53] Veći dio slobodne teritorije bio je prostor od Vranića do Večića (lijeva strana Vrbanje), a manji je zahvatao Bilice, Plitsku i dio Baštine. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 443.
[54] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 425, 439.

žene, djecu, pa i ranjenike u „ratnoj bolnici." Branioci Večića nisu se obeshrabrili. U protivnapadu izbacili su agresorske vojnike iz sela i vratili izgubljenu liniju uz visoke gubitke u živoj sili. Srpske snage su, također, imale veći broj poginulih.[55] U bijegu iz Večića ostavile su pokvaren tenk u zaseoku Zebe koji su pripadnici 84. odreda zarobili.[56] Večićani su s tenka skinuli što su mogli iskoristiti, ali nisu bili u mogućnosti da ga poprave i upotrebljavaju, te su ga kasnije zapalili. Večići su postali prokletstvo za srpske vojnike.[57]

Biskup Komarica posjetio je Kotor-Varoš 27. juna 1992. kojom prilikom je u lokalnoj katoličkoj crkvi održao vjersku službu. Srpske snage, prema naređenju Momira Talića, komandanta 1. KK VRS, obezbjeđivale su njegov dolazak iz Banja Luke i povratak u nju kao i crkvu tokom obreda.[58] Svećenici Katoličke crkve iz Kotor-Varoši mogli su tokom cijelog vremena odbrane dijelova opštine, a i kasnije, slobodno ići do Banja Luke *na temelju jednokratne dozvole koju su dobivali od predsjednika Ratnog predsjedništva opštine Kotor-Varoš*.[59]

Narednih mjeseci borbe su bile svakodnevne.[60] Branioci bošnjačkih i hrvatskih sela nisu uspostavili klasičnu liniju fronta nego su držali određena uporišta. Često su pravili zasjede na putu Banja Luka – Maslovare – Teslić. Posebno u Vrbanjcima i obližnjoj Rujevici. Nakon zasjede povlačili su se u svoja sela. Neprijatelju su nanosili velike gubitke.[61] Jednom prilikom uspjeli su

[55] ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.

[56] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 444-445.

[57] *…Naše jedinice imale su u proteklih 20-tak dana nekoliko žestokih okršaja s naoružanim ekstremistima svrstanim u jedinice „zelenih beretki" ili ustaških formacija. Teške borbe jedinice kojom komanduje Boško Peulić vodile su u Hrvaćanima, Šipurama, Plitskoj, Bilicama i najteže do sada u Večićima. O žestini tih sukoba govori i podatak o većem broju poginulih preko 40 i oko 60 ranjenih boraca 122. brigade, rezervnog sastava Milicije, srpskih teritorijalaca, i specijalnih jedinica CSB...Ipak, najteže borbe tek nas očekuju – jer su u izuzetno dobro utvrđenim i branjenim Večićima, Sokolinama, Ravnama i još nekim selima izbjegli najokorjeliji ekstremisti i fanatici*... Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

[58] ICTY, VRS, 1. KK, op. pov. broj: 513-3, *Obezbjedjenje ličnosti Banjalučkog biskupa na verskoj svečanosti, naredjenje*, 24. juni 1992. godine.

[59] ICTY, Biskupski ordinarijat – Banja Luka, broj: 1175/92, 26. oktobar 1992. godine.

[60] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/195, *Borbeni izveštaj*, 26. juni 1992. godine; ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 40. sjednice Kriznog štaba održane 26.06.1992. godine*; ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 46. sjednice Kriznog štaba održane 29.06.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 36. sjednice Ratnog predsjedništva održane 26.07.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 60. sjednice Ratnog predsjedništva održane 22.08.1992. godine*.

[61] ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 56. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.08.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 75. sjednice Ratnog predsjedništva održane 07.09.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 83. sjednice Ratnog predsjedništva održane 21.09.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 85. sjednice Ratnog predsjedništva održane 23.09.1992. godine*.

likvidirati čak i starješinu iz komande 1. KK VRS.[62] Zasjede su uglavnom bile veoma uspješne s minimalnim vlastitim gubicima. Dešavalo se da likvidiraju i po trinaest srpskih vojnika.[63] Nisu dopuštali srpskoj strani da ukopa linije fronta oko njihovih sela i tako ih potpuno blokiraju. Na svaki takav pokušaj odgovarali su iznenadnim diverzijama i napadima.[64] Centar službi bezbjednosti Banja Luka obavijestio je 23. septembra sve svoje stanice javne bezbjednosti da je situacija na području SJB Kotor-Varoš *krajnje dramatična i teška* i da je do tog dana *poginulo preko 150 pripadnika vojske, milicije i gradjana*.[65]

---

[62] *…Danas 05.07.1992. godine oko 18,00 časova u zasedi koju su organizovale zelene beretke poginuo je pukovnik STEVILOVIĆ MILAN, načelnik obavještajno-bezbednosnog organa 1. KrK. Po povratku iz Maslovara sa radnog sastanka sa komanantom 122. lpbr, a po izlasku iz s. Vrbanjci za oko 1,5 km prema Kotor Varoši sa vozilom je naletio na prepreku od balvana, pri čemu su otpala dva točka, ali je uspeo vozilo održati još 100 m. Vozilo je napustio i nastavio borbu, ali je i pored toga presečen rafalima neprijatelja. Sa njim je bio i jedan od pomoćnika Načelnika MUP-a Bosanske Krajine STEVAN MARKOVIĆ…Poginuo je još za sada nepoznati civil iz Kotor Varoši koji se sa njima nalazio u vozilu...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44/1-220, *Vanredni izveštaj*, 5. juli 1992. godine.

[63] U dokumentu 1. KK VRS od 3. augusta 1992. navodi se pogibija trinaest boraca u zasjedi kod Kotor-Varoši. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 397-366/1-92, *Narušavanje mera bezbednosti*, 3. august 1992. godine. O tome je govorio i Slobodan Župljanin, tada komandant bataljona 1. lpbr (Kotor-Varoš), na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 15. augusta: *...Komandant bataljona Župljanin je istako da je situacija na terenu koju pokriva bataljon dosta složena i informisao je o napadu ekstremista na kombi vozilo u rejonu Orahova (Vigožde) kom prilikom je smrtno stradalo 13 vojnika, a 12 ih je ranjeno*. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 54. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.08.1992. godine*. Istog dana i komanda 1. KK izvjestila je GS VRS da su *na prostoru Kotor Varoši stalno prisutna zasedna dejestva od strane neprijatelja*. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/300, *Redovni borbeni izveštaj*, 15. august 1992. godine.

[64] *…Za posljednih 15 dana* (do 26. jula 1992, op. a) *na našoj Opštini izgubili smo 12 naših drugova i braće, 2 se vode kao nestali, i pitanje je da li se više uopšte nalaze među živima. 35 ljudi nam je ranjeno...Ove brojke pokazuju i opominju da smo u ratu...sa neprijateljem koji je dao „BESU“ za svog „BABU“ i sveti rat „DŽIHAD“. I pored toga što rat vodimo sa ekstremima koji se neće predati do posljednjeg, razvoj događaja ide u našu korist i naše pozicije su sve bolje. Neprijatelj je razbijen i obezglavljen uz velike gubitke. Uništena su mu dva jaka uporišta „HRVAĆANI I BILICE“. Trenutno kontrolišemo većinu teritorije opštine izuzimajući prostor sa lijeve strane Vrbanje od Večića do Ravana. Na tom prostoru su sada neprijateljske snage, ali su u okruženju i pod stalnom vatrom. U svojim redovima imaju dosta ranjeni a rezerve hrane su im na izmaku. I pored toga neprijateljski ekstremisti predvođeni SPRŽOM* (Stipo Marić, op. a) *i SADIKOVIĆEM su 25.06. izvršili planirani i dobro koordinirani napad na tri mjesta istovremeno: Vrbanjci, Rujevica i Kotor... Neprijatelj još nije pobijeđen i ovakav ranjen i uzdrman je i najopasniji...Glavu gore i ne klonimo duhom...* Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten kriznog štaba*, Godina 1, broj 3, Kotor-Varoš 26. juli 1992. godine.

[65] *…situacija na podruchju sjb kotor vaross je krajnje dramatichna i tesska. veliki broj pripadnika srpske vojske sa ovog podrucjha se nalazi u srpskoj vojsci na podruchju korichana i vlassicca. do sada je poginulo preko 150 pripadnika vojske, milicije i gradjana. pretpostavlja se da se na ovom podruchju nalaze znachajnije snage hos-a i zelenih beretki. ubrzo chemo krenuti u konachan obrachun i chichenje terena, zbog chega je potrebno odmah preduzeti mjere u cilju pripreme ljudstva i opreme za ovu akciju kojom chemo praviti zasjedu sa srpskom vojskom. akcija che pocheti ubrzo...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, broj: 11-184, Banja Luka, 23. septembar 1992. godine.

Poput nacističkih vojnika iz Drugog svjetskog rata, pripadnici VRS svetili su se masakrima nad nedužnim bošnjačkim i hrvatskim civilima za svoje poginule suborce.[66] Činili su to veoma često.[67]

Veza kotorvaroških branioca sa slobodnom teritorijom u srednjoj Bosni održavala se prelaskom preko prostora pod kontrolom srpskih snaga. Jedan put išao je preko Šipraga prema travničkom selu Gluha Bukovica, a drugi pored srpskog sela Grabovica do hrvatskog sela Dobretići kod Skender Vakufa. Oba puta bila su veoma rizična i išlo se po nekoliko noći. Tim putevima prenošeni su lijekovi, municija, oružje... Borci su morali zaobilaziti mnogo srpskih sela i zasjeda na Vlašiću. Njegovi planinski klanci fizički su izuzetno ekstremni.[68]

Prema srpskim obavještajnim, *dosta pouzdanim saznanjima*, broj branitelja bio je oko 3 000 boraca.[69] Muris Hadžiselimović, član komande štaba Oružanih snaga Kotor-Varoš, u svojoj izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala 1996. godine, navodi da je *na vrhuncu pokret otpora* imao 800-900 muškaraca i žena koje su bile angažirane u sanitetskom odjeljenju i kuhinji.[70] Iz njegove izjave nije jasno da li se taj broj odnosi i na pripadnike 84. odreda (Večići) ili samo na ostale jedinice koje su bile pod komandom štaba čiji je bio član.

Srpska artiljerija, kao i na ostalim bosanskohercegovačkim bojištima, za svoje vojničke neuspjehe i gubitke svetila se nad nedužnim civilima koje je držala pod opsadom u njihovim naseljima. Sva bošnjačka i hrvatska sela žestoko su i često granatirana, a posebno su stradali Večići i Hadrovci. Osim

---

[66] *...Poslije diverzantskog napada na minibus u rejonu Kotor Varoš i pogibije naših 13 boraca, lpbr iz Čelinca je izvršila osvetu nad muslimanskim stanovništvom u širem rejonu Čelinac. Trenutno stanje je smireno, a ovakve osvete su učestala praksa*. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/304, *Borbeni izveštaj*, 17. august 1992. godine.

[67] *…Sve više je prisutna osveta boraca na muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, posebno na onim koji imaju iz svoje porodice pripadnike "beretki"…U velikoj meri bezbednost se narušava samostalnim akcijama sve većeg broja grupa boraca koji deluju osvetnički prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu…* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/305, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. august 1992. godine.

[68] ICTY, VRS, 22. lpbr, str. pov. broj: 286-4/92, *Instrukcija za dalja dejstva*, 4. august 1992. godine. *...Veoma složeno stanje na teritoriji je širi prostor Kotor Varoš gde muslimansko-hrvatske ekstremne grupe organizovano i efikasno dijeluju. Iz rejona s. Šiprage te šireg prostora Pougarje neprekidno upućuju grupe koje zasednim dejstvima nanose ozbiljne gubitke našim jedinicama...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/305, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. august 1992. godine.

[69] *…Prema dosta pouzdanim saznanjima neprijateljske formacije na području Kotor Varoša broje oko 3.000 pripadnika koji su uglavnom locirani u brdima oko Kotor Varoša i zahvaljujući tome dominiraju širim prostorom na području ove opštine, a predstavljaju i stvarnu opasnost za sve one koji se kreću magistralnim i drugim putevima na ovom području, kao i za građane koji su prisiljeni da obrađuju zemlju van područja grada. Stanje u Kotor Varošu ne popravlja se više od 3-4 mjeseca i svakim danom sve se više stvara neizvjesnost i nesigurnost za srpski živalj na ovom području, što je uslovilo da se dobar broj Srba iseli sa ovih prostora...* Up: AIIZ, broj: 2-6352, MILOŠ, broj: 370/92, 7. septembar 1992. godine.

[70] ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.

teške dalekometne artiljerije iz pravca Skender Vakufa i minobacačke iz bliže okoline, srpska vojska je koristila i avione u napadu na Večiće. U aviobombardiranju 11. jula poginula je Fatima Hibić, a nekoliko drugih civila je ranjeno. Korištene su „kasetne“ i „napalm“ (zapaljive) bombe kao i bombe velike razorne moći zvane „krmače.“[71] Kod prodavnice u Vrbanjicima stalno je bio jedan tenk, udaljen od Večića oko 800-900 metara zračne linije. Često je tukao po Večićima.[72]

Početak odbrane bio je tegoban. Srpska vlast tražila je oružje od Bošnjaka i Hrvata, a u zamjenu nudila mir i sigurnost. To je zbunjivalo uplašene ljude. Mnogi su na to pristali, ali su i vršili pritisak na branioce da i oni postupe isto. Prema srpskim izvještajima predali su nekoliko stotina „cijevi“ (do 20. juna 1992. godine 568 „cijevi“ vojsci i 14 policiji).[73] Među tim „cijevima“ je i lovačko oružje kao i pištolji s prijeratnim legalnim dozvolama. Ali, mještani sela koja nisu pružala otpor ili su predala oružje, ipak su nastradali.[74] Srpske vlasti nisu održale obećanje što je uticalo na svijest o potrebi vojničke odbrane. Nakon prvih masakara nestalo je „glasova“ koji su unosili razdor s prijedlogom oko predavanja oružja agresorskim vlastima. Jedina preostala opcija bila je borba do nekog političkog rješenja.[75]

U izvještajima VRS od juna do oktobra 1992. gotovo svakodnevno spominju se njene teške borbe i gubici u živoj sili na kotorvaroškom bojištu.[76]

---

[71] ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 446-447.

[72] Večići su često i žestoko granatirani. *...Mislim da su potrošili hiljade granata da bi srušili samo donju džamiju u Večićima...* Na površinom skromnu slobodnu teritoriju agresor *je znao ispaliti i po 2000 granata...gađana su sva sela, a posebno selo Večići*. Snalažljivi branioci Večića vadili su eksploziv iz neaktiviranih projektila. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 448. U Vrbanjcima se nalazio tenk T34. Up: ICTY, VRS, 1. KK, pov. broj: 18-9/47, *Stanje tenkova u 22. lpbr, izveštaj*, 23. juni 1992. godine.

[73] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 28. sjednice Kriznog štaba održane dana 20.06.1992. godine*.

[74] Stanovnici Kotora i Kukavica predali su 72 „cijevi“. Ponajviše je to bilo lovačko oružje i automatske puške pripadnika rezervnog sastava SJB Kotor-Varoš. Nakon toga pripadnici jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka pretresli su im kuće. Ništa nisu pronašli od oružja. Ipak, zarobili su ih. Neke su ubili na licu mjesta, a neke na putu prema gradu. Na mostu preko Vrbanje ubili su još par muškaraca i staricu Bošnjakinju od 90 godina koja se slučajno zadesila na mostu. Ukupno su tog dana iz ta dva naselja ubili 65 bošnjačkih i hrvatskih civila različite životne dobi i spolne strukture. Neke su strijeljali u grupama, druge ubijali pojedinačno iz bliske udaljenosti, a nekoliko njih zaklali su noževima. Dvojicu su ubili tako što su na njih pustili pse „vučjake“ koji su ih rastrgli. Ranjene iz tog masakra žive su sahranili s leševima ubijenih. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 399-405.

[75] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 432-443.

[76] *… Stanje na teritoriji se ne menja. Sukobi sa odmetničkim grupama i čišćenje Kotor Varoša i doline r. Sane traje i dalje…* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/197, *Redovni borbeni izveštaj*, 24. juni 1992. godine. *…Sukobi su prisutni na prostoru Kotor Varoš u selima Vranić i Ravne…* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/202, *Redovni borbeni izveštaj*, 27. juni 1992. godine *…Posebno je složena situacija na području Kotor Varoši gde se situacija sve teže kontroliše zbog daljeg vojnog organizovanja muslimanskih i ustaških ekstremista…Ponovo ističemo složenu situaciju na teritoriji Kotor Varoši gde se sva muslimanska sela borbeno*

Za gušenje „oružane pobune“, kako se to kaže u srpskim dokumentima za odbrambene aktivnosti branioca bošnjačkih i hrvatskih sela, angažirane su i druge jedinice 1. KK, osim 22. lpbr. Tokom ljeta formirana je 1. lpbr-Kotor Varoš s jedinim zadatkom uspostavljanja kontrole nad cijelim područjem Kotor-Varoši. Sa zapadne strane napadale su jedinice 1. lpbr-Kneževo (Skender Vakuf). Od pravca Banja Luke angažirana je i 1. lpbr-Čelinac, a od Maslovara i teslićke jedinice.[77] U ispomoć vojsci često je dolazila i jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka. Poznata je po većim gubicima oko Večića. Pripadnici te jedinice su se – prema brojnim izvještajima VRS i bilješkama u zapisnicima Kriznog štaba srpske opštine Kotor-Varoš (Ratno predsjedništvo) – naročito agresivno ponašali prema bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu pod kontrolom srpskih snaga.[78] Osim jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka, zadatke na kotorvaroškom bojištu dobijale su i stanice policije iz okoline.

Veći broj vojnih obveznika hrvatske nacionalnosti s kotorvaroške opštine prešao je do sredine jula u Dobretiće i priključio se Hrvatskom vijeću obrane (HVO).[79] Bez obzira na agresorske pokušaje, od sredine juna do početka oktobra 1992. nije se mnogo šta promijenilo na terenu. Bošnjaci i Hrvati su se i

organizovala i odbijaju svake pregovore sa srpskim vlastima… Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/238, *Redovni borbeni izveštaj*, 15. juli 1992. godine. …*U ostalim delovima zone je stanje stabilno, sem u širem rejonu Kotor Varoš, gde se i dalje vrši prikupljanje muslimanskih snaga, pre svega fanatika. Priprema se akcija za raščišćavanje*… Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/240, *Redovni borbeni izveštaj*, 16. juli 1992. godine. …*Ekstremne grupe, posebno muslimanske i dalje izvode iznenadne i terorističke akcije u rejonu Kotor Varoš*… Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/252, *Borbeni izveštaj*, 23. juli 1992. godine. …*Prema neproverenim podacima ojačavaju se i snage muslimanskih fanatika u širem rejonu Kotor Varoš…Nastavlja se razbijanjem otrkrivenih ekstremista istočno od Ljubije i u širem rejonu s. Večići (j/i od Kotor Varoši)*… Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/258, *Borbeni izveštaj*, 26. juli 1992. godine. …*U Kotor Varošu stanje je i dalje veoma napeto jer muslimanski fundamentalisti uporno odbijaju da se predaju iako su u potpunom okruženju. U rejonu s. Večića ustaše ne odustaju od namjere da povrate Kotor Varoš u koje se upućuje pomoć iz Travnika. Njihov cilj je također i ponovno osvajanje Vlašića gdje se stalno ubacuju DTG veće jačine...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, obaveštajno-bezbednosno odeljenje, str. pov. br: 22-200, *Obaveštajno-bezbednosna informacija*, 17. august 1992. godine. …*Na prostoru Kotor Varoši i dalje se vode borbe sa ekstremnim muslimanskim grupama*… Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/330, *Redovni borbeni izveštaj*, 30. august 1992. godine. O gubicima VRS i policije RS na području kotorvaroške opštine od 11. juna do 24. jula opširnije u: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, Godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

[77] ICTY, VRS, 1. KK, op. str. pov. br: 553-3, *Angažovanje snaga grupe lakih brigada u zoni 122. lpbr-naredjenje*, 20. juli 1992. godine; ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 397-421/1-92, *Opremanje i predislokacija jedinica na prostoru Romanije*, 4. septembar 1992. godine; ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. br: 91/92, *Zapovijest za napad*, 24. septembar 1992. godine.

[78] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/327, *Borbeni izveštaj*, 29. august 1992. godine

[79] …*Veći deo borbeno sposobnih pojedinaca i grupa iz rejona Kotor Varoš se je prebacilo u rejon s. Dobratić i druga sela Pougarja, pri čemu je stupilo direktno u oružane formacije HVO...* Up: AIIZ, broj: 2-6351, VRS, Komanda grupe brigada, Skender Vakuf 16. juli 1992. godine; ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), *Zapovest za izvođenje borbenih dejstava*, Kotor-Varoš 23. juli 1992. godine.

dalje uporno branili. Ipak, njihov korektan međusobni odnos narušen je krajem ljeta. U Hrvatskoj je formirana jedna dobrovoljačka jedinica Kotorvarošana zaposlenih u inostranstvu. Kupili su oružje i krenuli u rodni kraj. Stigli su u Dobretiće odakle su se nadali borbom probiti do kotorvaroške slobodne teritorije. Jedinica je bila nacionalno mješovita – Bošnjaci i Hrvati – ali u sastavu HVO kao 1. Kotorvaroška bojna. Angažirana je na dobretićkim linijama odbrane.[80] Išla je i na jajačko bojište. Neki Bošnjaci su svojevoljno krenuli prema Večićima i tamo se priključili 84. odredu (84. brigadi). Oko 150 do 200 pripadnika 1. Kotorvaroške bojne došlo je na područje Sokolina. Njen komandir, Stipo Karajica, sa sobom je donio naredbu od komandanta bojne, Zorana Piličića, kojom je trebalo da HVO preuzme komandu nad svim snagama odbrane na kotorvaroškoj opštini. To je izazvalo prve nesuglasice između branioca Bošnjaka i Hrvata. Iako su problemi nakratko prevaziđeni, ubrzo su se Hrvati, branioci Sokolina, počeli bez borbe povlačiti sa svojih linija odbrane.[81] U konačnici to je dovelo do njihovog odustajanja od borbe za hrvatska sela i dogovora biskupa Komarice sa Srbima oko napuštanja teritorije.[82]

Nakon niza neuspješnih pokušaja osvajanja cjelokupne teritorije kotorvaroške opštine, velikog utroška materijalno-tehničkih sredstava i visokih gubitaka žive sile od sredine juna, VRS je pokrenula u 4 sata 25. septembra posljednju svoju operaciju s ciljem zaposjedanja neokupiranih bošnjačkih i hrvatskih sela. Nositelj napada bila je 1. lpbr (Kotor-Varoš), a sadejstvovale su joj 1. lpbr (Skender Vakuf), 2. bataljon 22. lpbr s tenkovskim vodom iz sastava brigade, vod jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka i jedna četa čelinačke pješadijske brigade. Policija SJB Kotor-Varoš dobila je zadatak osiguranja terena po dubini. Napad je planiran u dvije faze. U prvoj fazi 1. lpbr (Kotor-Varoš) u sadejstvu s 1. lpbr (Skender Vakuf) i 2. bataljonom 22. lpbr imala je zadatak zaposjesti sva sela na lijevoj obali Vrbanje. Na toj strani rijeke nalaze se i Večići, ali u zapovijesti za napad ni jednoj jedinici nije stavljeno u zadatak zasposjedanje tog sela iako se kaže da je cilj borbenih dejstava stavljanje *svih naselja u kojima je neprijatelj živio pod kontrolu*. Druga faza napada odnosila se na bošnjačka i hrvatska sela na desnoj obali Vrbanje i ona je trebala započeti po uspješnom okončanju prve faze. U prvoj fazi napada 1. lpbr (Skender Vakuf) dobila je pravac borbenog djelovanja Viševice – Sokoline – Varjače – Marići – Jakotina. Na tom pravcu odbranu su izvodili Hrvati jer su to njihova sela.[83] Drugi bataljon 22. lpbr, s tenkovskim vodom, angažiran je na

[80] Dobretići su veće skendervakufsko hrvatsko selo na Vlašiću.

[81] Srpska vojska ušla je u Sokoline do 2. oktobra 1992. godine. Kod sela Rastika zarobila je šesnaest hrvatskih branioca. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/392, *Borbeni izveštaj*, 2. oktobar 1992. godine.

[82] M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 449-451.

[83] Sokoline su napuštene bez borbe do 2. oktobra. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/392, *Borbeni izveštaj*, 2. oktobar 1992. godine. Za pretpostaviti je da je razlog tome aktivnost biskupa Komarice u vezi sa iseljavanjem kotorvaroških Hrvata. Bilo bi uzaludno braniti hrvatska sela i gubiti živote boraca i civila kada je već dogovor o njihovom iseljavanju bio u svojoj završnoj fazi. Dan ili dva prije ulaska srpske vojske u Sokoline biskup Komarica bio je kod

lijevoj obali Vrbanje u sadejstvu 1. lpbr (Kotor-Varoš). Jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka sadejstvovala je 1. lpbr (Kotor-Varoš) na pravcu napada Kotor – Zagrađe. Pješadijska četa iz Čelinca posjedala je položaj duž komunikacije Kotor-Varoš – Banja Luka od Zabrđa do Usjeka. Glavni pravac napada 1. lpbr (Kotor-Varoš) u prvoj fazi bio je Kotor-Varoš – Hadrovci, a pomoćni Ilijaševica – Bilice. U drugoj fazi napada glavni pravac te brigade bio je Kotor-Varoš – Bilice, a pomoćni Ilijaševica – Plitska i Vrbanjci – Hrvaćani. Osim tenkovskog voda iz sastava 22. lpbr za vatrenu podršku pješadijskim jedinicama angažirana je i značajna artiljerijska podrška iz sastava brigada koje su učestvovale u ovoj operaciji.[84]

Na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 27. septembra Slobodan Župljanin izvjestio je da ofanzivna dejstva idu po planu na lijevoj obali Vrbanje i da nije bilo većih borbi prethodnih dana. Poginula su dva branioca (ARBiH). Predsjednik Ratnog predsjedništva, Nedeljko Đekanović, obišao je dan ranije Kotor i Stari Grad. Ocijenio je da je *bilo napretka*, ali nije bio u potpunosti zadovoljan *jer ima dosta odsutnih vojnika sa raznim opradavanjima i potvrdama*.[85] Dva dana poslije Župljanin je na 88. sjednici Ratnog predsjedništva informirao prisutne da se napadna dejstva i dalje odvijaju prema planu i da su izvršena nasilna izviđanja i ubacivanje grupa na desnoj obali Vrbanje. U zaseoku Šipure (Plitska) tom prilikom ubijena su dva branioca, sedam ih je zarobljeno i jedna žena. Prema njegovim saznanjima, u Večićima *i ostalom području gdje je koncentriran neprijatelj* bilo je *haotično*

srpskih vlasti u Kotor-Varoši. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 90. sjednice Ratnog predsjedništva održane 1.10.1992. godine*.

[84] *ZADACI JEDINICAMA: 1. Prva lpč* (laka pješadijska četa, op. a) *bez jednog voda sa vodom CSB i vodom AD (-1) sa p/p* (početni položaj, op. a) *desno most u Kotoru lijevo stari most kod pijace napada glavnim snagama pravcem pijaca – Kula – Lipik – Zagrađe, a pomoćnim snagama pravcem most u Kotoru – repetitor – k. 592...i u bližem zadatku izbiti na liniju Kula – tt 563 – Mali vis (desno od tt 563), a u sledećem na liniju Zagrađe – k. 592...*

2. Pionirski vod sa p/p desno raskrsnica puta Sokoline – pijaca, lijevo Pezerovića kuće napada pravcem k. 284 – tt 598 sa zadatkom...izbiti na liniju tt 623 – k. 581...

3. Četa Vagani vrši napad sa sadašnjih položaja glavnim snagama pravcem Bujadnice – s. G. Hadrovci, a pomoćnim Pločnik (k. 661) – s. D. Hadrovci sa zadatkom...izbiti na liniju Badnjevi – Arnautska brda – Debelo brdo...

4. Druga lpč sa tv (tenkovski vod, op. a) *2/22. lpbr vrši napad sa p/p desno most u Topolju lijevo ušće potoka Gubavac g/s* (glavnim snagama, op. a) *pravcem Kožara – s. Ravne – s. D. Hadrovci, a p/s* (pomoćnim snagama, op. a) *pravcem k. 334 – s. Duratovci – Jarčište...i u bližem zadataku izbiti na liniju s. Ravne – Jasikovica, a u sledećem s. Hadrovci – Jarčište...*

5. četa Liplje vrši napad sa sadašnjih položaja pravcem Ilijaševica – Golo Brdo – Bilice sa zadatkom: vezati snage neprijatelja...

10. vod „Jelšingrad“ sa jednim odeljenjem iz voda za aktivna dejstva prelazi u rezervu brigade...

Ostale jedinice iz sastava 1. lpbr (Kotor-Varoš) dobile su zadatke čuvanja dostignutih linija odbrane u svojim selima, osmatranja ARBiH u selima koja je ona branila, praćenje aktivnosti njenih jedinica, blokiranje manevara njenih jedinica, postavljanje zasjeda u svrhu spriječavanja izvlačenja njenih jedinica... Up: ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš) pov. broj: 91/92, *Zapovijest za napad*, 24. septembar 1992. godine.

[85] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 87. sjednice Ratnog predsjedništva održane 27.09.1992. godine*.

stanje. Srpska vojska minirala je teren u Rujevici kako bi onemogućila manevar branioca. Primjećen je prelazak manjih grupa branioca iz Večića prema Sokolinama i Srednjem Brdu. Neki od njih aktivirali su minu u Rujevici. Slobodan Dubočanin izvjestio je da su pripadnici VRS napustili liniju prema Ravnima, ali su krajem dana ponovo vraćeni na nju. Nedjeljko Đekanović izvjestio je da u Šibovima ima veći broj izbjeglica. Župljanin je boravio u Garićima. Stanovništvo tog sela bilo je uplašeno i izrazilo je lojalnost srpskim vlastima i vojsci. Nedostajalo im je hrane i tražili su od njega dozvolu da dignu svoju ljetinu s njiva. Sličan problem bio je u Šipragama. Đekanović je predložio da se dozvoli ubiranje ljetine u Garićima i Šipragama.[86] Brdo Lipik, *gdje su bile jake neprijateljske snage dobro utvrđene*, osvojeno je 29. septembra. Dva borca VRS tom prilikom su poginula. U selu Zagrađe nije zatečeno civilno stanovništvo, ali su pronađene veće količine namirnica. Neke jedinice 1. lpbr (Kotor-Varoš) nisu bile motivirane i izbjegavale su borbu. Druga četa 1. bataljona povukla se bez gubitaka radi čega je Župljanin smijenio njenog komandira i njegovog zamjenika. Skendervakufska brigada VRS osvojila je kotu 777, ali ne i Arnautska brda i Badanj. Primjećene su *grupe (u civilnoj odjeći) kako se prebacuju prema Baštini*. Minobacači su dejstvovali po Tešićima u kojima su se nalazili branioci, a Večići su *tučeni intenzivno*. Izvršena je razmjena jednog zarobljenog pripadnika VRS za tri zarobljena branioca ARBiH. Župljanin je ocijenio da se ofanzivna dejstva odvijaju prema planu.[87]

Petar Spasojević, komandant Grupe lakih pješadijskih brigada (Grupa lpbr) naredio je komandi 4. lpbr da formira jednu borbenu grupu i uputi je u sastav 1. lpbr (Kotor-Varoš) do 12 sati 1. oktobra.[88]

Hrvatske snage povukle su se iz Bosanskog Broda 6. oktobra 1992. godine. Za sedam dana HVO se počeo povlačiti s teritorije Kotor-Varoši, a desetak dana kasnije i iz Jajca.[89] Kotorvaroške Hrvate u pregovorima sa srpskim vlastima zastupao je banjalučki katolički biskup Franjo Komarica koji je do 1. oktobra posjetio Kotor-Varoš.[90]

Zima je bila na pomolu, a srpska strana je do prvih sedmica oktobra bila rasterećena borbi za „posavski koridor“ tako da je mogla angažirati još veće snage na slamanju odbrane Jajca i Kotor-Varoši. Teško logisticiranje branioca preko srpske teritorije zimi bi bilo nemoguće zbog neprohodnosti

[86] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 88. sjednice Ratnog predsjedništva održane 29.09.1992. godine*.

[87] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 89. sjednice Ratnog predsjedništva održane 30.09.1992. godine*.

[88] ICTY, VRS, Komanda Grupe lpbr, str. pov. broj: 50-39, *Formiranje borbene grupe*, 2. oktobar 1992. godine.

[89] A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška*, 31-32. 63; A. Kliko *Rat*, 223, 234, 252.

[90] *…Predsjednik Nedeljko Đ.* (Đekanović, op. a) *istakao je da…je dolazio biskup Komarica, predlaže da se o svemu mora dogovoriti, uz učešće korpusa, da se mora organizovati transport lica…* Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 90. sjednice Ratnog predsjedništva održane 1.10.1992. godine*.

vlašićkih klanaca. Nakon povlačenja HVO-a iz Kotor-Varoši bilo je za očekivati i njegovo povlačenje iz Dobretića čime bi put do slobodne teritorije bio mnogo duži, a samim time i opasniji. Uzimajući sve faktore u rasuđivanje nastale situacije ni Bošnjacima nije preostalo ništa drugo osim priključiti se pregovorima i spašavati svoje stanovništvo.[91] Srpskoj strani je, također, odgovaralo ovakvo rješenje jer je za četiri mjeseca teških borbi izgubila mnogo boraca, a nije zaposjela teritoriju. Za potpuno ovladavanje teritorijom morala je računati na nove gubitke, a rezultat ni dalje ne bi bio izvjestan. Poštivanje dogovora s kotorvaroškim braniocima značilo je i spašavanje života svojih vojnika i uštedu vlastitih materijalno-tehničkih sredstava.[92]

Valorizirajući rezultate oružene borbe obično se u obzir uzima samo teritorija. Da li je nešto odbranjeno ili zauzeto. Gotovo nikada se ne uzima u tu mučnu računicu spašavanje stanovništva što bi trebalo biti na prvom mjestu. Imajući to na umu može se s punim pravom ustvrditi da je kotorvaroška bošnjačko-hrvatska odbrana bila izuzetno uspješna. Vojnički je natjerala agresorske vlasti na dogovor. Da Bošnjaci i Hrvati u Kotor-Varoši nisu stvorili respektabilnu vojnu silu, vjerovatno bi njihova sudbina bila mnogo teža i neizvjesnija.[93]

Od 10. oktobra počeli su pregovori oko predaje branioca i iseljavanja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Srpske vlasti poslale su braniocima imama iz Donjeg Varoša, Hasana Halilovića, i katoličkog svećenika iz crkve u gradu s ponudom i uslovima u vezi s predajom i iseljavanjem. S hrvatske strane u pregovorima je učestvovao Stipo Karajica, s bošnjačke Muhamed Sadiković, a sa srpske Boško Peulić, Slobodan Župljanin i Nedeljko Đekanović.[94] Za par dana počela je evakuacija bošnjačkih i hrvatskih civila i boraca u Travnik.[95]

Na 101. sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, održanoj 18. oktobra 1992, govorilo se o rezultatima borbenih dejstava na kotorvaroškoj opštini od 11. juna do dana održavanja sjednice. Nedeljko

[91] *...agresor je pristao da prebaci na teritoriju pod kontrolom Armije BiH žene i djecu u oko 40 autobusa. Svi su oni stigli u Travnik, njih oko 2000 u prvom krugu. Nakon toga vrše se daljnji pregovori sa agresorom te postiže najvažniji cilj, spašavanje ljudskih života, pa se preostali dio stanovništva, oko 1740 duša, zajedno sa Štabom i oko 900 boraca prebacuju također za Travnik...* Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 428.

[92] *…Predsjednik Nedeljko Đ. istakao je da je prije dva dana bio proširen sastanak sa predstavnicima hrvatskih sela, a sastanku su, pored ostalih prisustvovali i Vojo Kuprešanin, Stojan Župljanin, predstavnik HDZ B. Luka i dr., kojom prilikom je dogovoreno da se u narednih 7 dana predaju svi sa oružjem, da se ukida HVO, da su šanse zato realne, a nešto slično pokušat će ostvariti i sa muslimanskom stranom...* Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 94. sjednice Ratnog predsjedništva održane 10.10.1992. godine.*

[93] Opširnije o izlasku Kotorvarošana u Travnik pogledati: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 459-465.

[94] ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine

[95] *…Na prostoru Kotor Varoša u toku je razoružavanje ekstremnih ustaško-muslimanskih formacija iz rejona sela Bilice i Večići te u pratnji medjunarodnih organizacija i UNPROFOR-a odlazak sa tih područja, akcija je u toku.* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/423, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. oktobar 1992. godine.

Đekanović informirao je prisutne o sprovođenju akcije predaje naoružanja branioca koji su napuštali teritoriju. Napomenuo je kako se cjelokupna aktivnost oko predaje naoružanja i iseljavanja Bošnjaka i Hrvata odvijala *po nalogu Vlade i Predsjedništva Republike Srpske* i da su učestvovali Vojo Kuprešanin, pregovarači i predstavnici Međunarodnog komiteta Crvenog križa (MKCK). Predana *je značajna količina naoružanja*. Komandant 22. lpbr, Boško Peulić, istakao je *da je od samog početka (11/6) učestvovao u kreaciji kompletnih aktivnosti i da se tom prilikom nije odustajalo od opšte politike i ciljeva i to: spriječiti bratoubilački rat na ovim prostorima, onemogućavanje upada oružanih formacija i rasformiranje svih paravojnih jedinica, već da postoji i djeluje samo Vojska Republike Srpske*. Naglasio je *kako je upravo u tom cilju uslijedila akcija, prvo na lijevoj, a zatim i na desnoj strani Vrbanje, da je u toku tih aktivnosti uslijedila i akcija razoružavanja i da sve ostale aktivnosti treba usmjeriti u tom pravcu, odbaciti pri tome sva emotivna osjećanja, uvažavajući mrtve, te da će svi ratni zločinci i rukovodioci pobune odgovarati*. Na ovoj sjednici predloženo je da se *taksa za iseljenje umjesto 100 DM,* koliko je do tada koštala, poveća na *300 DM*.[96] Bila je to dobra prilika da se od Bošnjaka i Hrvata koji su se iseljavali u velikom broju iznudi značajnija količina novca.

Skoro svi borci VRS i srpsko *stanovništvo Kotor Varoši i okoline ogorčeno* je reagiralo što je bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu *preko Crvenog krsta dozvoljeno da iz grada odu nekažnjeni ratni zločinci*.[97] Za te borce i srpsko stanovništvo svi učesnici „oružane pobune", kako su Srbi nazivali bošnjačko-hrvatsku odbranu, bili su ratni zločinci.

Neki od viđenijih Bošnjaka i Hrvata zarobljeni su i zatočeni, a potom i izvedeni pred srpski sud pod optužbom za „oružanu pobunu." Fikret Đikić (predsjednik SDA) nakon višednevnog premlaćivanja u CSB Banja Luka, sproveden je u zatvor Tunice u kojem je nastavljeno njegovo mučenje. Iz Tunica je sa Antom Mandićem (prijeratni predsjednik Skupštine opštine Kotor-Varoš i predsjednik HDZ), Mirom Petrušićem (HDZ) *i još trojicom* prebačen u Mali logor u Banja Luci. Izveden je i na sud na kojem je, ipak, oslobođen optužbi. Sa istom optužnicom pred srpskim sudom našao se i Marijan Miškić. U januaru je Đikić platio 300 DM takse za iseljavanje u Hrvatsku. Na putu prema Hrvatskoj opljačkan je od strane srpske policije.[98] Među *trojicom* koje Đikić spominje u svojoj izjavi bio je Nedjeljko Marić (komandir SJB Kotor-Varoš).

Poslije iseljavanja Bošnjaka i Hrvata s područja opštine Kotor-Varoš (bez Večića) srpska vojska i policija pretresala je teren. U Baštini, Plitskoj i

[96] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 101. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.10.1992. godine.*
[97] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/427, *Redovni borbeni izveštaj*, 19. oktobar 1992. godine.
[98] ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine.

Hanifićima pronašla je *određene količine opreme, municije, ručno građenih eksplozivnih sredstava i sanitetskog materijala*. Iz napuštenih sela pokupila je stoka.[99]

Nakon što je posredovao u iseljavanju većine kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka, biskup Komarica se 26. oktobra 1992. obratio Stojanu Župljaninu, načelniku CSB Banja Luka, s molbom da omogući kretanje kotorvaroških svećenika po cijeloj banjalučkoj regiji.[100]

Večići: genocidna namjera Vojske Republike Srpske

Večići se nalaze desetak kilometara jugoistočno od Kotor-Varoši. S tri strane okruženi su stjenama, a jedna im je okrenuta ka plodnoj ravnici oko rijeke Vrbanje zvanoj Večićko polje. Od druge polovine juna svakodnevno su granatirani artiljerijskim oruđima različitih kalibara i tenkovima, pa čak su i aviobombardirani. Preživjeli svjedoci navode da su na selo ispaljene hiljade projektila za tih pet mjeseci. Dostupni izvori srpske provinijencije to potvrđuju. Selo Hadrovci potpuno je artiljerijski razrušeno od 11. juna do sredine oktobra 1992. godine. Dva najsnažnija pješadijska napada na Večiće srpske snage izvele su 29. juna i 11. jula. Ovaj drugi napad podržan je i avionima. Večići su od svih kotorvaroških sela najviše pretrpjeli.[101]

Nakon predaje naoružanja i izlaska većine kotorvaroških branioca i bošnjačkih i hrvatskih civila poslije 10. oktobra, srpski agresor stekao je mogućnost da svo raspoloživo ljudstvo i borbenu tehniku koncentrira na Večiće. Ipak, poučena svojim četveromjesečnim lošim borbenim iskustvom sa braniocima Večića, srpska vojska nije se olahko usuđivala na novi napad, čak ni nakon što je zaposjela sva ostala bošnjačka i hrvatska sela do 18. oktobra. Čitav taj mjesec očekivala je predaju i vodila intenzivne pregovore – zajedno s predstavnicima Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš – s braniocima Večića. Istovremeno je iseljavala ostala bošnjačka i hrvatska sela.

Televizijska ekipa BBC-a (British Broadcasting Corporation) boravila je u Kotor-Varoši 12. oktobra. Tražila da ode u Bilice i Večiće, ali joj VRS to nije dopustila.[102]

Na 99. sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 15. oktobra Nedeljko Đekanović predložio je formiranje štaba za pregovore s Večićima u čiji bi sastav ušli on, Boško Peulić, Momčilo Komljenović, Slobodan Župljanin i Zdravko Pejić. Planirao je tokom dana da pokušaju otići u

[99] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 103. sjednice Ratnog predsjedništva održane 21.10.1992. godine*.
[100] ICTY, Biskupski ordinarijat – Banja Luka, broj: 1175/92, 26. oktobar 1992. godine.
[101] ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine.
[102] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 96. sjednice Ratnog predsjedništva održane 12.10.1992. godine*.

Večiće u vezi s pregovorima. Srpska strana uslovila je pregovore oslobađanjem trojice zarobljenih srpskih vojnika koji su se nalazili u Večićima. Peulić je naglasio da *svu aktivnost treba provesti, bez obzira na emocije i neke druge pojave u vezi sa ovom aktivnosti* i *da su u tom pravcu i odluke najviših organa Republike Srpske*. Potvrdio je da su svi srpski ciljevi do tada postignuti. Slobodan Župljanin informirao je prisutne da je bio jedan pokušaj proboja grupe branioca iz Večića koji je spriječen i da je tom prilikom lakše povrijeđen jedan borac 1. lpbr (Kotor-Varoš). Jedna grupa, *od 15-tak muškaraca*, uspjela se probiti u pravcu Tešnja.[103] U Kotor-Varoši boravila je i ekipa MKCK u vezi s pregovorima. Pregovori u Večićima nisu napredovali, a u Baštini je sačinjen spisak od 1 200-1 500 ljudi koji su trebali biti iseljeni sa tridesetak autobusa. Peulić je izvjestio kako je grupa pripadnika jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka, koja je bila potčinjena njegovoj brigadi, samovoljno 6. oktobra napustila položaje na Vlašiću i prebacila se u Kotor-Varoš.[104] Vjerovatno zbog pljačke napuštene imovine Bošnjaka i Hrvata.

Služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka raspolagala *je dosta pouzdanim saznanjima* da se na području Jajca vode završne operacije i da bi taj grad ubrzo trebao pasti pod srpsku vlast.[105] U rejonu Kotor-Varoši *predala se veća hrvatska vojna formacija* kojoj je srpska vlast omogućila izlazak u Hrvatsku.[106] Služba je imala saznanja da se i večički branioci *žele predati pod uslovom da im se dozvoli nesmetan odlazak prema Travniku*.[107] Komanda 1. KK izvjestila je 18. oktobra Glavni štab (GŠ) VRS da je u toku *dobrovoljno iseljavanje* Bošnjaka i Hrvata u rejonu Kotor-Varoši i da je *ostalo samo poznato uporište Večići* u vezi čije predaje se vrše razgovori.[108]

Slobodan Župljanin izvjestio je 25. oktobra Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš na 107. sjednici da je uspostavljen kontakt s Večićima. Predložio je *da im se ponudi evakuacija žena i djece kako nebi ginuli*. Njegov prijedlog usvojen je jednoglasno. Donesen je zaključak *da im se uputi posljednji poziv da puste žene i djecu kao i sve naše zarobljenike i da se*

---

[103] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 99. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.10.1992. godine*.

[104] *Isto*.

[105] *...Muslimani su prilično iznenađeni naglim i neočekivanim ponašanjem Hrvata, koji masovno napuštaju područja pod kontrolom Muslimana i iseljavaju se u pravcu Hrvatske, a ima i slučajeva da prelaze na područje pod srpskom kontrolom, samo da bi izbjegli vojno angažovanje...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, *Službena zabilješka*, 17. oktobar 1992. godine.

[106] *...Iz svega ovoga da se zaključiti da će se dalji sukobi na području Republike Srpske voditi uglavnom sa muslimanskim oružanim formacijama...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, *Službena zabilješka*, 17. oktobar 1992. godine.

[107] ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, *Službena zabilješka*, 17. oktobar 1992. godine.

[108] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/425, *Redovni borbeni izveštaj*, 18. oktobar 1992. godine.

nakon toga vojno riješi ovo pitanje.[109] „Vojno rješavanje“ značilo je da sve muškarce treba pobiti. Na narednoj sjednici Momčilo Komljenović, predsjednik Izvršnog odbora i član Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, predložio je da se utvrdi tekst poziva – kojeg je već usvojio Izvršni odbor na svojoj 30. sjednici – *paravojnim formacijama sela Večići za evakuaciju njihovih žena i djece uz uslov puštanja zarobljenih Srba*.[110] Na sljedećoj sjednici, 26. oktobra, Žarko Mikić upoznao je Ratno predsjedništvo s konačnim tekstom *poziva paravojnim formacijama sela Večići* koji je jednoglasno prihvaćen.[111] Jasan stav o ubistvu svih večićkih branioca – odnosno vojnosposobnih muškaraca bez obzira na borački status[112] – potvrđen je na 110. sjednici 28. oktobra. Zdravko Pejić *predložio je varijantu za rješavanje* koja je jednoglasno usvojena. Ta „varijanta“ bila je iseljavanje bošnjačkih civila iz Večića uz prethodno puštanje srpskih zarobljenika, *a onda da se preostali dio vojno blokira i uništi*.[113] Večićkim braniocima nije ostavljena mogućnost da prežive i da se prebace na slobodnu teritoriju kao ostali Kotorvarošani koji su se predali sredinom oktobra. Bilo je samo pitanje da li će se dopustiti civilima iseljavanje bez obzira da li su branioci predali naoružanje i opremu ili će im se to usloviti prethodnom predajom branioca. Radovan Karadžić bio je za prvu, a Ratko Mladić za drugu varijantu. Sutradan je Pejić izvjestio Ratno predsjedništvo da je s Večićima dogovorena evakuacija civila i puštanje srpskih zarobljenika.[114]

Predzadnjeg oktobarskog dana na 112. sjednici Ratnog predsjedništva Žarko Mikić predložio je da se naprave spiskovi za potrebe konvoja iz Večića. Zaključeno je da se dozvoli *Večićima 2-3 kombija, kao i pratnju jednog ljekara*.[115]

Istog dana komanda 1. lpbr (Kotor-Varoš) izdala je naređenje za napad na Večiće. Kao obrazloženje navela je kako je *građanima sela Večići*, *putem sredstava informisanja i putem pregovora, ponuđena mogućnost da izvrše*

[109] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 107. sjednice Ratnog predsjedništva održane 25.10.1992. godine*.
[110] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 108. sjednice Ratnog predsjedništva održane 26.10.1992. godine*.
[111] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 109. sjednice Ratnog predsjedništva održane 27.10.1992. godine*.
[112] Srpske vojne i civilne vlasti nigdje na dijelovima teritorije Bosne i Hercegovine koje su okupirale od aprila 1992. do kraja svoje agresije nisu vršile provjere o boračkom statusu zarobljenih muškaraca i dječaka starosti od 17 do 60 godina. Tretirale su ih kao zarobljene borce, ali ni tada se prema njima nisu odnosili u skladu s važećim međunarodnim normama zaštite ratnih zarobljenika od pogubljenja. Nerijetko su ubijale i dječake mlađe od 17, kao i muškarce starije od 60 godina.
[113] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 110. sjednice Ratnog predsjedništva održane 28.10.1992. godine*.
[114] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 111. sjednice Ratnog predsjedništva održane 29.10.1992. godine*.
[115] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 112. sjednice Ratnog predsjedništva održane 30.10.1992. godine*.

uticaj na paravojne formacije da polože oružje pred VRS i mirnim putem riješe nastali sukob. Srpska strana zauzela je stav da se ne dozvoli evakuacija večićkih civila bez prethodnog izvlačenja tri leša svojih poginulih boraca i puštanja tri pripadnika VRS koji su se nalazili u večićkom zatvoru. Planirano je da konvoj večićkih civila krene u 7 sati 1. novembra. Komanda 1. lpbr (Kotor-Varoš) brigade imala je informacije da se u Večićima nalazi oko 400-450 branioca koji planiraju sukcesivno izvlačenje pravcima Večići – Dukići – Ježica, Večići – Dubokovac – Viševice i Večići – Rastik – Ševarike – Dobretići. Kotorvaroška 1. lpbr trebala je dijelom snaga napasti pravcem most (Vrbanjci) – Donje Postolje – Mutići – Velino brdo – Večići i izbiti na liniju Mutići – kt. 308 i tu biti u pripravnosti za nastavak napada pravcem Mutići – Velino brdo. Drugim dijelom snaga imala je zadatak dejstvovati pravcima Donji Obodnik – Večići i Draguljići – kt. 373 sadejstvujući 2. bataljonu 22. lpbr. Pionirski vod trebao je izvesti demonstrativni napad na pravcu Sokoline – Lazići i biti u pripravnosti za uvođenje u borbu na pravcu Mutići – Tepići. Ostale jedinice 1. lpbr (Kotor-Varoš) trebale su osiguravati teritoriju u svojoj zoni odgovornosti, zatvoriti sve pogodne pravce za izvlačenje Večićana *uz tijesno sadejstvo* s 2. bataljonom 22. lpbr i 1. lpbr (Skender Vakuf). Drugi bataljon 22. lpbr trebao je dijelom snaga blokirati izvlačenje branioca Večića na pravcu Dabovci – Vasiljevići i jednim vodom izvesti demonstrativni napad na pravcu Sakani – kt. 310 – kt. 424 i potom ovladati kotom 424. Tenkovski vod dobio je zadaću davanja vatrene podrške iz Vrbanjaca pješadijskim jedinicama u napadu. Imao je biti u pripravnosti za pokret u Večiće. Skendervakufska 1. lpbr imala je zadatak da sprječava izvlačenje Večićana na pravcima Večići – Osredak i Večići – Rastik – Markovići i da bude u gotovosti za izvršenje napada dijelom snaga na pravcima Stol – Obradovići – Kerezi i Orahova – Dukići – Prosja – Večići. Osnovni vatreni položaj voda minobacača 82 mm nalazio se u rejonu kote 348. Napad je trebao početi narednog jutra kada je planirana i evakuacija večićkih civila.[116]

Prvog novembarskog dana održana je vanredna sjednica Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš. Razgovaralo se samo o problemu predaje večićkih branioca i iseljavanja večićkih civila. Đekanović je izvjestio da su se pojavili novi problemi u vezi s pregovorima, a bila je to zabrana komande 1. KK VRS da se dozvoli iseljavanje večićkih civila prije nego branioci polože oružje. Upoznao je prisutne sa stavom Radovana Karadžića *da se dozvoli civilima iz Večića iseljenje kao i da im se za to obezbjede uslovi*, ali i sa aktom *koji je podpisao u komandi Korpusa na zahtjev generala Talića, a kojim se Talić ograđuje o puštanju civila iz Večića*. Naglasio je kako je na Ratnom predsjedništvu *da odluči da li će dozvoliti iseljavanje civila uz preuzimanje na sebe sve odgovornosti za naknadne posljedice i uz ogradu generala Talića ili*

[116] ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), str. pov. broj: 185/92, *Naređenje za izvođenje borbenih dejstava*, 30. oktobar 1992. godine.

da odustane od takvog načina rješavanja Večića.[117] Sutradan je održana 114. redovna sjednica Ratnog predsjedništva. Đekanović je informirao da će tokom dana doći pukovnik Stevan Bogojević i da je Ratko Mladić naredio da se sve što se s njim dogovori u vezi s Večićima mora izvršiti.[118] Nakon što je Bogojević stigao, nastavljena je vanredna sjednica Ratnog predsjedništva koja je prekinuta dan ranije. Osim Bogojevića i Đekanovića, sjednici su prisustvovali major Janko Trivić, potpukovnik Dušan Novaković, kapetan Slobodan Župljanin, kapetan Nenad Balaban, Zdravko Pejić, Momčilo Komljenović i Čedo Đukić. Nastavak sjednice počeo je tako što je pukovnik Bogojević upoznao prisutne da je od Ratka Mladića dobio izričitu naredbu da iz Večića ne može niko izaći dok se ne izvrši bezuslovna predaja naoružanja. Đekanović je konstatirao da postoji neusaglašenost između stava Radovana Karadžića i naredbe Ratka Mladića. Trivić je prenio stav komande 1. KK VRS koji je bio u skladu s Mladićevom naredbom. Predložio je Đekanoviću da to prenese i Večićanima uz poruku da još jednom razmisle o bezuslovnoj predaji, ali i da prenese Karadžiću da njegov stav nije ispoštovan i da je jedini način rješavanja Večića onako kako je Mladić naredio. Kapetan Balaban na sjednicu je doveo i predstavnike pregovarača iz Večića, Raifa Alagića i Sajida Pašića. Bogojević im je prenio stav komande 1. KK VRS i pitao ih koliko im treba vremena da predaju naoružanje nakon čega ih je vratio u Večiće sa obavezom da ponovo dođu i donesu odgovor branioca.[119]

Prema procjeni komande 1. KK VRS u Večićima je bilo oko četiri stotine pripadnika ARBiH.[120] U noći 2/3. novembar branioci Večića oprostili su se od svojih porodica i krenuli u proboj.[121] Drugog izbora nisu imali. Selo ne bi mogli odbraniti. Da su se predali, sudeći po zapisnicima Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, sasvim sigurno bi svi bili pobijeni. O tome na srpskoj strani nije ni bilo dileme. Razlika u mišljenjima bila je samo da li civilima dopustiti evakuaciju prije predaje branioca i potom ih *vojno uništiti* ili evakuaciju usloviti predajom branioca i tako ih sve na prevaru, bez njihovog ikakvog otpora, likvidirati što je bila namjera Ratka Mladića i njegovih potčinjenih (Momir Talić, Janko Trivić, Boško Peulić i druge straješine VRS u rejonu Kotor-Varoši). Kao dokaz ovoj tvrdnji mogu se navesti pogubljenja blizu dvije stotine zarobljenih Večićana u zasjedama na pravcu njihovog izvlačenja na slobodnu teritoriju. Nema nimalo sumnje da bi bili ubijeni i da su

[117] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa vanredne sjednice Ratnog predsjedništva održane 01.11.1992. godine*.
[118] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 114. sjednice Ratnog predsjedništva održane 02.11.1992. godine*.
[119] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika s nastavka vanredne sjednice Ratnog predsjedništva održane 02.11.1992. godine*.
[120] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/453, *Redovni borbeni izveštaj*, 1. novembar 1992. godine. U izvještaju 27. oktobra 1992. računala je da ih ima *oko 450*... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/443, *Redovni borbeni izveštaj*, 27. oktobar 1992. godine.
[121] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/456, *Redovni borbeni izveštaj*, 3. novembar 1992. godine.

se predali u selu. Bar sedam dana prije nego su krenuli u proboj, na sjednicama Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš odlučeno je će biti *vojno uništeni*.

Ujutro 3. novembra večićki civili krenuli su u koloni iz sela s bijelom zastavom prema Vrbanjcima.[122] Mnogi od njih nikada više nisu vidjeli svoje sinove, unuke, očeve, muževe, braću, amidže, daidže... s kojima su se oprostili tokom noći jer je većina njih izginula u proboju ili je zarobljena i mučki likvidirana. Preživjelo ih je do slobodne teritorije svega 97-98. Bio je to neopisivo mučan i bolan rastanak. Ne i jedini takav u Republici Bosni i Hercegovini u vremenu velikosrpske agresije 1992-1995. godine. Republika Srpska nastala je na krvi i u bolu stotina hiljada Bošnjaka i Hrvata koji su živjeli na teritoriji koju je za nju zaposjela JNA od jeseni 1991. do proljeća 1992. godine.

Služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka imala je u Kotor-Varoši *izvor* pod pseudonimom *Japanac* koji ju je obavještavao o stanju među Bošnjacima na području opštine. Čini se prilično vjerovatnim da je *Japanac* bio osoba bošnjačke nacionalnosti. Za osobu srpske nacionalnosti, kao *izvor*, služba u to vrijeme i na području kotorvaroške opštine ne bi trebala koristiti pseudonim. Zapravo, nije imala ni potrebu za saradnikom srpske nacionalnosti za te poslove. Osim toga, *Japanac* je izvještavao o situaciji s terena gdje su se još uvijek nalazili Bošnjaci. On je službu obavijestio 3. *novembra da su se naoružana lica muslimanske nacionalnosti...izvukla iz obruča* (Večića, **op. a**) *u pravcu Šipraga ili Kotor Varoša*. Da je *Japanac* bio srpske nacionalnosti znao bi da se Večićani nisu izvlačili prema Kotor-Varoši. Očito je da nije bio ni u gradu. Tako da se čini mogućim da je *Japanac* bio iz Večića jer je znao da su Večićani krenuli u proboj, ali nije znao kojim pravcem. Služba državne bezbjednosti pretpostavljala je da ima oko *500-700 naoružanih pripadnika SDA* koji su krenuli u proboj. U Večićima su ostali civili, uglavnom starci, žene i djeca. Tog dana na području Kotor-Varoši uočen je automobil MKCK. Služba je pretpostavljala će stupiti u kontakt sa srpskim vlastima u cilju zaštite bošnjačkog civilnog stanovništva.[123]

Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš održalo je sjednicu 4. novembra u jutarnjim satima. Župljanin je informirao da je u toku jučerašnjeg dana došlo do borbe između srpske vojske i branioca Večića koji su krenuli u proboj. Predalo se *150 bojovnika i civila*. U Skender Vakufu nalazilo se oko dvadeset *zarobljenih, kao i poginulih i ranjenih bojovnika*. Zdravko Pejić istakao je da bi što prije trebalo organizirati odlazak konvoja s civilima. Na sjednici je odlučeno da će *o sudbini zarobljenih bojovnika odlučivati* Zdravko

[122] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/456, *Redovni borbeni izveštaj*, 3. novembar 1992. godine.
[123] ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, op. radnici Radulović, Šajinović, Stjepanović, broj: 474/92, *Službena zabilješka*, 3. novembar 1992. godine.

Pejić, Slobodan Župljanin, Nenad Balaban i Dušan Novaković.[124] To nisu bili *bojovnici* nego grupa civila koja je 3. novembra krenula u koloni iz Večića u Vrbanjce s namjerom da se preda. Istog dana komanda 1. KK u svom izvještaju GŠ VRS kaže da su to uglavnom bili *žena i deca*, što potvrđuje da se radi o grupi koja je iz Večića krenula u Vrbanjce s bijelom zastavom ujutro 3. novembra.[125] Iz ovog izvještaja jasno se vidi kako je srpska strana i bošnjačke civile tretirala kao *bojovnike* i *zelene beretke*. U istom izvještaju komande 1. KK kaže se da su *zelene beretke* iz Večića upale u zasjedu kojom prilikom ih je četrdeset ubijeno,[126] a dvadeset zarobljeno.[127] Vjerovatno su to oni zarobljenici za koje je Slobodan Župljanin na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš rekao da se nalaze u Skender Vakufu. U narednom izvještaju 1. KK iz istog dana spominje se zarobljavanje dvije stotine Večićana. Potvđena je informacija iz prethodnog izvještaja da je u zasjedi ubijeno četrdeset Večićana. Istog dana svi zarobljenici, njih 161, su ubijeni: *Nad zarobljenim pripadnicima zelenih beretki otpočeo je žestok masakr zbog ranjavanja 4 i pogibije 1 borca i 1. lpbr Kotor Varoš, kao i zbog spaljivanja ranjenih boraca na Goloj planini /Jajce/*.[128] Komandi 1. KK bilo je jasno da su to elementi genocida nad kotorvaroškim Bošnjacima, te je, navodno, činila *ozbiljne namere za sprečavanje genocida nad muslimanima*. Propustila je žene i djecu iz Kotor-Varoši prema Travniku,[129] ali nije zaštitila ratne zarobljenike u skladu s

[124] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 116. sjednice Ratnog predsjedništva održane 04.11.1992. godine*.

[125] *…u večernjim satima predalo se još 150 pripadnika zelenih beretki, uglavnom žena i dece...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/458, *Borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

[126] Najveći broj ubijenih u jednoj zasjedi je u Dubokoj. Poginulo je sedamnaest boraca koji su se probijali iz Večića.

[127] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/458, *Borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

[128] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/459, *Redovni borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine. Srpski ranjenici nisu živi spaljivani na Goloj planini kod Jajca. To je izmislila srpska propaganda. U pješadijskom napadu na Jelik (Gola planina), augusta 1992, poginulo je više boraca VRS. Leševi nekih od njih ostali su previše blizu linije odbrane ARBiH. Dan nakon napada ARBiH je pozvala VRS da u tom rejonu uspostave primirje kako bi srpska strana izvukla leševe svojih poginulih boraca. Vojska RS nije odgovorila pozitivno. Vjerovatno iz razloga što je planirala nastaviti borbena dejstva, te bi primirje poremetilo njene planirane aktivnosti. S obzirom da su bile velike vrućine, leševi su brzo počeli truliti i praviti neugodan miris braniocima na njihovoj liniji odbrane. Poslije nekoliko dana, branioci su samoinicijativno spalili nekoliko leševa koji su im bili najbliži i čiji im je neugodni miris raspadanja smetao. Nakon izvlačenja tijela poginulih boraca VRS, srpska propaganda izmislila je da su oni zarobljeni kao ranjenici i potom živi spaljeni. Ubijanje zarobljenih Večićana u Grabovici kod Šipraga desilo se gotovo tri mjeseca poslije. Teško da je slučaj na Goloj planini kod Jajca mogao utjecati na borce VRS i srpske civile da pobiju zarobljene Večićane. Ukoliko jeste, ovo je primjer koliko propaganda može utjecati na zbivanja. S obzirom da je politički i vojni vrh RS odlučio *vojno uništiti* večićke branioce još u zadnjoj sedmici oktobra, nema sumnje da je navedeni primjer navodnog spaljivanja ranjenika VRS na Goloj planini samo naknadno opravdanje komande 1. KK za ubijanje zarobljenih Večićana. Postoji mogućnost da je, krivo predstavljeni događaj na Goloj planini, s namjerom iskorišten kao motivacija za njihovo ubijanje.

[129] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/459, *Redovni borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

važećim međunarodnim normama o običajima i načinu ratovanja prema kojima je morala spriječiti njihovo ubijanje. Zapravo, potrudila se da prikrije genocid, kako je sama okarakterizila masakr zarobljenika, te je već narednog dana izvjestila GŠ VRS da je *u sukobu sa vojskom Republike Srpske, a nakon pogibije jednog borca i ranjavanja nekolicine, u borbi stradalo više od 150 ekstremista* iako ga je prethodnog dana obavijestila da su zarobljeni i masakrirani.[130]

Jedinice VRS nakon masakra 161 zarobljenog borca ARBiH koji su krenuli u proboj iz Večića na slobodnu teritoriju nastavile su potragu za razbijenim naoružanim grupama s ciljem da i njih likvidiraju. Komanda 1. KK procjenjivala je da ih ima još 20-30.[131]

Zarobljeni Večićani masakrirani su u osnovnoj školi u selu Grabovica kod Šipraga. Srpska vojska i civilna vlast brzo su očistile mjesto zločina kako bi sakrile svoje zlodjelo i srpsku djecu vratile u tu grozomornu krvavu školu. Predsjednik Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, Nedeljko Đekanović, lično je otišao 5. novembra u Grabovicu kako bi *nadgledao asanaciju terena i čišćenje škole*. Asanacija terena znači uklanjanje leševa ubijenih i čišćenje tragova njihovih pogubljenja. Župljanin je na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 6. novembra najavio da će tokom dana otići u Večiće. Na istoj sjednici odlučeno je, ako dođe do zarobljavanja u Večićima, da zarobljenike treba prevesti u logor na Manjaču.[132] Izgleda kako je, nakon masakra u Grabovici i pogibije mnogih Večićana u zasjedama, srpskim vojnim i civilnim vlastima bilo dovoljno njihove krvi. U selu su zarobljena *trojica pripadnika zelenih beretki*.[133]

Do kraja prve sedmice novembra Večići su ispražnjeni. Srpske snage vršile su pretres terena i uspostavile potpunu kontrolu nad cjelokupnom teritorijom opštine Kotor-Varoš. Novi problemi počeli su se pojavljivati u „lojalnim“ selima Garići i Šiprage. Iz pravca tih sela otvarana je vatra pješadijskim naoružanjem. Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš pretpostavljalo je kako neko sa srpske strane pokušava isprovocirati sukob s mještanima tog sela, te je odlučilo poduzeti mjere da to spriječi.[134] Jedinice 1. lpbr (Skender Vakuf), nakon borbenih dejstava u rejonu Kotor-Varoši pripremale su se za napad na Turbe, 2. bataljon 22. lpbr vršio je čišćenje u Večićima, a 1. lpbr (Kotor-Varoš) u svojoj zoni odgovornosti.[135] Oko dvadeset

[130] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/460, *Redovni borbeni izveštaj*, 5. novembar 1992. godine.
[131] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/463, *Redovni borbeni izveštaj*, 6. novembar 1992. godine.
[132] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 118. sjednice Ratnog predsjedništva održane 06.11.1992. godine*.
[133] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 119. sjednice Ratnog predsjedništva održane 07.11.1992. godine*.
[134] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 120. sjednice Ratnog predsjedništva održane 09.11.1992. godine*.
[135] ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/472, *Borbeni izveštaj*, 11. novembar 1992. godine.

osoba, zatočenih u Kotor-Varoši, prebačeno je na Manjaču poslije 12. novembra.[136] Ahmet Čirkić razmjenjen je za trojicu zarobljenih srpskih vojnika koji su se nalazili u Tešnju.[137] Savo Tepić predložio je 4. decembra na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš da se donese odluka o protjerivanju iz Republike Srpske svih *koji su bili ili imaju nekog od članova porodice u neprijateljskoj vojsci*.[138]

Preživjeli Večićani izašli su na slobodnu teritoriju oko 10. novembra 1992. godine. Bilo ih je 97-98.

Početkom decembra 1992. komanda 1. lpbr (Kotor-Varoš) izvjestila je komandu 1. KK o stanju na terenu nakon rješavanja situacije u vezi s Večićima. Na području opštine još uvijek se nalazilo više razbijenih grupa pripadnika ARBiH. Utočište su, navodno, našli u selima koja su iskazala lojalnost VRS-u. Brojno stanje grupa bilo je od tri do dvadeset ljudi. *Najkarterističnija takva grupa*, prema izvještaju 1. lpbr (Kotor-Varoš), bila je pod vodstvom Ćamila Jusića. Kretala se u rejonu Garića i padina Uzlomca. Jusićeva žena i djeca nalazili su se u Garićima, te je komanda brigade računala da u tom selu ima svoje jatake. Više – brojnim stanjem manjih – grupa primjećeno je u rejonu između Večića i Garića. Nisu borbeno djelovale. Veliki broj Bošnjaka podnosio je zahtjeve za povratak u svoja sela. Do pisanja izvještaja bilo je osamdeset zahtjeva sa preko tri stotine članova domaćinstava. Među njima, navodno, bio je *i određen broj lica koja su učestvovala na neprijateljskoj strani*. Situacija u Garićima bila je neizvjesna. Komanda brigade raspolagala je informacijama da ima dosta ljudi koji su učestvovali u borbama protiv VRS i da nije predano sve oružje iz sela. Neki mještani prijavljivali su se preko lokalnog Crvenog križa civilnoj policiji sa željom da ih se sprovede na Manjaču.[139] U gradu su Hrvati održavali česte sastanke s katoličkim svećenikom. U šumi je uhvaćeno još šest muškaraca Bošnjaka koji su izjavili da nisu bili pripadnici ARBiH niti učesnici borbi protiv VRS proteklih mjeseci. U pretresu terena otkriven je veliki broj skloništa, bunkera i drugih objekata za vatreno dejstvo i zaštitu. U njima su pronađene različite minsko-eksplozivne naprave ručne izrade, municija i hrana. U četrnaest sela još uvijek se nalazio određen broj Bošnjaka i Hrvata koji su izrazili lojalnost srpskim vlastima. Grupe srpskih vojnika i pojedini vojnici samostalno su upadali u ova sela, maltretirali stanovnike i pljačkali ih. Iznuđivali su novac i razne tehničke predmete, vršili *silovanja i ubijanje bez ikakvog razloga*. Ovi zločinci bili su i s područja drugih opština. Iz Banja Luke,

[136] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 123. sjednice Ratnog predsjedništva održane 12.11.1992. godine*.
[137] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 125. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.11.1992. godine*.
[138] ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 133. sjednice Ratnog predsjedništva održane 4.12.1992. godine*.
[139] Vjerovatno su računali da bi na taj način sigurnije mogli izaći na slobodnu teritoriju jer je to bilo vrijeme kada su međunarodne humanitarne organizacije izvršile pritisak na srpske vlasti da raspuste taj logor, a logoraše su potom prebacivale u Hrvatsku i zapadnu Evropu.

Prnjavora, a najviše ih je bilo iz Skender Vakufa. Bilo je primjera da su napadali i na srpske kuće, a nisu prezali od upotrebe vatrenog oružja i protiv pripadnika 1. lpbr (Kotor-Varoš).[140]

Demografske posljedice provedenog genocida od strane Republike Srpske nad kotorvaroškim Bošnjacima i Hrvatima

Služba državne bezbjednosti CSB Banja Luka redovno je pratila demografske promjene na terenu u zoni svoje nadležnosti, odnosno rezultate provedenog genocida u kojem je sudjelovao i CSB sa svojim snagama, ali i sa snagama potčinjenih stanica javne bezbjednosti. Također je planirala kako protjerati preostalo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo. Srpske vlasti protjerivale su Bošnjake i Hrvate i to im skupo naplaćivale.[141] Poput nacističkog režima u okupiranim dijelovima Evrope za vrijeme Drugog svjetskog rata i srpski je porobljavao nepoželjno manjinsko stanovništvo na teritoriji koju je je okupirao.[142] Prema izvještajima o rezultatima genocida nad Bošnjacima i Hrvatima, koje je CSB Banja Luka sačinjavao za svoju nadređenu komandu, jasno se vidi da je „etničko čišćenje“ bilo najvažniji cilj nakon ovladavanja prostorom. Od 11. juna 1992. do 10. maja 1993. *od 10.640 Hrvata koliko ih je bilo, ostalo oko 1.000 ili 5%, Muslimana kojih je bilo 11.161, ostalo oko 4.500 ili 23%*.[143]

Nastavljajući „etničko čišćenje“ opštine Kotor-Varoš srpska vlast uspjela je do juna 1994. broj Bošnjaka smanjiti na oko 1 800, a Hrvata na oko

[140] ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. lpbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.

[141] *...Na području Šipraga i okolnih sela ima oko 150 „garantnih pisama“, te kada bi te porodice odselile, otišlo bi 600-800 osoba, ali zbog velikih obaveza plaćanja, ta akcija sporo ide. Isto tako, sa ovog područja, ima oko 70 radnika, koji su radili u Sloveniji, koje je trebalo pustiti da odu...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

[142] *…Od preostalih radno sposobnih, trebalo je oko 200 zaposliti u sječi i izvozu šume i oko 300 na raščičavanju ruševina i drugih radova, kako bi bili pod potpunom kontrolom…* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

[143] *…Hrvati su ostali u selima Zabrdje, Podbrdje, Šibovi, Baština, Novo Selo, te mali broj u Vrbanjcima i Orahovoj dok ih je veoma malo u samom Kotor Varošu. Radi se uglavnom o starijim osobama, tako da se od njih ne očekuje nikakva opasnost. Od ukupnog broja Muslimana, koji su ostali na području opštine, većina ih je u Šipragama i okolnim selima Dunići, Denići, Crepovi, Kovačevići, Zuhrići i Palivuk, gde ih ima oko 3.500, zatim se nalaze u Garićima, Curkićima, te veoma mali broj u Vrbanjcima i nešto u samom Kotor Varošu. I kod ove kategorije stanovništva, većina je starijih osoba i djece, ali ima i dobar broj borbeno sposobnih lica. Tako, procjenjujemo da do 35 godina starosti ima oko 400, a do 55 godina starosti još oko 250-300 lica...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

850. Broj Srba nije se promijenio.[144] Ti statistički podaci, koje je pribavila srpska služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka, najbolji su pokazatelj provedenog genocida nad kotorvaroškim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Od juna 1994. do završetka velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, krajem 1995, protjerana je većina od preostalih Bošnjaka i Hrvata koje spominje srpska služba državne bezbjednosti u junu 1994. kao prisutne na kotorvaroškoj opštini.

Srpske vlasti nisu se plašile povratka Hrvata u Kotor-Varoš, ali jesu ponašanja Bošnjaka u Šipragama i drugim selima ukoliko bi ARBiH ovladala širim rejonom Meokrnja čime bi ostvarila uslove za svoj napredak prema Kotor-Varoši. Znajući za zlodjela jedinica kojima su naređivale da ih čine, bile su u bojazni od osvete ukoliko bi ARBiH ovladala opštinom.[145]

Krajem septembra 1993. godine Vojni sud u Banja Luci osudio je na zatvorske kazne, od jedne do petnaest godina, desetericu Bošnjaka iz Šipraga za organiziranje pobune bošnjačkog stanovništva u šipraškim selima ukoliko ARBiH ovlada širim rejonom Meokrnja, ali i za špijunažu u njenu korist.[146]

---

[144] ICTY, RS, MUP, Centar RDB Banja Luka, linija rada: 03, operativni radnik: 202, *Službena zabilješka*, 27. juni 1994. godine.

[145] *…Ukoliko bi došlo do proboja iz pravca Meokrnja, pretpostavljamo da bi se jedan broj Muslimana priključio agresoru, ili bi pak bili jataci i pomagali ga na drugi način…Ukoliko bi ipak do ovoga došlo, treba računati i na oko 1.000 Muslimana koji se sada nalaze u Travniku i Zenici, a rodjeni na području opštine Kotor Varoš, koji bi se sigurno odlučili na osvetu…Prema operativnim saznanjima, mi ne očekujemo povratak formacija HVO, jer je sve do sada preko naših op. uporišta, provjereno u tri navrata. Naime, komandant HVO BUNDALO DRAGO, koji se nalazi u Austriji, pored ostalog, izjavljuje: "Hrvati ratuju samo tamo gdje imaju interes. Mi u Kotor Varošu nemamo više taj interes". Kod Muslimana, koji su napustili teritoriju opštine Kotor Varoš i onih koji su se prije ratnih dejstava našli u inostranstvu, stanje je nešto drugačije. Naime, jedan manji broj njih koji se sada nalaze u Hrvatskoj, Sloveniji i Austriji, željno očekuje revanš i osvetu, iako procjenjuju da na to još nije vrijeme. Tako jedna grupa njih oko 30-35 koja se nalazi u Austriji iz sela Večići i Hrvaćani, pored ostalog ističe: "Dok postoji i jedno naše uho, osvetićemo se za sve što su Srbi učinili"…Većina onih koji rade u Švedskoj, Švicarskoj, Njemačkoj i drugim zemljama, skloniji su materijalnoj podršci, ali ne i svrstavanju u vojne formacije…* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

[146] *…na širem području Šipraga, opština Kotor Varoš, od juna 1992. godine do juna 1993. godine, gore navedena lica su sačinjavala obavještajno-špijunsku grupu koja je prikupljala vojno-obavještajne podatke o vojsci Republike Srpske i putem radio veze ih slala pripadnicima tzv. Armije BiH. Takođe su vršili organizovanje i pripremanje muslimanskog stanovništva na području sela Šiprage radi pružanja oružanog otpora organima vlasti Republike Srpske. Tako je bilo planirano da izvrše oružanu pobunu u trenutku kada snage tzv. Armije BiH iz pravca Travnika izvrše napad na teritoriju Republike Srpske, konkretno na Šiprage, Kotor Varoš i dalje. U tu svrhu vršili su prihvatanje ilegalnih grupa, sastavljenih od pripadnika tzv. Armije BiH, primali od njih informacije, naoružavali muslimansko stanovništvo, te organizovali špijunske grupe čiji je zadatak bio da prikupljaju vojno-obavještajne podatke…* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 10-921/93, *Informacija*, 8. oktobar 1993. godine; ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 10-923/93, *Kovačević Mujo i dr., osuđena grupa lica muslimanske nacionalnosti sa područja Šipraga, opština Kotor Varoš zbog pripremanja oružane pobune i špijunaže, Veza: Naša informacija broj: 02-737/93 od 14.07.1993. godine*, 8. oktobar 1993. godine.

S kotorvaroške opštine od 11. juna do izlaska iz Večića na slobodnu teritoriju oko 10. novembra 1992. ubijeno je 417 Bošnjaka (civili, ratni zarobljenici i borci). Od ovog ukupnog broja 158 odnosi se na Večićane. Od 11. juna do sredine oktobra 1992. ubijeno je 174 kotorvaroških Hrvata (civili, ratni zarobljenici i borci).

Ukupan broj ubijenih kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata (civili, ratni zarobljenici i borci) u 1992. je 591 osoba.

Gubici 1. lpbr (Kotor-Varoš) na kotorvaroškom bojištu 1992. godine

Prema izvještaju komande 1. lpbr (Kotor-Varoš) od juna 1992. do završetka borbenih dejstava na kotorovaroškoj opštini (prva sedmica novembra 1992) poginulo je 135 boraca od kojih su četverica bili maloljetni dobrovoljci. Poginulo je i dvanaest civila srpske nacionalnosti.[147] Srpska propaganda broj poginulih srpskih civila na području Kotor-Varoši višestruko je uvećala kako bi bošnjačke i hrvatske branioce iz 1992. prikazala kao teroriste i zločince. Ranjeno je 186 srpskih boraca i troje civila.[148] Podaci o poginulim i ranjenim borcima na kotorvaroškom bojištu iz ovog izvještaja odnose se samo na one koji su imali prebivalište na području kotorvaroške opštine, a ne i na one srpske borce koji su nastradali na tom bojištu iz sastava jedinica s drugih opština (Skender Vakuf, Čelinac, Teslić, Banja Luka, pripadnici jedinice za specijalne namjene CSB Banja Luka...). Nije jasno ni da li su obuhvaćeni nastradali kotorvaroški borci iz sastava 22. lpbr i SJB Kotor-Varoš. Moguće je da se prikazani podaci ne odnose i na njih jer je ovaj izvještaj komandi 1. KK poslala komanda 1. lpbr (Kotor-Varoš) o stanju u svojim jedinicama.

U decembru 1992. godine 1. lpbr (Kotor-Varoš) raspolagala je sa 340 automatskih pušaka M70, 360 poluautomatskih pušaka M59/60, 38 puškomitraljeza M72, 7 snajperskih pušaka, 66 ručnih bacača M57, 4 minobacača 60 mm, 11 minobacača 82 mm, 2 bestrzajna topa, 3 ručna raketna bacača, 52 puškomitraljeza M53, 356 pušaka M48, 156 automata M56 i 44 automata M49/57. Dio pješadijskog naoružanja nalazio se *kod građana organizovanih u mjesnim zajednicama u seoske straže*. Od ostalih oruđa raspolagala je i sa jednim topom ZIS (76 mm), jednim protivavionskim topom 40 mm i jednim protivavionskim topom 20/3 mm.[149] Ovo stanje s naoružanošću 1. lpbr (Kotor-Varoš) može se smatrati kako se odnosi na cijeli period njenog borbenog angažmana od osnivanja do završnih borbi na kotorvaroškoj opštini.

Uz – ranije prikazanu opremljenost 22. lpbr i njeno brojno stanje – može se zaključiti kako je VRS na kotorvaroškom bojištu 1992. raspolagala respektabilnom vojnom silom u odnosu na branioce bošnjačkih i hrvatskih sela.

[147] ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. lpbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.
[148] *Isto*.
[149] *Isto*.

Tome treba pridodati i činjenicu da je na tom bojištu koristila i avijaciju, kao i jedinicu za specijalne namjene CSB Banja Luka i jedinice iz sastava susjednih brigada s njihovom vatrenom podrškom čime se snaga VRS znatno uvećavala naspram branioca bošnjačkih i hrvatskih kotorvaroških sela koja su branjena od juna do novembra 1992. godine.

Zaključak

Prije velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na opštini Kotor-Varoš srpsko, bošnjačko i hrvatsko stanovništvo bilo je zastupljeno u gotovo približnom broju. Srbi su činili 38,14%, Bošnjaci 30,43%, Hrvati 29,01%, Jugoslaveni 1,92% i „Ostali“ 0,47% stanovništva kotorvaroške opštine. U vrijeme srpske nelegalne regionalizacije Bosne i Hercegovine 1991. srpski separatisti opštinu Kotor-Varoš proglasili su „srpskom opštinom“ u sastavu takozvane Autonomne regije Krajina (ARK) čije je sjedište bilo u Banja Luci. Gotovo istodobno izvršena je nelegalna regionalizacija Bosne i Hercegovine i od strane hrvatskih separatista. Dio rukovodstva HDZ-a formirao je nekoliko nelegalnih hrvatskih političko-teritorijalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Hrvatska zajednica Herceg Bosna zahvatila je u svoj sastav i Kotor-Varoš. Ona, ipak, nije imala stvarnu namjeru uključiti teritoriju te opštine kao što je namjeravala obuhvatiti dio susjedne skendervakufske opštine (Dobretići) čiji je predstavnik jedan od potpisnika osnivačkog akta HZ HB.

Lokalni predstavnici tri nacionalne političke stranke (SDS, SDA i HDZ) imali su dijametralno različite političke zamisli glede budućnosti kotorvaroške opštine, a koje su bile u skladu s politikama njihovih rukovodnih centara u Sarajevu. Kotorvaroški SDS nastojao je – uz pomoć JNA, nelegalne srpske TO i policijskih snaga pod svojom kontrolom – ostvariti prevlast na opštini kako bi je uključio u sastav ARK, odnosno takozvane Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (kasnije preimenovana u Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu, a potom u Republiku Srpsku). Zbog slabih izbornih rezultata, SDA u kotorvaroškoj lokalnoj vlasti nije imala veći utjecaj, ali je djelovala u skladu s generalnom politikom stranke i nastojala je Kotor-Varoš sačuvati u sastavu teritorijalno cjelovite Bosne i Hercegovine koja u proljeće 1992. stekla i državnu nezavisnost. Kotorvaroški HDZ djelovao je prema zamislima HZ HB za tu opštinu, a one su bile razmjena stanovništva, odnosno iseljavanje kotorvaroških Hrvata.

U drugoj sedmici juna 1992. dobro naoružane srpske vojne i policijske snage preuzele su lokalnu vlast i pohapsile opštinske i policijske funkcionere hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, a među njima i predsjednika Skupštine opštine Antu Mandića (HDZ) i komandira SJB Kotor-Varoš Nedjeljka Marića (HDZ). U budućoj srpskoj državi – nezakonito i nasilno formiranoj na teritoriji međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine – prema zamislima njenih kreatora srpski narod morao je imati apsolutnu većinu stanovništva u

svakoj „srpskoj opštini“ u odnosu na Bošnjake i Hrvate. Zato su, istovremeno sa svojom oružanom agresijom, srpske snage započele s provođenjem različitih oblika nasilja i ratnih zločina nad tim narodima, a kako bi ih terorom prisilile da napuste kotorvarošku opštinu. Već prvog dana rata srpske vojne i policijske snage započele su s pojedinačnim i masovnim ubistvima Bošnjaka i Hrvata u gradu i selima što su nastavile i narednih mjeseci. Mnogi su premlaćeni, zatvoreni u logore i mučeni u njima. Srpski vojnici, policajci i civili pljačkali su njihovu pokretnu imovinu i uništavali nepokretnu. Neke bošnjačke i hrvatske žene su silovali.

Ipak, strah, panika i haos koji su srpske vojne i civilne vlasti namjerno izazvale kako bi ostvarile svoje zamišljene političke ciljeve na kotorvaroškoj opštini, nisu obeshrabrile znatan dio bošnjačkih i hrvatskih vojnosposobnih muškaraca da pruže oružani otpor i tako zaštite sebe i svoje civile. Bez obzira što su imali i slijedili različite političke planove svojih nadređenih rukovodstava u vezi s Kotor-Varoši, bošnjački i hrvatski lokalni čelnici koji su izbjegli hapšenje objedinili su se u zajedničkoj potrebi, a ona je bila spašavanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Formirali su zajedničke „oružane snage“ s ciljem odbrane neokupiranih sela. Od 11. juna do 10. oktobra 1992. te snage uspješno su branile teritoriju nekoliko sela s njihovim stanovništvom sa obje strane rijeke Vrbanje.

Branioci su izvodili odbranu u veoma složenim uslovima. Sa svih strana bili su okruženi teritorijom pod kontrolom srpske vojske i policije. Zaposjedanje Vlašića od strane JNA u proljeće 1992. onemogućilo je potrebnu komunikaciju i logisticiranje kotorvaroških branioca s teritorije pod kontrolom ARBiH i HVO u srednjoj Bosni. To je istovremeno dovelo do njihovog potpunog okruženja. Jake i dobro opremljene snage JNA – kasnije VRS – raspoređene po svim važnim zemljišnim objektima na vlašićkom platou, uspješno su spriječile mogućnost povezivanja slobodne teritorije kotorvaroške opštine sa srednjom Bosnom. U takvom nepovoljnom operativno-taktičkom položaju, kotorvaroški branioci nisu mogli dugo braniti teritoriju koju su kontrolirali od maja do sredine oktobra 1992. godine. Zbog različitih ratnih ciljeva HVO i ARBiH u srednjoj Bosni, nisu mogli očekivati ni značajniju pomoć iz tog pravca. Za povezivanje srednje Bosne s Kotor-Varoši bila je potrebna zajednička akcija HVO i ARBiH iz lašvanske doline, ali ona nije bila moguća iz dva važna razloga. Prvi je bio političke prirode. Hrvatska zajednica HB nije imala namjeru teritorijalno obuhvatiti Kotor-Varoš, te nije bila ni zainteresirana za njegovo povezivanje sa srednjom Bosnom. Drugi razlog su jake snage VRS u rejonu Vlašića za čije bi razbijanje, koje je bilo neophodno za povezivanje lašvanske doline s Kotor-Varoši, trebao angažman znatnih snaga i materijalno-tehničkih sredstava što je 1992. bilo nemoguće. Odnosi HVO i ARBiH u srednjoj Bosni nisu bili ni približno dobri za jedan takav vojnički poduhvat. Obje vojske u srednjoj Bosni, iako saveznici u prvoj ratnoj godini, bile su u fazi formiranja i razvučene duž linija odbrane naspram VRS u rejonima Travnika i Jajca, ali i u ozbiljnim međusobnim problemima oko

uspostave ili održavanja svoje kontrole u dubini slobodne teritorije. Već u junu 1992. godine HVO je izazvao oružani sukob na području novotravničke opštine i pravio ozbiljne probleme ARBiH u drugim srednjobosanskim opštinama. Otežavao je i njeno logisticiranje iz inostranstva preko Hercegovine i na svojim kontrolnim punktovima u srednjoj Bosni. Čitavu godinu trebalo je ARBiH nakon sukoba s HVO, koji je okončan u martu 1994, da ojača i sama oslobodi ključne objekte na vlašićkom platou što dokazuje kako ona to nikako ne bi mogla sama izvesti 1992, odnosno u vrijeme kotorvaroške odbrane. Uprkos svemu, bošnjačko-hrvatski branioci slobodne teritorije kotorvaroške opštine izdržali su do sredine oktobra 1992. godine. Svojom hrabrošću, odlučnošću i izdržljivošću natjerali su, kroz upornu i požrtvovanu borbu, agresorsku vlast na pregovore. Dogovorili su siguran izlazak na slobodnu teritoriju branioca i civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Iseljavanjem kotorvaroških Hrvata ostvarena je zamisao HZ HB u vezi s Kotor-Varoši. Srpske vojne i civilne vlasti drugačije su tretirale večićke branioce. Njima nisu dali mogućnost napuštanja teritorije pod istim uslovima kao ostalim kotorvaroškim braniocima. Kao razlog tome mogu se pretpostaviti dva uzroka. Prvi bi mogao biti veći pretrpljeni gubici koje su srpske snage imale u svojim pokušajima ovladavanja Večićima, odnosno osveta. Drugi mogući uzrok jeste što je za ostatak slobodne teritorije pregovarala i hrvatska strana koja je, zapravo, bila odlučujuća u tom činu predaje i izlaska hrvatskih i bošnjačkih civila i branioca na slobodnu teritoriju. Hrvatska strana nije imala potrebu i interes voditi pregovore sa srpskom u vezi s bošnjačkim selom Večići. Na koncu, moglo bi se zaključiti kako su oba ta uzroka podjednako činila važan razlog za srpski odnos prema večićkim braniocima. Prepušteni sami sebi, večićki branioci nisu imali drugog izbora osim oružanog proboja na slobodnu teritoriju u srednju Bosnu. S obzirom da su srpska vojna i civilna vlast već ranije odlučile da muškarce Večića *vojno unište*, na putu njihovog proboja srpska vojska postavljala im je zasjede. Nije imala milosti prema zarobljenicima. Nemilosrdno je masakrirala gotovo sve koje je zarobila. Srpske vlasti oružanim terorom 1992-1995. i različitim oblicima ratnih zločina, uključujući i jasne elemente genocida, ostvarile su svoje prijeratne zamisli i „etnički očistile“ kotorvarošku opštinu od većine njenog bošnjačkog i hrvatskog stanovništva koje je u njoj 1991. činilo 60% stanovništva.

Odbrana kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata od juna do sredine oktobra 1992. predstavlja vojnički podvig, s obzirom na okruženje i uslove u kojima je izvođena, a sudbina Večićana uveliko podsjeća na genocid nad Bošnjacima u Srebrenici iz ljeta 1995. godine.

Summary

Prior to the Greater Serbia aggression on the Republic of Bosnia and Herzegovina in the municipality of Kotor Varoš, the Serb, Bosniak and Croat populations were represented in almost approximate numbers. Serbs made up 38.14%, Bosniaks 30.43%, Croats 29.01%, Yugoslavs 1.92% and "Others" 0.47% of the population of Kotorvaros municipality. At the time of the Serbian illegal regionalization of Bosnia and Herzegovina in 1991, Serbian separatists declared the municipality of Kotor Varoš a "Serbian municipality" within the so-called Autonomous Region of Krajina (ARK) based in Banja Luka. Almost simultaneously, the illegal regionalization of Bosnia and Herzegovina was carried out by Croatian separatists. Part of the HDZ leadership has formed several illegal Croatian political-territorial communities in Bosnia and Herzegovina. The Croatian community of Herceg Bosna also included Kotor Varoš. However, she did not have a real intention to include the territory of that municipality, as she intended to include a part of the neighboring Skendervakuf municipality (Dobretići), whose representative is one of the signatories of the founding act of HZ HB.

Local representatives of the three national political parties (SDS, SDA and HDZ) had diametrically different political ideas about the future of the Kotor municipality, which were in line with the policies of their governing centers in Sarajevo. The Kotorvaros SDS, with the help of the JNA, illegal Serb TO and police forces under its control, sought to gain dominance in the municipality in order to include it in the ARK, the so-called Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina (later renamed the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina). and then to the Republika Srpska). Due to poor election results, the SDA did not have much influence in the Kotor Varoš local government, but acted in accordance with the party's general policy and sought to preserve Kotor Varoš as part of a territorially integrated Bosnia and Herzegovina that gained state independence in the spring of 1992. The Kotorvaros HDZ acted according to the ideas of the HZ HB for that municipality, and they were the exchange of population, that is, the emigration of Kotorvaros Croats.

In the second week of June 1992, well-armed Serb military and police forces took over local government and arrested Croat and Bosniak municipal and police officials, including Municipal Assembly Speaker Ante Mandic (HDZ) and Kotor Varoš SJB Commander Nedjeljko Maric.). In the future Serbian state - illegally and forcibly formed on the territory of the internationally recognized Republic of Bosnia and Herzegovina - according to its creators, the Serbian people had to have an absolute majority of the population in each "Serbian municipality" in relation to Bosniaks and Croats. That is why, at the same time as their armed aggression, the Serbian forces began to carry out various forms of violence and war crimes against those peoples, in order to force them to leave the Kotorvaros municipality by terror.

Already on the first day of the war, Serbian military and police forces began individual and mass killings of Bosniaks and Croats in towns and villages, which continued in the following months. Many were beaten, imprisoned in camps and tortured there. Serb soldiers, police and civilians looted their movable property and destroyed their real estate. Some Bosniak and Croat women were raped.

However, the fear, panic and chaos deliberately provoked by the Serbian military and civilian authorities to achieve their imaginary political goals in the Kotorvaros municipality did not discourage a significant proportion of Bosniak and Croat able-bodied men from offering armed resistance to protect themselves and their civilians. Despite having and following the different political plans of their superiors regarding Kotor Varoš, Bosniak and Croat local leaders who escaped arrest united in a common need, which was to save the Bosniak and Croat populations. They formed a joint "armed force" to defend the unoccupied villages. From June 11 to October 10, 1992, these forces successfully defended the territory of several villages with their populations on both sides of the Vrbanja River.

The defenders performed their defense in very difficult conditions. They were surrounded on all sides by territory under the control of the Serbian army and police. The occupation of Vlasic by the JNA in the spring of 1992 prevented the necessary communication and logistics of Kotor's defenders from the territory controlled by the ARBiH and the HVO in central Bosnia. This at the same time led to their complete environment. Strong and well-equipped JNA forces - later the VRS - deployed on all important land facilities on the Vlašić plateau, successfully prevented the possibility of connecting the free territory of the Kotorvaros municipality with central Bosnia. In such an unfavorable operational-tactical position, the defenders of Kotor could not defend the territory they controlled from May to mid-October 1992. Due to the different war objectives of the HVO and ARBiH in central Bosnia, they could not expect significant assistance from that direction. Joint action by the HVO and ARBiH from the Lasva Valley was needed to connect central Bosnia with Kotor Varoš, but it was not possible for two important reasons. The first was of a political nature. The Croatian community of HB did not intend to include Kotor Varoš, and was not interested in connecting it with central Bosnia. The second reason is the strong forces of the VRS in the region of Vlasic, whose dismantling, which was necessary for connecting the Lasva valley with Kotor Varoš, would require the engagement of significant forces and material and technical means, which was impossible in 1992. Relations between the HVO and the ARBiH in central Bosnia were not nearly as good for such a military venture. Both armies in central Bosnia, although allies in the first year of the war, were in the process of being formed and deployed along the lines of defense against the VRS in the Travnik and Jajce regions, but also in serious mutual problems establishing or maintaining control in the depths of free territory. As early as June 1992, the HVO provoked an armed conflict in the

Novotravnik municipality and caused serious problems for the ARBiH in other central Bosnian municipalities. He also made it difficult for her to log in from abroad through Herzegovina and at her checkpoints in central Bosnia. It took ARBiH a whole year after the conflict with the HVO, which ended in March 1994, to strengthen and liberate key facilities on the Vlašić plateau, which proves that it could not have done it alone in 1992, during the Kotor defense. Despite everything, the Bosniak-Croat defenders of the free territory of the Kotorvaros municipality lasted until mid-October 1992. With their courage, determination and endurance, they forced, through persistent and self-sacrificing struggle, the aggressor government to negotiate. They agreed on a safe exit to the free territory of Bosniak and Croat defenders and civilians. With the emigration of the Croats of Kotor Varoš, the idea of HZ HB regarding Kotor Varoš was realized. Serbian military and civilian authorities treated Vecic's defenders differently. They were not given the opportunity to leave the territory under the same conditions as other Kotor defenders. Two reasons can be assumed as the reason for this. The first could be the greater losses suffered by the Serbian forces in their attempts to control the Večićs, that is, revenge. Another possible cause is that the Croatian side negotiated for the rest of the free territory, which was, in fact, decisive in the act of surrendering and exiting Croat and Bosniak civilians and defenders to the free territory. The Croatian side had no need or interest to negotiate with the Serb regarding the Bosniak village of Vecici. In the end, it could be concluded that both of these causes were equally important reasons for the Serbian attitude towards Večić's defenders. Left to their own devices, Vecic's defenders had no choice but to make an armed breakthrough into free territory in central Bosnia. Since the Serbian military and civilian authorities had already decided to destroy Večić's men militarily, the Serbian army ambushed them on the way to their breakthrough. She had no mercy on the prisoners. She ruthlessly massacred almost everyone she captured. Serbian authorities with armed terror 1992-1995. and various forms of war crimes, including clear elements of genocide, realized their pre-war ideas and "ethnically cleansed" the Kotor Varoš municipality of the majority of its Bosniak and Croat population, which in 1991 made up 60% of the population.

The defense of the Bosniaks and Croats of Kotor Varoš from June to mid-October 1992 was a military feat, given the environment and conditions in which it was carried out, and the fate of Vecic is very reminiscent of the genocide against Bosniaks in Srebrenica in the summer of 1995.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ),
2. Zbirke dokumenata elektronske baze podataka sudskih dokumenata Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY).

Knjige/Books:

1. Kliko Amir, Fikret Ćuskić, *17. Viteška Krajiška brdska brigada ARBiH*, Udruženje „17. VKbbr“, drugo izdanje, Ključ 2011.
2. Kliko Amir, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
3. Krzić Muharem, Selak Osman, Sadiković Muhamed i Todorovac Hamdija, *Svjedočiti zločin i bosnoljublje*, “Bošnjačka liga”- Pokret za ravnopravnost, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo 2003.
4. Lucić Predrag, *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, Kultura & Rasvjeta - Civitas, Split – Sarajevo 2005.

Dr. sc. Sabina VELADŽIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1994" (093)
32:323:316.36:316.7(054 *Ljiljan*)(497.6)"1994"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.423

(BIO)POLITIČKE STRATEGIJE RASPRAVE O „MJEŠOVITIM BRAKOVIMA“ U *LJILJANU* 1994. GODINE

Apstrakt: *U radu autorica donosi analizu rasprave o „mješovitim brakovima“ koju je, u junu 1994, svojim tekstom, započeo glavni urednik bošnjačkog nacionalnog sedmičnog lista Ljiljan, Džemaludin Latić. Istraživački fokus rada, međutim, nije na „mješovitim brakovima“ kao „fenomenu“ etnonacionalnog društva već na diskursu kao jezički konstruiranoj nacionalno-kulturnoj stvarnosti koja se producira kroz raspravu i putem koje se kreira novi osnov za identitetsko samorazumijevanje kolektiva i uvezivanje grupe. Medijska elita okupljena oko Ljiljana bila je dijelom bošnjačke političke elite – izrasle u vremenu „demokratizacijskog“ predraća, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih – koja je oblikovala idejno-političku paradigmu novog poretka i u tom smislu Ljiljan predstavlja ideološki aparat postsocijalističkih struktura političke i društvene moći. Diskurs koji je produciran u Ljiljanu kroz raspravu sa Oslobođenjem obilježen je dramatičnom revizijom socijalističke prošlosti bošnjačkog kolektiva, viktimizatorskom naracijom, te stigmatskim kolektivnim kategorizacijama. Rasprava u Ljiljanu bila je usmjerena kako na definiranje vanjskog, tako i unutarnjeg neprijatelja bošnjačkog kolektiva, pri čemu su ovog drugog predstavljali oni koji su smatrani za nosioce vrijednosti svrgnutog socijalističkog sistema. Dakle, i pripadnici „mješovitih brakova“ koji su bračnim udruživanjem narušavali simboličke granice tradicijskog kolektivnog identiteta. Kao vanjski neprijatelj su definirani Srbi, a u njih su ubrojani i oni koji su ostali u ratnom Sarajevu, koji su izjednačeni sa četnicima i komunistima. Također, raspravu je obilježio snažan idejni otklon spram sekularizma i građanskih koncepcija, posebno evropskog sekularizma koji se kao na hegemonijsku oslanjao na kršćansku kulturnu tradiciju. Ova stigmatska slika bliske socijalističke prošlosti ishodila je kako iz lične traume mladomuslimanske grupe koja je predstavljala novu političku elitu, tako i iz njenog idejnog otklona spram modernizacijskih i sekularizacijskih procesa preobrazbe kroz koje su Bošnjaci tj. bošnjačka porodica prošli tokom socijalizma. Budući da rasprava izbija u ratnoj 1994. godini kojoj su prethodile godine brutalnog nasilja, koncentracionih logora i masovnih silovanja, te pasivnosti evropske diplomatije spram svih tih*

dešavanja, autorica smatra da je sve navedeno doprinijelo radikaliziranoj diskurzivnoj konstrukciji bošnjačke prošlosti u socijalizmu ali i da je pretrpljeno nasilje iskorišteno od strane medijske i političke elite da bi se dovršio proces homogenizacije bošnjačkog kolektiva na temeljima ekskluzivne ideologije „kulturnog fundamentalizma“, te ostvarile „demokratizacijske“ predratne aticipacije kreiranja „prirodnog poretka vlasti“, tj. etnonacionalnih društava u Bosni i Hercegovini. Autorica, također, pokazuje da je raspravu, osim stigmatskog prikaza socijalističkog perioda, obilježilo i nastojanje glavnog urednika Ljiljana da potakne obnovu institucionalne moći i kontrole Islamske zajednice nad bračnim udruživanjem članova bošnjačkog kolektiva. Naime, unutar repatrijarhalizacijskog i retradicionalizacijskog diskursa u Ljiljanu,“monokulturna bračna zajednica“ se percipirala kao okvir unutar kojeg treba preporoditi i obnoviti bošnjačko društvo na islamskim tradicijskim kulturno-civilizacijskim principima. Unutar privatne sfere žena kao majka igrala je ključnu ulogu u procesu primarne socijalizacije, te je stoga na njenom tijelu i životu i njenoj konstruiranoj odgovornosti prema biološkoj obnovi kolektiva fokus značajnog dijela rasprave unutar Ljiljana. U radu se ukazuje na to da je posljednje navedeno zapravo bila biopolitička strategija sadržana u raspravi i usmjerena na gole živote nacionalnih podanika, tj. na njihovu subjektivizaciju i socijalizaciju unutar novog poretka vlasti. Politički i društveni protagonisti tog poretka su jedino preko golih života, usmjeravanja njihovog kolektivnog samorazumijevanja i njihovih društvenih, kulturnih praksi mogli obezbjediti „valjanu“ biološku, kulturnu i ideološku reprodukciju novog idejno-političkog sistema, te time u konačnici i trajnu legitimaciju svoje političke, društvene i ekonomske moći.

Ključne riječi: *Diskurs, socijalizam, Oslobođenje, Ljiljan, Džemaludin Latić, „mješoviti brakovi“, unutarnji neprijatelj, žena, majka, odgojiteljica, kulturna i biološka reprodukcija.*

(BIO) POLITICAL STRATEGIES OF THE DEBATE ON „MIXED MARRIAGES“ IN LJILJAN IN 1994.

Abstract: *In her paper, the author presents an analysis of the debate on „mixed marriages“ initiated in June 1994 by Džemaludin Latić, editor-in-chief of the Bosniak national weekly Ljiljan. The research focus of the paper, however, is not on „mixed marriages“ as a „phenomenon of socialist past“ but on discourse in Ljiljan as a linguistically constructed social reality/past that is produced through discussion. That discourse aimed at creating a new narrative and ideological basis for group bonding, i.e. at completing the process of national homogenization. Media elite gathered around Ljiljan was part of the Bosniak political elite – that emerged during the „democratization“ period in the late 1980s and early 1990s - which shaped political paradigm of „the new*

ethnonational order” and in that sense Ljiljan represented „ideological apparatus” of post-socialist political and social power structures. Main feature of the discourse produced in Ljiljan, through the bitter dispute with Oslobodjenje, newspaper which narratively and ideologically shaped reality in the socialist period, was dramatic revision and simplified stigmatic presentation of the socialist past, victimization of Bosniak nation, and stigmatic collective categorizations of Others. Discussion in Ljiljan was aimed at defining and pointing at both the external and internal enemy of the Bosniak nation, with the latter being represented by those who were considered to be the carriers of the ideological values of the overthrown socialist system. They were to be isolated within the new political order, silenced and pushed towards the social margins, and the values from the social past were re-evalueted and proclaimed to be lie and illusion. Thus, the Internal Others included members of „mixed marriages“ who, with their „multicultural” matrimonial association, were perceived as the ones that violated symbolic boundaries of traditional Islamic collective identity. The Serbs were, on the other hand, defined as the main External Other, and this collective categorization included even those who remained 1992-1995 in besieged Sarajevo, and they were, as well, equated with Chetniks and Communists through discussion in Ljiljan. It is important to stress that the debate in Ljiljan was marked by strong ideological repulsion toward the secularism and civic conceptions, especially European secularism, which relied on the Christian cultural tradition as hegemonic. Source of the hostility and animosity for the main political and social protagonists of the recent socialist past was in the personal traumatic experience of the Young Muslim Group, since 1990 new political elite, which went through the rigged Sarajevo process in 1983, as well as in their ideological repulsion toward the modernization and secularization processes of transformation through which Bosniaks and Bosniak family passed during socialist period. Since the debate erupted in the war year 1994, which was preceded by dense period of brutal violence, concentration camps, mass rapes, and the passivity of European diplomacy towards all these horrific happenings, the author believes that all mentioned contributed to the radicalization of discourse in the national media and that, also, suffered violence was misused by the media and new political elite in order to complete the process of homogenization of the Bosniak collective on the basis of the exclusive ideology of „cultural fundamentalism“. The author also shows that Džemaludin Latić, Ljiljan’s editor-in-chief, tried to use the discussion to encourage the restoration of institutional power and control of the Islamic Community over the matrimonial union of members of national and cultural collective. Namely, within the patriarchal discourse in Ljiljan, the „monocultural matrimonial union“ was perceived as a framework within which the Bosniak national society should be revived and renewed on the basis of Islamic traditional and cultural principles. Within the private sphere, woman as mother played a key role in the process of primary socialization and therefore the focus of a significant part of the discussion within Ljiljan was on her body and life and her responsibility for the

postwar biological and cultural revival of the collective. Therefore, the ban on mixed marriages applied primarily to her, Bosniak/Muslim woman. This in fact presented a biopolitical strategy that stood behind the discussion, focused on the bare lives of national subjects, ie. on their subjectivization and socialization within the new political order. Political and social protagonists of that order wanted to ensure „valid" biological, cultural and ideological reproduction of the new political system and therefore permanent legitimacy of their political, social and economic power. This could be achieved only by directing collective identity self-understanding of national subjects through the monoperspective culture of remembrance and through their social and cultural practices.

Key words: *Discourse, socialism, Oslobođenje, Ljiljan, Džemaludin Latić, internal enemy, „mixed marriages", woman, mother, educator, cultural and biological reproduction.*

Uvodne napomene ili o ciljevima, teorijskom pristupu, ključnim pojmovima, metodologiji

U junu 1994. godine urednik *Ljiljana*, bošnjačkog nacionalnog lista, Džemaludin Latić, napisao je tekst kontroverznog naslova kojim je započeo raspravu o tzv. „mješovitim brakovima"[1] koja je trajala sve do jeseni iste godine. Radikaliziranost diskursa kojeg su, u pomenutom periodu, kroz raspravu, (re)produkovali autori brojnih tekstova u *Ljiljanu,* neugodno je odjeknula u domaćoj i stranoj javnosti. Istraživački fokus ovog rada nije na „društvenom fenomenu" „mješovitih brakova"[2] već na diskurzivnom znanju koje se utemeljuje kroz ovu raspravu sa ciljem uvezivanja nacionalne zajednice u homogenu grupu.

[1] Korištenje ove sintagme u radu, koju stavljam pod navodne znake nastojeći tako izraziti distancu prema značenju čiji je nosilac, podupirem obrazloženjem koje je dala Neda Perišić u svojoj studiji *Mješoviti brak u Bosni i Hercegovini:* „Upotrebi termina „mešoviti brak" može se prigovoriti da na izvestan način podržava nacionalističke narative, prakse i vrednosti, da „mešovito" implicira postojanje nečega „čistog" ujedno i poželjnog, nasuprot čemu bi „mešovito" bilo „prljavo" i nepoželjno. Međutim, u radu koristim ovaj termin jer je uobičajen u Bosni i Hercegovini, ali i zbog neodređenosti atributa „mešovit" u odnosu na termin „bikulturni" ili „bireligijski" brak koji ima izraženu esencijalističku notu koja pojedince i pojedinke svodi na pripadnike/ce određenih kultura i/ili religija. Ukoliko kulturu i identitete shvatamo kao lične hibride u permanentnoj transformaciji i uvažavamo mnogobrojne individualne razlike u mišljenju i ponašanju, onda svaki brak može biti „mešovit", „bikulturalan" ili, jednostavno, samo brak." Neda Perišić, *Mješoviti brak u Bosni i Hercegovini, Od poželjnog do prezrenog – mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2012, 35.

[2] O fenomenizaciji „mješovitih brakova", sadržanoj već i u pojmovnom značenju ove nesretno skovane i diskriminirajuće sintagme, kao onih koji produciraju „složene identitete" što predstavlja „društvenu patologiju", pisala je: Sonja Dujmović, Složeni identiteti – pitanje mješanih brakova u bivšoj Jugoslaviji, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja,* Zbornik radova (ur. Thomas Bremer), Bonn 2002, 82-91.

Budući je diskurs temeljni pojam koji koristim u ovom radu smatram da je potrebno dati pojašnjenje njegovog razumijevanja kroz relevantnu literaturu.

Iver B. Nojman definira diskurs kao jezičku konstrukciju društvene stvarnosti unutar koje postoji snažna relacija između jezičkog iskaza i konteksta/paradigme koja oblikuje „perceptivni ram“ za razumijevanje stvarnosti, te je u tom smislu stvarnost koja se pojavljuje unutar diskursa kao grupe iskaza zapravo kulturna reprezentacija bremenita simboličkim značenjima. Diskurs koji nastaje u jeziku kao socijalnom/kulturnom sistemu sačinjen je od niza grupiranih reprezentacija – socijalno redukovanih činjenica – koje posreduju između stvarnosti i našeg poimanja iste.[3] Michel Foucault smatra da diskurzivno znanje koje, bitno je napomenuti, pretenduje na normativnu, obvezujuću snagu, ima funkciju da objedini i poveže pojedince, da osigura proces njihove „subjektivacije“, njihovo podaništvo i podređivanje diskursu tj. određenoj slici i razumijevanju društvene stvarnosti, te samim tim i onim strukturama ekonomske, društvene, političke moći koje ga generiraju i njime uspostavljaju paradigmatski „režim istine“.[4]

Na pomenutoj subjektivaciji – koja suštinski, u kontekstu ovog rada i njegove tematike, predstavlja uspjelu socijalizaciju u okvirima novoetablirane etnonacionalne idejno-političke paradigme – temelji se uspostava (bio)političke moći nad golim životima *homo sacera* koji kroz društveno djelovanje i bračno udruživanje imaju osigurati reprodukciju ekonomskog, ideološkog, društvenog, političkog i kulturnog sustava.[5] U navedenom leži i smisao istraživačke obrade i značaj ove teme koja se fokusira na „znanja“ putem kojih se pokušava oblikovati zajednica određenog tipa te usmjeriti društvene prakse članova te zajednice.

Kao glavni izvor za rekonstrukciju teme, pored tekstova u *Preporodu*, *Oslobođenju*, *Danima,* memoarske pubicistike, poslužili su mi napisi u *Ljiljanu*[6],

[3] Iver B. Nojman, *Značenje, materijalnost i moć: Uvod u analizu diskursa*, Beograd 2009, 15-51.

[4] „(...) zajedništvom jednog te istog diskursa pojedinci, bez obzira na svoju brojnost, definiraju svoju uzajamnu pripadnost. (...) Učenje povezuje pojedince s određenim tipovima iskaza te im, prema tome, zabranjuje sve ostale; no ono se, s druge strane, služi određenim tipovima iskaza da bi pojedince međusobno povezalo i time ih razlikovalo od svih ostalih. Doktrina obavlja dvostruko podređivanje: govornih subjekata nad diskursima i diskursa nad grupom (...) govornih pojedinaca.“ Michel Foucault, *Znanje i moć*, Zagreb 1994, 128, 129. O *subjektivaciji* kao različitim oblicima vladanja putem kojih se pojedinac pretvara u subjekta/podanika mehanizmima koji „moć i istinu drže u najtješnjoj vezi“, vidjeti predgovor Adrijane Zaharijević i Predraga Krstića u: Mišel Fuko, Džudit Batler, *Šta je kritika?,* Beograd 2018, 9-30.

[5] O tome vidjeti: Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti*, Beograd 1982. O sintagmi *goli život*, tj. *homo sacer* vidjeti: Giorgio Agamben, *Homo sacer, Suverena moć i goli život*, Zagreb 2006.

[6] O tome kako je Džemaludin Latić u Zagrebu pokrenuo *Ljiljan*, kojeg je finansirala *Igasa*, Svjetska Islamska humanitarna organizacija, te kako je list preregistrovan u privatnu imovinu i njegova redakcija premještena u Ljubljanu nakon sukoba Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Armije Bosne i Hercegovine, vidjeti: Nedžad Latić, *Sarajevski armagedon*, Sarajevo 2015, 43. (dalje: N. Latić, *Sarajevski armagedon*). Za *Ljiljan*, Nedžad Latić u *Armagedonu* odlučno tvrdi: „Ljiljan je bio najmoćniji medij koji su Bošnjaci ikada čitali.“ N. Latić, *Sarajevski armagedon*, 43.

posebno članci glavnog urednika lista, Džemaludina Latića.[7] Ono što Latića i njegove političke/javne stavove, u kontekstu na kojem je fokus, čini društveno-politički i za znanstveno-istraživanje relevantnim jeste činjenica da je, od 1989, bio na čelu redakcija ključnih štampanih medija – *Preporoda, Muslimanskog glasa i Ljiljana* – kroz koje je bošnjačka politička i intelektualna elita, okupljena oko Stranke demokratske akcije, u „demokratizacijskom" predraću i ratu, radila na „nacionalnom preporodu", homogenizaciji i mobilizaciji bošnjačkog nacionalnog kolektiva. Za Džemaludina Latića, njegov brat i bliski saradnik u *Ljiljanu*, Nedžad Latić, piše: „Samo je Džemo bio apologeta i advokat Alijinih stavova i politike. (...) ono što je Alija zamišljao, Džemo je pisao ili pjevao o tome. Od nacionalne himne 'Ja sin sam tvoj', ilahije o šehidima, do polemika s 'mušricima' i neokomunistima Džemo je bio zašehatio medijski prostor i postao 'živi štit' Alijine (nacionalne) politike."[8]

Dakle, *Ljiljan* kao medij, predvođen Latićem, figurirao je u opisanom kontekstu kao „institucija moći" koja „u sprezi sa vladajućom ideologijom (...) fabricira efektivne matrice za njenu legitimaciju".[9]

Šta je bila glavna karakteristika idejnosti koja je podešavala „perceptivni ram" čitalaca bošnjačkih vjersko-nacionalnih medija, pa i *Ljiljana*?

Težnja za „obnovom" vjerskog i nacionalnog kolektiva na temeljima „tradicije, običaja, simboličkog nasljeđa" koje ishodi iz islama kao čuvara granica identiteta, pri čemu je kao glavna prijetnja i prepreka toj obnovi stajao koncept evropskog sekularizma, oslonjen na kršćansku kao hegemonijsku tradiciju, ili uže socijalističkog, koji je kroz procese modernizacije, kako se smatralo, nepoželjno transformirao zajednicu i uništavao je kroz otuđivanje od njene identitarne biti. Nira Yuval-Davis taj ekskluzivni koncept pripadnosti naziva *Kulturnation,* tj. *kulturnim fundamentalizmom.*[10] U diskursu nosilaca tog

[7] Džemaludin Latić (1954, Pridvorci, Donji Vakuf), bio je dio grupe „muslimanskih intelektualaca" kojima su predstavnici komunističkog režima sudili u sarajevskom procesu 1983. godine. „Dugogodišnji politički saradnik predsjednika Stranke demokratske akcije i Predsjedništva Bosne i Hercegovine", Alije Izetbegovića. Pisac, profesor na Fakultetu islamskih nauka. Citirani navodi preuzeti sa: https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/dzemal-latic.pdf (pristupljeno 5.5.2021).

[8] N. Latić, *Sarajevski armagedon*, 39.

[9] Nirman Moranjak-Bamburać, Nepodnošljiva lakoća stereotipa, *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Zbornik radova, Sarajevo maj 2007, 21, 22. (dalje: N. Moranjak-Bamburać, *Nepodnošljiva lakoća stereotipa*). „Stereotipizacija i petrificiranje s njima (efektivnim matricama kao nosiocima simboličkog i kulturnog značenja, S.V) povezanih predrasuda je, u tom procesu relacioniranja i predstavljanja društvene stvarnosti, ideologije i moći, strategija koja najdirektnije i najučinkovitije postiže gotovo totalnu suspenziju alternativnih modusa socijalnog života." N. Moranjak-Bamburać, *Nepodnošljiva lakoća stereotipa*, 21, 22.

[10] Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation,* Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC 1997; Ista autorica piše o oslanjanju „na religiju kao hegemonijsku kulturnu tradiciju koja igra važnu ulogu čak i u (evropskim, S.V) državama sa svetovnim ustavima", te o religijskim praksama i verovanjima kao „najupornijim i najnefleksibilnijim simboličkim čuvarima granica pripadnosti specifičnim omeđanim kolektivitetima i kulturnim tradicijama (...)". Nira Juval Dejvis, *Politika pripadanja, intersekcijska sporenja,* Novi Sad 2015, 146, 154.

koncepta nacionalno-kulturni identitet izrastao na religiji se esencijalizira i naturalizira, te se njegovo življenje nameće kao osnovni smisao svakog individualnog života unutar kolektiva.

Naposljetku, treba napomenuti, da su se rasprave o mješovitim brakovima, manje ili više usputno, doticali brojni autori ali ne na ovaj način.[11] Također, kao što se može zaključiti iz do sada navedenog teorijski pristup temi ovog rada je multidisciplinaran. Ipak, metodologija njegove izrade je historijska.

O povijesnom kontekstu

Društveno-politički kontekst „demokratizacijskog“ predraća i rata, kao krupne konjukture u bosanskohercegovačkoj povijesti, ponajbolje opisuje Agambenova sintagma *izvanrednog stanja* koja obilježava proces tokom kojeg se, za izvjesno vrijeme, suspendira suverena vlast i pravni poredak da bi se nasiljem uspostavio novi i utemeljila nova suverena moć.[12] Prvu fazu tog procesa u Jugoslaviji krajem 1980-ih, tokom koje je smijenjena socijalistička idejno-politička paradigma i etablirana etnonacionalna, obilježila je ekonomska, politička, međunacionalna i kriza ideološkog legitimiteta komunističkog društveno-političkog sistema koji je bio na izmaku, te etno-nacionalni viktimizatorski narativi, među kojima je prednjačio srpski, revidirani diskursi o socijalističkoj prošlosti kao i tamna, propagandna slika *Drugog* koja je bila u službi njegove delegitimacije kao ljudskog bića.[13] Krajem 1980-ih srpska

O mladomuslimanskim intelektualcima – iz kojih će izrasti bošnjačka politička elita početkom 1990-ih – sa „snažnom religijskom orijentacijom“ koji su decenijama progovarali diskursom islamskog univerzalizma, zagovarajući uspostavu „pravednog socijalnog poretka“, duhovnu suštinu i znanstveni *ratio* naspram doktrinarne i institucionalne vjerske iskvarenosti, te koristili islam „kao ideološku polaznu tačku općeg društvenog“ i moralnog preporoda, vidjeti: Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, Sarajevo, Zagreb 2012, 24, 25; Armina Omerika, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzverke der Jungmuslime (1918-1983)*, Wiesbaden 2014, 322-326. Zahvaljujem svom kolegi Ajdinu Muhedinoviću koji mi je ustupio svoj prijevod dijela ove knjige.

[11] Davor Beganović, Postapokalipsa u zemlji „Dobrih Bošnjana“, Kulturkritik kao izvor kulturnog rasizma, *Sarajevske sveske*, br. 32/33, Sarajevo 2011, 417-442; U ovom članku autor se u analizi pisanih tekstova za koje smatra da predstavljaju odraz srpske i bošnjačke rasističke *Kulturkritik* osvrće, između ostalih, i na tekstove Džemaludina Latića i Enesa Karića kojim su dali doprinos raspravi o „mješovitim brakovima“ u ljeto 1994. godine. Krupan propust rada je taj što se autor nijednom jedinom pisanom rječju u svom tekstu nije referirao na problematične diskurzivne prakse u duhu „rasističke *Kulturkritik*“ kod hrvatskih nacionalnih i vjerskih ideologa, s kraja 20. st; Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 2020; J. Predrag Marković, Višestruki identitet u bivšoj Jugoslaviji: slučaj istorije mešovitih brakova, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja,* Zbornik radova, Bonn 2002, 54-63.

[12] O tome vidjeti: Giorgio Agamben, *Homo sacer, Suverena moć i goli život*, Zagreb 2006; Valter Benjamin, Kritika sile, *Anđeo istorije,* Beograd 2017, 40-76.

[13] O navedenom vidjeti: Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla, Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974 – 1990),* Beograd 2003; Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije,*

propagandna mašinerija, kao i kulturna inteligencija kroz raznorodnu publicistiku intenzivirali su proizvodnju diskursa o islamskom fundamentalizmu kao opasnosti, islamu kao neevropskoj religiji, muslimanima/Bošnjacima kao izopačenoj, nemoralnoj grupi i srpskim otpadnicima.[14] Dakle, *izvanredno stanje* u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih obilježeno je demokratizacijom koju su iznijele nedemokratske političke snage koje su kao ideologiju novog poretka inaugurirale ekskluzivni populistički nacionalizam.

Druga faza tog procesa obilježena je agresijom na inkluzivno bosanskohercegovačko društvo, te brutalnim fizičkim nasiljem, koncentracionim logorima i masovnim silovanjima žena.[15] Neki autori smatraju da je „prisno", primordijalno nasilje[16] koje se iskazuje kao „ritualiziran oblik torture" nad dojučerašnjim bliskim *Drugim,* kojeg je obilježio „permisivni užitak u nedozvoljenom", te tokom kojeg su ljudi ulazili „u područje nerazlikovanosti od zvijeri" bilo, ne samo u funkciji stvaranja „čistog i ničim uprljanog nacionalnog identiteta", već da je ono predstavljalo sam zakon novog poretka i njegovu konstituciju.[17] Preživljeno nasilje je traumatiziralo žrtvu, u njoj proizvodilo strah,

Opatija 1996; Mark Tompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd 2000; Olivera Milosavljević, Jugoslavija kao zabluda, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju,* Zbornik radova (prir. Nebojša Popov), Beograd 1996, 60-88; Mirko Đorđević, Književnost populističkog talasa, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju,* Zbornik radova (prir. Nebojša Popov), Beograd 1996, 394-418.

[14] O dehumanizacijskim stereotipima koji su diseminirani kroz „naučnu" publicistiku, književnost, medijsku propagandu, vidjeti: Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima,* Sarajevo 2000; Zoran M. Marković, Nacija-žrtva i osveta, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju,* Zbornik radova (prir. Nebojša Popov), Beograd 1996, 637-661; Aleksandar Nenadović, *Politika* u nacionalističkoj oluji, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju,* Zbornik radova (prir. Nebojša Popov), Beograd 1996, 583-609; Vuk Drašković, *Nož*, Beograd 1982.

[15] O navedenom vidjeti: *Molila sam ih da me ubiju Zločin nad ženom Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1999; Selma Leydesdorf, *Prazninu ostaviti iza nas Istorija žena Srebrenice,* Sarajevo 2019; Alexandra Stiglmayer (ed), *Mass Rape, The War against Women in Bosnia-Herzegovina,* Lincoln and London 1994; Beverly Allen, *Rape Warfare The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia,* Minneapolis, London 1996; Roy Gutman, *Svjedok genocida,* Sarajevo, Zenica 1995; *Ratni zločin na Kazanima, Presude*, Sarajevo 2016; Nicolas Moll, *„Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015*, Sarajevo 2015.

[16] „(...) učestali ritual likvidacije koji su izvodili etnonacionalisti je klanje (...) Osim što se u ideološkim fantazijama odašilje poruka da se neprijatelj tretira kao stoka, kao pasivna živina koju treba depersonalizirati, kroz njega, se uspostavlja i mitski odnos sa žrtvom. (...) samo klanje kao da je zamjena za bratski zagrljaj, te se nožem penetrira, kao falusom, u nutrinu tijela same žrtve. (...) u ritualima klanja, dželat se približava žrtvi i njezina ga krv ne sablažnjava, već potiče na plemensko orgijanje i uživanje u zločinu." Senadin Musabegović, Silovanje konstitucija nacionalnog vojnika, *Umiruće tijelo politike Rat – konstitucija nacionalnog tijela,* Sarajevo/Zagreb 2019, 235. (dalje: S. Musabegović, *Silovanje konstitucija nacionalnog vojnika*).

[17] Navodi preuzeti iz: S. Musabegović, *Silovanje konstitucija nacionalnog vojnika*, 211, 214; Giorgio Agamben, *The Open: Man and Animal,* Stanford 2004. O „ritualiziranim oblicima torture (...) što su je profesionalni vojnici provodili nad ratnim zarobljenicima i civilima tijekom 1990-ih" a koji su se u „živom naslijeđu društvene memorije" naslanjali na golootočke torture, te za cilj imali „prisiliti bivše tolerantne susjede da poreknu, potisnu ili zaborave dugogodišnji suživot u

bijes, mržnju i generiralo novi identitet, tj. stvaralo preduvjete za to da se ona diskurzivna, viktimološka, znanja koja su političke elite diseminirale u predizbornoj kampanji, a koja su nasiljem i ratom radikalizirana u cilju dovršenja procesa etnonacionalne homogenizacije i političke hegemonizacije, prihvate kao osnov razumijevanja vlastitog identiteta.

Mila Dragojević u svojoj knjizi *Identiteti u ratu, Civilne žrtve u komparativnoj perspektivi* opisani proces naziva *etnizacijom* čiji je krajnji cilj stvaranje *amoralne zajednice* unutar koje se politički identiteti izjednačuju sa etničkim (rasnim) identitetima a javni politički prostor, obilježen demokratskim pluralitetom, stanjuje do nestajanja. Ta zajednica, smatra autorica, nastaje kao posljedica strateške upotrebe nasilja nad civilima, te društvenim ostracizmom, isključenjem, nasiljem prema onim članovima kolektiva koji se smatraju umjerenima i „koji se aktivno protive novom poretku i procesu etnizacije u svojim zajednicama“. Takvi ljudi predstavljaju „politički izazov dominantnoj strukturi moći“ i „novoj dominantnoj kategorizaciji“.[18] Da je proces etnizacije u Bosni i Hercegovini, potaknut brutalnim nasiljem vojnih i paravojnih formacija nad civilima, barikadama, crtama razgraničenja, koncentracionim logorima, u vrijeme kada izbija rasprava o „mješovitim brakovima“ bio već dobrano poodmakao svjedoči u svom dnevniku francuski profesor i slavista, Paul Garde, koji se u zemlji obreo u jesen 1994: „Nakon tri i pol godine rata, siromaštvo i očaj su opći. (...) Naročito nakon tolikih okrutnosti i zlostavljanja, svi se boje sviju. Nije lako biti tolerantan, svima to nedostaje. Oni koji ne pripadaju lokalnom većinskom narodu posvuda se loše osjećaju, a homogenizacija u svakoj zoni događa se spontano čak i tamo gdje nije bila brutalno nametnuta.“[19]

Početkom 1994. godine, kao one u kojoj izbija rasprava o „mješovitim brakovima“, okončana je jedna faza rata u Bosni i Hercegovini i ozvaničena sklapanjem Vašingtonskog sporazuma, ratificiranog 18. marta 1994. Riječ je bila o „sporazumu dva nacionalna korpusa“, bošnjačkog i hrvatskog, kojim je preoblikovana „unutrašnja struktura teritorije sa većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Republici BiH u Federaciju BiH“ i koji je „sankcionirao dvonacionalni karakter“ novoutemeljenog entiteta pozicionirajući građane u njihovim pravima iza *konstitutivnih* i *ostalih*.[20] Sa Vašingtonskim sporazumom počelo je, dakle, i pravno utemeljenje novog poretka.

---

socijalističkoj Jugoslaviji i priznaju kako su se odavno spremali za građanski rat“, vidjeti: Renata Jambrešić Kirin, Šalje Tito svoje na ljetovanje!: kažnjenice na arhipelagu Goli, *Dom i svijet O ženskoj kulturi pamćenja,* Zagreb lipanj 2008, 111.

[18] Mila Dragojević, *Identiteti u ratu Civilne žrtve u komparativnoj perspektivi,* Zagreb 2020, 23, 33, 35, 76, 84.

[19] Paul Garde, *Dnevnik putovanja u Bosnu i Hercegovinu,* Zagreb 1998, 119.

[20] O navedenom vidjeti: Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996),* Sarajevo 1997, 165-197; Na koji način je deset kantona koji su činili Federaciju BiH bilo strateški koncipirano tako da osigura „uravnotežene“ narode, prijemčivost Bošnjaka za vrijednosti evropske civilizacije, te spriječi, u krajnjoj liniji, eventualno utemeljenje neke „islamističke“ države, vidjeti: Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Sarajevo 2019, 1029, 1030.

Početak rasprave: „Bezbojni“ kao društveni relikt socijalističkog sistema

U ovom dijelu rada autorica će nastojati prikazati stigmatsku i korjenito revidiranu diskurzivnu sliku socijalističkog perioda – njegovih kreatora i društvenih protagonista, te *Oslobođenja*, kao ideološkog aparata[21] bh. komunističke političke elite – koja se konstruirala u *Ljiljanu* kroz raspravu o „mješovitim brakovima“. Na kraju će ukazati na političke ciljeve koje su stajale iza takve medijske strategije.

Rasprava o „mješovitim brakovima“ započela je pisanom reakcijom Džemaludina Latića na izjavu Adila Kulenovića – predstavnika novoosnovanog *Kruga 99*, *kluba nezavisnih intelektualaca* – da 15% sklopljenih „mješovitih brakova“ u Sarajevu, najteže ratne 1993. godine, govori u prilog nadi da zatvaranje u „nacionalne torove“ neće ubiti nukleus zajedničkog života u Bosni i Hercegovini.[22]

Izrevoltiran „relativizacijom krivice, etiketiranjem svih nacionalizama kao jednakih“, te promoviranjem koncepcija sekularnog društva i građanskog bosanstva kao jedinih izglednih opcija za obnovu suživota u Bosni i Hercegovini, Latić je odlučno i opetovano ustvrdio da je vjerska i nacionalna tolerancija, te inklinacija suživotu sa drugačijim i različitim, kao i moralnost[23] koja Bošnjaka toliko odvaja od *Drugih* nešto što je imanentno islamu kao temeljnoj identitetskoj odrednici i duhovnoj domovini tog kolektiva, a da su netolerantne idejnosti – „ustaštvo i četništvo“ – sa kojima je nemoguće ostvariti suživot, nikle u srcu sekularne Evrope.[24]

---

[21] Sintagmu *ideološki aparati* preuzela sam od: Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje),* Beograd 2009. *Oslobođenje,* list SSRN BiH, pokrenuto je u toku Drugog svjetskog rata. Kao dnevni list počinje izlaziti od 1. januara 1947. Medijska institucija moći u socijalističkom periodu Bosne i Hercegovine, produžena ruka bh. vlasti, ideološki oblikovatelj bosanskohercegovačke društvene stvarnosti koji se propagandno razračunavao sa „unutarnjim neprijateljem“ donoseći presude i prije zvaničnih sudskih. Primjer navedenog je i Sarajevski proces iz 1983. godine, O tome vidi: Abid Prguda, *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g*, Sarajevo 1990; Rajko Danilović*, Sarajevski proces 1983,* Tuzla 2006.

[22] Džemaludin Latić, Bezbojni, *Mješoviti brakovi*, Zbornik radova, Sarajevo 1996. (preneseno iz: *Ljiljan*, br. 89, 10.6.1994); O procentima „mješovitih brakova“ koji su u Bosni i Hercegovini sklopljeni prije, tokom i nakon agresije/rata, vidjeti: Sonja Dujmović, *Složeni identiteti*, 88, 89, 90, 91.

[23] Apostrofiranje islamske moralnosti kao ključne kulturne karakteristike koja bošnjačko-muslimanski kolektiv odvaja od evropskih, kršćanskih/hrišćanskih i sekularnih *Drugih,* dominiralo je tekstovima u *Ljiljanu* i raspravi o „mješovitim brakovima“. Tone Bringa, također, u svojoj knjizi napominje da je islamski moral bio percipiran kao međaš identiteta 1980-ih i od strane članova kolektiva: „U nastajanju i određivanju pripadnosti bosansko-muslimanskom etno-religijskom kolektivitetu, „moralnost“ može isključiti „krv“, ali „krv“ ne može isključiti „moralnost“. Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Sarajevo 1997, 160.

[24] „Narod koji samo geografski pripada Evropi (...) i BiH kao živi univerzitet poštovanja vjerskih, i.e. nacionalnih razlika, mogu biti učitelji, nikako učenici kontinenta iza kojeg stoje inkvizicijske lomače i „etnička čišćenja“, svjetski ratovi, fašizam i komunizam, moralna anarhija, sekularizam

U tom smislu, po njemu, ni sekularizacija, ni pristajanje uz građanske (nad)nacionalne opcije i identitetske odrednice, kao ni odricanje Bošnjaka od vlastitih kulturnih vrijednosti od njih neće načiniti tolerantnije ljude nego što već jesu, već „bezobličnu masu, bezbojne“, kakvi su i sami intelektualci koji su stasali u vrijeme socijalizma kao i njihovi potomci, rođeni u „mješovitim brakovima“.[25] Latić je stavom o „mješovitim brakovima“ između muslimanâ i nemuslimanâ kao neprihvatljivim dizao paniku i izražavao bojazan biopolitičke prirode za biološki, kulturno-civilizacijski opstanak Bošnjaka u Bosni i Hercegovini kao demografskog, pa time i državotvornog, političkog faktora: „Skoro svaki miješani brak za Bošnjake je jedno izgubljeno ognjište. Narod koji u svakom ratu izgubi oko 10% stanovništva, a u miru mu se oko 50% odlije od duhovne matice [kroz ideološku sekularizaciju kao percipirani proces odnarođavanja muslimana Bošnjaka, S.V], iz političkog interesa ne smije pristati na takav put.“[26]

Naslovom teksta „Bezbojni“, sa upadljivo eugeničkom konotacijom – u ratnom vremenu do banalnosti pojednostavljene percepcije složenog identiteta ljudskog bića kojemu se nijekala individualnost i koje se utapalo u sakralnom kolektivnom, te pojednostavljeno svodilo isključivo na nacionalno-kulturnu matricu a ova izjednačavala sa političkim identitetom– aludiralo se na, kako se smatralo, individue „bez identiteta“, supružnike i djecu iz „mješovitih brakova“, kao i na ljude lijeve i sekularne idejne orijentacije, koji u vremenu uspostave novog etnonacionalnog poretka postaju društveni farmakosi, marginalizirane grupe spram kojih se, kao unutarnjeg *Drugog*, djelotvorno pospješuje homogenizacija kolektiva i legitimacija novoetablirane elite.[27]

Reakcija i odgovor na Latićev članak i stavove iznesene u njemu došao je od novinara *Oslobođenja*, Slavka Šantića. Šantić je uporedivši Latića sa ruskim političarem-populistom Žirinovskim,[28] njegove stavove okvalifikovao

(...) Da, sekularizam je prava meta moga napada, i pri tome mislim na svjetonazorski, ne i politički sekularizam.“ Dž. Latić, *Bezbojni*, 113, 114.

[25] „Mješoviti brakovi, neka vrsta zastave pogrešno shvaćenog zajedničkog života, većinom su propali brakovi, u njima nastaju teški sukobi, djeca iz takvih brakova su frustrirana porijeklom (...) Razlike između Muslimana i nemuslimana su tolike da ćemo, ako našim mladim ljudima sugerišemo (...) da u bračnu zajednicu idu samo sa istomišljenicima, laše doći do društva bez trauma.“ Dž. Latić, *Bezbojni*, 114.

[26] Dž. Latić, *Bezbojni*, 115.

[27] O pojmu farmakosa kao marginalnog pripadnika društva koji se žrtvuje u ime suzbijanja nasilja unutar zajednice, vidjeti: Rene Žirar, *Nasilje i sveto,* Novi Sad 1990; Iver B. Nojman piše da kolektivni identitet počiva kako na onom imaginarnom koje povezuje članove zajednice, tako i na onom vanjskom *Drugom* naspram kojega se formira kao ekskluzivni, te je u tom smislu „(...) razdvajanje sopstva od drugog aktivan i stalno prisutan deo stvaranja identiteta.“ Također napominje da: „Ustrojavanje „unutrašnje grupe“ (...) mora neizostavno povlačiti njeno izdvajanje od izvjesnog broja „spoljnih grupa“ (...) i to izdvajanje je aktivan i uvek prisutan deo stvaranja identiteta.“ Iver B. Nojman, *Upotrebe Drugog „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*, Beograd 2011, 24, 54.

[28] Vladimir Žirinovski, osnivač Liberalno-demokratske stranke Rusije (LDPR) 1990. godine, populistički političar, ultranacionalista krajne kontroverznih stavova.

kao „rasističke, fašističke“, ustvrdivši da prijemčivost za takvu „nakaznu idejnost“, oslonjenu na „nacio-populističku psihologiju i vjersko-moralističku anahroniju“ iskazuje „primitivistička svijest“ kojoj je „prirođena podatnost“ da bude „manipulisana i zloupotrebljavana“.[29] U tekstu je konstatovao da Latićevi stavovi zapravo opravdavaju bojazan i sumnju kako „domaćeg“, tako i zapadno-evropskog svijeta u sposobnost islama i njegovih političkih protagonista da kreiraju državu i društvo na demokratskim, evropskim i sekularnim principima.[30] Zapravo je te principe sadržajno ispraznila i na floskulu svela politika Zapadne Evrope svojom mlakom reakcijom na nasilje koje se na tako masovan, racionalan, strateški i besprizorno primordijalan i brutalan način usmjerilo na uništenje muslimanske evropske manjine u Bosni i Hercegovini.[31] Šantić, međutim, nije pokazao volju da idejnu radikalizaciju bošnjačkog političkog vođstva i prijemčivost bošnjačkog kolektiva za nju razmatra u tom kontekstu.

Osvrnuo se i na „iritantne vjerske svetkovine, tuđe i neprirodne bošnjačkom identitetu“ a koje su pune „natruha fašističke i rasističke netrpeljivosti“, te je naglasio da je, u tom smislu, i Enver Redžić, povjesničar i akademik,[32] upozorio na „prisustvo (...) fašizma kojem je ideološko-nacionalno-vjerski predznak – islamski“.[33] Na kraju je, u duhu maksime socijalističkog razdoblja da je svako dužan obračunati se sa nacionalizmom u vlastitim redovima, pozvao bošnjačko-muslimanske političke, vjerske i intelektualne

[29] Slavko Šantić, „Žirinovski među nama“, *Oslobođenje*, god. LI, br. 16529, Sarajevo, 16. juni 1994, 2.

[30] „Jednom, iz glava nekih ovdašnjih političkih i vjerskih vođa lansirana teza o mogućnosti osnivanja islamske države na ovom tlu usadila je u evropskoj i svjetskoj političkoj svijesti nevjericu u Bosnu i Hercegovinu kao multietničku, multireligijsku, građansku i sekularnu državu, ako o takvoj državi govore Bošnjaci. U međuvremenu (...) mogle su se zapaziti neke pojave, začete u okrilju ovdašnjih ekstremnih bošnjačko-muslimanskih vjerskih i političkih krugova, veoma sklonih zloupotrebi većinske pozicije bošnjačko-muslimanskog korpusa (...)“. S. Šantić, „Žirinovski među nama“, 2.

[31] O svojevrsnim ciničnim (samo)opravdanjima evropske diplomatije za nemiješanje u „sukob balkanskih plemena“ piše u svojim dnevničkim zabilješkama i Paul Garde: „(...) za vrijeme jednog službenog banketa kada je visoki djelatnik Quai d' Orsaya uzeo riječ da bi zadovoljno izjavio naškubivši donju usnu u osmijeh (da, osmijeh!): „Svi dobro znamo, zar ne, da rješenje sukoba ne može biti vojno.“ Rekao je to u trenutku kad je Bihać bio pod vatrom srpskih topova i aviona. Ali njihov napad ne znači „vojno rješenje, srpsko osvajanje Istočne Slavonije, bosanske Posavine ili područja Jajca nije „vojno“ djelovanje. Bez sumnje „civilne“ akcije su i rušenje Vukovara, bombardiranje Dubrovnika, opsada Sarajeva, martiriji Mostara. Civilna akcija je i pokolj i protjerivanje Hrvata iz Dalja, Erduta i Slunja, te Bošnjaka iz Prijedora, Bijeljine, Foče, Višegrada, silovanje bošnjačkih žena ... Dok se dozvoljava da se na terenu odnos snaga odvija u svoj svojoj brutalnosti i dok se ne trepnuvši prihvaćaju posljedice toga ima mjesta smješku: „civilizirani smo“, pacifisti, humanisti, demokrati (...) jer su agresori kao i žrtve samo „Balkanci“, „plemena“. „Vojno“, brutalno (...) rješenje počelo bi (...) kada bi se, Europljani (...) neoprezno umiješali da poremete (...) igru zakona jačeg. Ta logika koja suprotstavlja „Evropu“ „plemenima“ doista je rasistička.“ P. Garde, *Dnevnik putovanja*, 115.

[32] Dugogodišnji direktor Instituta za istoriju radničkog pokreta/ Instituta za istoriju u Sarajevu, komunista, povjesničar koji je nastojao legitimirati identitetski koncept bosanstva, bosanske nacije, kroz historijski narativ.

[33] S. Šantić, „Žirinovski među nama“, 2.

čelnike da onemoguće Latića u njegovom djelovanju jer: „Ako to ne učine, valja onda zaključiti da ga podržavaju, štaviše da su ga baš oni iznjedrili.[34]

Intoniranost Šantićevog teksta, koji je bio provokativan, otvoren i oštar, posredno govori o tome da u ratnom Sarajevu, 1994, javni politički prostor[35] u kojem su se mogli sučeliti tako radikalno različiti idejno-politički stavovi nije bio dokrajčen uznapredovalim procesom etnicizacije. Ipak, Šantićeva reakcija pokrenula je lavinu koja je za cilj imala ubrzati taj proces.

U *Ljiljanu* je uslijedio niz reakcija suradnika časopisa, članova mladomuslimanske grupe, grupe bliske Islamskoj zajednici, predstavnika bošnjačke nacionalno-kulturne inteligencije, predstavnika tadašnjih struktura vlasti,[36] te pisanih reagiranja čitalaca, članova bošnjačke nacionalno-kulturne zajednice. Svi ti napisi predstavljali su, ratom i nasiljem, radikaliziranu varijantu onog identitarnog narativa na temelju kojeg je, putem *Preporoda, Muslimanskog glasa*, *Ljiljana,* predizbornih skupova tokom 1990, nacionalno-kulturnih i vjerskih tribina, manifestacija i hodočašća, pred rat, a posebno intenzivno u ratu, homogeniziran i mobiliziran kolektiv. Dijelili su, dakle, istu idejnu matricu u svom pogledu na prošlost zajednice, posebno na onu u periodu socijalizma, te u tom smislu činili jednu simplificiranu ali koherentnu narativnu strukturu. Tako je taj dio skorije povijesti prikazan kao doba tragičnih i naivnih „bratstvojedinstvujućih“ zabluda, iluzija, odnarođavanja Muslimana kroz sekularizaciju i modernizaciju od njihove duhovne, kulturne, kolektivne identitarne biti. Sve je to bilo moguće zahvaljujući „nekonzistentnosti bošnjačkoga bića“, „podaničkom mentalitetu“ Bošnjaka i svijesti „koja tuđe i drugačije hipertrofira, a svoje unizuje i nipodaštava“, te se teško preobražava „čak i suočenju sa drastičnim, krvavim argumentima“.[37]

Sekularizacija i modernizacija Bošnjaka u socijalizmu, sprovođena je, tvrdilo se napisima u *Ljiljanu*, od strane „velikosrba“, „uz pomoć bošnjačke boljševičke inteligencije, tog stvarnog unutarnjeg neprijatelja“ (podvukla S.V),[38] sa predumišljajem i ciljem uništenja muslimanskog kolektiva i dio strategije tog djelovanja bili su i mješoviti brakovi, kao izraz ideološkog oportunizma, ideološki diktirani, neslobodni, nasilni.[39] Brakovi muslimana sa

[34] *Isto*.

[35] O autentičnom javnom političkom prostoru kao domenu legitimne i slobodne razmjene neobavezujućih istina/ideja, vidjeti: Arendt, Hannah, O ljudskosti u mračnim vremenima: Misli o Lessingu, *Ljudi u mračnim vremenima,* Zagreb 2019, 11-38.

[36] Enes Karić, „Daj din za moj čin!“, *Ljiljan*, god. III, br. 76, Sarajevo-Ljubljana, 29. juni - 6. juli 1994, 32. Karić je 1994. godine bio imenovan za ministra obrazovanja, znanosti i kulture i upravo je na činjenicu da neko iz struktura vlasti pruža podršku Latićevim stavovima usmjeravana pažnja strane javnosti u medijima. P. Garde, *Dnevnik putovanja*, 107.

[37] Aziz Kadribegović, „Mi protiv sebe“, *Preporod*, god. XXV, br. 7/566, Sarajevo, juli 1994, 2.

[38] Džemaludin Latić, „Samo sloboda ne hrče“, *Ljiljan*, god. III, br. 80, Sarajevo-Ljubljana, 27. juli – 3. august 1994, 32.

[39] E. Karić, „Daj din za moj čin!“, 32; „Komunisti su, kao nevjernici, dobro znali da, ako kod muslimana razore, natrune, opogane, na pogrešnim osnovama i na nedozvoljenim vezama uspostave brakove, tada među njima kidaju bračne, rodbinske, komšijske, bratske i islamske veze

nemuslimankama, sklapani u povijesnom kontekstu njihove demografske, političke, društvene i kulturno-civilizacijske dominacije i izražene kulturne samosvijesti, bitno su se razlikovali, tvrdili su, po njihovim posljedicama za zajednicu, od brakova koje su „srpski zetovi“,[40] kao izraz ideološkog poltronizma, sklapali u sekularizirajućem i za muslimane identitetski otuđujućem povijesnom kontekstu socijalizma:

„Bošnjaci muslimani treba da znaju da u muslimanskoj povijesti nije nikad ni postojao mješoviti brak. Muslimanke se nisu mogle i ne mogu nikad udavati za inovjerce. Muslimani koji su se ženili inovjerkama nisu razarali muslimansku zajednicu jer su formirali muslimansku familiju i potomstvo (...) Slavni potomci Kurspahića, Hasanefendića, Dizdarevića, Smajića bili su muslimani i muškarci pa su mogli ženiti i inovjerke. Ali ne bi postajali svinjogojci, pijanice, sarhoši i vlaške ulizice. Imena njihovih »mješovitih« sinova svjedočila su kontinuitet bošnjačke muslimanske tradicije.“[41]

Oslobođenje je bilo, kako se tvrdilo tekstovima u *Ljiljanu*, sredstvo sprovedbe takve, u svojoj suštini, srpske ideološke politike koja se krila iza idejne koprene komunizma u Bosni i Hercegovini. Ono je kao ideološki list, u totalitarističkoj atmosferi, doprinosilo stigmatiziranju islama i kreiranju politike progona samosvjesnih Bošnjaka, a nakon stravičnog nasilja koje je preživio bošnjački kolektiv, iz tog lista, članovima kolektiva, kao glavnim žrtvama rata, u opkoljenom Sarajevu, lijepile su se etikete fašizma. Na taj, kako su ga doživljavali, apsurd, upućivali su tekstovi u *Ljiljanu*.

Latić je, u svojim člancima, stigmatizirao ateizam kao nemoralno uvjerenje nužno povezano sa totalitarizmom, a zapravo je sama metodologija njegovog medijskog djelovanja ukazivala da svojim konceptima nastoji totalno i bespogovorno obuhvatiti bošnjačko etno-nacionalno društvo u izgradnji.[42]

---

i odnose.“ Mustafa Spahić Mujki, „Gore od silovanja“, *Ljiljan*, god. III, br. 82, Sarajevo-Ljubljana, 10-17. august 1994, 22.

[40] Reagirajući na činjenicu da je Kemal Kurspahić, novinar i urednik *Oslobođenja*, stao na stranu Šantića u svom doprinosu raspravi u *Oslobođenju*, Latić piše o udbaškoj akciji „(...) male jadne armije naših »majmuna prezrenih«, piskarala s muslimanskim imenom, ali – sve samih srpskih zetova! Oni muslimanskom narodu, koji ima jasne vjerske propise o jednom egzistencijalnom pitanju, nude svoje balave i promašene živote kao model zajedničkog života u BiH (...) u reagiranjima »muslimančića« što nose kačkete kao znak evropeizma i savremenosti i koji nama tumače Kur'an, sabralo se laži (...) mržnje i žala za dobom u kojem su me mogli zatvoriti (...) i našem narodu na talambase lagati o mojim fašističkim idejama.“ Džemaludin Latić, „Mentalni melezi“, *Ljiljan,* god. III, br. 82, Sarajevo-Ljubljana, 10-17. august 1994, 13; U ovom reagovanju ključna je bila lična i neprevaziđena Latićeva frustracija zbog procesa iz 1983. godine kojeg nikad nije oprostio bosanskohercegovačkim komunistima.

[41] Redakcija, „Tako ti je kad se loza sroza“, *Ljiljan,* god. III, br. 82, Sarajevo-Ljubljana, 10-17. august 1994, 13.

[42] „Ko (...) misli da će se zajednički život izgraditi »četvrtom nacijom« (...) ili bezbojnošću, kameleonstvom i neodređenošću (...) taj nas ponovo vodi (...) u društvo zasnovano na ateizmu. (...) ateizam nužno vodi u totalitarizam; samo pojedini ateisti su »u polju vjere«, moralni ljudi i slobodari, kao što je manji broj monoteista nemoralan i destruktivan za ljudsku slobodu. Stvarna sloboda gradi se na monoteizmu.“ Dž. L., „Četnik među nama“, 13.

Reakcije u *Ljiljanu*, posebno Latićeve, na Šantićev tekst bile su ispunjene bijesom, za javni prostor neprimjerenim jezikom punim uvreda, potvore i mržnje, pokušajima zastrašivanja, što im je u cjelini davalo dimenziju huškačke propagandne kampanje kroz koju se neistomišljenici nastoje delegitimirati, gurnuti na i preko margine etnonacionalnog društva. Paradoks je da su, istovremeno, kreatori tog medijskog diskursa tvrdili da oni kroz tu polemiku traže toleranciju i legitimitet za svoje stavove koji su bili stigmatizirani i delegitimirani od strane domaćih i stranih sekularista, te su u tom smislu implicite poručivali da oni svojim nastupima grade poželjan demokratski pluralitet javnog mišljenja,[43] tj. sekularno društvo.[44]

Demantirali su ih njihovi tekstovi u kojima nije bilo traga toleranciji prema drugačijem promišljanju stvarnosti, u kojima se do krajnosti išlo sa stigmatskim kolektivnim kategorizacijama,[45] te je u tom smislu Slavko Šantić bio izjednačavan sa onima što su granatirali Sarajevo, tj. lijepila mu se etiketa neprijatelja islama i muslimana.[46] Diskreditacija je bila sastavni dio

[43] „(...) niko od zapadnih novinara, barem onih što su pisali protiv mene, nije primjetio da moj tekst i tekst Džemaludina Latića pripadaju demokraciji. Polemika je sastavni dio demokracije i ko hoće da živi u demokraciji mora shvatiti da se neko nekad i ne slaže sa njegovim mišljenjem. Naprotiv, mi smo doživjeli takvu lavinu uvreda od jedne manjine ljudi, jednog malog kruga, čije mišljenje je vrlo agresivno. Ja se nekad smijem toj agresiji, jer pazite – kakva je to svijest kad ne mogu razborito i razložno misliti.“ Zehra Alispahić, „U svima nama mora biti zehra više Bosne (Interview: prof. dr. Enes Karić, ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi RBiH), *Ljiljan,* god. III, br. 93, Sarajevo-Ljubljana, 26. oktobar – 2. novembar 1994, 14, 15.

[44] Sekularizam, kao demokratska tekovina, kako napominje Charles Taylor, ne ovisi toliko od odnosa države i religije, koliko od ispravnog odgovora, neutralnog stava, demokratske države, odnosno njenih političkih struktura spram društvene i kulturne heterogenosti, unutar koje i religijska mišljenja moraju imati svoje legitimno mjesto, te u tom smislu ni historijski institucionalni aranžmani, kojima je, kako ističe Taylor, Francuska davala prednost u svom antireligijskom stavu, posebice spram islama, ne mogu imati prednost. Charles Taylor, Why we need a radical redefinition of secularism, *The power of religion in the public sphere*, Zbornik radova (ed. Eduardo Mendieta & Jonathan VanAntwerpen), New York 2011, 34-59. Na temelju navedenog se može zaključiti da etno-nacionalne elite od 1990. nikad nisu, baš kao ni njihovi vlastodržački prethodnici u socijalizmu, pokušale graditi istinski demokratsko i sekularno društvo, već društvo idejnih istomišljenika.

[45] „(...) Šantić ima šta proučavati kako su i zašto su u te srbijansko-crnogorske zločine nad Bošnjacima uključeni crkva, skoro svi srpski književnici, intelektualci, teoretičari, historičari, kulturni i javni radnici, medijski poslenici, oficiri, političari. Skoro da povijest ne pamti ovakav konsenzus jednog naroda u zločinu. I to, javnom.“ Mujki Spahić, „»Oslobođenje« i dalje zvecka lancima“, *Ljiljan*, god. III, br. 81, Sarajevo-Ljubljana, 3-10. august 1994, 18, 19.

[46] „Srbin Slavko Šantić i čitavo njegovo pokoljenje moraju da se stide i kaju zbog zločina koje je počinio njegov narod.“ Redakcija, „Tako ti je kad se loza sroza“, 13; Šantić se, kao „Srbin usred Sarajeva“ izjednačuje u svom djelovanju sa onima koji granatiraju Sarajevo; „(...) Slavko Šantić stavio turban na glavu i određuje koje su vjerske svetkovine za Bošnjake dobre a koje nisu (...) To nismo imali ni dok je u vjerskoj komisiji vladao Todo i ostali Kurtovići. Znamo koliko su mrzili sve što je islamsko, ali su bili toliko mudri da to nikada javno ne iznose. (...) ovim budalama tipa Šantića ne treba odgovarati na te njihove intelektualne bljuvotine u kojima se jedino jasno zrcali – mržnja. Nepovratna, strašna mržnja protiv svega što je islamsko. Karadžić odozgo, ovi i ovakvi – odozdo. Dokle. Pitam stotine hiljada naših šehida koji položiše svoje živote da nam ne bude kao

delegitimacije i pokušaja zabrane javnog djelovanja „unutarnjeg neprijatelja“ na zaokruženim etno-nacionalnim teritorijama.

U augustu 1994, Ferid Dautović je u svojoj reakciji u *Preporodu* na Šantićev članak predlagao: „Sve one petokolonaše, četnike (...) koji su ostali u gradu i zemlji, a koji odrađuju svoj posao zbunjivanja i istrebljenja Muslimana, a uz to imaju hrabrost i drskosti da islam zbog njegovih principa nazovu fašizmom, a njegove nosioce fašistima i nacionalistima (»Žirinovski među nama«, »Žirinovski nije sam« i sl. – *Oslobođenje*) treba privesti i suditi.“[47]

U ratnim i okolnostima izvanrednog stanja, takve kvalifikacije, značile su poziv na javni linč i suspenziju tzv. *bošnjačke tolerancije*, za koju su nacionalni ideolozi tvrdili da se „izdizala na nivo pogubne političke perverzije“.[48] Kolektivna povijest bošnjačkog naroda izrastala je u *Ljiljanu* kao povijest neprestanog stradanja od ruke *Drugog*.[49] U napadu na *Oslobođenje,* taj list i njegovi kreatori „razotkrivani“ su kao besramni privilegirani slugani ideološkog evropskog sekularizma i denuncijatori koji su doprinosili još besramnijoj stigmatizaciji Bošnjaka u evropskoj javnosti.[50] Uprkos šteti koju je kolektivu nanijelo u vrijeme komunizma kroz učešće u montiranim procesima, *Oslobođenje* ni nakon pretrpljenog nasilja, tvrdio je Latić u odgovoru na Šantićev

---

što je bilo.“ Refik Vejzalajbegović, „Neki novi Karadžići“, god. XXV, *Preporod,* br. 6/565, Sarajevo, juni 1994, 2.

[47] Ferid Dautović, „Na ivici vatrene jame“, *Preporod,* god. XXV, br. 8/567, Sarajevo, august 1994, 21.

[48] Prof. dr. Esad Duraković, „Postrojavanje nezavisnih“, *Ljiljan*, god. III, br. 83, Sarajevo-Ljubljana, 17-24. august 1994, 18; O „visokomoralnom i civiliziranom do samoodvratnosti“ odnosu Bošnjaka prema *Drugima* pisao je Selim Arnaut, „Ljudi zelenih očiju“, *Ljiljan*, god. III, br. 79, Sarajevo-Ljubljana, 20-27. juli 1994, 32.

[49] „(...) šta i da li uopće odgovoriti klevetniku čiji narod od 1711. godine nad Bošnjacima čini devet genocida, a samo u ovom posljednjem protjerao je milion Bošnjaka, 200.000 pobio, poklao, umorio, hiljadu džamija i mesdžida porušio i spalio, 50.000 njihovih žena, kćeri i majki, po narudžbi države Srbije silovao?“ M. Spahić, „»Oslobođenje« i dalje zvecka lancima“, 18, 19.

[50] „KAKO TO DA »OSLOBOĐENJE« IMA I UVOZI PAPIR I U ONO VRIJEME RATNO KAD DJECA U SARAJEVU NEJMAJU MLIJEKA U PRAHU?! (...) Ako li samo vi imadete papira u jednoj blokiranoj zemlji, i ako samo vama daju taj papir (a dat će vam ga bolan, kad i vi njima nešto dadnete i obećate), onda ćete samo vi kasnije tvrditi da ste bili vjesnik slobode (...)“ Enes Karić, „Daj din za moj čin!“, 32; Paul Garde, u svojim dnevničkim bilješkama, otkriva da je Adil Kulenović bio „jedan od glavnih informatora“ novinara francuskog časopisa *Le Monde* koji je, za vrijeme trajanja rasprave, napisao članak pun tendencioznih konstrukcija i iskrivljenih prikaza radikalnih pokušaja islamizacije u Bosni i Hercegovini i na teritorijama na kojima su Bošnjaci činili većinu. Spominje i to da je Kulenović naknadno intervenirao, žaleći se da napisano ne odgovara izjavama koje je dao: „Primjerice nije istina da je prijedlog novinara *Ljiljana,* Džemaludina Latića o zabrani mješovitih brakova emitiran preko radija dobio podršku „stotine slušatelja“. Naprotiv veliki broj slušatelja tome se usprotivio. Nije istina da TV dnevnik počinje s pozdravom na arapskom itd.“ Garde u svojim zapisima izvrsno primjećuje tragičan položaj u kojem se nalaze intelektualci koji se bore za multinacionalnu Bosnu jer „kad osuđuju (...) težnje islamizaciji, njihove su riječi shvaćene u inozemstvu kao dokaz ne-demokratičnosti „fundamentalizma“ Bosne, što na neki način *a posteriori* opravdava srpsku agresiju i genocid. Ako šute ostavljaju slobodni prostor netolerantnim snagama; ako govore „objektivno potpomažu“ srpsku propagandu (...)“. P. Garde, *Dnevnik putovanja u Bosnu i Hercegovinu,* 108.

tekst, nije prestalo djelovati protiv bošnjačkog naroda i islama kojemu je prišivalo etikete fašizma:

„(...) list koji je više od pola stoljeća ugnjetavao posebnosti naroda, koji je učestvovao u montiranju procesa vjernicima od godine 1947. do 1983, iza kojeg stoje godine i godine tuge po zatvorskim ćelijama i kuće oplakane (...) list-graditelj utopije-društva bez Boga, glasilo koje je lansiralo »Parergon« i povelo hajku na Muslimane (...) koje je zbog svoje »unproforske« koncepcije (...) dijelilo pljuske i krivice gospodinu Aliji Izetbegoviću izjednačujući ga sa Miloševićem i Tuđmanom, za šta je primao nagrade po metropolama mita o superiornosti evropske civilizacije i njezinih ljudskih prava (...) mutavo medijsko pastorče francuskog Meštra Svih Hulja (...) dosljedno svojoj sramnoj antimuslimanskoj tradiciji, spremno je svako političko mišljenje iz obzora islama svrstati u fašizam.[51]

Oslobođenje se, u *Ljiljanu*, krivilo i za indoktrinaciju 530.000 bošnjačkih glasača u predizbornom periodu 1990. godine, te za neprestano ometanje procesa nacionalne homogenizacije kolektiva od koje je, kako se tvrdilo, ovisio i fizički opstanak Bošnjaka.[52]

U diskurzivnoj konstrukciji *Ljiljana*, koja je svoj legitimitet i uvjerljivost crpila iz strašnog nasilja koje se obrušilo na članove zajednice početkom 1990-ih, lijeva idejnost je izjednačavana sa desnom, komunisti sa Srbima i muslimanskim izdajnicima, a svi Srbi sa „četnicima“, te je tako čitava povijest socijalizma u Bosni i Hercegovini prikazivana kao urotničko djelovanje protiv Bošnjaka. Promoviranje koncepta građanske bosanske nacije tokom 1994. godine tumačilo se, nakon svega što se do tada u ratu dogodilo, kao dio planirane strategije dovršavanja genocida nad Bošnjacima, utapanja njihove kulturne zasebnosti i demografske snage u nadnacionalne kategorije na način da profitiraju druge nacije.[53]

---

[51] DŽ. L., „Četnik među nama“, *Oslobođenje,* god. LI, br. 16533, Sarajevo, 21. juni 1994, 13.

[52] Džemaludin Latić, „Mentalni melezi“, 13; „(...) kada se pokazalo da su Bošnjaci mnogo žilaviji nego što su predviđale britansko-francuske analize, počinje bujanje »nezavisnih« i »bezbojnih« po Sarajevu (...) nezavisnost medija sjajna je politička proza i perfidan politički angažman. Jasno je protiv koga su nezavisni. (...) CILJ je „nezavisnih“ (...) na najrazličitije načine spriječiti spasonosnu homogenizaciju i osvješćivanje naroda osuđenog na uništenje.“ Prof. dr. Esad Duraković, „Postrojavanje nezavisnih“, 18.

[53] „Bošnjaci moraju znati – za ime Boga, to je imperativ opstanka! – ko su, šta su, zašto ih tamane. Moraju biti sigurni (...) da im četvrta „bosanska nacija“ ništa neće pomoći, nego će ih (...) voditi u istom smjeru kojim ih je vodila i „jugoslovenska nacija“ čiji su neuporedivo najbrojniji dio bili (...) ravno na stratište. „Bosanska nacija“ ne postoji: to je izuzetna zamka i ime za anacionalnost (...) nacija u kojoj će na jednog Mirka biti hiljadu Bošnjaka i na jednog Slavka još dva puta toliko.“ Prof. dr. Esad Duraković, „Sijanje sjemena za novi genocid nad Bošnjacima (preneseno iz *Ljiljana* br. 90, 24.6.1994.)“, *Mješoviti brakovi*, 128; Treba spomenuti da je idejno uobličavanje svojevrsnog bosansko-hercegovačkog kulturnog (nad)nacionalizma od 1960-ih bilo integralnim dijelom afirmacije muslimanske nacije te da je, pored bh. političkog rukovodstva, posebno muslimanska kulturna inteligencija, stasala u vrijeme socijalizma, insistirala na konceptu Bosne i Hercegovine kao jedinstvene i zasebne socio-kulturne sredine kojoj je davala prednost u odnosu na etno-nacionalnu zasebnost i jedinstvo. Međutim, mladomuslimanska politička elita je, početkom

Da svojim pisanjem, javnim djelovanjem, nacionalnom i vjerskom isključivošću, urušava izglede i budućnost Bosne i Hercegovine kao jedinstvene države i društva, Latića su upozoravali iz *Kruga 99*.[54]

Književnik Semezdin Mehmedinović je, također, osvrćući se na način vođenja rasprave od strane *Ljiljana* i Latića, poručivao: „Latić je, napadajući totalitarizam društva u kojemu je i sam bio proganjan, uzvratio totalitarnim konceptom društva (...) kada se nekome zalijepi etiketa četnik (...) To je tada pozivanje na odstrel. Tako se uvodi metod po kojemu je dovoljno za nekoga reći da je četnik, da je ateist, da je bezbojni ili „dobroćudnik", pa da uslijedi odmazda. Nije niti važno šta ta riječ znači, njome je označen neprijatelj (svih boja), onaj koji ne misli kao ja; i jer ja mislim da on ne misli kao ja – treba ga kazniti."[55]

Nekoliko pisama čitalaca objavljenih u ljeto 1994. ukazuju, ili se njima željelo ukazati, na podršku koju je list imao u ratom kreiranoj nacionalnoj javnosti.[56] Šantić je u tim reagiranjima nazivan „rasistom, fašistom, špijunom, mrziteljom islama" koji treba „mijenjati kurs djelovanja ili sredinu, zapravo otići tamo kamo pripada".[57]

1990-ih, prednost davala vjerskoj i nacionalnoj zasebnosti ali se, ovisno o razvoju konteksta, u periodu nakon prvih demokratskih izbora 1990. godine, kada se na dnevno-političkom redu kao prioritetno postavljalo pitanje opstanka Bosne i Hercegovine, vrlo pragmatično priklanjala „građanskom" konceptu bosanstva bez da je ikada nedvosmisleno inklinirala tom konceptu kao dovoljno širokom za sve bh. nacionalne zasebnosti u njihovoj punoj ravnopravnosti ili ga suštinski i dublje razumijevala. U vrijeme rasprave o „mješovitim brakovima" opet je, dakle, na dnevnom redu bila diskreditacija tog koncepta i grčevita odbrana apostrofirane vjerske i nacionalno-kulturne zasebnosti koja se za novu elitu ponajprije očitovala u vjerskim osjećanjima. O tome vidjeti u: Sabina Veladžić, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije,* rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7. septembra 2011; Sabina Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. maja 2018.

[54] „(...) Latićev tekst predstavlja poziv na segregaciju (...) U njemu se izopćuje veliki dio bošnjačko-muslimanskog naroda, svi oni koji žive u nacionalno mješovitim brakovima, izopćuju se njihova djeca, njihovi potomci. Izopćuju se (...) i ateisti, što predstavlja atak na demokratsko, slobodno i prosvijećeno društvo. (...) Bosna i Hercegovina kao država (...) primarni je egzistencijalni interes bošnjačko-muslimanskog naroda. Ni u kakvoj »maloj Bosni« ovaj narod ne može opstati. (...) Svaka nacionalna država na tlu Bosne i Hercegovine suprotna je interesima svakog njenog naroda ponaosob i svih zajedno." Krug 99, „Treći agresor – među nama!", *Oslobođenje,* Sarajevo, god. LI, br. 16546, 4. juli 1994, 11.

[55] Treba napomenuti da je Mehmedinović smatrao da je u načinu na koji je raspravi o mješovitim brakovima pristupao Krug 99 bila prisutna „amoralna politička zloupotreba" individua u tim bračnim zajednicama, dok je Latić, s druge strane, po njemu, provodio „brutalnu etikeciju, kakve poznaje svako totalitarno društvo". Semezdin Mehmedinović, „Povratak Ketmana", *Dani,* god. III, br. 23, Sarajevo, 15. juli 1994, 12, 13.

[56] A. S. (Izbjeglica iz Trebinja), „Uvrijeđeni boljševički ponos", *Ljiljan,* god. III, br. 85, Sarajevo-Ljubljana, 31. august - 6. septembar 1994, 18; Izudin Valjevac, „Ako laže koza, ne laže rog!", *Ljiljan*, god. III, br. 83, Sarajevo-Ljubljana, 17-24. august 1994, 18; U tekstu Izudina Valjevca se tvrdi da je *Oslobođenje* rođeno u danima borbe za Veliku Srbiju, da je to list koji Bošnjacima nudi komunističko-srpske iluzije, koji ih obezglavljuje i toksificira.

[57] „Pozivam sve muslimane (...) da pomognu da se Šantić i njemu slični nađu tamo gdje pripadaju. Ja (...) pripadam narodu čija knjiga časna nalaže ljubav i bezgraničnu toleranciju (...)" Fahrima

Stigmatske kolektivne kategorizacije, učvršćivanje kulturnih predrasuda i idejnosti o kulturnoj determiniranosti[58] odnijeli su prevagu u tim pismima u kojima više nije bilo interesa za razboritu diferencijaciju.[59]

Ipak, neki drugi izvori pokazuju da, barem sarajevska javnost, u ljeto 1994. nije iskazala preveliku prijemčivost za Latićeve stavove o miješanim brakovima, te da je stvarnost, unatoč diskurzivnoj slici i anticipaciji ideologa, bila mnogo kompleksnija.[60] Tome u prilog govori i Latićevo zazivanje *ummeta* iz *Ljiljana* u augustu 1994.[61] i prezir koji je, po ko zna koji put, pokazao prema glavnom gradu, „hramu socijalističkog paganstva“.[62]

(Bašić) Močević, „Po zadatku među nama“, *Ljiljan*, god. III, br. 79, Sarajevo-Ljubljana, 20-27. juli 1994, 22; Šantić je onima koji su mu poručivali da ode odgovorio: „(...) ja nisam ostao u Sarajevu, ja sam ovdje. Živim u miješanom braku (...) u posve izmiješanom nacionalnom i religijskom porodičnom okruženju i smatram to svojom najvećom srećom (...) Moja djeca nemaju razloga da budu frustrirana porijeklom, naprotiv! Moj sin je od prvog dana agresije u redovima Armije BiH. (...) Čitav rat borim se protiv četnika kako najbolje znam, a mnogo, mnogo duže protiv ljudomrzaca, rasista i fašista. Nisam Srbin, ja sam – BEZBOJNI! Jesam li (...) ispunio sve uslove da budem ČETNIK? Moram li, Latiću, preći na islam, pa da steknem pravo da ovdje i dalje živim, mislim svojom glavom i osjećam ono što osjećam?“ Slavko Šantić, „Žirinovski nije sam“, *Oslobođenje*, god. LI, br. 16535, Sarajevo, 23. juni 1994, 12.

[58] Asim Gruhonjić, „Žirinovski – kukavičije jaje“ (preneseno iz *Oslobođenja* od 19.6.1994), *Mješoviti brakovi,* 157-162; U tekstu se implicite navodi da, baš kao što muslimanska tolerancija ima svoja kulturno-civilizacijska ishodišta, tako je i fašizam kulturno uvjetovan „pravoslavno-boljševičkom spregom“.

[59] „Za mene više poštenog Srbina nejma. (...) Ponovo srljamo u novi pokolj i zato mi ćemo tražiti od bosanske vlade da vi ne smijete više pisati o tom mix braku, vi nas ubijate ponovo vašim perom, vašim listom *Oslobođenje*.“ Logoraš Omarske, „Ja sam svoje prijateljstvo sa Srbima platio“, *Ljiljan,* God. III, br. 85, Sarajevo-Ljubljana, 31. august - 6. septembar 1994, 18.

[60] Alija Latifić, „Po mjeri nacionalizma“, *Oslobođenje*, god. LI, br. 16547, Sarajevo, 5. juli 1994, 11; Mirsad Abazović, „Varijante zablude“, *Oslobođenje*, god. LI, br. 16549, Sarajevo, 7. juli 1994, 12; Sead Mahmutefendić, „Genetski »higijeničari«“, *Oslobođenje*, god. LI, br. 16551, Sarajevo, 9. juli 1994, 11; Garde u dnevniku bilježi svoje utiske iz Sarajeva ’94. godine : „Zapodijevam razgovor s prodavačem (...) Nakon prvih riječi vadi iz džepa fotografiju na kojoj je mlada smeđokosa žena i djevojčica: 'Moja žena i kćerka. One su u Trebinju (...) tamo smo živjeli, ja sam Musliman, žena mi je Srpkinja. Morao sam pobjeći, prijetili su mi, svekar me je htio ubiti. Došao sam ovamo. Žena mi je ostala tamo s kćerkom. Ali još me uvijek voli, ponekad nam pođe za rukom razmijeniti pisma, jednog dana ćemo biti zajedno.' Kaže mi također: 'Bio sam ravnodušan prema religiji, ali nakon svega (...) vratio sam se Bogu.' (...) Povratak islamu izazvan je nasiljem koje su ovi ljudi pretrpjeli kao Muslimani. (...) Ipak, bitka za toleranciju nije izgubljena, razgovor se nastavlja, društvo se opire pojavama fanatizma. To posebno vrijedi za bošnjačku zonu. (...) Tu je, a posebno u Sarajevu (...) jasnija (...) težnja čuvanja pluralizma.“ P. Garde, *Dnevnik putovanja u Bosnu i Hercegovinu,* 119.

[61] „Ne stanite na jednom odgovoru (...) ovim fanaticima koji, u kampanji protiv jednog Muslimana, iznose na vidjelo svoju stvarnu »demokraciju« (...) zašto ne ustanete i ne protestirate pred Vladom i Predsjedništvom zbog ataka na islam, koji (...) [je, S.V.] nacionalna vrijednost broj jedan. (...) Važno je što ću napisati svoje reagiranje ili podići telefonsku slušalicu da redakciji koja je uvrijedila moje vjersko ili nacionalno dostojanstvo kažem da je jedan Musliman više protiv njih i da odustajem od njihovih medijskih usluga!“ Dž. Latić, „Samo sloboda ne hrče“, 32.

[62] Dok je gorilo Goražde, piše Latić, „Po Sarajevu je treštila muzika i tutnjali birtijski fliperi (...) a kad je organiziran miting podrške Goraždu, odazvalo se svega pola glavne ulice, koju još uvijek nazivaju po Josipu Brozu i u kojoj, u politeističkom ambijentu, i danas gori »vječna« vatra.“ Isto.

Na kraju ovog iscrpnog prikaza idejno revidirane bošnjačke socijalističke prošlosti u *Ljiljanu*, želim izložiti nekoliko zaključaka.

Naime, radikaliziranost diskursa u *Ljiljanu* i njegova nedemokratska isključivost dijelom je proizvod vanrednih ratnih okolnosti i strašnog nasilja koje je pretrpila bošnjačka zajednica od svojih sunarodnjaka tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ipak, to nasilje, kao izvor traume, praktično je poslužilo etnonacionalnoj političkoj eliti da dovrši proces stvaranja nacionalnog društva utemeljenog na konceptu kulturnog fundamentalizma, a kroz čije etabliranje je postizala i vlastitu političku legitimaciju. Dio procesa učvršćivanja etnonacionalne idejno-političke paradigme bila je i delegitimacija, te radikalna diskreditacija svih vrijednosti i društveno-političkih nosilaca socijalističkog sistema, kao i inkluzivnih društvenih koncepata. Radikalni, nedemokratski ton rasprave imao je ućutkati ono što se smatralo društvenim reliktom socijalističkog sistema i gurnuti ga na društvenu marginu, te suziti javni politički prostor za svaki alternativni diskurs koji bi mogao predstavljati izazov željenoj hegemonizaciji.

Majka – temelj biološke i kulturne obnove kolektiva

Na marginama etnonacionalne „stvarnosti“ krajem 1980-ih u *Preporodu* počeo se intenzivnije razvijati repatrijarhalizacijski i retradicionalizacijski diskurs novoizrastajuće medijske, društvene i političke elite koji se obraćao ženi i koji ju je pozivao da sa sebe zbaci griješne naslage *lažne emancipacije*, te da se vrati u toplinu privatnog prostora i (islamskog) porodičnog gnijezda, rasturenih njenim izlaskom u javnu sferu i procesima modernizacije i sekularizacije u socijalizmu.[63] Od nje se tražilo da iznova prigrli svoj islamski identitet, a sa njim i svoju temeljnu društvenu funkciju – (pre)odgoj porodice – što je, u krajnjoj liniji, impliciralo islamski „preporod“ zajednice.[64] U navedenom smislu, reprezentacije žene koje se mogu naći u bošnjačkoj vjersko-nacionalnoj štampi krajem 1980-ih i početkom 1990-ih se „školski“ uklapaju u patrijarhalne kulturne koncepcije. Unutar tih koncepata društveni svijet je podijeljen na privatno i javno, na dom i svijet, na prirodu i kulturu, pri čemu muškarac u javnom prostoru, ispoljavanjem svoje stvaralačke snage, kroz destrukciju tj. neprestano obuzdavanje prirode, kreira kulturu i civilizaciju, utemeljuje socijalne norme, društvene i rodne uloge i pojavljuje se kao njihov dominantni tumač.[65] Privatna sfera, kao sfera biološke reprodukcije, nominalno pripada prirodi, tj. ženi. Unutar

[63] Sejjid Mevlić, „Muslimanka: Ponižena ili poštovana žena?“, *Preporod*, god. XX, br. 15, Sarajevo, 1. august 1989, 10; „Ponuda za razmišljanje Da li je potrebno ženu vratiti kući?“, *Preporod,* god. XX, br. 4/444, Sarajevo, 15. februar 1989, 6.

[64] Fahira Fejzić, „»El-Hisn« - tvrđava čestitosti“, *Preporod,* god. XX, br. 24, Sarajevo, 15. februar 1989, 13.

[65] O tome vidjeti: Vjeran Katunarić*, Ženski eros i civilizacija smrti*, Zagreb siječanj 2009; Šeri Ortner, Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?, *Antropologija žene*, Zbornik radova (ur.) Žarana Papić, Lydia Sklevicky, Beograd 1983, 152-183.

te sfere njoj je dodijeljena dužnost primarne socijalizacije, tj. odgoja djece koju je rodila, čime ona postavlja temelje i za kulturnu reprodukciju zajednice.[66] Autori napominju da ta primarna socijalizacija koja se odvija u „toplini“ porodičnog doma ima mnogo veći emotivni naboj, pa time i veću važnost, od sekundarne socijalizacije koja se odvija u institucionalnom/javnom prostoru.[67] Zapravo, majka djecu priprema za inicijaciju u svijet civilizacije i kulture koji počiva na opisanim rodnim odnosima i podjelama, te osobenim kulturno-civilizacijskim normama i principima. Kako napominje Suzen Harding, „ženine riječi“ u odgojnom su procesu „sredstva za postizanje ciljeva kulture.“[68] Pri tome, *privatno* ne implicira suštinsku odvojenost od *javnog*, naprotiv, kako napominje Adorno, bračna zajednica je, posebno u modernom dobu, *društveno posredovana do svoje najintimnije strukture*[69] jer je ona temelj reprodukcije društvenih odnosa, naročito rodnih, unutar različitih kultura.[70]

Polazeći od navedenih patrijarhalnih koncepata Muharem ef. Omerdić, glavni imam koordinator u Istanbulu, je, oglašavajući se ispred Islamske zajednice tokom rasprave o „mješovitim brakovima“, napominjao: „ (...) jasnim normama za izbor bračnog druga koje je propisao islam (...) Ne štiti se samo osjećaj i pravo pojedinaca već i interes zajednice. Bračni drugovi se uključuju u Zajednicu, djeluju u njoj, rođenu djecu odgajaju u sklopu te Zajednice i (...) Zajednici nije svejedno kakvi će ti njezini članovi biti i kakav će joj doprinos davati.“[71]

---

[66] „Primena razlike unutrašnje/spoljašnje na područje konkretnog, svakodnevnog života podelila je društveni prostor na (...) dom i svet. Svet je spoljašnje, domen materijalnog; dom predstavlja unutrašnje duhovno sopstvo ličnosti, njen pravi identitet. Svet je (...) tipičan domen muškaraca. Dom u svojoj suštini mora ostati pošteđen od profanih aktivnosti u materijalnom svijetu; i dom predstavlja žena. (...) Dom je bio najbitnije mesto za ispoljavanje duhovnog svojstva nacionalne kulture, a žene su morale da prihvate glavnu odgovornost za zaštitu tog svojstva i brigu o njemu.“, Partha Chatterjee, „Nacija i njeni fragmenti“, *Reč,* br. 78/24, „Fabrika knjiga“, Beograd 2009, 171, 176.

[67] Socijalizacija predstavlja „sveobuhvatno i konzistentno uvođenje pojedinca u objektivni svijet društva ili nekog njegovog sektora. Primarna socijalizacija je prva socijalizacija koju individuum prolazi u djetinjstvu i putem koje postaje članom društva. Sekundarna socijalizacija je svaki naredni proces koji već socijaliziranog pojedinca uvodi u nove sektore objektivnog svijeta njegovog društva.“ Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb 1992, 156; Autori u knjizi naglašavaju da je primarna socijalizacija mnogo više od *„kognitivnog učenja“* te da se *„zbiva pod okolnostima koje su jako emocionalno nabijene.“* Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb 1992, 157.

[68] Suzen Harding, „Žene i reči u jednom španskom selu“, *Antropologija žene*, 278-303.

[69] Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Sociološke studije,* Zagreb 1980, 124.

[70] Kao što napominje i Nira Yuval Davis: „(...)Izgradnja 'doma' ovdje je od posebne važnosti, uključujući odnose između odraslih i između odraslih i djece u obitelji, načine kuhanja i objedovanja, obavljanja kućnih poslova, igre i priče za spavanje, iz kojih se rađa svjetonazor, etički i estetski, koji se može naturalizirati i reproducirati." Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*.

[71] Muharem ef. Omerdić, „Načelna zabrana po islamskom pravu“, *Preporod,* god. XXV, br. 8/567, Sarajevo, august 1994, 20, 21. Šemso Tanković, predsjednik SDA Hrvatske, je također pisao o bračnoj zajednici kao „temeljnom nukleusu formiranja svekolikog društvenog, moralnog i

Islamsku porodicu na kraju 20. st, kao temeljnu ćeliju bošnjačke nacionalno-kulturne zajednice u Bosni i Hercegovini, unutar koje se kroz bračno udruživanje i odgojni proces zajednica biološki i kulturno obnavlja, mogla je, prema ideolozima *Ljiljana,* obnoviti primarno majka, „dobra muslimanka", udata za muslimana. Stoga je rasprava o „mješovitim brakovima" i bila biopolitički usmjerena na nju, njeno tijelo, život, i njenu djecu kao svojinu kolektiva, i primarno se njoj raspravom izricala zabrana sklapanja „mješovitog braka".

Mustafa Spahić je u svom tekstu „Gore od silovanja" ustvrdio da je šteta za zajednicu kada muslimanka voljno stupi u „mješoviti brak" bila veća od one štete koju je masovno i brutalno silovanje bošnjačkih žena u ratu nanijelo zajednici: „Muslimanka se za nemuslimana nikada ne može udati (...) Prvi [razlog, S.V] (...) djeca u islamu pripadaju i vode se po ocu (...) Svaka udaja muslimanke za nemuslimana, za islam i muslimane, znači gubitak nje i njezine djece (...) Drugi razlog (...) ehluh-kitabi [*narodi Knjige*, kršćani i jevreji, S.V.] ne priznaju islam kao vjeru od Boga i (...) nisu obavezni garantovati muslimanki koja se uda za njih njeno islamsko pravo niti obezbijediti pomoć u organizovanju njenog islamskog života. (...) Samim činom udaje za nemuslimana, one postaju nevjernice. (...) Mada su nam svima ova silovanja teška, nepodnošljiva i neoprostiva, ona su sa stajališta islama lakša i bezbolnija od mješovitih brakova, djece i prijateljstva iz njih."[72]

Kao što se može vidjeti iz donesenog citata, etnonacionalna elita apostrofirala je samo ono što je razumijevala kao kolektivni aspekt individualne tragedije koju su preživjele silovane žene u ratu 1992-1995. Dvije vrlo vrijedne antropološke studije koje se istraživački usredsređuju na lokalne muslimanske identitarne zajednice – jedno srednjobosansko selo i jednu sarajevsku mahalu – u socijalizmu 1980-ih, potvrđuju da je uloga muslimanske žene bila ključna u održavanju kulturne i socijalne kohezije identitarnog prostora unutar kojeg se održava tradicijsko društvo, a naspram javnog, sekularnog, ideološkog i identitarno otuđujućeg prostora socijalističkog grada.[73] U navedenom smislu, masovnim silovanjem, uništavani su oni članovi identitarne zajednice koji su bili njeno vezivno tkivo, ali su uništavana i ljudska bića kao individue, a ono što je u

---

političkog svjetonazora." Dr. Šemso Tanković, „Britanskom kralju zabranjeno je oženiti se s katolkinjom", *Ljiljan,* god. III, br. 82, Sarajevo-Ljubljana, 10-17. august 1994, 15.

[72] Mustafa Mujki Spahić, politolog, dio grupe muslimanskih intelektualaca osuđenih u *Sarajevskom procesu* 1983. godine. Uposlenik Islamske (vjerske) zajednice kao imam, hatib, muallim, profesor u Gazi Husrev-begovoj medresi; Stalni član novinarske ekipe koja je kreirala *Preporod* (od 1989), *Muslimanski glas* i *Ljiljan*. M. Spahić, „Gore od silovanja", 18.

[73] „Kao sudionici u javnom životu, definisani kao komunisti i Jugoslaveni, muškarci vjernici svoja su vjerska uvjerenja i prakse u velikoj mjeri morali prepustiti ženama koje su ionako najveći dio svog vremena provodile u selu." Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Sarajevo 1997, 205; Cornelia Katharine Sorabji, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*, Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge 1989, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (posljednji put pristupljeno 15. 1. 2019).

civilizacijskom smislu poražavajuće jeste da se nije sa jednakim pijetetom prilazilo patnjama „pravovjerne“ i sekularizirane Bošnjakinje. Autori tekstova u *Ljiljanu* prisvajali su sebi ulogu tumača Božije volje koji su na trivijalizirajući način prilazili strašnoj traumi žene, te su u njihovom diskursu sekularizirane žene, „moralne otpadnice“ postajale dvostruki *farmakosi*: „Svaka čestita, poštena i nevina muslimanka koja sada bude silovana i obeščašćena, a imala je svoj stid, karakter, dostojanstvo, čast i ponos, biće kod Allaha nagrađena i zaštićena. (...) mi kao pojedinci, a i kao cjelina, na islamski način moramo prihvatiti i na svaki način moramo pomoći naše obeščašćene kćerke, sestre i žene. Sa neudatim se muslimani trebaju ženiti, a svim moramo pomoći da zaborave preživjele traume i tim nikada ne uzimati za slabost i grijeh ako su prije toga bile moralne i poštene. (...) Od sada, pa dok postojimo – neka nikada ne nose usku, kratku i prozirnu odjeću.“[74]

U *Ljiljanovim* propagandnim porukama koje su pisale žene i koje su radikalno skretale u desni idejno-politički spektar, sekularizam i „mješoviti brakovi“ kategorizirani su kao blasfemično izdajstvo kolektiviteta, te su se gradile diskurzivne reprezentacije Bošnjakinje idealnog tipa: „Bošnjakinja – muslimanska žena mora se očistiti od svega srpskog i četničkog što je ugradila u sebe da bi bila »moderna« kroz sve Lepe Brene, i da joj više nikad ne nalikuje. Bošnjakinja – muslimanska žena prvo treba halaliti Srpkinjama i Hrvaticama (tzv. inovjernicama) na uzetim »primjercima« Muslimana. Sad i nikad više! Bošnjakinja – muslimanska žena treba da se zamota! (...) Bošnjakinja – muslimanska žena mora naučiti voditi ljubav. Da bude optimalna i konstruktivna, kako u dvadesetčetvrtoj, tako i u pedesetčetvrtoj (...) Bošnjakinja – muslimanska žena treba izrasti zajedno sa svojim narodom. Bošnjakinja – muslimanska žena mora biti obrazovana, mudra, plemenita i jaka. Toliko jaka kao i Bosanska armija. Bošnjakinja – muslimanska žena, ako hoće pobijediti mora biti najbolja.“[75]

Poruka ženi da kreatori *novog poretka* računaju na nju u postkataklizmičnoj regeneraciji nacije, odjeknula je, tokom rasprave, i kroz paraliterarnu produkciju[76] i odgojno-obrazovni pristup u *Ljiljančiću*, *Ljiljanovom* dodatku za djecu, u kojem je u oktobru 1994, u rubrici *Bosni i Hercegovini iz daljine*, štampana pjesma autora Omera Lipovca pod naslovom „Poruka Bošnjankama“: „Nemoj se udati za stranca Bošnjanko // (...) // Sad poslije pepela i mraka / Kad se Bosna preporađa / Potrebne su joj djevojke / Bujne voćke da dadu plodove // (...) // Da liječe patnje minule / Da zakanu tuge goleme / Da ljube

[74] M. Spahić Mujki, „Gore od silovanja“, 22.
[75] Alma Zjakić, „Lice i obraz Bošnjakinje“, *Ljiljan*, god. III, br. 76, Sarajevo-Ljubljana, 29. juni – 6. juli 1994, 24.
[76] O „žanrovima simbolične verbalne komunikacije koje određena zajednica ili njen takozvani „temeljni sloj“ sankcioniše kao sredstva pogodna za razmenu kolektivnih iskustava“, vidjeti: Ivan Čolović, *Divlja književnost, Etnolingvističko proučavanje paraliterature*, Beograd 1985.

bosanske ratnike / Što mlade voćke kaleme / Da rode one što su nestali / Da rode nove viteze // (...)“[77]

Sve što sam navela u ovom dijelu rada ima za cilj ukazati na biopolitičku strategiju sadržanu u proizvodnji diskurzivnih znanja u bošnjačko-muslimanskim medijima kroz raspravu o „mješovitim brakovima“. Ta strategija je bila usmjerena na ovladavanje *golim životima* nacionalnih podanika putem kojih se *nova identitarna zajednica*, kao i njeni politički predvodnici, legitimirala. U njenom fokusu su bile žene kao majke i odgojiteljice, bračna zajednica i djeca koja se rađaju unutar nje, a preko kojih se ostvaruje reprodukcija i održanje ideološkog, političkog, kulturnog, ekonomskog poretka, društvenih/rodnih odnosa, te legitimacija suverenih struktura moći koje su taj poredak utemeljile služeći se i diskurzivnim nasiljem i isključenjem vanjskog i unutarnjeg *Drugog*.

Epilog

Rasprava o mješovitim brakovima utihnula je početkom jeseni 1994. godine. Jedini je Džemaludin Latić odbijao napustiti diskurzivno bojište.

Unatoč opetovanim zahtjevima koje je iznosio u svojim tekstovima, vršeći pritisak i tražeći od Islamske zajednice, tj. njenih oficijelnih predstavnika da podrže obvezujućim aktom/fetvom njegove stavove o miješanim brakovima,[78] to se nije desilo. Tek je potkraj 1994, u intervjuu *Ljiljanu*, reis-ul-ulema Mustafa ef. Cerić kazao, referirajući se na raspravu: „Želio bih ovom prilikom reći da je pitanje mješovitih brakova jasno u Kur'anu i Sunnetu. Mi nemamo pravo ništa dodati. Možemo samo podsjetiti »Ljiljan« je to već uradio. Prema tome, Islamska zajednica nije bila obavezna na poseban način dati poseban odgovor.“ [79] Na vrlo

[77] Omer Lipovac, „Poruka Bošnjankama“, *Ljiljančić,* god. III, br. 15, Sarajevo-Ljubljana, 5. oktobar 1994, 4.

[78] „(...) kako stvari stoje naša islamska zajednica ne smije izaći u javnost sa stavovima o društvenom islamu, pogotovo ne o mješovitim brakovima. (...) ovaj stav ova institucija (...) bošnjačkom narodu duguje najmanje 50 godina – jer je hrabri rahm. Mehmed Handžić, u toku onog rata (...) izdao čuvenu, ali do danas zabranjenu fetvu o tom pitanju.“ Džemaludin Latić, „Borba za budućnost (preneseno iz *Ljiljana*, br. 97, 10.10.1994)“, *Mješoviti brakovi*, 150; Latić je nastavio opsesivno tražiti očitovanje od „islamskih autoriteta“ i nakon što je rasprava utihnula: „(...) ali ja tražim od islamskih autoriteta da preporuče da se muslimani žene i udaju isključivo između sebe. Takva fetva (islamsko pravno mišljenje) postoji i odnosi se na one muslimanske narode kojima prijeti biološki opstanak i asimilacija (...)“ Džemaludin Latić, „Obradovao sam muslimane širom svijeta i okaharao naše neprijatelje (preneseno iz *Bošnjačkog avaza*, br. 39, 19.4.1995)“, *Mješoviti brakovi*, 173; Zapravo, kako stvari stoje, čelni ljudi Islamske zajednice čini se nisu bili voljni da se eksponiraju i uključuju u raspravu koja je poprimila takve neželjene razmjere i zadobila negativan publicitet.

[79] Pitanje postavljeno reis-ul-ulemi, sa dozom ironije i nezadovoljstva, glasilo je: „(...) čudi nas zašto se prilično odšutjela ona ispolitizirana »polemika« o mješovitim brakovima....Jesu li posrijedi bili politički, »suživotnički« ili neki razlozi?“ Hadžem Hajdarević, Aziz Kadribegović, „Oni koji nas optužuju za islamizaciju rade na našoj kristjanizaciji“, *Ljiljan*, god. II, br. 100, Sarajevo-Ljubljana, 14-21. decembar 1994, 38, 39.

neposredan način, reis-ul-ulema je ovom izjavom, kao predstavnik institucije, legitimirao *Ljiljanove* stavove o braku.

Dvije godine nakon izbijanja rasprave i godinu dana po okončanju rata u Bosni i Hercegovini, Rijaset Islamske vjerske zajednice, kao prvu publikaciju u okviru obnovljene Biblioteke *Glasnika*, publicirao je zbornik *Mješoviti brakovi*, u kojem su, osim tekstova koje su u ljeto 1994. godine napisali Džemaludin Latić, Mustafa Spahić, Enes Karić, Esad Duraković, Asim Gruhonjić, Azra Jaganjac, Džemaludin Šestić, bili ponovno objavljeni i tekstovi Fehima Spahe, Mehmeda Handžića, Ibrahima Trebinjca, Mehmed-Ali Ćerimovića, Hasiba Muradbegovića iz 1930-ih i 1940-ih.[80]

Analiza napisa iz perioda 1930-ih/1940-ih otkriva da je modernizacija u svojim skromnim počecima krajem 19. st. i sa integralnim procesima – sporom i manjkavom urbanizacijom i sekularizacijom – predstavljala opasnost za očuvanje tradicionalne vjerske islamske zajednice u vremenu koje je dolazilo, posebno zbog činjenice da, sa povlačenjem Osmanskog carstva, dolaskom Austro-Ugarske monarhije, te docnije sa uspostavom Kraljevine SHS/Jugoslavije, muslimani gube položaj društveno-politički i kulturno-civilizacijski dominantne grupe te se, sa stanovišta tradicionalizma muslimanske društvene elite, nameće potreba još većeg očuvanja zajednice u okvirima kršćanskog carstva/kraljevstva.[81] Očuvanje je značilo sačuvati svaki *goli život* za zajednicu i uskladiti ga sa interesima kolektiviteta na način kako su ih definirali tradicijski autoriteti, kroz bračnu zajednicu u kojoj supružnici svoj lični, privatni odnos te rađanje i odgoj djece podređuju interesima biološke i kulturne reprodukcije vjerskog/nacionalnog kolektiviteta.[82] Grad se, sa začecima

[80] Zbornik je malog, džepnog formata. Primjerak koji je autorica imala priliku čitati uvezan je nemarno, sa dosta grešaka, očito kao brošura koja se mogla lako distribuirati po džematima; U predgovoru publikaciji M. Hadžić, ispred izdavača, napominje: „Valjanim oblikovanjem i odgojem porodice postižemo biološko i kulturno uzdizanje svog naroda. (...) Pravi sadržaj i svrha braka jest osiguranje potomstva koje praktički odlučuje o sudbini naroda. (...) Brak je, dakle, naša dužnost prema samima sebi, svojoj porodici, narodu kome pripadamo i državi. (...) Nijedan drugi odgojni element kod usavršavanja našeg „Ja“ nije tako jak kao porodica iz koje proističemo.(...) Svaka bračna zajednica u kojoj se ne postiže svrha braka, tj. afirmacija ljudskog života kroz osiguranje valjanog potomstva nije udovoljila svom osnovnom cilju.“ *Mješoviti brakovi*, 4, 5, 6.

[81] Ibrahim Trebinjac, daleke 1939, piše kako kriza braka, kojoj doprinose i mješoviti brakovi, ishodi iz krize morala, u (evropskim) gradovima, i to ženskog, jer je žena iskoračila u javnu sferu. Ipak, napominje, ta „moralna i socijalna sramota“ za muslimane je gora baš zbog toga što su pripadnici islama. Po njemu taj problem poprima zabrinjavajuće razmjere jer doprinosi depopulaciji nacije: „(...) kulturne, ekonomske i socijalne prilike muslimana treba da budu ništa manje nego sjajne, pa da tek onda sklapanje takvih brakova od strane islama bude dozvoljeno (...) naše ekonomske i socijalne prilike, osobito u zadnje vrijeme, upravo [su, op.a.] bijedne, pa (...) možemo slobodno reći, da je sklapanje mješovitih brakova ništa manje nego obični zločin prema našoj muslimanskoj zajednici (...). Ibrahim Trebinjac, „Kriza braka (Preneseno iz *Glasnika IZ Kraljevine Jugoslavije*, br. 8, VIII/1939)“, *Mješoviti brakovi*, 51.

[82] Mehmed-Ali Ćerimović 1937. godine piše u listu *El-Hidaje*: „Muslimanima je (...) dužnost da umnože svoje potomstvo, što mogu, s obzirom na društvene odnose, postići samo valjanom ženidbom. Što se budu muslimani u većem broju množili, u toliko će i njihova zajednica jača biti. (...) Hadis kaže: 'Ne ženite se sa ženama starim i nerotkinjama; sa vašim množenjem pobjedit ću

modernizacije počinje percipirati od zaštitnika tradicije kao prostor gubljenja tradicijskog identiteta, nemorala, tj. modernizma i sekularizma, te opasnog raspada tradicijskih autoriteta i veza, kolektiviteta i bujanja pošasti individualizma. Selo ostaje društvenim prostorom iz kojeg ishodi održanje i revitalizacija patrijarhalnih i tradicijskih normi i njihovih nosilaca.“[83]

Iako je brak muslimana sa nemuslimankom, sklopljen na temelju šerijatskih normi, vjerskim propisima bio dozvoljen zato što se smatralo da u patrijarhalnoj i tradicionalnoj porodici djeca predstavljaju svojinu muževa roda, te se i odgojni proces odvija u skladu sa principima njegove patrijarhalne porodične dominacije i vjerske i kulturno-civilizacijske pripadnosti,[84] ipak, u promijenjenom odnosu društvenih i političkih snaga, u kojima islamsko društvo prestaje biti dominantna paradigma, javlja se, i 1930-ih kao i 1990-ih, problem i pitanje majke „inovjerke“ kao kredibilne odgojiteljice pripadnika muslimanskog ummeta.[85] Te majke se stigmatiziraju, percipiraju kroz prizmu nacionalne i socijalne predrasude, prikazuju kao podmukle, nemoralne žene koje stupaju u bračnu zajednicu vođene interesom, te kao one koje urotnički rasturaju islamsku zajednicu, te djecu, a nekad i muževe, privode pod krilo svoje vjerske i nacionalne zajednice, snažeći je.[86]

---

ummete (druge).' (...) Islamska zajednica (...) ne može niti smije dopustiti da se nijedan musliman, a kamoli porodica otuđi od svoje sredine. (...) brakovi s kojima se ne može postići svrha braka nisu ni dozvoljeni (...).“ Mehmed-Ali Ćerimović, „Mješoviti brak (Preneseno iz *El-Hidaje,* br. 3, god. I/1937.)“, *Mješoviti brakovi*, 80, 81, 82, 85, 94.

[83] „Još je, hvala Bogu, jedino seljaštvo, taj izvor naše snage, ostalo pošteđeno od te napasti.“ Fehim Spaho, „Mješoviti brakovi“, 7

[84] Mehmed-Ali Ćerimović u svom tekstu, pozivajući se na šerijatske propise, napominje: „(...) djeca, bilo muška ili ženska, pripadaju mužu koji je islamske vjere i sama imaju biti muslimani. (...) mužu je određena uloga vođe i starješine u bračnom i porodičnom životu.“ Mehmed-Ali Ćerimović, „Mješoviti brak“, 94, 104, 105.

[85] Kroz podmladak socijaliziran na islamskoj kulturno-civilizacijskog osnovi zajednica se reproducira u tradicionalnom smislu, stoga reis Spaho i napominje: „Kod nas (...) gdje smo izmiješani s toliko drugih vjera i gdje nam je upotreba šeriatskih propisa i suviše ograničena, mješoviti su brakovi opasnost, koja ugrožava naš porodični život, a po tome i čitavu našu budućnost kao pripadnika islama. Jer, ruku na srce, djeca iz mješovitog braka, ma kakav im se vjerski odgoj davao, ne mogu biti dobri muslimani. (...) Majka, kad pripada drugoj vjeri, ne može biti ni tutorica, ni odgojiteljica (hadina).“ Fehim Spaho, „Mješoviti brakovi“, 8, 11, 15.

[86] „(...) inovjerka, kad se već odluči da stupi u bračni život s muslimanom, ona tu svoju odluku donese nakon uvjerenja, da se s muslimanom može dobro preživjeti, a skoro nikad ona nije posljedica njene ljubavi prema muslimanu. Pa da naša tragedija (...) bude veća i potpunija, muslimani se najviše žene onim inovjerkama, koje su poznate kao svjetski otpaci ili kao djevojke iz polusvijeta.“ Ibrahim Trebinjac, „Kriza braka“, 52; „Omer (hazreti Omer, prijatelj poslanika Muhammeda a.s, drugi kalifa, S.V) se rasrdio zbog miješanja muslimana sa nemuslimankom i zbog bojazni da dijete ne bude odvraćeno od vjere, jer u djetinjstvu ono više slijedi majku. (...) Osim toga u ženidbenoj vezi može se ljubav povećati pa da to bude uzrokom da on nagne njenoj vjeri, a to sve znači bacati sebe bez potrebe u očitu štetu.“ H. Mehmed Handžić, „Mišljenja islamskih učenjaka koji su bili protiv mješovitih brakova (Preneseno iz *Novog Behara*, br. 1-4, XII/1938/1939)“, *Mješoviti brakovi*, 30; „(...) može [se, S.V] doznati iz pripovijedanja i to, kako je u po nekom muslimanskom mješovitom braku mati inovjerka potajno prijavila i zavela u knjigu svojih vjerskih i drugih za to nadležnih vlasti, da djeca pripadaju vjeri kojoj i ona sama pripada.“

Publiciranjem zbirke tekstova *Mješoviti brakovi* Islamska zajednica je, uputivši na tekstove iz međuratnog perioda kao na tradicijska i idejna ishodišta onih stavova o „mješovitim brakovima“ iz 1994. godine, kojima je priskrbljivala legitimitet i opravdanost među članovima zajednice, potvrdila njihovu aktuelnost i u suvremenosti. U tom smislu zbornik je bio i vodič i institucionalna uputa za Bošnjake u kulturnoj praksi bračnog udruživanja. Ipak, Islamska zajednica, unatoč regresivnom razvoju povijesnih procesa i društveno-političkog konteksta kojim su dominirali vjerski i nacionalni ekskluzivizmi, krajem 20. st, možda i zbog potrebe političkog taktiziranja, nije mogla povratiti onu društvenu snagu i normativni utjecaj koji je imala između dva svjetska rata i koji je Latić anticipirao za nju u u okvirima novog etno-nacionalnog društvenog poretka.

Zaključak

Cilj *diskurzivnih znanja* proizvedenih u *Ljiljanu* u ljeto 1994. godine, povodom rasprave o „mješovitim brakovima“, bio je da učvrste temelje etnonacionalnog društva – kreiranog ratnim nasiljem, a zasnovanog na principima *kulturnog fundamentalizma* – i njegove političke protagoniste na vlasti. Samim tim da dovrše proces hegemonizacije tih „znanja“ na novonastalim etnonacionalnim teritorijama, te proces *subjektivacije*, osiguravanja podaništva, i *etnizacije* tj. kreiranja *amoralne zajednice* u kojoj bi nacionalno-kulturni identitet izrastao na islamu kao temeljnoj odrednici bio apsolutizovan i izjednačen sa individualnim i političkim. Da bi se to obezbjedilo trebalo je do kraja i konačno delegitimirati i diskreditirati vrijednosti zbačenog, socijalističkog, društveno inkluzivnog sistema, te društveno marginalizirati i anulirati u javnom prostoru njegove političke i društvene nosioce koji su mogli biti prijetnja pomenutoj hegemonizaciji. U tu svrhu, kroz diskurs u *Ljiljanu* je

---

Mehmed-Ali Ćerimović, „Mješoviti brak“, 90; „Djeca iz ovih brakova [mješovitih, S.V], koja su prepuštena majci nemuslimanki, odgajana su u svemu više nego u uzvišenom islamu. U najviše slučajeva je majka, bilo tajno bilo s očevom privolom, krstila djecu iako su od oca muslimana.“ Hasib Muradbegović, „Tumač šeriatskih propisa hanefijskog mesheba o ženitbi, obitelji i nasljedstvu (Preneseno iz knjige prve i druge, *Ženitbeni i obiteljski propisi s važnijim rješitbama Vrhovnog šeriatskog suda, Ulema Medžlisa i Šireg Savjeta Reisu-l-uleme, s osvrtom na građansku i kanonsku ženitbu i obiteljske odnose,* Zagreb, 1943)“, *Mješoviti brakovi*, 66.
„Mješoviti brakovi su bili partijskim političkim kadrovima iz muslimanskog naroda dužnost i zadatak prvog reda. (...) Svi drugi u mješovitim brakovima igrali su svoju ulogu i za njih su oni bili privid, obmana i laž kojom su uspavljivali i za sadašnji genocid pripremali, stalno, naivne muslimane. (...) Svaki neprijatelj islama dobro zna da je brak srce, središte, polazište i ishodište svih odnosa među muslimanima (...).“ Mustafa Spahić, „Gore od silovanja“, 22; „Mnoge maske (...) padoše na tlo, otkrivši prava, ogoljela, nacionalistička lica svojih životnih partnera (...) Bračni partner je nemilosrdno okretao leđa svom životnom drugu i nakon što bi mu skresao u brk svu nacionalističku bljuvotinu, koju je u sebi godinama osjećao, odlazio je u nepovrat!“ Džemaludin Šestić, „O mješovitim brakovima (Preneseno iz *Muallima*, br. 24-25, septembar-oktobar 1994)“, u: *Mješoviti brakovi,* 179.

(re)producirana potpuno revidirana slika socijalističke stvarnosti bošnjačkog kolektiva i njenih značenja. Ta „slika“ bila je opterećena konstruiranim, svedenim, pojednostavljenim prikazima kojima je šok izazvan strašnim nasiljem, koje se u periodu 1992-1995. obrušilo na bošnjački kolektiv, priskrbljivao vjerodostojnost. U tom smislu posljedice nasilja su iskorištene za pokušaj dovršenja procesa potpune kolektivne homogenizacije. Biopolitička strategija rasprave o „mješovitim brakovima“, tj. brutalno diskreditiranje „mješovitih“ bračnih zajednica kao onih koje narušavaju granice kulturnog identiteta, imalo je za cilj obezbjediti kontrolu nad socijalizacijom članova novouspostavljenog etnonacionalnog društva kojemu je na taj način trebalo osigurati reprodukciju. Način za postizanje tog cilja bio je diskurzivni pritisak i institucionalna kontrola nad bračnim udruživanjem, te nad tijelom žene kao majke, odgojiteljice, percipirane kao presudne u procesu biološke reprodukcije i primarne socijalizacije subjekata novog društveno-političkog poretka.

Rezime

U ovom radu autorica donosi analizu rasprave o „mješovitim brakovima“ koja je inicirana tekstom glavnog urednika bošnjačkog nacionalnog tjednika Ljiljan u junu 1994. Taj tekst je predstavljao reakciju na izjavu predstavnika novoosnovanog Kruga 99, kojeg su činili intelektualci lijeve političke orijentacije, Adila Kulenovića koji je konstatovao da značajan procenat mješovitih brakova koji se čak i u ratu sklapa u Sarajevu i Bosni i Hercegovini govori u prilog tome da nukleus zajedničkog života različitih nacija neće biti uništen. Latićev tekst-reakcija na tu izjavu nosio je naslov *Bezbojni* čime je autor eugeničkim rječnikom poručivao da se unutar bračne zajednice koja je narušila granice tradicionalnog identiteta i koja je utemeljena na „multikulturalnim“ osnovama rađaju i odgajaju djeca „bez identiteta“. Naime, početkom 1990-ih, nacionalno-kulturni identitet je do te mjere esencijaliziran i naturaliziran u diskursu nove političke elite da je svaki individualni identitet bio pojednostavljeno i nedemokratski svodjen na etnički, te se smatralo da su svi oni članovi kolektiva koji svojim kulturnim i društvenim praksama ne učestvuju u biološkoj i nacionalno-kulturnoj reprodukciji zajednice, te ne prihvataju diskurs kojim nova politička elita oblikuje kulturu sjećanja, režime istine, i znanja o kolektivnoj prošlosti, kao osnov razumijevanja svog (nacionalnog) identiteta, ljudi bez identiteta, tj. izdajnici svog nacionalnog kolektiva. U navedenom smislu, istraživački fokus ovog rada nije na fenomenu „mješovitih brakova“ već na produciranim znanjima putem kojih se konstruira slika nacionalne prošlosti i savremenosti kao osnov za homogenizaciju kolektiva i koja počivaju na idejnim principima kulturnog fundamentalizma. Ono što karakteriše taj koncept jeste težnja za „obnovom“ vjerskog i nacionalnog kolektiva na temeljima „tradicije, običaja, simboličkog nasljeđa“ koje ishodi iz islama kao čuvara granica identiteta, pri čemu je kao glavna prijetnja i prepreka toj obnovi stajao koncept

evropskog sekularizma, oslonjen na kršćansku kao hegemonijsku tradiciju, ili uže socijalističkog, koji je kroz procese modernizacije, kako se smatralo, nepoželjno transformirao zajednicu i uništavao je kroz otuđivanje od njene identitarne biti. U razmatranju teme autorica se oslanja na teorijske doprinose Michel Foucault-a i njegove teze o diskursu/znanju koje objedinjava grupu i osigurava subjektivizaciju, tj. podaništvo prema strukturama moći, kao i na teorijska obrazloženja diskursa od strane Ivera B. Nojmana kao jezički konstruirane društvene stvarnosti, bremenite simboličkim i kulturnim značenjima. Kao glavni izvor za rekonstrukciju teme, autorici su, pored tekstova u *Preporodu*, *Oslobođenju*, *Danima,* memoarske pubicistike, poslužili i napisi u *Ljiljanu,* posebno članci glavnog urednika lista, Džemaludina Latića. Ono što Latića i njegove političke/javne stavove, u kontekstu na kojem je fokus, čini društveno-politički i za znanstveno-istraživanje relevantnim jeste činjenica da je, od 1989, bio na čelu redakcija ključnih štampanih medija – *Preporoda, Muslimanskog glasa i Ljiljana* – kroz koje je bošnjačka politička i intelektualna elita, okupljena oko Stranke demokratske akcije, u „demokratizacijskom“ predraću i ratu, radila na „nacionalnom preporodu“, homogenizaciji i mobilizaciji bošnjačkog nacionalnog kolektiva. Dakle, *Ljiljan* kao medij, predvođen Latićem, figurirao je u društveno-političkom kontekstu koji je u fokusu rada kao „institucija moći“ koja „u sprezi sa vladajućom ideologijom (...) fabricira efektivne matrice za njenu legitimaciju“.

Rasprava o „mješovitim brakovima“ razvijala se tako što je nakon Latićevog teksta *Bezbojni* uslijedila oštra reakcija Slavka Šantića, novinara *Oslobođenja*. Ta reakcija je pokrenula lavinu tekstova u *Ljiljanu* koje su pisali predstavnici nacionalno-kulturne inteligencije, politički predstavnici, predstavnici Islamske zajednice i članovi bošnjačko-muslimanskog kolektiva. U tim tekstovima je napadano *Oslobođenje* kao ideološki aparat političke elite u socijalističkom razdoblju koja je, kako se tvrdilo, proganjala Muslimane, stigmatiziran je sistem socijalističke vlasti i njegovi politički i društveni protagonisti koji su izjednačavani sa Srbima, a Srbi sa četnicima. Vrijeđani su Muslimani komunisti koji su sklapali mješovite brakove, etiketirani kao izdajnici. Kroz raspravu je izvršena korijenita revizija slike socijalističke prošlosti i sudbine muslimanskog kolektiva u njoj. Medijsko i diskurzivno oblikovanje bošnjačke prošlosti i stvarnosti u *Ljiljanu* predstavljalo je političku strategiju usmjerenu na delegitimaciju, te radikalnu diskreditaciju svih vrijednosti i društveno-političkih nosilaca socijalističkog sistema, kao i inkluzivnih društvenih koncepata a radi ubrzavanja procesa stvaranja nacionalnog društva utemeljenog na konceptu kulturnog fundamentalizma. Radikalni, nedemokratski ton rasprave imao je ućutkati ono što se smatralo društvenim reliktom socijalističkog sistema i gurnuti ga na društvenu marginu, te suziti javni politički prostor za svaki alternativni diskurs koji bi mogao predstavljati izazov željenoj hegemonizaciji etno-nacionalne paradigme. U drugom dijelu rada autorica analizira onaj segment rasprave koji je bio usmjeren na ženu kao člana nacionalnog kolektiva i koji ju je u skladu sa patrijarhalnom

matricom, i u dramatičnim ratnim okolnostima, percipirao kao ključnu za biološku obnovu i kulturnu reprodukciju kolektiva kroz primarnu socijalizaciju u privatnoj sferi. U tom smislu, Latić je svojim tekstovima, u toku rasprave, nastojao potaknuti ključne predstavnike Islamske zajednice da, putem obavezujućih pravnih akata, uspostave jaču institucionalnu kontrolu nad bračnim udruživanjem članova bošnjačkog nacionalnog kolektiva. Ipak, Islamska zajednica, unatoč regresivnom razvoju povijesnih procesa i društveno-političkog konteksta kojim su dominirali vjerski i nacionalni ekskluzivizmi, krajem 20. st, i zbog potrebe političkog taktiziranja, nije mogla povratiti onaj normativni utjecaj koji je imala između dva svjetska rata i koji je Latić anticipirao za nju u u okvirima novog etno-nacionalnog društvenog poretka.

Summary

In this paper, the author presents an analysis of the public debate on „mixed marriages“ initiated by the editor-in-chief of the Bosniak national weekly Ljiljan, Džemaludin Latić, in June 1994. His article in Ljiljan was a harsh reaction to a statement given by Adil Kulenovic, representative of the newly formed Circle 99, made up of left-wing intellectuals, who noted that significant percentage of mixed marriages that took place, even during the war in Sarajevo and Bosnia and Herzegovina, speaks in favor of the fact that the nucleus of the common life of different nations in that country will not be destroyed. In answer to this Latić wrote text with controversial title – *Colorless (people)* – in which, using eugenic vocabulary, stated that within a matrimonial union founded on „multicultural“ grounds children „without identity“ were born and raised. In the early 1990s, national identity was so essentialized and naturalized in the discourse of the new political elite that each individual identity was simplified and undemocratically reduced to ethnic. It was considered, as well, that all those members of collectives whose cultural and social practices do not participate in the biological and national-cultural reproduction of the community were people without identity and traitors to their nation. The thing is that those people were not willing to identify with the discourse by which the new political elite shaped the new culture of remembrance, new *regime of truth*, and revised knowledge about the collective past. In this sense, the research focus of this paper is not on the phenomenon of „mixed marriages“ but on the produced knowledge through which the image of national past and present is constructed as a basis for homogenization of the collective and founded on the ideological principles of cultural fundamentalism. What characterizes this concept is the desire to „renew“ the religious and national collective on the basis of „tradition, customs, symbolic heritage“ that emanates from Islam as a guardian of the cultural identity boundaries. The main threat and obstacle to this renewal was the concept of European secularism based on the Christian as a hegemonic tradition, ie. the concept of socialist secularism, which through the processes of modernization,

undesirably transformed the Muslim community and family and alienated it from its identity essence. In her analysis, the author relies on the theory of Michel Foucault and his thesis on discourse / knowledge that connects the group and ensures subjectivization, ie. subservience to the power structures, as well as on the theoretical explanations of discourse as a linguistically constructed social reality, burdened with symbolic and cultural meanings, by Iver B. Neumann. As the main source for the reconstruction of the choosen subject, the author also used, in addition to articles in Preporod, Oslobodjenje, Dani and published memoirs, articles in Ljiljan, especially those written by the newspaper's editor-in-chief, Džemaludin Latić. What makes Latić and his public views politically and for historical analysis relevant is the fact that since 1989 he has headed the editorial board of Preporod, Muslimanski glas and Ljiljan, print media through which the Bosniak political and intellectual elite, gathered around the Party of Democratic Action, in the „democratization“ pre-war and war period, worked on the „national revival“, homogenization and mobilization of the Bosniak national collective. Thus, Ljiljan, led by Latić, represented, in the socio-political context of the early 1990s, „institution of power“ which „in conjunction with the ruling ideology (...) fabricates effective matrices for its legitimacy.“

The debate on „mixed marriages“ further developed in such a way that Latić's text was followed by a sharp reaction from Slavko Šantić, journalist from Oslobođenje. That reaction triggered an avalanche of texts in Ljiljan written by representatives of the national-cultural intelligentsia, political representatives, representatives of the Islamic Community and members of the Bosniak national collective. In those articles, Oslobodjenje was accused of being *ideological apparatus* of the political elite in the socialist period which persecuted Muslims. Therefore, the socialism and its protagonists were being stigmatized, this historical period was presented as a major plot against Muslim people and for its main representatives Serbs were named, equated with Chetniks. Muslim communists who entered into mixed marriages, were labeled as traitors and insulted in Ljiljan. Radical discursive revision of the socialist past and the fate of the Muslim collective in it was made through the discussion. Discursive media shaping of the Bosniak past and reality in Ljiljan was a political strategy aimed at delegitimization, and radical discrediting of all values and socio-political protagonists of the socialist system, as well as inclusive social concepts, with the goal to accelerate the process of creating a national society based on principles of cultural fundamentalism. Radical, undemocratic tone of the dispute was to silence what was considered a social relic of the socialist system and push it to the social margins, as well as to narrow the public political space for any alternative discourse that could challenge hegemonization of the ethno-national paradigm. In the second part of the paper, the author analyzes the segment of the discussion that was focused on women as a member of the national collective and which, in dramatic war circumstances, and in accordance with its patriarchal matrix, shaped the perception of female members as key to biological postwar renewal and cultural reproduction of the collective through primary socialization

in the private sphere. In that sense, during the discussion, Latic tried to encourage key representatives of the Islamic Community to establish stronger institutional control over the matrimonial association of members of the Bosniak nation and to ensure marriage on „monocultural" basis through binding acts. However, despite the regressive development of historical processes and socio-political context dominated by religious and national exclusivism, the Islamic community, partly due to the political tacticism, in the late 20th century could not regain the normative influence which Latić anticipated for it within the framework of the new ethno-national social order and which had between the two world wars.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni radovi/ Unpublished papers:

1. Sorabji, Cornelia Katharine, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*, Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge 1989, dostupno na:https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (posljednji put pristupljeno 15. 1. 2019).
2. Veladžić, Sabina, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije,* rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7.9.2011.
3. Veladžić, Sabina, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

Novine/Newspapers:

1. *Dani,* Sarajevo.
2. *Ljiljan,* Sarajevo-Ljubljana.
3. *Oslobođenje,* Sarajevo.
4. *Preporod,* Islamske informativne novine, Sarajevo.

Knjige/Books:

1. Adorno, Theodor W & Horkheimer, Max, *Sociološke studije,* Školska knjiga, Zagreb 1980.
2. Agamben, Giorgio, *Homo sacer, Suverena moć i goli život*, Multimedijalni institut, Arkzin d.o.o, Zagreb 2006.
3. Agamben, Giorgio, *The Open: Man and Animal,* Stanford University Press, Stanford 2004.
4. Altiser, Luj, *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje),* Karpos, Beograd 2009.
5. Begić, Kasim I., *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996),* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
6. Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja*, Naprijed, Zagreb 1992.
7. Bringa, Tone, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Dani, Sarajevo 1997.

8. Čolović, Ivan, *Divlja književnost, Etnolingvističko proučavanje paraliterature*, Nolit, Beograd 1985.
9. Dragojević, Mila, *Identiteti u ratu Civilne žrtve u komparativnoj perspektivi,* Srednja Europa, Zagreb 2020.
10. Filandra, Šaćir, *Bošnjaci nakon socijalizma*, BZK Preporod: Synopsis, Sarajevo - Zagreb 2012.
11. Garde, Paul, *Dnevnik putovanja u Bosnu i Hercegovinu,* CERES, Zagreb 1998.
12. Juval Dejvis, Nira, *Politika pripadanja, intersekcijska sporenja,* Alumnistkinje rodnih studija i Futura publikacije, Novi Sad 2015.
13. Katunarić,Vjeran, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb siječanj 2009.
14. Kliko, Amir, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
15. Latić, Nedžad, *Sarajevski armagedon*, Bosančica print, Sarajevo, 2015.
16. Michel, Foucault, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb 1994.
17. Mišel Fuko, Džudit Batler, *Šta je kritika?,* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2018.
18. Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti*, Prosveta, Beograd 1982.
19. *Mješoviti brakovi*, Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1996.
20. Nojman, Iver B, *Upotrebe Drugog „Istok“ u formiranju evropskog identiteta,* Beogradski centar za bezbednosnu politiku / JP Službeni glasnik, Beograd 2011.
21. Nojman, Iver B., *Značenje, materijalnost i moć: Uvod u analizu diskursa*, Centar za civilno-vojne odnose Alexandria Press, Beograd 2009.
22. Omerika, Armina, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzverke der Jungmuslime (1918-1983)*, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2014.
23. Perišić, Neda, *Mješoviti brak u BiH, Od poželjnog do prezrenog – mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj BiH,* Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo 2012.
24. Yuval-Davis, Nira, *Gender & Nation,* SAGE Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC 1997.
25. Žirar, Rene, *Nasilje i sveto,* Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1990.

Članci/Articles:

1. Arendt, Hannah, O ljudskosti u mračnim vremenima: Misli o Lessingu, *Ljudi u mračnim vremenima,* TIM press d.o.o, Zagreb 2019, 11-38.
2. Beganović, Davor, Postapokalipsa u zemlji „Dobrih Bošnjana“, Kulturkritik kao izvor kulturnog rasizma, *Sarajevske sveske*, br. 32/33, Sarajevo 2011, 417-442.
3. Chatterjee, Partha „Nacija i njeni fragmenti“, *Reč,* br. 78/24, „Fabrika knjiga“, Beograd 2009, 167-203.
4. Harding, Suzen „Žene i reči u jednom španskom selu“, *Antropologija žene* (ur.) Žarana Papić i Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd 1983, 278-303.
5. Kirin Jambrešić, Renata, Šalje Tito svoje na ljetovanje!: kažnjenice na arhipelagu Goli, *Dom i svijet O ženskoj kulturi pamćenja,* Zagreb lipanj 2008, 80-124.
6. Moranjak-Bamburać, Nirman, Nepodnošljiva lakoća stereotipa, *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi,* (ur.) Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić, Adila Isanović, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo, maj 2007, 15-48.
7. Musabegović, Senadin, Silovanje konstitucija nacionalnog vojnika, *Umiruće tijelo politike Rat – konstitucija nacionalnog tijela,* Buybook, Sarajevo/Zagreb 2019, 207-266.
8. Dujmović, Sonja, „Složeni identiteti – pitanje mješanih brakova u bivšoj Jugoslaviji“, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja,* (ur.) Thomas

Bremer, (Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz: PROJEKTE 12), Bonn Oktober 2002, 82-92.
9. Ortner, Šeri, Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?, *Antropologija žene*, Zbornik radova, (ur.) Žarana Papić, Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd 1983, 152-183.
10. Taylor, Charles, „Why we need a radical redefinition of secularism“, *The power of religion in the public sphere*, (ed.) Eduardo Mendieta i Jonathan VanAntwerpen, Columbia University Press, New York 2011, 34-59.

Dr. sc. Hikmet KARČIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
E-mail: karcic@iitb.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1992/1995" (093)
355.4: 341.322.5:28-72(497.6 Srebrenica)"1992/1995"
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.457

ELITOCID: SISTEMATSKO UBIJANJE IMAMA U SREBRENICI I OKOLINI 1992-1995. [1]

Apstrakt: *Napadom Jugoslovenske narodne armije (JNA) i drugih srpskih snaga na Podrinje u proljeće 1992. godine počelo je masovno zatočenje, progon, masovna ubistva bošnjačkog stanovništva u gradovima i selima u dolini rijeke Drine. Početak rata u Bosni i Hercegovini zateklo je Islamsku zajednicu u novim okolnostima i suočeni sa novim pitanjima. Džamije i drugi objekti Islamske zajednice bili su meta uništenje od strane srpskih snaga. Imami su bili namjenski traženi od strane počinioca zločina kako bi bili ubijeni. Pored same biološke prijetnje, Islamska zajednica odnosno imami su bili suočeni sa drugim pitanjima koje su nastale usred ratne okolnosti – ukop žrtava masovnih zločina, moralna podrška žrtvama i njihovim porodicama, i obavljanje vjerskih aktivnosti uključujući i vjerska pouka, te podrška braniocima. U Izvještaju Odbora islamske zajednice Srebrenica iz maja 1995. godine, stoji da na njihovom području se nalazi 51 imam od kojih sus vi bili su angažirani u radu Islamske zajednice. Ovaj rad obrađuje elitocid na primjeru ubistava imama u Srebrenici i okolini od 1992. do 1995. godine. Elitocid je jedan od ključnih segmenata genocida nad Bošnjacima Podrinja koji do sada nije bio predmet značajnijeg istraživanja. U ovom radu se specifično obrađuje ubistvo imama kao bitan aspekt elitocida u kontekstu Podrinja odnosno Bosne i Hercegovine. Rad je utemeljen na prikupljenim informacijama iz ratnih izvještaja, kao i na svjedočenjima preživjelih imama i svjedoka njihovih ubistava ili nestanaka. Cilj rada jeste prikazati jedan poprilično neistražen segment naše novije historije na osnovu studija slučaja Srebrenice – enklave Ujedinjenih nacija. Jedan od najbrutalnijih egezkucija imama desio se na samom početku genocida, u maju 1992. godine u*

[1] Ova rad nastao je kao rezultat naučno-istraživačkog projekta Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari pod naslovom *Elitocid: Vjerski život i sistematsko ubijanje Imama UN 'Sigurne zone' Srebrenica tokom 1992-1995. godine* obavljen tokom 2021 godine. Želim se posebno zahvaliti Emrahu Đoziću koji je pomogao pri istraživanju i pisanju ovog rada kao i kolegama i kolegicama na njihovim komentarima i sugestijama - Senada Tahirović, Kenan Efendić, Muamer Džananović i Almir Salihović.

logoru Bratuncu kada je Mustafa-ef. Mujkanović javno mućen i ubijen. Ovaj način maltretiranja i ubistva imao je za cilj poslati poruku bošnjačkom stanovništvu u Bratuncu – da ovo čeka i njih. U bosanskohercegovačkom kontekstu, posebno u tradicionalnim bošnjačkim zajednicama kao što je istočna Bosna, imami su predstavljali ali i dalje predstavljaju ne samo vjerske autoritete već i društveno aktivne aktere u svojim mikro-zajednicama. S obzirom na specifičnosti komunističke organizacije Islamske zajednice Jugoslavije, te specifičnosti njihovog statusa u tadašnjoj društveno-političkoj paradigmi, imami se ne mogu smatrati elitama u užem smislu, što uglavnom znači utjecaj, moć i širi utjecaj i obrazovanje. Njihov status je daleko od bilo kakvog šireg i važnijeg utjecaja, ali u bosanskohercegovačkim kulturnim krugovima, posebno u mikroregijama, uloga i značaj imama je vrlo važna unatoč njihovom nezavidnom socioekonomskom statusu. Tokom genocida u Srebrenici u julu 1995. godine, ubijeno je 26 imama odnosno polovina koliko ih je bilo u enklavu. Time su uništene ne samo porodice i naselja već i kompletne duhovne zajednice, koje su postojale decenijama na ovim postorima. Plansko ubijanje imama kao vjerskih autoriteta u lokalnim zajednicama imalo je cilj u potpunosti ostaviti bez važnih lokalnih autoriteta bošnjačko stanovništvo ove regije. Genocidom nad Bošnjacima Podrinja, počinjen od strane srpskih snaga – Jugoslovenske narodne armije (JNA), Vojske i policije Republike Srpske i drugih specijalnih jedinica i paravojnih formacije iz Republike Srbije - koji je počeo 1992. godine a okončan u julu 1995. godine, lokalne bošnjačke zajednice skoro su potpuno uništene i opstaju uz male šanse za potpuno obnavljanje.

Ključne riječi: *Elitocid, genocid, imami, Islamska zajednica, Srebrenica, Podrinje.*

ELITOCIDE: SYSTEMATIC KILLING OF IMAMS IN SREBRENICA AND SURROUNDINGS 1992-1995.

Abstract: *The attack of the Yugoslav People's Army (JNA) and other Serb forces on Podrinje in the spring of 1992 was followed with mass detention, persecution, and mass killings of Bosniaks in towns and villages in the Drina River Valley. The beginning of the war in Bosnia and Herzegovina found the Islamic Community in new circumstances and faced with new issues. Mosques and other facilities of the Islamic Community were the target of destruction by Serb forces. The imams were purposely sought by the perpetrators in order to be killed. In addition to the biological threat itself, the Islamic Community and imams were faced with other issues arising in the midst of the war - burial of victims of mass crimes, moral support for victims and their families, and religious activities including religious instruction and support for defenders. The Srebrenica Islamic Community Committee's May 1995 report states that there are 51 imams in their area, most of whom have been involved in the work of the*

Islamic Community. This paper deals with elitocide on the example of the murders of imams in Srebrenica and its surroundings from 1992 to 1995. Elitocide is one of the key segments of the genocide against Bosniaks in Podrinje, which has not been the subject of significant research so far. This paper specifically deals with the murder of imams as an important aspect of elitocide in the context of Podrinje and Bosnia and Herzegovina. The work is based on information gathered from war reports, as well as the testimonies of surviving imams and witnesses to their killings or disappearances. The aim of this paper is to present a rather unexplored segment of our recent history based on case studies of Srebrenica - the United Nations enclave. One of the most brutal executions of the imam took place at the very beginning of the genocide, in May 1992 in the Bratunac camp when Mustafa-ef. Mujkanovic was publicly tortured and killed. The aim of this harassment and public murder was to send a message to the Bosniak population in Bratunac - that this awaits them as well. In the Bosnian context, especially in traditional Bosniak communities such as eastern Bosnia, imams have represented and continue to represent not only religious authorities but also socially active actors in their micro-communities. Given the specifics of the communist organization of the Islamic Community of Yugoslavia, and the specifics of their status in the then socio-political paradigm, imams cannot be considered elites in the narrow sense, which mainly means influence, power and wider influence and education. Their status is far from any wider and more important influence, but in Bosnian cultural circles, especially in micro-regions, the role and importance of imams is very important despite their unenviable socio-economic status. During the genocide in Srebrenica in July 1995, 26 imams were killed, or half as many as there were in the enclave. This destroyed not only families and settlements, but also complete spiritual communities, which existed for decades on these sites. The planned killing of imams as religious authorities in local communities was aimed at leaving the Bosniak population of the region completely without important local authorities. The genocide of Bosniaks in Podrinje, perpetrated by Serb forces - the Yugoslav People's Army (JNA), the Republika Srpska Army and Police and other special units and paramilitary formations from the Republic of Serbia - began in 1992 and ended in July 1995 - left local Bosniak communities almost completely destroyed and survivors with little chance of complete recovery.

Key words: *Elitocide, genocide, imams, Islamic Community, Srebrenica, Podrinje.*

Uvod

Dok je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća padao komunizam u Istočnoj Evropi, u Jugoslaviji je rastao nacionalizam. Takav trend je naročito bio izražen u Srbiji, na čijem čelu se nalazio predsjednik Slobodan Milošević.

Slovenija i Hrvatska odlučile su se odvojiti i formirati nezavisne države. Iako su Hrvatska i Slovenija bile međunarodno priznate države, Srbija je na njihovu nezavisnost odgovorila ratom. Bosna i Hercegovina je, ne želeći ostati u dominantno srpskoj Jugoslaviji, krenula njihovim stopama te održala referendum za nezavisnost 29. februara 1992. godine. Dan poslije, 1. marta, proglasila je nezavisnost, koju srpske nacionalističke stranke nisu priznale te su se povukle iz državnih organa. Uz pomoć Jugoslavije, Srpska demokratska stranka (SDS), vodeća srpska nacionalistička stranka, odlučila je osnovati vlastitu *Srpsku Republiku u Bosni i Hercegovini*. Dan nakon što je Evropska zajednica priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine, JNA uz pomoć vojske i policije *Srpske Republike*, napala je Bosnu i Hercegovinu. Srpska policija direktno je organizirana i finansirana iz Srbije, a uz pomoć JNA zauzela je mnogo mjesta u Istočnoj i Sjevernoj Bosni.[2] Ove vojne i paravojne formacije, bliske SDS-u, započele su progonom nesrba sa tih teritorija. Takav rat, usmjeren na progon civila, proširit će se uskoro na prostor cijele države.[3]

Bošnjaci su ovim primorani na situaciju u kojoj je jedina opcija bila očuvanje vlastitih života i života najbližih. U tako teškim uvjetima, dio vojno sposobnog stanovništva stavio se na raspolaganje odbrani Bosne i Hercegovine. Među takvima su se posebno isticali vjerski predvodnici, koji su se uključili u odbranu zemlje u cilju zaštite civila. Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 29. jula 1992. godine usvaja posebnu „Platformu za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini u ratnim uslovima“, koju potpisuje Predsjednik Mešihata, Salih ef. Čolaković.

> *Historijske promjene koje su Republici Bosni i Hercegovini podarile međunarodno priznanje i nametnule rat, zahtijevaju intenziviranje aktivnosti svih organa i službenika IZ-e Bosne i Hercegovine kao i jačanje uloge IZ-e Bosne i Hercegovine u zaštiti ljudskih života i drugih vrijednosti na teritoriji naše zemlje.*[4]

Iz ove platforme, koja sadrži 7 tačaka djelovanja Mešihata IZ, posebno izdvajamo prvu, koja se odnosi na organizaciju vjerskog života, a u kojoj se ističe sljedeće:

---

[2] O prvim napadima i početku rata u Istočnoj Bosni vidi više: Muamer Džananović, Elvedin Mulagić, Zločini počinjeni u Zvorniku u periodu 1992-1995. godine – nastavak kontinuiteta genocida nad Bošnjacima Podrinja, u: *Sto godina borbe Bošnjaka Podrinja za očuvanje identiteta*, Off-set, Tuzla 2018, 55-83; Mehmed Pargan, *Bratunac: Svjedočanstvo o nekažnjenom genocidu* (Monografija u povodu 20 godina od počinjenih zločina), Bosanska medijska grupa I, Preporod, Bratunac, Tuzla 2012; Husejn Omerović, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992-1995*, Planjax, Sarajevo 2016; Aziz Tafro, *Herojska Žepa*, Autor, Sarajevo 2016.

[3] O pripremama za ratna dejstva u Bosni i Hercegovini, a posebno u Istočnoj Bosni vidi više: Muamer Džananović, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021, *Monumenta Srebrenica*, Knjiga 10, Off set, Tuzla 2021, 131-139.

[4] „Platforma za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u RBiH u ratnim uslovima“, *Preporod,* 1. august 1992, 2.

Mešihat IZ-e Bosne i Hercegovine je dužan organizirati vjerski život u skladu sa novonastalim državno-pravnim i općim društvenim stanjem, a osobito u pogledu:

- osiguravanja uvjeta za obavljanje redovne djelatnosti organa i službenika IZ-e BiH;

- organiziranja vjersko-prosvjetnog rada u izbjegličkim punktovima;

- angažiranja imama u odbrambenim strukturama RBiH;

- stavljanja vjerskih objekata u funkciju obavljanja vjerskih aktivnosti;

- prilagođavanja hutbi, predavanja i drugih javnih nastupa službenika IZ-e novonastalom stanju u cilju dizanja morala i čuvanja duhovnog integriteta muslimana;

- blagovremenog i objektivnog informisanja domaće i svjetske javnosti o ratnim stradanjima muslimana, te nalaženja prostora u javnim medijima za programe vjerskog sadržaja.[5]

Na ovaj način je Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini tih ratnih godina stavio sve svoje kapacitete u službu naroda[6] i države. Unatoč tome što su već od samih početaka agresije imami bili meta, oni su ostali uz narod najčešće odbijajajući da napuste svoja ognjišta sve dok su „džematlije tu.“ U slučajevima okupacije koja su rezultirala stradanjem stanovništva, mnogi imami su bili izloženi strašnim patnjama. Veliki broj njih je mučen, a neki su ubijeni na brutalan način.

Znajući u kakvoj situaciji se nalaze, Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je u oktobru 1992. godine izdao saopćenje za javnost navodeći da su svi muslimani dužni suprotstaviti se zlu. Odbrana domovine, kako je navedeno u saopćenju Rijaseta, jeste „farzi-ajn – lična obaveza i stroga dužnost svakog punoljetnog Muslimana.“[7] U saopćenju se također ističe da „u bosanskohercegovačkim prilikama ne postoje uvjeti za vjerski utemeljeno iseljavanje Muslimana – hidžru. Umjesto iseljavanja pred Muslimanima postoji samo jedan put - odbrana golog opstanka u svojoj jedinoj domovini.“[8] Islamska zajednica je javno pozvala svoje pripadnike na odbranu domovine, bez ikakve kalkulacije, bježanja ili eventualnog iseljavanja sposobnog stanovništva. Evakuacija civilnog stanovništva mogla se izvršiti jedino u slučaju prijeke potrebe, ukoliko to državni organi odobre.

[5] „Platforma za djelovanje Mešihata Islamske zajednice u RBiH u ratnim uslovima“, *Preporod,* 1. august 1992, 2.

[6] Doprinos Islamske zajednice u odbrani Bosne i Hercegovine, a posebno imama, prepoznat je i od najvećih državnih dužnosnika. Predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, gosp. Alija Izetbegović, 30. januara 1994. godine je odao priznanje Islamskoj zajednici za njen doprinos jedinstvu muslimanskog naroda i za njen doprinos u odbrani domovine. Anonim, „Priznanje iz za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994, 5.

[7] Anonim, „Priznanje iz za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994, 2.

[8] *Isto*, 2.

O vanrednim okolnostima u kojima su djelovali i radili imami i drugi službenici Islamske zajednice najbolje govori podatak da su se tih ratnih godina otvorila mnoga nova pitanja u vjerskom diskursu. Jedna od takvih tema je zasigurno i šerijatsko pitanje o abortusu ploda iz nasilnog odnosa. Na adresu Preporoda stiglo je i pitanje: „Da li je po šeri'atu dozvoljeno izvršiti abortus ploda koji je začet iz takvog odnosa?"[9] Također, nude se izliječenja, kako fizička tako i psihička, te se čitaoci upozoravaju na spolno prenosive bolesti kojima su zločinci bili zaraženi."[10]

Elitocid

Pogubljenje elita ili elitocid definira se kao „uništavanje pripadnika socioekonomske elite ciljane grupe – političke vođe, vojni oficiri, privrednici, vjerske vođe, kulturni radnici / intelektualci."[11] Najpoznatiji primjeri elitocida tokom historije su Poljska pod nacističkom okupacijom (1939-1945) i Burundi (1972). Treći primjer koji se u historiografiji koristi upravo je Bosna i Hercegovina.

Američki novinar David Rieff pisao je o elitocidu u svojoj knjizi „Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West."

> *Srpski lideri nisu djelovali iz žudnje za krvlju. Naređujući smrt što većeg broja obrazovanih muslimana, željeli su osigurati da, što god se drugo dogodilo, svaka buduća bosansko-muslimanska država bude što je više moguće lišena ljudi koji bi mogli učiniti da ona funkcionira učinkovito.*[12]

Dennis Gratz navodi da se „eliminacijom elitnih segmenata grupe, grupi (...) odrubljuje glava", tj. „prikladna je za bezuvjetno upravljanje njome." On dalje objašnjava prirodu elitocida u kontekstu Bosne i Hercegovine:

> *Način i provođenje elitocidnih aktivnosti u istočnoj i zapadnoj Bosni ukazuju sa stanovišta postupnog socio-kulturnog, ekonomskog i fizičkog uništenja bošnjačkog stanovništva da se elitocid u Bosni i Hercegovini može okarakterizirati kao nužno genocidan, tj. da je njegov cilj bio onemogućiti dugoročnu revitalizaciju preživjelog bošnjačkog etničkog korpusa.*[13]

[9] Muharem Omerdić, „Šeri'atski stav o abortusu iz nasilnog odnosa", *Preporod*, 15. juli 1992, 9.
[10] Zehra Zildžić, „Pregledi-ispitivanja i liječenje nastradalih od četničkog silovanja i obeščaćenja", *Preporod*, 15. septembar - 1. oktobar 1992, 2.
[11] „Eliticide" u: Samuel Totten, Paul R. Bartrop i Steve L. Jacobs, *Dictionary of Genocide*, Vol. 1, Greenwood Press 2007, 129.
[12] David Rieff, *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the* West, Vintage 1995, 113.
[13] Dennis Gratz, Elitocide And Genocide In B&H, dostupno na: http://www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/08_lectures__gratz.pdf.

U bosanskohercegovačkom kontekstu, a naročito u tradicionalnim bošnjačkim sredinama kakva je istočna Bosna, imami su predstavljali ne samo vjerske autoritete već društveno aktivne i involvirane aktere u svojim mikrozajednicama. Uzimajući u obzir specifičnosti organiziranja Islamske zajednice u komunističkoj Jugoslaviji, specifičnosti njihovog statusa unutar tadašnje društvenopolitičke paradigme, imami se ne mogu smatrati elitama u uskom shvatanju tog pojma koji uglavnom podrazumijeva utjecaj, moć i širi dijapazon utjecaja, nego elitom svojih mikrozajednica prema tadašnjem standardu u običajnoj i obrazovnoj sferi. Njihov status je bio daleko od bilo kakvog šireg i značajnijeg utjecaja, međutim u bošnjačkom kulturnom krugu, a naročito u mikrolokalitetima, unatoč njihovoj nezavidnoj socioekonomskoj poziciji, uloga i značaj imama bili su itekako važni.

Imami su bili dio tradicionalne muslimanske elite koja je obuhvatala i ugledne posjednike i trgovce. Osim ove elite, postojala je i socijalistička elita koju su na mikronivou predstavljali učitelji, partijski rukovodioci, nastavnici, fabrički i industrijski rukovodioci i drugi. Imami, kao dio tradicionalne elite, bili su marginalizirani kao i najveći dio muslimanskog svijeta. U selima, džamije i drugi vjerski objekti predstavljali su središnje obilježje tog mikrolokaliteta a imami sastavni dio društvene zajednice. Imami su u selima širom Bosne i Hercegovine učestvovali u svim bitnim segmentima razvoja života, kako privatnom tako i zajedničkom. Značaj imama, kao duhovnih lidera, u ovom lokaliziranom kontekstu bio je sasvim jasan izvršiocima zločina zato i jesu među prvim bili ciljani za eliminaciju. Maltretiranjem, mučenjem, zlostavljanjem i javnim pogubljenjem imama, zločinci su eliminisali autoritete i slali poruku lokalnom stanovništvu da i njih to čeka. Tako su, s prvim napadima srpskih snaga na gradove i sela, imami među prvima izdvajani i streljani. Džamije su opljačkane i uništene. U logorima, imami su javno mučeni i ponižavani tako što su vjerski obredi ismijavani, tjerani su da piju alkohol i da jedu svinjetinu. Većina je na koncu i ubijena. Ovo je sve bilo sa ciljem uništavanja njihovog ugleda i autoriteta u narodu. Ubijanjem imama uništena je tradicionalna srž lokalnih bošnjačkih zajednica, a time je uništena i mogućnost za regeneriranjem tih zajednica.

Ubistva imama

U decembru 1993. godine objavljen je nepotpisan članak u Preporodu u kojem se postavlja pitanje: „Jesu li su imami ovce za klanje?“. Pitanje je postavljeno s obzirom na to da se preko ubistava vjerskih službenika Islamske

zajednice olahko prelazilo i nije im se pridavao značaj.[14] Autor teksta kritikuje odnos državnih medija prema izvještavanju o ovoj temi:

> *Imami, kao i ostali vjerski službenici Islamske zajednice, daju srazmjerno značajan doprinos otporu i borbi protiv agresije, ne žaleći svoje živote za odbranu jedine im domovine. Islamska zajednica RBiH je stavila sve svoje duhovne i materijalne potencijale upravo u tu svrhu. I sve što čini, čini za dobrobit ovoga naroda i ove zemlje. Pa otkuda takav odnos? Otkuda negiranje, dezavuiranje stvarnih doprinosa i učinaka, čak i izbjegavanje odavanja osnovnog ljudskog pijeteta prema ubijenim ili poginulim.*

Imami su ubijani na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Tako je na samom početku agresije na području srednjeg Podrinja izvršen nezapamćen zločin nad Bošnjacima. U tom krvavom pohodu na najsvirepiji način ubijen je Mustafa ef. Mujkanović, glavni imam Bratunca. On je sa još nekoliko stotina Bratunčana bio zarobljen i pritvoren u logoru škole „Vuk Karadžić" u Bratuncu, gdje su ih nekoliko dana na najzvjerskije načine tukli, mučili i na kraju ubijali.[15] Samir Avdić, jedan od očevidaca, svjedočio je ubistvu:[16]

> *Mustafu našeg efendiju…U prethodnim tim izlaganjima sam rekao da, da su nas naše vlasti isto ostavile na cjedilu. Jedino on, koji je osvjetlo obraz i osto, osto je uz svoje džematlije, bio je zajedno sa nama. Svoju je porodicu poslo za Sloveniju a on je osto. Njega su ubili ti Arkanovci, Šešeljevci, te paravojne formacije, tih par ljudi koji su nas mučili i ubijali. Napomenuo sam da su njega, međutim, dva-tri čovjeka najviše, najviše mučili. Prvo su ga natjerali da digne tri prsta, on nije, on je dizao dva prsta. Zalijevali su ga pivom, tjerali su ga da se krsti, međutim on nije. On je čak pokušao da klanja. Udarali su ga. Ostalo mi je to u sjećanju najviše kako je on svoju francusku beretku, kapu, popravljao, kako su oni njega udarali. Kada su ga oborili, tada su ga počeli udarati i nogama. Poslije su ga oni, oni su ga kasnije ubili u blizini, kao i ostale što su ubili. Ja nisam mogao neke stvari ni da gledam, na koji način su ljudi mučeni, ne znam kako je završio. Ali su i ostali ljudi, koji su bili sa mnom, rekli da su ga izveli napolje i*

[14] U decembru 1993. godine izdato je saopćenje povodom posjete naibu-reisa dr. Mustafe Cerića Cazinskoj Krajini i njegovog zamjenika Ismeta ef. Spahića srednjoj Bosni. U saopćenju su posebno osuđena rušenja religijskih objekata i ubistva religijskih službenika - imama. U saopćenju se između ostalog kaže: „Sa velikim žaljenjem je konstatovano da su na prostoru Cazinske krajine srušene i uništene 24 džamije i ubijena dvojica imama – Smail ef. Džafić iz Ostrošca i Hasan ef. Jusić iz Bihaća. Dok je na prostoru srednje Bosne uništeno 26 džamija, 5 mesdžida, nekoliko imamskih stanova te tekija i turbe na Oglavku. Svirepo su ubijeni imami Nedžib ef. Zgrčo u Žepču, Omer ef. Drkić iz Kiseljaka koji je živ spaljen sa još 17 svojih džematlija, te Hasib ef. Ramić iz Semizovca koji je zaklan sa petočlanom familijom. Zlodjela u Cazinskoj krajini počinili su četnici a ova u srednjoj Bosni ustaše." Anonim, „Jesu li imami ovce za klanje", *Preporod*, decembar 1993, 2

[15] Anonim, „Bošnjaci u koncentracionim logorima", *Preporo*d, 1. juli 1992, 7.

[16] MCP, Samir Avdić, Transkript.

dokrajčili. Međutim, upečatljivo mi je ostalo to što mu je Allah dž.š. dao tu snagu. Svi, svi koji smo dobijali batine - bar si jauknuo, bar si dao neki glas. On se nije čuo uopšte. Znači on nije, nije puštao što se kaže, avaz, glas uopšte nije puštao. Vjerovatno mu je Allah dž.š. taj sabur i olakšanje da on, da nije ništa, nije uopšte, samo je šutio. Primao je batine. Tukli su ga, najviše njega (...)

Izvještaj o ubistvu efendije Mujkanovića objavio je i Preporod 15. maja 1992. pod naslovom „Neka se zna i nikad ne zaboravi.“[17] Tih dana uništena je i bošnjačka imovina na području Bratunca, kao i nekoliko vjerskih objekata među kojima i više džamija.[18] Hidan ef. Begić svjedočio je o zločinima u Bratuncu.

Nisam siguran datuma tačno, 15. ili 16. možda i 17. april 1992. godine, kad smo bili na džumi, načuli smo ogromno komešanje, kao gusjenice da se čuju kroz grad. Kada smo završili sa džumom i kada smo izašli iz džamije u Bratuncu, primjetili smo razna vojna vozila, ne regularne vojske, nego sa oznakama „Arkanovci“, „Bijeli orlovi“, koja su bila otprilike parkirana tamo prema MUP-u, dakle, Ministarstvu unutrašnjih poslova, u Bratuncu. Tu džumu, i inače džume do tada, dok nije ubijen, obavljao je moj kolega Mustafa ef. Mujkanović kojeg su, nažalost, ovaj zarobili sa ostalim Bratunčanima, i mučili u fiskulturnoj sali, ovaj u Bratuncu i u strašnim mukama je preselio na ahiret. Kasnije, čuo sam od ljudi, koji su ostali živi, da su ga strašno mučili, Mustafu ef. Mujkanovića, i ubili na kraju.[19]

Na Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju sa sjedištem u Hagu, a u predmetu protiv Momčila Krajišnika, svjedočio je i Rešid Hasanović, preživjeli zatvorenik logora „Vuk Karadžić.“ On je svjedočio o detaljima brutalnih ubistava i mučenja u logoru, a u dijelu koji se odnosi na ubistvo Mustafe ef. Mujkanovića stoji:

P: Sledeće je ime muslimanskog sveštenika Mustafe Mujkanovića. Šta se s njime desilo?

O: Da. Zvao se muslimanski vjerski poglavar u Bratuncu, glavni poglavar koji je radio u vjerskom objektu, džamiji, Mustafa Mujkanović. Lično mi je bio i u srodstvu. Poznavao sam ga dobro. Čak

[17] *Isto*.

[18] Anonim, „Neka se zna i nikad ne zaboravi“, *Preporod*, 15. maj 1992. „Njega su posebno prozvali kao imama upitavši logoraše: „Ima li među vama ovdje hodža?“ Nakon njegovog izlaska pred masu „tražili su od njega da podigne tri prsta, da ih tako pozdravi i da se potom prekrsti. On im je prkosno podigao ruku sa dva prsta nakon čega su oni na njega jurnuli kao pobješnjele zvijeri. Tukli su ga šakama, nogama, kundacima, čokama, drvenim palijama, pendrecima i rukohvatom pištolja. Kada je pao u nesvijest, sipali su mu u usta pivu. Kada je došao svijesti, ponovo su činili isto dok ga potpuno nisu izmrcvarili. Sve je ovo rađeno na očigled svih prisutnih. Na kraju je jedan od zločinaca završio svoj krvavi pir preklavši ga.“

[19] Hidan ef. Begić, Transkript razgovora, Arhiv Memorijalnog centra Potočari, Intervju vodio Hasan Hasanović.

> *smo i imali i razgovore neke prije... prije, ovaj, okupacije, kontakte. U jednom momentu, kada je neki od stražara sa vrata povikao: „O, ima među njima 'odža!", onda je Bane, zvani Bane rekao: „Dajte hodžu 'vamo!" Izveli su ga ispred klupa u taj krug. Počeli su ga tući odma, bez ikakvih razgovora - tući tim držalicama, tako da je on pao na zemlju. Pošto su bili u pijanom stanju - imali su kod sebe i bakse pive - onda su ga tjerali da pije pivo. On je to odbijao. Onda su ga tjerali. Jedno vrijeme su ga podigli i još par ljudi uza zid da digne tri prsta. Mi smo dobro vidjeli da Mustafa nije davao nikakve izjave, nikakve riječi, samo je digao dva prsta. Jedan je primijetio i oni su se razbjesnili. Ponovo su ga nastavili tući. Bukvalno, jedan od ti' je, mislim da je Bane, izvadio nož i poslednji udarac zadao Mustafi od kojeg se srušio na patos. I naredili su da ga nose vani na samom pragu vrata. Mislim da je davô još neke znake života. Prišao mu je jedan od ubica i pucao još jedan metak u glavu.*[20]

Prema svjedočenju Refika Begića, jednog od preživjelih zarobljenika logora, Mustafa ef. Mujkanović umro je u velikim mukama. „Svojim očima sam tu vidio i smrt našeg glavnog imama, Mustafe ef. Mujkanovića, koji je umro u velikim mukama."[21]

Teška je situacija bila i u obližnjoj Vlasenici, gdje je počela „nezapamćena golgota"[22] Bošnjaka te općine. Tako je 20., 21. i 22. aprila počelo hapšenje istaknutih Bošnjaka Vlasenice. Oni su bili privođeni radi „informativnog razgovora." Među njima su bila i dvojica imama, Bego ef. Selimović i Munib ef. Ahmetović.

> *Njihovo privođenje i propitivanje u SJB praćeno je maltretiranjem i vulgarizmima u kojima je traženo nemoguće: davati izjave o naoružavanju Muslimana; priznanje da IZ finansira naoružanje; tjeranje na priznanje da postoje planovi o navodnom uništenju Srba; tjeranje na potpisivanje HSP itd. Sve je to popraćeno psovkom onoga što je najveličanstvenije – Boga, dž.š., islamskih svetinja i dr. Jedan od četnika je bio zadužen za držanje lekcije da je srpska država od Drine do Sarajeva i da mi tu nemamo šta da tražimo.*[23]

Imami su bili i ranjavani. Mevludin ef. Hrnjić u svome svjedočenju o ratnim godinama spominje teško ranjavanje Idrisa ef. Memića.[24] Također, Mevludin ef. spominje i uvjete u kojima su imami živjeli i djelovali u

[20] Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju, Transkript, Predmet IT-00-39-T, Tužitelj 10 protiv Momčila Krajišnika, svjedok Rešid Hasanović, 2402-2403.
[21] Salih Smajlović, *Kad bi kosti mogle govoriti*, El-Kalem, Sarajevo 2011, 156.
[22] Bego Selimović, „Svako mjesto ima svoje Karadžiće", *Preporod*, 15. juli 1992, 9.
[23] *Isto*, 9.
[24] Mevludin Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*, Institut za društvena i religijska istrazivanja, Tuzla 2020, 73. (dalje: M. Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*).

Srebrenici.[25] On je imam koji je posljednji predvodio džuma-namaz u Srebrenici u julu 1995. godine. Za vrijeme obavljanja džuma-namaza pala je granata na džamiju, a nekoliko dana kasnije džamija je u potpunosti srušena.[26]

Prvi put nakon početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, u maju 1995. godine stiže izvještaj iz Srebrenice, u kojem stoji da se na području Odbora islamske zajednice Srebrenica nalazi 51 imam. Svi od ovih imama bili su angažirani u radu Islamske zajednice. „Imami su angažovani i kao predavači vjeronauke u školama, a veći broj njih je angažovan i u redovima Armije Republike Bosne i Hercegovine.“[27] Bio je to prvi i posljednji izvještaj o imamima u Srebrenici.[28]

U mjesecu julu iste godine počinjen je genocid nad Bošnjacima Srebrenice i drugih mjesta. Iako su imami kao religijska lica zaštićeni UN-ovom konvencijom, u ovom slučaju nisu bili pošteđeni.

Glavni imam ratne Srebrenice i neposredni svjedok stradanja bošnjačkog naroda u Srebrenici, Alija ef. Jusić, uspio se probiti na slobodnu teritoriju Tuzle 16. jula 1995. godine. S njim u društvu prešao je i Mustafa ef. Mehić, učenik četvrtog razreda medrese. Njihova golgota trajala je šest dana. Efendija Jusić dao je izjavu za Preporod.

> *Od 50 službenika Odbora Islamske zajednice, koliko ih je bilo kad je formiran, na slobodnu teritoriju prešla su samo dva člana. Ujedno, od imama kojih je bilo 45, ovamo je prešlo 15. Time se 30 imama smatra nestalim. Za dvojicu imama, Osmana ef. Baščelića i Mehmedaliju ef. Mandžića, imama sa Vidikovca, imamo informacije da su zarobljeni iznad Pobuđa na Kamenskom brdu. Imam Sulejman ef. Hodžić je otišao u kamp UNPROFOR-a u Potočarima da bi zajedno sa Reifom ef. Fejzićem, učenikom drugog razreda Medrese, bio skinut sa konvoja i odveden. Ostali su većinom stariji imami. No, imamo podataka da su i oni odvođeni. Tako smo čuli da su i dedu od 98 godina iz Boroševića također, skinuli i odveli u nepoznatom pravcu. Za njihove sudbine ne znamo.*[29]

U narednim danima još nekoliko imama uspjelo je preći na slobodnu teritoriju i tako spasiti život. Nekoliko dana poslije, 2. augusta 1995. godine, reisul-ulema Islamske zajednice u RBiH, dr. Mustafa ef. Cerić, uputio je Apel za spas stanovništva i imama Srebrenice i Žepa Generalnom tajniku Ujedinjenih

[25] M. Hrnjić, *Svjedok srebreničkog genocida*, 86-92.
[26] *Isto*, 95.
[27] N. M. i A. J., „U svih osam džamija džume u dvije smjene“, *Preporod*, maj 1995, 10.
[28] Više o vjerskom životu u Srebrenici vidjeti: Hikmet Karčić, Emrah Đozić, Resul Alić, Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN `Sigurna zona` Srebrenica 1992-1995, *Novi Muallim*, god. XX, br. 7, 24-29; Emrah Đozić, Vjerski život u Srebrenici i Žepi tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine, u: *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Zbornik radova, 501-516. (dostupno na: https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=957134).
[29] Salih Smajlović, „Naša golgota“, *Preporod,* august 1995, 6.

naroda, Međunarodnom crvenom križu u Ženevi, Komandi UNPROFOR-a u Zagrebu i Sarajevu, UNHCR-u, ambasadama u Sarajevu te domaćim i stranim novinarima akreditiranim u Sarajevu.“[30] Reisul-ulema u apelu ističe:

> *Holokaust bošnjačkog naroda doživljava svoju najcrnju zbilju, s okupacijom Srebrenice i Žepe od strane srpsko-crnogorskog agresora. Nisu pošteđena ni djeca, ni žene, ni starci. Stradanje je kulminiralo masakrima muslimana najširih razmjera u ovim, tzv. zaštićenim zonama UN-a. Nisu pošteđeni ni vjerski službenici koji su, među ovim napaćenim ljudima, u toku duge opsade isključivo vršili svoju dužnost.*[31]

Imami su bili „vjerni ideji humanizma, solidarnosti, pravde i razumijevanja među ljudima, oni su do posljednjeg dana ostali u Srebrenici i Žepi.“[32] Reisul-ulema apelira na sve ljude, ali posebno ističe vjerske službenike navodeći njihova imena. „Među ovim ljudima koji su zatočeni u konc-logorima veliki je broj i vjerskih službenika. Ako niste mogli ili htjeli zaštititi civile u Srebrenici i Žepi, očekujemo da sada pokažete humanost i zaštitite njihove živote i ljudsko dostojanstvo”[33], stoji u apelu reisul-uleme dr Mustafe ef. Cerića za spas stanovništva, imama i muallima iz Srebrenice i Žepe. Na kraju apela navode se imena 24 zatočena imama i muallima.“[34] I pored ovog apela, većina njih nikada nije stigla na slobodnu teritoriju.

Tokom genocida u Srebrenici ubijeno je 8.372 Bošnjaka iz Podrinja, a među njih se ubraja i dvadeset i šest imama iz Srebrenice i drugih mjesta: „Hašim Atić, Reuf Fejzić, Hamed Muratagić, Osman Baščelić, Sulejman Hodžić, Ejub Husejnović, Junuz Mekanić, Ahmed Memić, Sakib Memić, Sulejman Memić, Aziz Mujić, Sead Mustafić, Mehmedalija Mandžić, Mehmed Delić, Teufik Đozić, Sadik Hasanović, Esed Hasanović, Ramo Muhić, Šemso Osmanović, Mehmed Osmanović, Idriz Osmanović, Adil Rizvanović, Sado Mustafić, Salko Ramić, Omer Osmanović, Hasan Hasanović.“[35]

---

[30] „Apel reis-ul-uleme za spas stanovništva i imama“, *Preporod*, august 1995, str. 1.
[31] *Isto*, 1.
[32] *Isto*.
[33] *Isto*.
[34] Đozić Teufik, Delić Mehmed, Mandžić Mehmedalija, Duraković Hasan, Hasanović Hasan, Hasanović Sadik, Mustafić Sado, Muhić Ramo, Osmanović Šemso, Osmanović Idriz, Osmanović Mehmed, Begić Idriz, Mustafić Sead, Nukić Sabaheta, Atić Hašim, Hasanović Esad, Hodžić Sulejman, Husejnović Ejub, Osmanović H. Omer, Ramić Salko, Rizvanović Adil, Mekanić Junuz, Memić Suljo, Memić Ahmed, Palić Adaleta, Muratović Hamed, Huseinović Hasan, Baščić Osman, Hrnjić Mevludin, Memić Sakib, Hajrić Mehmed, Dumanjić Ramiz, Ahmetagić Fehim i Jusupović Jusuf.
[35] Alija ef. Jusić, „Sjećanje na imame – Šehide Srebrenice, Podrinja i Žepe 1992-1995“, *Preporod*, 1. juli 2007, 56.

Zaključak

Pogubljenje elita, u skladu sa defincijama elitocida, predstavlja 'obezglavljivanje' lokalnih zajednica kako bi se lakše moglo s njima upravljati. Na osnovu dosadašnjih pisanja Gratza i Rieffa, vidljivo je da je elitocid bio jedan od ključnih aspekata genocida nad Bošnjacima. Imami u Socijalitističkoj Jugoslaviji, s obzirom na specifičnosti komunističke organizacije Islamske zajednice Jugoslavije, nisu predstavljali elitu u onom savremenom razumjevanju elita - što uglavnom znači utjecaj, moć i širi utjecaj i obrazovanje . U tradicionalnim bošnjačkim zajednicama kao što je istočna Bosna, imami su predstavljali ne samo vjerske autoritete već i društveno aktivne aktere u svojim mikro-zajednicama. Njihov status je daleko od bilo kakvog šireg i važnijeg utjecaja, ali u bosanskohercegovačkim i bošnjačkim kulturnim krugovima, posebno u mikroregijama, uloga i značaj imama je vrlo važna unatoč njihovom nezavidnom socioekonomskom statusu.

Tokom genocida nad Bošnjacima 1992-1995. godine ubijena su 102 lica iz Islamske zajednice: 6 glavnih imama, 61 imam, 1 muallima, 4 profesora, 1 studentica Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 15 učenika Gazi Husrev-begove medrese, 1 mujezin, 3 svršenika Gazi Husrev-begove medrese, 5 penzionisanih imama i 5 službenika zaposlenih u institucijama IZ-e.[36] U ovaj broj se ubraja i 29 imama sa područja Srebrenice i njene okoline. To je skoro 30% od ukupnog broja ubijenih lica iz institucija Islamske zajednice. S obzirom na to da je autoritet i ugled vjerskih poglavara u bošnjačkom narodu velik, a i jako dobro poznat i zločincima, ne čudi da su zločinci u logorima i svuda gdje su imali priliku za posebno zlostavljanje, ciljano tražili ugledne Bošnjake, a među njima i imame. Primjer bratunačkog imama Mustafe-ef. Mujkanovića najbolje pokazuje kroz kakve torture i ponižavanja prolazili imami u logorima. Takav je bio slučaj širom okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine. Većina je završila u logorima gdje su mučeni i ubijeni. Sve kako bi im se uništio ugled i autoritet u narodu. Ubistvo imama uništilo je tradicionalnu jezgru lokalnih bosanskih zajednica, čime je narušena mogućnost regeneracije ovih zajednica. Važnost imama kao duhovnih vođa, bila je vrlo jasna počiniteljima zločina. Dakle, prvim naletima srpske vojske na gradove i sela, prvi su izdvojeni i strijeljani imami. Džamije su opljačkane i uništene. U logorima su imame javno mučili i vrijeđali, ismijavali vjerske ceremonije i tjerali ih da piju alkohol i jedu svinjetinu. Maltretiranjem, mučenjem, zlostavljanjem i javnim pogubljenjem imama, zločinci su nastojali ne samo psihički slomiti Bošnjake do te mjere da odustanu od otpora. U julu 1995, nakon što je Vojska i Policija Republike Srpske zauzela UN enklavu Srebrenica, ubijeno je 26 imama. Ova brojka čini polovinu broja imama koliko je bilo imama u enklavi. Ubistvom imama, ali i rušenjem džamija, zločinci su nastojali u potpunosti iskorijeniti najznačajniji duhovni segment u bošnjačkim sredinama.

[36] Muharem Omerdić, „Sudbina imama u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim*, 29. juni 2007, 21.

Planskim ubijanjem imama kao vjerskih autoriteta u lokalnim zajednicama imalo je cilj u potpunosti ostaviti bez važnih lokalnih autoriteta bošnjačko stanovništvo ove regije i spriječiti šanse za regeneriranje ovih prostora. Ovo istraživanje pokazuje na primjeri Srebrenice i okoline, da elitocid u ovom kontekstu obuhvata prvenstveno imame i time čini novinu u studijama genocida.

Summary

Elitocide is defined as „the destruction of members of the socio-economic elite of the target group - political leaders, military officers, businessmen, religious leaders, cultural workers / intellectuals.“ (Totten, 2007). The genocide in Bosnia and Herzegovina, besides all the well-established atrocities that were committed also had the element of elitocide. This segment is one which has not been entirely researched thus far in Bosnia and Herzegovina. Elitocide is not new in the history of genocide and crimes against humanity, however it shows that it is definitely one of the key elements of the perpetrators. The case of the Bosnian genocide shows that imams – Muslim religious leaders – were specifically targeted by the Bosnian Serb perpetrators. In traditional rural Bosniak areas, mosques and imams constituted the most important segment of social life. In the Bosnian context, especially in traditional Bosniak communities such as eastern Bosnia, imams have represented and continue to represent not only religious authorities but also socially active actors in their micro-communities. Given the specifics of the communist organization of the Islamic Community of Yugoslavia, and the specifics of their status in the then socio-political paradigm, imams cannot be considered elites in the narrow sense, which mainly means influence, power and wider influence and education. Their status is far from any wider and more important influence, but in Bosnian cultural circles, especially in micro-regions, the role and importance of imams is very important despite their unenviable socio-economic status. Thus, the systematic murder of imams was significant in the aim to remove local authorities and to disable any possibility for regenerating life in the post-genocide period. During the genocide in Srebrenica, a total of 26 imams were executed, more than half of the entire number of imams in the Srebrenica enclave. This research shows that elitocide of imams in the context of the Bosnian genocide played a significant role – a novel addition to the general field of genocide studies.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Hrnjić, Mevludin, *Svjedok srebreničkog genocida*, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla 2020.
2. Omerdić, Muharem, *Imami Šehidi*, Udruženje Ilmijje, Sarajevo 2005.
3. Smajlović, Abdulah, *Dnevnik imama*, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla 2021.
4. Omerdić, Muharem, *Prilozi o izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, El-Kalem, Sarajevo 1999.
5. Pargan, Mehmed, *Bratunac: Svjedočanstvo o nekažnjenom genocidu (Monografija u povodu 20 godina od počinjenih zločina),* Bosanska medijska grupa, Preporod Bratunac, Tuzla 2012.
6. Omerović, Husejn, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.-1995.,* Planjax, Sarajevo 2016.
7. Smajlović, Salih, *Kad bi kosti mogle govoriti*, El-Kalem, Sarajevo 2011.

Članci/Articles:

1. Džananović, Muamer, Mulagić, Elvedin, Zločini počinjeni u Zvorniku u periodu 1992-1995. godina – nastavak kontinuiteta genocida nad Bošnjacima Podrinja, u: *Sto godina borbe Bošnjaka Podrinja za očuvanje identiteta*, Off-set, Tuzla 2018.
2. Džananović, Muamer, Utjecaj genocida nad Bošnjacima na demografske promjene u Srebrenici i Bratuncu 1991-2021, *Monumenta Srebrenica*, Knjiga 10, Off set, Tuzla 2021.
3. Đozić, Emrah, Vjerski život u Srebrenici i Žepi tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine, u: *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020.: Uzroci, razmjere i posljedice*, Zbornik, radova, dostupno na: https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=957134.
4. Karčić, Hikmet, Đozić, Emrah, Alić, Resul, Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN 'Sigurna zona' Srebrenica 1992-95, *Novi Muallim*, god. XX, br. 7.
5. Omerdić, Muharem, „Sudbina imama u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini“, *Novi Muallim*, 29. juni 2007.

Novine/Newspapers:

1. Anonim, „Apel reis-ul-uleme za spas stanovništva i imama“, *Preporod*, august 1995.
2. Anonim, „Bošnjaci u koncentracionim logorima“, *Preporod,* 1. juli 1992.
3. Anonim, „Jesu li imami ovce za klanje“, *Preporod*, decembar 1994.
4. Anonim, „Neka se zna i nikad ne zaboravi“, *Preporod*, 15. maj 1992.
5. Anonim, „Priznanje IZ za dosadašnji rad“, *Preporod*, januar-februar 1994.
6. Anonim, „Saopćenje za javnost“, *Preporod,* 15. septembar i 1. oktobar 1992.
7. Čolaković, Salih ef, „Platforma za djelovanje Mešihata IZ u BiH u ratnim uslovima“, *Preporod,* 1. august 1992..
8. Jusić, Alija, „Sjećanje na imame – Šehide Srebrenice, Podrinja i Žepe 1992-1995.“., *Preporod*, 1. juli 2007.
9. N. M. i A. J., „U svih osam džamija džume u dvije smjene“, *Preporod,* maj 1995.
10. Omerdić, Muharem, „Šeri'atski stav o abortusu iz nasilnog odnosa“, *Preporod,* 15. juli 1992.
11. Omerdić, Muharem, „Naši merhumi: Svirepo ubistvo imama Mujkanovića“, *Preporod,* 1. juni 1992.
12. Selimović, Bego, „Svako mjesto ima svoje Karadžiće“, *Preporod,* 15. juli 1992.

13. Smajlović, Salih, „Naša golgota“, *Preporod,* august 1995.
14. Zildžić, Zehra, „Pregledi-ispitivanja i liječenje nastradalih od četničkog silovanja i obeščaćenja“, *Preporod,* 15. septembar 1. oktobar 1992.

Intervjui/Interviews:

1. Atanović, Hasudin ef., Glavni imam Islamske zajednice Bošnjaka u Austriji, intervju vodio Emrah Đozić, 24. maj 2021. godine, privatna arhiva.
2. Begić, Hidan ef. , Transkript razgovora, Arhiv Memorijalnog centra Potočari, Intervju vodio Hasan Hasanović.
3. Mujčinović, Mersa, Arhiv Memorijalnog centra u Potočarima, Intervju vodio Hasan Hasanović.
4. Memić, Muhamed, Arhiv Memorijalnog centra u Potočarima, Intervju vodio Hasan Hasanović.

II
PRIKAZI // REVIEWS

Elvir SELIMOVIĆ
Sarajevo
E-mail: elvir.selimovic117@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:341.485(497.6 Srebernica)"1992/1995" Fink M. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.475

Matthias Fink, SREBRENICA: HRONOLOGIJA JEDNOG GENOCIDA ILI ŠTA SE DESILO SA MIRNESOM OSMANOVIĆEM, Dobra knjiga, Sarajevo 2020, 1119 str.

O srebreničkom genocidu napisano je i objavljeno više desetina knjiga, od onih koje se mogu svrstati u memoaristiku, preko književnih (umjetničkih) ogleda, do knjiga koje pretendiraju ka statusu znanstvenih studija, kao i onih koje u cjelosti odražavaju pamfletistički karakter. Ipak, posmatrano iz ugla historijske znanosti, do pojave knjige historičara i novinara Matthiasa Finka[1] - koja je izvorno objavljena na njemačkom jeziku[2] 2015. godine, a pet godina kasnije i na bosanskom jeziku u prevodu Avdije Alibašića – nismo imali priliku susresti se sa znanstvenom studijom o srebreničkom genocidu ovako golemog opsega, u kojoj autor, na temelju izvora različite provenijencije, analizira sveukupne relevantne povijesne okolnosti koje su omogućile srebrenički genocid, opservirajući društvene i političke prilike u Srebrenici od kraja 80-ih godina 20. stoljeća do kulminacije genocidnih radnji nad bošnjačkim stanovništvom u julu 1995. godine.

Knjiga započinje naslovom *Prolog: prije* (11-40), a završava sa naslovom *Epilog: poslije* (913-931), dok je ukupni tekst knjige raspoređen u sedam glavnih poglavlja i šezdeset dva potpoglavlja. Osim prevoda studije

[1] Matthias Fink je studirao amerikanistiku, političke nauke i suvremenu historiju u Tübingenu i Münchenu. Doktorirao je 1978. godine na temu "Nacionalni interisi i razvojna pomoć". Radio je trideset pet godina kao novinar, autor i producent za medijsku kuću ARD, javnog servisa u Njemačkoj. Izvještavao je kao vanjskopolitički dopisnik iz Srednje i Južne Amerike, Irske i Palestine. Prva saznanja o ratu u Bosni i Hercegovini i Srebrenici stekao je 1997. godine u Münchenu, kroz razgovore sa prognanicima iz Srebrenice. Od sljedeće, 1998. godine, Fink je kontinuirano putovao u mjesta na kojima su izvršeni zločini u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Na osnovu razgovora sa učesnicima ratnih događaja i proučavanja brojnih dokumenata, Fink je napravio mnogobrojne reportaže i dokumentarne emisije o zbivanjima tokom rata u Bosni i Hercegovini. Od samog početka rada ICTY-a u Den Haagu, pratio je sudske procese i o njima intenzivno izvještavao. Knjigu o genocidu u Srebrenici pisao je od 2010. do 2015. godine. [(https://arhiv.stav.ba/pisao-sam-o-srebrenici-sretan-da-cu-dati-glas-onima-koji-se-inace-nikada-ne-bi-culi/(26.1.2021)].

[2] Matthias Fink, *Srebrenica. Chronologie eines Völkermords order Was geschah mit Mirnes Osmanović*, Verlag des Hamburger Instituts für Sozialforschung, Hamburg 2015, 977.

Matthiasa Finka, knjiga je obogaćena dodatkom bosanskom izdanju pod naslovom *Tragom istine i pravde* (951-1119), u kojem je prevodilac Avdija Alibašić sažeo izvode iz izjava o priznanjima krivice ratnih zločinaca, opisao najvažnije sudske procese vođene pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i Sudom Bosne i Hercegovine, te priredio izvode iz presuda izrečenih oficirima i vojnicima Vojske Republike Srpske (VRS), za genocid i druge ratne zločine, koje su počinili nad bošnjačkim stanovništvom u Srebrenici.

Zanimljivo je da knjiga nema uvod ili predgovor izdavača, kao ni kazalo imena i pojmova, a koje bi bilo korisno s obzirom na njezinu opsežnost. Umjesto toga, osnovnom tekstu, pod naslovom *Tabele: Primarne i sekundarne grobnice* (935-939), pridodat je spisak grobnica i broj otkrivenih posmrtnih ostataka u svakoj od njih; zatim slijedi popis izvora i literature. Na prvoj stranici knjige, poslije naslova, nalazi se faksimil Odluke o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, u čiji kontekst je autor smještao svoje interpretacije o ciljevima napada VRS-a na bošnjačko stanovništvo u Podrinju 1992. godine, kao i objašnjenja o ciljevima kasnijeg (1995) napada VRS-a na zaštićenu zonu Ujedinjenih nacija (UN).

Tekst ispod naslova *Prolog: prije* (11-40) zapravo je uvod, u kojem, na osnovu izjava preživjelih članova porodice Osmanović iz sela Zgunja, autor opisuje njihov životni put od maja 1992. godine kada su protjerani iz svog sela, do jula 1995. godine, do kada su živjeli u Srebrenici. Četveročlana porodica Osmanović bila je jedna tipična radnička porodica u socijalističkoj Bosni i Hercegovini. Kada su protjerani, Azem (1959) i Zuhra (1960) bili su zanatski radnici, dok su njihova djeca: sin Mirnes (1980) i kćerka Mersa (1982), bili učenici osnovne škole. Nakon što je 1995. godine Srebrenica pala u ruke VRS-a, Azem se priključio koloni muškaraca koja je namjeravala da se probije ka slobodnoj teritoriji, dok je Zuhra sa djecom otišla u Potočare, misleći da će ih vojnici UN-a zaštiti. Međutim, kada je započela deportacija stanovništva iz Potočara, srpski vojnici i policajci su dozvolili da u autobus uđu Zuhra i Mersa, dok su Mirnesa istrgnuli iz majčinih ruku i odveli u bijelu kuću, uz obrazloženje da će biti

razmijenjen. Tada je imao 14 godina i 10 mjeseci. Holandski vojnik je sve to nijemo posmatrao. Tog 13. jula Zuhra je poslednji put vidjela svog sina. Matthias Fink je 1998. godine započeo potragu za nestalim članovima porodice Osmanović. Ostaci Azema Osmanovića pronađeni su kod Milića 2004. godine, a kosti njegovog sina Mirnesa pronađene su 2009. godine u grobnici „Kamenica 14". Njihovi ostaci su sahranjeni u mezarju Memorijalnog centra Potočari. Sa okončanjem spisa o stradanja ove porodice, Fink je zaključio svoju studiju o srebreničkom genocidu u dijelu knjige pod naslovom *Epilog: poslije*. Ovakvim pristupom autor je dao lice žrtvama srebreničkog genocida, odnosno personalizirao genocid i na taj način izbjegao insuficijentnost pristupa, koji žrtve predstavlja isključivo kroz nemušte statističke podatke. Kroz opis stradanja ove porodice, autor je paradigmatično opisao stradanje više stotina bošnjačkih porodica u Podrinju u periodu od 1992. do 1995. godine.

Matthias Fink argumentovano odbija da prihvati istinitim tvrdnje o stoljetnoj mržnji prisutnoj među narodima u Bosni i Hercegovini i srpskim historijskim pravima na ovaj prostor, kao glavnim uzrocima i ciljevima etničkog čišćenja, odnosno genocida počinjenog u ranijoj povijesti, kao i etničkog čišćenja i genocida počinjenog 1990-ih godina nad Bošnjacima u Podrinju. S obzirom da su oblasti u dolini Drine, koje je bosansko-srpsko rukovodstvo namjeravalo integrirati u vlastitu državu u većini naseljavali Bošnjaci, to rukovodstvo je - kada je 12. maja 1992. godine na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini usvojilo 6 ratnih strateških ciljeva – u potpunosti bilo svjesno, da ostvarenje takvih ciljeva neće biti moguće bez genocida, na što je jasno upozorio i tada upravo imenovani komandant Glavnog štaba VRS-a Ratko Mladić. Ipak, i pored takve spoznaje, njegova vojska i srpsko političko rukovodstvo krenut će u ostvarenje svojih ciljeva, objašnjava autor u prvom poglavlju *Rat u Istočnoj Bosni* (43-293). U istom poglavlju autor dalje opisuje i objašnjava ratna dešavanja u Srebrenici, koja su se odvijala od aprila 1992. do aprila 1993. godine, kojom prilikom koristi mnogobrojne izvore različitog porijekla, gdje nam, između ostalog, nudi srpski i bošnjački pogleda na ratna događanja.[3] Zatim analizira i objašnjava

[3] Prilikom čitanja ovog poglavlja na umu treba imati činjenicu da je jedan od Finkovih izvora i publikacija, „Hronika našeg groblja, ili slovo o stradanju srpskog naroda Bratunca, Milića, Skelana i Srebrenice", autora Milivoja Ivanišević, zapravo djelo angažiranog negatora genocida. U ovoj publikaciji Ivanišević svjesno manipulira činjenicama i van općeg koteksta interpretira događaje. Primjerice, za početak rata isključivo su krivi Bošnjaci, a poveli su ga sa ciljem protjerivanje srpskog naroda sa tih prostora; pritom nigdje ne spominje napade srpskih naoružanih grupa i stradanje bošnjačkog stanovništva tokom 1992. godine u općinama navedenim u naslovu publikacije, među kojima se, naprimjer, ističe snažno dokumentovan zločin srpskih jedinica počinjen nad bošnjačkim civilima u selu Glogova 9. maja 1992. godine, etc. Spomenuti spis je objavljen 1994. godine, pa bi, s obzirom da je nastao u ratnim okolnostima, donekle mogla biti razumljiva snažno izražena pristrasnost. Međutim, i nakon donošenja mnogih presuda za genocid pripadnicima VRS-a i objavljivanja više hiljada dokumenata o ukupnim ratnim dešavanjima u Podrinju u periodu od 1992. do 1995. godine, Ivanišević ne samo da negira upotrebu pojma genocid, već konstantno, objavljivanjem tekstova i izjavama u medijima falsificira povijesne činjenice; objavljivanjem sumnjivih podataka o broju stradalih Srba (bez

vojni i politički kontekst u kojem je Srebrenica proglašena zaštićenom zonom Ujedinjenih nacija (UN), sagledava ulogu generala UNPROFOR-a Philippa Morillona u tom procesu, opisuje srebreničku svakodnevnicu u periodu demilitarizacije, analizira pojam *safe area* (Rezolucija 819) i zaključuje da je taj pojam bio bez značenja u međunarodnom pravu i nije obavezivao vojnike UN-a na odbranu ili zaštitu stanovništva, već na posmatranje humanitarnih prilika i upotrebu sile samo u samoodbrani, kako su zvaničnici UN-a i interpretirali taj pojam. Za razliku od toga, međunarodno pravo poznaje pojam *protected area,* koji podrazumijeva zaštitu stanovništva u oružanim sukobima, a koji u slučaju Srebrenice nije razmatran. „(...) Rezolucija nije propisivala nikakve sankcije za slučaj da njeni zahtjevi ne budu ispunjeni, pri čemu zaštita u Sigurnosnoj zoni nije ni spomenuta." (str. 204) Ove interpretacije produbljuju saznanja o već dobro poznatoj hipokriziji Vijeća sigurnosti UN-a, koju je svojim odnosom prema Bošnjacima u Srebrenici pokazivalo tokom svih ratnih godina.

Operacija Krivaja 95 – Napad na Sigurnosnu zonu Srebrenice (295-391), naslov je drugog poglavlja u kojem autor objašnjava da je otvoreni napad VRS-a na Srebrenicu koji je pokrenut 6. jula 1995. godine, bio nastavak započete realizacije strateških ciljeva iz 1992. godine, a nikako odgovor na provokacije jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), koje su dolazile iz demilitarizirane zone, što su kao pretekst svojevremeno koristili predstavnici političkih i vojnih vlasti Republike Srpske (RS). U ovom poglavlju, autor je u svakom detalju razotkrio odnos UN-a prema teritoriji koju je proglasio svojim sigurnim područjem. Upravo u vrijeme napada VRS-a, svojim držanjem i postupanjem na terenu, holandski vojnici i nadležni oficiri UN-a u Sarajevu i Zagrebu, kao i zvaničnici UN-a u New Yorku, praktično su provodili odredbe Rezolucija 819 i 836, prema kojima Srebrenicu kao *safe area*, Ujedinjene nacije nisu ni namjeravale braniti od napada VRS-a, što je autor detaljno obrazložio u prvom poglavlju (str. 210). I pored svih nejasnih paragrafa u rezolucijama i njihovih različitih tumačenja od strane djelatnika UN-a, ipak nedvosmislenim se čine paragrafi koji daju ovlašćenja vojnicima UN-a na upotrebu sile u samoodbrani (Rezolucija 836). I pored toga, holandski vojnici nisu ni pokušali braniti svoje pozicije i opremu, iako su bili izloženi izravnom napadu VRS-a. Na koncu, nisu dobili ni zračnu podršku NATO avijacije, koju su, istina, holandski oficiri iz Srebrenice više puta zahtijevali, ali su takvi zahtjevi odbijani, zahvaljujući odlučnosti visokih zvaničnika UN-a

pojašnjenja o primijenjenoj metodologiji pri prikupljanju podataka) i umanjivanjem broja stradalih Bošnjaka u julu 1995. godine, kada, po njemu, zapravo ni jedan civil nije ubijen. Poginulo je nešto vojnika 28. divizije u borbama, a svi oni za Milivoja Ivanišević su ratni zločinci. Za takve tvrdnje, naravno, Ivanišević ne nudi nikakve relevantne dokaze. Obnaša funkciju direktora Instituta za istraživanje srpskih stradanja u 20. veku. [file:///C:/Users/SEA/Downloads/knjiza_mrtvih_srba_srebrenice_i_birca.pdf; http://www.serb-victims.org/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,112/Itemid,312/ (1.5.2021)].

(Yasushi Akashi i Bernard Janvier), da pod svaku cijenu trupe UN-a u Bosni i Hercegovini drže izvan sukoba. Međutim, takvi stavovi o neutralnom držanju dodatno su paralizirali ionako ranjive i nefunkcionalne trupe UN-a na terenu. Primjerice, 8. jula, nakon odluke komandanta štaba UNPROFOR-a u Sarajevu da se punktovi UN-a oko Srebrenice neće braniti, holandski vojnici započinju napuštanje osmatračkih punktova. Jedan dio vojnika (32), predaje se VRS-u, i kao taoci postaju značajano oružje Ratka Mladića u borbi sa NATO avijacijom, čija intervencija je i opozvana 11. jula zbog toga što je Mladić preko ovih holandskih vojnika ucijenio UN, nakon čega je ministar odbrane Holandije Joris Voorhoeve zahtijevao obustavu zračnih napada. Tim činom je stanovništvo Srebrenice izručeno direktno u ruke Ratku Mladiću. U ovom poglavlju autor je donio i vrlo detaljan pregled vojnih aktivnosti 28. divizije i VRS-a, prateći razvoj događaja iz sata u sat, od 6. jula, kada je počeo napad VRS-a, do 11. jula, kada je, nakon izostanka NATO zračnih udara po pozicijama VRS-a, pripadnicima 28. divizije postalo bjelodano jasno da je Srebrenica izgubljena i da treba tražiti izlaz iz obruča.

U trećem i četvrtom poglavlju pod naslovima: *Srebrenički genocid – Prvi čin: progon, zarobljeništvo, bijeg* (393-533) i *Srebrenički genocid – Drugi čin: masovna ubijanja* (535-698), autor je izložio: rekonstrukciju razdvajanja muškaraca i dječaka od žena i njihovo upućivanje na gubilišta; objašnjenje uloge holandskih vojnika i njihove komande u tom procesu; opis porijekla odluke o pravcu kretanja kolone i opis njenog stradanja; zatim je izložio rekonstrukciju organizacije strijeljanja zarobljenih muškaraca i dječaka; analizu organizacije prikrivanja tragova zločina i procesa utvrđivanja stvarnog broja nestalih; kao i analizu manipulacija sa brojevima stradalih u genocidu. Iz izjava vojnika i oficira VRS-a, iz njihovih presretnutih razgovora, dnevnika dežurnih oficira i drugih pisanih naredbi oficira VRS-a, autor je zaključio, da su glavni organizatori masovnih strijeljanja zarobljenih Bošnjaka bili: pukovnik Ljubiša Beara, potpukovnik Vujadin Popović, poručnik Drago Nikolić i kapetan Milorad Trbić. Oni su prilikom odgovoranja na pitanja svojih vojnika, zašto treba strijeljati zarobljenike, najčešće koristili argument da je naredba „došla sa vrha“ i mora biti izvršena. Na kraju četvrtog poglavlja, nakon što je analizirao razne izvore podataka o broju prijavljenih kao nestalih i broju identificiranih žrtava, autor zaključuje da nema mjesta negiranju i relativizaciji srebreničkog genocida, i da je brojka od 8.372 žrtve najbliža realnosti.

U okviru petog poglavlja *Zločinci – Udruženi zločinački poduhvat* (699-775), nakon uporedne analize izjava oficira i vojnika VRS-a pred sudovima i relevantnih dokumenata, autor je konstatirao sljedeće: „Akcije likvidacije muškaraca i dječaka iz Srebrenice su bile rukovođene iz Glavnog štaba. Planiranje i organizacija je bila tamo koncentrirana, a naredbodavnu moć je imao načelnik štaba, dakle Ratko Mladić.“ (str. 730) Nakon toga Fink opisuje formalnu piramidu komandovanja u VRS-u, i poredeći je sa njenim konkretnim funkcioniranjem u julu 1995. godine, dolazi do zaključka da izvršioci genocida nisu postupali samostalno i nesavjesno (kao nekontrolirana grupa psihopata).

Naprotiv, ponašali su se kao primjereni vojnici (autor je zabilježio samo jedan slučaj odbijanja izvršenja naredbe o strijeljanju zarobljenih Bošnjaka), koji realiziraju planove političkog rukovodstva, izvršavajući naredbe nadređenih zapovjednika. Da bi objasnio takvo stanje duha, onih koji su naređivali, i onih koji su strijeljali, autor se vraća na početak 1990-ih godina i uzroke nalazi u srpskoj nacionalističkoj propagandi koju su širili intelektualci i mediji, a koja se perpetuirala u jeziku naredbi i instrukcija srpskog vojnog i političkog rukovodstva. Naročitog je odjeka imala teza o potencijalnoj budućoj ugroženosti Srba od komšija muslimana, koju su srpski vojnici nakon rata najčešće spominjali kao svoje ratne motive, i time svoj angažman kao i zločine nazivali odbrambenim i pravdali pitanjem opstanka Srba. Upravo tu tezu o navodnom prijetećem genocidu nad Srbima, autor naziva životnom laži Republike Srpske.

U šestom poglavlju pod naslovom *Krivica i odgovornost – Srebrenica i ostatak svijeta* (777-898), autor je posvetio pažnju propitivanju odgovornosti svih političkih i vojnih struktura, koje su, s obzirom na lokalne, regionalne i međunarodne povijesne okolnosti toga doba, bile obavezne da onemoguće genocid u potpunosti ili *in ultima linea* da pokušaju smanjiti njegove razmjere. Autorove teze i zaključci iznijeti u ovom poglavlju donekle se naziru kroz njegove podnaslove: *Bez zaštite – Nikakva zaštita od Vlade i Armije* (780-817); *Bez pomoći – Nikakva zaštita od Holandskog bataljona* (818-834); *Bez snage – Nikakva zaštita od Ujedinjenih nacija* (835-860); *Bez glave – Nikakva zaštita od NATO i zapadnih sila* (860-873) i *Bez dokaza – Uloga Srbije u padu Srebrenice* (874-898). Kada propituje odgovornost ARBiH, Fink ne nudi do sada nepoznate izvore, osim nekoliko izjava oficira ARBiH sa kojima je osobno razgovarao, a čije izjave upućuju na zaključak da bi mnogo više ljudi iz kolone preživjelo, da su jedinice 2. korpusa ARBiH poduzimale masovnije napade prema jedinicama VRS-a sa ciljem rasterećenja srebreničke kolone. Međutim, autor nije vršio ozbiljniji uvid u tadašnje ukupne vojne prilike u Bosni i Hercegovini, kako bi utvrdio da bi takva ofanzivna djelovanja nesumnjivo bila učinkovita. Ipak, autor Fink nema dilema da ovakva propitivanja ne smiju da odvrate pažnju od stvarnih (izravnih) krivaca za progon i ubijanje više hiljada Bošnjaka iz Srebrenice (str. 38). Fink također analizira odnos Vlade Bosne i Hercegovine prema Srebrenici u toku rata i neposredno nakon njegovog okončanja.

Rat se nastavlja (899-911), naslov je sedmog poglavlja u kojem je autor opisao stanje u Srebrenici neposredno nakon protjerivanja bošnjačkog stanovništva i dao kratak osvrt na pad Žepe 25. jula 1995. godine.

I pored toga što podnaslov studije sadržava i pojam hronologija, ipak on ne odražava u potpunosti karakteristike primijenjenog metodološkog pristupa u proučavanju srebreničkog genocida, jer autor u knjizi ne niže selektirane činjenice hronološkim nizom, bez dubljeg uvida u mnoge važne povijesne tokove. Fink je zapravo vrlo analitički pristupio istraživanju relevantnih pitanja vezanih za srebrenički genocid, prateći političke i vojne

prilike u Bosni i Hercegovini od 1980-ih godina do jula 1995. godine, pritom ih smještajući u međunarodni kontekst i uzimajući u obzir izvore svih strana vezanih za ove događaje.

Autorov pogled na izvore različite provenijencije i njihovo unakrsno propitivanje, koje se može pratiti kroz bogat kritički aparat, čini autorove navode provjerljivim, što je za historičare, posmatrano sa metodološkog aspekta, najveća vrijednost ove studije. Zahvaljujući autorovoj razvijenoj pripovjedačkoj vještini, ali i zbog činjenice, da autor bez pretjeranog teoretiziranja piše o konkretnim događajima, knjiga je (lahko) čitljiva. Ali, upravo takav autorov pristup, usljed obilnog iznošenja detalja, od čitaoca iziskuje snažan kognitivni i emocionalni napor.

Ovim djelom, Matthias Fink je dao značajan doprinos dekonstruiranju parahistoriografije i razvoju historiografije o srebreničkom genocidu, te ponudio snažan protuargument negatorima genocida. S obzirom na njezinu sugestivnost, može se zaključiti da će ova studija biti općenito korisna.

Dr. sc. Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
E-mail: vladanjovanovicc@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:314:314.1(497.7:560)"19" Kerimi K. S. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.482

Salim Kadri Kerimi, ISELUVANJETO NA TURCITE OD MAKEDONIJA VO TURCIJA, PO VTORATA SVETSKA VOJNA, (ISELJAVANJE TURAKA IZ MAKEDONIJE U TURSKU, NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA), Akademski pečat, Skopje 2021, 565 str.

Tendencija da ljudi koji nisu profesionalni istoričari stvaraju značajna istoriografska dela nije stvar slučajnosti ili pukog pomodarstva već evidentne praznine u aktuelnoj istororiografiji i njene političke kontaminiranosti. Dela Branka Horvata i Petrita Imamija to potvrđuju na najbolji mogući način, a ova knjiga Salima Kerimija, u kvalitativnom smislu, ne zaostaje za njima. Štaviše, ova monografska publikacija ima nekoliko dodatnih prednosti: besprekorno poznavanje srpskog, makedonskog, albanskog i turskog jezika, kao i višedecenijsko diplomatsko iskustvo doprineli su ispravnom tumačenju raznovrsne arhivske građe i argumentovanoj naraciji, uz jasnu percepciju normativnih i stvarnih elemenata državnih politika na Balkanu. Za razliku od postojećih radova koji su se manje-više fragmentarno doticali teme, Kerimi je obradio sve relevantne aspekte problema iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva sa prostora socijalističke Makedonije, ali i drugih krajeva Jugoslavije.

Tekst se sastoji od šest poglavlja i posebnog dela sa odabranim prilozima. U uvodnim razmatranjima autor rasvetljava genezu ideje o demografskoj deosmanizaciji Balkana (uz analizu „najprihvatljivijeg etnonima“ i opštijih pitanja islamskog identiteta u Evropi) koja seže do osmanlijskog poraza u Bečkom ratu. Samu ideju je posmatrao u široj, evropskoj ravni, od ideja o proterivanju muslimana sa Iberijskog poluostrva pa do tursko-grčke razmene stanovništva. Veštim kombinovanjem literature i izvora Kerimi daje prikaz stradanja muslimana u matičnim državama, kao i njihovog introvertnog držanja po preseljenju u Tursku. Sve vreme autor zadržava komparativnu perspektivu pa je čitalac u prilici da uporedo prati i bugarsku verziju iseljavanja tamošnjih Turaka u međuratnom periodu, pretpostavljene detalje razgovora Tita i Dimitrova koji se tiču „turskog pitanja“, te pregovora jugoslovenskih i turskih zvaničnika zaključno sa kontroverznim „Džentlmenski sporazumom“, čija je

elaboracija jedan od najoriginalnijih doprinosa Kerimija. Opise rezultata svojih iscrpnih istraživanja po arhivima Beograda, Skoplja i Tirane autor je takođe uvrstio u uvodnu celinu knjige.

Prvo poglavlje skicira politički aspekt ovog demografskog problema na primerima odnosa međuratne Jugoslavije, potonje FNRJ, ali i Turske i Albanije prema iseljavanju muslimana u Tursku. Pored preglednog istoriografskog prikaza odnosa jugoslovenske kraljevine prema muslimanskom stanovništvu i definisanja njihovog političkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog statusa, Kerimi je skoncentrisan i na publikovanu građu kojom ilustruje karakter i ulogu državnih mehanizama u diskriminaciji neslovenskog stanovništva i procesu njegovog iseljavanja. U tom smislu autor ne izostavlja integralni prikaz ključnih dokumenata kao što su zapisnik i tekst projekta tzv. Interministerijalne konferencije Kraljevine Jugoslavije (1935) i Jugoslovensko-turska konvencija o iseljavanju „naroda turske kulture“ (1938). Okolnostima koje su dovele do potpisivanja ovog drugog dokumenta autor posvećuje naročitu pažnju, sagledavajući ih i iz ugla turske državne politike. Ne prekidajući hronološki niz izlaganja autor se osvrće i na odnos jugoslovenske kraljevske administracije prema muslimanima u godinama Drugog svetskog rata, ilustrujući ga četničkim zločinima nad nesrpskim stanovništvom i etničkim čišćenjem krajeva u kojima su muslimani činili većinu.

Predstava o uzrocima velikih demografskih pomeranja na Balkanu dodatno je izoštrena komparativnim fokusom na temu, ovoga puta iz turske i albanske perpspektive. Otuda su slike albanske propagande u Makedoniji (putem delatnosti Generalnog konzulata Albanije u Skoplju, a uz podršku italijanske diplomatije), pokušaja internacionalizacije albanskog pitanja i odnosa režima Envera Hodže prema iseljavanju jugoslovenskih Albanaca postale jasnije zahvaljujući tekstovima manje poznatih dokumenata, elaborata i

diplomatske prepiske koju nam autor predstavlja. Albanska arhivska građa poslužila je i kao dopunski oslonac za sagledavanje stanja albanske manjine u kulturno-prosvetnom i zdravstvenom sistemu Jugoslavije, što je takođe od važnosti za pravilnu detekciju uzroka iseljavanja.

Kerimi preispituje i ulogu Turske od samih početaka, kada je ograničeno iseljavanje imalo prevashodno humani(tarni) karakter. Pojedina pitanja i kontroverze autor pokušava da dovede u logički red ukrštajući saznanja o međusobnim odnosima balkanskih država sve do 1953. godine i novih demografskih, pa i finansijskih aranžmana, nagoveštavajući pomalo čudne naznake kontinuiteta u državnoj politici dva ideološki isključiva politička režima. Inače, voluminoznom raspravom i spretnim kombinovanjem prikupljenih dokumenata Kerimi je gotovo do detalja rekonstruisao okolnosti pod kojima je postignut tzv. „Džentlmenski sporazum“, o čemu dosadašnja istoriografija uglavnom spekuliše. Na osnovu nekoliko indicija autor veruje da postoji i pisana verzija ovog ugovora, dok je pri tumačenju pojedinih dokumenata i procedura Kerimiju pomoglo njegovo dugogodišnje iskustvo u diplomatskoj službi. Važan segment ove celine knjige je situiranje albansko-turskih i albansko-jugoslovenskih odnosa u širi međunarodni kontekst, u vreme napetih blokovskih podela.

Naredno poglavlje predstavlja esencijalnu „studiju slučaja“ i njome je autor do detalja rekonstruisao političke okolnosti, društvene uzroke i pokretačke faktore, državne mehanizme i obim iseljavanja Turaka sa prostora socijalističke Makedonije. Uz briljantan prikaz teritorijalnog rasporeda (po okruzima i opštinama) i oscilacija u demografskoj strukturi Makedonije, a posebno njenog turskog stanovništva, Kerimi opisuje talase iseljavanja makedonskih Turaka do 60-ih godina 20. veka, zadržavajući se na prelomnim godinama tokom kojih je dolazilo do oštrih promena u njihovom intenzitetu. Ovaj „rentgenski“ prikaz sadrži i manje poznate slučajeve nacionalnog ugnjetavanja (opise masovnih sudskih procesa, pa čak i ubistva tamošnjih Turaka) što je održalo posleratnu psihozu i egzistencijalnu potrebu da se pobegne iz takve zemlje. Slika je obogaćena uporednim pregledom manjinskog pitanja u balkanskim državama, intervjuima vodećih makedonskih komunističkih rukovodilaca, ali i njihovim planovima i elaboratima koji su doveli do podele Makedonije na zabranjene i dozvoljene „blokove“ i kontroverzne igre sa nacionalnim identitetom makedonskih muslimana, što se očitovalo tokom nekoliko uzastopnih popisa stanovništva. S obzirom da je NR Makedonija, kao i u međuratnom periodu, bila tranzitno područje za iseljavanje svih jugoslovenskih muslimana, autor je detektovao tri posleratne migratorne faze, posebno obradivši status „došljaka“ i uzroke periodičnih oseka u iseljeničkim talasima (zakon o nacionalizaciji nepokretne imovine, preskupe iseljeničke takse, poboljšanje ekonomske situacije u Makedoniji i sl).

U istraživački zahtevnom i kompleksnom poglavlju Kerimi sumira posledice iseljavanja kao i brojeve iseljenih lica trudeći se da eskivira ideološki i politički diskurs, kao i nacionalistički obojene interpretacije statističkih

izvora. Ipak, činjenica da je za svega 14 posleratnih godina broj iseljenih jugoslovenskih muslimana u Turskoj dostizao 400.000 zaista deluje „zastrašujuće“, kako tvrdi Kerimi. Kao uporedni orijentir Kerimi je ponudio prikaz obima i karaktera iseljavanja u periodu 1967-1993.

Zahvaljujući otvorenom polemičkom tonu naredno poglavlje je od posebne važnosti i predstavlja ozbiljnu raspravu sa konvencionalnom istoriografijom. U njemu se autor fokusira na suštinske uzroke masovnih iseljavanja, praveći jasnu distinkciju između uzroka i motiva. Tom prilikom ne gubi iz vidokruga nijedan aspekt državne represije: od politizovanih akcija prikupljanja oružja, profesionalne marginalizacije muslimana, socijalne segregacije i nepravedne agrarne reforme do beskompromisnih sekularnih mera koje su podrazumevale direktan atak na privatnost muslimana, ukidanje verskih škola i rušenje njihovih verskih objekata. Kerimi ponovo ukršta nekoliko pomenutih interpretacija i izvora, raščlanjujući svaki od njih pojedinačno. Pod svoju lupu autor je stavio tendencioznu argumentaciju Lazara Koliševskog da je do posleratnog iseljavanja došlo „iz čista mira“; osvrnuo se na apsurde „negatorske politike“ rukovodstva NR Albanije u odnosu jugoslovenskih Turaka i manipulacije brojem iseljenika; posvetio se kontroverzama etničke asimilacije i uspostavljanja „demografske ravnoteže“, licemerju i kontradikcijama kod pojedinih istoričara i demografa, te političkim, ekonomskim i psihološkim posledicama masovnog iseljavanja. Posebno zanimljivim čine nam se etnolingvističke mape Turske koje bi trebalo da izoštre predstavu o „konačnim destinacijama“ iseljenika iz pojedinih krajeva Jugoslavije. Ipak, Kerimi zaključuje da je iz turskih izvora (uključujući i popise stanovništva) gotovo nemoguće dobiti validne podatke o konačnom broju imigranata a kamo li njihovom etničkom poreklu.

Autor koristi iskustvo sopstvene porodice ne bi li odredio hronološke okvire postupne albanizacije turskog identiteta koja se u početku ispoljavala u bilingvalnoj komunikaciji srodnika. Istovremeno, primeri iseljavanja članova njegove familije omogućili su da o problemu govori sa potrebnim razumevanjem, čega u postojećoj literaturi nema dovoljno. Kerimi se ne libi da svoj konvencionalan metodološki aparat „u hodu“ obogaćuje inventivnim istraživanjima poput knjige bračnog para Šehu koji su na osnovu oglasa objavljivanih u „Novoj Makedoniji“ poimence rekonstruisali gotovo 70.000 lica koja su za svega četiri godine (1953-57) zatražila otpust iz jugoslovenskog državljanstva radi iseljenja u Tursku.

Na ovo poglavlje naslanja se prilično originalna celina knjige koja se sastoji iz 14 svojevrsnih intervjua/ ispovesti sa intelektualcima i iseljenicima u kojoj Kerimi daje i lični pečat uvodeći čitaoca kroz svoja prva saznanja o temi.

U petom poglavlju Kerimi analizira makedonske i albanske medije (štampu i radio) koji su se bavili iseljavanjem Turaka iz FNRJ preko Makedonije u Tursku, kao i reakcije albanske emigracije. Pri tom zapaža ignorantski odnos skopskog „Birlika“, koji je o iseljavanju počeo da piše tek 1990. godine.

Šesta glava zapravo predstavlja zaključna razmatranja autora koji se ponovo vraća otvorenim i problematičnim pitanjima pokrenutim u prethodnom delu knjige. Priča o odnosu jugoslovenske kraljevine i FNRJ prema iseljavanju, ali i problemima strategije lokalnih vlasti prema ekspatrijaciji Turaka i Albanaca, zasvođena je prikazom situacije u Albaniji i Turskoj prema ovom kontroverznom fenomenu.

Brojnim prilozima - retkim fotografijama, tekstovima i kopijama raznih odluka, protokola, diplomatske korespondencije, državnih ugovora, konvencija i instrukcija za njihovu implementaciju - Kerimi je potkrepio ovo izuzetno bogato, sveobuhvatno i ubedljivo istoriografsko delo. Sudeći po visokim naučnim standardima kojih se autor držao, objektivnosti, odmerenom jeziku i stilu, ova kapitalna monografija će svakako postati jedan od neizostavnih priručnika za sve istoričare i demografe koji se bave (još uvek aktuelnim) pitanjem „turskih migracija“.

Dr. sc. Edin VELADŽIĆ
Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine
E-mail: veladzice@yahoo.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6)"1941" Bandžović S. (082)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.487

Safet Bandžović (urednik), VRIJEME I PAMĆENJE: MUSLIMANSKE REZOLUCIJE 1941, Zbornik radova, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2021, 207 str.

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića s punim pravom 2021. godinu može ocjeniti uspješnom, ako ćemo suditi na osnovu javnosti prezentiranih naučnih projekata i izdavačke djelatnosti, čime su ispunili jednu od svojih primarnih misijskih, istraživačkih i kulturoloških uloga. To je bila godina značajnih jubileja: 100 godina od rođenja osnivača Adila Zulfikarpašića, 20 godina rada Bošnjačkog instituta u Sarajevu i 80 godina od pojave muslimanskih rezolucija, a na koje je još 60-ih godina prošlog stoljeća prvi ukazao Adil Zulfikarpašić.

Pomenute rezolucije predstavljaju jedinstven akt protesta bošnjačke muslimanske vjerske, političke i kulturne elite protiv diskriminacije, terora, zločina, odnosno rasističke i genocidne politike satelitskog režima Nezavisne Države Hrvatske (NDH) nad nedužnim Jevrejima, Srbima, Romima i pripadnicima drugih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini 1941. godine. Kako se radilo o jedinstvenoj historijskoj pojavi, ne samo u širim, regionalnim, južnoslavenskim okvirima već u cijeloj okupiranoj Evropi, usuđujemo se kritički primjetiti da bi historiografije mnogo većih država nesumnjivo ukazale im dostojnu pažnju i usmjerile svoje istraživačke poduhvate kako bi na adekvatan način analizirali i afirmirali hrabar humanistički čin jednog dijela elite svoga naroda. Osamdeseta godišnjica pojave rezolucija bila je dobra prilika za bosanskohercegovačku historiografiju da se uradi naučna retrospektiva kako samih rezolucija i njenih aktera, tako i šireg društveno-političkog konteksta u kojima su napisane i javnosti obznanjene.

Bošnjački institut, uz svoja dva prethodno pomenuta jubileja, opredjelio se obilježiti 80-tu godišnjicu „Muslimanskih rezolucija“ istraživačkim projektom koji je u konačnici rezultirao objavom zbornika radova. Devet eminentnih autora, historičara, sociologa, politologa, historičara prava i teologa rezultate svojih istraživanja su, uobličene u zasebne cjeline kojima nude nove perspektive sagledavanja rezolucija u vremenu i prostoru,

povjerili Bošnjačkom institutu radi publiciranja i prezentiranja javnosti. Zbornik je dobio naučnu verifikaciju izuzetno pozitivnim recenzijama koje potpisuju prof. dr. Senadin Lavić, dr. Mesud Šadinlija i dr. Edin Veladžić.

Problemsko pitanje rezolucija, čija pojava se vezuje za sam početak fašističke okupacije Bosne i Hercegovine 1941. godine, u literaturi poznate kao muslimanske rezolucije, predstavlja jednu vrlo zanimljivu, nedovoljno istraženu, intrigantnu, osjetljivu, te u isto vrijeme, po ocjenama mnogih istraživača, veličanstvenu pojavu u historiji bošnjačkog naroda. Dugo su, čak se može kazati i neopravdano predugo, sudionici i svjedoci tih rezolucija čekali da budu za njih upitani, a relevantni izvori neshvatljivo „zaboravljeni" te u tami i prašini čekali svoje istraživače da budu valjano istraženi, naučno obrađeni i valorizirani kako bi rezolucije mogle biti argumentirano predstavljene javnosti sa svim onim što one objektivno jesu, bez bilo kakvih dodatnih učitavanja, ali i bez umanjivanja stvarnog značaja kojeg su imale.

U predgovoru Zbornika dr. Faris Gavrankapetonović ističe da je Adil Zulfikarpašić bio među prvima koji se nakon 1945. godine zalagao za deideologiziranu i iznijansiranu interpretaciju ratne prošlosti. Kao jedan od prvih i najistaknutijih disidenata među Bošnjacima nakon Drugog svjetskog rata, svoje stavove otvoreno je iznosio u emigrantskoj publicistici. U više prilika javno je ukazivao na neshvatljivu šutnju o muslimanskim rezolucijama potencirajući da se radilo o nevjerovatnom i jedinstvenom iskazu građanske hrabrosti i odgovornosti. O tome se čitaoci mogu više upoznati i kroz dva ranije objavljena rada Adila Zulfikarpašića *Muslimani u NDH* (2001) i *Muslimani i četnički pokret u Bosni i Hercegovini* (1962. i 1984), a koji su ponovo aktualizirani u prilozima Zbornika.

Prvi rad u Zborniku pod naslovom *Bošnjačko ne zlu i nepravdi* potpisuje dr. Hilmo Neimarlija. U iščitavanju teksta šest rezolucija (sačinjenih u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Bijeljini i Tuzli) autor uočava nekoliko bitnih dimenzija svih rezolucija, a o čemu pišu i ostali autori. Prvo da se radi o aktima nedvosmislenog političkog protesta i jasnog distanciranja od temeljnih

načela ustaške zločinačke politike i poretka marionetske fašističke vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, potpisnici rezolucija su istaknute ličnosti bošnjačke vjerske i svjetovne elite koje, slijedeće vlastite vjerske i humanističke principe, najoštrije osuđuju zločine ustaške vlasti i pojedince muslimanskog ološa koji se stavio u službu nečasnih radnji prema komšijama smatrajući da su takvi postupci potpuno neprihvaljivi sa stanovišta islamskog morala i učenja te zaslužuju prezir svakog istinskog muslimana. Muslimanske rezolucije predstavljale su prvi i jedinstven čin javne osude progona i ubijanja na rasnoj, vjerskoj i etničkoj osnovi u nacističkoj tvorevini Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Neimarlija ističe da se radi o djelu (rezolucije) kojeg drugi nisu imali hrabrosti napraviti i riječima koje drugi nisu smjeli javno izgovoriti te da je, upravo zato što takvog primjera nemamo kod drugih evropskih naroda, opravdano i nužno više govoriti o povijesnoj važnosti rezolucija, građanskoj hrabrosti potpisnika i moralnoj vrijednosti njihova čina. O pomenutim dimenzijama rezolucija svjedočili su Avdo Humo i Adil Zulfikarpašić, direktni učesnici partizanske oružane borbe protiv fašizma, a opće poznato je da s većinom potpisnika nisu dijelili politička uvjerenja i životne vizije u vrijeme njihova donošenja. Zulfikarpašić je svojevremeno isticao da u čitavoj evropskoj okupacionoj zoni Njemačke pojava rezolucija predstavlja jedinstven slučaj i da takvog primjera nema u historijama evropskih naroda. Također, Neimarlija jako dobro primjećuje da su rezolucije zasmetale kako četnicima i ekstremnim elementima u Srpskoj pravoslavnoj crkvi tako i ustašama i ekstremnim elementima u Katoličkoj crkvi. U njima vidu totalna suprotnost u poređenju s postupcima onovremene srpske društvene i akademske elite koja je otvoreno pozivala na lojalnost njemačkom okupatoru.

U drugom radu *The Muslim Resolutions of 1941 and the People's Liberation Movement* dr. Marko Hoare ponudio je jednu drugu vrlo zanimljivu dimenziju rezolucija, koju ne pronalazimo u ranije objavljenim radovima drugih istraživača, a odnosi se na refleksiju rezolucija na intenzivnije pristupanje muslimanskog stanovništva Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP). Okupacija Bosne i Hercegovine 1941. godine vrlo brzo je pokazala svu surovost genocidnih politika ustaškog režima koji se stavio u službu nacističkog projekta Sila osovine tako da su bosanski muslimani među prvima u Evropi digli svoj glas otpora i protivljenja politikama zločina i nepravde. Upravo na tragu univerzalnih civilizacijskih vrijednosti istaknutih u muslimanskim rezolucijama došlo je do zbližavanja s rukovodstvom NOP-a i Komunističke partije Jugoslavije što je osiguralo veće razumijevanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe kod širih slojeva muslimanskog stanovništva i doprinijelo značajnijem uvećanju brojnosti muslimana u partizanskim jedinicama.

Najopsežniji po obimu, sadržajno i informativno najzgusnutiji i po analizama najdetaljniji rad ponudio je dr. Safet Bandžović sa Univerziteta u Sarajevu. On se, u svom radu pod naslovom *Narativi o ratu i vrijednosni*

sudovi: Bošnjaci u vrtlogu iskušenja, dotakao gotovo svih objavljenih primarnih i sekundarnih izvora koji se direktno odnose na rezolucije, kao i autora čiji radovi na različite načine interpretiraju rezolucije, ali i nekih drugih važnih pojava, stereotipa, ideoloških generalizacija i predrasuda iz Drugog svjetskog rata na prostorima Bosne i Hercegovine koje se na određeni način dovode u direktnu ili indirektnu vezu s rezolucijama. On na eruditski način, manirom dobro upućenog istraživača u konkretan historiografski problem, nudi činjenično vrlo bremenit ali i pregledan tekst o različitim percepcijama rezolucija te o neshvatljivom i neopravdanom marginaliziranju u kulturi sjećanja bošnjačke javnosti jednog jedinstvenog primjera moralnog, humanističkog i kritičkog stava prema poretku bezakonja, segregacije, diskriminacije i progona srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva.

Autor naglašava da Bošnjaci nikad u svojoj povijesti u različitosti nisu vidjeli razloge za mržnju i ubijanje, jer je to u suprotnosti s jednim od temeljnih islamskih načela tolerancije. Za njega su rezolucije svijetli primjer bošnjačkog antifašizma i veoma hrabar čin otklona od zločinačke politike nacističke državne tvorevine Nezavisne države Hrvatske. U svom radu Bandžović akcentirana važnost multiperspektivnog pristupa kod iščitavanja rezolucija i nužnosti njihovog kontekstualiziranja u vrijeme u kojem su nastajale i okolnosti u kojima su distribuirane, ukoliko se želi dosegnuti stvarna i objektivna slika, što je temeljni zadatak i primarni cilj naučnog pristupa svakom historiografskom problemu.

Dr. Eli Tauber, iz Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, u radu *Muslimanske rezolucije u svjetlu pokušaja spašavanja* Jevreja piše o rezolucijama kao izrazu iznimne građanske hrabrosti odvažnih i plemenitih ljudi jakih moralnih načela i spremnih na vlastito žrtvovanje i izlaganje opasnosti radi pružanja pomoći Jevrejima u vrijeme nacističkih progona. Za njega su one i potvrda viševjekovnog suživota i miroljubive koegzistencije građana muslimanske i jevrejske vjeroispovjesti na prostorima Bosne i Hercegovine. Iako, u konačnici, nisu uspjele postići svoj cilj, a to je zaštita nevinog stanovništva, rezolucije su, prema razumijevanju Tauberia, potez bošnjačke uleme bez presedana u tadašnjoj nacističkoj Evropi, slobodarski glas kojim se osuđuju svi oblici progona na rasnoj ili etničkoj osnovi i ograđivanje od ustaško-nacističke politike prema Srbima, Jevrejima i Romima, kao i muslimanima koji su trpjeli svireposti NDH nacističkog režima.

Dr. Milivoj Bešlin, iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, u svom radu *Muslimanske rezolucije 1941. i konstituisanje državnosti Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji* problematizirao je proglase i rezolucije muslimanske vjerske, društvene i političke elite u svjetlu procesa koji su vodili ka jačem povezivanju i pristupanju šireg sloja muslimanskog stanovništva Narodnooslobodilačkom partizanskom pokretu. On u rezolucijama vidi realan pokazatelj, ne samo za distanciranje od zločina represivnog ustaškog režima, već i povod za bližu saradnju rukovodstva NOP-a predvođen Komunističkom partije Jugoslavije i

osnov za ravnopravniji tretman Bosne i Hercegovine u novim koncepcijama budućeg federalističkog uređenja države. Mnogi potpisnici rezolucija kasnije su završili u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta.

Ovaj rad na izvjestan način je kompementaran i naslonjen na teze koje pronalazimu i u pomenutom radu Marka Hoarea. Uz kratko podsjećanje na neke elemente rezolucija u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banja Luci, Bijeljini, Tuzli i Zenici autor Bešlin u njima vidi akt javne osude zločina i svih drugih oblika nasilja, protesta i nepristajanja na normalnosti života u ustaškoj kvislinškoj tvorevini. Pitanja građanskog antifašizma, izvan ili nasuprot djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, ostala su nedovoljno obrađena i zato se on zalaže i apelira da se pitanja rezolucija konačno na adekvatan način otvore u historiografiji stručnim, profesionalnim i interdisciplinarnim naučnim pristupom.

Dr. Adnan Jahić sa Univerziteta u Tuzli u radu „*Ustaše sa strane –s fesovima na glavi" prilog analizi muslimanskih rezolucija 1941.* propituje vjerodostojnost teze, koja se pojavljuje u nekim radovima uglavnom hrvatske historiografije, a odnosi se na navode da su ustaške zločine tokom 1941. godine vrlo često činile ustaše koje su dolazile iz drugih mjesta, s fesovima na glavi, i tako stvarale predstavu da su zlodjela počinili isključivo muslimani. Jahić se posebno osvrnuo na rad Ivice Šarca koji je objavljen u časopisu *Hercegovina* 2020. godine, u kojem Šarac odgovornost za zločine u istočnoj Hercegovini nastoji skinuti sa ustaša katolika i prebaciti na komšije muslimane, odnosno pripisati ih „vjekovnim muslimansko-srpskim antogonizmima". Na osnovu arhivskih dokumenata i objavljenih izvora Jahić je uradio dekonstrukciju revizionističkog pristupa tezi da ustaše katolici nisu zloupotrebili nošenje fesova, kako to neargumentirano tvrdi Šarac u svome radu. Selektivan pristup primarnim i sekundarni izvorima različite provenijencije, očigledno politički a ne historiografski motiviran, udaljili su Šarca od objektivnog sagledavanja svih historijskih činjenica, koje nedvosmisleno ukazuju da zolupotreba fesa kao vidljivog obilježja oblačenja muslimana tog vremena nije bila nikakva izmišljotina protivnika ustaškog režima već da se radilo o stvarnim događajima i stvarnim svjedocima o čemu govore brojni primarni izvori.

Dr. Fikret Karčić i dr. Ehlimana Memišević sa Univerziteta u Sarajevu uradili su tekstualnu analizu *Sarajevske rezolucije iz 1941. godine* koja se čuva u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke i čiji prijepis teksta donose u Dodatku. Primjenom klasične metode tekstualne analize historijskog dokumenta propituju autentičnost rezolucije, valjanost njenog tumačenja i tačnost informacija sadržanih u njoj. Autori su detaljno analizirali jezičku formu, datiranje, autore, potpisnike, stil pisanja, sadržaj, motive, razloge nastanka, kome se upućuje i viđenje opće situacije u zemlji. Kod ocjene dokumenta primjenjena su dva kriterija: značaj rezolucije sa stanovišta islamskog vjersko-moralnog sistema i sa stanovišta komparativnog pristupa. U oba slučaja ponuđeni su zanimljivi odgovori.

Dr. Hikmet Karčić iz Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka, potpisuje rad *Muslimanske rezolucije u savremenim narativima i komparativnim kontekstima*. Kao autor koji se po naučnoj vokaciji intenzivnije bavi studijama o genocidu, Karčić u ovom radu otvara pitanje pozicioniranja muslimanskih rezolucija u svjetlu nenaslinog otpora tokom Holokausta. On nas u svom radu podsjeća na prve objavljene tekstove o rezolucijama u domaćoj periodici, na prvo predstavljanje rezolucija na akademskoj razini, ali i na prve tragove o rezolucijama u djelima stranih istraživača. Nakon prvog i najčešće citiranog akademskog članka Muhameda Hadžijahića, Karčić od novijih publiciranih radova posebno izdvaja knjige Nade Kisić Kolanović i Safeta Bandžovića, te knjigu koju su uredili Enes Karić i Mustafa Spahić.

Akademik dr. Enes Karić s Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu zatvara ovaj vrijedan zbornik s radom *Šta su muslimanske rezolucije iz 1941?* On u osnovi donosi jedan pregledan rad dosadašnjeg naučnog bavljenja rezolucijama u krugovima akademske zajednice. Prvo govori o autorima koji su muslimanske rezolucije usputno doticali, u okviru širih obrada drugih tematskih cjelina iz historije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata kao što su Salim Ćerić, Noel Malcolm, Mustafa Imamović, Ivo Banac, Nada Kisić, Robert J. Donia, Marko Attila Hoare, Šukrija Kurtović, Šaćir Filandra i drugi. Karić zatim govori o zasebnim radovima i kraćim studijama koje su posvećene muslimanskim rezolucijama i tu navodi naučne doprinose Muhameda Hadžijahića, Samira Beglerovića, Adnana Jahića, Rasima Hurema i Zlatka Hasanbegovića. Treći dio svoga rada Karić je posvetio autorima koji su uradili opsežnije studije i idu ka cjelovitijim izučavanjima muslimanskih rezolucija. Među takvima je Safet Bandžović i nekoliko njegovih radova koji pripadaju samom vrhu nacionalne historiografije.

Svi pomenuti radovi, sa stručnog i naučnog aspekta, predstavljaju izuzetno vrijedan i istraživački opravdan napor da se široj javnosti približi iznimno značajna i nedovoljno istražena historijska pojava čiji eho je prešao ne samo lokalne, već i regionalne i državne granice, a koju je kasnija bosanskohercegovačka i jugoslovenska hisoriografija iz neobjašnjivih razloga potpuno ignorirala i zapostavila. Ovakvim angažmanom Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića na određeni način vraća se dug prema rezolucijama i posebno prema njihovim akterima koji su u vrlo teškim i opasnim vremenima smogli snage i hrabrosti suprostaviti se zlu koje je bila svuda oko njih.

Usuđujemo se kazati da su s ovim Zbornikom radovima reflektori historiografije ponovo upaljeni i usmjereni ka muslimanskim rezolucijama, uz opravdano očekivanje da će pobuditi zanimanje javnosti, kao i interes drugih istraživača koji mogu ponuditi nove, na izvorima utemeljene i argumentirane perspektive ove zaista jedinstvene pojave na tlu porobljene Evrope kod jednog brojčano malog naroda. Rezolucije i njihovi potpisnici odavno su u kulturi pamćenja i afirmacije antifašističkog identiteta bošnjačkog naroda morali zauzeti mjesto koje im zasluženo pripada.

Na ovako nešto smjeliji i ohrabrujući zaključak ponukala nas je i pojava dvije izuzetne publikacije o rezolucijama u 2021. godini. Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka u Sarajevu u saradnji sa Centrom za islam u savremenom svijetu (CICW) na Univerzitetu Shenandoah (Virginia, SAD) objavili su publikaciju: *The Muslim Resolutions: Bosniak Responses to World War Two Atrocities in Bosnia and Herzegovina* (*Muslimanske rezolucije: bošnjački odgovori na zločine tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini*). Publikacija sadrži integralne prijevode svih poznatih „Muslimanskih rezolucija" bošnjačkih elita iz Prijedora, Sarajeva, Banja Luke, Mostara, Bijeljine, Tuzle, Zenice kao i dvije novootkrivene rezolucije iz Bugojna i Bosanske Dubice. Njihovim prevođenjem na engleski jezik učinjen je važan korak kako bi jedinstvena dionica bosanskohercegovačke prošlosti postala dostupnija međunarodnoj akademskoj zajednici. Također, tu je i dosad najopsežnija studija o rezolucijama autora Safeta Bandžovića pod naslovom *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti* (*1941.)* za čije drugo dopunjeno izdanje (2021) je zaslužan El-Kalem, izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Pomenute dvije publikacije i Zbornik radova Bošnjačkog instituta mogu se posmatrati i kao jedna komplementarna jubilarna cjelina. Zapravo, uputno bi ih bilo iščitavati zajedno, kako bi se dobila šira i objektivnija slika o tome šta su „Muslimanske rezolucije" značile kad su napisane i objavljene, ali i zašto su u bosanskohercegovačkoj historiografiji toliko dugo neshvatljivo bile zapostavljene.

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: sead1994@live.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6)"1990/2020" Kasapović M. (049.3)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.494

Mirjana Kasapović, BOSNA I HERCEGOVINA 1990-2020: RAT, DRŽAVA I DEMOKRACIJA, Školska knjiga, Zagreb 2020, 536 str.

Savremenost je višestruko povezana sa bliskom prošlošću. Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995), dramatična epizoda postjugoslovenskog perioda, s obimnom faktografijom, brojnim dionicama, unutrašnjim i vanjskim akterima, predmet je mnogih rasprava oko njegove interpretacije, različitih naučnih pristupa i ocjena. Autori moraju biti svjesni postojanja više perspektiva, asimetričnih slika prošlosti, memorisanih priča i datuma, kao i različitog odjeka, percepcije i „čitanja“ svojih djela. Interesi i potrebe vlastitog vremena nerijetko znaju određivati pitanja koja naučnici postavljaju prošlosti, ali i odgovore, imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Haški arhivi, tamošnje obimne, dokumentirane optužnice i argumentirane presude o učesnicima u „zajedničkom zločinačkom poduhvatu“ ostaju nezaobilazni u kritičkom pisanju i sagledavanju novije historije Bosne i Hercegovine i regiona. S međusobno protivrječnih pozicija formirani su odavno, pak, u Bosni i Hercegovini, ali i susjednim državama, oprečni narativi o uzrocima i toku minulog rata, njegovoj pravnoj prirodi (agresija vs. građanski rat), broju žrtava, posljedicama, kao i projekcijama budućih političkih procesa u zemlji. Ovakvi trendovi su praćeni obimnom izdavačkom produkcijom koja se neprestano dopunjava. Očita je pluralnost u pristupu i interpretiranju ove složene i osjetljive tematike koja ostaje otvorena. Zato su nužne i značajne kreativne naučne rasprave. Knjiga *Bosna i Hercegovina 1990-2020: Rat, država i demokracija* je, u tom kontekstu, zanimljiva, izazovna studija o ratu u Bosni i Hercegovini, s posebnim fokusom na poratnu političku situaciju u ovoj zemlji. Njena autorica dr. Mirjana Kasapović je redovni profesor komparativne politike na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Autorica je ili koautorica 11 knjiga i više naučnih radova objavljenih u Hrvatskoj, Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Poljskoj, Mađarskoj i drugim državama.

Knjiga *Bosna i Hercegovina 1990-2020: Rat, država i demokracija* sastoji se od pet poglavlja. U prvom poglavlju *Bosna i Hercegovina 1992-1995:*

građanski rat ili vanjska agresija? autorica iznosi svoju tezu o pravnoj prirodi rata u Bosni i Hercegovini označavajući ga terminom građanski rat (iako su u njega bili umiješani mnogi strani akteri s visokim stepenom internacionaliziranosti). Radi dokazivanja ovakve teze koristila je analitički klaster od sedam elemenata koji su konstituenti ovakve vrste sukoba. Na prvom mjestu građanski rat je, po svojoj prirodi, nasilan sukob unutar granica međunarodno priznate države. Vodi se između vojno i politički organizovanih aktera sa jasno izraženim državnopolitičkim vizijama ili programima među kojima se, kao jedna od strana u sukobu, pojavljuje i državna vlast. Regrutovanje učesnika u ratu se sprovodi mahom iz lokalnih zajednica. Od povremenih oblika nasilja građanski rat se razlikuje po broju žrtava kojih, tokom prve godine sukoba, mora biti najmanje 500 a najviše do 1.000 ljudi. Slabija strana u ratu mora biti sposobna pružiti učinkovit otpor koji rezultira sa najmanje 500 mrtvih na suprotnoj strani. Kao posljednji kriterij Kasapović navodi mirovni sporazum kao način okončanja rata, u ovom konkretnom slučaju to je Dejtonski sporazum iz 1995.godine. Povučena je paralela između ratova koji su se vodili u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Rat u Hrvatskoj vođen je između oružanih snaga legitimne hrvatske vlasti i pobunjene srpske manjine uz dodatnu involviranost JNA te srpskih paravojnih jedinica. Mobilizacijski kapacitet srpske zajednice u Hrvatskoj bio je daleko manji od onog u Bosni i Hercegovini budući da su Srbi u Hrvatskoj imali udjela od svega 12% u njenoj demografskoj strukturi, za razliku od Bosne i Hercegovine gdje je taj obim iznosio 33%. Protiv pobunjeničkih snaga u Hrvatskoj angažovao se, na različite načine, znatan dio Hrvata i skoro sve nacionalne manjine, što je omogućilo adekvatnu organizaciju državne vlasti za efikasno vojno djelovanje. S druge strane u Bosni i Hercegovini slabo povezana bošnjačko-hrvatska koalicija je na početku vodila sukobe protiv bosanskih Srba, da bi se u kasnijim fazama, zbog unutrašnje političke rascjepkanosti i etničkih „rješenja“ raznih mirovnih planova, i sama

raspala, a njene članice započele sa međusobnim obračunima. Uz takvo stanje na terenu rat u Bosni i Hercegovini bi se, prema navodima autorice, sigurno desio i bez srpske intervencije i potpore režima u Beogradu, dok ga u Hrvatskoj sigurno ne bi ni bilo. U osnivanju Srpske demokratske stranke (SDS), vodeće srpske stranke u Hrvatskoj i glavnog političkog aktera ratova, bile su duboko umiješane institucije iz Srbije: Služba državne bezbednosti (SDB) i Ministarstvo unutrašnjih poslova, dok je nastanak ove stranke u Bosni i Hercegovini tretiran kao lokalna pojava.

Domaći akteri u Bosni i Hercegovini o ratu su stvorili, pored onog „međunarodnog", tri zasebna, međusobno suprostavljena diskursa. U vezi s tim autorica se pozvala na empirijska istraživanja iz juna i jula 2005., sprovedena na uzorku od 2500 ispitanika sa područja Bosne i Hercegovine. Prema nacionalnoj strukturi u ispitivanjima je učestvovalo 900 Bošnjaka i po 800 Srba i Hrvata koji su se očitovali o prirodi sukoba u Bosni i Hercegovini: 94% bošnjačkih i 72% hrvatskih ispitanika je rat u Bosni i Hercegovini označilo kao agresiju, a 84% srpskih ga posmatraju kao građanski rat. Ovim učesnicima su postavljana pitanja o odbrambenom karakteru rata. U prilog takvoj konstataciji izjasnio se dominantan dio ispitanika (89% bošnjačkih, 80% srpskih i 73% hrvatskih). Kako su u ratu bile aktivne brojne vojne snage (Hrvatsko vijeće odbrane, Armija Bosne i Hercegovine, Vojska Republike Srpske, Vojska Autonomne pokrajine Zapadne Bosne, Jugoslovenska narodna armija), učesnicima je ponuđeno da se izjasne o tome koje se od navedenih snaga mogu označiti kao odbrambene: 90% Bošnjaka se izjasnilo za Armiju Bosne i Hercegovine, Srbi su kao odbrambene snage naveli Vojsku Republike Srpske (71%) ali i Jugoslovensku narodnu armiju (25%), dok su se Hrvati pretežno opredijelili za HVO (71%) i manjim dijelom za Armiju Bosne i Hercegovine (21%). Sporan je i datum početka rata. Prema hrvatskoj interpretaciji sukob je započeo napadom JNA na selo Ravno u istočnoj Hercegovini 1. oktobra 1991. godine. Srbi početak rata vezuju za ubistvo Nikole Gardovića i napada na srpsku svadbenu kolonu u Sarajevu 1. marta 1992, a za Bošnjake je rat započeo upadom srpskih snaga u Bijeljinu 1. aprila 1992. godine. Analizirajući ove rezultate Kasapović govori o tzv. narativnom ratu, tj. sukobima o sukobu gdje pripadnici etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini ne mogu postići konsenzus o nedavnim historijskim događajima, što se održava i na dogovore i vizije o političkoj budućnosti zemlje. Autorica zapaža da su ovakvi nalazi tipični za sva postkonfliktna društva koja su prošla iskustva građanskih ratova. Sukobljene strane su rijetko saglasne o činjenicama ili njihovoj interpretaciji, a nisu rijetke situacije prebacivanja odgovornosti na suprotnu stranu. Kao primjer se spominje Liban gdje su tokom 2009. sprovođena sociološka ispitivanja o građanskom ratu u toj zemlji. Predstavnici sunijskih i šijskih muslimana, maronita katolika, pravoslavaca i druza su iznijeli nepomirljive statove o libanskom ratu, međusobno prebacujući odgovornost za njegovo izbijanje. Istaknuto je da u ovakvim zajednicama egzistira „fragmentacija, koegzistencija i kompeticija različitih memorijskih narativa i politika u istoj zemlji".

U drugom poglavlju *Metode rješavanja sukoba u podijeljenim društvima* govori se o dva dominantna oblika prevazilaženja konfliktnih situacija u fragmentiranim društvima: mirnim i nasilnim. U nasilne spadaju genocid, prisilno premještanje stanovništva ili etničko čišćenje, podjela/secesija, integracija/asimilacija. Nasuprot tome sukobi se mogu pacifističkim putem riješiti hegemonijskom kontrolom, arbitražom ili sudjelovanjem treće strane, kantonizacijom ili federalizacijom određenog teritorija i konačno primjenom konsocijacije ili podjele vlasti. U Bosni i Hercegovini su primjenjivani nasilni obrasci rješavanja sukoba u vidu genocida i etničkog čišćenja, ostavljajući goleme posljedice po demografsku sliku i etnički raspored stanovništva. To se najbolje može zapaziti analizom i uspoređivanjem rezultata popisa stanovništva iz 1991. i 2013. godine. Kao primjeri se mogu, između ostalog, uzeti Sarajevo i Banja Luka. U Sarajevu je, prema popisu iz 1991, živjelo ukupno 527.049 stanovnika. Najviše je bilo Muslimana/Bošnjaka (259.470), zatim Srba (157.143) i Hrvata (34.873). Populacija poslijeratnog Sarajeva, bez nekadašnjih općina Pale i Trnovo, broji ukupno 413.593 stanovnika, što je smanjenje za 21,5% u odnosu na 1991. godinu. Većinsko stanovništvo čine Bošnjaci (346.575), dok u gradu živi 13.300 Srba i 17.520 Hrvata što je znatan pad uzimajući u obzir predratnu sliku. Kada je riječ o Banja Luci najveće promjene su uočene u broju Bošnjaka i Hrvata u ovom gradu. Banja Luka je 1991. brojala 28.558 Bošnjaka. Njih je u ovom gradu 2013. bilo svega 7681, a hrvatska zajednica je, s predratnih 29.026 stanovnika, svedena na 5104.

Rat u Bosni i Hercegovini okončan je uspostavom konsocijacijskog modela vlasti prema postulatima Arenda Lijpharta, tvorca ovog teoretskog usmjerenja. Ovakvo ustrojstvo vlasti namjerava pomiriti interese suprotstavljenih strana u podijeljenim zajednicama i omogućiti jednakost u političkom odlučivanju. Četiri postulata na kojima se zasniva konsocijacijski sistem vlasti je velika koalicija (zastupljenost svih segmenata pluralnog društva), segmentalna autonomija (o bitnim pitanjima se odlučuje zajedno, a o ostalim svaki dio zajednice zasebno), uzajamni veto (mehanizam zaštite interesa manjine) i razmjernost u izbornom sistemu i drugim važnim područjima politike i društva. Osim u Bosni i Hercegovini, konsocijacijski model je korišten, ili je i dalje na snazi u brojnim zemljama: Austriji, Belgiji, Kipru, Libanu, Švicarskoj, Holandiji.

Postratna realnost Bosne i Hercegovine obrađena je u trećem poglavlju knjige *Mir, država i demokracija u Bosni i Hercegovini 1990-2020*. Kasapović se posebno dotiče razvoja konsenzusa naroda o miru, državi i demokratiji, koji su po svojoj prirodi međusobno isprepleteni. Početkom 1990-ih godina Bošnjaci, Srbi i Hrvati su bili saglasni da Bosna i Hercegovina mora poći putem demokratskih promjena, ali bez jasne i jedinstvene vizije o njenom budućem uređenju i položaju unutar tadašnje Jugoslavije. Izbijanjem rata 1992. postizanje ovakvog dogovora je bilo nemoguće. Takva situacija je trajala do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995, kada zaraćene strane u

Bosni i Hercegovini, uz međunarodni pritisak, postižu kompromis o njenom ustavnom i političkom uređenju. Međutim, 20 godina poslije, primjećuje Kasapović, i dalje ne postoji zajedničko stajalište o opstojnosti zemlje. Ovu pojavu ona objašnjava okolnostima okončanja rata i načina donošenja ustava. Kako je cijeli proces bio pod izravnim uticajem međunarodne zajednice, od samog početka je bilo upitno da li država ima potporu i legitimitet od strane svojih državljana (pitanje unutrašnje suverenosti). Pošto Bosna i Hercegoviniaa nije nastala kao izraz suverene političke volje svakog od tri konstitutivna naroda, ona je stekla samo „negativnu suverenost", proizašlu iz volje uticajnih međunarodnih političkih aktera uprkos tome što „je gotovo polovina naroda nije željela". Mali broj Srba i Hrvata imaju interes, prema autorici, u opstajanju Bosne i Hercegovine kao nezavisne i suverene države, još manji broj je smatra svojom domovinom. Većina pripadnika ovih naroda nikada nije htjela, sudeći po ponašanju njihove dominantne političke elite, biti dijelom nezavisne Bosne i Hercegovine, što se smatra krucijalnim problemom u njenom funkcionisanju. Kako se radi o velikim razlikama i stavovima, Bosna i Hercegovina danas opstaje pod protektoratom ili poluprotektoratom Evropske unije, NATO saveza, Sjedinjenih Američkih Država, Organizacije za evropsku sigurnost i saradnju i drugih aktera.

U četvrtom poglavlju *Bosna i Hercegovina između ortodoksne konsocijacije i integrativne majorizacije* ukazuje se na česte kritike konsocijacijskog modela u Bosni i Hercegovini, s prijedlozima za njegovim ukidanjem ili promjenom. Bosanskohercegovački konsocijacijski model se smatra privremenim rješenjem, čiji su tvorci imali u vidu njegovu postepenu transformaciju. Autorica objašnjava da se ti ciljevi nisu ostvarili što se može pripisati čestim i politički nepromišljenim intervencijama međunarodne zajednice (putem institucije Ureda visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu) u bh ustavnopolitički sistem. Tipični primjeri takvih politika su odluke visokih predstavnika o smjenama hrvatskih članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine - Ante Jelavića 2001. i Dragana Čovića 2005. godine. Reforme izbornog sistema sprovedene tokom 2000. najviše su se odrazile na način izbora članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Dok su prema ranijim rješenjima na području Federacije Bosne i Hercegovine postojala dva odvojena etnička biračka tijela (hrvatsko i bošnjačko) koja su zasebno birala svoje predstavnike, uvođenjem jedinstvenog višeetničkog biračkog korpusa stvorena je, prema navodima autorice, mogućnost da u izborima hrvatskog člana mogu ravnopravno sudjelovati i Bošnjaci otvorivši time put za majorizaciju Hrvata i izbor političkih predstavnika protivno volji hrvatskog glasačkog tijela.

U posljednjem, petom poglavlju *Zaključno razmatranje: rat znanaca, a ne rat stranaca* Kasapović predstavlja svoje završne opservacije o ratu u Bosni i Hercegovini kojima potkrepljuje svoju tezu o građanskom ratu koristivši se sintagmom „rat znananca, a ne stranaca". Ona se pozvala na brojna svjedočenja o počinjenim ratnim zločinima u istočnoj Bosni gdje su žrtve među svojim

napadačima prepoznavale svoje dojučerašnje komšije, prijatelje, kolege s posla, što je ratu dalo jednu goru notu nego da se radilo o vanjskoj agresiji budući da je sukob, kakav je bio u Bosni i Hercegovini, razarao ne samo društvene institucije već i samo tkivo društva, a to su međuljudski odnosi.

Uzimajući u obzir brojnost i raznovrsnost izvora, kao i istraživanja na koje se autorica referisala tokom analiziranja navedenih fenomena i problema, očit je njen kreativni doprinos na polju političkih nauka, prava i drugih srodnih disciplina. S obzirom na iznesene teze o prirodi rata u Bosni i Hercegovini, njegovim uzrocima i posljedicama, imajući u vidu „suprotstavljene slike povijesti“, te realno postojanja paralelnih, međusobno suprostavljenih teorijskih koncepata o ovim otvorenim pitanjima, razumno je očekivati da će ova knjiga potaknuti nove rasprave u naučnoj i široj javnosti, služeći kao bitan prilog za dalja istraživanja o složenom periodu bosanskohercegovačke historije koji i dalje traži multiperspektivni narativ, podizanja naučnog znanja na višu razinu.

III
IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0760-6091

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:930(497.6)"1941/2021" (047)
DOI: https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.503

Izvještaj sa Naučne manifestacije "HISTORIJSKI POGLEDI 4", Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 19. i 20. novembar 2021. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 19. i 20. novembra 2021. godinu održao Naučnu manifestaciju "Historijski pogledi 4" u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom **„Bosna i Hercegovina i Drugi svjetski rat – 80. godina poslije. Objektivizam ili revizionizam".**[1] Ista je održana 19 i 20. novembra 2021. godine u konferencijskoj sali Hotela „Vertigos" u Tuzli.

Međunarodna naučna konferencija je održana s ciljem podsjećanja na uzroke i posljedice Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu, obnovu njene državnosti (zasijedanja ZAVNOBiH-a), te istraživanju Drugog svjetskog rata, sa pozicije objektivizma ili revizionizma. Drugi svjetski rat bio je vojni sukob između članica sila Osovine (Trojnoga pakta) – Njemačke, Italije i Japana te njima pridruženih saveznika: Mađarske, Rumunije, Bugarske, Finske, Srbije, NDH i dr., i Saveznika – SSSR-a, SAD-a, Velike Britanije i Francuske te zemalja koje su im se pridružile: Kanade, Australije, zemalja Latinske Amerike i drugih. Rat je trajao od 1. septembra 1939. do 2. septembra 1945. U njemu je sudjelovala 61 od ukupno 67 svjetskih država, a sam rat vodio se na teritoriji 40 država.

Od približno 110 miliona ljudi, sudionika rata, oko 50 miliona je poginulo, a 35 miliona ranjeno. Osim velikih ljudskih gubitaka na ratištima i okupiranim područjima na kojima se razvio organizirani oružani otpor (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija,

[1] Vidi više: Facebook stanica Centra: cimoshis.tuzla i web stranica Centra: cimoshis.org; BHstring:Net – Tuzlarije: http://www.bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnews.php?id=102537&fbclid=IwAR0Q93swdvHfdlRKpF1ILGV-wj10gQibJR47GqHtXrkMrvexnM2X3IHh7v4; JP RTV TK: https://www.youtube.com/watch?v=hwNagL7zp9s; https://www.youtube.com/watch?v=bAfyElWYi2g: Hotel „Vertigos": https://www.facebook.com/hotelvertigos.

Grčka, Albanija, Francuska, Poljska, Bjelorusija, Ukrajina, okupirani dijelovi Rusije i Kina), Drugi svjetski rat obilježila su masovna stradanja civilnoga stanovništva u gradovima (bombardiranje Varšave, Rotterdama, Beograda, Londona, Lenjingrada, Staljingrada, Moskve, Berlina, Frankfurta, Hamburga, Münchena, Nürnberga, Dresdena, Tokyja, Hiroshime, Nagasakija i mnogih drugih gradova), masovna pogubljenja velikoga broja ljudi na okupiranim područjima istočnoevropskih i azijskih država te sustavna istrjebljenja (genocid) cijelih naroda (Jevreji, Romi) u fašističkim i nacističkim koncentracionim logorima i logorima smrti. Prema procjeni, u nacističkim logorima smrti ubijeno je približno 10 miliona ljudi, od čega između 5,5 i 6 miliona Jevreja.

Prilog 1. *Plakat Naučene manifestacije „Historijski pogledi 4", Tuzla, 19. i 20. novembar 2021.*

Bosna i Hercegovina bila je zahvaćena ratom od aprila 1941. do maja 1945. godine. Na njezinom tlu sukobljavale su se različite vojne formacije. Na strani Saveznika bio je Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije. Rat je ostavio strahovite posljedice za državu i društvo. Bosna i Hercegovina, koja je bila centar NOP-a, imala je ogromne materijalne i ljudske gubitke. U Jugoslaviji je, prema procjenama, tokom Drugoga svjetskog rata poginulo između 1.014.000 i 1.027.000 ljudi, a u Bosni i Hercegovini oko 316.000 ljudi.

Smatrano je da historijska, i druge humanističke i društvene nauke, treba da se profesionalno, uvažavajući historijske činjenice, bave Drugim svjetskim ratom. Jer, samo Nauka „oslobođena" političkih, ideoloških i drugih stega, može doći do historijske istine kao krajnjeg cilja profesionalnog historijskog/naučnog istraživanja. Imajući u vidu sve navedeno, te činjenicu da je Drugi svjetski rat odlučujuće uticao na politička, društvena i privredna kretanja u Evropi i Svijetu, te prostoru Balkana i Bosne i Hercegovine, smatrali smo da ovo pitanje zaslužuju da bude predmet valorizacije na Naučnoj konferenciji.

Realizaciju Naučne manifestacije “Historijski pogledi 4”, finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom.

Riječ je o Međunarodnoj naučnoj konferenciji visokog nivoa sa međunarodnog učešćem, na kojem učešće, pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, uzimaju vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Bugarska, Makedonija, Crna Gora).

Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bio je mr. sc. Omer Zulić. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika za međunarodnu naučnu konferenciju (sedamnaest).

Prvog dana je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godini i to:

- *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije-Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hvata i Slovenaca*, autor, prof.dr. Seada Selimovića (promotor: prof. dr. Omer Hamzić);

Prilog 2. *Izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovana u 2021. godini.*

- *Veliki zaokret-Bosna i Hercegovina u vremenu tranzije*, autor, prof. dr. Senaid Hadžić (promotor: prof. dr. Adnan Velagić);

- *Tvrda kora i krave brazde. Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Heregovini od 1945. do 1948*, autor, prof. dr. Izet Šabotić, (promotor: dr. Senija Milišić),
- te časopis: *Historijski pogledi, br. 5. i br. 6.* (promotor: prof. dr. Izet Šabotić).

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u dvije sesije:

Prva sesija

1. Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) **Izučavanje tema iz Drugog svjetskog rata**
2. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), **Historijski izvori pravosudne provenijencije - "mogućnost revizije i stvaranja novog narativa o događajima iz Drugog svjetskog rata"**
3. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" Mostar (Bosna i Hercegovina), **Junski ustanak u Hercegovini 1941. godine**
4. Mr. sc. Osman SUŠIĆ, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), **„Antifašizam" na srbijanski način – istina o spašavanju savezničkih pilota i posada aviona na jugoslovenskom ratištu 1943 – 1945.**
5. Doc. dr. Dženan DAUTOVIĆ, Zavičajni muzej Travnik, Filozofski fakultet Tuzla - Pedagoški fakultet Bihać (Bosna i Hercegovina), **O praishodištu: bosanska srednjovjekvovna prošlost kao polje djelovanja revizionističkih procesa tokom Drugog svjetskog rata i njihova valorizacija u modernoj medievistici**
6. Prof. dr. Omer HAMZIĆ, Izdavačka kuća „Monos" Gračanica (Bosna i Hercegovina) **Blajburg i Bošnjaci – kroz rezultate dosadašnjih istraživanja ratnih stradanja na području Gračanice i narodnu memoriju: objektivizam ili revizionizam?**
7. Doc. dr. Zećir Ramčilović, Institut za nacionalnu historiju Skoplje (Sjeverna Makedonija), **Revizionizam i (zlo)upotreba historije od strane Bugarske prema Sjevernoj Makedoniji i njenoj integraciji u Europskoj uniji**
8. Mr. sc. Sait S. ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Nikšić (Crna Gora), **Doprinos novootkrivenih izvora novim pogledima na prošlost Sandžaka u toku i nakon Drugog svjetskog rata**
9. Mr. sc. Omer ZULIĆ, Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (Bosna i Hercegovina), **Značaj zbirke Radnički pokret i NOB za istraživanje Drugog svjetskog rata na području sjeveroistočne Bosne.**

Druga sesija

1. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina) **Saradnja četnika i ustaša u Drugom svjetskom ratu: zbilja ili mit**
2. Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ, doc. dr. Ermin KUKA, Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) **Jugoslavenski komunisti i borba za oslobođenje**
3. Doc. dr. Mariyana STAMOVA, Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju Bugarska akademija nauka (Bugarska), **Albanci na Balkanu tokom Drugog svetskog rata**

Prilog 3. *Program Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“, Tuzla, 19. i 20. novembar 2021.*

4. Dr. sc. Amir KLIKO, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) **Četnički i ustaški zločini u srebreničkom kraju 1941-1945. i bošnjački antifašizam**
5. Doc. dr. Izet HADŽIĆ, Ahmed HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina) **Zločini i stradanja stanovništva na širem području Tuzle u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)**

6. Mr. Alen ZEČEVIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar (Bosna i Hercegovina) **Osporavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u službi politika derogiranja bosanskohercegovačke državnosti u postdejtonskom periodu**
7. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), **Genocid(i) u Drugom svjetskom ratu – ka konvenciji o genocidu (ishodišta, definiranje, procesuiranja)**
8. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), **INFORMBIRO: Kako je „uzdrman“ komunizam poslije Drugog svjetskog rata.**

Utjecaj Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu, predstvalja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja Drugog svjetskog rata na iste, odnosno na uzroke i posljedice Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovini. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Prilog 4. *Učesnici Naučne manifestacije „Historijski pogledi 4“, Tuzla, 19. i 20. novembar 2021.*

Potreba za educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara istraživača i studenata o važnosti Drugog svjetskog rata po Bosnu i Hercegovinu kroz historiju, zatim kontinuirano praćenje i održavanje značajnih naučnih skupova iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti utjecaja Drugog svjetskog rata na Bosnu i Hercegovinu, razmjena iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini,

upoznavanje sa novim historijskim činjenicama na osnovu novih historijskih izvora, upoznavanje i razmjena iskustava na polju razvoja novih tehnologija po pitanju dostupnosti digitalnih historijskih izvora o prošlosti Bosne i Hercegovine u ustanovama/institucijama u zemlji i okruženju.

Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2021. godine, održaanje konferencije, te promocija časopisa “Historijski pogledi” i upoznavanje prisutnih sa njegovom koncepcijom, sadržajem i značajem za moderne i savremenu historiju Bosne i Hercegovine predstavlja važan segment u unaprijeđenju bosanskohercegovačke historiografije. Također, upoznavanje stručne, naučne i šire javnosti o uspjesima Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i značaju pokretanja časopisa “Historijski pogledi”, koji prezentira naučne radove iz područja moderne i savremene historije bio je jedan od ciljeva organizacije i realizacije ovakvih naučnih projekata, ko što je naučni projekt “HISTORIJSKI POGLEDI”.

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. ***Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995,*** (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).

2. ***Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću,*** (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.

3. ***Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I,*** (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.

4. ***Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918),*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.

5. ***Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća,*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.

6. ***Migracije i Brčko***, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.

7. ***Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1948. godine,*** (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.

8. ***Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih),*** (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.

9. ***Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca***, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.

11. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.

12. Časopis ***Historijski pogledi,*** god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.

13. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.

14. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.

15. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.

16. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni naučni rad, Prethodno priopćenje* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,*
- *bibliografiju korištenih izvora i literature.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom **„za časopis Historijski pogledi“.** Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku.* Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).
Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.
Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH,* 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS,* 98.

Kod citiranje časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.
Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).
Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.
Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(za časopis „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: *Original scientific article*, *Review scientific article*, *Preliminary communication* and *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note "for the journal Historical Views". Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and magazine title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).
When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.
When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.
When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.
When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.
When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.
When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.
Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).
When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.
When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state pubications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

***Citation from the Internet*:**

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*,
http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Accessed: 7/26/2013).

Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS "HISTORIJSKI POGLEDI" JE INDEKSIRAN U// THE JOURNAL "HISTORICAL VIEWS" IS INDEXED IN

(http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/)

1. **SCOPUS**
2. **C.E.E.O.L** - Central and Eastern European Online Library
3. **ERIH PLUS -** European Reference Index for the Humanities and Social Science
4. **DOAJ -** Directory of Open Access Journals
5. **Crossref – DOI**
6. **HeinOnline**
7. **MIAR –** Information Matrix for the Analysis of Journals
8. **ROAD -** Directory of Open Access scholarly Resources
9. **ICI -** Index Copernicus International
10. **EuroPub –** Directory of Academic and Scientific Journals
11. **ESJI -** Eurasian Scientific Journal Index
12. **SIS -** Scientific Indexing Services
13. **Slavic Humanities Index with full text**
14. **ISI-** International Scientific Indexing
15. **ASI-** Advanced Sciences Index
16. **ResearchBib –** Academic Resource Index
17. **CiteFactor –** Academic Scientific Journals
18. **DRJI -** Directory of Research Journals Indexing
19. **OAJI -** Open Academic Journals Index
20. **Google Scholar -** Bibliographic database
21. **Electronic Journals Library of University of Regensburg**
22. **OCLC -** Online Computer Library Center **- WorldCat**
23. **BASE -** Bielefeld Academic Search Engine
24. **Academia.edu**
25. **ResearchGate.net**
26. **OpenAIRE**
27. **GIF -** General Impact Factor
28. **Semantic Scholar**
29. **ScienceGate:** Academic Search Engine
30. **Microsoft Academic Search**
31. **JISC Sherpa Romeo**
32. **Dimensions Digital Science**
33. **Scilit -** Scientific Literature
34. **OUCI -** Open Ukrainian Citation Index
35. **Ulrichs Periodicals Directory -** Bibliographic database
36. **Researcher.Life –** Global Journal database
37. **Scite_** database

Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz finansijsku podršku:

Federalnog ministartsva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom